

1074. 11. 11.

ARCHAEO LOGIAI ÉRTESÍTŐ

AKADÉMIAI KIADÓ • BUDAPEST

ARCHAEOLOGIAI ÉRTESÍTŐ

A MAGYAR RÉGÉSZETI ÉS MŰVÉSZETTÖRTÉNETI TÁRSULAT
TUDOMÁNYOS FOLYÓIRATA

Megjelenik Budapesten félévenként

111. kötet (teljes sorozatban) 1984

Megindításának éve: 1868

Előfizetési díj egy évre 90 Ft

Szerkesztő:

FÜLEP FERENC

A szerkesztő bizottság tagjai:

BARKÓCZI LÁSZLÓ, B. BÓNIS ÉVA, HOLL IMRE, KALICZ NÁNDOR, KOREK JÓZSEF, KOVRIG ILONA

Technikai szerkesztő:

B. BÓNIS ÉVA

Felelős kiadó:

AKADÉMIAI KIADÓ

Szerkesztőség: 1088 Budapest, Múzeum körút 14–16. (Nemzeti Múzeum) Telefon: 130-678

Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó, 1363 Budapest, Alkotmány u. 21. Telefon: 111-010

Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók
az Akadémiai Kiadó (V., Alkotmány u. 21.) Terjesztési Osztályán

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

<i>Schreiber Rózsa</i> : Szimbolikus ábrázolások korabronzkori edényeken	3
<i>H. Gyürky Katalin</i> : A Szent Márton kápolna régészeti maradványai Budán	29

KÖZLEMÉNYEK

<i>T. Bíró Katalin</i> : Őskőkori és őskori pattintott kőeszközaink nyersanyagának forrásai	42
<i>Szádeczky-Kardoss Samu — Olajos Teréz és Farkas Csaba</i> közreműködésével: Az avar történelem forrásai. VIII. Az avarok Maurikios császárságának utolsó éveiben	53
<i>Lázár Sárolda</i> : Árpád-kori szabadban levő kemencék Keszthely-Tatárszálláson	71
<i>Kovács Gyöngyi</i> : Török rézedények Szolnok megyéből	78

SZEMLE

<i>Korek József</i> : Mágócsy-Dietz Kornélia	92
<i>Korek József</i> : Bálint Alajos	92
<i>Kádár Zoltán</i> : Wessetzky Vilmos 75 éves	93
<i>Korek József</i> : 70 éves Patay Pál	94
<i>T. Dobosi Viola</i> : Vértesszőlős: módszerek és eredmények	95
<i>Fodor István</i> : Kazárok, bolgárok, magyarok. Széljegyzetek P. B. Golden könyvéhez	100
<i>Holl Imre</i> : Heraldikai megjegyzések	109
<i>F. Petres Éva</i> : A Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat régészeti tevékenysége az 1983. évben	114

IRODALOM

<i>H. Gyürky Katalin</i> : Gervers-Molnár V., Sárospataki síremlékek	116
<i>Jankovich, B. Dénes</i> : Balogh J., Varadinum. Várad vára	117
<i>Kubinyi András—Mócsy András</i> : Püspöki Nagy P., Boldogfa	117
<i>Kőszegi Frigyes</i> : C. B. Burgess—S. Gerloff, The Dirks and Rapiers of Great Britain and Ireland. PBF IV, 7	119
<i>Kőszegi Frigyes</i> : A. Jockenhövel, Die Rasiernmesser in Westeuropa. PBF VIII, 3	119
<i>Kovács Tibor</i> : M. Gedl, Die Dolche und Stabdolche in Polen. PBF VI, 4	120
<i>Kőszegi Frigyes</i> : M. Gedl, Die Rasiernmesser in Polen. PBF VIII, 4	121
<i>Kovács Tibor</i> : A. Vulpe, Äxte und Beile in Rumänien. I. PBF IX, 2	122
<i>Ecsedy István</i> : A. Vulpe, Die Äxte und Beile in Rumänien II. PBF IX, 5	123
<i>Kemenczei Tibor</i> : A. M. Leskov, Jung- und spätbronzezeitliche Depotfunde im nördlichen Schwarzmeergebiet. PBF XX, 5	123
<i>Kiss Attila</i> : H. Kühn, Die germanischen Bügelfibeln der Völkerwanderungszeit in Mitteldeutschland. III.	124
<i>Fodor István</i> : J. Giesler, Untersuchungen zur Chronologie der Bijelo Brdo Kultur	124
<i>Holl Imre</i> : B. Novotný, Funde mittelalterlicher handwerklicher Erzeugnisse	125
<i>Jakabffy Imre</i> : Magyar régészeti irodalom 1983-ban	126

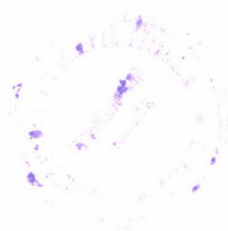
ARCHAEO LOGIAI ÉRTESÍTŐ

A MAGYAR RÉGÉSZETI ÉS MŰVÉSZETTÖRTÉNETI TÁRSULAT
TUDOMÁNYOS FOLYÓIRATA

VOL. 111.

1984. 1. SZÁM

111. KÖTET

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST 1984

SZIMBOLIKUS ÁBRÁZOLÁSOK KORABRONZKORI EDÉNYEKEN

A korabronzkori nagyrévi kultúra több lelőhelyén már régebben is előkerültek olyan edények és töredékek, amelyeknek bekarcolt díszítésük van, s a díszítőmintákat — inkább jeleket — gyakran inkrusztáció tölti ki. Annak ellenére, hogy a nagyrévi kultúra kerámiájára a karcolt díszítés nem jellemző, a különleges díszű edényeknek ez a csoportja eddig nem keltette fel a kutatás figyelmét. Holott az egyszerű geometrikus mintáknak látszó bekarcolások sajátos formakört alkotnak és egy gazdag vallási szimbolika különböző mértékben leegyszerűsített megnyilvánulásainak tarthatók. Különösen szembetűnővé vált a szimbolikus tartalom a nagyrévivel rokon Maros kultúra mokrini temetőjének feltárásával. A mokrini korabronzkori temető két sírjában is előfordulnak a nagyrévi kultúrából már megismert bekarcolt jelek, amelyek az egyik sír edényén jelenetként állnak össze.

A diósi telep feldolgozása idején figyeltem meg, hogy a jellegzetes bekarcolt szimbolikus jelek teljes gazdagságukban a nagyrévi kultúra és a Maros kultúra meghatározott fázisaihoz tartoznak.¹ A tell-telepek alsó rétegéből és az ennek megfelelő egyrétegű telepekről (s a hozzájuk tartozó sírok-ból) kerültek elő az ilyen edények és töredékek, vagyis a nagyrévi kultúra fiatalabb fázisába sorolhatók. A szimbolikus jelű edényekkel és töredékekkel kapcsolatos gyűjtőmunkám már a végéhez közeledett, amikor Budapest területén előkerült egy edény, amely a korabronzkori vallási képzetek eddigi legátfogóbb bekarcolt ábrázolását tartalmazza.

A szimbolikus díszű kerámiára jellemző, hogy a jelek nem mindig azonos kombinációban jelentkeznek, de közülük néhány együttesen és többször is előfordul valamilyen meghatározott csoportot, vagy ritkábban jelenetet alkotva. A stilizáltság mértéke is különböző, az azonnal felismerhetőtől a közvetetten értelmezhetőn keresztül, a számunkra ma már megmagyarázhatatlan jelekig terjed.

Az itt ismertetett leletek a legújabb budapesti edény és két Tolna megyei töredék kivételével mind közöltek. Néhány esetben, amikor az eredeti tárgy nem állt rendelkezésre, csak a publikációra támaszkodhattam. A nagyrévi kultúra köréből 29

ilyen edényt, ill. töredéket ismertetek. Nem mutatom be a kulcsi fázisban továbbélő és még stilizáltabbá váló szimbolikus jelű edényeket. A Maros kultúra (Szőreg-Perjámos) hasonló leletei közül is csupán azt a két edényt ismertetem, amelyeken a legrészletesebb ábrázolások vannak.

A lelőhelyek és leletek (1. kép)

Természeteszerű, hogy a legtöbb szimbolikus jellel díszített edény, ill. töredék az eddig legnagyobb mértékben feltárt Tószeg legalsó, nagyrévi rétegében került elő.

Tószeg 1. (5. kép 1a—b)

Egyfűlű korsó. A nyakat a válltól elválasztó körülfutó karcolt vízszintes vonalból két stilizált madár, és két stilizált kétosztatú építmény (szentély), valamint három függőleges bekarcolt vonal csüng le. Az összefüggő jelenetsor az edényen fejjel lefelé fordított helyzetben van. Az edény ma.: 10 cm. MNM 138/1907.278. ltsz.²

Tószeg 2. (5. kép 6a—b)

Töredékes függesztőedény alacsony talppal. A vállán vízszintes szalagban bekarcolt zezzug vonal fut fültől fülig. Az edény testét négy függőleges szalag négy mezőre osztja. A négy fő mezőt sarkain szív alakú hurokkal ellátott négyszögek töltik ki. Tör. ma.: 7 cm. MNM 81/1881.3. ltsz.³

Tószeg 3. (5. kép 5)

Az előbbihez hasonló, valószínűleg függesztőedény alsó része, talpa négyszögletes volt. Díszítése különbözik az előbbitől. Az edény talpáig húzódó két-két függőleges karcolt vonal közötti bekarcolt négyzet sarkaihoz négyzet alakú hurkok csatlakoznak X-jelekkel. A középső négyzetben ferde vonal látható. A függőleges vonalak két külső oldalából vízszintes párhuzamosok indulnak, amelyek derékszögben felfelé megtörnek. Valószínű, hogy a később ismertetendő nagyrévi edényekhez

¹ Schreiber R., ArchÉrt 108 (1981) 154.

² Banner J.—Bóna I.—Márton L., Acta ArchHung

10 (1957) 17. kép 2a—b. A továbbiakban Banner—Bóna—Márton 1957

³ Uo., 1. kép 16.

használó stilizált emberi alakok részei. Az edény tör. átm.: 7 cm. MNM 109/1906.846.⁴

Tószeg 4. (6. kép 6)

Négyszögletes áttört talpazatú függesztő füles edény alsó része. Megmaradt nyakán két vízszintes karcolt vonal között egymáshoz kapcsolódó X-jelek futnak körbe. A vonalak közötti mezőkben egy-egy beszúrt pont van. Az edény alsó részén, a vállon körülfutó vízszintes szalagban egymáshoz kapcsolódó négyszögeket X jelek és beszúrt pontok töltik ki. A fül alatti részen oldalt fekvő horgas X-vagy sátmotívum mellett két párhuzamosból álló kereszt alakú jel van.⁵

Tószeg 5. (5. kép 4)

Függesztő füles edény alsó része. Egyszerű díszítését a vállon körülfutó két vízszintes karcolt vonal közötti zezzug, a fölötte levő pontsor és a függesztőfülek alatti horgos X jel, vagy ún. zászlódísz alkotja. Ma.: 5,4 cm. MNM 138/1907.312.⁶

Tószeg 6. (6. kép 7)

Függesztő füles, talpas edény. Hengeres talpát kerek lyuk töri át. A vállon fültől fülig futó két párhuzamos vonal alatt váltakozva X jelek és hármasszerű függőlegesek helyezkednek el. Alsó részén három párhuzamos vízszintes vonal fölött hármasszerű zezzug vonal fut körbe. Ma.: 11,4 cm. MNM.⁷ 31/1948.18.

Tószeg 7. (6. kép 5)

Az előbbivel teljesen megegyező függesztő füles edény. A különbséget az jelenti, hogy ennek négyszögletes áttört talpa van. Nyakán pontokkal kitöltött két-két párhuzamos között zezzug vonal fut körbe, melyek közeit kimetszett háromszögek töltik ki. Az alsó rész fültől fülig két mezőre osztott. A díszítés keretét vízszintes és függőleges zezzuggal kitöltött párhuzamos vonalak alkotják. A mezőt több párhuzamosból alkotott 3–3 egymáshoz kapcsolódó X-motívum vagy élére állított két egész és két fél négyszög díszíti. A nagy X-jelek vagy négyszögek közepében vízszintes kis négyzetek vannak, melyeket kicsiny X jelek töltenek ki. Ma.: 9,00 cm. MNM⁸

Tószeg 8–9.

Kisebb töredékek, egyikük talpas edényhez tartozott. A bekarcolt minták rendszerét nem lehet

tett megállapítani, de valószínű, hogy ezek is a szimbolikus jelekkel ellátott edények csoportjába tartoznak. MNM 89/1876.159.⁹

Tószeg 10. (6. kép 3)

Téglalap alakú lapos, peremes tál töredéke. Négy alacsony lába volt. A díszítés a tál alsó részét borította. Az edény széleivel párhuzamosan bekarcolt zezzug vonalpár fut körül. Középen horgas kereszt alakú jel vagy svasztika helyezkedett el. Töredékessége miatt a motívum pontos alakja megállapíthatatlan. A megmaradt részen a két szár horga egymással szembe fordul. A szárak között egy-egy beszúrt karika maradt meg. Szélessége 15 cm. MNM 81/1881.2.¹⁰

Tószeg 11. (5. kép 2)

Díszített edény alsó része. A díszítés rendszere a töredékesség miatt nem állapítható meg, de az egyik részleten vízszintes párhuzamos vonalakkal stilizált felemelt karú fél emberi alak csüng lefelé, fordított helyzetben.¹¹

Valamennyi eddigi edény, ill. töredék a tószegi tell-telep alsó rétegéből származik.

Tószeg 12. (6. kép 4a–b)

Kétfülű rövid nyakú korsó. Banner J. fedezte fel a leltározatlan tószegi leletek között. Díszítése miatt feltételezhető, hogy ez az edény is a szimbolikus jelű nagyrévi edények csoportjába tartozik. A fültől fülig bekarcolt vonalakkal létrejött mezőben, középen egy-egy hasonló vonalköteg fut az edény alja felé. A vízszintes párhuzamosokat rövid rovátkolások kísérik. Legjelentősebb a két fül alatti díszítés, amely egy-egy stilizált emberi alakot ábrázol. A hasonló jellegű ábrázolásokkal kapcsolatos vitákat Banner J. ismertette. A béka alak, vagy emberi alak törzséhez fésűszerű minta kapcsolódik. Az egyéb ábrázolásokat figyelembe véve úgy vélem, hogy itt nem békaalakról, vagy békahelyzetről van szó, hanem fordított helyzetű emberi alakról, amely guggoló helyzetben van és a fésűszerű minta a fejet jelképezi, vagy a fej helyén van. Az egyik ábrázolásnál a fésűszerű minta négy, a másiknál ötágú.¹²

Tószeg 13. (6. kép 1)

Egy edénytöredék, ugyancsak a régi leltározatlan tószegi leletek közül. Az előbbihez hasonló alakú

⁴ Uo., 1. kép 25.

⁵ Uo., 1. kép 9; Tompa, F., BRGK 24–25 (1934–35) 1937, 21. t. 12.

⁶ Banner—Bóna—Márton 1957, 17. kép 8.

⁷ Tompa, F., BRGK 24–25 (1934–35) 1937, 21. t. 8.

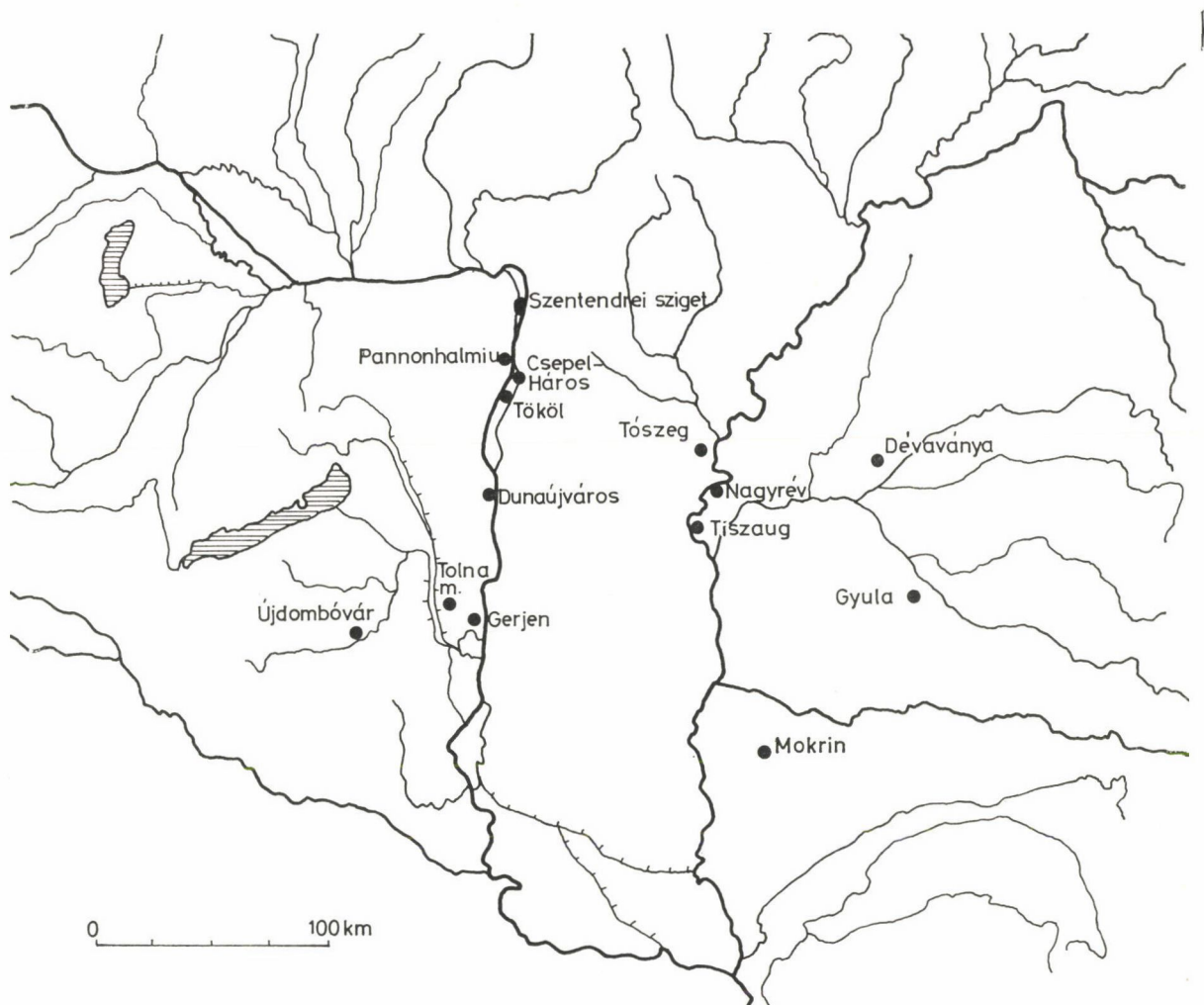
⁸ MNM 66/1939. 15.

⁹ Banner—Bóna—Márton 1957, 1. kép 7, 23.

¹⁰ Uo., 1. kép 18a–b.

¹¹ Uo., 17. kép 11.

¹² Banner, J., PZ 36 (1958) 2–3. kép

1. kép. Korabronzkori szimbolikus díszű edények lelőhelyei a Kárpát-medencében
(Nagyrévi és Maros kultúra)

Abb. 1. Fundorte von frühbronzezeitlichen Gefäßen mit symbolischer Verzierung im Karpatenbecken
(Nagyrév- und Maros-Kultur)

stilizált, töredékes emberi alak van rajta. A törzs egy része maradt meg a fésűszerű mintával és a felső végtagpárral. A törzset itt két párhuzamos közötti beszürkált szalag alkotja.¹³

Tószeg 14. (6. kép 2)

Edénytöredék, feltehetően kettős csontkakúp alakú edényből származik. Stratigráfiai helyzete bizonytalan. A publikálók a Tószeg középső rétegéből származtatják feltételeesen, mivel a töredéket Mártonnak olyan rajzos tábláján fedezték fel, ahol a középső rétegbeli leleteket közölte. A cserépen az előbbiekhöz hasonló stilizált emberi alak töredékes rajza maradt meg.¹⁴ A törzs négy párhuzamos vonalból áll, s az alsó részhez két lencseszerű

bemélyítés csatlakozik. A másik kettővel ellentétben ennek a helyzete fordított, vagyis az általam feltételezettnek felel meg.

Nagyrév 1. (7. kép 1a–b)

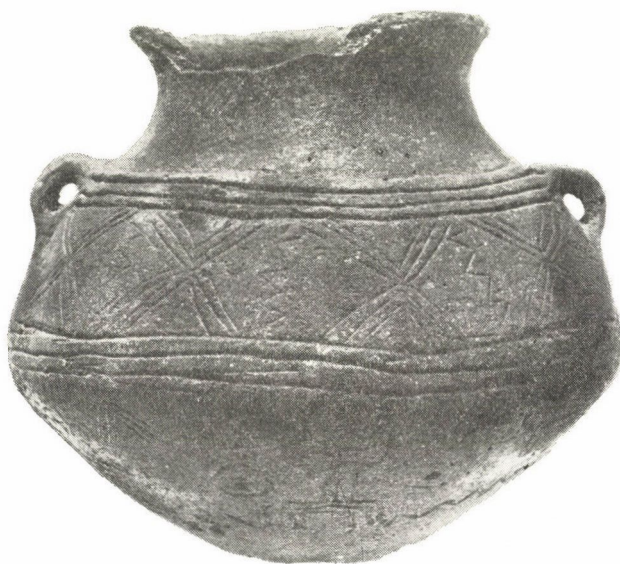
Tompa Ferenc közölte először azt a függesztő füles, áttört talpazattal ellátott edényt, amelyet a 30-as évek elején egy csontvázas sír mellett találtak. Az edény alakja megegyezik a tószegi függesztő füles edényekkel. Összetett geometrikusnak látszó díszítését inkrusztáció tölti ki. A sokféle mintaelemből összetett díszítés valószínűleg meghatározott jelképrendszert tartalmaz. A díszítések három síkban helyezkednek el, és az edény két

¹³ Uo., 4–5. kép

¹⁴ Banner—Bóna—Márton 1957, 18. kép 8.

1

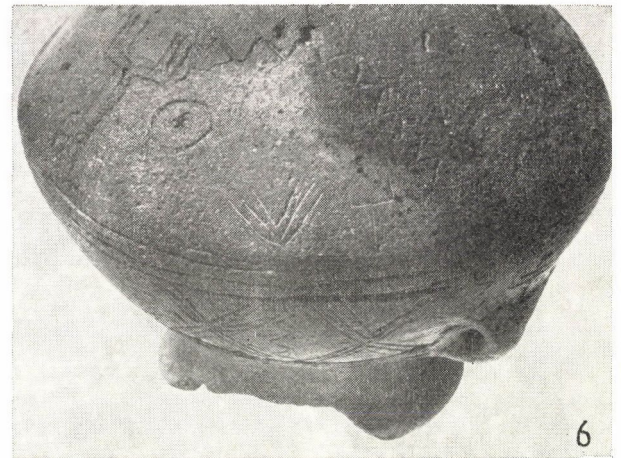

2

2. kép. Szimbolikus jelenettel díszített korabronzkori edény. Budapest XI. Pannonthalmi út.
1. A-oldal, 2. B-oldal. BTM
Abb. 2. Frühbronzezeitliches Gefäß mit symbolischer Szene verziert. Budapest XI. Pannonthalmi út.
1. A-Seite, 2. B-Seite. BTM

oldalán kétszer megismétlődnek. A perem alatt metopaszerűen két párhuzamos között három-három függőlegessel elválasztva vízszintes zezzug vonalak, ill. egymással szembenéző halszálla minták helyezkednek el. A díszítés szimmetriája közép felé irányul. A második mező az edény nyakán látható. A vállon a függesztő fülek magasságában három párhuzamos fut körbe. Pontosan középen erre támaszkodik egy olyan jel, amelyet építménynek, esetleg szentélynek értelmezhetünk. Kétrészes

építménynek látszik, kettős hegyes tetővel, s mindkét tetőből kinyúló tetőszárnyal, vagy egy olyan kapcsolódó jellel (fordított V vagy szív alakú hurrok), amely önmagában vagy más jelekhez kapcsolódva a legtöbb ilyen edényen valamilyen formában előfordul. Az építmény két részét ferde vonalkázás tölti ki. Pontosan a függesztő fülek fölött, élére állított kis négyszögek sarkaihoz aránylag nagyméretű szív alakú hurkok csatlakoznak. A négyszög közepén beszúrt pont. Mivel ezek a

3. kép. Szimbolikus jelenettel díszített korabronzkori edény részletei, Budapest XI. Pannonthalmi út.
 1–2. oldalnézet. — 3–4. A-oldal a jelenet részleteivel (megfordítva). — 5–6. B-oldal a jelenet részleteivel
 (megfordítva)
 Abb. 3. Details des mit symbolischer Szene verzierten frühbronzezeitlichen Gefäßes. Budapest XI.
 Pannonthalmi út. 1–2. Seitenansicht. — 3–4. A-Seite mit Details der Szene (umgekehrt). — 5–6. B-Seite
 mit Details der Szene (umgekehrt)

felezővonalon vannak, egyformán tartoznak az ellenkező oldal építmény vagy szentély ábrázolásához is. A harmadik díszített mező az edény alsó részén van. A díszítés alsó részét ugyanúgy három párhuzamos körülfutó vízszintes egyenes zárja, mint a felső részt. Az egész felületet függőleges vonalakkal nyolc részre osztották, amelyből három egész és két fél rész jut egy oldalra. Leghangsúlyosabb a középső építmény (szentély) alatti rész, szinte annak talapzatául szolgál. Két-két függőleges között pontokkal kísért zezzug vonal fut a felső záróvonalaktól az alsó záróvonalakig. Közvetlenül az alsó záróvonal fölött két vízszintes vonal között három egész és két fél rombusz érintkezik csúcsával, közéjükön beszurkált pontok vannak. Az így létrehozott mezőt egy nagyméretű X-jel négy részre osztja, amelyeket középre irányuló lépcsőminták töltenek ki. A díszített mező két oldalából mindkét irányba három párhuzamos vonalból álló vízszintes indul ki, amelyek derékszögben felfelé megtörve felemelt karú stilizált fél emberi alakot ábrázolnak. A derékszöghöz ugyan csak három vonalból álló szív alakú hurok csatlakozik. A függesztő fülek alatti keskenyebb mezőkben sarkukkal érintkező négyszögek lépcsőzetesen jobbra, balra váltakozva, felülről lefelé haladnak. Mindegyikben egy-egy átlós vonal van a haladási iránynak megfelelően. Az alsó záróvonalak alatt középen és a függesztő füleknek megfelelően egy-egy, összesen négy kettős szív alakú hurok (esetleg repülő madár?) motívum helyezkedik el. Nem kétséges, hogy az ábrázolás középpontjában az emberi alakokkal kísért talapzaton álló építmény (szentély) áll. A többi díszítő motívum is erre irányul. MNM 20/1931/1. 14,1 cm¹⁵

Nagyrév 2. (7. kép 2)

Nagyréven került elő az előbbivel csaknem teljesen megegyező formájú és díszítésű edény. Az ábrázolás lényege az előbbivel azonos, csak a részletekben vannak különbségek. Az alsó részen az építmény alatti X és a lépcsőminta ugyanolyan, mint az előbbi nagyrévi edényen, csak itt a lépcsők belsejében egy-egy V alakú minta is van. Két oldalhoz ugyanúgy csatlakoznak a felemelt karú fél emberi alakok, mint a másik nagyrévi edényen. Különösen figyelemre méltó, hogy ez az edény is sírból került elő a legutóbbi ásatások során. Szolnok, Damjanich Múzeum.¹⁶

Külön említést érdemel, hogy a tiszai ásatások során a nagyrévi kultúra egyik házának égett omladék rétege olyan plasztikus ornamenseket őrzött meg, amelyek az edények szimbolikus jeleivel hozhatók kapcsolatba.¹⁷ Talán nem véletlen az

edényeken levő stilizált építmény (szentély) ábrázolások és a valóságos épületek szimbolikus díszítéseinek az összefüggése.

Tiszaug-Kéménytető (5. kép 3a—b)

A múlt századi gyűjtések leletei között van egy díszített talapzatos edényből származó edénytöredék. Alakja a négyszögletes talapzattal hasonló lehetett a nagyrévi kultúra függesztő füles edényeihez. A megmaradt töredék alapján négy szűkebb mezőben lehettek az egyszerűbb geometrikus minták. A megmaradt díszítés a függőleges bekarcolt párhuzamosok között vízszintes zezzugokból, metopaszerűen elhelyezkedő X-jelekből és három függőleges párhuzamosból, pontokkal kitöltött és üres lépcsőmintákból és lépcsőzetesen elhelyezkedő, sarkaival érintkező négyszögekből áll. Mindazok a díszítőelemek megtalálhatók rajta, amelyek a nagyrévi kultúra szimbolikus edényeire jellemzők. Inkrusztáció nyomai voltak rajta. MNM 138/1883.95.¹⁸

Déaványa (8. kép 1a—b)

Gömbtestű, lapos aljú, függesztő füles kisedényke. Pereme hiányos. Területi elhelyezkedése miatt Kalicz N. a hatvani kultúra leletei között mutatta be.¹⁹ Díszítése miatt nem kétséges azonban, hogy a nagyrévi kultúra ismertetett leletcsoportjába tartozik. Ép állapota miatt lehetséges, hogy sírból származik. Az egyszerű elemekből álló díszítése igen változatos, és összetett mintakincsben nyilvánul meg. Az edény nyakán négy-négy horgas végű X-jel, ún. zászlódísz látható. Ezek vagy a kivitelezés felületessége, vagy szándékosság miatt kis részletekben mind különböznek egymástól. A nyakán rovátkolások futnak körbe a két függesztő fül magasságában. Az edény testét négy széles mezőre bontották. A négy széles mező között négy keskeny szalagszerű mező helyezkedik el. Az edény két oldalán a két-két mezőben a főmotívumok ismétlődnek meg. Ezeknek azonban a részletekben jelentkező kisebb eltéréseik vannak, amelyek esetleg tartalmi jellegűek lehetnek. Így mind a két oldalt bemutatjuk.

Az egyik függesztő fül melletti mezőben középen élére állított rombusz helyezkedik el, kereszt alakú jellel. A rombusz felső és alsó sarkához nagyméretű „szálló madár” motívum csatlakozik, amely egészében egy olyan torzított horgas keresztmintát alkot a rombuszsal együtt, amelynek két-két horga egymással szembenéz. A rombusz két oldalsó sarkához horgos X vagy zászlószerű kicsiny

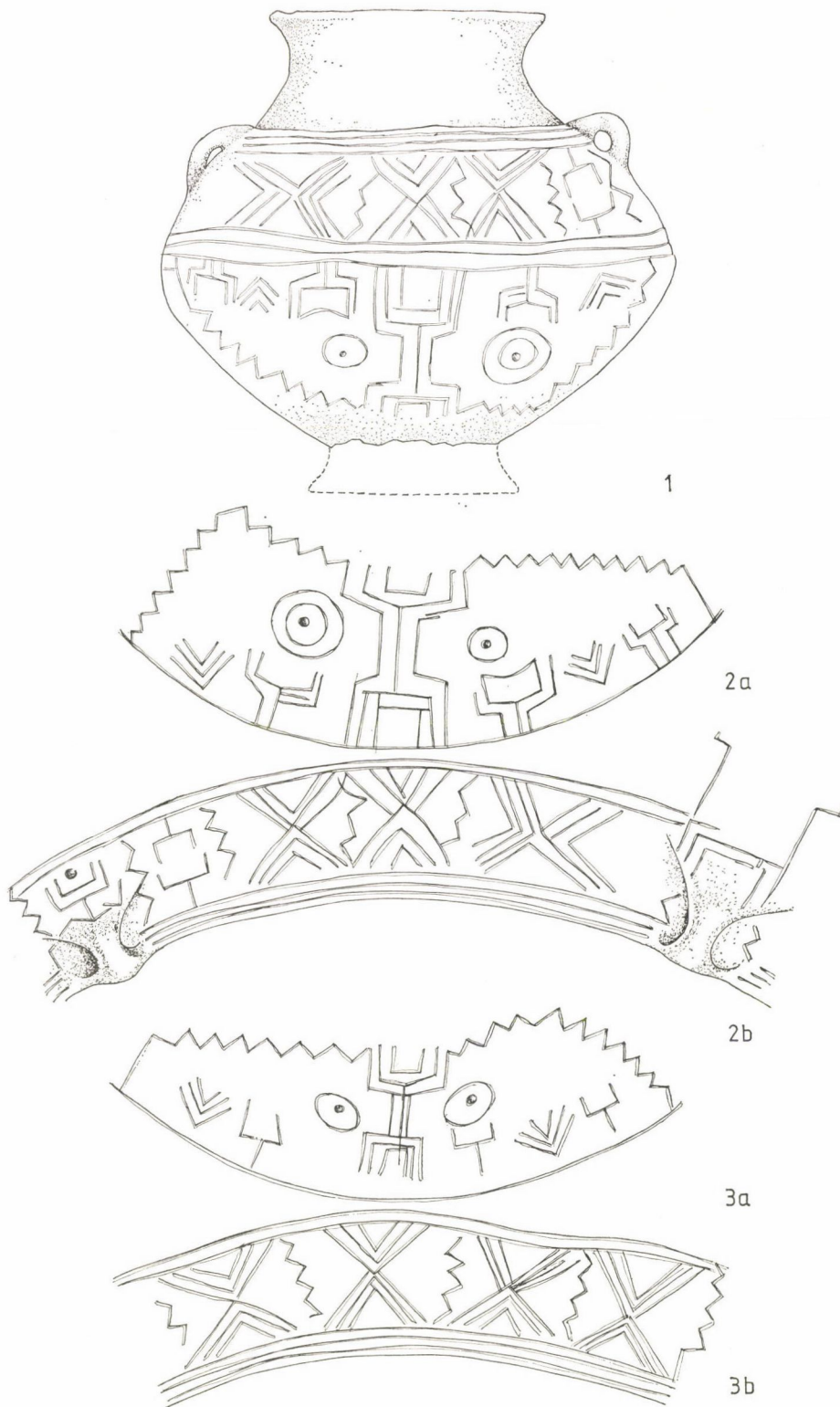
¹⁵ Tompa, F., BRGK 24—25 (1934—35) 1937, 23. t. 5; Patay P., Korai bronzkori kultúrák Magyarországon. DissPann Ser. II. No 13 (1938) 5. t. 4. A továbbiakban: Patay 1938.

¹⁶ R. Csányi M., Bronzkor. In: Szolnok megye története a régészeti leletek tükrében. Állandó kiállítás vezetője. Szolnok 1982, 23. kép.

¹⁷ R. Csányi M.—Stanczik I., ArchÉrt 109 (1982) 243—244, és 5. kép

¹⁸ Uo., 9. kép 7a—b.

¹⁹ Kalicz, N., Die Frühbronzezeit in Nordostungarn. AH 45 (1968) 118. t. 5a—b

4. kép. Szimbolikus jelenettel díszített korabronzkori edény. Budapest XI. Pannonthalmi út. 1. A-oldal, előlnézet. — 2a—b. A-oldal kiterített rajza (fordított helyzetben). — 3a—b. B-oldal kiterített rajza (fordított helyzetben)

Abb. 4. Mit symbolischer Szene verziertes frühbronzezeitliches Gefäß. Budapest XI. Pannonthalmi út. 1. A-Seite, Vorderansicht. — 2a—b. A-Seite, abgerollte Zeichnung (in umgekehrter Lage). — 3a—b. B-Seite, abgerollte Zeichnung (in umgekehrter Lage)

minta csatlakozik. Az egész motívum esetleg stilizált emberi ábrázolásnak, ill. kettős emberi ábrázolásnak is felfogható. A mező bal sarkán két rövid függőlegesből és két rövid vízszintesből álló rács, mellette pedig két kereszt alakú jel helyezkedik el. A másik széles mezőben nagyméretű két párhuzamosból bekarcolt, vízszintesen álló négyzet van, sarkain szív alakú hurokkal. A négyzet belsején nagy X jel van. A mező felső részén két függőlegest keresztező vízszintes és két X jel látható. A négyzet két oldalához egy-egy kereszt alakú jelet karcoltak.

Az ellenkező oldalon a rombusz és a hozzákapcsolódó jelek azonosak, de a rombusz belsejét ferde vonalkázás tölti ki. A nagy szimbolikus jelhez a zászlómotívumokon kívül csupán egyetlen kis rácsminta kapcsolódik. A másik mezőben a hurkos-sarkú négyszög szintén azonos, de a kísérő jelek bizonyos mértékig eltérnek. A bal felső sarokban az előbbiekhöz hasonló kis rácsminta, mellette X jel, a négyszög bal oldalán kereszt alakú jel, s a négyszög alatt ismét egy X jel látható. A széles mezőket elválasztó függőleges szalagokat felületes kivitelezésű hálóminta tölti ki, beszürkült pontokkal. A függeszű fülek alatt élére állított rombuszokat ferde vonalkázások töltik ki. Az edény felülete gondosan simított. Töredékes ma.: 7 cm. Debrecen, Déri Múzeum IV.11/1950. ltsz.

Gyula-Törökzug (8. kép 2a—b)

Egyfűlű nagyrévi kis korsó. Szántás során került elő. Ép, ezért megvan a valószínűsége, hogy sírból származhat. A díszítés két síkban az edény egész felületét elborítja. A nyakán fültől fülig három bekarcolt párhuzamos vonal fut körbe. Ezek a fül mellett derékszögben megtörve a fül tövéig húzódnak. A fül tövéénél ugyancsak három bekarcolt vonal fut körbe, melyek háromszor felcsúcsosodnak, s a fül tövéénél derékszögben megtörve húzódnak az edény aljáig. Az edény nyakán az alsó záróvonalak felcsúcsosodásának megfelelően három párhuzamos vonalból álló, három azonos stilizált madáralak áll. Ezek közül az egyik elülső és hátsó részéhez négy szív alakú hurok csatlakozik. Az alsó részt a madáralakoknak és a fülnek megfelelő helyen lefutó zezzug vonalakkal kitöltött szalagok négy mezőre osztják. Ezek közül csak a fül alatti szalagnak van halszálla mintája. A mezők felső részét párhuzamosokkal határolt szalagokban sarkaikkal egymáshoz kapcsolódó négyszögek vannak, melyeket nem átlósan X jelek osztanak meg beszürkült pontokkal. Minden mezőben a szélső négyzet sarkához szív alakú hurok csatlakozik. Az alsó négy mezőben középen sarkával élére állított nagyobb négyzetek helyezkednek el. Belsejüket a nem átlósan bekarcolt X jelek négy-négy egyenlő kis négyzetre osztják. Mindegyiket öt-öt beszürkült pont

tölti ki. A négyszög felső és alsó sarkához nagyméretű „szálló madár” motívumok csatlakoznak, amelyek egészében olyan torzított horgas keresztmintákat alkotnak a négyzettel együtt, amelyeknek két-két horga egymással szembenéz. A négyzetek oldalsó sarkaihoz minden mezőben szív alakú hurkok csatlakoznak. A motívum szinte tökéletesen megegyezik a dévaványai edény két motívumával, amelyek mint már említettem, esetleg stilizált embert vagy emberpárokat ábrázolnak. Ma.: 10,7 cm, Szeged, Móra Ferenc Múzeum. A karcolt díszítést inkrusztáció tölti ki.²⁰

Gerjen (9. kép 2)

Wosinsky Mór múlt századi ásatása során a bronzkori telep alsó rétegéből került elő egy négyszögletes áttört talpazaton álló edény töredéke, mely valószínűleg a függeszű füles nagyrévi típusú edények csoportjába tartozik. Annak ellenére, hogy a rajzban közölt díszítőmotívum szokatlan, mégis a szimbolikus díszű nagyrévi edények csoportjába soroljuk. A vállon beszürkült pontokkal kitöltött szalag fut körbe, amelyhez két párhuzamosból álló zezzug vonal csatlakozik. Az edény oldalán H betű alakú bekarcolt jel van. A függőleges szárak végein egymással szembenéző horgok vannak. Az összekötő szárhoz alul és felül V alakú jelek kapcsolódnak. A másik minta csillag alakban elhelyezett négy olyan motívumból áll, amelyekkel más edényeken a fákat jelzik. A lelet elpusztult, csak Wosinsky rajzos tábláján maradt fenn. Has átm.: 10 cm.²¹

Tolna megye (8. kép 3—4)

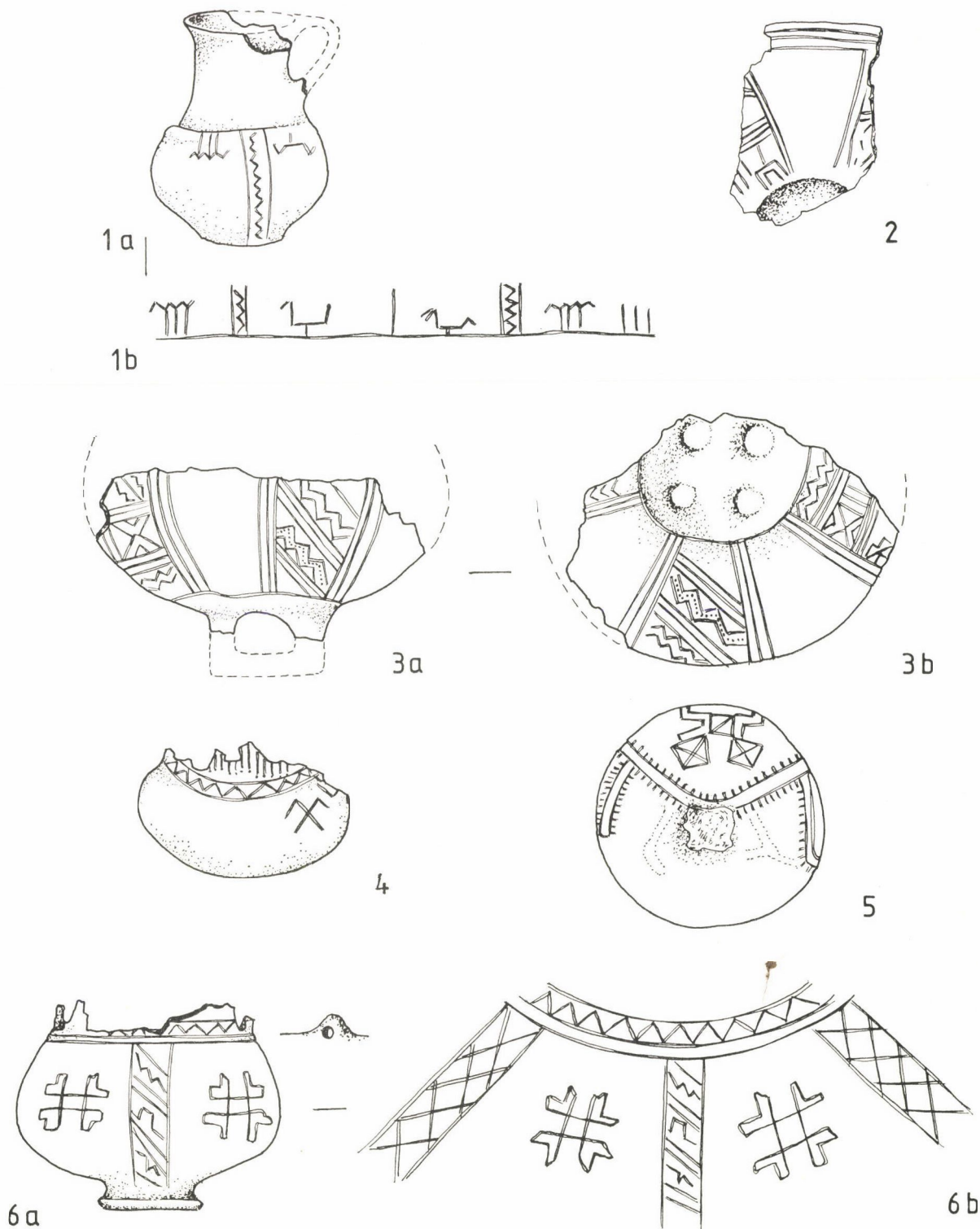
A szekszárdi Balogh Ádám Múzeumban két különleges agyagtárgy van beletárolva ismeretlen lelőhellyel, melyeket valószínűleg a régebbi gyűjtések során találtak Tolna megyében.²² Mind a kettő lapos, szalagszerű tárgyból származik, melyek egyik részüknél kicsúcsosodnak. Egyik lapos oldaluk díszített. A töredékes mintákból a következő részek maradtak meg.

a) A szalagszerű tárgy széleit alul és felül két párhuzamos bekarcolt vonal szegélyezi. Felül a kicsúcsosodáson horgas végű X jel, vagy zászló-minta látható, melynek belsejébe még egy V alakú mintát karcoltak. A kicsúcsosodástól balra a szalag mezejében két párhuzamosból formált felemelt karú stilizált emberi alak látható, amelyet kétoldalt egy-egy fél svasztikára emlékeztető mintával egészítettek ki. Ezáltal igen szokatlan motívum jött létre. Hasonló lehetett a kiemelkedéstől jobbra is. A motívumokat balról két függőleges vonal határolja. Töredékes h.: 8,9 cm; szélessége: 7,3 cm. Szekszárd, Balogh Ádám Múzeum ltsz. 83.1.26., közöletlen (8. kép 3).

²⁰ Kürti B., MFMÉ 1971/2, 21—22. kép.

²¹ Wosinsky M., Tolna vármegye története az őskortól a honfoglalásig. Budapest 1896. 104. t. 16.

²² Ezúttal mondok köszönetet Zalai-Gaál Istvánnak a leletek fényképért és az adatokért.

5. kép. Szimbolikus díszű korai bronzkori edények és töredékek. 1a—b. Tószeg, 1. edény a jelenet megfordított kiterített rajzával. — 2. Tószeg, 11. edénytöredék. — 3a—b. Tiszaug. — 4. Tószeg, 5. edény töredéke. — 5. Tószeg, 3. edénytöredék alulról. — 6a—b. Tószeg, 2. edény töredéke az egyik díszített oldal kiterített rajzával. — 1—6. MNM. 1—2, 4—6. Banner—Bóna—Márton után

Abb. 5. Frühbronzezeitliche Gefäße und Fragmente mit symbolischer Verzierung. 1a—b. Tószeg, 1. Gefäß mit der umgekehrten, abgerollten Zeichnung der Szene. — 2. Tószeg, 11. Gefäßfragment. — 3a—b. Tiszaug. — 4. Tószeg, Fragment des 5. Gefäßes. — 5. Tószeg, 3. Gefäßfragment von unten. — 6a—b. Tószeg, Fragment des 2. Gefäßes, mit der abgerollten Zeichnung der einen verzierten Seite. — 1—6. MNM. 1—2, 4—6. nach Banner—Bóna—Márton

b) A díszítés stilizáltsága nagyobb mérvű az előbbinél. Az alsó és felső szegélyszalag között két párhuzamosból álló zezzug minta fut vízszintesen beszurkált pontokkal. A zezzugok közeiben a felső zárószalagról L alakú motívumok csüngenek le. Hasonló motívum díszíthette a felső szegély kicsúcsosodó, töredékesen maradt részét is. A karcolt mintát inkrusztáció borította. Töredékes h.: 10,4 cm, szélessége: 6,2 cm. Szekszárd, Balogh Ádám Múzeum 83.1.25. ltsz., közöletlen. (8. kép 4)

Dunaújváros (Dunapentele) I. (10. kép 1a—b)

A székesfehérvári István király Múzeum őriz egy magas egyfülű korsót, élesen kettős kónikus testtel. Bekarcolt díszítése alapján sorolhatjuk a nagyrévi kultúra szimbolikus jelű edényeinek csoportjába.²³ A díszítés az edény nyakát és vállát borítja a hasvonalig. A hasvonalon bekarcolt széles hálóminta fut körbe. A fül alatti szalagot párhuzamos vízszintesekkel két négyzetre osztották. A négyzetek belsejét három párhuzamosból álló X-jelek töltik ki. A szalag alsó és felső széléből mindkét oldalon egészen stilizált adoráló kar motívum emelkedik fel, amely végein behajlik. A négyzetek találkozási vonalánál mindkét oldalon vízszintes alapon stilizált felemelt karú fél emberi alak áll. Nem számítva a két emberi alakot, a motívum egészének guggoló vagy ülő, stilizált emberalakot utánozó hatása van.

A füllel szemben ugyanez a motívum ismétlődik meg, azzal a különbséggel, hogy a szalag magasabb, és így három négyzetre bontották. A szalag mindkét oldalához két-két felemelt karú stilizált fél emberi alak csatlakozik, az előbbihez hasonló módon. A motívum csúcsán egy fordított W-nek ható „zászló” jel van. Ez a motívum megszerkesztésében emlékeztet a nagyrévi edények talapzatos „szentélyeire”, ahol hasonló módon csatlakozik kétoldalt egy-egy stilizált felemelt karú fél emberi alak. A motívum csúcsán levő fordított W esetleg az építmény tetejét jelzi.

A két szalagmotívum közötti mezőben egy vízszintesen álló négyzet sarkaihoz hasonló méretű négyzetek csatlakoznak. Minden négyzet belsejét X jel tölti ki. A felső négyzetek külső sarkaihoz horgos X vagy „zászló” motívum csatlakozik. Az alsó négyzetek sarkainál ugyanez a motívum fordított helyzetben van. Ugyanez a motívumcsoport ismétlődik az edény másik oldalán is a fültől jobbra. A négyzetek alatti részen jobb felé fordul egy-egy stilizált madár alak áll az alsó záródíszítésen. Az edény töredékessége miatt a madár alakok csak részleteiben maradtak meg. Az edény felülete gondosan simított. Ma.: 40 cm, szá.: 28,5 cm. Székesfehérvár, István király Múzeum ltsz. 4168.²⁴

Dunaújváros 2. (9. kép 3a—b)

A koszideri telep nagyrévi rétegében Mozsolics A. ásatása során előkerült kis edény, négyszögletes áttört talapzattal.²⁵ Vállán egy kis függesztő fül helyezkedik el. A fül magasságában három párhuzamos vonal fut körbe. Az edény alsó részén hasonló vonalak zárják a díszítést. Három szélesebb díszített szalag és a fül osztja az edény testét négy mezőre. A füllel szembeni szalagban felül X-alakú bekarcolt jel látható, melyhez felül és két oldalt pontbeszuráással kiegészített V alakú motívumok csatlakoznak. Az X alsó részéhez az előbbiekhöz hasonló módon élére állított négyszög illeszkedik kereszt alakú jellel és négy beszurkált ponttal. A négyszög alsó sarka fordított V alakkal támaszkodik az alsó záróvonalakra. A másik két szalag egyszerűbb, párhuzamos függőlegesek között szintén három párhuzamosból álló rövid zezzug minta fut lefelé. A szabadon hagyott mezők felső záróvonalához a fültől balra egy-egy négyszög tapad s ezek sarkaihoz hasonló négyszögek csatlakoznak. A négyszögekbe átlósan X jeleket karcoltak, melyeket beszurkált pontok kísérnek. Úgy tűnik, mintha az így létrejött három négyszögből álló motívum a hurkos négyzetek részletét jelképezné (Dévaványához, Nagyrévhez, Mokrinhoz hasonlóan). A középső szalagtól balra szív alakú hurok motívumot karcoltak. Ma.: 10,3 cm. szá.: 5,2 cm. Dunaújváros, Múzeum 53.3.92. ltsz. közöletlen.

Újdombóvár (9. kép 4a—b)

Egyfülű korsó, kettős kónikus testtel. Bekarcolt szimbolikus díszítése az edény felső részén van. A perem alatt és a hasélen bekarcolt vonal fut körbe. A füllel szemben és a fül melletti keskeny szalagok az edény felületét két egyenlő és egyforma díszítésű mezőre bontják. Az így létrehozott két mezőben az alsó szalagra támaszkodó egy-egy felemelt karú stilizált fél emberi alak helyezkedik el. A szalagszerű ábrázolásokat pontbeszurkálások töltik ki. MNM²⁶

Tököl (8. kép 5)

Amfóra alakú edény, valószínűleg urna lehetett. A múlt században kerülhetett a bécsi Naturhistorisches Museumba.²⁷ Jellegzetes bekarcolt díszítése alapján a nagyrévi kultúra szimbolikus díszű edényei közé soroljuk. A díszítés a válltól lefelé helyezkedik el. A vállon három párhuzamos bekarcolt vonal fut körbe, melyet középen bütyök szakít meg, és a bütyök két oldalán a bekarcolt párhuzamosok derékszögben függőlegesen lefelé fordulnak. A bütyök alatt így képződött szalagot

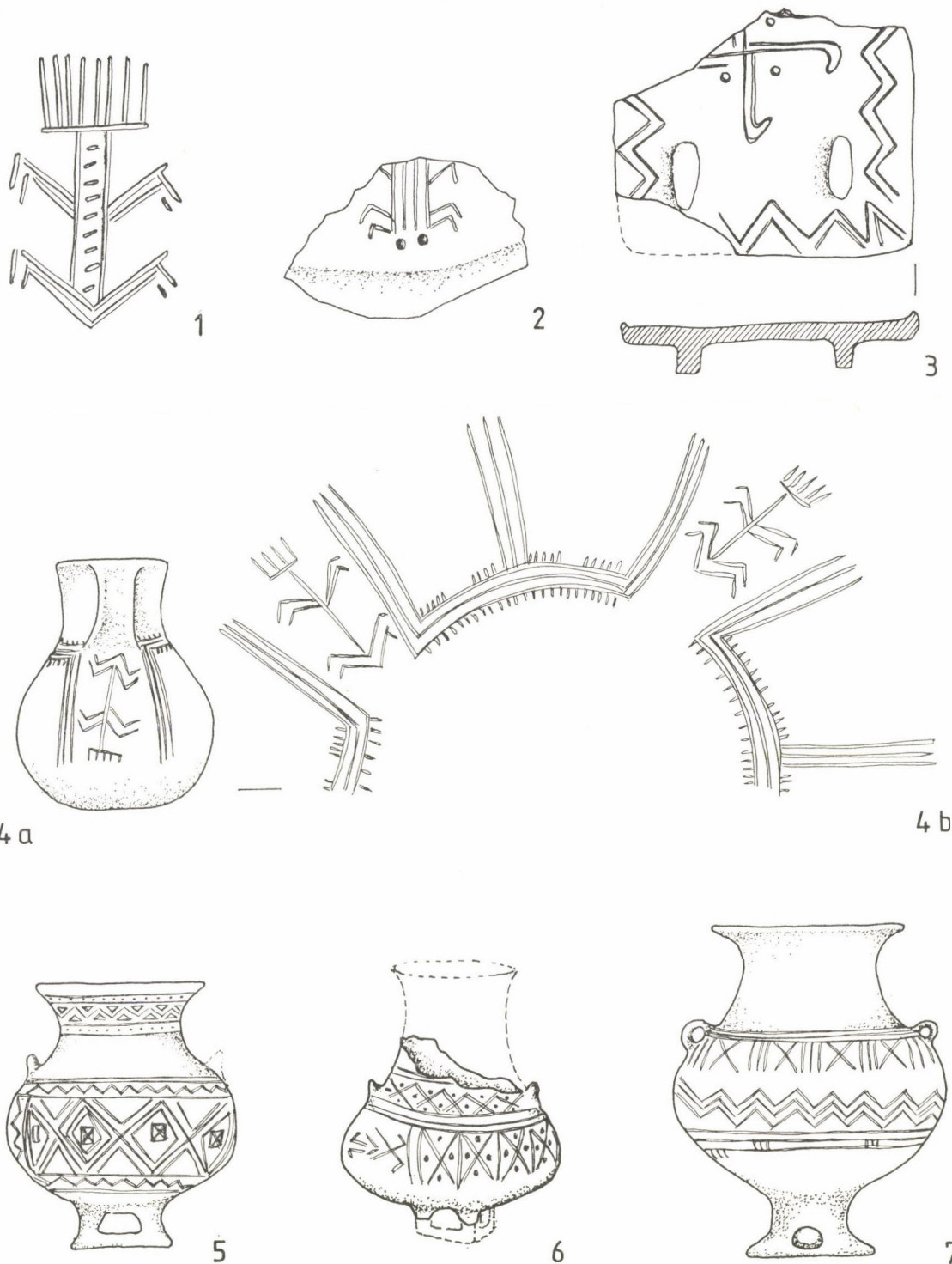
²³ Ezúttal mondok köszönetet F. Petres Évának a lelet lerajzoltatásáért.

²⁴ Patay 1938, 4. t. 3.

²⁵ Ezúttal mondok köszönetet Bándi Gábornak az edény közlésre való átengedéséért.

²⁶ Patay 1938, 5. t. 5; Bóna I., Alba Regia 2—3 (1961—62) 1963, 8. t. 14—14a.

²⁷ Ezúttal mondok köszönetet Ruttkay Erzsébetnek az edény lefényképeztetéséért.

6. kép. Szimbolikus díszű korai bronzkori edények és töredékek. 1. Tószeg, 13. edény töredéke (rajz fordított helyzetben). — 2. Tószeg, 14. edény töredéke. — 3. Tószeg, 10. edény töredéke. — 4a–b. Tószeg, 12. edény fordított helyzetű kiterített rajzzal. — 5. Tószeg, 7. edény. — 6. Tószeg, 4. edény töredéke. — 7. Tószeg, 6. edény. — 1–7. MNM. 1–2, 4a–b. Banner után. — 3, 6. Banner–Bóna–Márton után. — 7. Tompa után

Abb. 6. Frühbronzezeitliche Gefäße und Fragmente mit symbolischer Verzierung. 1. Tószeg, Fragment des 13. Gefäßes (Zeichnung in umgekehrter Lage). — 2. Tószeg, Fragment des 14. Gefäßes. — 3. Tószeg, Fragment des 10. Gefäßes. — 4a–b. Tószeg, 12. Gefäß mit umgekehrter, abgerollter Zeichnung. — 5. Tószeg, 7. Gefäß. — 6. Tószeg, Fragment des 4. Gefäßes. — 7. Tószeg, 6. Gefäß. — 1–7. MNM. 1–2, 4a–b. nach Banner. — 3, 6. nach Banner–Bóna–Márton. — 7. nach Tompa

hálóminta tölti ki. A jobb oldali mező felső részén a záróvonalból Y alakú, lépcsőzetesen megtörő minta csüng le. A másik mezőben a tószegi edényeknek megfigyelt sokágú fésűszerű minta függ. Az ábrázolás fordított s az egyik esetben stilizáló emberi alak felső részét, a másik esetben vagy egy eltérő, lépcsőzetesen megsokszorozott felső részű emberi alakot vagy pedig stilizált fát kell feltételeznünk. Wien, Naturhistorisches Museum,²⁸ Inv. Nr. 14.386.

Csepel-Háros (9. kép 1a—b)

Nagyobb korszából származó két töredék a nagyrévi kultúra szimbolikus díszítésével. A díszítő minták az edény felső részén helyezkednek el. A három párhuzamosból álló bekarcolt vízszintes vonal egyik helyen derékszögben fut lefelé, másik helyen ebből húzódnak a függőleges vonalak. A felső záróvonalat rovátkolások kísérik, erről csüngenek le az ábrázolások fejjel lefelé. Az egyik egy stilizált szalagszerű madár, a másik motívum töredékessége miatt felismerhetetlen, s csak az állapítható meg, hogy az egyik sarokszerű kiemelkedéshez oldalt szív alakú hurok csatlakozik. A töredékek a nagyrévi kultúra fiatalabb fázisának gödréből kerültek elő. BTM. 63.25.53—54. ltsz.²⁹

Szentendrei-sziget (9. kép 5a—b)

Egyfülű korsó élesen kettős csontkakúpos testtel, hosszú nyakkal.³⁰ A szimbolikus jeleket tartalmazó díszítés a felső részén található. A hasél alatti részt körülfutó, bekarcolt hálóminta díszíti. A füllel szemben bekarcolt széles szalagot vízszintes vonalakkal három négyzetre osztották. A felső négyzetben horgas végű X-jel van. A középső négyzetben a sarkokig érő X-jel helyezkedik el. A harmadik négyzetben élére állított két érintkező rombusz látható. Mindhárom négyzetben a vonalak közé egy-egy pontot szúrtak be. A két oldalsó mező közepén három párhuzamosból álló bekarcolt X-jel helyezkedik el, keret nélkül.³¹ Wien, Naturhistorisches Museum. Inv. Nr. 68.120.

Budapest XI., Pannónalmi út 25/b (2—4. kép)

A Duna síkságára néző alacsony domboldalon építkezés során 1982-ben más korba tartozó sírokkal együtt bukkantak rá egy díszített függesztő füles edényre, melynek kerek talpazata volt, de ez már az őskorban letörött.³² Az edény alakja tökéletesen megegyezik a tószegi és nagyrévi függesztő füles talpas edényekkel. A vállán egymással szemben ül a két vízszintes nyílású rövid szalagfül, a fülek tövével az edény testébe belesimuló ferde

bordákkal. Bekarcolt motívumokból álló díszítése az eddig legteljesebb kifejezése a nagyrévi kultúra vallási szimbolikájának. A motívumok egy része más edényeken is szerepel, más része ezen az edényen jelent meg először. Az edény felülete a földben helyenként megkopott. Így is megmaradt azonban a bekarcolt minta minden részlete. A felületet eredetileg gondosan elsimították.

A díszítés két síkban látható. A minták és a jelenet a felületen kétszer ismétlődik. Az ismétlődés hasonló, de nem teljesen azonos. A fül felső szélének magasságában három, nem egészen szabályosan mélyen véselt párhuzamos vonal fut fültől fülig mindkét oldalon. Ez a felső záróvonal. Kissé a hasél fölött ugyancsak három, nem egészen szabályos párhuzamos bekarcolt vonal alkotja a minta alsó záróvonalát.

A) *oldal* (2. kép 1; 3. kép 1—2; 4. kép 1, 2b): A bal oldali fültől indulva három párhuzamos vonalból alkotott, kissé szabálytalanul húzott X-jel helyezkedik el. Mindegyik jobb oldalán függőleges zezzug vonal látható. A jobb oldali fül mellett megmaradt üres mezőbe, egy felülről lecsüngő és egy valóságos helyzetnek megfelelő, felemelt karú stilizált fél emberi alakot karcoltak. Ezeket jobb oldalról is függőleges zezzug vonal határolja. A jobb oldali fül alatti részen vízszintes zezzug vonal húzódik. A fül mellett pedig a másik oldalhoz hasonló függőleges zezzug vonal köti össze a felső és alsó záróvonalat, amely már a B oldalhoz tartozik. A fül tövéből felemelt karú, stilizált fél emberi alak csüng le. Törzse egy vonalból, felső része két párhuzamos vonalból áll. A karok között lencseszerű bemélyítés. Ezt az emberi alakot a zezzug vonalak három oldalról övezik.

B) *oldal* (2. kép 2; 4. kép 3): A bal oldali függőleges zezzug vonaltól jobb felé haladva három párhuzamos vonalból álló X-jelek helyezkednek el, függőleges zezzug vonalakkal elválasztva egymástól. A jobb oldali zezzug vonal felületes kivitelezésű. A bal oldali fül alatt kettő, ill. három párhuzamos karcolt vonal húzódik a záróvonalakig.

Az alsó mezőben látható a fő motívum. Mivel az ábrázolás fordított helyzetű, vagyis fejjel lefelé értelmezhető, ezért mi a jelenetet az elképzelt eredeti helyzetnek megfelelően értelmezve mutatjuk be.

A) *oldal* (2. kép 1; 3. kép 3, 5; 4. kép 2a): A jelenet középpontjában nagyméretű felemelt karú stilizált teljes emberi alak áll, három párhuzamos vonallal bekarcolva. Felemelt kezeiből mindkét irányba zezzug vonal halad, bal oldalon derékszögben megtörve, jobb oldalon ívelten éri el a záróvonalat. Az emberi alak mellett baloldalt két koncentrikus kör belsejében lencseszerű bemélyített

²⁸ Patay 1938, I. t. 4.

²⁹ Kalicz-Schreiber R., MittArchInst Beiheft 2, Budapest 1981, 6. t. 1—2.

³⁰ Ezúttal mondok köszönetet Ruttkay Erzsébetnek az edény lefényképeztetéséért.

³¹ Patay 1938, 5. t. 2.

³² Ezúttal mondok hálás köszönetet Fülep Ferenének a lelet megszerzésében nyújtott hatékony segítségéért.

1a

2

1b

7. kép. Szimbolikus díszű korai bronzkori edények. 1a—b. Nagyrév-Zsidóhalom, 1. edény és kiterített rajza. — 2. Nagyrév-Zsidóhalom, 2. edény. — 1. MNM. — 2. Szolnok, Damjanich Múzeum, R. Csányi után
Abb. 7. Frühbronzezeitliche Gefäße mit symbolischer Verzierung. 1a—b. Nagyrév-Zsidóhalom, 1. Gefäß und seine abgerollte Zeichnung. — 2. Nagyrév-Zsidóhalom, 2. Gefäß. — 1. MNM. — 2. Szolnok, Damjanich-Museum, nach R. Csányi

pont látható. Az emberi alak jobboldalán csak egy koncentrikus kör közepén van a mélyen beszúrt pont. A két körábrázolás között jelentős méretbeli és hangsúlybeli különbség van. A teljes alak bal oldalán kisméretű, felemelt karú, stilizált fél emberi alak áll, két, illetve három párhuzamos vonallal bekarcolva. Mellette valószínűleg fát jelző háromszoros V alak. A teljes alak jobb oldalán három, ill. két bekarcolt vonalból álló, felemelt karú, stilizált fél emberi alak. Karjait ebben az egyetlen esetben ívelt vonallal összekapcsolták. Mellette a három V alakból összeállított fát jelentő motívum, s a jelenet szélén még egy, a szokásos adoráló helyzetű fél emberi alak áll, két párhuzamosból bekarcolva.

B) *oldal* (2. kép 2; 3. kép 4, 6; 4. kép 3a): A B/oldalon az előbbi jelenet ismétlődik meg kisebb méretben és kisebb hangsúllyal. A középpontban itt is a három bekarcolt vonalból álló teljes emberi alak áll. Feltartott kezeiből jobb felé csaknem derékszögben, bal felé lapos ívben húzódik le a bekarcolt zezzug vonal. Az előbbivel ellentétben itt jobboldalt van az erőteljesebben bekarcolt, de csak egyetlen körrel övezett lencseszerű bemélyítés, s baloldalt beszúrt pont körül alig mélyed be a körülvevő kör. A jelenet alsó részén baloldalt egy bekarcolt vonalból álló, felemelt karú fél emberi alak, mellette pedig a három V alakból összetett fa jelképe helyezkedik el. Jobboldalt a kör alatt, egy vonalból álló erősen megkopott fél emberi alak áll, mellette a három V alakból összetett fa, s a szélén egy vonalból bekarcolt fél emberi alak helyezkedik el.

Az alsó jelenetből a következőket állapíthatjuk meg.

1. Természetfölötti méretű és a szokásostól eltérő teljes emberi alak áll a jelenet középpontjában. Valamilyen természetfölötti lényt jelképezhet.
2. Kezeiből mindkét irányba húzódó zezzug vonal a vizet jelképezi.
3. Egyik oldalán a hangsúlyozottabb és nagyobb kör a napot, másik oldalán a kisebb és kevésbé hangsúlyozott kör a holdat jelképezheti.
4. A kisebb stilizált fél emberi alakok és a fák az élővilágot jelképezhetik.
5. A jelenet kettőzöttségének is meghatározott tartalma lehetett.
6. A fordított (fejjel lefelé ábrázolt) jelenetnek is meghatározott szerepe lehetett, amint ez több más edényen is előfordul.
7. A felső mezőben levő X-jeleknek, függőleges zezzug motívumoknak és a különböző helyzetű fél emberi alakoknak, melyek a nézőpont szerint alulra kerülnek, ugyancsak meg lehetett a szimbolikus értelme. Ezek azonban nem olyan nyilvánvalóak, mint az alsó jelenetsor.

Az edény pereme a megtaláláskor kissé megsérült. Ép állapota miatt arra lehet gondolni, hogy magányos sír melléklete lehetett az edény, amelyet vagy a népvándorlás korban vagy a mostani földmunkák során bolygattak meg. A lelőhelyen csak korlátozott lehetőség nyílt hitelesítő ásatásra. Ez alkalommal csak népvándorláskori temetkezések kerültek elő. Az edény helyén a beépítettség miatt már nem volt mód a hitelesítés kiterjesztésére, de a pontos helyet rögzíteni tudtuk. Ma.: 13,2 cm, szá.: 9 cm. BTM 83.1.1. ltsz.³³

Hasonló jellegű szimbolikus ábrázolások, sőt jelenetek a Maros kultúra lelőhelyein is megvannak. Különösen fontos ebből a szempontból a mokrini temető, amelynek két sírjából is előkerültek edények a jellegzetes ábrázolásokkal. A tipológiai hasonlóságon kívül ezek a szimbolikus ábrázolások fokozottan hangsúlyozzák a nagyrévi és a Maros kultúra közötti hasonlóságot és rokonságot.

Mokrin 1 (11. kép 2a—b)

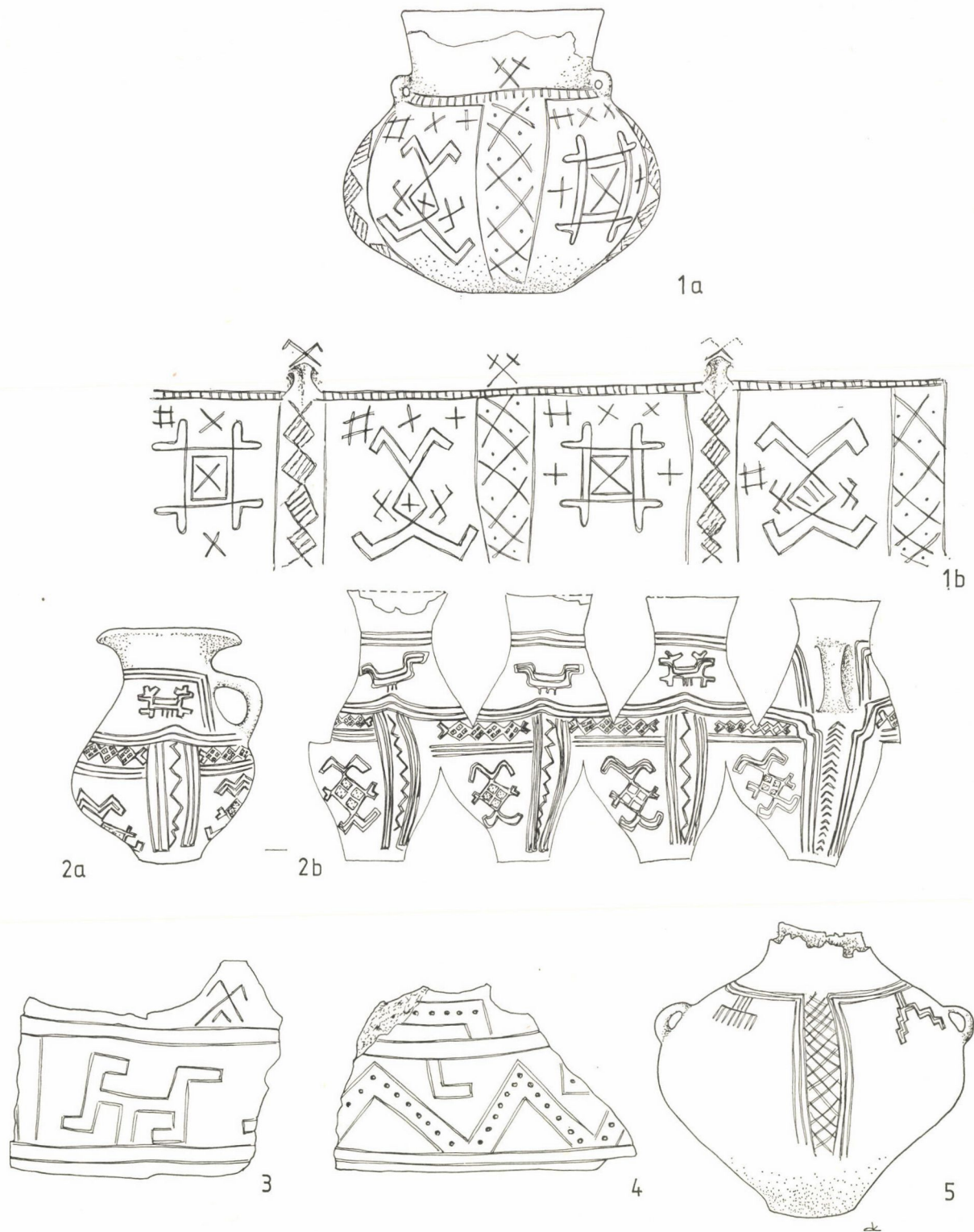
A 40. sírban több más edénnyel és bronztőrrel együtt került elő egy széles szájú kisebb egyfülű edény, szimbolikus bekarcolt ábrázolással.³⁴ A díszítés a felső rész két síkján helyezkedik el. A felső díszítés a fül magasságában húzódik, és egy vízszintes bekarcolt vonal választja el az alsó díszített mezőtől. A fültől balra felemelt karú, stilizált fél emberi alakok helyezkednek el, váltakozva Y alakú, fákat jelző motívumokkal. Az emberi alakok törzse három párhuzamos, felső részük két bekarcolt párhuzamos vonalból áll. A fák két párhuzamos vonalból állanak. A negyedik pár ember és faábrázolás után következik egy újabb emberi alak, ezután egy stilizált madár, ugyancsak két párhuzamosból, mellette fa ábrázolása és utána az egyetlen olyan emberi alak, amelynek a felemelt karjai között, a törzs fölött félköríves jel — talán a fejet jelzi —. Egyúttal ezzel megkülönböztették a többi emberi alaktól. Mellette kétszer ismétlődően ismét a fa és ember párosát ábrázolták. A záróvonaltól egy-egy vízszintes bekarcolt vonal között három párhuzamos vonalból álló zezzug vonal fut körül az edény testén. Ezen az ábrázoláson a következő jelenségek érdemelnek figyelmet:

1. fél emberi alakok,
2. fák, váltakozó „tömeges” bemutatása,
3. egy megkülönböztetett emberi alak, amely
4. két fa között áll,
5. egy esetben megjelent a madáralak is (a különleges emberi alak szomszédságában)
6. mindezt lezárja a körülfutó zezzug vonal.

Ma.: 8,5 cm, szá.: 15,6 cm. Kikinda, Múzeum. A 11.885. ltsz.

³³ Az 1983-ban végzett leletmentés munkatársa Nagy Margit volt, aki a népvándorláskori sírleleteket fogja feldolgozni.

³⁴ *Girić, M.*, Mokrin, the early bronze age necropolis. Dissertationes et monographiae. Tom 11. Beograd 1971, 14. t. 40. sír 2, 85. t. 3. *Tasić, N.*, Mokrin II, 16, 17—18.

8. kép. Szimbolikus díszű korai bronzkori edények és töredékek. 1a–b. Dévaványa-Terehalom, az edény és kiterített rajza. — 2a–b. Gyula-Törökzug, az edény és kiterített rajza. — 3–4. Tolna megye. — 5. Tököl. — 1. Debrecen, Déri Múzeum. — 2. Szeged, Kürti után, Móra F. Múzeum. — 3–4. Szekszárd, Balogh Á. Múzeum. — 5. Wien, Naturhistorisches Museum, Patay után

Abb. 8. Frühbronzezeitliche Gefäße und Fragmente mit symbolischer Verzierung. 1a–b. Dévaványa-Terehalom, das Gefäß und seine abgerollte Zeichnung. — 2a–b. Gyula-Törökzug, das Gefäß und seine abgerollte Zeichnung. — 3–4. Komitat Tolna, 5. Tököl. — 1. Debrecen, Déri-Museum, 2. Szeged, Móra F.-Museum, nach Kürti, 3–4. Szekszárd, Balogh Á.-Museum. — 5. Wien, Naturhistorisches Museum, nach Patay

A 282. sírban a csontváz melletti tálban volt egy kisméretű nagyrévi típusú kis korsó, melynek felületét teljesen elborítja a szimbolikus motívumokból álló díszítés.³⁵ A díszítés három síkban helyezkedik el. A felső sávot három mezőre osztották. A fültől-fülig egy vízszintes vonal fut körbe. A füllel szemben a felső vonalból a vállon ülő bütyök magasságáig indul egy-egy függőleges vonal alkot szalagot, amelyet két-két vízszintes egyenessel két négyzetre osztottak, és ebbe átlósan X jelet karcoltak, az alsót még beszúrkált pontokkal is kiegészítették. A fültől a szalagig húzódó mezőt mindkét oldalon, valamint felül és alul két-két párhuzamossal keretítették. A belső keretvonalat minden irányban rövid rovátkolások kísérik. A mező nagy részét mindkét oldalon lecsüngő fésűszerű jel tölti ki, melynek törzse háromágú, a motívum pedig az egyik oldalon tíz, a másik oldalon tizenhárom ágú. A has felső részén egy, ill. három bekarcolt párhuzamos fut fültől-fülig, közöttük két párhuzamosból álló vízszintes zezzug fut körbe a fül alatti rész kivételével. Az alsó részen a felső szalagnak megfelelően (a füllel szemben) folytatódik a vízszintes zezzug vonallal megszakított függőleges szalag. A szalagot két párhuzamosból álló függőleges zezzug vonal tölti ki, amelyet rovátkolások kísérnek. Az alsó rész a szalag két oldalán 2—2 mezőre osztott. A kereteket felül és oldalt három párhuzamos vonal alkotja, amely alul nyitott. A fültől bal oldali mezőben nagyobb négyzethez mind a négy sarkán hasonló négyzetek csatlakoznak. A négyzeteket függőleges vonalkázás tölti ki. A bal oldali mezőben három párhuzamos vonalból álló, felemelt karú, stilizált fél emberi alak csüng le, vagyis az emberi alakot fordított helyzetben ábrázolták. Az alsó szalag jobb oldalán ugyanilyen emberi alak látható. A mellette levő mező üres. Minden belső keretvonalat rovátkolások kísérik. A fül alatti rész díszítetlen. Az egész mintázatot inkrusztáció tölti ki. Ma. 10 cm, szája töredékes, átm. 3,3 cm. Kikinda, Múzeum A 13.008. ltsz.

*

Az ismertetett 30 díszített edényből és töredékből 14 egymással azonos vagy hasonló formájú függesztő füles kis edény, 9 különböző méretű kisebb és nagyobb korsót, 1 amfórát, 1 lapos lábas tálat és 1 szokásos formájú tálat lehetett meghatározni. Négy töredékből nem lehetett az edényformát megállapítani. Már ebből a felsorolásból is világos, hogy a szimbolikus díszítés elsősorban a függesztő füles kis edényeken és a korsókon fordul elő. Ezek között is az előbbi típus van többségben. A többi edényforma előfordulása elenyésző. Így arra lehet következtetni, hogy jelentéktelen kivételtől eltekintve

az ábrázolások két edényformához kötődtek, és ez a nagy számok miatt nem látszik véletlennek.

Az ábrázolásokat, jelképeket egyes elemeire, motívumokra bontva táblázaton is bemutatom, mert így az összefüggések és a kombinációk világosabban áttekinthetők. (12. kép)

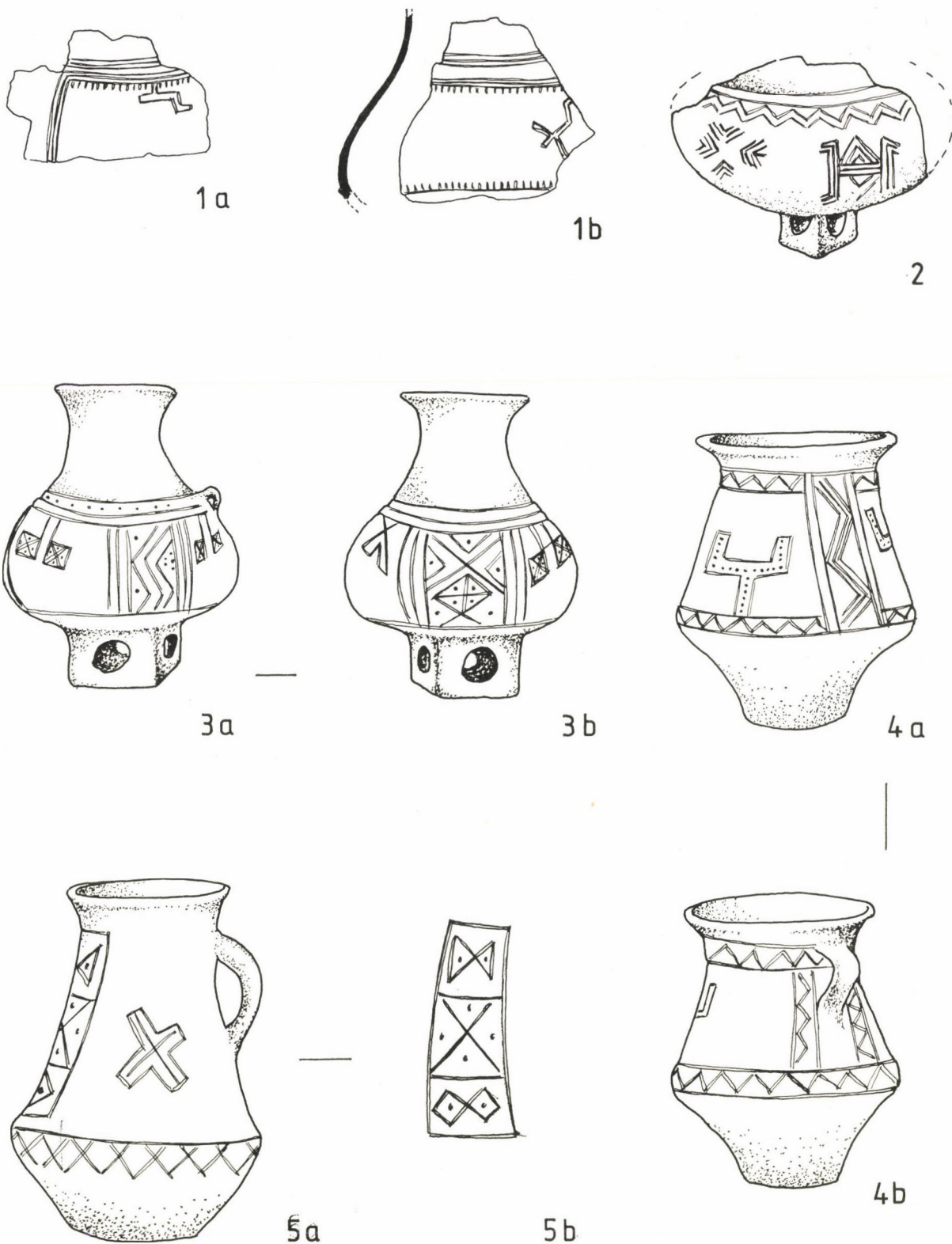
A legfeltűnőbb jellegzetesség, hogy minden ábrázolás akár összetett, akár egyszerűbb, szinte szélsőségesen stilizált és geometrikus motívumokból áll. Valószínűnek tartom, hogy az 1—23. jelzéssel ellátott motívumoknak meghatározott jelentéstartalmuk lehetett. A leglényegesebbnek azt tartom, hogy a számunkra ismeretlen jelentésű összetett motívumok kombinációja távoli területeken is azonos vagy hasonló jellegű. Ezek rendszere néha annyira bonyolult, hogy az egyszerű díszítés szerepét mindenképpen ki kell zárunk. Ezt már azért is hangsúlyozni kell, mert a korszak nagy mennyiségű kerámia leletei között a bekarcolással díszített edények, ill. töredékek száma igen csekély. A díszítettek pedig kizárólag az ismertetett motívumokat tartalmazzák. Esetleg a 24—28. jelzésű motívumok lehetnek díszítőminták. Azonban ezekre is az jellemző, hogy legtöbbször az önálló motívumok ismétlődnek meg bennük szalagszerűen, a fő jeleneteket vagy fő jelképrendszereket, a fő motívum kombinációkat keretezve, ill. elhatárolva. Ezekben az esetekben talán a szimbolikus tartalmú jelek végsőkéig leegyszerűsített, szinte dekoratív jellegű alkalmazása nyilvánul meg, amely ritmikus, szabályszerű ismétlődésével a fő mondanivaló hangsúlyozására szolgál.

A díszített edényeket három csoportra lehet bontani. A legegyszerűbbek (Tószeg 5—7. sz. stb.), amelyeken a díszítőmotívumok szabályosan körbefutó dekorációnak hatnak. Azonban már ezeknél is feltűnik, hogy a motívumok hangsúlyozottan azokból az elemekből állnak, amelyek a bonyolultabb mintázatú második csoportnak is alkotó részei (zezzug vonal keretben vagy anélkül, kisebb X-jelek függőleges párhuzamosokkal váltakozva, nagyméretű X-jelek többnyire keretben, ritkábban keret nélkül, négyszögek átlósan kitöltött X-jellel: 19, 21, 23—26. sz. jelek). Még a horgas „zászló-minta” is feltűnik (16. sz. jel).

A második csoportba soroljuk azokat az edényeket, amelyeken elszigetelten a stilizált ember- vagy madáralak is megjelenik (Tószeg 2, 3, 10, 11. stb.). Ezek hangsúlyozottak, vagy keretbe foglaltak. Ezeken kívül azonban fő jellegzetesség a 2—23. sz. motívumokból összeállított egyszerű, vagy egészen bonyolult jelképek létrehozása, amelyek hangsúlyozott jelképrendszerré állnak össze, és leggyakrabban kétszer ismétlődnek az edényen. Legjelentősebb példányai ennek a csoportnak a nagyrévi 1—2. edény, a dunaújvárosi 1. edény, a tószegi 4. edény, a mokrini 2. edény, valamint a dévaványai és gyulai edények.

³⁵ Uo., 74. t. 282. sír 3, 89. t.; Girić M., és mások, Vojvodina u bakarnom i ranom bronzanom dobu. Novi

Sad 1974, Nr. 123. Az edényt másik oldalról mutatja. Tasić, N., i. m. 14.

9. kép. Szimbolikus díszű korai bronzkori edények és töredékek. 1a–b. Csepel-Háros. — 2. Gerjen, Wosinsky után — 3a–b. Dunaújváros, 2. edény. — 4a–b. Újdombóvár. — 5a–b. Szentendrei sziget. — 1. BTM. — 3a–b. Dunaújváros, Múzeum. — 4. MNM, Bóna után. — 5a–b. Wien, Naturhistorisches Museum, Patay után
 Abb. 9. Frühbronzezeitliche Gefäße und Fragmente mit symbolischer Verzierung. 1a–b. Csepel-Háros. — 2. Gerjen nach Wosinsky. — 3a–b. Dunaújváros, 2. Gefäß. — 4a–b. Újdombóvár. — 5a–b. Insel von Szentendre. — 1. BTM. — 3a–b. Dunaújváros, Museum. — 4. MNM, nach Bóna. — 5a–b. Wien, Naturhistorisches Museum, nach Patay

Ehhez a csoporthoz soroljuk azokat a sajátos tőszegi edényeket, ill. töredékeket, amelyeken valószínűleg minden esetben 2–2 guggoló helyzetű stilizált emberi alakon kívül más motívum nincs (Tőszeg 12–14). Ezeknek többnyire fésűszerű motívum van a fejük helyén (5. és 6. sz. jel).

A legjelentősebb és egyelőre a kis számú csoportba tartoznak azok az edények, amelyeken olyan szimbolikus jelenetek vannak, amelyek középpontjában élőlények (emberi alakok, madarak, fák) állnak, kiegészítve az égitestek jelzésével és a szokásos motívumokkal, s így valóságos történeteket mesélnek el (Budapest, Pannonhalmi u., Tőszeg 1, Mokrin 1, és talán ilyen lehetett a csepeli edény is, amelyből azonban csak kis töredékek maradtak meg). Mindhárom teljes ábrázolásra jellemző az is, hogy a jelenetek különböznek egymástól, vagyis más-más történetet, esetleg rituális jelenetet örökítenek meg.

A motívumok közül néhányat megvizsgálva kitűnik, hogy az emberi alakok az erőteljes stilizáltság ellenére is több formában fordulnak elő. Az emberi alak, főleg az 1, 5. és 6. változat régebbi gyökerekre megy vissza. Már a neolitikumban, sőt a paleolitikumban is előfordulnak stilizált emberi alakok hasonló formában, melyekből Banner János közölt egy kisebb összeállítást Európa minden részéből, a tőszegi guggoló ún. békahelyzetű és fésűszerű jellel kiegészített emberi alakokkal kapcsolatban (5–6. jel).³⁶ Ha azonban a tőszegi ábrázolásokat (Tőszeg 12–14) összehasonlítjuk a Banner féle analógiákkal, akkor valószínűvé válik, hogy legalábbis az esetek többségében az ábrázolást fordított helyzetűnek kell feltételezni, és a fésűszerű jelet a fej helyére kell elképzelni (6. kép 1, 4b). Csak így lehetséges a guggoló testhelyzet megértése. Banner egyes párhuzamaiból is ugyanez a testhelyzet rekonstruálható.³⁷ Már az egyes leletek bemutatása során is láthattuk, hogy az ábrázolások jelentős része, a jelenetek, ill. emberi alakok, s az embert jelképező fésűszerű jelek is a valósággal szemben fordított, vagyis fejjel lefelé fordított helyzetben vannak (3. kép 3–6; 4. kép 2a–b; 3a–b; 5. kép 1b, 2; 9. kép 1a–b; 4a–b; 11. kép 1c–d). Együttal az is kitűnik a leletek vizsgálatából, hogy az 1. sz. stilizált adoráló kéztartású emberi alak, a fésűszerű jelek és a guggoló testhelyzet elsősorban a neolitikumtól kezdve szoros összefüggésben voltak, olykor egymást kiegészítették. Tény, hogy az egyszerű geometrikus emberábrázolás a neolitikumban egyidőben és együtt is többféle változatban is előfordul. A bükki kultúrában³⁸

s a közép-európai vonaldíszes kerámia kultúrájában Európa-szerte megtalálható az 1. sz. emberi alak jele.³⁹ Előfordulnak ezek a késő szakálhái⁴⁰ és tiszai kultúra⁴¹ emberábrázolásai között, nem hiányoznak a Vinča kultúrából sem.⁴² Egyik legjobb példa a különböző változatok együttes jelenlétére Tordos, ahol az 1. sz. teljes emberi alak egyetlen edényen megvan pontosan azonos formában, mindkét végén fésűszerű jellel (6. sz. jel), ill. úgy is, hogy a karjait lefelé tartja.⁴³ Más töredékeken előfordul az. 5. sz. jelnek (Tőszeg 12–13) megfelelő ábrázolás, ahol a fésűszerű jel hasonló módon a fej helyén felül található.⁴⁴ Vannak azonban olyan ábrázolások is Tordoson, amelyeknél nem dönthető el, hogy a fésűszerű jelet felül vagy alul kell elképzelni.⁴⁵ Megvannak a fésűszerű jelek svasztika ágaihoz csatlakoztatva is,⁴⁶ amelyek emberi vonatkozásai közismertek. A fésűszerű jelek valamilyen módon az emberi megjelenítés fontos részei, vagy ha csak önmagukban fordulnak elő, akkor az embert jelképezik.

Az 1. sz. jel a nagyrévi kultúra ábrázolásai között eddig csak egyetlen esetben ismeretes, hangsúlyozottan kiemelt formában és a többi emberi alaktól megkülönböztetett méretben (2. kép 1–2; 3. kép 3–4; 4. kép 1, 2a; 3a). Helyzete talán álló vagy guggoló és adoráló (Bp. Pannonhalmi u.). Egyetlen közvetlen előzménye a nagyrévi kultúra korai fázisának egyik urnáján guggoló vagy szintén fordított helyzetű plasztikusan megformált adoráló ember ábrázolása.⁴⁷ A budapesti edényen ennek az egyetlen teljes emberi ábrázolásnak a társaságában az összes hasonló emberi alak félbevágott formában fordul elő (2. sz. jel). Vagyis az adoráló kézműszert és a törzset ábrázolták. Különösen figyelemre méltó a budapesti edényen, hogy az 1. sz. teljes emberi alak nemcsak teljességével, hanem többszörös méretével is felülmúlja a 2. sz. fél emberi alakokat. A méretbeli és ábrázolásbeli különbségnek meglehetett a jelentéstartalma. Néhány esetben a 2. sz. jel, vagyis a fél emberi alak önmagában jelenik meg (Újdombóvár, Mokrin 2), vagy a „szentélyek” kiegészítő részeként a szentély talapzat két oldalához vízszintes szalaggal kapcsolva, esetleg két szintben is (Nagyrev 1–2, Dunaujváros 1). A mokrini (Mokrin 1) jelenet esetében a 8 fél emberi alak közül egyetlen egynek, amelyik a jelenet középpontjában áll (közel a madarábrázoláshoz) félköríves bekarcolással talán a fejet jelezték. Ugyanígy a budapesti edény egyik, nem a fő jelenethez tartozó fél emberi alakjának, benyomott pont jelzi a fejét. A budapesti és mokrini

³⁶ Banner J., PZ 36 (1958) 6. kép.

³⁷ Uo., 6. kép 1–3, 8–11.

³⁸ Tompa, F., AH 5–6 (1929) 18. t. 5; Kalicz N., Agyagistenek. Budapest 1970, 19. kép.

³⁹ Müller-Karpe, H., Handbuch der Vorgeschichte. Jungsteinzeit. Band 2. München 1968, 196. t. A, 200. t. E.

⁴⁰ Goldman Gy., BMMK 5 (1978) 1. kép 2, 4. kép 12, 16. kép 46.

⁴¹ Kalicz N. Agyagistenek 1970, 37. kép.

⁴² Lazarovici, G., Neoliticul Banatului. Cluj-Napoca 1979, 21. t. C 7.

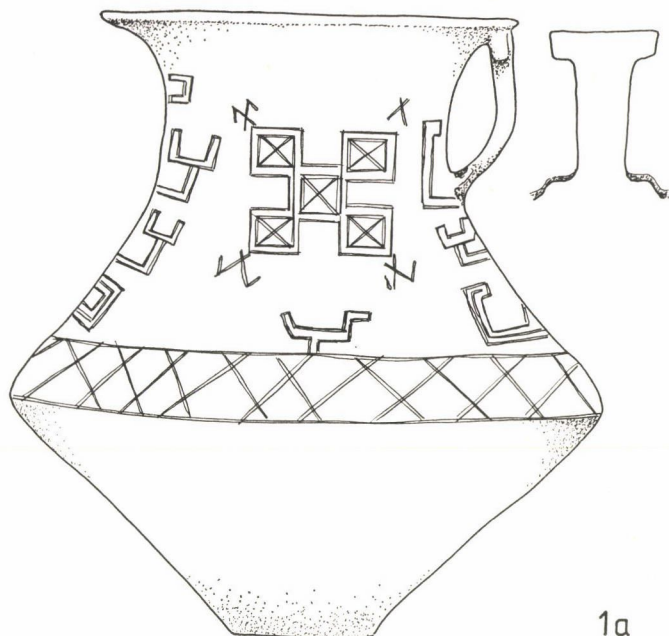
⁴³ Roska M., A Torma Zsófia-gyűjtemény. Kolozsvár 1941, 92. t. 12.

⁴⁴ Uo., 134. t. 14, 136. t. 16, 111. t. 6.

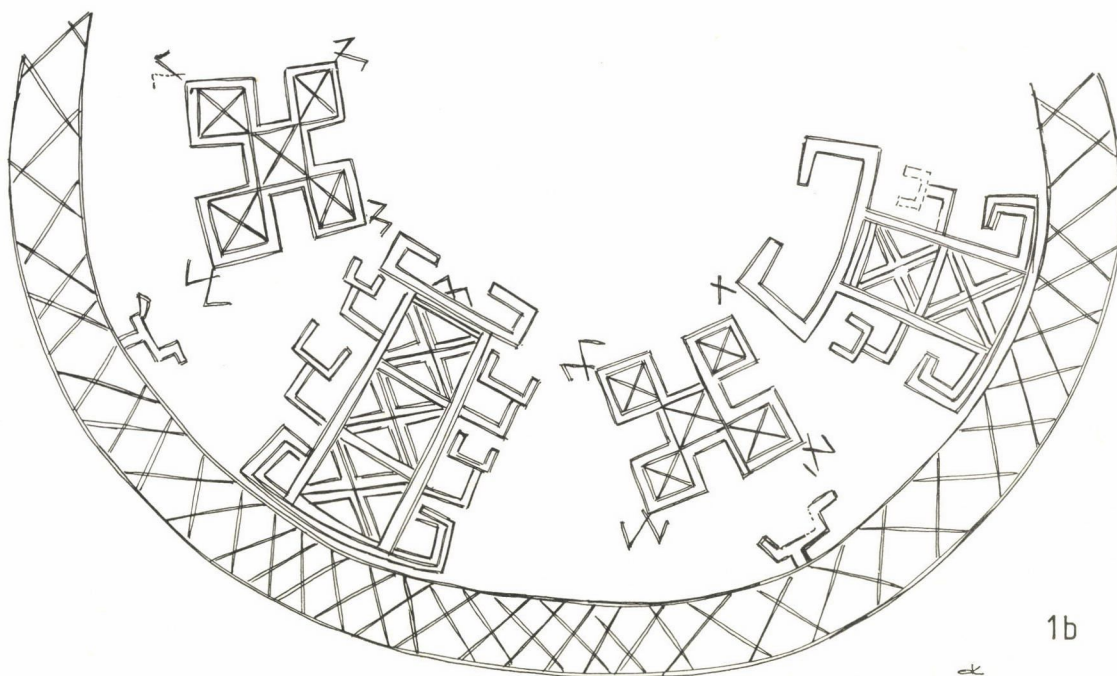
⁴⁵ Uo., 121. t. 21.

⁴⁶ Uo., 132. t. 8–9.

⁴⁷ R. Csányi M., Kiállításvezető, i. m. 21–22. kép.

1a

1b

10. kép. Szimbolikus díszű korai bronzkori edény. 1a–b. Dunaújváros, 1. edény és kiterített rajza. — 1. Székes-
 fehervár, István király Múzeum
 Abb. 10. Frühbronzezeitliches Gefäß mit symbolischer Verzierung. 1a–b. Dunaújváros, 1. Gefäß und seine abge-
 rollte Zeichnung. — 1. Székesfehervár, István király–Museum

jelenetekben közös vonás, hogy a fél emberi alakok fák ábrázolásával váltakoznak.

A 4. sz. jel ugyanehhez a csoporthoz tartozik, csak a felemelt karokat mindkét oldalán egy-egy fél svasztikával egészítették ki, és így adtak nagyobb hangsúlyt az ábrázolásnak. Csak egyetlen esetben fordul elő (Tolna m.).

A 3. sz. jel csak kiegészítőként tekinthető, mint egy-egy felemelt kar jelzése az egyik dunaújvárosi edényen (Dunaújváros 1). Meglepő azonban, hogy ha a fül alatti és a füllel szemben álló jelképrendszert egészében nézzük, mindkettő egy-egy nagyméretű, erősen stilizált guggoló (ülő) helyzetű emberi alaknak is felfogható (10. kép 1b). A füllel szembeni ábrázolás, (amely szentélynek is magyarázható), az emberi alak megsokszorozásának is elképzelhető. Ilyenre Banner J. is hozott párhuzamokat.⁴⁸ Ebben az esetben talán a jelképrendszerek egyesítése mellett a jelképek megsokszorozása a mágikus jelleget (erőt) fokozhatta.

A 6. sz. fésűszerű jellel kapcsolatban már hangsúlyoztuk az emberi vonatkozásokat. Csak azt szeretném kiemelni, hogy miként a 2. sz. jel félbe vágva is az emberi alakot jelzi, ebben az esetben ugyanazt a szerepet ismerhetjük fel (Tököl, Mokrin 2). A hasonlóság azzal is hangsúlyozódik, hogy ugyanúgy lefelé fordított helyzetben van, mint pl. ugyanazon mokrini edény (Mokrin 2) fél emberi ábrázolása. Ez a jel a bronzkor fejlettebb szakaszának kevés szimbolikus ábrázolása között is tovább élt, elsősorban a nagyrévit követő vatyai kultúra idősebb fázisában.⁴⁹

A 7. sz. jel, a stilizált madáralak a szimbolikus ábrázolásokban a legfontosabbak közé tartozik. Őt esetben találkozunk vele (Tószeg 1, Gyula, Mokrin 1, Dunaújváros 1, Csepel). Három esetben jelenet részeként fedezhetjük fel a stilizált madáralakot (Tószeg 1, Mokrin 1, és valószínűleg Csepel). A madár szimbolikus jelentősége a neolitikum kezdetétől az őskor végéig közzismert. Természetesen kérdéses és a további kutatás tárgyát képezi annak megválaszolása, hogy a madarábrázolásoknak az őskor folyamán egyetlen vagy több értelme is volt, vagy változott-e a jelentéstartalma.

A 8. sz. jel, a fa ábrázolása a szimbolikában ebben a korban vált jelentőssé (Budapest, Mokrin 1, Tököl?, Gerjen?). Igaz, hogy korábban a szelevényi edényen az emberi alak már megjelent a fák

ábrázolása között, csak ott a fákat kissé másként jelölték.⁵⁰

Különösen figyelemre méltó a 10., 14., 15. és 16. sz. jel, amelyek elsősorban a 17. és 18. sz. jelekkel együttesen fordulnak elő. Az utóbbiak közül a 17. sz. jel önállóan is előfordul. A 10. sz. jelnek az értelmezése messzire vezetne, de talán nem tévedünk, ha ebben is olyan szimbólumot tételezünk fel, amelynek gyökerei a neolitikumban keresetők, és mindenképpen emberi (talán kettős emberi) vonatkozásuk van. Ennek a szimbólum má vált ábrázolásnak azonos formái, ill. kialakulás folyamatát tükröző változatai főleg a neolitikus Tordos,⁵¹ Vinča és tiszai⁵² kultúra edényein fedezhetők fel. A neolitikus változatok fokozottan valószínűsítik az emberi vonatkozásokat. A térben és időben elterjedt ábrázolás jelentéstartalma közismert lehetett a Kárpát-medencén kívül is. Ezzel kapcsolatban csak a késő rézkori badeni kultúrának megfelelő bulgáriai Ezero kultúra azonos karcolt és plasztikus ábrázolásait említem meg.⁵³ Ez a motívum a rokon Maros kultúrában is megvan.⁵⁴

Hasonló jelentőségűek lehettek az egyszerűbb 14., 15. és 16. sz. jelek, melyek ugyancsak a neolitikumtól kezdve egyértelmű alkalmazásban voltak (Vinča, Tordos, tiszai kultúra stb.),⁵⁵ és valamilyen módon főleg a 14. és 15. jel emberi vonása hangsúlyozódik. A 14. sz. jelnek nincsenek párhuzamai, de leginkább a 15. sz. jelhez közelíthető. Az említettek közül legegyszerűbb a 16. sz. jel, amelyet többen leegyszerűsített kunyhó ábrázolásnak említenek. Természetesen ez kérdéses. Önállóan, vagy nagyobb jelképek kiegészítéseként a nagyrévi kultúra szimbolikus jelű edényein öt esetben fordulnak elő.

A 16–17. sz. jel gyakran jelenik meg a Maros kultúra hasonló korú edényein.⁵⁶ Két esetben ugyanott a 10. sz. jel is megvan (az egyik fiatalabb korú együttesből származik).⁵⁷ A 12. sz. jel a Maros kultúra szőregi temetőjében fordult elő két példányban.⁵⁸ A kulcsi temető későnagyrévi-kisapostagi átmeneti sírjaiban is előfordul a 16. sz. jel.⁵⁹ Nem lehet meglepő, hogy a 6., 8., 16., 17., 18. sz. jelek a vatyai kultúra legidősebb fázisában is megvannak, hiszen ez a kultúra foglalta el a nagyrévi kultúra területét.⁶⁰

A 11. sz. jel a nagyrévi kultúrának kizárólag a fiatalabb (diósdí, budafoki) fázisában fordul elő. Nagy a valószínűsége, hogy építményt, talán vala-

⁴⁸ Banner J., PZ 1958, i. m. 6. kép 15–16.

⁴⁹ Bóna, I., Die mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre südöstlichen Beziehungen. AH 49 (1975) 10. t. 8, 24. t. 9, 28. t. 4, 4a. 49. t. 13. A továbbiakban Bóna 1975.

⁵⁰ Kalicz N., Agyagistenek 1970, 28–29. kép.

⁵¹ Roska M., i. m. 92. t. 9, 134. t. 24.

⁵² Banner J., A kökénydombi neolitikori telep. Szeged 1931, 22. t. 12–13, 28. t. 27. Esetleg a 36. t. 2, 7.

⁵³ Georgiev, G. I.—Merpert, N. J.—Katinčarov, R. V., Ezero. Rannobronzovoto selišče. Szófia 1979. 135. kép b, alul, 149. kép b, alul, 160. t. 23. motívum.

⁵⁴ Bóna 1975, 107. t. 17a–b, 110. t. 5.

⁵⁵ Banner 1931, i. m. 7. t. 4, 22. t. 6; Banner J., A hódmezővásárhelyi városi múzeum régészeti osztálya-

nak első öt éve. Szeged 1934., 6. t. felül, két nagy töredék; Roska 1941, i. m. 106. t. 14; Goldman 197, i. m. 17. kép 47, 4. kép 12; Lazarovici, 1979, i. m. 24. t. F 48; Banner, J., Acta ArchHung 12 (1960) 5. t. 19, 36. t. 4, 34. t. 18, 40. t. 1, stb.

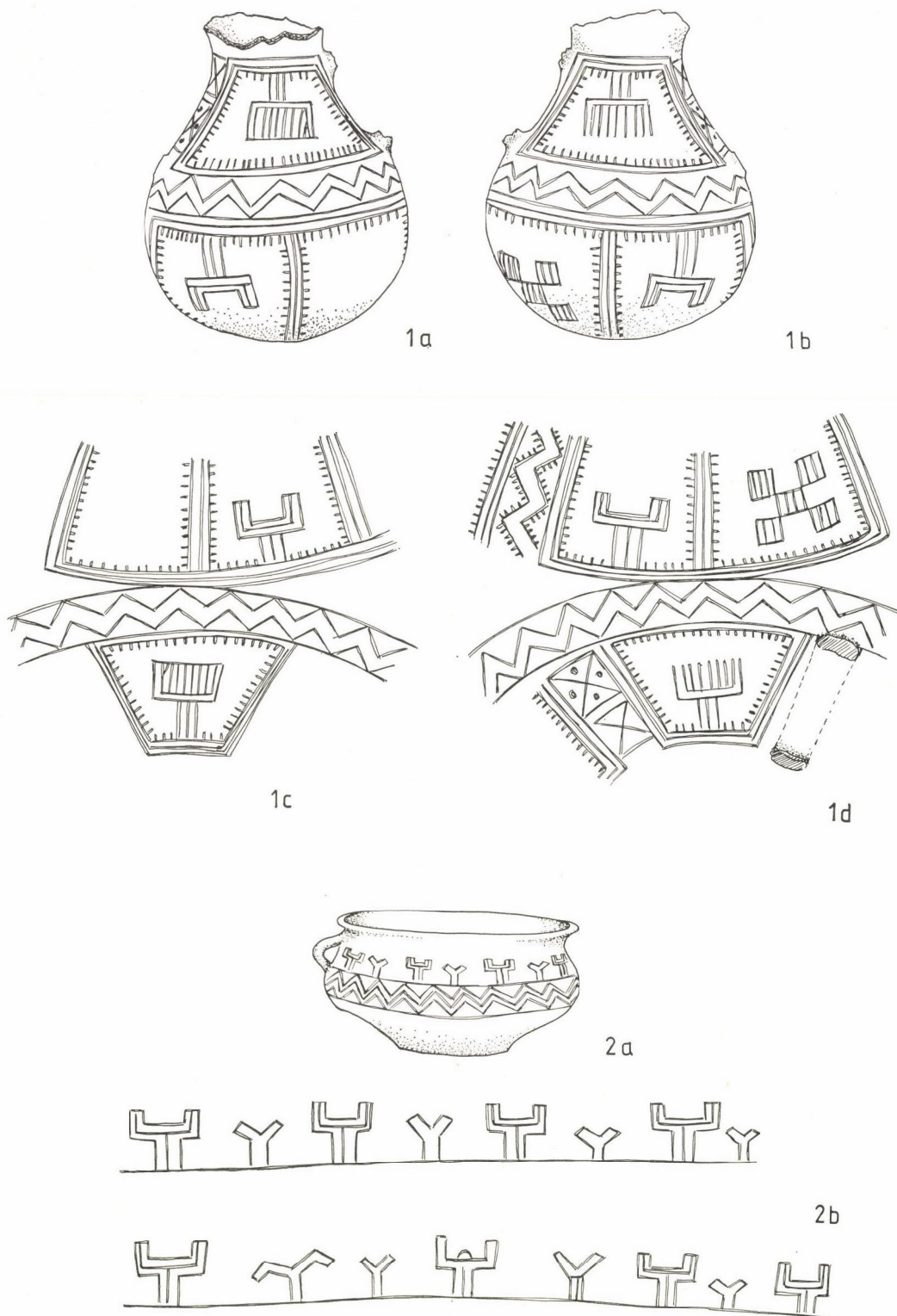
⁵⁶ Bóna 1975, i. m. 81. t. 4, 83. t. 5, 107. t. 18. Előfordul ez a motívum az elterjedéstől távolabb is: Kalicz 1968, i. m. 112. t. 7 (Turkeve), 60. t. 1a, c és a b-nézetben fésűszerű jelek is. A törzsterületen Mokrinban: Girić 1971, i. m. 39. t. 132. sír 4, 68. t. 259. sír 3.

⁵⁷ Bóna 1975, i. m. 107. t. 17a–b, 110. t. 5.

⁵⁸ Uo., 105. t. 2, 5.

⁵⁹ Bóna 1975, i. m. 1. t. 2.

⁶⁰ Bóna 1975, i. m. 5. t. 3–4, 20. t. 14, 29. t. 2–3, 4a.

11. kép. Szimbolikus díszű korai bronzkori edények. 1a–d. Mokrin, 2. edény két nézetből és a díszítés kiterített rajza (fordított helyzetben). — 2a–b. Mokrin, 1. edény és a jelenet kiterített rajza. 1–2. Kikinda, Narodni Muzej (Jugoszlávia). — 1–2. Girić után

Abb. 11. Frühbronzezeitliche Gefäße mit symbolischer Verzierung. 1a–d. Morkin, 2. Gefäß aus zwei Ansichten und die abgerollte Zeichnung der Verzierung (in umgekehrter Lage). — 2a–b. Mokrin, 1. Gefäß und die abgerollte Zeichnung der Szene. 1–2. Kikinda, Narodni Muzej (Jugoslawien). — 1–2. nach Girić

		BUDAPEST PÁNSZHALMI ÚT	NAGYREV	1	2	TÓSZEG	1	2	3	4	5	6	7	10	11	12	13	14	TISZAUG	DÉVÁNYA	GYULA	TOLNA M.	UDOMBÓVÁR	GERJEN	DUNALÚJVÁROS	1	2	TÖKÖL	CSEPEL	SZENTENDREI- SZIGET	MOKRI	1	2
1		•																															
2		•	•	•					•						•								•		•						•	•	
3																									•								
4																						•											
5																•	•	•															
6																												•				•	
7						•															•				•					•			
8		•																						•							•		
9																												•					
10																				•	•												
11			•	•	•																												
12			•			•	•														•				•							•	
13																										•							
14																								•									
15														•																•			
16									•	•											•		•		•								
17			•																		•	•											
18			•		•																•	•					•			•			
19 _a		•												•																			
b																					•									•			
20																					•												
21 _a			•	•																													
b									•				•							•	•				•	•				•		•	
22			•																		•												
23			•			•			•												•	•					•						
24			•	•		•				•	•	•	•								•		•	•	•						•	•	
25										•												•			•						•		
26			•	•							•	•				•					•		•	•	•								
27			•		•								•	•								•											
28						•															•	•											

12. kép. Összesítő táblázat a szimbolikus díszű korai bronzkori edények díszítő motívumairól
 Abb. 12. Zusammenfassende Tabelle über Motive der frühbronzezeitlichen Gefäße mit symbolischer Verzierung

miféle kényszerűségi szentélyt jelképez. Három esetben ismerjük ezt az ábrázolást azonos formában (Tószeg 1, Nagyrév 1–2) (5. kép 1, 7. kép 1–2). Talán a nagyrévi edényeken az alul levő bonyolult jelképrendszer az emberi alakokkal is kiegészítve, ehhez a „szentély” építményhez tartozik mint kiegészítő hangsúlyos részlet vagy talapzat. Esetleg ilyen lehet a Dunaújváros 1. edényen középen levő jelképrendszer is (amelyet nagyon stilizált emberi alaknak is elképzeltem) (10. kép 1). Magyarországi analógiája a neolitikus leletek között található. A szakállhat-tiszai kultúra átmeneti idejéből származó egyik öcsödi edénytöredéken festett formában van jelen ilyen megtöbbszörözött helyiséggel rendelkező „szentély” ábrázolás.⁶¹ Itt csak megemlítem a romániai későneolitikus-réz kori Cașcioarele lelőhelyen talált szentélymodellt, talapzaton, négy kis építménnyel. Ennek esetleg hasonló tartalma lehetett a nagyrévi kultúra „szentélyeihez”.⁶²

A 12–13. sz. jel nagyon jellegzetes és hangsúlyozott a szimbolikus ábrázolások között. Egyenértékűen és hasonló méretben jelölték a 2. és 10. sz. jellel (tehát az emberi vonatkozású motívumokkal). Az egy nagyobb és négy kisebb vagy öt azonos négyzetből, ill. egy nagy négyzetből és a sarkaihoz kapcsolódó hurokszerű jelből (18. sz. jel) összetett jelkép alapmotívumait, a négyzetet X-jellel, ferde vonallal, ponttal egészítették ki, vagyis azokkal a motívumokkal, amelyek a 23. sz. jelek között is megvannak. A 18. sz. jel ennek a motívumnak és több jelképrendszernek fontos kiegészítő része, amire legjobb példa a nagyrévi 1. sz. edény, ahol a fél emberi alak és talapzat derékszögben találkozó részén jelöltek ilyen. Még hangsúlyosabb a 18. sz. jelagylai edény egyik madáralakján, ahol összefüggés nélkül kapcsolnak a madár testéhez négy ilyen hurokszerű jelet.

Már említettem, hogy a 17. és 18. sz. jel a 16. jellel együtt a Maros kultúrában és a vatyai kultúra idősebb fázisában is előfordul. A 12. jelkép a Maros kultúra hasonló korú tárljainak belsejében található meg.⁶³

Különösen figyelemre méltó, hogy a 19–23. sz. motívumok (de még a 24–25. sz. jelek is) önmagukban és összetetten a késő vučedoli kultúrának is jellegzetes díszítő elemei Szlovéniában,⁶⁴ Horvátországban⁶⁵ Boszniában⁶⁶ is, de még Zókon is.⁶⁷

Hangsúlyos a hasonlóság az összetett 21/a jel esetében, amely a négyzetbe foglalt X-jellel, lépcsőmintával stb. a nagyrévi kultúra szimbolikus díszítő edényeinek is fontos motívuma, ill. jelképe.⁶⁸ Előfordul a 10. és 12. sz. jelkép is a késő vučedoli típusú edényeken.⁶⁹ Talán nem véletlen a motívumok hasonló kombinációja és nagyszámú előfordulása az egymástól térben és még időben sem érintkező, de a fejlődés sok szálával összekötött két kultúrában. Csak mellékesen említettem meg, hogy a madáralak (edényként) a vučedoli kultúrában is jelentős szerepet játszik.⁷⁰ A hasonlóságok tényleges tartalmára a későbbi kutatásoknak kell fényt deríteni.

A 24–28. sz. motívumok jelkép szerepe már annyira leegyszerűsödött, hogy inkább csak kiegészítő dekorációnak hat, de a nagyrévi kultúra esetében mindig hozzátartoznak a szimbolikus ábrázolásokhoz, mint keret vagy elválasztó elem, vagyis szerves része az ábrázolásoknak.

Az eddigiekből azt következtethetjük, hogy kizárólag a nagyrévi kultúra fiatalabb (diósdí, budafoki), de nem a legkésőbbi (kulesi) fázisa idején bontakozott ki az edények kis részének olyan jelképekkel vagy jelképrendszerekkel történő karcolt díszítése, amelynek előzményei már korábban is megvoltak és a jelképek csökevényes használata később is folytatódott. Ilyen mértékű alkalmazása azonban csak ebben az egyetlen fázisban történt meg. *Ez a korabronzkor IIIa fázisa, a tell-telepek létesítésének ideje, a budafoki és diósdí telepek időszak.*⁷¹ Ebbe a korbba tartozik a Budapest, Pannónhalmi úton talált edény is. Hasonló jellegű ábrázolások a rokon Maros kultúra azonos fázisában jelentek meg. Az ábrázolások elsősorban a síredényeken figyelhetők meg, de a telepek edényeiről sem hiányoznak.

Az elvont geometrikus jelképrendszerek között csúcspontot jelentenek azok az alkotások, ahol a stilizáltság csaknem szélsőséges mértékű, de minden nehézség nélkül felismerhető a jelenethez tartozó motívumok valóságtartalma (ember, madár, fa, nap, hold, víz). A Budapest Pannónhalmi úti edény olyan történetet jelenít meg, amely esetleg valamilyen teremtményalkotás ábrázolásának is elképzelhető (2–4. kép). Eszerint az aránytalanul felnagyított és teljes egészében ábrázolt emberhez hasonló alakú lény feltartott, adoráló kezeiből két

⁶¹ *Raczky P.*, Szolnok megye története a régészeti leletek tükrében. Állandó kiállítás vezetője. Újkőkor (Neolitikum). Szolnok 1982, 11. kép.

⁶² *Gimbutas, M.*, The Gods and Goddesses of old Europe 7000–3500 BC. London 1974, 42. kép.

⁶³ *Bóna* 1975, i. m. 105. t. 2, 5.

⁶⁴ *Korošec, P. – Korošec, J.*, Fundgut der Pfahlbausiedlungen bei Ig am Laibacher Moor. Ljubljana 1969. l. t. 3, 7. t. 10a–b, 13. t. 6a–b, 19. t. 1a–b.

⁶⁵ *Marković, Z.*, 20. t. 10, 31. t. 1–6, 38. t. 1a–b, stb. AV 22 (1981) 4. t. 4, 5, 8, 5. t. 7, 9, 10. t. 4, 6, 8, 9, 10, 16. t. 1, 3, 4, 17. t. 6; *Dimitrijević, S.*, Zur Frage der Genese und der Gliederung der Vučedoler Kultur in dem Zwischenstromlande Donau-Drau-Sawe. VAMZ 10–11

(1977–78). 7. kép 8, 8. t. 1, 5, 7, 9. t. 6, 9, 10, 10. t. 2, 4, 11, 11. t. 9, 10, 11.

⁶⁶ *Benac, A.* BRGK 42 (1961) 1962, 28. t. 4, 5, 29. t. 1–6;

⁶⁷ *Tompa, F.*, BRGK 24–25 (1934–35) 1937, 20. t. 1–7, 12.

⁶⁸ *Korošec-Korošec* 1969, i. m., 1. t. 1, 4. t. 1–3, 5. t. 1–3, 6. t. 1, 13. t. 1–4, 17. t. 1, 19. t. 4, 6, 59. t. 2–3, stb.

⁶⁹ *Uo.*, 3. t. 2, 58. t. 1., továbbá az összes említett párhuzamokhoz: 120–142. táblán.

⁷⁰ *Tompa, F.*, BRGK 24–25 (1934–35) 1937, 20. t. 6; *Schmidt, R. R.*, Die Burg Vučedol. Zagreb 1945 50. t. 1a–b.

⁷¹ *Schreiber R.*, ArchÉrt 108 (1981) 135–156.

oldalt folyik az életet adó víz. Vagyis talán megtörténik a víz és a föld elválasztása, a Nap és a Hold létrehozása, s e lény akarata szerint nőnek ki a földből a fél emberek és fák. A teremtető alakhoz képest az emberi alakok aránytalanul kisebbek és nem is teljesek. Ez a jelkép is ennek a korszaknak fő jellegzetessége (2. sz. jel). Természetesen az ábrázolásnak ez a magyarázata csak egy feltevés, de az első több részletből álló kozmogóniai jelkép előfordulása őskorunkban. Az edények más történetet is megjelenítenek, amint ezt a tószegi (Tószeg 1), mokrini (Mokrin 1) edények és esetleg a csepeli edény töredékei bemutatják. Fontos megjegyezni, hogy az ábrázolások motívumai a legrészletesebb jelenetekről a legegyszerűbb jelképekig a különböző edényeken azonos jelekből állnak. Az azonos vagy hasonló motívumok kapcsolják egységbe a nagyrévi és Maros kultúra szimbolikus jeleit, jelképeit, jelképrendszereit és jeleneteit.

Összefoglalóan a következő jellegzetességeket emelhetjük ki:

1. A jelenetek, jelképrendszerek és jelképek egy részének megkettőzése, vagy ritkábban többszörözése.
2. A jelenetek, jelképek, motívumok egy részének fordított helyzetű, fejjel lefelé történő ábrázolása (Bp. Pannonhalmi út, Tószeg 1, Csepel, Tószeg 12–14, Tököl, Mokrin 2).
3. A jelenetek, jelképek egy részét a normális helyzetnek megfelelően ábrázolták (Mokrin 1, Nagyrév 1–2, Dunaújváros 1, Újdombóvár). Az ábrázolásnak ez a kettősége további kutatásra szorul.
4. Többféle jelenet, jelkép, jelképrendszer bemutatása.

5. A motívumok jelentős részének eredete ősi gyökerű, a neolitikumig, sőt még távolabb, a paleolitikumig is visszanyúl. A motívumok jeleit a legtöbb kutató a bronzkoriaktól függetlenül is mágikus vonatkozásúaknak tartja.⁷²
6. Az egyszerűbb jelek, jelképek elsősorban a nagyrévi és a Maros kultúra területén a következő fejlődési fázisokban még tovább éltek (pl. a kulcsi fázis és a vatyai kultúra legidősebb fázisa idején és a Maros kultúra fiatalabb szakaszában).
7. Az ábrázolások túlnyomó része meghatározott edényformához kötött (függesztő füles edények, korsók).
8. A motívumoknak, ill. a motívumokból összeállított jelképek egy részének feltűnő egyezése van a késő vučedoli kultúra különleges díszű kerámiajának egy részével. Talán ez nem véletlen.
9. Még nem lehet eldönteni, hogy az ábrázolások milyen mértékben helyi gyökereűek és milyen mértékben idegenből (esetleg délről) származó vallási képzetek megnyilvánulásai. Ugyanúgy merül fel a kérdés néhány összetettebb motívum időben és főleg térben nagyon távoli előfordulásának megítélésében is.

Az elmondottakból az világlik ki, hogy az ismertett edények és töredékek a nagyrévi kultúra vallási képzeteibe engednek szerény bepillantást. Az ábrázolások megbízható, pontos értelmezésére ebben az összefoglalásban a tények ismertetése kívül még nem vállalkozhattunk. Ez a jövő elmélyült, vallástörténeti kutatásainak a feladata.⁷³

Schreiber Rózsa

SYMBOLISCHE DARSTELLUNGEN AN FRÜHBRONZEZEITLICHEN GEFÄSSEN

Auszug

An mehreren Fundstellen der frühbronzezeitlichen Nagyrév-Kultur sind auch schon früher solche Gefäße und Fragmente zum Vorschein gekommen, an welchen sich eingeritzte Verzierungen befinden und die Ziermuster des öfteren von einer Inkrustation betont werden. Die als einfache geometrische Muster aussehenden Einritzungen bilden einen eigenartigen Formenkreis und können als in verschiedenem Maße vereinfachte Manifestationen einer reichen kultischen Symbolik betrachtet werden. Besonders hervorstechend wurde der symbolische Gehalt mit der Erschließung des Gräberfeldes von Mokrin der mit Nagyrév verwandten Maros-Kultur, wo auch in zwei Gräbern die schon aus der Nagyrév-Kultur bekannten Zeichen vorgekommen sind. Diese stehen auf dem Gefäß des einen Grabes zu einer Szene zusammen. Die charakteristischen, eingeritzten, symbolischen Zeichen gehören in ihrem ganzen Reichtum zu den bestimmten Phasen der Nagyrév- und Maros-Kultur (Abb. 1).¹ Aus der unteren Schicht der Tell-Siedlungen und von den diesen entsprechenden, einschichtigen Siedlungen (aus gleichaltrigen Gräbern) sind solche Gefäße und Fragmente hervorge-

kommen. Also sie können alle in die jüngere Phase der Nagyrév-Kultur gereiht werden. Neuerdings wurde im Gebiet von Budapest ein solches Gefäß gefunden, das die bisher umfangreichste, eingeritzte Darstellung der frühbronzezeitlichen kultischen Vorstellungen enthält (Abb. 2, 1–2, Abb. 3, 1–6, Abb. 4, 1–3a–b).

Für die Keramik mit symbolischer Verzierung ist charakteristisch, daß die Zeichen nicht immer in derselben Kombination erscheinen, sondern einige von ihnen gemeinsam und auch öfters vorkommen, wobei sie irgendeine bestimmte Gruppe oder — seltener — Szene bilden. Das Maß der Stilisierteit ist verschiedenartig, sie erstreckt sich von den sofort erkennbaren über die indirekt interpretierbaren bis zu den für uns heute noch unerklärbaren Zeichen.

Die hier erörterten Funde wurden mit Ausnahme des neuesten Budapester Gefäßes und der zwei Fragmente alle bereits publiziert (Abb. 5–11).^{2–35} Auch die in der Kulcs-Phase weiterlebenden Gefäße mit noch mehr stilisierten symbolischen Zeichen sollen hier nicht vorgeführt werden. Von den ähnlichen Funden der Maros-

⁷² Winn, S. M. M., Pre-writing in Southeastern Europe. The sign system of the Vinča Culture ca. 4000 B. C. Calgary 1981.

⁷³ Ezúttal mondok köszönetet a fényképekért Molnár Ilonának, a rajzokért Debitzky Katalinnak.

Kultur werde ich auch nur über jene zwei Gefäße sprechen, die die ausführlichsten Darstellungen enthalten (Abb. 11, 1—2).

Die Szene des neulich zum Vorschein gekommenen Budapester Gefäßes können wir folgendermaßen interpretieren: 1.) Im Mittelpunkt der Szene steht eine menschliche *Vollgestalt* von hervortretendem Maße. 2.) Die aus ihren Händen in beide Richtungen ausgehenden Zickzacklinien symbolisieren das Wasser. 3.) An beiden Seiten der menschlichen Figur stellen die verschiedenartig großen und betonten Kreise die Sonne und den Mond dar. 4.) Die kleinen, stilisierten halbmenschlichen Figuren und Bäume können die Lebewelt symbolisieren. 5—6.) Der Verdoppelung der Szene und der umgekehrten Vorführung der Szene (mit dem Kopf nach unten dargestellt) dürfte ebenfalls ein bestimmter Inhalt und eine gewisse Rolle zugefallen sein. 7.) Auch das Schlußmotiv und die halbmenschlichen Figuren in verschiedener Positur konnten einen symbolischen Sinn haben (Abb. 2—4).

Die symbolische Verzierung kommt vor allem an kleinen Gefäßen und Krügen mit Hängeösen vor. Die übrigen Gefäßformen sind nur in verschwindend geringer Menge vorhanden.

Die Darstellungen, Symbole sind auf ihre einzelnen Elemente und Motive zerlegt auch in einer Tabelle vorgeführt, um auf diese Weise den Zusammenhängen und Kombinationen eine bessere Übersicht zu gewähren (Abb. 12). Ich halte es für wahrscheinlich, daß die mit der Bezeichnung Nr. 1—23 versehenen Motive einen bestimmten Sinngehalt gehabt haben dürften. Für das wesentlichste betrachte ich, daß die Kombination der zusammengesetzten Motive von für uns unbekannter Bedeutung auch in entfernt gelegenen Gebieten von gleichem oder ähnlichem Charakter ist. Ihr System ist zuweilen derart kompliziert, daß wir die Rolle der einfachen Verzierung durchaus ausschließen müssen. Eventuell können die Motive unter der Bezeichnung Nr. 24—28 Ziermuster sein. Jedoch ist auch für diese charakteristisch, daß sich in ihnen am meisten die selbständigen Motive wiederholen. In diesen Fällen manifestiert sich vielleicht die Anwendung von symbolischen Zeichen mit bis zum äußersten vereinfachtem, fast dekorativem Charakter, wobei die mit ihrer rhythmischen, regelmäßigen Wiederholung der Betonung des Sinngehaltes dienen.

Von den Motiven einige untersuchend stellt sich heraus, daß die Menschengestalten trotz der ausgeprägten Stilisiertheit in mehreren Formen vorkommen. Die Varianten Nr. 1., 5. und 6. gehen auf ältere Wurzeln zurück.³⁶ Ich halte es für wahrscheinlich, daß im Falle der Zeichen Nr. 5—6. die Darstellungen in umgekehrter Lage aufzufassen sind und das kammartige Zeichen muß an der Stelle des Kopfes vorgestellt werden. Auch aus den Parallelen kann diese Körperlage rekonstruiert werden.³⁷ Ein bedeutender Teil der Darstellungen mit den Menschengestalten ist in umgekehrter, also mit dem Kopf nach unten gewendeter Lage. (Abb. 3, 3—6, Abb. 4, 2—3, Abb. 5, 1—2, Abb. 9, 1, 4, Abb. 11, 1). Die einfache, geometrische Menschengestaltung kommt schon im Neolithikum gleichzeitig und auch zusammen in mehrererlei Varianten vor.^{38—46} Die kammartigen Zeichen sind in irgendeiner Weise wichtige Teile der menschlichen Darstellung oder wenn sie nur alleine vorkommen, so symbolisieren sie den Menschen. Das Zeichen Nr. 1. ist bisher nur in einem einzigen Fall bekannt, in einer von den übrigen Gestalten unterschiedenen Größe und Vollständigkeit. Die Lage ist hier vielleicht stehend oder kauend und adorierend (Budapest, Pannónhalmi Straße). Die sämtlichen ähnlichen Menschengestalten erscheinen in einer in zwei Hälften geschnittenen Form (Zeichen Nr. 2.). Sie haben also nur die adorierende Bewegung und den Rumpf dargestellt. In einigen Fällen erscheint die Menschengestalt, also das Zeichen Nr. 2 in sich oder als ergänzender Teil der Heiligtümer. Auf dem Budapester und dem einen aus Mokrin stammenden Gefäß wechseln die halben Menschengestalten mit der Darstellung von Bäumen. Das Zeichen Nr. 3. ist nur als Ergänzung zu betrachten, als Zeichen für je einen aufgehobenen Arm. Das Symbolzeichen des Gefäßes I. aus Dunaújváros kann

auch als je eine große, stilisiert kauende oder sitzende Menschengestalt aufgefaßt werden (Abb. 10, 1b). Das eine Symbol (das auch als ein Heiligtum interpretiert werden kann) könnte man auch als die Vervielfältigung einer Menschengestalt auffassen.⁴⁸ In diesem Falle dürfte die Vervielfältigung der Symbole außer der Vereinheitlichung der Symbolsysteme den magischen Charakter (Kraft) gesteigert haben. Dem kammartigen Zeichen Nr. 6. kann noch hinzugefügt werden, daß es auch zwischen den wenigen symbolischen Darstellungen der entwickelteren Phase der Bronzezeit weitergelebt hat, vor allem in der älteren Phase der der Nagyrév-Kultur folgenden Vátia-Kultur.⁴⁹

Das Zeichen Nr. 7., die stilisierten Vogelfiguren gehören zwischen den symbolischen Darstellungen zu den wichtigsten. In mehreren Fällen können wir die stilisierten Vogelfiguren als Teile der Szene entdecken. Die symbolische Bedeutung des Vogels ist vom Beginn des Neolithikums bis zum Ausgang der Urzeit allgemein bekannt. Das Zeichen Nr. 8., die Darstellung des Baumes in der Symbolik sind in diesem Zeitalter bedeutend geworden.

Besonders beachtenswert sind die Zeichen Nr. 10., 14., 15. und 16., die vor allem mit den Zeichen Nr. 17—18. gemeinsam vorkommen. Die Interpretation des Zeichens Nr. 10. würde allzu weit führen, jedoch irren wir uns vielleicht nicht, wenn wir auch in diesem ein solches Symbol voraussetzen, dessen Wurzeln im Neolithikum und in der Kupferzeit zu suchen sind^{51—52} und durchaus eine menschliche (vielleicht doppelmenschliche) Beziehung haben. Der Sinngehalt der räumlich und zeitlich verbreiteten Darstellung dürfte auch außerhalb des Karpatenbeckens allgemein bekannt gewesen sein.⁵³ Sie kommt auch in der verwandten Maros-Kultur vor.⁵⁴ Ähnliche Bedeutung konnten auch die einfacheren Zeichen Nr. 14., 15. und 16. gehabt haben, die ebenfalls vom Neolithikum an in eindeutiger Anwendung waren.⁵⁵ Die Zeichen Nr. 10., 12., 16—17. erscheinen oft auf den gleichaltrigen Gefäßen der Maros-Kultur.^{56—58} Es kann nicht überraschend sein, daß die Zeichen Nr. 6., 8., 16., 17., 18. auch in der ältesten Phase der Vátia-Kultur vorhanden sind, da ja das Gebiet der Nagyrév-Kultur von dieser Kultur erobert wurde.^{59—60}

Das Zeichen Nr. 11 kommt bisher ausschließlich nur in der jüngeren Phase der Nagyrév-Kultur (Diósd, Budafok) vor. Es besteht eine große Wahrscheinlichkeit, daß sie irgendein Gebäude, irgendein zweiteiliges Heiligtum darstellen. Das an den Gefäßen von Nagyrév (Abb. 7, 1—2) sichtbare, untere Symbolsystem gehört vielleicht mit den Menschengestalten ergänzt zu den „Heiligtumbauten“, als betonter Teil oder Sockel. Eventuell kann ein solches auch das auf dem 1. Gefäß von Dunaújváros, in der Mitte sichtbare Symbolsystem sein (Abb. 10, 1b). Dies habe ich mir auch für eine sehr stilisierte Menschengestalt vorgestellt. Ihre Analogie ist auch zwischen den neolithischen Funden anzutreffen.^{61—62} Die Zeichen Nr. 12. und 13. sind zwischen den symbolischen Darstellungen sehr charakteristisch. Sie können für fast gleichwertig mit den Zeichen Nr. 2. und 10. angesehen werden. Das Zeichen Nr. 18 ist ein wichtiger ergänzender Teil dieses Motivs und von mehreren Symbolsystemen (1. Gefäß von Nagyrév und das Gefäß von Gyula).

Besonders beachtenswert ist, daß die Motive Nr. 19—23., jedoch auch noch die Zeichen Nr. 24—25. in sich und komplex charakteristische Zierelemente der späten Vučedol-Kultur sind, mit den Zeichen Nr. 10. und 12. ergänzt.^{64—69} Vielleicht ist die ähnliche Kombination und das häufige Vorkommen der Motive in den sich einander weder räumlich, noch zeitlich berührenden, jedoch miteinander mit vielen ähnlichen Fäden der Entwicklung verbundenen beiden Kulturen kein Zufall.

Aus dem bisher Gesagten schließen wir darauf, daß die bei einem kleinen Teil der Gefäße die mit solchen Symbolen oder Symbolsystemen einhergehende Ritzverzierung sich ausschließlich in der jüngeren (Diósd, Budafok) und nicht in der spätesten (Kules-) Phase der Nagyrév-Kultur entwickelt hat. Die Vorläufer dieser Ritzverzierung waren in ihren Einzelheiten auch schon früher vorhanden und der vereinfachte Gebrauch der Symbole

hat sich auch später fortgesetzt. Ihre Anwendung in solchem Umfang erfolgte aber nur in dieser einzigen Phase. Diese ist die Frühbronzezeit IIIa, die Zeit der Errichtung der Tell-Siedlungen, das Zeitalter der Siedlungen von Díósd und Budafok.⁷¹ In dieses Zeitalter gehört auch das an der Fundstelle Budapest, XI. Pannonhalmi Straße zum Vorschein gekommene Gefäß. Darstellungen ähnlichen Charakters sind in der gleichen Phase der verwandten Maros-Kultur erschienen.

Unter den abstrakten geometrischen Symbolsystemen bedeuten die Szenen mit Wirklichkeitsinhalt (Darstellung von Menschen, Vogel, Baum, Sonne, Mond, Wasser) einen Scheitelpunkt. Das aus dem Fundort Budapest XI. Pannonhalmi Straße zum Vorschein gekommene Gefäß vergegenwärtigt eine solche Geschichte, die eventuell auch als Darstellung irgendeines Schöpfungsmythos aufgefaßt werden kann (Abb. 2—4). Demnach fließt von beiden Seiten aus den adorierenden Händen eines unangemessen vergrößerten, seine ganze Gestalt darstellenden, menschenähnlichen Wesens das Leben gebende Wasser. Also es kommt vielleicht zur Trennung der Erde und des Wassers, zur Schöpfung der Sonne, des Mondes und dem Willen dieses Wesens gemäß wachsen aus der Erde die Menschen (Halbmenschen) sowie die Bäume. Im Vergleich zur Schöpfergestalt sind die Menschengestalten unproportioniert kleiner und auch nicht vollständig. Natürlich ist die Erklärung dieser Darstellung

nur eine Hypothese, jedoch ist sie das erste aus mehreren Details bestehende, kosmogonische Symbol, das in unserer Urzeit vorkommt. Die Gefäße vergegenwärtigen auch eine andere Geschichte, so wie dies die Gefäße von Tószeg (Tószeg 1) und Mokrin (Mokrin 1) zeigen. Es ist wichtig zu bemerken, daß die Motive der Darstellungen von den ausführlichsten Szenen bis zu den einfachsten Symbolen auf den verschiedenen Gefäßen die gleichen Zeichen tragen. Die gleichen oder ähnlichen Motive fassen die symbolischen Zeichen, Symbole, Symbolsysteme und Szenen der Nagyrév- und Maros-Kultur in eine Einheit.

Es kann noch nicht entschieden werden, in welchem Maße die Darstellungen auf örtliche Wurzeln zurückgreifen und wie weit sie Erscheinungsformen von kultischen Vorstellungen sind, die aus fremden Gebieten (eventuell aus dem Süden) stammen. Diese Frage stellt sich auch in der Beurteilung des räumlich und zeitlich weit liegenden Vorkommens einiger komplexeren Motive.

Die erörterten Gefäße und Fragmente gewähren in die kultischen Vorstellungen der Nagyrév-Kultur einen bescheidenen Einblick. Zur zuverlässigen, genauen Interpretation der Darstellungen können wir uns in dieser Zusammenfassung außer der Bekanntgabe der Tatsachen noch nicht entschließen. Dies ist eine Aufgabe, die der eingehenden religionsgeschichtlichen Forschungen der Zukunft harret.

R. Schreiber

A SZENT MÁRTON KÁPOLNA RÉGÉSZETI MARADVÁNYAI BUDÁN

Buda középkori topográfiájának egyik sokat vitatott, fontos részlete került elő 1968 és 1976 között végzett régészeti kutatásaim során a budai várnegyedben, a Táncsics utca 7. számú telken.

Arról a Szent Márton kápolnáról és a hozzá csatlakozó épületről van szó, amelyet a középkori oklevelek „magna curia”-nak, vagy ahogy a németek közönségesen „chammerhoff”-nak neveznek, és amelyet Károly Róbert építtetett, s hozzá a kápolnát Erzsébet királyné, Nagy Lajos anyja alapította 1349-ben.¹

A történeti irodalom az épület rendeltetése és holléte felett folytatott vitája során azonosította a „Pénzverőház”-zal, nevezte „antiqua domus regis”-nek, vitatta, hogy Károly Róbert idején épült volna, inkább amellett érvelt, hogy az épület már a 13. században is fennállott. Az épület helyére vonatkozóan eltérők voltak a vélemények. Utóbb a Táncsics utca 9. számú telken folytak régészeti kutatások a Kemmerhof megkeresésének céljából.²

Most, midőn a feltárt alaprajzon kívül más bizonyítékok is birtokomban vannak arra nézve, hogy valóban ezt az objektumot találtam meg, igyekszem munkám részleteit a régészet módszereivel megvilágítani és a helyes megítéléshez szükséges pontossággal előadni.

A budai vár területén a 18. század első felében nagyszabású városrendezés és rekonstrukció ment végbe. Az ostromok rombolásain kívül — feltehetően hatalmas pusztítást végezhetett a karbantar-

tás hiánya a török hódoltság 145 éve alatt. A kor ízlése szerint megújuló házak elfedték a középkori falak maradványait. Voltak, amelyeket lebontottak, és ezeket néhány évtized alatt el is felejtették. A török idők alatt és utána is a lakosság kicserélődése folytán az eleven emlékezet láncja megszakadt. Ezért volt lehetséges, hogy a Buda középkori története iránt újból felébredő érdeklődésből elsőként származó mű: Schier Xistus, „Buda sacra” címmel 1774-ben megjelent munkája már sok épület elhelyezkedése felől teljesen tájékozatlan volt.

Az újjáépítés folyamatát a különböző években készült városalaprajzokon lehet követni. A városrekonstrukciónak például fontos dokumentuma J. Matthey hadmérnök 1740–50 között készített helyszínrajza,³ amely a már elvégzett, vagy a még csak tervezett változtatásokat az elbontásra ítélt részletekkel együtt rajzolta meg. A Táncsics utca 7. számú telek és környéke — sajnálatos módon — sérült ezen az értékes térképen, ezért nem tudjuk bemutatni. A hiányosságok mellett annyi azért látható rajta, hogy a szóban forgó helyen már az Erdődy palota alaprajza látható: négyzetes udvart körülölelő négyszárnyú épület, amely puszta ránézésre is nagyobb méretű telket foglal el a középkori telekméretnél.

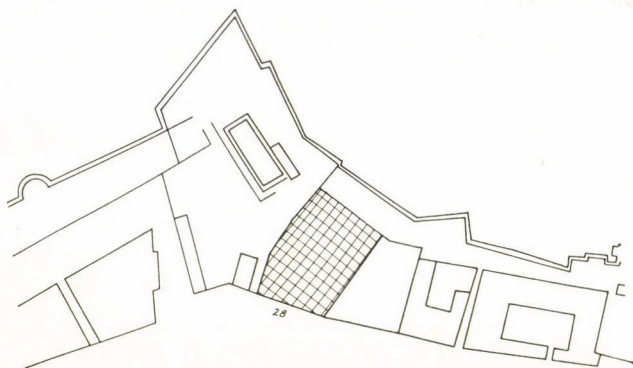
Ugyanúgy a telkeknek összevonásáról és az eredeti telekhatárok megváltoztatásáról árulkodik F. Langer 1749-ben készült helyszínrajzán (1. kép) a megfelelő részlet. Az Erdődy grófok palotája

¹ 1349 márc. 22. Erzsébet királyné búcsú iránti kérélmére a Szent Márton kápolna számára és a búcsút engedélyező pápai levél. Mon. Ep. Vespri. II. (Bp. 1899) 130–131.; 1423 júl. 3. Cillei Hermann elcsereéli budai házát a pálosoknak I. Lajos királytól kapott házával: „... quendam magnam curiam sew domum... quae olim condam domini Karoli regis Hungariae prefuisset, in civitate Budensi, prope portam Zombatkapu existentem, in wlgari et Tewtonicali „Chammerhoff” nuncupatam... simulcum capella in eadem curia in honorem Sancti Martini... constructa... necnon cum quadam particula seu spatio terre, in quo fundamentum de lapidibus per condam dominam reginam genetricem Lodouici regis positum habetur...” DL. II. 384. FOM. Pataki V. után.

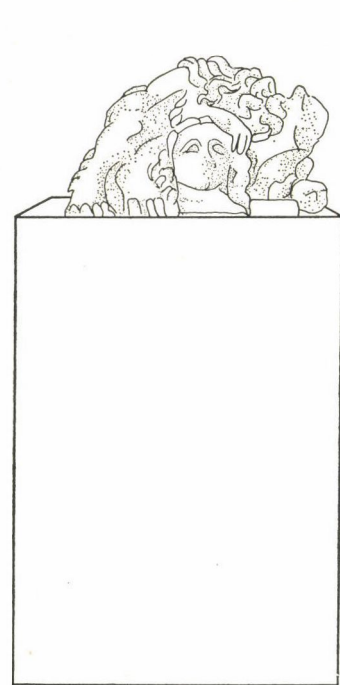
² „Ezt a Zsidó-utcát szórványosan Szent Márton-utcának is nevezik, kétségtelenül ama Szt. Márton-kápolnáról, amelyet itt Nagy Lajos anyja: Erzsébet 1349-ben az I. Károly-korabeli „Pénzverőház”-hoz, illetve benne, építtetett...” Pataki V., BpR 15 (1950) 257. Ennél korábban megtörtént az épület azonosítása a pénzverőházzal: Salamon F., Budapest története. II.) Bp. 1885) 276–77. „Alkalmassint a királyi palota egy részében

volt a királyi kamara már régebben, s ezért nevezi egy fenn idézett német verses krónika „Kammerhaus”-nak.” Rupp J., Buda-Pest helyrajzi története. (Pest 1868) 118. „Nagy udvarháznak” nevezi a „Kammerhof”-ot. Zolnay L., A XIII–XIV. századi budavári királyi szálláshely. MűÉ (1952) 15.; Zolnay L., A XIII–XIV. századi budai királyi palotáról. Művtört. Tan (1959–60) 7. — Jankovich M., A Buda-környék plébániáinak középkori kialakulása és a királyi kápolnák intézménye. BpR 19 (1959) 75. Szerint a „Kammer” kifejezés a királynak és családjának legbelsőbb lakrészét, az ágyasházat jelentette. Kubinyi A. ArchÉrt (1962) 160–171. elfogadta azt a feltételezést, miszerint a „Kammerhof” királynői kuria már a 13. században is. Huszár L., Münztätten in den im Frühmittelalter entstandenen ungarischen Städten. La formation et le développement des métiers au moyen âge (V^e–XIVe siècle) (Bp. 1977) 63. Szerinte már a 13. században valószínűleg a Kammerhof épülete lehetett a pénzverés helye, minthogy Budára 1255-ben Esztergom-ból telepítettek pénzverőket.

³ Kriegsarchiv, Wien Inland C. V. Bp. No. 17.

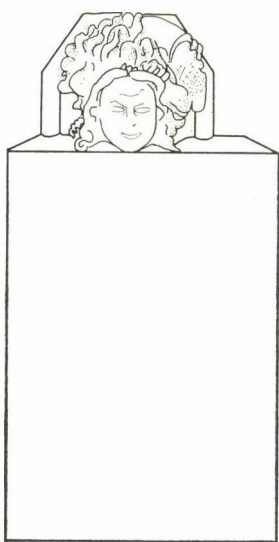

1. kép. F. Langer 1749-ből származó Buda helyszínrajzán már az Erdődy palota telke látható
Abb. 1. Auf dem von F. Langer zusammengestellten Situationsplan von Buda aus dem Jahre 1749 ist schon das Grundstück des Erdődy-Palastes zu sehen

0 10cm

2. kép. A Táncsics Mihály utca 7. számú palota kapujából kibontott gótikus konzol (a)
Abb. 2. Die aus der Toreinfahrt des Palastes unter Táncsics Mihály-Gasse Nr. 7. freigelegte gotische Konsole (a)

0 10 cm

3. kép. Gótikus konzol (b). Mindkettő másodlagos helyzetben volt befalazva
Abb. 3. Gotische Konsole (b). Beide waren sekundär eingemauert

több középkori telek összevonásával 1750-re épült fel Nöpauer Mátyás tervei szerint, Deminger Mátyás kivitelezésében.⁴ Ez időn túl az alaprajzon már csak igen csekély változás történt. Az Erdődy családtól 1912-ben vásárolta meg az épületet Hatvany József. Az általa végzett átalakítások az udvar területét csak annyiban érintették, hogy ekkor épült a fedett kocsibehajtó. Feltehetően ezzel egyidőben készült el a középkori maradványokat fedő udvari mozaikkövezés is.

Jelenleg az épületet a Magyar Tudományos Akadémia birtokolja, amely 1971-ben kezdte el annak átalakítási munkáit.

1968-ban Dr. Gerevich László az épület kapujából kiemelt két másodlagosan befalazott gótikus konzolt (2–3. kép). Ettől a lelettől indítva 1968–71 között folyamatosan műemléki falkutatást végeztem. Vizsgálatom negatív eredménnyel végződött, ugyanis megállapítottam, hogy a palota szintjétől felfelé teljesen újonnan épült, és falai semmi középkori maradványt nem tartalmaznak. Középkori falat találtam a nyugati épületszárny pincéjében. A palota nyugati homlokzata alatt, a kaputól észak felé erős, középkori fal húzódik.

⁴ Budapest Műemlékei (Szerk.: Horler M.) I. (Bp. 1955) 492–495.

Később az ásatási munka során az északi épület-szárny udvari alapfalában is előkerült középkori falazás. A falkutatás negatív eredménye figyelmeztet az ásatás felé terelte. 1971-ben az épület hátsó kertjében kelet-nyugati irányú árokkal a városfal belső és külső szakaszát akartam megvizsgálni. 1976-ban az udvarnak az építkezéssel kapcsolatos szintsüllesztését figyeltem meg.

Az építkezések megfigyelése a budai várnegyedben a Budapesti Történeti Múzeum kötelező gyakorlata. Magam azért vállalkoztam ennek az épületnek a kutatására, mivel a közelben már több hasonló munkát végeztem és tapasztalatokra tettem szert. Rajtam kívül mások is végeztek itt kutatásokat, ezért itt több lehetőség nyílik az összefüggéseket megérteni, mint bárhol másutt. Összedolgozás nélkül a régészeti munka igen lassan termi gyümölcsét. A mozaikkép lehet, hogy csak néhány régészgeneráció után áll össze egységes képpé.

Röviden ismertetem azokat a kutatásokat, amelyek a Nagyboldogasszony templomától kezdve a Szombat kapuig folytak. A németek egykori plébániájának monográfiáját Csemegi József készítette el.⁵ Ebben értékes információk találhatók a templom korai építésére és gótikus átalakításaira egyaránt. Mellette az egykori jezsuita kollégium hatalmas épülettömbje csaknem minden épületét elpusztította annak a 13 középkori teleknek, amely a helyén volt, — kivéve egyetlen házat, amelynek falmaradványait és egy hatalmas sziklaüreg fölé épült melléképületét magam tárhattam fel 1971-ben.⁶ E mellett az elpusztult városrész mellett a domonkosok Szent Miklósról elnevezett temploma, majd a kolostora állott. Feltárását a Hilton szálló építését megelőzően ugyancsak én végeztem el.⁷ A domonkos kolostor maradványain kívül ezen a helyen egy korai település házmaradványaira és egy templomra vagy kápolnára akadtam, amely a domonkos szerzetesek letelepedése előtt e helyen állott, és amelyet a bevándorló szerzetesek megkaptak és addig használtak, míg saját szükségleteiknek megfelelő templomukat a régi templom falmaradványi fölé nem tudták építeni. Ez az előre nem várt eredmény hívta fel a figyelmet a város észak-keleti oldalára, ahol a város alapításának körülményeit, sőt előzményeit is meg lehet találni. A helyes periodizáció érdekében kezdtem el először

ezen a területen a városfalakat, a kettős falgyűrű korát és egymáshoz való viszonyát vizsgálni.⁸

Sorrendben észak felé, a Táncsics Mihály 1. számú telken előkerült az 1687-évi helyszínrajzon látható fogazatos beépítés, sőt olyan korai épületmaradványok is kerültek felszínre, amelyeket már a későközépkori helyszínrajz sem ábrázolt (1. 8. jegyzetet). Ezért most már tudjuk, hogy az egész várost érintő városrendezéssel nem csak a 18. században, hanem a középkorban is kell számolnunk. Első alkalommal a városalapítás miatt számolták fel egy korábbi, kisebb település házait, és egy előre megtervezett városalaprajzot valósítottak meg. Nem ennyire általános, az útrendszert nem érintő, csak a házakat átalakító rendezés következett be a 14. században is.

A Táncsics utca 9. számú telken folytatott ásások⁹ azért érdemelnek különleges figyelmet, mert a 7-es számú telekhez közel lévén, a terület összefüggő helyszínrajzának elkészítését tennék lehetővé, ha nem lenne az a nehézség, hogy a peridusok szétbontásához nélkülözhetetlen statigráfiai adatok hiányoznak.

Táncsics utca 9-től észak felé egy korai városfalatorony, majd a középkori zsinagógák¹⁰ feltárása egészítik ki hasznosan ismereteinket a városnak erről az oldaláról.

Nem hagyhatjuk figyelmen kívül a középkori külső városfalnak a Halászbástyától az Erdélyi bástyaig terjedő szakaszát, amely nagy szerencsénkre jelentős részében még ma is középkori építmény. (4. kép)

A környezettel történt ismerkedés után szenteljük figyelmünket a Táncsics utca 7. számú telken álló, nagyméretű barokk palotának. Már a telek mérete eleve elárulja, hogy több középkori telek összevonása útján alakult ki. Az ilyen méretek és az ilyen alaprajz a középkortól teljesen idegen. Ahhoz, hogy megtudjuk, milyen volt a középkori telekosztás e helyen, segítségül kell hívnunk J. Haüy hadmérnök 1687. évi helyszínrajzát (5. kép). Ezen a Táncsics utca 7-el 3 középkori telek azonosítható: a 274-es, a 273-as és a 272-es. Délről észak felé haladtunk a számozásokkal.

A mai palota homlokzati hosszúsága: 35,40 m. A három középkori telek együttes hosszúsága méterre átszámítva¹¹ 37,30 m volt. A két hosszúság között fennálló 1,9 m különbség feltehetően abból

⁵ Csemegi J., A budavári főtemplom középkori építéstörténete (Bp. 1955).

⁶ Gyürky K., Forschungen auf dem Gebiete des mittelalterlichen Buda; ein unbekanntes Wohnhaus und der Ursprung eines Destillierkolbens. Acta ArchHung 34 (1983) 177

⁷ Gyürky K., Das mittelalterliche Dominikanerkloster in Buda (Bp. 1981)

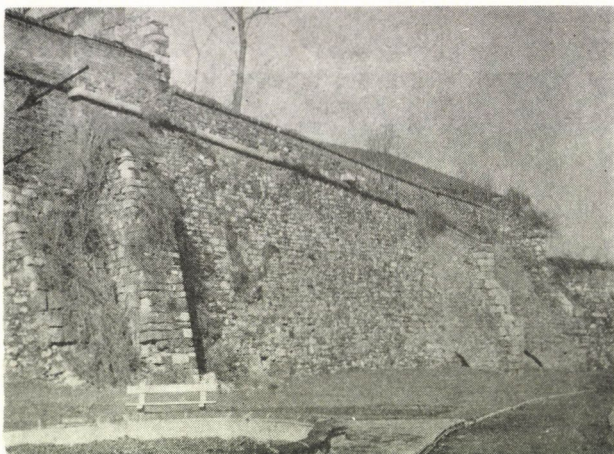
⁸ Gyürky K., Buda településének kezdete a régészeti adatok alapján. ArchÉrt 99 (1972) 167. 1—2. kép.; *Ua.*, Buda középkori városfalai, I. BpR 24 (1—2) 1976)

381. Mindkettőben rajzok találhatók a Táncsics utca 1. számú telek kutatásáról is. *Ua.*, Városfalak a középkori Buda nyugati oldalán. ArchÉrt 105(1978) 30.

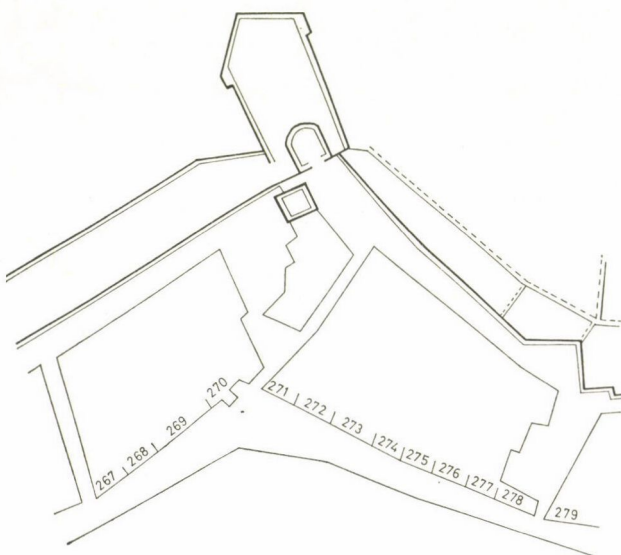
⁹ Zolnay L., Ásatások a budai I. Táncsics utca 9. területén. ArchÉrt 94 (1967) 39—48. *Ua.*, Ásatások a budai I. Táncsics Mihály utca 9. területén. ArchÉrt 95 (1968) 40—58.

¹⁰ Zolnay L., Középkori zsinagógák a budai várban. BpR 22 (1971) 271.

¹¹ Weidinger Gy.,—Horler F., A budai vár 1687 és 1696 évi helyszínrajzai. TBM 11 (1956) 29.

4. kép. Készközépkori városhal és támpillérei a Tánicsics utca 7. és az Erdélyi bánya között
Abb. 4. Spätmittelalterliche Stadtmauer und ihre Stützpfiler zwischen der Tánicsics Mihály-Gasse Nr. 7 und der Erdélyi (Transsilvanischen) Bastei

5. kép. Kutatásaink helye: a 272–274-es telkek 1687-ben. Részlet J. Haüy Buda helyszínrájaról
Abb. 5. Die Stelle unser Erschließungen: die Grundstücke Nr. 272–274 i. J. 1687. Detail vom Situationsplan über Buda von J. Haüy

adódott, hogy létezett egy kis sikátor, amelyet a 272-es számú telek méretébe beleszámítottak, mert abból a telekből sajátították ki. A barokk palota ellenben erre a sikátorra már nem terjeszkedett ki.

A középkori telkek mérete egyenként és külön-külön a következő: 274 = 8,85 m, 273 = 15,17 m, 272 = 13,28 m.

Egy későbbi, 1696-ból származó telekjegyzék, a „Zaiger über die Vöstung” arról tájékoztat, hogy erre az időre már a 272 és 273-as számú telkeket

összevonták és ez az új számozás szerint 221-es számot viselte. Eredeti méretében maradt meg a 274-es telek, új száma szerint 222.

Az Erdődy-Hatvány palota udvarán végzett feltárásunk régészeti eredményei igazolták az 1687. évi helyszínrájar telekosztását. Sajnos azonosítható falak csak az udvar területén kerültek felszínre, ugyanis a barokk palota pincével elbontották a középkori épületmaradványokat. (6. kép)

A középkori 274-es teleknek megfelelően az udvar déli oldalán tártunk fel egy kelet-nyugati irányú épületet, amely kelet felé a sokszög 3 oldalával záródott. Ennek az épületnek északi oldala került elő. A sokszögzáródás árulja el, hogy itt templomnak vagy kápolnának maradványáról van szó, ugyanis más épülettípusnál a középkorban ez nem fordul elő.

Már a feltáráskor felismertem ami előkerült, mégis évekig várnom kellett arra, hogy még más bizonyítéka is legyen. Emiatt sok hozzám intézett kérdésre kitérő választ adtam.¹² Erre a második bizonyító erejű adatra később térek rá.

A kelet-nyugati irányú, sok szögvégződésű kápolnaépület északi oldalához csatlakozó épületet tártam fel, amely azonban keleti irányban nem volt olyan hosszú, mint a kápolna. A kápolna szentélye ily módon szabadon érvényesülhetett. A csatlakozó épület után még egy udvar következett. Nem lehetetlen, hogy a barokk palota nyugati szárnya által elfedett helyen ennek az udvarnak folytatásában a középkori boltozott kapualj helyezkedett el. Tehát úgy gondolom itt lehetett a palota középkori bejárata. A középkori épület-szárny és kapualj együttesen foglalta el a középkori 273-as számú telket.

A 272-es számú telek teljes egészében a barokk palota északi szárnya alatt helyezkedett el, és ezért el is pusztult, kivéve déli határoló falát. Ebből jelentős magasságú középkori épületfal maradt meg a barokk épület szintje alatt. A középkori és újkor között itt mutatkozott a legnagyobb különbség, ezért itt maradt meg a leginkább az eredeti rétegződés, melynek tárgyalására később térek vissza.

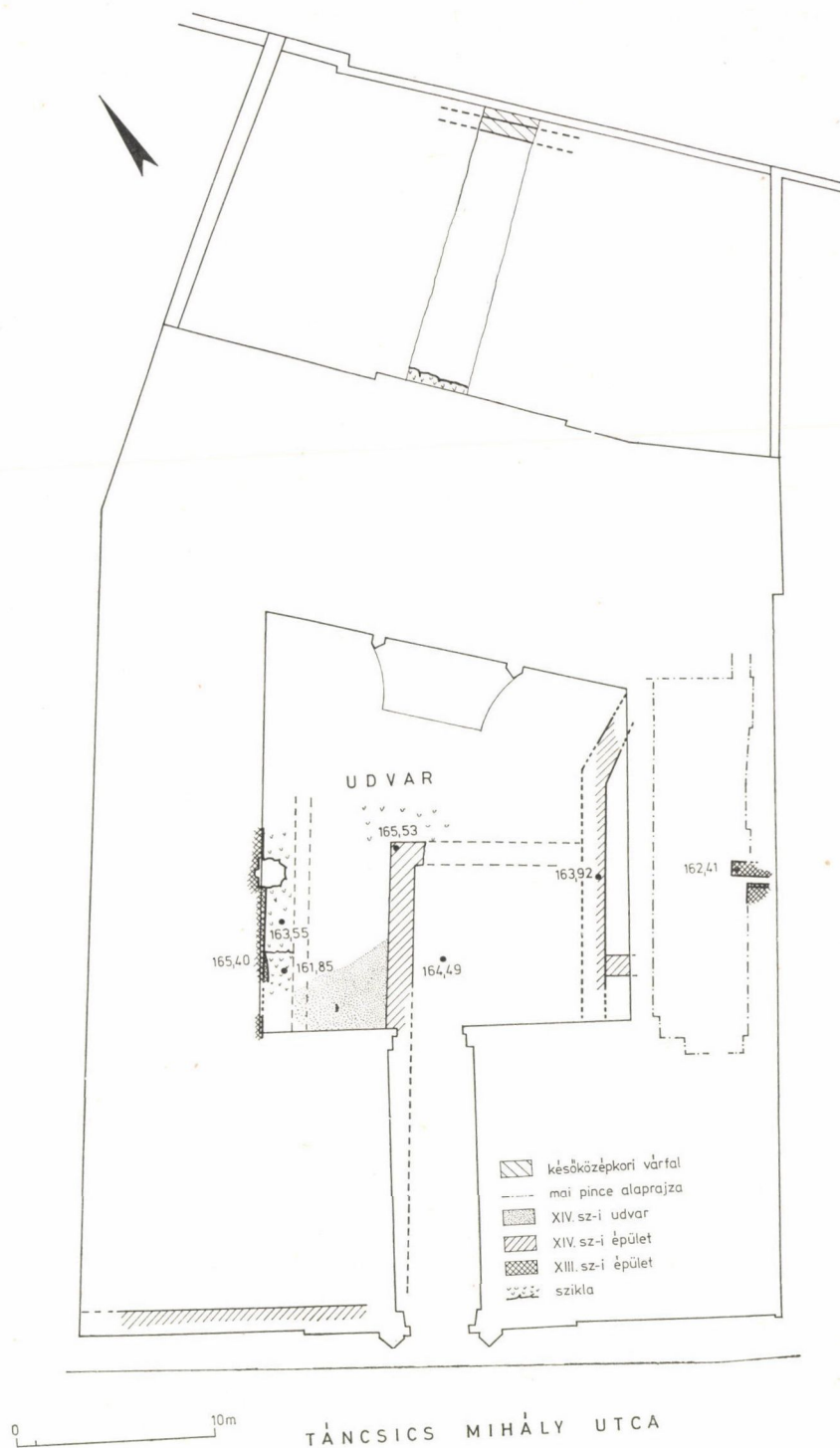
A feltárt épületmaradványokból elég jól lehet az épületek alaprajzára következtetni.

A részletek elemzését a kápolnával kezdem el. A szélesség megállapítása miatt a szomszédos 5-ös számú telken is végeztem megfigyelést, de átnyúló épületfalat nem találtam. Ebből arra következtek, hogy a kápolna déli fala a telek mai határán, a palota déli fala alatt volt. Ebben az esetben 10 m széles lehetett. Belső terének szélessége pedig 7,70 m.

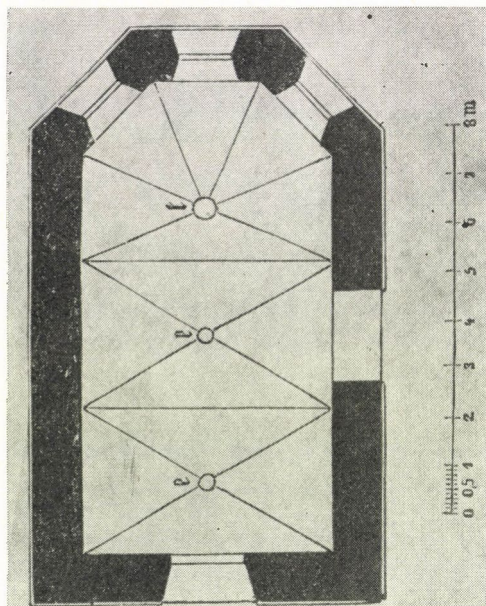
Az udvar területén előkerült a kápolna nyugati zárófalanak rövid szakasza is. Ennek alapján az építmény hosszúsága kb. 15 m, belső terének hosszúsága pedig 11,70 m lehetett. Belső szintmagas-

¹² Baranyai Bélánának többször hozzám intézett kérdésére ez a tanulmány adja meg a választ. Mindaddig,

amíg a bizonyítást be nem fejeztem, a pálosok budai házát illetően biztos felvilágosítást nem adhattam.

6. kép. A Tancsics utca 7. sz. telken végzett régészeti kutatások helyszínrajza
 Abb. 6. Situationsplan der auf dem Grundstück unter Tancsics Mihály-Gasse Nr. 7 durchgeführten archäologischen Forschungen

7. kép. Pozsony, Szent Katalin kápolna, 1311
Abb. 7. Pozsony, St. Katharina-Kapelle, 1311

ságát az északi fal belső zoklijának magasságán mértük: 163,92 m volt a padlószintje. Ez alatt korábbi, elbontott épületek maradványai kerültek felszínre. Ezek olyan mélyen kerültek elő, hogy szintjük 2,41 m-el mélyebben feküdt a kápolna padlószintjénél.

A kápolna homlokzata tehát nem terjedt az utcáig. Nyugat felől megelőzte egy épületszárny. Feltehetően ebből nyílt a kápolna bejárata. Esetleg elképzelhető egy előcsarnok is, hasonlóan az óbudai királynői vár kápolnájának előcsarnokához. Ezen keresztül közelíthették meg az északi palotaszárnyból a kápolnát. Sajnos, a kápolna faragványaiából mindössze két konzol maradt meg. Faragásuk ikonográfiája esetleg a királynői alapításra utal. Mindkettőn ugyanis egy-egy oroszlán látható, amelyek mancsaik között egy-egy női fejet tartanak. A budai Nagyboldogasszony templom egyik oszlopfőjén látható kendős női fejet Erzsébet királyné ábrázolásának mondták.¹³ Ezek azonban utólagos belemagyarázások lehetnek, melyeket bizonyítani nem lehet.

A Szent Márton kápolna tipikus, korának megfelelő gótikus kápolna, amelyhez hasonló alaprajzút e korban számos helyen lehet találni. Méreteiben is nagyon hasonló például a pozsonyi Szent Katalin kápolnához¹⁴ (7. kép), amely 1311-ben

épült. Budán pedig hasonló alaprajzú, de kissé nagyobb a Szent Mihály temetőkápolna,¹⁵ amelynek azonban alapítási évét nem ismerjük. Palotakápolnák viszonylatában hasonlót ismerünk Kremsből, a „Herzogshof”-ból, amelyet a 14. század második felében építettek.¹⁶

A palotakápolnák között különböző típusok találhatók. Némelykor a palotaépület homlokzatán önálló architektúrával jelenik meg a kápolna, mint például a franciaországi Vivier en Brie-beli 14. századi trónörökös palota kápolnája.¹⁷ Itt ugyanis a kápolna egy teljes traktust elfoglaló hosszúságú. A budai kápolna azonban az utca felől nem volt látható, szentélye azonban igen jellegzetesen rajzolódhatott ki a város keleti oldalának épületei között. Ez a felismerés ösztönzött arra, hogy a sokat látott régi látképeket újból megvizsgáljam. Várakozásomnak megfelelően meg is találtam a kápolna ábrázolását. Ez a felfedezés a már említett második bizonyíték, amely a feltárt maradványok és a Szent Márton kápolna azonosítása mellett szól.

A szóban forgó látkép Mikoviny Sámuelnek, a kitűnő térképésznek a rajza (8. kép), aki 1731-ben III. Károlytól kapott parancsra kapcsolódott be a Bél Mátyás által kezdeményezett „Notitia Geographica Hungariae” sorozat előkészítő munkáiba. Buda látképét, amelyet Schmutzer metszett rézbe, — a III. kötetben, 1737-ben jelentette meg. A rajz tehát 1731–1737 között készült.¹⁸ Abban az időben tehát, amikor Buda rekonstrukciója még nem fejeződött be, noha sok hatalmas barokk épülete felépült már. Igen tanulságos a kép. A domonkos templom szentélye, — amelyet már 1711-ben nagy sietve bontani kezdtek a jezsuiták¹⁹ még ekkor is elég magasan állott. A tetőszerkezet elbontásával már elérték céljukat, a templom használhatatlanná vált, a többivel pedig nem siettek.

Épületről épületre, telekről telekre haladván észak felé, egyeztetvén a városhatár szegleteit, pontosan a megfelelő helyen eljutunk a Szent Márton kápolnához, amely ugyanúgy, mint a domonkosoké, tetőszerkezet nélkül van ábrázolva. A szentélyzáródás nagyméretű gótikus ablakokkal kitűnően felismerhető, sőt azt is meg lehet a képről állapítani, hogy a kápolna emeletes volt. Sajnos továbbra sem tudjuk, hogy a kápolna déli oldala mellett a képen ábrázolt épület gótikus ablakai mihez tartoztak. A kápolna felfedezése növelte az ábrázolás hitelét, és biztosak vagyunk abban, hogy a részletekre nézve is kitűnő megfigyelő Mikoviny ezt sem véletlenül ábrázolta.

Ez a kápolna is túlélte a török hódoltságot, miként a domonkosok temploma, sőt még jó ideig

¹³ Csemegi J. i. m. 164–165. kép.

¹⁴ Ortway T., Pozsony város története. II/1 (Pozsony 1895) 39–40.

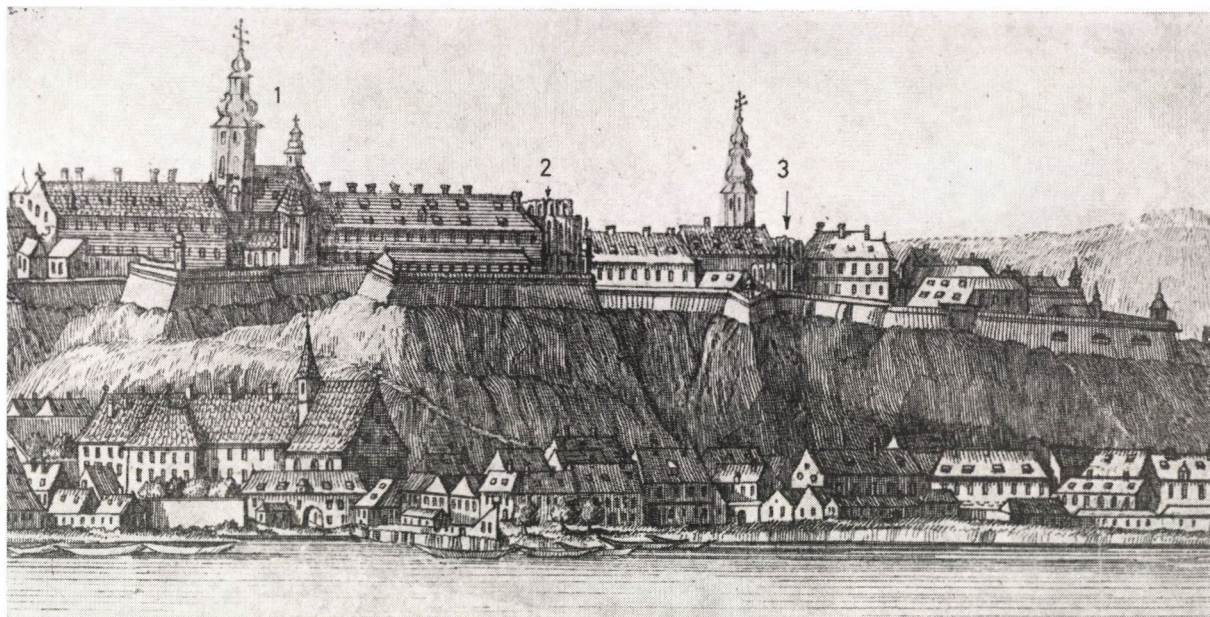
¹⁵ Gerő Gy., Adatok a budavári Szent Mihály kápolna topográfiájához. BpR 21 (1964) 389.

¹⁶ Büttner, R., Burgen und Schlösser an der Donau (Wien 1964) 139–140. A Herzogshof mellett álló épületben feltártak egy tornyot, amelyről feltételezik, hogy az egykori pénzverés helye lehetett.

¹⁷ Hacker-Sück, I., La Sainte Chapelle de Paris et les chapelles palatines du Moyen-Age en France. CahArch 14 (1962) 217.

¹⁸ Rózsa Gy., Budapest régi látképei (Bp. 1963) 185. kat. 81.

¹⁹ Gárdonyi A., A budavári domonkos rendi templom pusztulása. Historia I (1929) Pest-budai emléklapok, 139.

8. kép. Részlet Mikoviny Sámuel 1731–37 között készített Buda látképéből. 1. Nagyboldogasszony templom. — 2. Domonkosok Szent Miklós temploma. — 3. Szent Márton kápolna

Abb. 8. Detail aus der von Sámuel Mikoviny zwischen 1731–37 gemachten Ansicht über Buda. 1. Kirche der Jungfrau Maria. — 2. St. Nikolaus-Kirche des Dominikanerordens. — 3. St. Martins-Kapelle

használhatták, és csak a barokk palota építése miatt bontották le. 1696-ban ugyanis a „Zaiger über die Vöstung”, vagyis a budai telkek jegyzéke ennek az épületnek lakójaként egy bizonyos Bernardo Feretti olasz szobrászt nevezett meg. Talán nem véletlen, hogy éppen egy szobrász költözött bele, hiszen a nagy gótikus ablakok által jól megvilágított magas belső tér szobrászműhelynek is alkalmas lehetett.

A kápolna és a palota faragott kőanyagát csak a teljes lebontás után, tehát 1748–50 körül szórták szét, vagy építették be olyan épületekbe, amelyek az idő tájt épültek.

A kápolna után vegyük szemügyre a palota épületét. Az oklevelek a kápolnát a valóságnak megfelelően olyan építménynek írták le, mint amely hozzáépült egy palotához. A kápolna északi oldalához csatlakozó traktus 9,60 m szélességű kelet-nyugati irányú. A keleti és az északi falából, találtunk meg részletet. E mellett az épület mellett észak felől udvar volt, amelynek folytatásában nyugat felé, az utca mentén csak sejtjük, hogy fedett kapualj lehetett, mint a budai városi házaknál szokásos. A ház egy traktus + kapualj szélességű volt. A déli szomszédos telekre épült egy másik szárny is, amelynek keleti oldalához csatlakozott a kápolna. Ezzel az épületszárnyal növekedett az épület „városi palota” méretűvé. Mikoviny látképén a kápolna egymás felett két ablaksorral jelenik meg, tehát emeletes volt, ami egyben arra is utal, hogy a palota is legalább egy emelettel rendelkezett, — ami egyébként Budán általános volt.

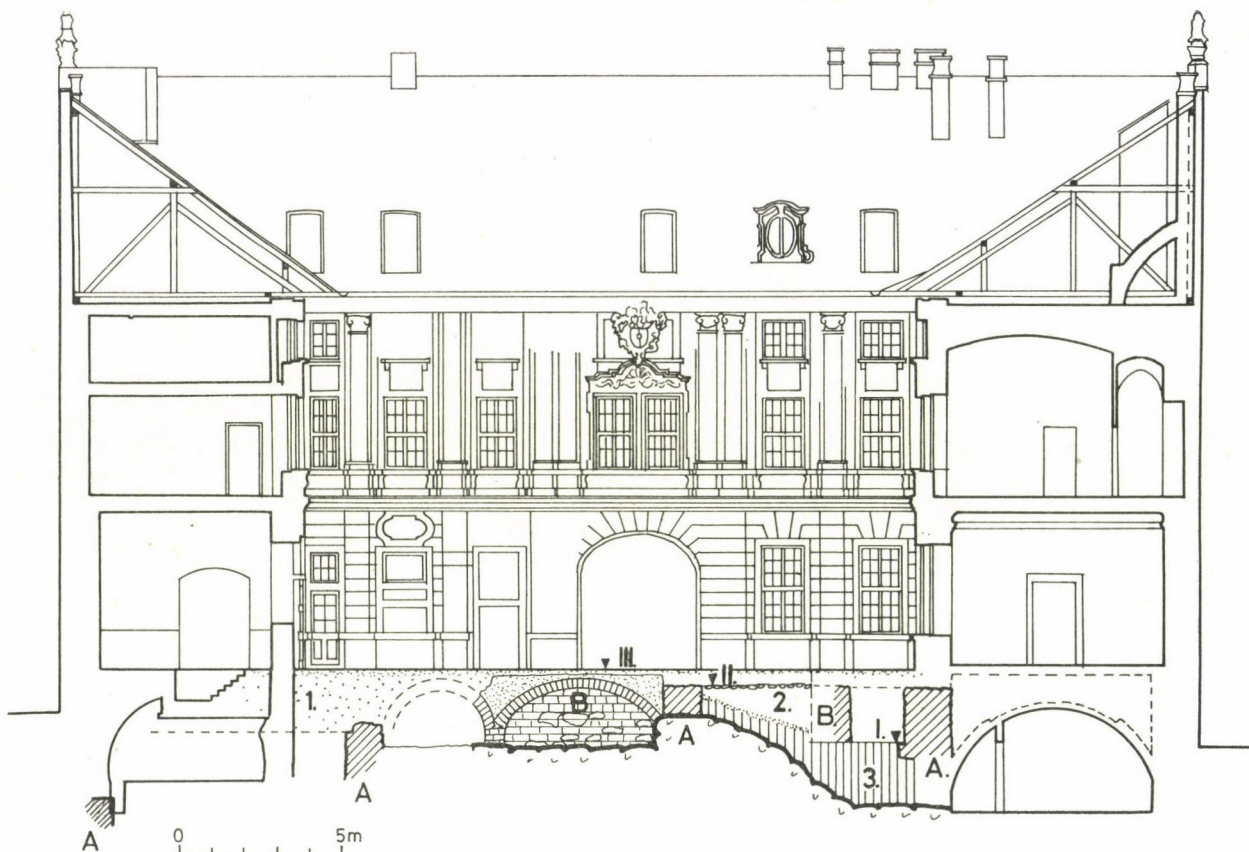
A kápolna maradványa mellett észak felől látható egy emeletes épület. A részletek, például az

ablaknyílások formája nem árulja el, hogy középkori épületről van-e szó, vagy csak középkori falak felhasználásával 1686 után készült. Találtunk ugyanis egy K–Ny-i irányú falat és téglából-kőből vegyesen rakott pincefalat (9. kép B-falak), amelyek az 1686–1750 közötti időszakból valók.

Mikoviny látképén az imént említett emeletes épület tetőszerkezetén lépcsőzetes ugrás látható, éppen azon a helyen, ahol a 273 és 272-es telkek határa volt. Ásatási metszetrajzunk (9. kép) a telekhatártól kiinduló északi irányú lejtőt mutat. A 272-es számú telken tehát a középkori épület már erre a lejtőre, alacsonyabb szinttel épült fel. Véleményem szerint Mikoviny olyan épületet ábrázolt, amely magasan álló középkori falak felhasználásával, de két különálló épületből épült egybe 1686 után. A két különböző épület közötti szintkülönbség mutatkozik meg a tetőszerkezetén.

A 13. századi épületmaradványok

A három középkori telken talált épületmaradványok korát számos, a budai várban végzett ásatás tapasztalatának segítségével meg tudtuk különböztetni. A 13. században például a házak alapját a vékony humuszrétegbe ásták bele, sőt olykor minden alap nélkül a sziklafelszínre építették a falakat, amely egyben az épülethez tartozó járószint is volt. A szikla felszíne egyenetlen volt, üregek váltakoztak kimagasló tömbökkel. Nem törekedtek arra, hogy az épületek között feltöltéssel egységes talajszintet hozzanak létre. Ily módon épült a 272-es számú telken is a ház, amelynek csak a déli oldalából ismerünk falrészletet. A részlet meg-

9. kép. A Táncsics utca 7. szám alatt álló palota udvarán végzett feltárás É–D-i irányú metszete. A = középkori falak; B = épületmaradványok 1686–1740 közötti időből; 1 = újkori feltöltés; 2 = 14. századi feltöltés; 3 = szikla feletti humusz; I. = szint a 13. században; II. = szint a 14. században; III. = mai szint

Abb. 9. N–S gerichteter Schnitt der auf dem Hof des unter Táncsics Mihály-Gasse Nr. 7 stehenden Palastes durchgeführten Erschließung. A = mittelalterliche Mauern; B = Gebäudereste aus der Zeit zwischen 1686–1740; 1. = neuzeitliche Auffüllung; 2. = Auffüllung aus dem 14. Jh.; 3. = Humus über dem Felsen; I. = Niveau im 13. Jh.; II. = Niveau im 14. Jh.; III. = heutiges Niveau

lehetősen nagy magasságban, (185 cm) maradt meg. Más egyéb jel is a korai építkezésre vall, nevezetesen a kőanyag, amelyből falazták, a habarcs minősége és a fal szerkezete. Sárgás színű, sűrűn rakott, alig látszanak a fugái. Budán több esetben figyeltünk meg ilyen falat, és mindig 13. századnak bizonyult.

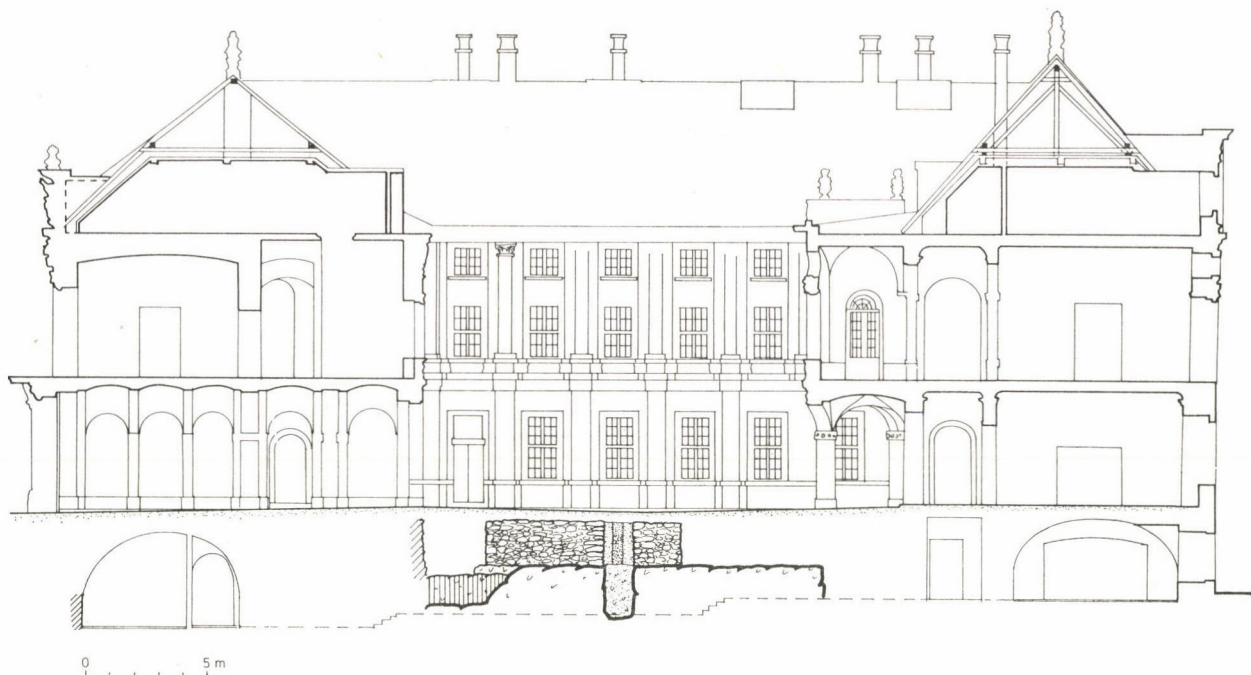
E fal mellett, de már a 273-as telek területén volt egy sziklagödör — alighanem ciszterna —, amelyet a 272-es telken álló 13. századi épületfal megkerült, alkalmazkodott hozzá, sőt egy függőleges, félköríves keresztmetszetű csatorna — melyet az épületfalban alakítottak ki — lehetővé tette, hogy a ház emeletéről kötéllel leengedett vödör segítségével vizet merjenek belőle. A ciszternának alkalmas gödör tehát már a ház épülésekor is jól látható volt. Később, amikor a szomszédos 273-as telken építkeztek — feltehetően a 14. század elején —, és a szintet feltöltéssel mesterségesen megemelték, akkor a ciszternát is megszüntették (10. kép).

A 273-as telek területén nem találtunk 13. századra határozható falmaradványokat, ellenben a 274-es számú telken, a gótikus kápolna belső padlószintmagasságánál 88 cm-el mélyebben előkerült két falmaradvány. Az egyik egy kváderes épületsarok. Ezek már helyzetüknél fogva is a kápolnához korábbi épületek maradványai. (6. kép). Mindkét esetben a 13. századi városi telkeken épült polgári építkezésről van szó.²⁰

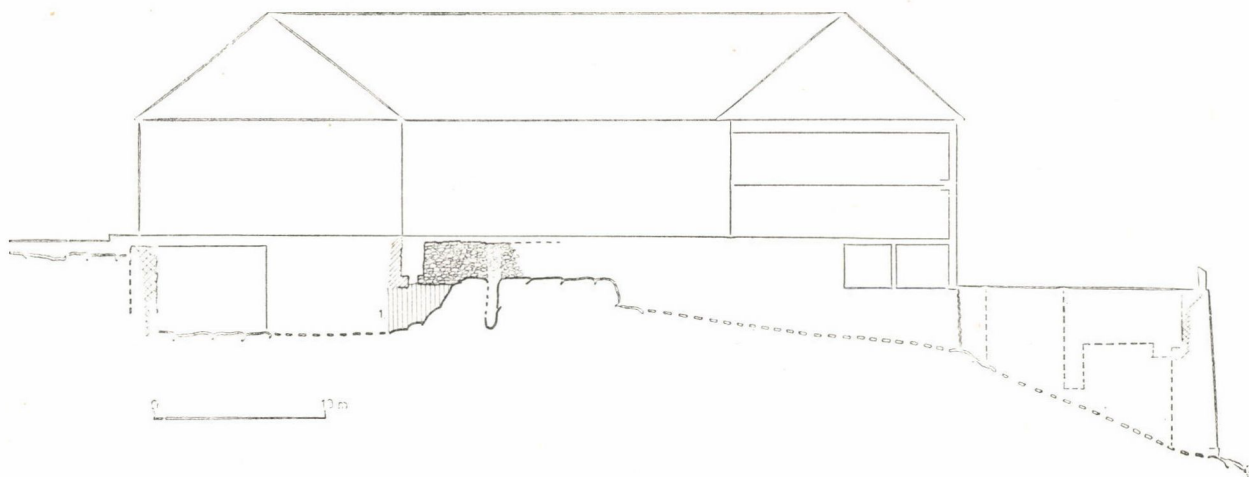
A 14. századi építkezés

Mindaz, amit a 13. századi építkezésekre jellemzőnek mondtunk, már közvetlenül a 14. század elején megváltozott. Egyes telkeken elbontották az ott álló házakat, hogy helyükre városi paloták épüljenek. Az első épületbontások törmelékét szétterítve, a korábbinál egyenletesebb felszín, városi környezet kialakítására törekedtek. Ez lényeges különbség, amely lehetővé teszi, hogy ezt a korszakot a 13. századtól megkülönböztessük. Így

²⁰ L. Gerevich, The art of Buda and Pest in the middle ages (Bp. 1971) 50–56.; Ua., Budapest művészete az Árpád-korban. Budapest Története I (Bp., 1973) 394.

10. kép. Az újkori palota északi szárnyának udvari homlokzata alatt feltárt 13. századi épületfal és sziklagödör
Abb. 10. Unter der Hoffassade des nördlichen Flügels des neuzeitlichen Palastes erschlossene Gebäudemauer aus dem 13. Jh. und die Felsengrube

11. kép. K—Ny-i irányú metszet a későközépkori városfaltól a Tancsics Mihály utcáig
Abb. 11. O—W gerichteter Schnitt von der spätmittelalterlichen Stadtmauer bis zur Tancsics Mihály-Gasse

épül a 273-as telken a városi palota is, amelynek kavicsos udvarszintje alatt a szikla lejtős felületét vízszintessé egyenlítő feltöltés volt tapasztalható. A feltöltésben már téglaszemcsék, apró csontocskák és aprócska edénycserepekből származó töredékek is voltak. Annyira kicsiny darabok, hogy korukat nem lehetett megállapítani, csupán annak megállapítására voltak jók, hogy rétegük különbözött a tiszta humusztól. Amikor az Erdődy palotát építették, a középkori falakat szintjükig elbontották, így mi csak az alapfalakat találtuk meg. Mivel a 272-es számú telek épületének falait is

ugyaneddig a magasságig bontották vissza, ebből arra következtettünk, hogy a 272-es telek 13. században épült háza még fennállott a 18. század elejéig. Egyidőben bontották el a 273—74-es telkek épületével, amelyet a „magna curiával” azonosítunk.

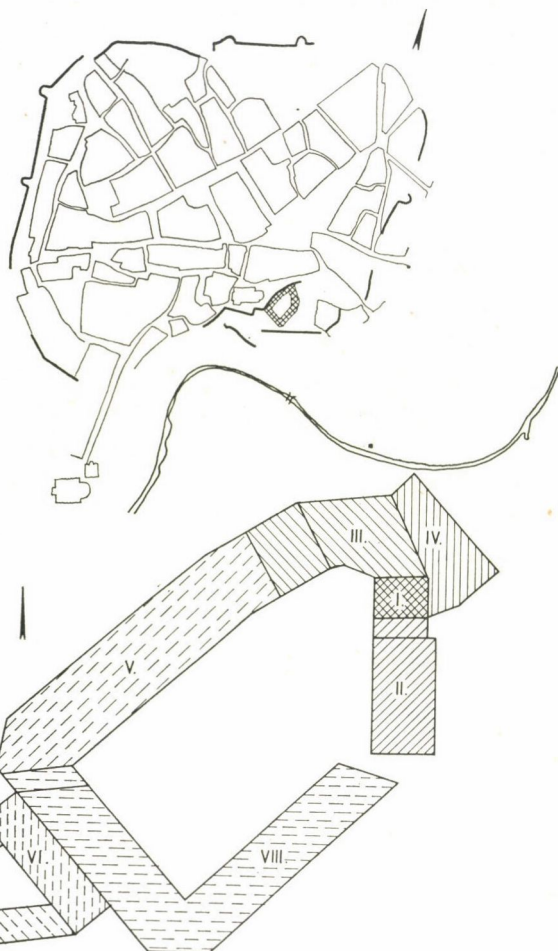
A városfalak

1971-ben ásatásomat tulajdonképpen városfal-kutatás szándékával kezdtem el az Erdődy-Hatvany palota hátsó kertjében egy kelet-nyugati

árokkal. Ebben az időben éppen ezen a környéken végzett ásataim révén kezdtem megismerni Buda városfalainak periódusait. Újabb bizonyítékokat akartam szerezni feltevéseim megerősítéséhez. Ez a hely különösen alkalmasnak látszott, mivel itt a későközépkori külső falvonulatból viszonylag elég sok megmaradt. Szép támpillérek is sorakoztak (4. és 8. kép), amelyek a városképi metszeteken is láthatók. Ezek segítették a tájékozódást Mikoviny látképén is. A Táncsics utca 1. számú telek mögötti erős szeglet alsó kősorai középkoriak. Az 5-ös számú telek és részben a 7-es számú telek mögött van egy nagyobb hiányosság, de ez utóbbi telek északi felétől kezdve folyamatos a középkori fal az Erdélyi bástyáig. Ez a fal a 15. század elején épült a belső városfal elé. A belső, 13. századi városfalat több helyen sikerült megtalálni.

A Táncsics utca 7-es telken nem volt olyan szerencsénk, hogy a korai városfalat is megtaláljuk, azonban a terepalakulat itt is teljesen azonos azzal, amit a más helyeken megfigyeltünk. Az újkori palotát is keresztülszelő kelet-nyugati metszetünk mutatja (11. kép) a terület enyhe lejtését az utca legmagasabb pontjától egy sziklaperemig, amelyet itt a barokk épület keleti homlokzata előtt találunk meg. Ezen a peremen épült fel általában a budai első városfal a 13. században. Minden bizonnyal ezen a helyen is így történt, csak hogy itt a barokk palota alapfala miatt elbontották. A sziklaperem felszínén azonban észleltem habarcsnyomokat. Ettől a peremtől kezdve itt is — mint minden más helyen — erősebb lejtőben folytatódik a hegyoldal, és a második városfal már ezen a lejtőn épült fel. A két városfal közének, az ún. „Zwinger”-nek a szintjét erős feltöltéssel alakították ki. A külső városfal belső oldalán a zokli magassága a belső városfal szintjével egyező. A lejtő feltöltéséhez használt törmelékben rétegtől függetlenül egységesen vegyeskorú leletanyag volt: a 13–15. századig terjedő korú egészen apróra tört cseréptöredékekkel, amelyből egyetlen tárgyat sem lehetett kiegészíteni. Valószínűleg maga a szemét is másodlagosan került ide feltöltéshez. Az árok metszete ugyan színes rétegződést mutatott, de régészetiileg értéktelen, a helyre nem jellemző volt. Amikor a terület megsüppedt, akkor feltöltését időről időre meg kellett újítani, ezért a felső rétegek leletanyaga török és török utáni időkből származott.

A későközépkori városfal középkori falszövevényében a Táncsics utca 5-ös telek és a 7-es telek déli oldala irányában látható egy kijavított szakasz. Néhány évvel korábban, a domonkos kolostornál ásataim alkalmával megtaláltam azoknak a belvéseknek nyomát és az okozott károkat, amelyek 1530-ban Roggendorf ostroma miatt keletkeztek.²¹ A nyomok tökéletesen igazolták Szerémi Györgynek, II. Lajos házikáplánjának emlékirataiban

12. kép. Kutna Hora város helyszínrajza a pénzverőházzal. A középkori pénzverőház épületei: I. = torony; II. = A király háza 1300-ból; III–IV. = toldaléképületek a 16. század elejéről; V. = tanácsház; VI. = olvasztó kohó; VII. = pénzverő mester háza; VIII. = pénzverő műhelyek a 14. századból

Abb. 12. Situationsplan der Stadt Kutna Hora mit dem Münzhaus: I. = Turm; II. = Das Haus des Königs aus dem Jahre 1300; III–IV. = Zugebäude aus dem Beginn des 16. Jhs; V. = Rathaus; VI. = Schmelzhütte; VII. = Haus des Präge-meisters; VIII. = Prägewerkstätten aus dem 14. Jh.

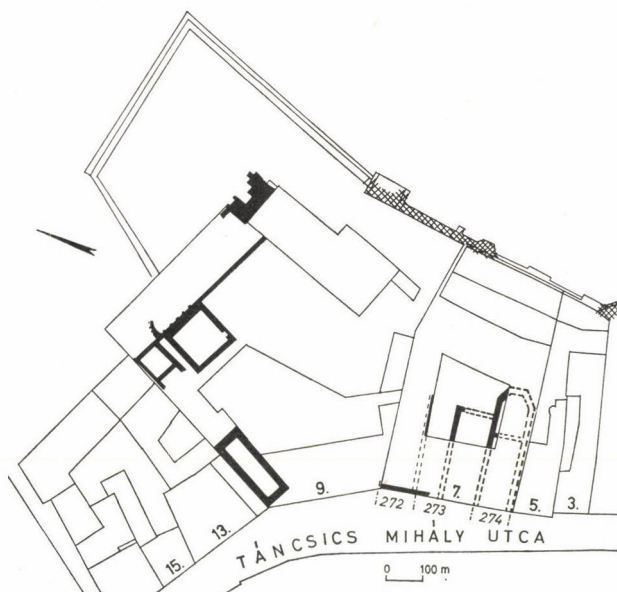
olvasható szavait. Ez a tapasztalat indokolja, hogy most ismét Szerémi szövegére támaszkodjam.²² Íme ezt írta:

„A budai várfalat Országh Ferenc háza felé földig lerombolták, de a tornyot sohasem tudták szétrombolni gépekkel, olyan erős volt.” Később: „Harmadszorra már a végén nagyon sok páncélos jött rohamra a Duna folyó felől, igen sok hadi nép. Kezdett a német párt a város falára rohanni négy helyen, mégpedig Országh palotája felől, másodsor a Szent Miklós kolostor felől, harmadszor a Boldogságos Szűz Mária templom felől, s

²¹ Gyürky, K. H., Das mittelalterliche Dominikanerkloster in Buda (Bp. 1981) 15.

²² Szerémi Gy., II. Lajos és János királyok házi-

kápolnája emlékirata Magyarország romlásáról 1484–1534. M. Történeti Emlékek II. Oszt. Írók I. LXXXII. 289.

13. kép. A Táncsics utca 7. és 9. számú telkek és környékük modern helyszínrajza az elvégzett régészeti kutatásoknál feltárt középkori épületmaradványokkal

Abb. 13. Moderner Situationsplan der Grundstücke unter Táncsics Mihály-Gasse Nr. 7 und 9 und ihrer Umgebung mit den anlässlich der archäologischen Forschungen erschlossenen mittelalterlichen Gebäuderesten

negyedszer a budai várnak Szent Gellért-hévízei felől. Máshol: „Ahol Szent Péter vértanú parokiális temploma volt, a zsidók felől tíz ágyút állítottak fel.”

A városfalat tehát belövés érte a Szent Márton kápolna mögött. (13. kép). Ez is érv, amely a Táncsics utca 7. szám alatt álló „magna curia”-nak az Ország Ferenc házával való azonossága mellett szól. Mint ismeretes, Ország Mihály Mátyás királytól kapta a palotát, amely korábban a Cilleieké volt.²³ Az „erős torony” kifejezés alatt a szomszédos Táncsics utca 9-es telken feltárt hatalmas kaputornyot kell érteni. Feltehetően ez a torony magasodik a házak tetői fölé Budának 1541-ből E. Schön-től származó látképén is.

*

A Táncsics utca 7. számú telken végzett régészeti kutatás egyértelműen igazolta, hogy a „magna curia” a maga helyén nem az első építési periódus. Rétegvizsgálatai szerint nem lehet korábbi, mint a 14. század eleje, és ezért teljesen megfelel az oklevelekben is megfogalmazott tényállásnak, miszerint Károly Róbert építtette. Környezetében ugyan található nála korábbi épület is, mint például a 272-es telken álló ház és a palota kápolnája

alatti maradványok, amelyek azonban teljes mértékben illeszkednek a 13. századi polgári település utca-telek rendszerébe.

A „magna curia” sokat idézett története tehát erre az épületre vonatkoztatható. Károly Róbert építtette, Nagy Lajos a pálosoknak adományozta, ezek elcserélték Cillei Hermannal. Cilleitől Mátyás király vette el, és guti Ország Mihálynak adományozta.

A „magna curiát” a „Kammerhoffal” még a 15. század elején azonosították. Erre bizonyosságul szolgálnak az oklevelek. Kérdés azonban, hogy a „Kammerhof” alatt egyetlen épületet, vagy egy épületcsoportot kell-e érteni? Amennyiben a kifejezés pontos fordítását vesszük figyelembe, akkor az „kamara udvar” jelent, nem pedig „kamara házat”. Az előbbi kifejezésnek pedig a középkorban konkrét tartalma is volt, nem csak átvitt értelemben használták, mint például a „királyi udvar” kifejezést. A konkrét tartalom alatt bizonyos építési módot, egy telek beépítését értem. Egy nagyobb méretű udvar, amelyet több, különböző rendeltetésű, de azonos tulajdonban levő épület fog közre. Mindegyik erre az udvarra nyílik, s ezért az udvar és a körülvevő épületek zárt egységet képeznek olyannyira, hogy csak egyetlen — esetleg különlegesen védett — bejáraton keresztül megközelíthetők.

Középkori városok telekjegyzékeiben, városi levéltárak aktáiban, sőt még 18. századi városalaprajzokon is gyakran található utalás vagy ábrázolás ilyen beépítési formára: nagyobb ingatlanon egy nagy közös udvar körül több különböző épület áll abból a célból, hogy pénzverdének, vám- illetve adóhivatalnak, vagy egy birtok igazgatási központjának adjon helyet.

A „Kammerhof” kifejezés megtalálható például Bécsben is. Egy vagy több ház állott itt a herceg tulajdonában levő telkeken. 1255–82 között Kuno „Münzmeister” itt lakott, és 1280 körül itt volt a pénzverés. A körülbelüli helyét ismerik. A pénzverés ugyan 1280 után elköltözött innen a régi hercegi palotába, miután a Hofburg elkészült, és a herceg udvartartása oda átköltözött. A név azonban még hosszú ideig megőrizte az emléket. 1388-ban is mint „der alte Kammerhof”-ot emlegették.²⁴

A kifejezés építészeti értelmezését ismét régészeti kutatások világítják meg. Bécsben a közelmúltban tárták fel az ún. „Berghof”-ot. Ez a római táborfalán belül levő óváros egyik legkorábbi objektuma: római falak felhasználásával a korai középkorban épült szőlőbirtok-igazgatási központ volt. Egy nagyobb közös udvar körül épült különböző épületek zárt csoportja egyetlen szűk, szinte erődített bejáratral.²⁵

²³ Mátyás király 1458–82 között megerősítette guti Ország Mihályt néhai Cillei Ulrik házának birtoklásában. Esztergomi főszékesegyházi kv. Gosztonyi-formuláskönyv CLXVI. FOM. (Pataki I. 9. jegyzet.)

²⁴ Perger, R., Die Grundherren im mittelalterlichen

Wien. Jb. des Vereines f. Gesch. der Stadt Wien 23–25 (1967–69) 67.

²⁵ Ladenbauer-Orel, H., Archäologische Stadtkernforschung in Wien. Jb. des Vereines f. Gesch. der Stadt Wien. 21–22 (1965–66) 7–66.

1394-ben szó van ugyancsak Bécsben az ún. „Kölnerhof”-ról, amely egy kölni kereskedőközösség birtokában volt. Szó van még számos ilyen vagy olyan „udvarról”, és ezek az elnevezések még Bécs 18. századi térképén is olvashatók olyan épületeknél, amelyek körülépített, udvaros tömbök, és — ha felépítményeikben ma már nem is — de alaprajzukban még mindig őrzik az eredeti beépítés emlékét.²⁶

A sorházaktól különböző, körülépített-udvaros telek megkülönböztetése elnevezésében a középkori Magyarországon sem ismeretlen. A legtöbb példát Pozsonyban találtam. Itt 1307-ben a szentkereszt (Heiligenkreuz) cisztercitaké volt a Szent Katalin udvar, ahol 1311-ben a Szent Katalin kápolna felépült. Több tulajdonostól vásárolták össze a telkeket, hogy maguknak alkalmi megszállóhelyet építsenek, midőn ügyeik intézésére a városban tartózkodniuk kellett. Ügyintézőjük lakott benne, aki eladásra szánt terményeiket itt raktározta el. Tehát a birtok kormányzásával kapcsolatos városi épületük volt. 1457-ben említi Pozsonyban az ún. „Zehenthof”-ot, azaz a püspöki tizedudvart és a „Dreissig hoff”-ot, a harmincasudvart. 1451-ben a régi fegyvertári udvarban gyűjtötték össze a városi szénát, és itt tartották a királyi konyhához tartozó ökröket. A felsorolást még folytathatnám.²⁷

Nem felejtkezhetünk el a mindenhol megtalálható „Pfarhof”-okról sem, amelyek magukban egyesítik a plébánosok és káplánok lakásait, a plébánia hivatalát, és feltehetően a hozzájuk tartozó gazdasági épületeket.

A csehországi Kutna Horán a királyi pénzverőhely neve: „Vlassky dvur”, azaz olasz udvar, az 1300-ban Itáliából hozott pénzverők műhelye. Az 1880-as években lebontották ugyan, de pontos dokumentáció készült róla. Ma az ennek alapján készült rekonstrukció áll. Ennek ellenére érdekes, mivel középkori pénzverőházak nem maradtak fenn. A munka nem folyamatosan ment, hanem időszakonként, és a pénzverés helyei gyakran változtak. Nem ritka az olyan eset, amikor egy helyen csak egyetlen egyszer vernek pénzt. Amikor a pénzverés elköltözött, az épületeket más célra használták fel, vagy lebontották. Nem tudjuk, hogy ezek az objektumok mindenhol egyformán egy bizonyos meghatározott épülettípust képviseltek-e, lehet-e egyről a többire is következtetni, vagy pedig minden helyen másként épültek. Mindenesetre a kutnahorai épületegyüttes egy példa. A városon kívül, mégis annak szoros közelségében épült. Eredetileg nem tudjuk, hogyan volt védve, de később a folyamatosan elkészülő épületszárnyak körülzárták az udvart oly módon, hogy valósággal önálló erődítés volt, amelyhez egyetlen szűk bejá-

rat vezetett. Az első időkben épült tornya is — feltehetően védelmét szolgáltatta. Tartozott hozzá egy 1300 körül épült királyi ház is, amelyben azonban király csak egyetlen alkalommal tartózkodott. A 16. század elején II. Ulászló oly nagy pénzhiányban szenvedett, hogy a pénzverésből származó jövedelméhez nyomban a munka befejezése után hozzá akart jutni. Máskor ugyanilyen időszakokban csak a király megbízottja lakta az épületet. A tornyon és a királyi házon kívül a pénzverő műhelyek, az olvasztó kohó, a pénzverő mester háza és egy tanácsház tartoztak az épületegyütteshez (12. kép).

A középkori Buda észak-keleti szegletében, ahol az utca vonala megtörik, az egymást zárt sorrendben követő telkek a városfal felé legyezőalakban szétnyílnak, ezáltal itt egy nagyobb térség, egy épületekkel körülzárt udvar alakulhatott ki. Ez sugallja a gondolatot, hogy itt a sorházak között egy másféle beépítési mód, az udvaros beépítés alakult ki. Mellékelt helyszínrajzunkon (13. kép) valamennyi ezen a környéken folytatott ásás eredményét, az itt feltárt középkori épületeket együtt ábrázoltuk. Nem kívánjuk azonban olvasóinkat félrevezetni, ezért megjegyezzük a következőket:

A feltárás sehol sem volt teljes, hanem csak részleges. Mélységben pedig különösen nem terjedt ki valamennyi periódusra. Ezért a helyszínrajzot sem lehet 13., 14., 15. századi állapotok szerint szétbontani. Még az 1687. évi helyszínrajzon látható beépítés sem nyert igazolást. Tény, hogy a későközépkori udvar vagy tér kövezett szintjét elég nagy területen megtalálták. Sajnos a Táncsics utca 7. számú telekről nyert részletes, periodizált beépítési ismereteinket nem tudjuk a szomszédos telek azonos korú építkezéseivel összehasonlítani.

A „Kammerhof” tehát — véleményünk szerint — „kamara-udvart” jelöl, azaz egy nagy kiterjedésű, de azonos tulajdonos birtokában levő telket, amelyen több, különböző korban létesült épület állhatott, és amelyhez már utolsónak csatlakozott a Róbert Károly által építtetett városi ház is, tulajdonosaiktól megszerzett, korábban már lakott városi telkeken.

Nem kizárt, hogy ez az objektum IV. Béla korának első pénzverő helye volt, de ez jelenleg a feltárások mai állása mellett még csak feltételezés, mert régészetileg még nem igazolható. A Táncsics Mihály utca 7. szám alatt végzett ásások csupán a Károly Róbert által épített „magna curia” helyzetére és építési korára adtak választ.

H. Gyürky Katalin

²⁶ Perger, R., Die Grundherren im Mittelalterlichen Wien, II. i. h. 21–22 (1965–66) 67 —.

²⁷ Ortúy T., Pozsony város története II/1. (Pozsony 1895) 27, 31., 38–39.

²⁸ Branis, J., Der Wälsche Hof in Kutteneberg. MCC XVIII (1892) 206.

Auszug

In Buda, im Gebiet der Burg, auf dem Baugrund unter Táncsics Mihály-Gasse Nr. 7 sind die Reste eines Palastes und seiner Kapelle ans Tageslicht gekommen. Den Urkunden nach hat den Palast in den ersten Jahren des 14. Jhs König Karl Robert von Anjou bauen lassen und daneben wurde von seiner Gattin, der Königin Elisabeth bis 1349 die dem Hl. Martin geweihte Kapelle errichtet. Die Reste sind ausschließlich unter dem Niveau des stehenden Palastes zum Vorschein gekommen. Den Palast ließ die Grafenfamilie Erdődy bis zum Jahre 1750 erbauen und gleichzeitig wurden die mittelalterlichen Gebäude völlig abgerissen. Aus den gemeißelten Bau-resten der Kapelle sind bloß zwei Konsolen an Ort und Stelle geblieben. Nach der Erschließung identifizierten wir die Darstellung der Kapelle mit der von Sámuel Mikoviny zwischen 1731—37 gemachten Ansicht von Buda. Die Erschließung bestätigte die mittelalterliche

Grundstückverteilung, die der Situationsplan von Buda aus dem Jahre 1687 noch dargestellt hat.

Der königliche Palast und die Kapelle wurden an zwei mittelalterlichen Grundstücken erbaut. Nach Norden zu ist auch der südliche Mauerrest des am nächsten Grundstück errichteten Gebäudes zum Vorschein gekommen. Bei der Erschließung konnten Gebäude von verschiedenem Alter auf Grund ihrer Niveauverhältnisse auseinandergehalten werden. Aus diesen ging eindeutig hervor, daß der Palast neben die aus dem 13. Jh. stammenden Gebäude nach ihrem Abriß in der den Urkunden entsprechenden Zeit, also zu Beginn des 14. Jhs errichtet wurde. Grundriß und Größe der Kapelle entsprechen ihrem Zeitalter. Ihr steht die St. Katharina-Kirche in Pozsony am nächsten.

K. H. Gyürky

ŐSKÖRI ÉS ŐSKORI PATTINTOTT KŐESZKÖZEINK NYERSANYAGÁNAK FORRÁSAI

Az utóbbi években a régészeti kutatásban egyre fontosabb szerep jut az anyagvizsgálatnak, a tág értelemben vett „archeometriának”. Segítségével a kutatás objektív adatokhoz jut a leletek korát, készítési technikáját, származását illetően. Az elmúlt időszak ilyen irányú kezdeményezései ugyanakkor megmutatták azt is, hogy a vizsgálatok valós történeti értéke nagymértékben függ a rendelkezésre álló összehasonlító anyag, „adatbázis” meglététől.

Különösen érvényes ez akkor, ha a nyersanyag származási helyének megállapítása a cél. Ennek ismerete konkrét földrajzi kapcsolatot igazol a régészeti és a geológiai lelőhely között, a régészeti anyag által datált időpontban. Ezért a származási hely azonosításának az egykori népcsoportok mozgásterének, vándorlásának, kulturális és kereskedelmi kapcsolatainak vizsgálatában kiemelt jelentősége van.¹ Az ilyen irányú kutatások a történeti korok leletanyagának szempontjából is igen jelentősek, elsődleges fontosságuk azonban az őskori anyag vizsgálatánál mutatkozik meg.²

A leletanyagon belül elsősorban azok a jellegzetes, adott származási helyhez köthető javak jöhetnek számításba, amelyeknek „forgalmát” néprajzi analógiákból is ismerjük,³ így elsősorban ékszerek, luxuscikkek és eszköz-nyersanyagok. Ezekben belül kiemelkedően fontos a kőeszköz-nyersanyagok szerepe. Időtállóságuk, korai és széles körű felhasználásuk miatt az azonosítási vizsgálatok segítségével itt várható a legtöbb objektív információ egykori kapcsolatok létéről, intenzitásáról és kiterjedtségéről.

A kőeszközök vizsgálatának jelentőségét igen korán felismerték; egyes — elsősorban őskori — lelőhelyek anyagáról részletes kőzettani vizsgálatok is készültek.⁴ Összességében azonban sem a nyersanyagok forrásait, sem az egyes típusokat nem ismertük kielégítően. Ennek a ténynek szomorú tükrö az Európa, illetve Közép-Európa pattintott kőeszköz-nyersanyag lelőhelyeinek térképén Magyarország helyén jelentkező fehér folt.⁵

A Magyar Állami Földtani Intézetben folyó nyersanyag és bányatörténeti kutatások során lehetővé vált a kőeszköz nyersanyagfajták és lelőhelyek szisztematikus vizsgálata. Ennek a munkának első fázisaként, a rendelkezésünkre álló földtani térképi, gyűjteményi és publikációs adatok alapján összegyűjtöttem a kőeszköz nyersanyagként alkalmas anyagok lelőhelyeit, a rendelkezésre álló mintapéldányok és vizsgálati adatok alapján megkísértem földtani kor, keletkezési körülmények és külső megjelenés alapján elkülöníthető típusokba sorolni eze-

ket. A munkához felhasználtam az új kiadású, 1 : 100 000 pontosságú vagy ennél részletesebb földtani térképeket, a Magyar Állami Földtani Intézet ásványtani és kőzettani gyűjteményeinek, valamint az Eötvös Loránd Tudományegyetem Ásványtani, illetve Kőzettani-Geokémiai Tan-székeinek gyűjteményi anyagát, publikációs adatokat, valamint saját gyűjtését, geológiai lelőhelyekről származó nyersanyagokat. A saját gyűjtésű anyagon végzett vizsgálatokkal megfelelő összehasonlító adatbázis kialakítását kezdtük meg a Földtani Intézetben.⁶

A térképi, gyűjteményi, régészeti és anyagvizsgálati adatokat számítógépes feldolgozásra alkalmas formában rögzítettük.⁷ Az egyes nyersanyaglelőhelyeket térképen, a nyersanyagfajtákat táblázaton foglaltuk össze (1. táblázat).

A pattintott kőeszköz nyersanyagok általános jellemzése

A pattintott kőeszköz nyersanyagok kutatásában alapvető problémát jelent, hogy a kőeszköz nyersanyagokkal szemben támasztott egykori „minőségi követelményeknek” megfelelő nyersanyagok köre rendkívül széles. A földtörténet különböző szakaszaiban, eltérő képződési körülmények között létrejött kőzetek kutatása pedig számos speciális kutatás résztémája, ezért vizsgálatuk, megközelítési módjuk szinte típusonként eltérő szakismeretet igényel.

Bizonyára a kutatás sokrétűsége okán is, a pattintott kőeszköz nyersanyagfajtákra alkalmazott terminológia is bonyolult, nehezen áttekinthető.⁸

A pattintott kőeszköz nyersanyagokkal szemben támasztott igényeket a régészeti anyagon szerzett tapasztalatokból jól ismerjük. Legyen a nyersanyag kemény, tartós, emellett szükséges, hogy megfelelő méretű és mennyiségű álljon belőle rendelkezésre. Ebből következik, hogy pattintott kőeszköz nyersanyagként szinte minden kemény (általában a Mohs skála szerint 6–7 keménységi fokú), kagylós törésű, repedésmentes, finom szemcseméretű, többnyire mikro- vagy kriptokristályos kőzet vagy ásvány alkalmas lehet. Eppen ezért, a kőeszközök nyersanyaga, különösen ami a helyi, gyengébb minőségű anyagot illeti, igen változatos. A leggyakoribb, legelterjedtebb pattintott kőeszköz nyersanyagok azonban a kovakőzetek és a nagy SiO_2 tartalmú üveges vagy mikrokristályos anyagok.

Képződési körülményeik szerint a nyersanyagfajtákat magmás, üledékes és metamorf változatokra

¹ Aitken, M. J., Physics and Archaeology. (Oxford 1974). 291.: Tite, M. S., Methods of Physical Examination in Archaeology. (London—New York 1972). 389.

Renfrew, C., Current Anthropology 10 (1969) 151—.

² Earle, T. K.—Ericson, J. E., Exchange Systems in Prehistory. (New York 1977).

³ Sahlins, M. O., Stone Age Economics, (Chicago—New York 1972) 348.

⁴ Römer F., Műrégészeti kalauz. (Pest 1866). p. 10. Egyik legkorábbi példáját ld. Schafarik F. in Herman, O., MAG 38 (1908) 232—.

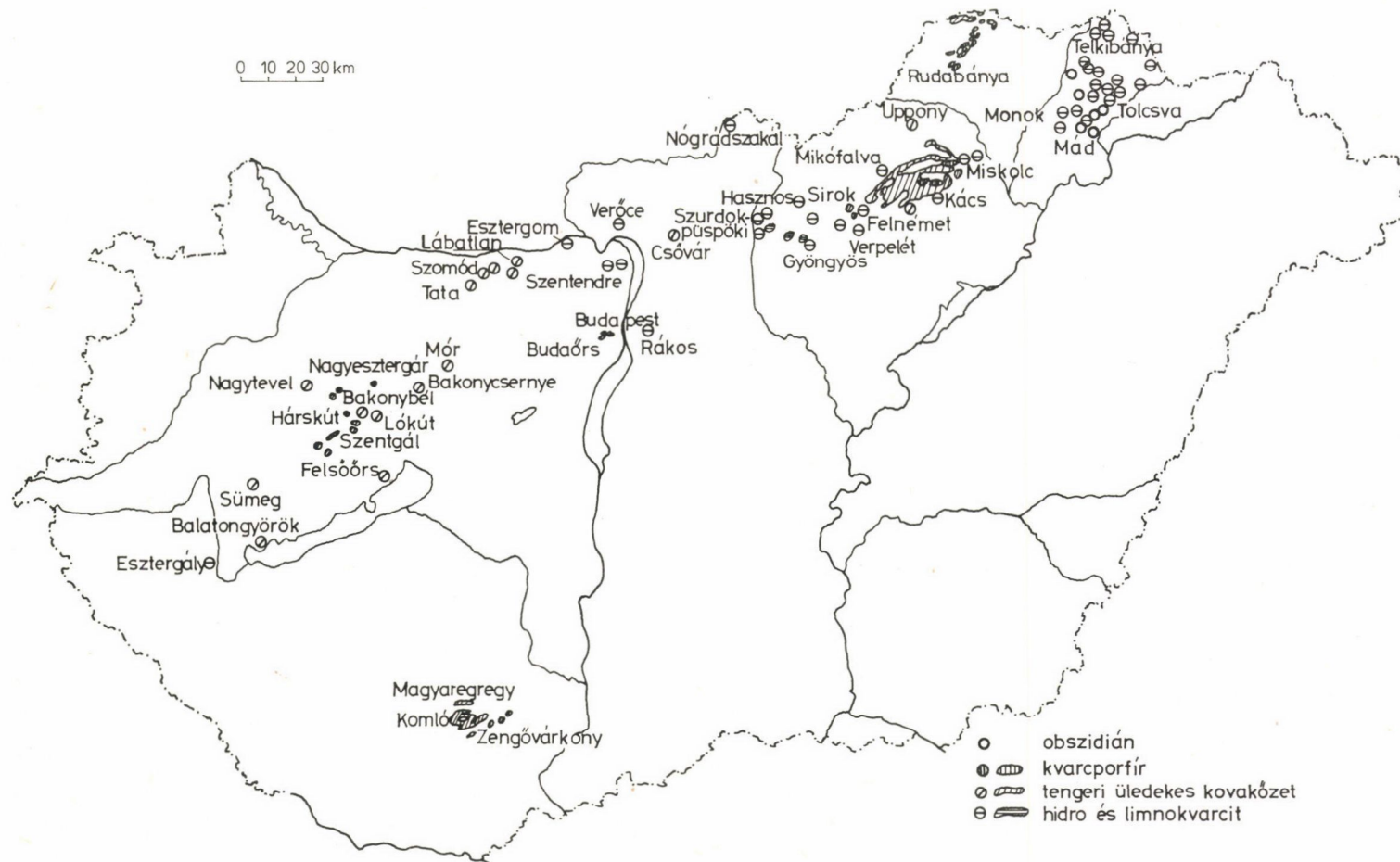
⁵ Dobosi V., FA 29 (1978) 7—.: Patay, P., AAC 16

(1976) 229—.: Lech, J., Przegląd Archeologiczny 28 (1981) 5—.

⁶ Ez a cikk T. Bíró K.—Pálosi M., A pattintott kőeszközök nyersanyagának forrásai Magyarországon c. pályázati munkánkon alapszik (MAFI Adattár, kézirat). Pálosi Mártának, a MAFI Gyűjteményi Osztály munkatársának az anyaggyűjtésben és a feldolgozásban nyújtott sokoldalú segítségét ezúton is köszönöm.

⁷ A feldolgozás rendszerét részletesen ismertetem az 1983. őszén Kassán megrendezett ősrégészeti konferencián

⁸ Dobosi V. i. m.

1. kép. Pattintott kőeszköz nyersanyag lelőhelyek elterjedése Magyarországon
 Рис. 1. Источники сырья каменных орудий, изготовленных путем оббивки на территории Венгрии
 Fig. 1. Distribution of lithic raw material sources for chipped implements in Hungary

1. táblázat. Magyarországi pattintott

	Kőzet	Földtani kor	Típus	Előfordulási helye	Lefrása	Anyagvizsgálati adatok
MAGMÁS EREDETŰ NYERSANYAGOK	„kvareporfir”	Paleozoikum		Balaton-felvidék	vörös, szürke, világos porfíros szemcsékkel	
		Triász, Ladini	„szeletai kvareporfir”	Bükk hg. Bükkszentkereszt környéke	hamuszürke, lemezesen elváló	Cs, K, OES, Term.A., IR, Rtg.
	átková sodott vulkanitok	Miocén		Mátra hg, Tokaji-hg.		
			(átková sodott andezit)	Jánosvára (Mátra hg).	szürke, sávos-eres színezettségű	
	obszidián		„kárpáti 2”	Erdőbénye környéke <i>Mád, Olaszliszka, Bodrogkeresztúr (+)</i>	ezüstszerű, fekete sávos v. homogén, átlátszatlan, üvegfényű	Cs, K, OES, NAA, EDS
				Tolcsva környéke	fekete, igen ritkán vörös, üvegfényű	K, EDS, OHD
„HIDRO- ÉS LIMNOKVARCITOK”	uralkodóan opálból álló tavi üledékes kovakőzetek		Mátraháza—Felnémet	Mátra hg., Felnémet—Egerbakta között Bükk hg előtere	fehér, ezüstszerű, foltosan színezett, porcelánszerű, üvegfényű	Cs, K, OES, IR, Rtg, Term.A.
				<i>Verőce, Szentendre (+)</i>	világosszürke, rózsaszínes árny., zsíros fényű	
			„limnoopalit”	Szurdokpüspöki Gyöngyöstarján Mátra hg.	sávos, átlátszatlan, szürke, vörös, zöld, élénk színű	Cs
				Budapest-Rákos Erdőbénye (stb.)	sávos, átlátszatlan sárga, sárgásbarna, fehér	
	uralkodóan kvarcból álló tavi üledékes kovakőzetek		„limnokvarcit”	Tokaji-hg., Bükk K és D előtere	áttetsző, gyengén átlátszó, fehér, sárga, kékesszürke és fehér patinás	Cs
					piszkosfehér átlátszatlan, sárgásbarnás sávos színezettségű	Cs
			„kővelő”	Tokaji-hg.	matt, fehér, porcelános küllemű	
	hasadékkittöltő, hidrotermális eredetű kovakőzetek			Mátra hg., Tokaji-hg.		
				Verpelét (Mátra hg.)	sárgás, zöldes, bordó, gyengén áttetsző	Rtg

EDS = energia diszperzió mikroanalízis
OHD = obszidián hidrációs kormeghatározás

IR = infravörös spektrum
Rtg = röntgendiffraktogram
Term = Termikus analízis
NAA = neutronaktivációs analízis

Cs = vékonycsiszolat
K = teljes kémiai elemzés
OES = optikai emissziós színképelemzés

	Kőzet	Földtani kor	Típus	Előfordulási helye	Leírása	Anyagvizsgálati adatok
TENGERI ÜLEDÉKES KŐZETEK	lidit	Paleozoós		Velencei hg.	sötétszürke, fekete, főleg kavicsban, lidit	
		Paleozoós, Szilur		Uppony	sötétszürke, fekete kvarc, kalcedon eres, lidit	(Cs)
	„szarukő”	Triász		Balaton-felvidék	szürke, vörösseszürke	
		Felsőtriász Karni, Nóri		Budaörs, Ördögárok, Mátyáshegy Csóvár stb.	szürke, szarufényű	Cs
		„Triász”		Bükk hg., Rudabányai-hg.	szürke, barna, vörös „szarukő”	(Cs)
					fekete, szürke, vörös „kovapala”	Cs
	tűzkő	Alsó Jura alsó liász		Bakony hg. (Szentgál, Urkút)		Cs
		Alsó Jura felső liász	Urkút—eplényi	Urkút, Eplény, Bakony hg.	sárga, zöldes, mustársárga, fekete mintázatú	
		Középső Jura F. dogger—A. malm, Bath-kal- lovi, Oxford- kimmeridge		Gerecse hg. (Keszthely, Lábatlan), Tata Bakony hg. B.csernye, Hárskút, Szentgál stb.	vörösbarna, szürkés, májbarna tűzkő	Cs, K, NAA, OES, Rtg, IR, Term.A.
			szentgáli	Szentgál, Tűzköveshg., B.csernye, Lókút	élénk vörös, homogén változata	Cs
		Felső Jura Malm Oxford-kimmeridge, Titon	mecseki	Mecsek hg. Hosszúhetény, Zengővárkony körny.	selyemfényű zöldes, rózsaszínes szürke—mályvaszínú, bordós-lila tűzkő	Cs
		Felső Jura—Alsó Kréta Titon-Berriázi	sümegi	Bakony hg. Sümeg, Hárskút	kékesszürke, fehér mészkérgű tűzkő	Cs, OES
		Felső Kréta Szenon	teveli	Nagytevel, Tevelhegy	szürke, koncentrikusan sötétülő	
METAMORF EREDETŰ NYERSANYAG	kvareit				fehér, piszkosfehér, szürke, durvább szemcsés, többnyire kavicsból	

oszthatjuk: a magmás és üledékes kőzetek között mintegy „átmenetet” képeznek azok a kovakőzetek, amelyek létüket vulkáni utóműködésnek, illetve ezzel kapcsolatos forrástevékenységnek köszönhetik (hidro-, limnokvarcitok). Ezek a Kárpát-medence nyersanyagforrásai között igen fontos szerepet játszottak.

Táblázatunkban feltüntettem a képződési körülményeken kívül az anyagra vonatkozó lényeges információkat, így a típus makroszkópos leírását, földtani korát, előfordulási helyét, és az eddigi anyagvizsgálatokat. Az anyagvizsgálati eredményeket másutt részletesen értékelem,⁹ itt csak az egyes nyersanyagfajtákat és a régészeti felhasználásukról eddig megállapítható tényeket jellemzem röviden.

Az egyes nyersanyagfajták jellemzése

1. Mágmás eredetű pattintott kőeszköz nyersanyagok

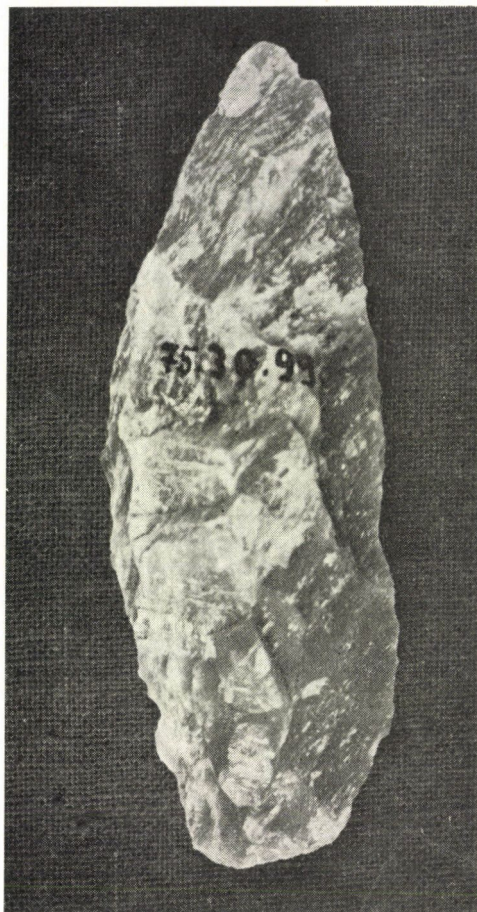
A magmás eredetű kőzetek kőzetolvadékból, „magma-ból” keletkeznek, az olvadékra ható nyomás és hőmérséklet csökkenése következtében. Minél hirtlenebb ez a változás, a keletkezett kőzet kristályosodási foka, a kőzetet alkotó ásványfajták szemcsemérete annál kisebb. Szélsőségesen gyors változás esetén az olvadék üveggé szilárdulhat meg (pl. obszidián). A kőzet szövete, fizikai tulajdonságai emellett nagymértékben függenek a kémiai összetételtől is. Nagy SiO_2 tartalom esetén valószínűbb finom szemcsés, homogén anyag képződése.

A pattintott kőeszköz nyersanyagok között ezért többnyire magas SiO_2 tartalmú kiömlési kőzetek, gyakran ezeknek utólag átkovásodott változatai fordulnak elő.

1.1. „Kvarcporfir”

Kvarcporfir néven tárgyaljuk a fenokristályként (látható méretű) kvarcot, földpátot tartalmazó, mikro- és kriptokristályos alapanyagú paleovulkáni kőzeteket. Ez az elnevezés ma már elavult,¹⁰ modern terminológia szerinti megfelelője riolit, felzites riolit, riolitporfir. Irodalmi és térképi adatokban azonban kvarcporfir néven ismert, régészeti leírásokban is ez az ismertebb.¹¹

Előfordulását részben a Balaton-felvidékről, részben a Bükk hegységből és környékéről ismerjük.¹² Régészeti anyagból eddig csak a Bükk hegységi, Bükkszentlászló és Bükkszentkereszt környéki szürke, hamuszürke kvarcporfir felhasználását ismerjük: ez azonban a magyar paleolitikum egyik legjellegzetesebb nyersanyaga, amely a régészeti anyag vizsgálata során számos geológus és mineralógus foglalkozott.¹³ A kovakőzetektől való elkülönítésére Vértess L. és Tóth L. röntgen diffrakciót alkalmaztak.¹⁴ A vizsgálatokat, vékonyesetszólal alapján, Ravaszné Baranyai L. folytatta,¹⁵ aki az anyagot a modern nevezéktannak megfelelően „felzites-sávós riolitnak” írta le. Földtani szerepéről Szentpétery Zs., Pantó G., Balogh K., Árkai P. írnak, korát a középső triászra teszik, képződését a Bükk hegységi diabázos vulkanizmussal kapcsolják össze, feltételezve bizonyos utólagos átkovásodást és metamorfózist.¹⁶

2. kép. „Szeletai kvarcporfir” eszköz a Miskolci Herman Ottó Múzeum gyűjteményéből (Miskolc-Avas)
Рис. 2. Селетское орудие из кварцпорира в музее им. О. Хермана в г. Мишколц. (Мишколц—Аваш)
Fig. 2. „Szeletian felsitic porphyry” artefact from the collection of the Herman Ottó Museum, Miskolc, from the Avas hill site

Felhasználása eddigi ismereteink szerint főleg a középső paleolit—korai felső paleolit szakocás-levélyhegyes iparokhoz köthető a Bükk hegység területén.¹⁷ Legtávolabbi példányait a Dunakanyarból ismerjük;¹⁸ az országhatáron kívül, szlovákiai lelőhelyekről is előkerült.¹⁹ Az ún. „durvaeszközös mezolitikum” új értelmezésével a nyersanyag felhasználásának idejét a felső-paleolitikummal zárhatjuk; későbbi felhasználásáról nincs adatom.^{19a} Helyét a kőeszközkészletben a penge-készítésre alkalmasabb, harmadidőszaki hidro- és limnokvarcitok, obszidián és távolabbi helyről származó kovakőzetek foglalják el.

⁹ Ld. T. Bíró K.—Pálosi M. i. m.; a vizsgálati eredmények értékeléséről és összehasonlításáról az Archaeometriai Bizottság 1983 nov. 2—3-án megrendezésre kerülő beszámolóján.

¹⁰ Streckeisen, A., N. Jb. Miner. Abh. 134 (1978). 1—.

¹¹ Vértess L.—Tóth, L., Acta ArchHung 15 (1963). 3—.

¹² Fazekas, V.—Majoros, Gy.—Szederkényi, T., IGCP Project No 5 Newsletter 3 (1981) 61—.

¹³ Balogh K., A Bükk hegységi földtani képződményei. MÁFI Évk. 48 (1964). 245—.

¹⁴ Vendl in Kadić O., MÁFI Évk. 23 (1915). 147—.

¹⁵ Vértess L.—Tóth, L., i. m.

¹⁶ Dobosi V., i. m.

¹⁷ Balogh K., i. m.; Pantó G., Földt. Közl. 81 (1951). 137—; Árkai P., Kezdeti regionális metamorfózis

(a Bükk, az Upponyi és a Szendrői hegység példáján). Kand. ért. (Bp. 1982).

¹⁸ Vértess L.—Tóth, L., i. m.; Vértess L., Az őskor és az átmeneti kőkor emlékei-Magyarországon. (Bp. 1965). 385.

¹⁹ Uo.; Dobosi V., Communicationes Archeologicae Hungariae 1 (1981). 9—.

^{19a} A Nyitrai Régészeti Intézet anyagában pl. Bánesz L. és Nevizánszky G. 1982-es ipolysági (Sahy) gyűjtésében; lásd még Bárta, J., Slovensko v starsej a strednej dobe kamennej. (Die Slowakei in der älteren und mittleren Steinzeit. (Bratislava 1965).

^{19a} Azóta Koós J. Felsővadász—Várdombi ásatásán (Bükki kultúra) fiatalabb kontextusból is előkerült.

1.2. Átkováódott andezit és riolit

Fiatalabb korú vulkáni kőzeteink között a Mátra és a Tokaji-hegység harmadidőszaki, miocén korú savanyú vulkanitjainak átkováódott példányait is ismerjük régészeti lelőhelyekről; elsősorban mint helyi, gyengébb minőségű anyagok szerepelnek az egykori eszközkészletben.

Régészeti anyagban először Ravasz Cs. ismerte fel,²⁰ aki a kállói kőpenge raktárlelet nyersanyagában a Mátra hegységbeli Jánosvára-hegy átkováódott andezitjét ismerte fel. Ugyanilyen anyagból készült kések a Tiszapolgári és Bodrogkeresztúri kultúra sírleleteiből is ismertek.²¹ Gyengébb minőségű átkováódott vulkanitokat azóta is több helyről írtak le eszköznyersanyagként.²²

1.3. Obszidián

A pattintott kőszköz nyersanyagok között jelenleg mind hazánkban, mind a nemzetközi szakirodalomban leginkább ismert, sokoldalúan vizsgálható nyersanyag. Mivel a Kárpát-medencei obszidiánról rendelkezésre álló adatokat már összefoglaltam,²³ itt csak az azóta elért újabb eredményeket foglalom össze. Elektron energia-diszperzív mikroanalízis segítségével sikerült a magyarországi és szlovákiai obszidiánokat elkülöníteni egymástól és a fontosabb európai obszidián lelőhelyek anyagától; ugyanakkor tovább tudtuk finomítani a Magyarországon belüli lelőhelyek anyagának elkülönítését.²⁴ A vizsgálat jelenlegi formájában roncsolásmentes, gyors és érzékeny, régészeti anyag sorozatvizsgálatára is alkalmas.^{24a}

A magyarországi obszidián régészeti lelőhelyeinkben a középső paleolitikum óta ismert. Elterjedési köre kisebb, mint a szlovákiai áttetsző-átlátszó obszidiánoké. Külsőre a meloszi, szardíniai és egyes örmény lelőhelyek anyagára emlékeztet. Ellátási területe, eddigi ismereteink szerint, csak a szlovákiai obszidiánnal esik egybe. Felhasználása folyamatos, a rézkorig megfigyelhető.²⁵

2. Vulkanai utóműködéssel kapcsolatos hidrotermális eredetű és limnikus kovakőzetek

A jelenlegi terminológia szerint „hidrokvareitnak”, „limnokvareitnak”, „gejziritnek” stb. nevezett kovakőzetek pattintott kőszközök jelentős részét adják. Kovanyaguk képződése, mint ezt korábban említettem, vulkáni utóműködési folyamatoknak köszönhető. Ásványtani leírásokban gyakran „jáspis”, „kalcedon”, „opál”, „félopál”, „menilit” stb. néven találkozunk ezekkel a kőzetekkel. A szabatos ásványtani — közettani elnevezés a tényleges ásványos összetétel alapján adható meg; tárgyalásuk során azonban célszerű a földtani térképezési gyakorlatban követett terminológiát alkalmazni. A térképező geológus ugyanis eredeti földtani környezetében találkozik az anyaggal, míg a gyűjteményi kézipéldányokon és a földtani környezetből kiszakított régészeti anyagban a határozás nehéz és bizonytalan.

A hidrokvareit-limnokvareit csoport jelenléte az eszköznyersanyagok között a Kárpát-medencében igen jelentős. Ezt az anyagot a kőszköz nyersanyagként szinte kizárólag tűzkövet használó, tőlünk északra fekvő

területeken nem ismerték. Egyes változatai ugyanakkor rendkívül hasonlóak például a lengyelországi Krakkó környéki jura tűzkövekhez, vagy a Felső-Dnyeszter vidéki kréta korú tűzkövekhez. A hidrotermális és a kifejezetten limnikus eredetű kőzetek elválasztása sem egyértelmű, különösen a régészeti anyagban. A konkrétan vizsgált darabok esetében pedig megállapítható, hogy a tényleges ásványos összetétel sem fedi mindig az elnevezést. Ezeknek a kőzeteknek a részletes, komplex vizsgálatát ezért a leginkább sürgető feladatnak tekinthetjük a pattintott kőszköz nyersanyagok kutatásán belül. Biztató, hogy éppen ezen a téren hazánkban jelentős új eredmények születtek.²⁶

A hidro- és limnokvareit változatok Magyarországon területileg is jelentős részét adják a pattintott kőszköz nyersanyag lelőhelyeknek. A térképi adatokat kiegészíthetjük a gyűjteményi és régészeti anyagból ismert Budapest környéki, Dunakanyar menti, valamint a Bükk hegység déli előterén végighúzódo lelőhelyekkel.

A hidrokvareit-limnokvareit csoport külső megjelenésében rendkívül változatos, sokszor egy lelőhelyen belül is. A következőkben a régészeti anyagban szabad szemmel elkülöníthető változatokat és a saját gyűjtésű anyagokon szerzett tapasztalatokat kísérem meg összefoglalni.²⁷

2.1. Mátraháza-Felnémet típus

Jellegetes, könnyen felismerhető, jól lokalizálható anyag. Átlátszatlan, opálos, helyenként üvegfényű, procelánszerű megjelenésű kőzet. A Somborok hegy DNY oldalán található változat színe fehér, ezüstszerű, helyenként sárgás limonitos foltokkal, a Felnémet-Egerbaktá között megjelenő változat szürke, ezüstszerű, és szintén foltosan színezett lehet. Uralkodóan opálból áll, jellegzetes külső tulajdonságai mellett a mátraházi változat magas titántartalmáról is felismerhető, amely a röntgen diffrakció szerint anatóz (TiO₂) formájában van jelen a kőzetben.

A kőzet kibúvásánál, mindkét vizsgált lelőhelyen, helybeli feldolgozásra — „műhelyre” — utaló nyomok kerültek elő. A mátraházi anyag a korhatározó eszköz-típusok alapján korai felső paleolitikumra tehető,²⁸ a felnémeti anyagnál a talált félkész eszközök és magkövek alapján a régészeti kor nem határozható meg biztosan. A geológiai lelőhelyen kívül, régészeti lelőhelyről a felnémeti anyagot ismerjük, az Eger környéki, korábban „durvaeszközös mezolitikumként” meghatározott leletanyagokban.²⁹

Gyűjteményi anyagból hasonló nyersanyagelőfordulást ismerünk Verőce, illetve Esztergom és Szentendre környékéről, melyeket „félopál”, „menilit” stb. néven írnak le. Ezeket régészeti anyagból egyelőre nem ismerem.

2.2. Limnoopalit

A tavi üledékes kovakőzetek jelentős részében a SiO₂ nem kvare, hanem opál formájában van jelen. Ezeket helyesebb hát limnoopalitnak nevezni.³⁰ Az ilyen kőzeteink közül legismertebb a szurdokpüspöki és az erdő-

²⁰ Patay P., FA 12 (1960). 15—.

²¹ Hillebrand J., A pusztasztvánházi koraréz kori temető. AH 4 (Bp. 1929).

²² Gyarmati Pál in Dobosi V., FA 32 (1981). 7—.

²³ T. Bíró K., ArchÉrt 108 (1981). 194—.

²⁴ T. Bíró K.—Pozsgai I., Obszidián minták vizsgálata elektronsugaras mikroanalízissel. Előadás a VEAB Iparrégészeti Tanácskozásán, (1982), s. a.

^{24a} Legutóbb Bíró T. és Pátkai Gy. az obszidián termóanális vizsgálatával is foglalkozott. Ld. Bíró, T.—Pátkai, Gy., Symposium on Archaeometry, 1983. Naples.

²⁵ Legkorábbi ismert példányai a Subalyuk barlang idősebb rétegeiből kerültek elő, lásd Kadić O. et al., A cserépfalui Mussolini barlang (Subalyuk), Geol. Hung. Ser. Pal. 14 (Bp. 1939). 314.

Lengyel későneolitikus anyagában még előfordul (Bácskay E.,—T. Bíró K., s. a.)

²⁶ Takács J., Az opál ásványtani jellemzőinek új értelmezése Kárpát-medencei példákban. Dokt. ért. (Bp. 1982). 85.

²⁷ A hidro- és limnokvareitok regionális elkülönítésének vizsgálatával külön programként foglalkozunk.

²⁸ T. Bíró K. Agria 20 (1984). 5—. MNM őskövi gyűjt.

²⁹ A felnémeti anyag az Egri Dobó István Múzeumba került. Dobosi V., Alba Regia 12 (1972). 39—.; Dobosi V., ArchÉrt 102 (1975). 64—.

³⁰ Hajós M., Mátraalji miocén üledékeink diatomái. Geol. Hung. Ser. Pal. 37 (Bp. 1968). 400.

bényei Diatómaföldbánya sávosan színezett, sárga, szürke, ritkábban bordó vagy zöld színű opáljai. Hasonló kőzeteket a Mátrában, Tokaji-hegységben és Budapest környékén is ismerünk. Több helyen a természetes előfordulást „műhely” kíséri, régészeti anyagban is gyakori.³¹

2.3. Limnokvarcit

Ezt az elnevezést akkor használhatjuk, ha a tavi üledékekből kialakult kovakőzet uralkodóan kvarc-szemcsékből áll. Elsősorban a régészeti anyag alapján úgy tűnik, hogy közöttük szabad szemmel átlátszó-áttetsző változatok, illetve homogén és átlátszatlan változatok különíthetők el, ami geológiai lelőhelyre jellemző sajátosság.

Színezettségük egy lelőhelyen belül is meglehetősen változatos lehet.

Az átlátszatlan, homogén változatból legismertebb a miskolci Ávas jellegzetes nyersanyaga. Felhasználását a régészeti anyagból jól ismerjük; a húszas évek végén Hillebrand Jenő kiterjedt kovabányászat nyomait tárta fel itt.³²

Az átlátszó-áttetsző, többnyire igen jó minőségű, fehér, sárgás, késszürke, esetenként narancsos vagy rózsaszínes árnyalatú limnokvarcitok a Dunától K-re eső területek nyersanyagellátásában meghatározó szerepet játszottak. Előfordulási helyüket ismerjük a Bükk D-i előterében (pl. Kács,³³) a Tokaji-hegységben (Mád, Arka³⁴) és kisebb mértékben a Mátrában (Hasznos).³⁵ Gyakran vastag, fehér patinát figyelhetünk meg rajta.

Mindkét fajta limnokvarcit igen népszerű régészeti lelőhelyeinken a legkorábbi megtelepedéstől kezdve.³⁶

2.4. Hidrotermális eredetű kovakőzetek

A tavi üledékes kovakőzetekhez képest pattintott kőszköz nyersanyag szempontjából kevésbé jelentősek. Kifejezetten hidrotermális eredetűnek akkor tekinthetjük az anyagot, ha annak települési módját (pl. hasadék-kitöltés, telér) pontosan ismerjük. A legtöbb ilyen kőzet azonban csak törmelékéből ismert. Anyagát szintén különböző SiO_2 változatok alkotják, színezettségük rendkívül változatos lehet. Régészeti anyagban szórva-nyosan megtalálható.³⁷

3. Tengeri üledékes eredetű kovakőzetek

A pattintott kőszközök túlnyomó többsége tengeri üledékes eredetű kovakőzetekből készült. Ezeknek a kőzeteknek kovaanyaga kovavázaz egysejtűek és kovaanyagú vázelemek tartalmazó többsejtű állatok felhalmozódásából származik, amelyeknek maradványait vékonycsiszolatban többnyire jól megfigyelhetjük. A kovaanyag eredete és a kőzetképződés körülményei azonban vitatott kérdések, és a keletkezett kovakőzet elnevezése sem mindig egyértelmű. Részben az üledék földtani kora szerint (lidit-szarukő-tűzkő), részben az üledékes környezet vagy az uralkodó ősmaradványtartalom szerint

(tűzkő-kovapala; radiolarit-spongiolit) különböző néven említik gyakran azonos feltárások anyagából származó kovakőzeteket. A tengeri üledékes kovakőzetek esetében is a szakirodalomban leginkább használatos elnevezést használom, noha az elkülönítés alapja nem mindig egyértelmű.

3.1. Lidit

Legidősebb üledékes kovakőzeteinket általában lidit néven különböztetik el. Többnyire sötét színű, szilánkos-kagylós törésű, gyengén zsíros fényű, gyakran repedések, törések figyelhetők meg benne. Leginkább kavicsként fordul elő, szálban álló kőzetként Úppony környékéről ismert.³⁸

Régészeti anyagban nem gyakori, szórványos irodalmi említései valószínűleg kavicsanyagból gyűjtött, nehezen lokalizálható lelőhelyre utalnak.³⁹

3.2. Szarukő

Magyarországon főleg a triász karbonátos üledékes kőzetekben előforduló kovakőzeteket nevezik szarukőnek, noha a terminológia nem következetes. Színe általában szürke, nevét jellegzetes szarufényéről kapta. Tipikus előfordulása a Budai-hegység felső triász „szaruköves dolomitjában” ismert.⁴⁰ Hasonló anyag a Keszthelyi hegységből, a Balaton-felvidékről és a Cserhátból is ismert. Régészeti anyagban egyelőre kevésbé ismert.⁴¹

A régészeti-petrográfiai szakirodalomban Vendl nyomán⁴² a Bükk hegységi tengeri üledékes kovakőzeteket egységesen „szarukőként” ismerik. A terület részletes földtani vizsgálata azonban legalább két, egymástól genetikailag, szövetségben és valószínűleg geológiai korában is eltérő változatot különböztet el, egy fekete, szürke, vörös színű, agyagásványos, radioláriás kovapalát (Szarvaskő környéke) és egy szürke, vörös, barna színű, azonosítható ősmaradványokat már nem tartalmazó, kalcit romboéderekkel hintett szövetű tűzkövet. Ez utóbbi kőzetet Balogh K.⁴³ a hegység jelentős részén elterjedt kőzetként („tűzköves mészkő”) ábrázolja. Meg kell jegyeznünk, hogy eszközkészítésre alkalmas tűzkő a térképen jelöltnél lényegesen kisebb kiterjedésben gyűjthető, elsősorban a Bükk dél felé nyíló völgyeiben, patakkavicsként.

Az eszközként felhasznált darabok is többnyire kavicsból készülnek. Felhasználása a Bükk hegység nyugati felének barlangjaiból, őskőkori rétegekből ismert, kisebb mennyiségben a hegység keleti felére is eljut.⁴⁴ A Rudabányai hegység hasonló képződményeinek régészeti felhasználásáról nincs adatunk.

3.3. Tűzkő

A Dunántúli Középhegység és a Mecsek jura és kréta időszak rétegeiben igen gyakori tengeri üledékes kovakőzeteket egységesen „tűzkőként” ismeri a földtani szakirodalom. Ezek között sekélytengeri, szivacs-maradványos változatok és nyílt tengeri, radioláriás tűzkövek egyaránt ismertek mind geológiai lelőhelyről, mind régészeti anyagból.

³¹ Például a Kecskeméti Katona József Múzeum kunadacsi, kunpeszéri gyűjtésű anyagaiban.

³² Hillebrand, E., *Eiszeit und Urgeschichte* 5 (1928) 53—.

³³ Schröter Z., *Bknt* 4 (1916). 86—.

³⁴ Gyarmati P., A Tokaji hegység intermedier vulkanizmus. MÁFI Évk. 58 (Bp. 1977). 195.

³⁵ Varga Gy.—Csillagné Teplánszky E.—*Félegyházi Zs.*, A Mátra hegység földtana. MÁFI Évk. 57 (Bp. 1970). 575.

³⁶ Vértes L., FA 17 (1965). 9—.; Simán K., HOMK. 17 (1978—79). 12—.

³⁷ Például az MNM őskori gyűjteményében levő szelvényi anyagban.

³⁸ Vizsgálatukkal a Magyar Állami Földtani Intézetben (MÁFI) Kovács Sándor foglalkozik.

³⁹ Kormos T., MÁFI Évk. 23 (1915). 334—.

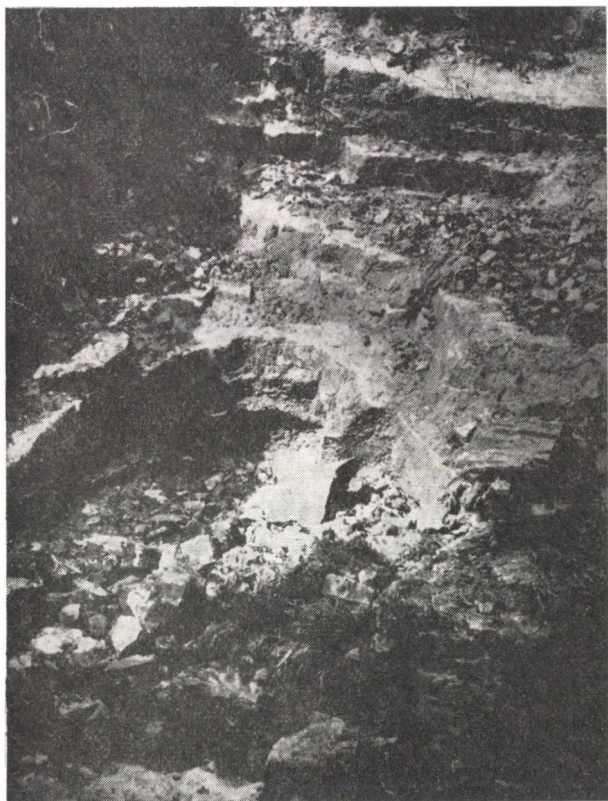
⁴⁰ Károly E., Földt. Közl. 66 (1936). 254—.

⁴¹ Az Amphora KSC búvárklub gyűjtéséből a Hévízi tóból neolit anyaggal együtt került elő néhány töredék, további kőszközök kísérletében.

⁴² Vendl A. in Kadić, et al., i. m., Vendl A., Mat. és Term. Tud. Ért 47 (1930). 468— és 50 (1933). 573—.

⁴³ Balogh K., i. m.

⁴⁴ Vendl A., i. m.

3. kép. Tűzkőrétegek bányagödörrel a Margit-hegyen (Gerecse)

Рис. 3. Следы шахт в слоях кремня на горе Маргит. (Гереце)

Fig. 3. Radiolarian flint beds with traces of mining Margit-Hill, Gerecse Mts

Jura tűzkövek

A Bakonyból, Szentgál, Urkút és Bakonycsérnye környékéről alsó liász korú, kovaszivacs maradványos tűzköveket ismerünk, nagy kiterjedésben. Színük fehér, halványiszürke, halványabb-sötétebb szürkésvörös. Durva, kagylós törésű, homogén, apró szemcsés, helyenként lukacsos felszínű, átlátszatlan, matt fényű kőzet. Régészeti lelőhelyen a Bakonyban gyakran előfordul, a geológiai lelőhelytől nagyobb távolságra egyelőre nem találkoztam vele.⁴⁵

Valószínűleg felső liász korú, igen jellegzetes, sárga, mustársárga, zöldes, időnként fekete mintázatú tűzköveket ismerünk Urkút és Eplény környékén, amelyek mangánérctelepekkel kapcsolatban jelennek meg. Régészeti anyagban kedvelt, a lelőhelytől jelentős távolságra is eljut, de sehol sem található túl nagy mennyiségben.⁴⁶ Jó minőségű, szép anyag, gondosan megmunkált eszközök készülnek belőle. A magyarországi nyersanyagok között leginkább egyes homogén sárga, sárgásbarna opál változatokkal lehet összetéveszteni.

Leggyakoribb, legtöbb helyen előforduló középhegységi tűzköveink a vörös, szürke, „májbarna” színű radioláriás tűzkövek. Geológiai koruk a jura időszak középső részének végére tehető. Földrajzi elterjedésük a

Gerecsétől (Keszthely, Lábattan) a Bakony nyugati feléig terjed. A Gerecse tűzkövei általában vöröses, sárgás-szürke, kagylós-szilánkos törésű, a bakonyiak inkább vörösbarna, kagylós törésű darabok. Az egyes darabok színe önmagában nem sokat jelent, a feltárasokat inkább „színspektrummal” jellemezhetjük. Régészeti anyagban inkább az élénkebb színű, homogén tűzkövek a gyakoriak, amelyek főként a Bakonyra jellemzőek. A radioláriás tűzkövek kiterjedt felhasználását mutatja az is, hogy szinte minden jelentősebb nyersanyagkibúvás mellett műhelyt (Hárskút, Szentgál, Pisznice, Margit-hegy), esetenként bányát (Bakonycsérnye, Tata, Hárskút, Margit-hegy) sikerült találnunk.⁴⁷ (2. kép) A radioláriás tűzkövek felhasználása a régészeti anyagban az alsópaleolitikumtól kezdve a kőszköz felhasználás teljes időtartamán belül jelentős.

Különösen kedvelt az az élénk vörös, homogén tűzkő, amelyet legjellemzőbb lelőhelyéről indokoltnak tűnik „szentgáli típus” néven elkülöníteni. Ezt az élénk vörös tűzkövet jelentős mennyiségben eddig Szentgál és Bakonycsérnye radioláriás tűzkövei közül ismerjük, alárendelten azonban másutt is előfordul (Lókut, Hárskút, Pisznice), többnyire kevésbé tiszta színű, barnás, sárgásfehér foltos változatban. Legjobb minőségű nyersanyagaink egyike, igen finom megmunkálásra ad lehetőséget, ezért nem meglepő, hogy lelőhelyeitől jelentős távolságra, határainkon kívülre is eljutott.⁴⁸ Noha ez a sajátos változat Magyarországon viszonylag jól lokalizálható, a régészeti anyag értékelésénél nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy irodalmi adatok szerint hasonló nyersanyag a Bécsi medence jura korú radioláriás tűzkövei között is előfordulhat.⁴⁹

Mecseki felsőjura tűzkövek

A Mecsek hegység rendkívül gazdag tűzkövekben, amelyeknek képződése a felsőjura korra tehető. A mecseki tűzkövek igen jellegzetesek, a Bakonytól és a Gerecsétől eltérő színspektrumot képviselnek: színük selyemfényű zöldes-kékes árnyalatú szürkétől, zöldes rózsaszín átmenettel a mályvaszínű, barnás bordóig terjed. A mecseki tűzkövet nagy tömegben dolgozták fel a helyi későneolitikus lakosság telepein.⁵⁰ A régészeti lelőhelyeken való elterjedését egyelőre nehéz megítélni, mivel a Vág völgyi, Hernád völgyi tűzkövek szemre, sőt geológiai korra is megkülönböztethetők a mecseki tűzkövekkel.⁵¹ Nem jelent biztos elkülönítést, de talán érdemes megjegyezni, hogy a szlovákiai tűzköveket többnyire patakvicsből gyűjtötték, míg a mecseki anyagnál többnyire megtalálható a tűzkő meszes szegélye is. A pontos elkülönítés feltétlenül szükséges lenne, mivel a Duna-Tisza közén előkerült példányoknál (Szelevény, Kunadacs stb.) azonos eséllyel fordulhat elő mecseki, illetve Vág menti nyersanyag — a kapcsolatot pedig történetileg igen fontos lehet.

Kréta tűzkövek

Európa legnagyobb tűzkő lelőhelyei általában kréta korúak: ezzel szemben Magyarországon a kréta időszakból származó tűzkő viszonylag ritka.

Felső titon-berriázi korú tűzkő fordul elő a Bakonyban, a sümegi Mogorósdombon, illetve a hárskúti Közöskúti-árokban. A sümegi tűzkő feltárasánál, geológiai szelvényezés közben került elő Magyarország legnagyobb őskori kovabányája, melynek ásatása, feldolgozása jelen-

⁴⁵ Veszprém lengyel III. fázisú anyagában (Raczky P., ArchÉrt 101 (1974), Vöröstó anyagában (Dobosi V. i. m.)

⁴⁶ Vadász E., Magyarország földtana. (Bp. 1960). Például S és Lengyel későneolitikus lelőhelyek anyagában.

⁴⁷ Bácskay, E., in Weisberger, G. szerk., 5000 Jahre Feuersteinbergbau. (Deutsches Bergbau Museum, Bochum 1980). 179—.

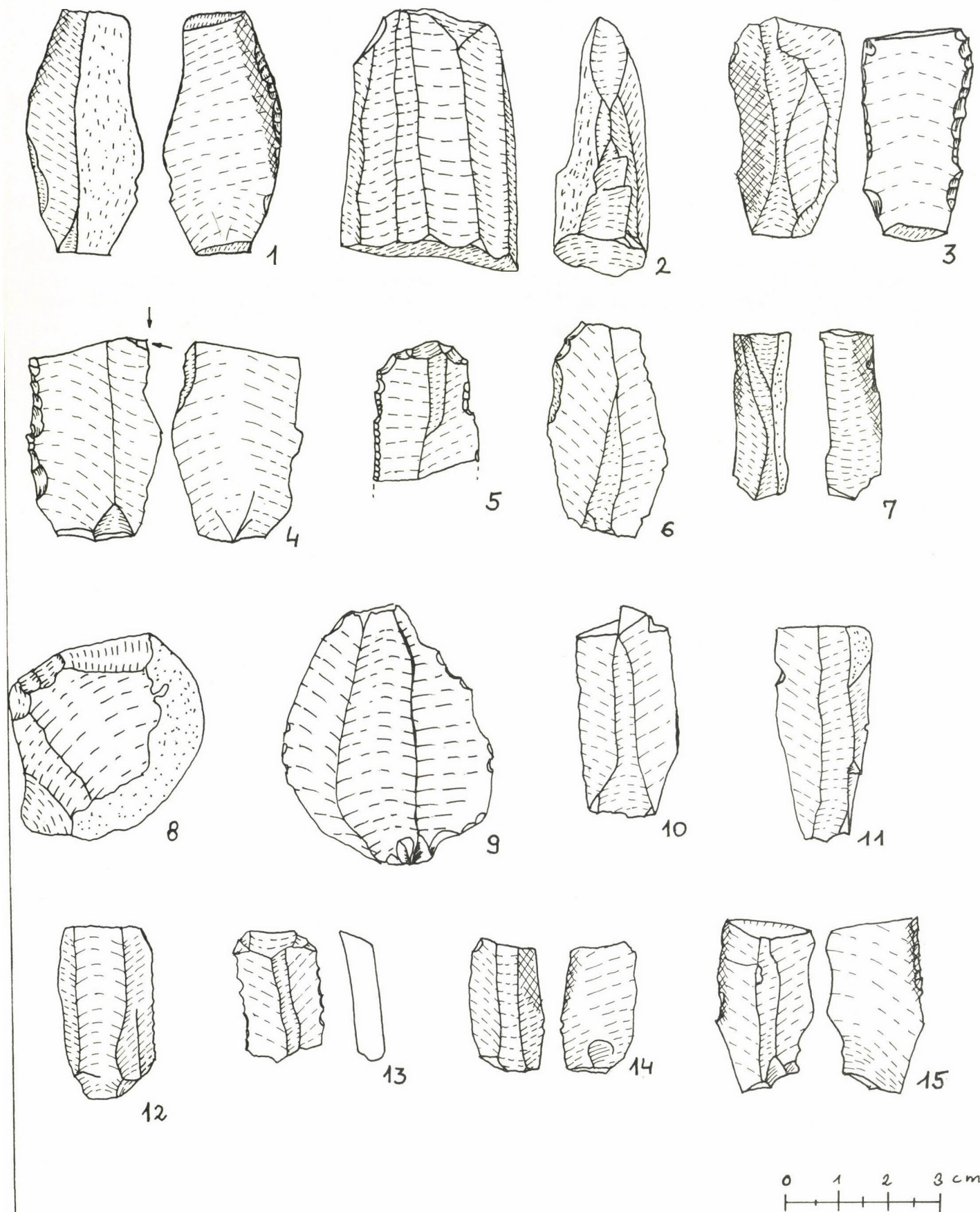
⁴⁸ Vértesszőlős anyagától (Vargáné Máté K. fel-

dolgozása, s. a.) a vaskor (Sopron-Krautacker, Jerem E. ásatása). pl. a Nyitrai Régészeti Intézet anyagában Serep enolitikus anyagában, az urkút-eplényi változattal együtt.

⁴⁹ Ruttkay, E., in Weisberger, G. szerk., 5000 Jahre... 405—.

⁵⁰ Nagy I., MÁFI Évi Jel. 1964 (1966). 53—., Bácskay E.—T. Bíró K., BBÁMúÉvk (1984). 43—.

⁵¹ Bárta, J., SIA 27 (1979). 5—.

4. kép. Kvarcit penge és eszköz sorozat a Kismórágy-Tűzkődombi lengyeli lelőhelyről
 Рис. 4. Кварцитовые орудия и пластинки из поселения лендельской культуры в местности Кишморадь-Тузкодомб
 Fig. 4. Series of quartzite implements from the Kismórágy-Tűzkődomb site, Lengyel culture

leg is folyik.⁵² A jellegzetes, kékes árnyalatú szürke sümegi tűzkövet régészeti anyagban csak igen szórványosan sikerült kimutatni, noha a kitermelt tűzkő mennyisége a becslések szerint több száz m³ nagyságrendű. Ennek okát a következőkben kereshetjük:

- a középső jura tűzkövek lényegesen elterjedtebbek és könnyebben hozzáférhetők;
- másrészt, a régészeti anyag a ténylegesen felhasznált kőeszköz anyagnak elenyésző töredékét képviseli. A hárskúti alsókréta tűzkő a sümegihez igen hasonló, bár inkább sárgás árnyalatú.

A sümegi Várhegyen és Lókúton további kréta korú (apti) szürke tűzkő fordul elő, a nagyteveli Tevel-hegy szennon korú képződményeiben pedig sajátos küllemű szürke tűzkő található, amely főleg Nyugat-Magyarországon a régészeti anyagban is megtalálható. Márgás-szemes, vékony fehér héjszerű kéreg burkolja a tűzkő-gumókat, amelyeknek színezettsége koncentrikusan sötétül. Jó minőségű, szép és jellegzetes nyersanyag. Bihari D. gyűjtéséből a lelőhelyhez viszonylag közel magkővekből és nyersanyagdarabokból álló lelet került elő belőle Pápa környékén.⁵³

4. Metamorf eredetű pattintott kőeszköz nyersanyagok

Az eredetileg magmás vagy üledékes eredetű kőzetek a nyomás és/vagy hőmérséklet változásának, elsősorban emelkedésének hatására átalakulnak. Az így keletkezett metamorf kőzetek közül pattintott kőeszköz készítésére viszonylag kevés alkalmas; annál nagyobb szerepük van a csiszolt kőeszközök nyersanyagaként.

Magyarországon a metamorf kőzetek közül pattintott kőeszközt csak kvarcitból ismerünk.⁵⁴ Kvarcitkavics az anyaga az érdi középső paleolit telep kőeszközei zömének, valamint a Szelim barlang hasonló korú kőeszközeinek; a kvarcit megtalálható Vértesszőlős és Tata nyersanyagai között is.⁵⁵ A későbbi felhasználás során a kvarcitkavics elsősorban mint ütőkő használatos, de bizonyos célokra, úgy tűnik, változatlanul a kemény, szemes kvarcitkavicsból bizonyult a legalkalmasabbnak. A lengyeli kultúra lelőhelyeinek anyagában talált penge-sorozatokat ezt jól érzékeltetik (4. kép). A kvarciteszköz sorozat egységes, tipikus, de a lelőhely anyagának többi részétől eltérő képet mutat.⁵⁶

Magyarországon kvarcitot szálban álló kőzetként is ismerünk, a kvarciteszközök nyersanyaga azonban kizárólag kvarcitkavicsból származik. Kvarcitkavics előfordulás pedig az országban igen sok helyen található, változatos földtani korú üledékekben.⁵⁷ A kavicsanyag a szálban álló kvarcittal szemben mind a megmunkálás, mind a „beszerzés” szempontjából előnyösebb.

Export és import nyersanyagok

A mai országhatárok természetesen nem felelnek meg az egykori törzsi, népi egységek határainak. Még ha így lenne is: a lelőhelyazonosítási vizsgálatok célja éppen a kapcsolatok kimutatása, amely megvalósulhatott az említett egységeken belül és a különböző anyagi kultúrával rendelkező csoportok között is. Konkrét adataink vannak a kereskedelem igen korai megjelenéséről, amit elsősorban éppen a „nyersanyagok mozgásának” vizsgálatával tudunk követni.⁵⁸

A pattintott kőeszköz nyersanyagok vizsgálata a környező országokban igen különböző szinten áll.⁵⁹ Ha nem is a hazai anyaggal egyenértékű pontossággal, de legalább a fő típusok felismeréséhez elegendő mértékben, szükséges a szomszédos országok nyersanyagfajtáinak ismerete, összehasonlító vizsgálati anyag cseréje.

A következőkben az irodalom, személyes tapasztalatok, valamint J. Lech-hel és a Nyitrai Régészeti Intézet ősrégészeivel folytatott konzultációk alapján megkísérlem összefoglalni a Magyarországon területén előforduló idegen eredetű nyersanyagokat, illetve a Magyarországról származó, határainkon kívül is megtalálható nyersanyagokat.⁶⁰

1. Magyarországon kívüli területről származó nyersanyagok

Különösen a mai országhatárhoz közeli régészeti lelőhelyeken gyakran akadunk olyan nyersanyagra, amelyet hazai geológiai lelőhelyről nem ismerünk.

A legkorábban megjelenő, és minden valószínűség szerint legjelentősebb „importanyag” a *szlovákiai át-tetsző-átlátszó obszidián*. Középső paleolit lelőhelyeinken már megtaláljuk, a kőeszköz felhasználás szinte teljes időtartama alatt használták. A neutron aktivációs vizsgálatok tanúsága szerint Isztriától, Bulgáriáig eljutott. A magyarországi régészeti lelőhelyek obszidiánja is jórészt a szlovákiai változatból áll.⁶¹ Irodalmi adatok szerint ugyancsak a középső paleolitikumban jelenik meg az ún. „swieciechówi kova”, amelynek szórványosan előkerült egy-egy darabját írják le paleolit lelőhelyekről.⁶² Ugyancsak irodalmi adat említi *dnjeszteri kova* jelenlétét az Istállóskői-barlangban, méghozzá jelentős mennyiségben;⁶³ ebben az esetben valószínű, hogy a helybeli patinás limnokvarcitot határozták meg tévesen. A dnjeszteri kova nagyobb tömegű, tényleges megjelenése a neolitikum és a korarézkor idején figyelhető meg.⁶⁴

Még a paleolitikum során jelentős a *Hernád völgyi radiolarit* megjelenése,⁶⁵ biztosan Magyarországon kívüli eredetűek a szórványosan előkerülő *hegyikristály* eszközök is.⁶⁶ Őskori anyagból ismert a *Vág völgyi radiolarit*,

⁵² Vértés, L., Acta ArchHung 16 (1964). 188—
Bácskay E., MÁFI Évi Jel. 1976 (1978). 389—.

⁵³ MÁFI gyűjteményében.

⁵⁴ Kivételként említhetjük a belső-ázsiai jadeit pattintott kőeszközöket; ilyeneket gyűjtött pl. Jantsky B. Mongóliában.

⁵⁵ Dienes, I., in Gábori-Csánk, V., La station du Paleolithique Moyen d'Érd, Hongrie. (Bp. 1968). 111—
Gaál I., Term.Tud.Közl. 70 (1938). 474—
Végh, A.,
Viczián, I., in Vértés et al., Tata, eine Mittelpaläolithische Travertin-Siedlung in Ungarn, Archeologia Hungarica 47 (Bp. 1964). 129—.

⁵⁶ Bácskay E.—T. Bíró K. i. m.

⁵⁷ Jámor A. szerk., Földtani kirándulások a magyarországi molassz területeken (Bp. 1981). 179.

⁵⁸ Kozłowski, J. K., AAC 13 (1972—73). 5—.

⁵⁹ Jó áttekintést ad az Acta Archaeologica Carpathica 16 (1976) száma. Az azóta megjelent fontosabb eredmények: Bárta, J. i. m., Начев, И.—Ковнурко, Г.—Кычег, К., Археологически Инст и Муз. на БМ, интердисциплинарни изследвания VII—VIII. 1981 Sofia p. 41—.

⁶⁰ Összefoglalásomban sem teljességre, sem kritikai értékelésre nem vállalkoztam; ezt csak megfelelő összehasonlító anyag birtokában lehet elvégezni.

⁶¹ Williams, O.—Nandris, J., Journ. of Arch. Sci. 4 (1977). 207—
Subalyuk barlang, Ballavölgyi sziklaüreg stb., lásd Kadić et al, i. m.; Vértés L., Őskör. . . Janšák, S., Praveké sidliska s obsidianovou industriou v Východnom Slovensku, (Bratislava 1935). Warren, S. E.—Williams, O.—Nandris, J., International Symp. on Archeometry and Archaeological Prospection. (Univ. Pennsylvania, 1977).

⁶² Vértés, L., AAC 1 (1960). 166—
Vértés, L. Acta ArchHung 18 (1966). 3—.

⁶³ Kozłowski, J. K., i. m.

⁶⁴ Kutzián, I., The Copper Age Cemetery of Tiszapolgár—Basatanya. AH 42 (Bp. 1963).

⁶⁵ Vértés, L., Acta ArchHung 14 (1962). 143—.

⁶⁶ Andornaktálya (Dobosi V., i. m.) és újabb lelőhelyről ld. Dobosi s. a.)

valamint néhány kiváló minőségű, távolabbi területről származó kova is, így a már említett Dnyeszter vidéki füstszerű, szürkésbarna, barnásan áttetsző kova, és a *Krakkó környéki jura* korú szivacsmaradványos tűzkő, amely apró fehér foltos, áttetsző sárga, sárgásszürke színű. Határainkon kívülről származhat az a *foltos, meszes, szürke kova* is, amelyet az ország délnyugati, déli határszélein ismerünk kései neolit régészeti lelőhelyek anyagában.⁶⁷ Hasonló tűzkövet Dr. Konda József a Karavankák triász rétegeiből ismer.⁶⁸

2. Magyarországi származású nyersanyagok határainkon kívül

Legfontosabb kőszek nyersanyag fajtáink határainkon kívüli régészeti lelőhelyekre is eljutottak. Biztosan ismerünk „szeletai kvarcporfirból”, „kárpáti 2. obszidiánból”, „szentgáli” és „urkút-eplényi” típusú tűzkőből készült eszközöket. A Kelet-Szlovákia területén előkerült „hidro- és limnokvarcit” eszközök egy része is lehet magyarországi eredetű nyersanyagból. Valószínű, hogy a gazdag és jellegzetes mecseki tűzkövek dél felé az ország-

határon kívül is megtalálhatóak, ahogy feltehetően a bakonyi tűzkövek elterjedése is követhető lesz dél és nyugat felé is.

Összefoglalás

A pattintott kőszek nyersanyagok regionális elkülönítése mikropaleontológiai, geokémiai, ásványtani módszerekkel, de mindenekelőtt a magyarországi és a főbb Kárpát-medencei lehetséges nyersanyaglelőhelyek anyagának begyűjtésével és szisztematikus vizsgálatával oldható meg. Az elkülönítés valószínűleg több lépcsőben történhet a különböző genetikájú és eltérő földtani korú pattintott kőszek nyersanyagok tekintetében.

A régészeti anyag többségét adó, jó minőségű nyersanyagokat típusonként, a jellemző geológiai feltárásokkal párhuzamosan vizsgálva megtalálható a lelőhely-azonosítás „optimális szintje”. Ez a szint érdemi, történeti információt jelent, a reális vizsgálati lehetőségek mellett.

T. Bíró Katalin

ИСТОЧНИКИ СЫРЬЯ КАМЕННЫХ ОРУДИЙ ЭПОХИ КАМНЯ В ВЕНГРИИ

Резюме

Изучение сырьевых источников каменных орудий в Венгрии, изготовленных путем оббивки, является весьма важным с точки зрения истории экономики и общества населения Карпатской котловины в эпоху камня. Установить происхождение каменных орудий из археологических объектов возможно лишь в том случае, если мы можем надежно выделить отдельные виды и типы сырья. В данной статье автор выделила возможные источники сырья опираясь на данные геологических карт, минералогических собраний и также доступные ей археологический материал и публикации.

Виды сырья рассматриваются по их генетическим свойствам и по хронологии их образования. (Табл. I.)

На основе данных литературы и археологического материала автор делает попытку выделить «импортные» сырьевые материалы, т.е. те, которые были добыты за пределами Венгрии, и те, которые найдены на археологических памятниках соседних стран, но происходят из венгерских источников. В Венгерском Государственном Геологическом Институте начата работа по собранию и анализу сырья каменных орудий, изготовленных путем оббивки, и она вероятно дополнит подобные исследования, проводимые в соседних странах.

K. T. Buro

SOURCES OF LITHIC RAW MATERIALS FOR CHIPPED IMPLEMENTS IN HUNGARY

Summary

The lithic raw material sources and types in Hungary have been obscure both in the Hungarian and international prehistoric and archaeometrical literature. This is, however, not due to the lack of different raw material types, but the lack of systematical research on this field.

Modern archaeometrical study of the Hungarian raw materials started with the characterisation of some very specific types (like obsidian, felsitic porphyry). In this paper, a survey of the lithic raw materials used in the prehistoric stone industries is presented, on basis of the geological mapping data, hand specimens of the mineralogical and petrological collections and archaeological material. References in the technical (geological and archaeological) literature were also considered.

The most characteristic raw material types are

described according to a genetic grouping; igneous, sedimentary and metamorphic rocks, respectively. Hydrothermal and limnic sedimentary silices are treated with special attention, due to their important role in the raw material supply and to the fact that in archaeological descriptions they are often mistaken for some marine sedimentary silex varieties.

On the present modest level of knowledge the most important “import” and “export” raw materials are mentioned. However, proper characterisation, as well as source location can be solved only by the help of abundant comparative material from the territory of the neighbouring countries, at least, from the Carpathian Basin.

K. T. Bíró

⁶⁷ Becsehely és Sé anyagában.

⁶⁸ Dr. Konda J. szíves szóbeli közlése.

AZ AVAR TÖRTÉNELEM FORRÁSAI VIII. AZ AVAROK MAURIKIOS CSÁSZÁRSÁGÁNAK UTOLSÓ ÉVEIBEN (597 VÉGÉTŐL 602 ŐSZÉIG)¹

BEVEZETÉS

„Az avar történelem forrásai” című közleménysorozat megelőző részei az Archaeologiai Értesítő alábbi helyein olvashatók: 105 (1978) 78–90; 106 (1979) 94–111, 231–245; 107 (1980) 86–97, 201–214; 108 (1981) 81–88, 218–223; 109 (1982) 136–144; 110 (1983) 88–98. A korábbi közleményekben abbreviációkat használtunk a források jelölésére, valamint azoknak a műveknek az idézésére, amelyeket a kútfők irodalomtörténeti helyének és forrásértékének a megvilágítására, illetőleg az egyes paragrafusok forráshelyeinek a történelmi interpretációjához rendszeresen felemlítettünk tájékoztatás céljából. A szóban forgó rövidítéseket jelen közleményünkben is használjuk. Egyéb vonatkozásban is a megelőző publikációinkban kialakított gyakorlathoz tartjuk magunkat.

A sorozatnak ebben a cikkében először citáljuk az alábbi forrásokat:

*Chronographia brevis*² = Anonymi Chronographia syntomos e codice Matritensi No 121 (nunc 4701) ed. A. Bauer, Lipsiae 1909

*Dorotheus*³ = Biblion historikon ... Mētopolitou Mo-

nembasias, kyriou Dorotheou, Henetiēsi 1805 (korábbi kiadás évszáma 1684)

*Georgius Monachus, redactio interpolata*⁴ = Georgii Monachi, dicti Hamartoli chronicon ... a diversis scriptoribus ... continuatum ed. E. Murlalt, Petropoli 1895

*Glycas*⁵ = Michaelis Glycae annales, rec. I. Bekker(us), Bonnae 1836

*Glycas, Epist.*⁶ = K. Krumbacher, Michael Glykas. Eine Skizze seiner Biographie und seiner litterarischen Thätigkeit nebst einem unedierten Gedichte und Briefe desselben: Sitzungsberichte d. philos.-philol. und d. hist. Classe d. kgl. bayer. Akad. d. Wissensch. (München) 1894 (1895) H. 3., 452–460.

*Magnus Chronographus*⁷ = Chronicon Byzantinum breve (Nr.) 1 (ed. P. Schreiner, Die byzantinischen Kleinchroniken I., Wien 1975, 37–45; vgl. II. (1977) 78–79, III. (1979) 13–14

*Manasses*⁸ = Constantini Manassis breviarium historiae metricum, rec. I. Bekker(us), Bonnae 1837

Ama szakirodalmi műveknek a sora, amelyeket az

¹ A korszak történetének fő forrását, Theophylaktos Simokattés vonatkozó helyeit Olajos Teréz fordította és részben ő is kommentálta. Az „Exkurzus” Farkas Csaba munkája.

² Az ismeretlen nevű szerző valószínűleg a IX. század végén kompilálta a maga 886-ig terjedő (és egyebek mellett Theophanésből merítő) rövid krónikáját. — Glossar B, I. 30; Karayannopoulos 214 (Nr. 237); Moravcsik I 233; Potthast III 478. — Címváltozatok: Chronographia syntomos; Chronica Byzantina M; Chronica Byzantina I.; Chronicon Byzantinum breve.

³ Az 1631-ben először lenyomatott (s aztán számos új kiadásban megjelent) vulgáris nyelvezetű krónika címlapján a Dorotheos szerzőnév valószínűleg Hierotheos elírása. Hierotheosnak hívták ugyanis azt a monembasias érseket, aki a Manuel Malaxos neve alatt álló (még kiadatlan) 1570-ig terjedő világkrónikát egy ismeretlen (1579-ig haladó) redakcióból megismerte, átírta és 1595-ig kiegészítette. Manuel Malaxos egy (az avarok vonatkozásában legtöbbször Theophanésre támaszkodó) anonim népnyelvű kompiláció anyagát (s többnyire szövegezését is) átvette a maga összeállításába. Ez az avar történelem szempontjából önálló (máshonnan nem ismert) információt alig kínáló műnek a rövidre fogott keletkezéstörténete (amely persze hipotetikus, több ponton igazolásra ill. korrekciókra vár). Van olyan nézet, miszerint az 1514–1570. évek történetének eredeti összeállítója lett volna egy Dorotheos nevű monembasias férfi. Az imprimált szövegnek egyes kéziratokkal való összevetése azt látszik mutatni, hogy az ismeretlen XVII. századi sajtó alá rendező a textust némileg megkurtítva adta nyomdába. — Glossar, B, I. 297–300; Hunger I 496; Karayannopoulos 399, 406–407, 411–412 (Nr. 602); Moravcsik I 412–414; Potthast IV 248. — Néhány névváltozat: Dorotheos; Manuel Malaxos (Malaxus); Hierotheos; Hierotheus.

⁴ Ha jól látom, annak a moszkvai kéziratnak a keletkezése, amelyre Murlalt pétervári kiadása épül, legkorábban a XII–XIII. századra datálható, s az inter-

polációk egy része a kódex irnokától való lehet. A „redactio interpolata” létrejöttének az idejét a fentiek határozzák meg. — Glossar B, I., 47–48; Moravcsik I 278; vö. még FGHB IV 42; Hunger I 349; Potthast IV 680–681. — Napjainkig előfordul az a helytelen gyakorlat, hogy nemcsak C. de Boor, hanem E. Murlalt kiadását is egyszerűen Georgius Monachus, Georgios Monachos, Georgios Hamartolos, Georgius Hamartolos, György Barát szerzőnévvel idézik. Persze az az eljárás a helyes, amely alkalmas módon megkülönbözteti az interpolálatlan és az interpolált szöveget; így például a Glossar B a redactio interpolatát „Georg(ios) Mon(achos) chron(ikon) B” jelzéssel citálja.

⁵ Michael Glykas történetírói működése az 1164 körüli évek tájára esett. — FGHB X 113–124; FHD III 166–169; Glossar B, I., 113; Hunger I 422–426; Karayannopoulos 301–302 (Nr. 403); Moravcsik I 430–432; Tusculum-Lexikon 186–187. — Névváltozatok: Michael Glykas (Sikidités); Michael Glycas (Sicidites).

⁶ A levél a kiadó Krumbacher szerint valószínűleg 1182-ben vagy röviddel ezután íródott. — Glykasra vonatkozóan lásd egyébként az előző (5.) lábjegyzetet.

⁷ A „Nagy Kronográfus” című műből kevés excerptum maradt fenn, amelyeket egy a VIII. század végén működő ismeretlen nevű történetírónak szoktak tulajdonítani (felteszik, hogy Theophanés és Niképhoros Patriarcha egyik forrása volt a mű). — Glossar B, I., 297; Hunger I 345; Karayannopoulos 186 (Nr. 177); Moravcsik I 532. — Címváltozatok: Megas chronographos; (Byzantinische) (Klein)chronik I.; Chronicon Byzantinum breve I.

⁸ A tizenöt szótagos versus politicus sorokból álló történelmi tanköltemény az 1153 előtti évek valamelyikében készült el. — FGHB X 86–94; FHD III 534–537; Glossar B, I., 87–88; Hunger I 419–422; Karayannopoulos 305–306 (Nr. 411 I.); Moravcsik I 353–356; Tusculum-Lexikon 316; vö. még FBJ IV 207–215. — Névváltozatok: Constantinus Manasses; Konstantinos Manassēs.

egyres forrásokhoz lábjegyzetben rendszeresen idézünk, jelen közleménytől fogva az alábbi tétellel bővül (vö. Arch. Ért. 106 (1979) 243:

Glossar = Glossar zur frühmittelalterlichen Geschichte im östlichen Europa. Serie A: Lateinische Namen bis 900. Bd. I., Wiesbaden 1977, Bd. II. 1–7. Lief., Wiesb. 1982; Serie B: Griechische Namen bis 1025. Bd. I., Wiesb. 1980, Bd. II. 1–3. Lief., Wiesb. 1982 (Herausgegeben von J. Ferluga, M. Hellmann, F. Kämpfer, H. Ludat, K. Zernack. Redaktion: R. Ernst, D. Wojtecki (Serie A), A. A. Furlas, A. A. Katsanakis (Serie B))⁹

50. §

PRISKOS BIZÁNCI SEREGE TOMEA (= TOMI) VÁROSÁT FEDEZVE NÉZ FARKASSZEMET A KAGÁN HADÁVAL (597 VÉGÉTŐL 598 ÁPRILIS ELEJÉIG)¹⁰

Theophylactus Simocatta VII 13, 1–8

Ebben az időben az, aki az avaroknál a kagán méltóságot viselte, összegyűjtötte katonatömegeit, és a thrák Moesia tájkára nyomult előre, majd Tomea városa alá vonult. Priskos ezekről tudomást szerezve a fenyegetett városhoz érkezett. Így a rómaiak is, a barbárok is Tomea városa környékén táboroztak, és a téli évszak eljövetelével sem bontottak táborot. Mikor aztán beköszöntött a tavasz, a rómaiakat éhínség sújtotta. Amikor a keresztények nagy húsvéti ünnepe közeledett, a Megváltó szenvedésének s egyben feltámadásának az ünneplése, és az éhínség egyre gyötörte a rómaiakat, a kagán a Gondviselés váratlan rendelése folytán követséget küldött a rómaiakhoz. Az volt a kívánsága, hogy véget vethessen az éhezésnek. Priskos a kívánság újszerűsége miatt zavarba jött, és bizalmatlan volt. Miután azonban a rómaiak és a barbárok kölcsönösen biztosítékot adtak és kaptak, és ötnapos fegyverszünetet kötöttek, ezzel megteremtették a bizalmat. A kagán élelemmel megrakott szekereket küldött az inségtől szenvedő rómaiaknak. A barbár ember-szeretet ilyenfajta megnyilvánulását a paradoxul szokatlan jelenségek sorában tartják számon egészen a mi időnkig. A negyedik napon, amikor a római haderő a megélhetéshez legszükségesebb élelmiszereknek immár bővében volt, a kagán követeket küldött kérve, hogy Priskostól indiai fűszereket kapjon. A fővezér készségesen teljesítette a kérést: borsot küldött, szegfűszeget, fahéjat és kostosnak nevezett illatos gyökeret. A barbár megkapta ezeket a római ajándékokat, és rendkívül örült, hogy fűszerekkel ilyen jól ellátták. Tartózkodott is a harci cselekményektől, amíg be nem fejeződött a rómaiaknak az a nagy közös ünnepe. Együtt tanyáztak az ellenfelek, és egyik haderő sem félt a másiktól. Csak az ünnep befejeztével küldött ki a kagán hírnököket azt akarván, hogy most már váljanak szét a haderők. Így újra elkülönült a rómaiaktól a barbár sereg. A kagán a hatodik napon, miután hallotta, hogy Koméntiolos haderőket vévén magához Nikopolisnál készül hadállást elfoglalni, Koméntiolos ellen szállott táborba seregét összevonva. A kagán közeledtének hírére Koméntiolos Moesiába vonult, és Zikidibánál üttött sátrát.

Az egyes paragrafusokhoz rendszeresen citált történelmi bibliográfia két munkával egészül ki ettől a közleménytől fogva (vö. Arch. Ért. 109 (1982) 136):

Fritze = W. H. Fritze, Zur Bedeutung der Awaren für die slawische Ausdehnungsbewegung im frühen Mittelalter: Zeitschrift für Ostforschung 28 (1979) 498–545

Lippert = A. Lippert, Zur Frage von Germanen in frühawarischer Zeit: Zeitschrift für Ostforschung 28 (1979) 490–497

Ha a kagán felvonulási útvonalának „thrák” Moesia megjelölésében a jelző valódi földrajzi tájékoztató funkcióval bír, úgy csak a hivatalosan Moesia Inferior néven szereplő provinciát jelölheti, amely I. Iustinianus uralmának derekáig, tehát több mint két évszázadon át a dioecesis Thraciarum keretében tartozott (míg Moesia Superior sohasem alkotta a thrák tartományegyesítését). S az antik Tomi(s), a mai Constanța felé vivő hadiút a kagán feltételezhető Duna-Tisza közti szállása felől valóban Moesia Inferior területén át vezetett a Duna jobb oldalán. — Theophylaktos a kérdéses városnevet hol Tomis (VIII 3, 15 et 4, 2), hol Tomea (VII 13, 1–2) nominativus alakban látszik ismerni. (II 10, 12 Tomea accusativus formájának az alakotani hovatartozása bizonytalan; a szövegromlás sem elképzelhetetlen itt.) A némileg eltérő névalak azonban nem jogosít fel arra, hogy két egymástól különböző városra gondoljunk. Theophylaktosnál ugyanis számos példa van arra, hogy a szerző egyazon tulajdonnevet két (vagy több) változatban használ művében. Kiragadott példaként álljon itt a hol egyes számú (VII 3, 1), hol többes számú (VIII 6, 7) nominativussal használt Asémon (~ Asémos) ill. (ta) Aséma helynév esete. — 598-ban a Tomi városát fedező Priskos hihetőleg az I. Iustinianus császártól 536-ban szervezett quaestura (Iustiniana) exercitus tisztségének a betöltője,¹¹ aki (Ciprus, a Kikládok és a kisázsiai Karia mellett) a fekete-tengeri és dunai flottát, valamint Moesia Inferior és Scythia provinciák katonái és polgári vezetését egyesítette kezében Odéssos (ma Várna) székhellyel. Koméntiolos ugyanakkor a magister militum per Thracias feladatkörét látta el (Europa, Haemimontus, Thracia és Rhodope provinciák csapatainak volt a főparancsnoka). — A húsvét 598-ban március 30-ára esett. — A kagán az ellenség élelmezési gondjainak paradox kinyesítésével s a bizánci és avar csapatok ehhez kapcsolódó fraternizálásával a császári katonák fegyelmének, avar-ellenes harckészségének a fellazítását próbálta el-

⁹ A Glossar „Beihefte” sorozatában eddig két füzet megjelenéséről tudunk: Nr. 1. W. Schule, Bibliographie der Übersetzungen griechisch-byzantinischer Quellen, Wiesbaden 1982; Nr. 2. R. Mihailjčič, Namentragende Steininschriften in Jugoslawien vom Ende des 7. bis zur Mitte des 13. Jahrhunderts, Wiesbaden 1982.

¹⁰ Avenarius 106; Bury, Chronol. 314; Grafenauer 72; Haussig 296; Jones I 314, III. 60; Kollautz I 252–253; Kollautz, Balkan. 144; Kovačević 58; Kulakovskij II

465–466; Lebeau–Saint-Martin X 380–381; Lemerle 1954 292; Lemerle, Miracles II 57–58, 60; Nystazopulu 174–175, 199; Szádeczky-Kardoss 81; Szymański 39; Thies 301–302; Waldmüller 154–155.

¹¹ Lásd az 1982. évi prágai „Eirene” konferencia (The Sixteenth International EIRENE Conference) aktáiban nyomtatás alatt levő alábbi cikket: S. Szádeczky-Kardoss, Bemerkungen über den „quaestor Iustinianus exercitus” (Zur Frage der Vorstufen der Themenverfassung).

érni,¹² amit azonban Priskos hadvezéri ébersége láthatólag megakadályozott. — Az idézet utolsó két mondatához a következő (51.) paragrafusban fűzünk magyarázatot.

Theophanes a. m. 6092 (p. 278, 13–31)

Ebben az esztendőben a 3. indictio idején március havában Priskos magához véve a haderőket Singidunumhoz ment. A kagán pedig összegyűjtve saját haderejét hirtelen Moesiára támadt, és Tomea városát próbálta bevenni. Emiatt Singidunumot elhagyva Priskos is az ő közelébe vonult. Midőn beköszöntött a húsvét ünnepe, és a rómaiak éhségtől sorvadoztak, hallva ezt a kagán nyilvánította Priskosnak: küldjön el szekereket hozzá, hogy ő ellátást juttasson nekik, hadd töltsék vidáman ünnepüket. Megrakatta négyszáz szekeret, elküldte hozzájuk. Priskos hasonlóképpen járva el bizonyos indiai árukat küldött viszonzásképpen a barbárhoz: borsot, szegfűszeget, illatos indiai gyökeret, fahéjat s más keresett cikkeket. A kagán akkortájt Sirmiumban tartózkodott, és ezeket megkapva nagyon megörült nekik. Míg az ünnepet töltötték, a rómaiak és a barbárok együtt voltak egymással, és nem támadt félelem a két haderő egyikében sem. Amint azonban eltelt az ünnep, a barbárok különváltak a rómaiaktól. Maurikios Priskos támogatására Koméntiolost küldte el gyalogos haderővel. Értesülve erről a kagán Koméntiolos ellen Moesiában szállt táborba 30 mérföldnyire Koméntiolostól.

Theophanés elbeszélésének egyik forrása minden bizonnyal Theophylaktos fentebbi részlete. Ugyanakkor félreismerhetetlen egy másik, ma már elvesztett kútfő használata is a késői krónikás részéről. A 3. indictio, a 400 szekér, Singidunum és Sirmium említése például ebből a másik forrásból való. Míg azonban Theophylaktos egy császári tisztnek vagy parancsnokságnak a hadinaplójára épít, tehát megbízható híradásból veszi adatait, addig Theophanés másik forrásának a hitelessége ellenőrizhetetlen, s ami ennél is meggondolkoztatóbb, kérdés, hogy a kompilátor milyen mértékig torzít a két (esetleg a valóságban nem is összetartozó ?) híradás egybeolvasztásakor. Az előttünk fekvő szövegek nyilvánvaló ellentmondásokat is tartalmaznak. Például Theophylaktos kifejezetten azt mondja, hogy a tél folyamán is szemben állott egymással Priskos és a kagán serege, ugyanakkor Theophanés ezzel szöges ellentétben azt állítja, hogy csak márciusban gyűjtötte össze csapatait a császári vezér, s ekkor vonult a kagán a kelet-

római város ellen. Ilyen körülmények között szerintünk egyelőre (míg valami újabb forrás előkerülése nem vet fényt a történetekre) Theophylaktos közléseit kell elfogadnunk és Theophanés azokkal összeegyeztethetetlen állításait elvetnünk, illetőleg az utóbbi állításokat a 3. indictio évével (599 szept. 1. — 600 aug. 31.) kell kapcsolatba hoznunk (lásd lejjebb az 57. paragrafust). Így a forrásban Tomea néven szereplő várost, mint ez Simokattésből következik, Tomi-Constanta elnevezéseként értelmezhetjük csak, s nem azonosíthatjuk a Singidunumhoz és Sirmiumhoz közelebb fekvő Remesiana tájéki Tomes (Procop., *De ae. if.* IV 4 p. 123, 22 ed. Haury), ill. Tomitana urbs (Paulin. Nolan., *Carm.* 17, 193–196) városával.¹³ — Az idézet végéhez a következő (51.) paragrafus ad magyarázatot.

Cedrenus vol. I p. 699, 24–700, 4

A 18. uralkodási évben Priskos magához vette a haderőket, és Singidunumtól termelt. A kagán pedig összegyűjtve a maga haderejét hirtelen Moesiára támadt. Mikor aztán beköszöntött a húsvét ünnepe, mindkét fél békés nyugalomban maradt. Az ünnep leteltével elváltak a barbárok a rómaiaktól. Az ellenfelek változatos üldöző mozdulataira került sor egymás ellenében, miközben a rómaiak sokasága részben levágtatott, részben hadifogságba esett.

Ez a híradás Theophanésre nyúlik vissza. A túlságos lerövidítés és átstilizálás azonban torzítja a képet. Az utolsó mondatához a következő paragrafus szolgál majd magyarázattal.

Symeon p. 139, 20–22

Symeonnál pár semmitmondó szó mintha ennek a paragrafusnak a tartalmára is utalna (?). A Symeon-passzus fordítását hozza lejjebb az 51. §.

Theodosius Melitenus p. 97, 2–4

A Symeonnal majdnem szó szerint megegyező szövegről lásd lejjebb az 51. paragrafusban álló megjegyzésünket.

Georgius Monachus, redactio interpolata, p. 556

A szöveg azonos Theodosius Melitenus idézett helyének a textusával.

51. §

KOMENTIOLOS ÁRULÁSA NYOMÁN A KAGÁN DRIZIPERÁIG HATOL ELŐRE S A CSÁSZÁR HADIFOGOLY KATONÁIT VESZNI HAGYVA KÖT BÉKÉT (598 TAVASZA–599 ELEJE)¹⁴

Theophylactus Simocatta VII 13, 7–15, 14 et VIII 1, 9–11

(VII 13, 7–11) Együtt tanyáztak az ellenfelek és egyik haderő sem félt a másiktól. Csak az ünnep befejeztével küldött ki a kagán hírnököket azt akarván, hogy

most már váljanak szét a haderők. Így újra elkülönült a rómaiaktól a barbár sereg. A kagán a hatodik napon, miután hallotta, hogy Koméntiolos haderőket vévén magához Nikopolisnál készül hadállást elfoglalni, Koméntiolos ellen szállott táborba seregét összevonva.

¹² Olajos T., Megjegyzések Maurikios császár avar háborújának utolsó éveire Theophylaktos Simokattés elbeszélésében: *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Historica* 58 (1977) 3–12.

¹³ A miénktől eltérő felfogást képvisel G. Ștefan, *Tomis et Tomea: à propos des luttes entre Byzantins et Avars à la fin du VIe siècle: Dacia* 11 (1967) 253–258. — A szóban forgó hadműveletek theophylaktosi és theophanési leírása, főleg amia csapatmozdulatok földrajzát illeti, önmagában nézve valahogyan talán összeegyeztethető lenne, ha Tomi (Constanta) helyett Tomes (Tomitana urbs) városát vonnánk be az interpretációba. Van azonban egy pontja Theophanés előadásának, amelyet a

theophylaktosi közlésekkel mindenképpen összeegyeztethetetlennek kell tekintenünk. Simokattés kronológiája szerint (vö. Arch. Ért. 108 [1981] 218; ugyanígy Glossar B és Waldmüller) az 598-as év tavaszánál és nyaránál tartunk, Theophanés pedig a 3. indictioról (599. szept. 1–600 aug. 31.) beszél. Így több mint valószínű, hogy Theophanés adatainak egy része valójában két évvel későbbre vonatkozik annál az időpontnál, amelyet Theophylaktos megfelelő szakasza tárgyal. Ezért nem látszik célravezetőnek a kétféle adatsor eltéréseinek az áthidalásával kísérletezni.

¹⁴ Avenarius 106–108; Bury, *Chronol.* 314; Dölger 130, 131 (vö. 141); Gibbon—Bury V 58–61; Goubert,

A kagán közeledtének hírére Koméntios Moesiába vonult és Zikidibánál ültött sátrát. A hetedik napon Iatros városához érkezett. A barbár hús perzsa mérföldnyi távolságra állott a rómaiaktól. Az éjszaka közepén titokban hírnököket küldött a rómaiak fővezére a kagánhoz. Aztán mintegy mellékesen szólva parancsot adott a római seregnek a fegyverzet felöltésére, és ennek megfelelően öltözték a páncélinget mellükre. Azt hitték, a fővezér csak seregszemlét akar tartani. Ám amikor a nap sugarait a földre vetette, a rómaiak azt látták, hogy a barbár sereg szigorú hadrendbe állott fel, és azonnali támadásra készül ellenük. Koméntios haderői szitkozódtak vezérükre, s őt vádolták a maguk rendezetlensége, készségtelensége okozójaként. Miközben hatalmas, hangos zűrzavar támadt, a barbár sereg két mérföldnyi távolságra maradt a rómaiak tömegétől.

(VII 14, 1–12) Miután a rómaiak észrevették, hogy a barbárok halogatják a támadást, most már nagyon katonásan öltöztették fel fegyverzetüket, és így jó alkalom nyílt annak helyrehozására, amit olyan vetkésen elhanyagoltak előbb. Ám Koméntios a csatarendeket összezavarta. Hol a csatasor közepéről helyezett át erőket a balszárnnyra, hol a balszárnny katonáit irányította át a jobb oldalra. Persze a csatarendek egymás helyére való átirányításával sok zavart okozott. Ebből fakadóan felfordulás keletkezett a hadrendekben. Ráadásul a sereg jobbszárnnyának titokban parancsot adott, hogy a készleteket mentse, s ezért tüstént futva vonuljon vissza. Aki ezt a parancsot kapták, nagyra értékelve fogadták, és sietve menekülni kezdtek. Ennek láttára a római hadsereg többi egysége is zűrzavar lett úrrá. Amint a nap lenyugodott, a rómaiak két mérföldnyire vertek erődtített tábor, és ezen a területen tanyáztak. Az avarok viszont nem mozdultak azokról a helyekről, ahol az előző napon tartózkodtak. Az éjszaka kellős közepén a hadvezér bizonyos elővédek kiküldése ürügyén válogatott katonákat vont össze, és titokban parancsot adott nekik az elfutásra. Aztán hajnalban Koméntios is, hogy úgy mondjuk, vészesen öltözött az azt színlelte, mintha csak vadászna vagy négy mérföldnyi távolságra. Valójában azonban ilyen módon futva menekült, ahogy a lába bírta. Amikor a nap közepe felé járt, a táborozó seregek megértették Koméntios érthetetlen eljárását, és átlátva fővezérük viselkedésén maguk is menekülésbe fogtak. Átkeltek a szomszédos folyón, és teljesen rendezetlenül negyven mérföldet futottak erődtített táboruktól. S miután visszavonulásuk minden vezéri irányítás nélkül folyt le, szörnyű félelem fogta el őket. A barbárok pedig támadásba lendültek, és átúszta a Iatros folyón. Mikor az ellenség a rómaiakra vetette magát, a katonaságon tanácstalanság és félelem lett úrrá. A rómaiak tömegének megállíthatatlan futása következett el ilyenformán. A barbárok pedig körülfogták az erődtített szorosokat, amelyeket a rómaiak atyáik nyelvén kleisuráknak szoktak nevezni. Sokan elveszték a rómaiak közül. Ám miután a rómaiak megelégtették soraik pusztítását, a katonaság falanxba tömörült, és erővel visszazorította a barbárt. Az avarok a támadás ereje következtében eltávoztak a szorosoktól. A rómaiak így nagy veszedelmek közepette ugyan, de az elvonulási utak birtokába jutottak. Koméntios ugyanakkor csúf futással Driziperába érkezett. Ott a város kapuihoz menve kérte, hogy bemehessen, és meleg fürdőkhöz megengedjék a lakosok szitkokkal és kövekkel kergették el a harcban csődöt mondott hadvezért. Koméntios erre a Hosszú Falakhoz ment. Amint

a rómaiak visszavonultak, a barbárok apránként Driziperáig jutottak el, a várost feldúlták, és a vértanúk sorában fényeskedő Alexandros templomát mindent elemesztő tűzzel pusztították el. Rátaláltak a mártír körös-körül ezüsttel ékesített sírjára is, s ezt istentelenül kifosztották, a sírhelyen pihenő tetemet pedig sértő göggel kidobták. Győzelmeik nagyon fennhíjázóvá tették őket: dőzsölve ülték lakomáikat.

(VII 15, 1–14) Ám ezekben a napokban a mi Jézusunk – akiben bízunk és aki az Atyától kapta minden népek feletti hatalmát, örökségül nyerte a lakott világot s birtokul a föld határait – nem engedte, hogy a kagán meg ne tapasztalja az ő uralmának súlyát. Hirtelen ragályos vész lépett fel, és ebben a barbárok tömegei hullottak el; a baj könyörtelennek bizonyult, és semmi találmány nem fékezhetette. Így a kagán mindazért, amit Alexandros vértanú ellen vétkezett, megkapta méltó büntetését. Hét gyermeke esett mirigyduzzanattal s valami tüzes forróságú lázroham betegségébe, és egyetlen napon mind be is fejezte életét. Így a kagán szerencsés győzelmeit szerencsétlenül ünnepelhette csak. Ujjongó dalok, énekek, himnuszok, tapsoló tenyerek, karok szimfóniája és gyönyörű nevetés helyett sirató énekek, könnyek, vigasztalan gyász és elviselhetetlen csapás jutott osztályrészül. Angyalok seregeinek fegyverei találták, világosan látszott a sebosztó csapás, de az ellenséges hadsereg láthatatlan maradt. Miután Koméntios a császárvárosba érkezett, zavarkeltó híresztelések kísérték nyomom. A várost a szóbeszéd hullámai árasztották el, s ezután a jövőendő felidézések szörnyű veszedelmek képe rajzolódtak az emberek szeme elé: mindenki fantáziája ébren álmódott a legkíméletlenebb szerencsétlenségekről. A bizánciak helyzete olyan rosszra fordult, hogy már arra is gondoltak, elhagyják Európát, átmennek Ázsiába, és Chalkédón irányában hajtják végre az átkelést. Chalkédón városa éppen a császárvárossal szemben helyezkedik el. Úgy gondolták, hogy Chalkédón jó fekvésű támaszpont a bizánciak számára. Az uralkodó magához vette a testőröket, akiket a rómaiak excubitoroknak neveznek, katonaságot gyűjtött össze, és a Hosszú Falakat őriztette. Rendelkezésre állott a bizánci démosok egy tekintélyes csapategysége is. A nyolcadik napon a senatus azt ajánlotta a császárnak, hogy küldjön követséget a kagánhoz. Az uralkodó magához hívatta Harmatont, kijelölte őt követnek, és elküldötte a kagánhoz. Harmaton Driziperába ment, ajándékok tömegét vívén magával. A kagán azonban csak jelen szerencsétlenségét panaszolta, és szakadatlanul siratta fiait elvesztését, meg haderőinek romlását. Már tíz napot töltött ott a követ, de még nem beszélhetett a kagánnal, mert annak gyásza keserű volt, szerencsétlensége leküzdhetetlen. Aztán eljött a tizenkettedik nap, és a követet a barbár sátrába vezették. A követ szelíd, behízelgő szavakkal igyekezett a barbárt megnyerni. A kagán mégis vonakodott átvenni a császár ajándékait, mindig csak a tragédia szavait ismételve: „ellenség ajándékai nem ajándékok és hasznatlanok”. A követnek igen sok rábeszélésre volt szüksége, míg rá tudta venni a barbárt, hogy hagyja magát megtisztelni az ajándékokkal. Másnap a barbár megkötötte a békét, és már felkerekedésre készült. A kagán szó szerint a következőket mondotta: „Isten ítéljen Maurikios és a kagán, az avarok és rómaiak között.” A császárt vádolta a béke megbontásával. S szavai nem voltak alap nélküliek, mert valóban a rómaiak voltak a béke megszegői, és a háború felidézői, s így estek az előbbieken elbeszélte szerencsétlenségek áldozatául. A rossz kezdeményezésének végkifejlete ugyanis rendesen súlyos jelenségeket hoz magával. Megegyeztek a felek, hogy a Duna számít választóvonalnak a rómaiak és az avarok között, ám a szlávok

Les guerres 122, 124; Grafenauer 72; Hauptmann 168–169; Haussig 296; Herrmann 32–33; Jones I 314, III 10; Kollautz I 253–256, 279, II 138–139; Kollautz, Balkan. 146, 148; Kovačević 58–59; Kulakovskij II 466–469; Lebeau–Saint-Martin X 381–387; Lemerle 1954

291–293; Lemerle, Miracles II 58–60; Nagy II 141; Nystazopulu 175–178, 199–201; Olajos 154; Pernice 93–94; Spintler 9–10, 18, 29–31; Stratos I 33, 42–44, III 162, 178; Szádeczky-Kardoss 81, 134; Szymański 39; Thiess 304, 311–315; Waldmüller 155–158.

ellen át szabad úsztatni a folyón. A szerződésileg megállapított évpénzt további húszezer arannyal növelték. Mindezzel véget ért a háború az avarok és a rómaiak között. ...

(VIII 1, 9–11) Térjünk azonban vissza az Európában történetekhez. Amidőn a kagán békében hazatérve átkelt a Dunán, a rómaiak Thrákia vidéki haderői követeket küldöttek Maurikios császárhoz, és árulással vádolták Komentioloszt, a hadvezért. Miután a császárvárosban nagy forrongás támadt, a császár döntőbírákat jelölt ki Komentiolos és a követek számára. Sor is került a bírósági ülésre, ám a császár nyomatékos kéréssel fordult a követekhez, mire a vádemelés abbamaradt. Komentiolos ismét hadvezér lett. Nyár beálltakor távozott a városból. Miután a rómaiak a sérelem dolgában megbékéltek a hadvezérrel, Komentiolos katonaságot gyűjtött össze, a Duna folyóhoz ment, és Singidunumban egyesült Priskos seregével.

A szöveg elején a hatodik napot valószínűleg márc. 31-től kell számítani, amikor a húsvét (márc. 30) ünnepe már elmúlván a fraternizálás véget ért az avarok és a bizánci katonák között. — Nikopolis (Nicopolis ad Istrum, más néven ad Haemum vagy ad Iatrum) maradványai a mai Nikjup falu mellett láthatók. Az Iatros (ma Jantra) folyó Dunába torkolásánál feküdt Iatros városa. Theophylaktos Zikidiba helysége Prokopios (De aedif. IV 6, 34) Sykibida nevű Duna-balparti erődjével lehet azonos, amely az Oescus (ma Gigen) közelében épült antik Duna-híd mellett emelkedett. A Sykibida ~ Zikidiba helyen lévő mai települést a szakirodalomban a romániai Čalei ~ Čelei ~ Celei községgel azonosítják, amelyet a rendelkezésekre álló térképek sajnos nem tüntetnek fel. Lásd minderről V. Beševliev, Zur Deutung der Kastellnamen in Prokops Werk „De aedificiis“, Amsterdam 1970, 85 vö. 121 (125 mintha egybemosná a szóban forgó Sykibida és a De aedif. IV 7, 10 említette Sykidaba helyet, holott az utóbbi az előbbtől messze keletre fekszik); vö. C. J. Jireček, Die Heerstrasse von Beograd nach Constantinopel und die Balkanpässe, Prag 1877, 159 (a Sykibidával szemben lévő Palatiolum erődéről szól). Komentiolos délről közeledve alighanem Melta (ma Loveč) táján járt, s onnan keletnek készült fordulni Nikopolis irányába. Ekkor azonban hallotta, hogy a kagán a Duna mentén vonul Tomi tájékat otthagya nyugatra. Erre a bizánci vezér Nikopolis helyett maga is a Dunához vezető útra tért; a Palatiolum—Zikidiba (~ Sykibida) közötti hídnál érte el a folyamot s innen keletnek menetelt Iatrosig, ahol találkozott a nyugatra vonuló kagáni sereggel. Ám itt megütközésre nem került sor, a vezértől cserbenhagyott és megzavarodott bizánci sereg az avaroktól üzve s tizedelve menekült az Iatros (Jantra) felső folyásának vidékén át bizonyára a Sipka-szoroshoz (vö. Jireček, id. mű 153–156). Itt a hágó erődítményeinél sikerült a császáriaknak üldözőiket annyira feltartóztatni, hogy további visszavonulásuk biztosítva legyen. — Drizipera ma Büyükkarıştiran. A Hosszú Falak Selymbria (ma Silivri) városától kiindulva húzódtak Konstantinápoly külső védelmi vonalaként a Márvány-tengertől a Fekete-tengerig. Chalkédón ma Kadiköy. — Komentiolos alighanem sikerült a kagánnak megkönyvékeznie, s így nem hiába vádolta őt árulással serege.¹⁵ — A békétárgyalást kezdő császár ajándékait fanyalogva fogadja a gyászóldó kagán s ezzel kapcsolatosan Theophylaktos Sophoklés (Aias 665) mondásához hasonlítja szavait. — Felmerült a gondolat, hogy a tizenkét napon, amelynek leteltéig Harmatón követ nem járulhatott a kagán színe elé, az avaroknál szokásos gyászidő hossza értendő. Ám a szövegösszefüggés szerint Harmatón a kagánfiak halála után érkezett az avar táborba, ahol

így a gyásznak már korábban el kellett kezdődnie. — A szövegben többször szereplő mérföld (sémeion) római mérföldet jelenthet (közel másfél km). Az egyszer előforduló perzsa mérföld (parasangés) Theophylaktos szemében (V 16, 4; vö. Janin, Constantinople byzantine 446) kb. hét km; valószínű azonban, hogy itt stiláris változatosságot keresve római mérföld jelölésére használja a patinás parasangés kifejezést a historikus.

Iohannes Antiochenus EI p. 147, 26–148, 4

Maurikios bosszús volt, amiért gyűlölték. A hadifoglyok cserbenhagyására gondolva írja hadvezérének, Komentiolosnak, hogy titkon szolgáltassa ki a barbárok kényének Thrákia hadinépét. Persze a hadinép felismerte az ármányt. Mikor ugyanis markukban tartották a hadvezért, az felmutatta nekik az írást. Attól fogva készültek Maurikios megölésére. Értesülvén erről Maurikios leváltotta Komentioloszt, s Philippikost tette a helyére. Komentiolos ügyében a katonák megbízottakat küldöttek ki. Közülük egy Phókas volt. Phókas szembeszállt a császárral. S mikor mindenki távozott, a patriciusok egyike rárohant Phókásra, és meghúzta a szakállát. Phókas arcába nézett, de nem válaszolt neki.

Antiochiai János töredéke szövegösszefüggéséből kiszakítva (s talán Bíborbanszületett Konstantin kivonatolói által némileg megkurtítva is?) csak nehezen és bizonytalanul értelmezhető. Az azonban, hogy Komentioloszt a thrákiai császári katonaság küldöttei útján mint árulót vádolta be Maurikiosnál, félreérthetetlenül ott áll a szövegben, s ez pontosan megegyezik a feljebb idézett Theophylaktos-passzus elbeszéléssel. — Az a híradás pedig, miszerint Maurikios bizánci hadifoglyok cserbenhagyására gondolt, a lejjebb következő Theophanés-citátumban (s az abból merítő későbbi szerzőknél) jut szóhoz részletesebben kifejtve (a közpénzzel takarékoskodó császár megtagadja a kért váltságdíjat, mire a kagán lemeszárolja 12 000 keletrómai hadifoglyát). — Az a közlés is fellelhető Theophanésnél, miszerint Maurikios titkon levélben utasította Komentioloszt katonái kiszolgáltatására az avarok kényének. Ez azonban, különösen a jelen töredék fényében, aligha tekinthető történetileg hitelesnek. Ha a katonák valóban látták volna a császár levelét, amelyben serege cserbenhagyására utasítja Komentioloszt, akkor vajon lett volna-e bármi értelme Komentioloszt vádolni árulással annál a Maurikiosnál, aki állítólag maga szólította fel hadvezérét az elkövetett árulásra? A válasz csak nem lehet. Amennyiben Komentiolos tényleg szándékosan hagyta cserben katonáit — s ez biztosnak látszik, — úgy a kagán környékezte meg, vele pártolt a bizánci generális. Maurikios annak a legenda-képződésnek a kapcsán juthatott állítólagos szerephez ebben az ügyben, amely a gyermekeivel együtt kegyetlenül kivégzett császárból szentet csinált:¹⁶ azt hirdette a legenda, hogy az uralkodó katonái ellen elkövetett vétkéért jámborul e világon óhajtott vezekelni, s nem a túlvilágon (e választás elé egy látomás állította volna). — Philippikosnak, Maurikios sógorának a hadvezérkedéséről a balkáni fronton szól a következő forrásunk is. Ez a parancsnoki tevékenység azonban csak egészen rövid ideig tartott, mert (mint az előző Simokattés-idézet vége mutatta) a katonái vádjára alól felmentett Komentioloszt rövidesen újra a thrákiai sereg élére állította az uralkodó.

Michael Syrus X 24

Amidőn a bolgárok dúlni kezdték Thrákia vidékét, a rómaiak Philippikossal ellenük vonultak; legyőzték a bolgárokat és visszatértek.

¹⁵ Lásd a feljebb, a 12. lábjegyzetben idézett cikket.

¹⁶ Vö. a 12. lábjegyzetben idézett cikk 6. oldalát.

Az idézett mondat előtti és utáni szöveg Maurikios császár bukásának előzményeként tárgyalja, hogy a császár lenézte előkelőit s főleg hadseregét, s az utóbbinak nem fizette rendesen zsoldját. Az utóbbi állításnak Theophylaktos megbízható közlése szerint volt valamelyes történeti magja, amennyiben a zsold egy részét a korábbi szokással szemben készpénzben nem, hanem természetben szándékozott kiutalni Maurikios. Ugyanígy valóságos tények húzódnak meg Michael Syrus Maurikios bukásáról szóló közlése mögött is, még ha azok a maguk kurtaságában némileg torzítva, tévedésektől sem mentesen adják vissza a más forrásból hitelesebben ismert eseményeket. Így nincs ok a Philippikos „bolgár” harcáról szóló híradást mindenestől elvetni. Ha a szír krónika avarok helyett bolgárokat említ Thrákia dúlóiként, ennek oka nyilvánvalóan az, amit más forrás is mutat, hogy az avar kagán seregében bolgárok is szolgáltak, vagy egy-egy ponton ők adták a nomád sereg zömét. Ami Philippikosék „győzelmét” illeti, legkönyebben úgy egyeztethető össze Theophylaktos elbeszélésével, ha az üldöző avar seregnek a (Sipka?) hegyszorosostól történt visszaszorítását (Theophyl. Sim. VII 14, 9) azonosítjuk a szír krónikás említette diadallal, mert ez tette lehetővé a császáriak immár rendezett és nem menekülésszerű (vö. Theophyl. Sim. VII 14, 11) visszavonulását. Persze felvetődhet a kérdés, vajon az udvar annyira gyorsan intézkedhetett-e Philippikosnak Komentionios helyébe állításáról, hogy az már a hágó előtti harcokban átvette a parancsnokságot. Ha nem, azt kell hinnünk, hogy a járványtól tizedelt kagáni sereggel szemben érték el valami kisebb hadisikert a bizánciak, amiről Theophylaktos elbeszélése nem szól.¹⁷

Theophanes a. m. 6092 (p. 278, 28–280, 20)

Maurikios Priskos támogatására Komentionioszt küldte el gyalogos haderővel. Értesülve erről a kagán Komentionios ellen Moesiában szállt táborba 30 mérföldnyire Komentioniostól. Komentionios nagy titokban hírnököket küldött a kagánhoz. Egyesek azt mondják, Maurikios utasította Komentionioszt, hogy adja a római sereget fegyelmetlenkedési megkorlátozásul az ellenség kezére. Éjszaka közepén parancsot adott a hadseregnek a fegyverbezállásra, de nem tárta fel a tömeg előtt, hogy háborús összecsapás van készülóban. Katonái feltételezve, hogy csak gyakorlatozás céljából adott parancsot a fegyverfogásra, nem a kellő gondnal öltöztek fegyvert. Mikor aztán nappal lett, és a barbárok odaértek, nagy, hangos zűrzavar lett úrrá a hadseregen. Komentionios pedig összehívta a hadsorokat, s így azok kavargásának az okozójává vált. A rómaiak ilyenformán megfutamondtak, a barbárok meg, vezéri irányítás nélkül találva a hadinépét, kíméletlenül öldösték őket. Komentionios csúfságos futással jutott Driziperához. A városbeliek azonban sértéseket és köveket zúdítva rá eltávolították a város alól. A barbárok Driziperához jöve a várost feldúlták, szent Alexandros templomát felgyújtották, megtalálva ezüsttel díszített sírját szentségtörő módon kifosztották, sőt a vértanú tetemét is meggyalázták. Thrákiában sok hadifoglyot szereztek, és fényesen mulatoztak gögösen megálázva a rómaiakat.

Mikor Komentionios Bizánchia érkezett, a legnagyobb zavar és mozgolódás tört ki a városban úgy, hogy a megremült emberek ott akarták hagyni Európát és áttelepedni Ázsia földjére Chalkédónba. A császár a palotaőrseget magához véve és hoplita csapatot gyűjtve össze a Hosszú Falakat őrizte. A démosok pedig a várost biztosították. A senatus felhívta a császárt, hogy küldjön követtséget a kagánhoz. Az Isten bosszút állva Alexandros vértanúért, ragályos vészt küldött a barbárokra. S egyetlen napon más nagy tömeg emberrel együtt a kagán hét fiát ölte meg

láz és mirigydaganat útján. Így diadalmi öröm, hálának és dal helyett vigasztalan halottsirató, könny és gyász lett úrrá a barbáron. A senatus felhívta a császárt, hogy indítson követtséget a kagánhoz. A császár Harmatizont küldte el sok ajándékkal a kagánhoz Driziperába, aki szelíd szavakkal igyekezett behízelegni magát a barbárnál. A barbár azonban nem akarta elfogadni az ajándékokat, teljesen a gyermekei miatti elviselhetetlen gyász foglalta le. Ezt mondogatta a követnek: „Isten fog ítélni köztem és Maurikios császár között; mert a békét ő szegte meg. A hadifoglyokat visszaadom neki, ha fejenként egy aranyat kapok tőle.” Maurikios azonban nem tudta rászánni magát, hogy ezt megadja. A kagán most felet kívánt kapni fejenként; de a császár nem fogadta el azt sem, hogy így fizessen, sőt azt sem, hogy négy kerationért kapja vissza őket. Erre a kagán dühbe gurulva valamennyit megölette és felkerekedett vissza saját országába, ötven-ezer arannyal emelve a rómaiak által szerződés szerint fizetendő összeget. A felek egyébként megegyeztek, hogy a Duna folyót nem lépik át.

Ettől fogva Maurikios császár felé csak úgy áradt a gyűlölet, és kezdtek szidalmakat szórni rá. A Thrákiában állomásozó hadinép ugyancsak a császár szidalmazásába fogott. A hadsereg Komentionios harc közben árulással vádolva, megbízottakat küldött a császárhoz. Közöttük volt Phókas is, aki a császárral beszélve felfuvalkodottan ellentmondott neki a kihallgatáson úgy, hogy a patríciusok egyike megpofozta őt, és szakállát is megtépázta. A császár nem tette magáévá a hadinép Komentionios elleni vádját, a megbízottakat dolgukvégetlen bocsátotta el. Ezért is vette kezdetét a császár elleni celszövé.

Theophanés fenti elbeszélésének legnagyobb részét Theophylaktos művéből vette át. Az idetartozó magyarázatokat feljebb a Simokattés-citátum kommentárjában már megadtuk. Kivétel a démos szó értelmezése az adott összefüggésben. A császár-város lakossága úgynevezett démosokra tagolódott, amelyek (a késői időkben a „zöldek” és „kékek”) a hippodrom rendezvényein, valamint politikai és vallási irányzatok támogatásában vagy elvetésében nemegyszer képviseltek önálló pártállást. A városfalak védelmére pedig polgármilíciaként vonultak fel. — Ott, ahol Simokattés és Theophanés híradása azonos témánál eltér egymástól, a késői kompilátor megbízhatóságát kell kétségbe vonnunk. Áll ez a császári követ nevére, amely Theophylaktosnál Harmatón, Theophanésnél pedig Harmatón. S ez vonatkozik az avaroknak fizetendő évpénz emelésének az összegére is, amelyet a kortárs 20 000, a századokkal későbbi krónikás 50 000 aranyra tesz. — Theophanés közléseinek egy része olyan forrásból való, amely tartalmában közel állott Iohannes Antiochenus idézett töredékéhez. Mindehhez feljebb már fűztünk kommentárt. — Ami a kagán által kért váltságdíjat illeti, ezzel kapcsolatban a következőt kell megjegyeznem: A késő római és bizánci aranypénz, a nomisma (solidus) súlya kb. 4,50 gramm; ennek huszonegyedét érte a keration, tehát a kagán utolsó ajánlata az volt, hogy egy solidusért hat bizánci hadifoglyot bocsát szabadon.

Georgius Monachus vol. II p. 658, 18–659, 13

Háborús összecsapásra került sor a rómaiak és a barbárok közt Moesiában. Ekkor, mint mondják, Maurikios császár utasította hadvezérét, akire a római hadsereget bízta, hogy szolgálta ki az ellenség kényének katonáit lázadásuk miatt; a hadvezér hallgatott rá, s az utasítás megvalósult. Nagy római hadinép esett fogságba. A senatus felkérte a császárt, hogy pénzen váltsa ki őket. A császár engedett a kérésnek. Követeket küldött a barbárok vezetőjéhez, hogy a hatalmába kerül-

¹⁷ Lásd minderre *S. Szádeczky-Kardoss*, Eine unbeachtete Quellenstelle über die Protobulgaren am Ende

des 6. Jhs: *Bulgarian Historical Review* 11 (1983) Nr. 2., 76–79.

teket kíváltsa. Ő kinyilatkoztatta: „Kiadom valamennyit, ha fejenként egy aranyat kapok.” A császár nem vállalta ez összeg odaadását. Viszont a barbár már csak fél-fél aranyat kívánt kapni. Mikor pedig a császár ezt az ajánlatot sem fogadta el, a barbár indulatba jövén együtt mind a 12 ezret megölte. Ettől fogva és emiatt Maurikiost meggyűlölték. Mindenki gyalázni és vádolni kezdte őt. Ő pedig megbánta tettét, magába szállt, s belátta, hogy ítélet vár rá. Azt választotta azonban, hogy e világon kapja büntetését, s ne a túlvilágon feleljen a félelmetes bíróság előtt.

György barát Theophanés elbeszélését veszi át erősen megkurtítva s itt-ott az értelmet is torzító átszövegezéssel. (Míg Theophanés csak fegyverkezéssel beszél, addig Georgios már lázongásról szól annak okaként, hogy a császár katonáit cserben hagyatja Koméntiiosszal.) Új adat Georgiosnál, hogy a kivégzett bizánci hadifoglyok száma 12 000 volt.

Symeon p. 139, 19–140, 13

A szkíták legyőzői megmozdulást terveztek a császár ellen. Ám a császár kitarzott velük szemben. Midőn háborús összecsapás készült kitörni a rómaiak és az avarok között, Maurikios császár utasította a hadsereg parancsnokságával megbízott fővezérét, hogy szolgálat-sa ki katonáit az ellenség kényének, hiszen őellené terveztek lázadni. Az utasítás megvalósult. Nagy tömeg esett hadifogságba. Ezeket elhajtották a szkíták, hogy a rómaiak pénzen váltsák majd ki őket. A császár úgy nyilatkozott a kagánnak, hogy ha szereti a békét, akkor valamennyi foglyot ingyen bocsátja neki szabadon. Ám az ellentmondóan nyilatkozott: „Kiadom valamennyit, ha fejenként egy aranyat kapok.” A császár nem vállalta az összeg odaadását; viszont a barbár már csak fél-fél aranyat kívánt kapni. Mikor pedig a császár ezt az ajánlatot sem fogadta el, a barbár indulatba jövén mind a tizenkétezer megölte Hebdomonnál a Campus tribunális mezején. Ettől fogva és emiatt mindenki meggyűlölte Maurikiost. Ő pedig megbánta tettét s belátta, hogy ítélet vár rá; azt válaszolta azonban, hogy büntetését nyerje el inkább ezen a világon, semmint ama félelmetes bíróság ítéletére.

Symeon Magister elbeszélése gyakran szó szerint egyezik György barátéval. Hebdomon a Konstantinápolyból nyugatra vezető út hetedik mérföldkövének fekvő elővárosi terület. Róla és az ottani Campus tribunálisról szól R. Janin, Constantinople byzantine, Paris 1964, 446–449. Kérdés, vajon az az adat, miszerint a kagán nem állt meg Driziperánál, hanem a hadifoglyok kiváltásáról tárgyalva már a császárváros tözsomszédságában tartózkodott, hiteles forrásból származik-e. A közel egykorú Theophylaktos (VII 15, 9) szerint a császár követe Driziperában tárgyal és egyezik meg a békefeltételekben a nomád fejedelemmel.

Theodosius Melitenus p. 97, 2–16

Az újabban álszerzőnek minősített (vö. 19. §) Theodosios Meliténos neve alatt fennmaradt szöveg egészében szó szerint egyezik Symeon Magistros előzőleg idézett textusával. Így itt fordítását külön adni felesleges. Az eltérés csak annyi, hogy a második mondatban nem az áll, miszerint a császár „kitartott” lázongásra készülő katonáival szemben, hanem „haragudott” rájuk. (Egyébként ez lehet a korrekt fogalmazás, s a Symeon-kiadás valószínűleg egy romlott kézirati olvasatot tartalmaz ezen a helyen.) — Theodosios kiadója Hebdomon említését (indokolatlanul?) interpolációnak tekinti, és kihagyja a lenyomtatott szövegből.

Chronographia brevis p. 62, 10–17

Maurikios császár uralkodott 20 évig és 4 hónapig. Kegyes és igazhíű volt. Csak abban vétkezett, hogy nem akarta 4 keration árán kiváltani a kagántól a hadifoglyokat. A kagán erre indulatba jött, és mindet megölte. Maurikios a papokkal együtt könyörgött az emberszerető Istenhez, hogy az általa elkövetett vétkekért itt viselje el a megtorlást és ne az eljövendő túlvilágon.

Az anonim krónikás rövid beszámolójának minden összetevőjével már találkoztunk a fentebbi forráshelyekben.

Chronicon Bruxellense p. 29, 6–9

Jöttek az avarok és Hebdomonban Tribunalion mezején hetvenezer hadifoglyot gyilkoltak meg, amiért nem váltotta ki őket pénzen Maurikios császár.

A leggyilkoltak száma a másolók kezén tizenkétezerrel hetvenezerre torzult. Hebdomon és Tribunalion helyekre lásd feljebb a Symeon-részlet magyarázatát. (A latin kölcsönszóból képzett Tribunalion kifejezés emelvényt jelent körülötte fekvő térről, ahol a császár, illetve más főember szólott a néphez, vagy egyéb hivatali tevékenységet végzett, így például ítélkezett.)

Cedrenus vol. I p. 700, 4–19

Az ellenfelek változatos üldöző hadmozdulataira került sor egymás ellenében, miközben a rómaiak sokasága részben levágtatott, részben hadifogságba esett. A kagán ekkor Maurikiost hadinépe lemesárlása okozójának kiáltotta ki, ám, mondotta, ő egy-egy aranyért kiadja a hadifoglyokat. Aztán két foglyot ígért az egy aranyért, majd négy-négy kerationt kért fejenként. Maurikios azonban még ennyit sem akart fizetni. Ezért a kagán indulatba jövén mindet megölte. Számuk 12 ezer volt, s váltságdíjuk személyenként két miliarésiont számítva 2933 kerationra rúgott volna. Így cselekedvén a kagán visszatért saját országába, miután a rómaiak által fizetendő évpénzt 50 ezer arannyal felemelte. A hadsereg követéseket küldött Koméntiios ellen vádat emelni, mint aki a háborúban árulást követett el. A követek közt volt Phokas is. Ő a kihallgatáson keményen ellentmondott a császárnak. Erre a patríciusok egyike (botjával) megütötte és szakállát megtépte. A császár pedig dolgavégezetlen bocsátotta el. Ebből kifolyólag vette kezdetét a császár elleni celszövés.

Kedrénos hol szó szerint, hol (közvetítő forrásból?) tartalmilag Theophanés elbeszélését reprodukálja. Emellett György Barát művéből merít. — 1 aranypénz (nomisma, solidus) = 12 miliarésion (milliarensis) = 24 keration (siliqua).¹⁸ Hogy tizenkétezer foglyra milyen pénzegységből esett volna 2933, ez nem világos. A szövegbe feltehetőleg súlyos másolási hiba csúszott ezen a ponton.

Zonaras XIV 13, 7–23

A kagán ismét a rómaiak területei ellen vonult. Midőn a római hadak szembeszálltak vele, majd felülkerekedett, majd alulmaradt. Egyetlen napon hét fia halt meg ragályos betegség és láz következtében. A császár Koméntiioszt küldte a kagán ellen nagy tömegű hadsereggel s, azt mondják, utasította őt, hogy szolgáltassa ki

¹⁸ Lásd H. Chantraine: Kl. Pauly III 197 (keration), 1298–1299 (milliarensis), V 193–194 (siliqua), 259 (solidus).

katonaságát az ellenség kényének holmi lázongások és fegyelmezetlenségek megtorlásául; haragtartó volt katonáival szemben. Komentiolos rendezetlenül csapott össze a barbárokkal s maga környezetével együtt rögtön futásnak eredt, már előre felkészülve erre. A többiek egy része elesett, más része élve került hadifogságba. Azt mondják, tizenkétezer körül volt a száma a hadifogságba esetteknek. A kagán győzelme nyomán felfuvalkodott, és egészen a Hosszú Falakig nyomult. A császár hadinépet gyűjtve a fal védelmére küldte az embereket. A ragályos betegség következtében nemcsak a kagán fiai haltak meg, amiről már szólottunk, hanem nagy tömeg avar is odaveszett. Emiatt elbátortalanodott a barbár és sietett felkerekedni saját országába. Jelezte Maurikiosnak, hogy kiválthatja a hadifoglyokat, ha mindegyikért egy aranyat ad. A császár azonban e javaslatra nem mondott igent. A kagán erre azt kérte, hogy a foglyok mindegyikéért fél-fél aranyat kapjon. Ám a császár ennyirel sem akarta kiváltani a fogságba esetteket; az ok részben fukarsága volt (pénzhiány vett ugyanis erőt rajta), részben katonáival szembeni haragtartása érvényesült. A barbár erre őrvjögő dühében valamennyi hadifoglyát kardélre hányatta, s aztán felkerekedett hazafelé. Ebből kifolyóan mindenki ben gyűlölet támadt a császár ellen, s mindenki gyalázta őt. A hadsereg pedig feljelentést tett Komentiolos ellen, mint aki háborúban elárulta katonáit. A feljelentést tevők között ott volt Phókas katona is, és olyan tiszteletlenül beszélt a császárral, hogy emiatt egyesek megütötték őt. A császár nem adott helyt a Komentiolos elleni vádaknak, s így dolga végezetlen küldötte el a vádemelőket.

Zonaras elsősorban Theophanésből és György Barát művéből látszik meríteni a maga elbeszélésének az anyagát.

Glycas p. 508

Maurikios hadvezére a katonák lázongásának az ürügyén a római tábornok mintegy 12 ezer harcossal a barbárok kényének szolgáltatta ki. Az északi szkíták királya azzal kereste meg Maurikioszt, hogy minden egyes főért fél-fél arany váltásdíjat adjon; ám a császár nem hagyta magát rábeszélhő, s így a barbárok valamennyi foglyot megölték.

A szöveg bonni kiadásában *proaktios* (partvidéki) szkítákról szól. Ám a kifejezés ebben a formában alighanem sajtóhiba vagy legalábbis szövegromlás *prosarktios* (északi) helyett. Fordításomban ez utóbbi olvasatot vettem alapul. Ez a szó áll egyébként a (lejjebb olvasható) Manassés-részletben is, amely Glykas főforrása lehetett.

Glykas, Epist. p. 458

Maurikios hozzájárult, hogy elpártolás ürügyén mintegy tizenkétezer főnyi római sereget szolgáltassanak ki a barbárok kényének. Közülük minden egyes személy kiváltására fél-fél aranyat kértek, de a kérésre egyáltalán nem hajlott a császár. Ezért mindnyájuk fejét barbár kéz vágta le.

Manasses 3523—3549, 3570—3571

A kagán az északi szkíták királya volt s rávetette magát a rómaiak erődeire. Rohammal kerített kézre bástya övezte városokat. Végigdúlta az alsó Dunával határos egész területet, a folyam vizeit vérről festette, serege minden kardját és dárdáját gyilkosságok vérében mosdatta, végül hadifoglyok népes seregét gyűjtötte össze, létszámuk teljes tizenkétezer férfiút tett ki. A rómaiak uralkodójához, Maurikioshoz küldöttséget menesztett. Kérte, hogy váltsa ki a hadifogságba esetteket, sokaságukért kellő mennyiségű pénzzel fizessen. Ám a császár keményszívűségét nem hajlította lágyabbra sem az esz-

telen és őrvjögő szkíta durvaság, sem a barbár kagán szilaj indulatossága, sem az elfogottak gyásza, jajgatása, könnye. Eltérhetetlen gúzsba kötötte a pénzhiány. A barbárnál barbárabb kagán ismét követséget küld Maurikioshoz, amely mérsékeltebb hangnemben, engedékenyen beszél hozzá, s a váltásdíj mennyiségét is lejjebb szállítja. De a császár, mintha pajzs takarná, betömte fülét, s nem volt hajlandó meghallgatni a csábító hangokat. Elzárkózása miatt a kagán indulatba jött, mint egy dühös párdue vagy éppen tigris. Keserű halálra ítélte a sok férfit s, jaj, kardokkal kaszála le a nagyszámú tömeget; a föld színét egészen befedte elhullottakkal. Holtak vérével festette az ottani mezőket, fenyőcsonkok hasonlatosságára terítette el a holttestek halmait. . . . A császár értesül a tízezernyi férfi lemészárlásáról és elítéli saját hitvány, kicsinyes fukarságát.

A verses krónika kihagyott része hosszasan ecseteli a pénzhiány, fukarság szörnyűségét. Majd az idézett passzus folytatásaképpen retorikus képet ad Maurikios bűnbánatáról. Mindez azonban már aligha tekinthető az avar történelem forrásának, annyira áttételesen kapcsolódik csak a kagántól lemészároltatott bizánci hadifoglyok sorsához.

Ephraim 1246—1264

Az avarok vezére akkoriban kimondhatatlanul nagy sereg fegyveres támogatásával Thrákia ellen vonult. Zsákmányt vitt el és prédát szerzett; továbbá tonyentelen népet kerített élve hatalmába, férfiakat, asszonyokat, gyerekeket, csecsemőket, szám szerint vagy tizenkét-ezret. De miért szaporítsam írásomban a szót? Az aranyra éhes lelkű barbár mindössze hatezer aranyban állapította meg a hadifoglyok váltásdíját. Kéri a döntést, s némi erőszakkal is fenyegetőzik. Ám jaj, a császár az aranyat becsüli többre embereinél. A barbár pedig (meg ne hasadj szívem! ó a vadállatias, az őrvjögő lélek!) lemészárolja a sokezerényi létszámú tömeget. Vérszennyezte vérfolyam fakad, mint mikor hideg víz fut le a lejtőn. Megtudta ezt az uralkodó. Agya rendíthetetlen, de szívét fájó érzés emészt, ahogyan a csontot a szű, mintha csak a gonosz Telchis rosszakaratából történne.

A korábbi szakirodalomban elhanyagolt verses (tizenkét szótagos sorokból álló) császárkrónika egyetlen igazán korszerű feldolgozása sajnos elérhetetlen maradt számomra (O. Lampsidis, Beitrage zum byzantinischen Chronisten Ephraem und zu seiner Chronik, Athen 1971). Így az utolsó mondat fenti értelmezése, amelynek görög eredetije, úgy látszik, homályos szövegezésű (romlott vagy rosszul lenyomtatott textusú?), csak hipotetikus lehet. Az antik mitológiában a Telchisek nemcsak rosszindulatúak, hanem arra is képesek, hogy egy ember tudatát elhomályosítsák („das Bewusstsein verdunkeln”: L. Preller, Griechische Mythologie I., Berlin 1894, 605). Ez történik Maurikiosszal is, akin rögeszmeként hatalmasodik el a bűntudat és a túlvilági ítélettel való rettegés.

Nicephorus Callistus Xanthopoulos XVIII 28 et 38 (p. 384 AB, 404 A)

. . . letétetvén tisztségéből (Petros) otthon maradt, s ismét Priskos vette át a vezényletet. Az európai hadszíntéren terembe felbontotta a kagánnal fennálló fegyvernyugvást. Persze ő (a kagán) kezdte el elsőként az ellenségeskedést, amidőn mérhetetlen sereggel hirtelen a rómaiak földjére csapott le. Igen sok őrállomást bevett. Alexandros vértanú templomát pedig felperzselt, földi maradványait koporsójából kitette s elbizakodottan még ezen felül is sok gonosz dolgot merészelt tenni vele. Emiatt aztán fennhéjázó túlkapásainak méltó büntetését nyerte el: látta egyetlen nap alatt hét fiának az elvesztését. Ekkor a kagán ott, ahol a tengerbe ömlik, átkelt a

Dunán s szörnyűségeket követett el, mindennel úgy bánt el, mint kényre-kedvre kiszolgáltatott zsákmánnyal. Maurikios szinte már mindenről lemondott, de aztán mégis sok ezer főnyi sereggel Komentiost küldötte ki hadvezérnek, hogy szembeszálljon az ellenséggel. Am ő véghez semmit sem vitt, menekült a veszély elől, s így a nyugati örálomások egyikét őrizgette csak. Jőval később Maurikios követeket küldött és rávette a kagánt, hogy legyen végre békés érzülettel . . .

Maurikios arra buzdította Petrost, hogy mindent tegyen meg a kagán ellenében, ha hatalmában áll cselekedni, s ne engedje onnan eljönni a hadsereget, inkább szolgáltatassa ki azt az ellenség kényének kitervelt indékedéssel. A császár ugyanis neheztelt katonáira, s nem tudta felejtetni, hogy csak lázadásban és felkelésben lették kedvüket. A kagán titokban kivonulva lerohanta a makedón földet, és mérhétlen tömegű embert kerített hatalmába. Így került Bizánc közelébe. Minden egyes férfit két aranyért kínált fel. Maurikios azonban terhesnek találta ezt, s az annyira olcsón kínált alkuba nem ment bele, mert a pénzsóvárság erőt vett rajta. Ekkor a kényúr forró indulatra lobbant, s a sokezerényi létszámú hadifogoly tömeget mindenestül kardélre hányatta. Úgy hiszik, emiatt haragudott az Isten Maurikiosra.

A késői egyháztörténetíró ott is összezavarja az események kronológiáját, szereplőit és részleteit, ahol biztosra vehetjük, hogy Theophylaktos és Theophanés megbízhatóbb közlései rendelkezésére állottak. Egyik legszembevetőbb ilyen (talán az emlékezetből való dolgozásra visszavezethető) valótlan adata, miszerint Petros (és nem Komentiolos) szolgáltatatta ki a bizánci katonákat az avarok kényére-kedvére. Vagy például minden más forrásunk híradásával ellentétben áll az a kijelentés, hogy két aranyat kért egy-egy hadifogolyért a kagán (egybeült azt olvasuk, hogy először egy aranyat, majd utóbb ennél is kevesebbet kívánt fejkenként váltságdíjúl a nomád fejedelem). A fordításban három ponttal jelölt helyen az egy hadjárat keretébe tartozó eseményeket hosszú (több oldalas) elbeszélések anakronisztikus közbeiktatásával szakítja kettőbe a szerző. — A Duna-torkolat említése talán (?) az előző (50.) paragrafusban szereplő Tomi körüli harcok torzult tükröződése. Komentiolos állítólagos nyugati örálomásra húzódása olyan eleme a niképhorosi közlésnek, amelyet nem tudni hogyan vont bele zavaros mondanivalójába a szerző.

Magnus Chronographus: 13 (p. 43–44)

Maurikios császár utasította Komentiost, a hadvezért, hogy adja a római sereget fegyvelmetlenkedései megtorlásául az ellenség kezére. Ő éjszaka közepén kezdte ezt végrehajtani, ekkor adott parancsot a hadseregnek a fegyverbe szállásra, de nem tárta fel a tömeg előtt, hogy háborús összecsapás van készülöben. A katonák feltételezve, hogy csak gyakorlatozás céljából adott parancsot a fegyverfogásra, nem a valódi harchoz szükséges módon fegyverkeztek fel s indultak meg. Emiatt, mikor eljött a nappal, hangos zűrzavar lett úrrá a hadseregen. A barbárok a sereg hadrendeit zavarba hozták; miután vezéri irányítás nélkül találták a hadinépet, egyeseket

könyörtelenül lemészároltak, másokat rabszolgává tettek és sokakat hadifogságba hurcoltak Thrákiából. A barbár kagán aztán vette a hadifoglyokat, s fejkenként egy aranypénz értékű járó váltságdíjat adott meg a császárnak. Ő azonban nem tudta rászánni magát, hogy ezt fizesse; emlékezetében tartotta serege rossz viselkedését. Pedig a kagán ajánlata megismétlésekor már csak fél-fél aranypénzt kívánt kapni minden foglyáért fejkenként. Amikor azonban a császár azt felelte, hogy a hadifoglyok még négy-négy keratonra sem számíthatnak részéről, akkor jött indulatba a kagán, és ölette meg az összes hadifoglyot. Aztán a rómaiakra még ötvenezer arany évi adót rótt ki. Maurikios pedig istentelen cselekedete miatt kivégzés büntetését szenvedte el, megtörténvén asszonyaival, gyermekeivel, hozzátartozóival.

A névtelen szerzőtől való és csak néhány rövid töredékében ismert krónika, amelyet görögül „Megas Chronographos” („Nagy Kronografus”) néven citál a *Chronicon Paschale* vatikáni kódexe, Hitvalló Theophanés és Niképhoros patriarcha közös forrásának számít a szakirodalomban a 602 utáni eseményekre vonatkozóan. Lehet azonban, hogy talán már korábbi események leírásánál is beletekintett ebbe a forrásba Theophanés (vagy Theophanés és a Megas Chronographos egyazon Theophylaktos-kivonatolóból merített?). Theophanés mellett főleg Georgios Monachos elbeszéléssel mutat rokonságot a „Nagy Kronografus” itt idézett részlete.

Georgios Monachus, redactio interpolata, p. 556–557

A császár Priskost, saját vejét küldte ki az egész sereggel a szkíták ellen. A katonák a szkíták legyőzése után felzendültek a császár ellen. A császár megharagudott rájuk. Midőn háborús összecsapásra került sor a rómaiak és a barbárok között, Maurikios császár utasította hadvezérét, akire a hadsereget bízta, hogy szolgáltatassa ki katonáit az ellenség kényének a lázadás miatt, amelyet őellene forraltak, s ez az utasítás megvalósult. Nagy tömeg esett fogságba. Ezeket a szkíta elhajtotta, hogy a rómaiak kiváltsák őket. A császár a kagánnak úgy nyilatkozott, hogy ingyen kellene neki őket szabadon bocsátania. A kagán ezzel szemben kinyilatkoztatta: „Kiadom valamennyit, ha fejkenként egy aranyat kapok.” A császár nem vállalta ez összeg megadását. A barbár ezután már csak fél-fél aranyat kívánt kapni. Mikor pedig a császár ezt az ajánlatot sem fogadta el, a barbár indulatba jővén megölte a 12 ezer foglyot a Campus Tribunális mezején.

Feljebb a Georgios Monachus és Symeon elbeszéléséhez adott kommentárok György Barát interpolált változatának itteni részéhez is kellő magyarázattal szolgálnak. — Priskos a valóságban nem Maurikios császárnak, hanem utódjának Phókásnak volt a veje.

Dorotheus p. 263–264

A vulgáris görög elbeszélés semmi történelmileg felhasználható önálló információt nem tartalmaz. Így fordítását adnunk feleslegesnek látszik.

52. §

PANNONIÁBÓL (TEHÁT AVAR FÖLDRŐL) IOHANNES FŐPAP ISTRIÁBA JÖN¹⁹

Gregorius Magnus, Epist. IX 155

Gregorius Marinianusnak, Ravenna püspökének. Jelen sorok kézbesítői, az a fényes rangú férfi és az a véd-

nők eljöttek hozzánk, s állították, hogy az erődített helységben, amelyet Novasnak mondanak, egy Iohannes nevű és a pannon tartományokból (de Pannoniis) jövő püspök nyert hivatalt; ehhez az erődített helységhez

¹⁹ Grafenauer 72; Hartmann II 1., 114, 122; Hauptmann 167; Herrmann 34–36; Kollautz, Nor. 626, 634;

Szádeczky-Kardoss 82–83; Thiess 305; Waldmüller 218–221.

volt csatolva kvázi egyházmegyeileg az ő szigetük, Caprulae.

Nagy Szent Gergely pápa 599 májusában kelt levelének folytatása olyan eseményekkel foglalkozik, amelyek a „három fejezet” (tria capitula) ügyeként emlegetett dogmatikus meghasonlás egyházi zavaraihoz tartoztak az Adria északi partvidékének püspökségeiben. Mindennek közvetlen köze az avar történelemhez nincs. Az a tény azonban, hogy a Sirmium elfoglalásával teljes egészében avar fennhatóság alá került pannon területről egy tekintélyes keresztény papi személyiség ekkoriban érkezik a még császári igazgatás alatt álló Adria-partra, igen nagy valószínűséggel a kaganátus történetéhez kapcsolható. Feljebb a 25. paragrafusban (Arch. Ért. 106, 1979, 241–242) utaltunk arra, hogy egyes kutatók feltételezték a kereszténység némi továbbélését az avar hódítás után is Pannonia Sirmiensi-sben. Iohannesben a pannon földön a nomád fennhatóság idején is még egy ideig vegetáló egyházi életnek egyik képviselőjét láthatjuk. Távozása Pannoniából talán (?) azzal az összeütközéssel lehet kapcsolatos, amelyre ugyanebben az időtájban Callinicus ravennai exarchus és az avar függőségben élő (feljebb 44. §; Paulus Diaconus IV 10, 28, vö. 24; 34. §) alpesi szlávok között került sor, s amelyről a következő pápai levél szól. — Caprulae ma Caorle, s ennek a közvetlen közelében feketett Novas (? = Novae); lásd L. M. Hartmann, *Geschichte Italiens im Mittelalter* II 2., Gotha 1903, 103–104, 119.

Gregorius Magnus, Epist. IX 154

Gregorius Callinicusnak, Italia exarchusának. Aközben, hogy nekem a szlávokon nyert győzelmekről adtak hírt, tudjátok meg, hogy öröm és megkönnyebbülés ért azért is, mert kegyelmességetek az apostolok fejedelméhez, a boldogságos Péterhez küldötté jelen sorok Caprulae szigetéről való kézbesítőit, akik siettek a szentegyház egységének ügyéhez csatlakozni.

Nagy Szent Gergely pápa 599 májusában (az előzőleg idézett levéllel egyidőben) írott üzenetéből az ünnepélyes udvariaskodások éppen úgy érdeketelenek az avar történelem szempontjából, mint az utalások arra, hogy a Caprulae (a mai Caorle) szigetéről való férfiak dogmatikus vitájában Szent Péter utódja, a pápa oldalára álltak, s ezzel a szentegyház egységének a helyreállítását szolgálták. Annál fontosabb az avar história oldaláról nézve azt megtudnunk, hogy a levél keltét megelőző időben Callinicus, a ravennai exarchus ama alpesi és Adriavidéki szlávokkal vívott győzelmes háborút, akik korábban is, későbbben is az avar kagán hatalmi szférájába tartoztak (lásd Paulus Diaconus IV 10, 24 vö. 28; Fredegar IV 48; feljebb 34. és 44. §). — Amennyiben Callinicus avar ösztönzésre támadó szlávokat vert meg, ami, mondtuk, rendkívül valószínű, úgy (ha talán formailag nem is, de ténylegesen) a kagán kezdte a háborút 599 elején. A bizánci békebontás (lejjebb 53. §) csak válaszlépés volt. (Arra, hogy az avarok titkosan szlávokat bujtogattak Bizánc ellen, az iskolapéldát feljebb a 29. paragrafus mutatta be.)

53. §

AZ EGYESÜLT BIZÁNCI HADERŐ A BÉKE MEGSZEGÉSÉVEL TÁMADÁSRA INDUL S VIMINACIUMNÁL HÍDFŐÁLLÁST FOGLAL EL A DUNA BAL OLDALÁN (599 NYÁR ELEJÉN)²⁰

Theophylactus Simocatta VIII 1,10–2,9

Miután a császárvárosban nagy forrongás támadt, a császár döntőbírákat jelölt ki Komentiolos és a követek számára. Sor is került a bírósági ülésre, ám a császár nyomatékos kéréssel fordult a követekhez, mire a védelmes abbamaradt. Sőt Komentiolos ismét hadvezér lett. Nyár beálltakor távozott a városból. Miután a sérelem dögében a rómaiak megbékéltek a hadvezérrel, Komentiolos katonaságot gyűjtött össze, a Duna folyóhoz ment, és Singidunumban egyesült Priskos seregével.

A negyedik napon gyűlést tartottak a táborozó seregek, és Priskos beszéde nyomán megszakadt a béke az avarok és a rómaiak között. Az uralkodó, Maurikios ugyanis császári rendeletben adott parancsot a hadvezéreknél, hogy tekintsenek el a békeszerződés betartásától. Miután a békeállapot így nyilvánvalóan megszűnt, a rómaiak Viminaciumba vonultak. Ez a sziget a Duna folyóban fekszik. Komentiolos ezen a szigeten megbetegedni látszott. Midőn a rómaiak a szigetről a szárazföldre átkeltek, a kagán tudomást szerzett a római tábor hadmozdulatairól. Maga, a barbár haderőt összegyűjtve a rómaiak földjét kezdte dúlni; négy, még életben levő fiának is adott át erőket s rájuk bízta a Duna átkelőhelyeinek az őrzését. A barbár fiai a parancs szerint megkezdtek a Duna átkelőhelyeinek az őrzését, a rómaiak mégis egy lendülettel átkeltek a folyón, úgynevezett tutajokat ácsolva össze maguknak. Miután a folyó partjai körül csatára került sor, a rómaiak ellenfeleik fölé kerekedtek.

Közben Komentiolos Priskossal együtt Viminaciumban töltötte idejét. Semmi hihetetlen nincs abban, hogy Komentiolos részéről a halogatásra azért került sor, mert nem akart ütközetben részt venni. Miután orvosi kezén eret vágott vérkiesztés céljából, tisztos ürüggyel maradhatott távol a harctól, pedig ez valóságban gyávaságból történt. A rómaiak már átkeltek a Dunán, és felállították erősített táborukat, ám Priskos még nem hagyta el a szigetet. Nem akarta ugyanis Komentiolos nélkül elkezdni a sereg hadrendbe állítását. Miután a római haderő vezéri irányítás nélkül maradt, a barbárok rohamot intéztek a tábor ellen. A rómaiak hírnököket küldtek Viminaciumba a fővezérekhez, és feltárták azok előtt a fenyegető veszedelmet. Priskos nehezményezte, hogy ő Komentiolos nélkül fogjon a hadműveletek végrehajtásához, de miután a barbárok nagyon szorongatóan léptek fel, mégis engedett a rábeszélésnek, hogy Komentiolist hátra hagyja, és maga vállalja a gondokat a veszedelmek közepette. Elhagyta hát Viminaciomot, és a római táborba ment. A második napon parancsot adott, hogy a hajók a Duna partjait elhagyva Viminacium környékén horgonyozzanak le. Tartott ugyanis attól, hogy a rómaiak állandóan átjárják majd a szigetre, ha a szállító hajók a folyó partján rendelkezésükre állanak, s így a római haderő szétaprózódván, gyengébbé válik majd a sáncárok őrsege.

Singidunum ma Belgrád. Viminacium ma Kostolac. Priskos ekkor is, mint az előző évben, a

²⁰ Artamonov 111; Avenarius 108; Bury, *Chronol.* 314; Dölger 132; Gibbon—Bury V 58–59; Grafenauer 73; Hauptmann 169; Haussig 296; Jones I 314, III 60; Kollautz I 254–255, II 8; Kollautz, *Balkan.* 145–146; Kovačević 59–60; Kulakovskij II 469–470; Lebeau—

Saint-Martin X 389–392; Nystazopulu 178–179, 201; Olajos 154; Spintler 31; Stratos I 33, 44; Szádeczky-Kardoss 82; Szymański 39; Thies 314; Waldmüller 158–159.

quaestor exercitus tisztségét tölthette be. Ebben a minőségében a dunai flotta parancsnokaként a hadműveletekben kulcsszerepet játszhatott. (Lehet, hogy miként ez 578-ban történt [lásd feljebb 25. §], a quaestura exercitus és Illyricum főparancsnoksága egy kézben, Priskoséban egyesült;²¹ ez forma szerint is ráruházta a Vaskapu és a Kazán-szoros feletti bizánci flottilla vezetését, amely különben inkább csak de facto semmint de iure tartozhatott a quaestor exercitus hatáskörébe.) A Komentiolos „gyávagságáról” szóló híradás valószínűleg riválisának, Priskosnak a híveitől származik. Komentiolos visszahúzódságának valódi oka az lehetett, hogy nem kívánt Priskos mellett másodrendű szerepet játszani a hadműveletek irányításában. (Hogy Theophylaktos elbeszélésének forrását Priskos környezetébe tartozó tisztnek hivatalos vagy magánfeljegyzései jelentették, ezt a tapintható tendenciózság mutatja.)

parancsnoksága alatt. Komentiolos ugyanis megbetegedve Viminacium szigetén telepedett meg.

Theophanés Theophylaktos feljebb idézett részletének az egészen rövidre fogott tartalmát adja.

Cedrenus vol. I p. 701,24–702,6

Miután a barbárokkal fennálló békét felbontották (a császáriak), a kagán ismét a római területek ellen vonult. Haderői más részeit négy fiának adta át, s őket állította a Duna átkelőhelyeinek az őrzésére. Ám a rómaiak tutajokat készítve átkeltek a folyón, és Priskos hajnaltól estig tartó ütközetben csapott össze a kagán fiaival.

Kedrénos Theophanés közlését adja lerövidítve. Az utolsó mondatra vonatkozóan lásd a következő (54.) paragrafust.

Nicephorus Callistus Xanthopoulos XVIII 37 (p. 400 C D)

Priskos és Komentiolos, az európai tájak hadvezérei, az avar kagánnal kimódolt békét felbontották. Az uralkodó titokban utasította őket erre. Tutajokkal a Duna túlsó oldalára keltek át, miután előzőleg Viminaciumba húzódtak. Ez egy a Duna folyón fekvő sziget.

Niképhoros Theophylaktos és Theophanés mondanivalóját tömöríti pár rövid mondatba. (A császári utasítás titkosságát Theophylaktos szavaiból önkényesen olvashatta csak ki a késői krónikás.)

54. §

PRISKOS GYŐZELMEI AZ AVAROK TÖRZSORSZÁGÁBAN (599 NYARÁN ÉS ŐSZÉN)²²

Theophylactus Simocatta VIII 2,10–4,3

(VIII 2, 10–12) Mialatt a barbárok megütközésre törtek, eljött a negyedik nap. Ekkor Priskos már hajnalban parancsot adott a rómaiaknak, hogy szálljanak fegyverbe, s amennyire lehetséges volt, három falanxba állítva hadrendjét fogott háborús vállalkozásába. A rómaiak tartózkodtak a nyilak használatától: közelharcban dárdáikkal igyekeztek leküzdeni a barbár sereget. Az avarok tizenöt egységben állították fel fegyveres hadrendjüket. A rómaiak ezzel szemben táborukat féltve és négyoldali harcra készülve, egyetlen csapattá rendezték hadsoraikat, s így táboruk sérhetetlenségét biztosították. Az ütközet hosszú óráig eltartott. Napnyugtakor nyugodott el a harc is, és az ütközet mérlege a rómaiak számára alakult kedvezően: háromszáz római esett el, az avarok közül ugyanakkor négyezren pusztultak el. Amint eljött az éjszaka, a rómaiak visszatértek táborukba. (VIII 3, 1–15) A harmadik napon a barbár másik ütközetet kezdett. Priskos, amint lehetséges volt, elrendezte hadseregét, és hajnalban csatasorba állott. Egészében három csapattestet állított össze a rómaiak oldalán, aztán parancsot adott, hogy azonnal erőteljesen terjesszék ki kétfelé a szárnyakat, és így engedjék közbe az avarokat: a barbárok középtűt beszorítva nem várt csapások áldozatául estek, miközben a haderő körülvette a katlanba kerülteket. Ilyen módon hadművészetével a barbárok

főle kerekedett Priskos. A szemben álló ellenséges haderőből kilencezren veszttek oda. Majd napszálltakor a győztes sereg sáncáirkaihoz tért vissza. A tizedik napon a főparancsnok tudomására jutott, hogy ismét csatasorban áll a barbár. Fényes nappal a római sereget fegyverbe szólitotta, szép rendben tömörítette és így bocsátkozott harcba. Priskos egyébként csapatait ismét három csatasorba rendezve készítette elő az ütközetre, a barbár viszont egyetlen csatarendet állítva össze vonult Priskos ellen. Priskos ama területet legkedvezőbb fekvésű pontját foglalta el, és a szél ereje is őt segítette. A magasból tört rá az avarokra, és két szárnyával lebírta az ellenséget. Miután pedig állóvíz terület el a szóban forgó területeken, a vizeknek szorította a barbárt. A zúgó hullámok és az előttük fekvő állóvíz mellé viaszorított barbárok nagyon szerencsétlenül jártak, megfulladtak. Miután ennél az állóvíznél nagy tömeg pusztult el, és a kagán gyermekei is vízbe fulladtak ott, Priskos igen fényes győzelmet aratott. Ennek a harcnak a folyamán a barbárok közül tizenötezen veszttek oda. A kagán nagy veszedelmek közepette tudott csak megmenekülni, és a Tisza folyóhoz vonult. A harmincadik napon a barbár haderőt gyűjtött össze. Miután így a negyedszeri összecsapásra tette meg az előkészületet, és a rómaiak parancsnoka minderről értesült, a Tisza folyónál ültette fel táborát Priskos. A két haderő meghatározta az ütközet napját. Miután a megállapított időpont eljött, hajnal

²¹ Lásd feljebb, a 11. lábjegyzetben idézett cikket.

²² Artamonov 111; Avenarius 108; Bury, Chronol. 314; Dölger 133; Fritze 519; Gibbon—Bury V 58–59; Goubert, Les guerres 116; Grafenauer 73; Hauptmann 169; Haussig 296; Herrmann 32–33; Jones I 314, III 60; Kollautz I 254–256, II 13; Kollautz, Balkan. 146, 148; Kovačević 60, 72; Kulakovskij II 470; Labuda 170; La-

katos 110–112; Lebeau—Saint-Martin X 392–394; Lemerle 1954 392–394; Lex. Ant. Slav. I 59 (T. Lewicki); Lippert 492; Nystazopulu 179–180, 201; Pernice 93; Spintler 31; Stratos I 35, 44, III 162; Szádeczky-Kardoss 82, 134; Szymański 39; Thiess 313–314; Waldmüller 159–161.

hasadtakor Priskos haderőit felcserélve állította csatarendbe: a bal oldali csatasort a jobb oldalra állította, a középsőt pedig bal oldalra. A barbár ugyanekkor tizenkét csapattesttel szállt harcra. A rómaiak hősiebben csatáztak. Ellenállásukkal leküzdötték a barbárokat. Ebben az ütközetben is az ellenség nagy tömege pusztult el. A római sereg ezt a dicsőséges győzelmet is megszerezte. Priskos ekkor négyezer katonából álló csapatot állított össze, s ezeknek parancsot adott a Tisza folyón való átúsztatásra és az ellenség mozdulatainak a felderítésére. A főparancsnok által kiküldött katonák átkeltek a közeli folyón, s ott a gepidák három helységére bukkantak. A barbárok, mit sem sejtve az előző napon történetekből, lakomát ültek, és összegyülekezve helyi ünnepet tartottak. Minden gondolatukat az ivásatra összpontosítva az egész éjszakát lakomázással töltötték. Ezen a napon derengéskor, még az éjszaka utolsó szakaszában a rómaiak rátámadtak a bortól elkábult barbárokra, és szörnyű mészárlást vittek végebe: harmincezer barbárt semmisített meg. Igen sokan fogságba estek. Aztán a folyón átkelve visszatértek Priskoshoz, és a zsákmányt sértetlenül átadták. A huszadik napon a barbár ismét összegyűjtötte erőit ennél a folyónál. Ezért Priskos visszatért a Tisza folyóhoz. Ezen a vidéken került sor a legnagyobb és a legjelentősebb összecsapásra. A barbárok ugyanis, mondhatni tönkrevérve, ezen a napon az örvénylő folyóba fulladtak. Velük együtt veszett oda egy igen nagy létszámú szláv csapat is. A vereség után a barbár sereg hadifogságba esett: háromezer avar, egyéb barbárból négyezren felül további kétezerkét száz, a szlávok közül pedig nyolcezer. A foglyokat megbilincselték, és a fővezér a barbárokat zsákmányként Tomisba küldte.

(VIII 4, 1–4) Ekkor a kagán, mielőtt még a történetek a császár tudomására jutottak volna, követeket küldött Maurikioshoz, hogy megkísérelje visszakapni a hadifoglyokat. Maurikios a barbár fenyegetéseitől megrettenve és szavaitól félrevezetve levél útján parancsot adott Priskosnak, hogy adja ki a fogságba esett avarokat a kagánnak. Így tehát Tomisból az avarokat visszajuttatták a kagánhoz. Koméntios pedig, úgy látszott, felgyógyult betegségéből, mintha csak hosszú alomból ébredt volna nagy nehezen. Így tehát Novaeba ment, és miután néhány helybéli lakost összehívott, kérte, kaplasson közülük vezetőt, hogy a Traianus-féle ösvényen vonulhasson; sietett ugyanis, hogy a téli évszakot Bizáncban tölthesse. A helybeliek igyekeztek lebeszélni Koméntioszt arról az útról. Ezen felűhődve kettőt levágatott azok közül, akik lebeszélni igyekeztek őt. Ekkor a novaebeliek azt mondták Koméntiosznak, hogy nincs közöttük olyan ember, aki meg tudná mutatni azt az utat, de 12 mérföldnyire onnan él még egy igen-igen idős aggastyán, aki 112 éve született; azt állították, hogy ő ismeri a Traianus császár-féle hadiösvényt.

A Viminaciummal (Kostolacsal) szembeni hídfő védelmében vívott ütközetek záró hadmozdulatával a bizánciak egy *limné* szóval jelölt víznek szorították a kagán négy fia által vezetett avar sereget. Az Alibunár körüli mocsaraknál inkább gondolok itt a Temes és a Bega alsó folyására, amely a folyószabályozások előtt mocsaras vidék volt. — A görög szöveg Tissos folyóneve minden bizonnyal a Tisza egykorú elnevezése. S magam valószínűnek tartom, hogy tényleg a Tisza alsó folyásánál (a torkolatvidéktől valamivel északabbra?) folytatta hadműveleteit Priskos hada. Akad azonban olyan kutató is, aki ettől eltérően feltételezi, hogy Theophylaktosnál a Tisza neve tévesen a Temes elnevezése helyett áll: a kagán és a keletrómai hadvezér összecsapásai a Temes mentére lokalizálандók. — A bizánci előrs által meglepetésszerűen megrohant gepidák három településére a görög szöveg a *khóron* kifejezést használja. Ennek egyik lehetséges értelmezése 'falú', a másik elképzelhető interpretációja itt 'körzet', 'kerület', 'járás'. Hogy a három gepida *khóron* bizánci katonáktól megölt lakói harmincezren voltak (s ezen felül még sokan estek hadifogságba), ezt a számadatot tekinthetjük túlzásnak. Az a hadinapló-féle,

amely Theophylaktos forrásául szolgált, igyekezhetett felnagyítani Priskos offenzívájának az eredményességét. Ám azt nem hiszem, hogy a keletrómai katonai feljegyzés még a nagyságrendet is teljesen önkényesen jelölje volna (tehát a tízezresekben megadott szám valójában csak néhány ezer lehetett volna). — A bizánci támadást nem is sejtve bormámorba temetkező gepidák ünnepének a jellege Theophylaktos leírásából teljes bizonyossággal nem olvasható ki. Valószínűnek mégis az mondható, hogy nem keresztény ünnepéről van itt szó. Más kérdés, hogy a gepidák között az avar uralom idején is voltak (hihetőleg arianus) keresztények (Theophyl. VI 8, 13). A gepida királyok és kíséretük egykori megkeresztelkedése aligha jelentette azonban az egész népnél mélyen gyökerező (s így a pogány hódoltság viszonyai között is megőrződő) kereszténységét. — A Theophylaktos kézírati hagyományában álló számok a bizánciak által az utolsó győzelemkor ejtett hadifoglyokról jelenlegi formájukban szövegromlással torzítottan maradtak fenn. Sajnos a Theophylaktosból merítő Theophanés görög kódexei sem nyújtanak romlatlan textust ezen a ponton. Anastasius Bibliothecarius latin Theophanés-fordításából egészítette ki ezért Theophanés csonkán hagyományozott szövegét C. de Boor. (Anastasius, Chronographia tripertita p. 174, 9–11 megfelelő része így szól: vivos autem optinuerunt Avarum quidem tria milia, Selavinos vero octingentos et Gepidum tria milia ducentos, nec non et duo milia barbarorum.) — Hogy az avar kagán követei előbb érkeztek Maurikios császárhoz Konstantinápolyba, mint a Priskos végső nagy győzelmét jelentő küldöttek, ez nehezen képzelhető el valamilyen machináció nélkül. Igen valószínű, hogy a viminaciumi hídfőállásnál visszamaradt hadvezér, Koméntios szándékosan késleltette a riválisának, Priskosnak a sikeiről hírt vivő küldöttségét, ugyanakkor a Priskossal szemben álló kagán embereinek a császárvárosba jutását elősegítette²³ — Novae-Svistov.

Theophanes a. m. 6093 (p. 281, 28–282, 29)

A rómaiak tutajokat készítve átúsztak a folyón, és ütközetbe bocsátkoztak a kagán fiaival Priskos főparancsnoksága alatt. Koméntios ugyanis megbetegedve Viminacium szigetén telepedett meg. Miután sok óráig tartott az ütközet, és a nap leszállt, a barbárok közül négyezren veszték oda, míg római csak háromszáz pusztult el. Hajnalban újra rendezve a seregeket ismét ütközetbe kezdtek, és ismét megölték nyolcezeret a barbárok közül. Hasonlóképpen a harmadik napon is csatasorba állva, a magasabb pontokról indultak a barbárok ellen a rómaiak, s megfutamítva őket és a mocsaras vidéke szorítva az avarokat, sokat közülük belefojtottak. Ezek sorában vízbe fulltak a kagán fiai is. A rómaiak így fényes diadalt szereztek maguknak.

A kagán sok haderőt gyűjtve össze, a rómaiak ellen ment. Midőn ütközetben csaptak össze, a rómaiak megfutamították a barbárokat, s itt minden másnál jelesebb győzelmet arattak a rómaiak. Priskos ekkor négyezer főnyi különítményt szedve csatarendbe, parancsot adott a Tisza folyón való átkelésre és a barbárok mozdulatainak a kikémlelésére. A barbárok mit sem tudva még a történetekről, ünnepet ültek és tivornyáztak. A rómaiak észrevétlenül rájuk csapva, a legnagyobb mészárlást vittek végebe; harmincezer ölt meg ugyanis a gepidák és egyéb barbárok közül, s igen sok hadifoglyot szerezve tértek vissza Priskoshoz. A kagán ismét haderőket gyűjtve össze, a Dunánál termett. Ám a barbárok fegyveres összecsapásba bocsátkozva a rövidebbet húzták, és a folyó árjába fulladtak. Sok szláv is elpusztult velük együtt. Elevenen háromezer avar, nyolcszáz szlávot,

²³ Lásd a 12. lábjegyzetben idézett cikk 6–8. oldalait.

háromezerkétszáz gepidát és kétezer barbárt kerítettek hatalmukba. A kagán követeket küldött Maurikios császárhoz, megpróbálva visszakapni az élve elfogottakat. Maurikios pedig nem tudva még a rómaiak fényes győzelméről, azt írta Priskosnak, hogy adja vissza a kagánnak, de csak az avarokat. Koméntiolos nagy nehezen túlesve betegségén Novaeba ment, és útikalauzokat keresett, hogy azok vezessék őt Traianus császár útján.

Theophanés alighanem egyetlen forrásból, Theophylaktostól vette elbeszélése anyagát. Így ott, ahol a kivonatoló mást mond mint Simokattés, azzal kell számolnunk, hogy téves adattal, torzítással állunk szemben. Vonatkozik ez a megállapítás arra, hogy Theophylaktos szerint (bizonyára helyesen!) a Tiszánál (Tissosnál), Theophanés szerint (nyilvánvalóan hibásan!) a Dunánál (Istrosnál) volt Priskos és a kagán utolsó nagy csatájának a helye. A hadifoglyok létszámára vonatkozóan lásd az előző Theophylaktos-passzus kommentárját.

Cedrenus vol. I p. 702, 4–703, 5

Priskos hajnaltól estig tartó ütközetben csapott össze a kagán fiaival. Míg római csak háromszáz esett el, a barbárok közül négyezret ölt meg; a rákövetkező napon pedig további nyolcezret pusztított el. A harmadik napon a magasabb fekvésű helyekről mentek a rómaiak a barbárok ellen, s megfutamítva a mocsaras vizekbe hajtották őket; sokat közülük így a vízbe fullasztottak, ezekkel fulladtak vízbe a kagán fiai is. A rómaiak fényes győzelmet arattak. Erre a kagán ismét haderőt vont össze, és a rómaiak ellen indult. Háborús összecsapásra került sor, s a barbárok megfutamodtak, a rómaiak pedig minden korábbinál jelesebb győzelmet szereztek. Priskos négyezer katonát rendelt össze, s ezeknek parancsot adott a Tiszán való átkelésre, hogy kémleljék ki, hol ütötték fel sátorfájukat a barbárok. A barbárok semmit sem vettek észre abból, ami történt, ünnepet ültek, mulatozva ittak. A rómaiak teljesen észrevétlenül csaptak le rájuk, és óriási mészárlást vittek végbe közöttük. A gepidák és egyéb barbárok közül harmincezret öltek meg, és igen sok foglyot ejtve tértek vissza Priskoshoz. A kagán újból haderőt gyűjtött, s a Dunánál jelent meg. A barbárok harcba bocsátkoztak, de alulmaradtak, és a folyóba fulladtak. Velük együtt pusztultak el szlávok tömegei is. A győztesek 3200 avar és 2000 egyébbarbárt kerítettek elevenen hatalmukba. A kagán a császárhoz követeket

küldött, mert vissza akarta kapni az élve elfogottakat. Maurikios akkor még nem értesült a rómaiak fényes diadaláról. Emiatt azt írta Priskosnak, hogy adja át a kagánnak a barbárokat és pedig csak őket.

Kedrénos Theophanésnek azt a szövegét használta forrásként, amelyet a ránk maradt görög kódexek őriznek, s nem azt a romlatlanabbat, amelyet Anastasius Bibliothecarius latin fordítása tükröztet. Ehhez képest a hadifogoly-létszámok teljesen történetitlenek a fenti szövegben. Ezenkívül Kedrénos itt-ott félreértve s ezért torzítva adja vissza Theophanés elbeszélését. Ez különösen erősen kiütözközik az utolsó mondatban. Theophylaktos és Theophanés ezen a ponton egyezően, s minden bizonnyal a történeti valóságnak megfelelően azt közlik, hogy Maurikios csakis az avar nemzetiségű hadifoglyokat adatta ki Priskosznak a kagán követelésére. Kedrénos ezzel szemben (ha nem nyomdai sajtóhibáról vagy a kézirat hibás kollációjáról van szó) éppen az egyéb (nem avar) barbároknak a bizánci hadifogságból való elbocsátását állítja.

Nicephorus Callistus Xanthopoulos XVIII 37 (p. 400 D)

Tutajokkal a Duna túlsó oldalára keltek át, miután előzőleg Viminaciumba húzódtak. Ez egy a Duna folyón fekvő sziget. Hirtelen összecsaptak a barbárokkal és más többiekkel. Egy hónapnyi időszak alatt számos csatában ütköztek meg velük. Megöltek több mint harmincezret az avarok, gepidák és szlávok közül. Több mint tizenötezret pedig élve ejtettek fogságba. Így olyan győzelmet szereztek, amelyet addig nem ismert a világ; aztán újra hazatértek. A hadifoglyokat pedig, miután a kagán követséget küldött ez ügyben, Maurikios visszaadta.

Niképhoros Theophanés híradását reprodukálja lerövidítve s némileg torzítva. A szerző valószínűleg részben emlékezetből dolgozhatott. Az egész epizódot ugyanis az avar–bizánci kapcsolatok történetében nem a valóságnak megfelelő ponton illeszti be. Szerinte például előbb (XVIII 37) került volna sor az itt előadott eseményekre, és csak ezután (XVIII 38) folyt volna le az, ami ténylegesen előbbi esemény volt: az a hadjárat, amelynek végén a Maurikios által ki nem váltott bizánci hadifoglyokat a kagán lemészároltatta (feljebb 51. §).

55. §

AGILULF KIRÁLY HAJÓÁCSOKAT KÜLD A KAGÁNHÓZ²⁴

Paulus Diaconus IV 20

Ezekben a napokban Callinicus patrícius serege Agilulf király leányát Gudescalcus (Godescalc) nevű férjével Parma városából fogságba hurcolta, s kettejükét Ravenna városába vitte. Szintén ebben az időben Agilulf az avarok királyának, a kagánnak mestereket küldött hajók elkészítéséhez; ezek segítségével az említett kagán Thrákiában egy szigetet megostromolva elfoglalt.

Hogy az avar fejedelem pontosan mikor és kőzelebről hol vetette harcba a hajókat, amelyeket az Itáliából küldött mesterek készítettek, ezt a szűkszavú híradásból biztosan kiolvasni lehetetlen. Ha némi felületességet tulajdonítunk Paulus Diaconusnak (vagy forrásának), úgy a Viminacium előtt fekvő Duna-sziget visszafoglalására gondolhatunk 599 őszén vagy tél elején. Ezt a szigetet használták

ugyanis a császáriak az avar törzsország elleni offenzíva kiinduló bázisául (feljebb 53. és 54. §). Hogy ilyesmi megismétlődésének elejét vegye, evégből gondolhatott a kagán éppen ennek a szigetnek a birtokba vételére. Persze Viminacium nyugatabbra feküdt az egykori dioecesis Thraciarum határainál. Így a szó szoros értelmében nem illett rá forrásunk *in Thracia* kifejezése. Másfelől lehetséges, hogy a bizánci Duna-flottilla Vaskapu feletti hajói is a quaestor exercitus parancsnoksága alá tartoztak, aki az egykori dioecesis Thraciarum két provinciáját (Scythiát és Alsó-Moesiát) kormányozta. Ilyenformán egy, a szó tágabb értelmében véve „thraciai” császári vezér ellen vethette harcba a kagán az itáliai mesteremberek által készített hajókat. — Ami az időpontot illeti, a legvalószínűbb (ha nem is biztos) az események 599 ősz vége és 600 tavasza közöttre datálása. Nagy Szent Gergely levelei (IX

²⁴ Avenarius 121; Deér 734, 759; Grafenauer 74; Hartmann II 1., 115–116, 122–123; Kollautz 285;

Kovačević 59; Kulakovskij II 482; Szádeczky-Kardoss 82–83; Thiess 310; Waldmüller 185.

11, 44, 66, 67, 240) egyfelől azt mutatják, hogy 598 október—november folyamán fegyverszünet lépett életbe a ravennai exarchus és a langobard király között, másfelől arról vallanak, hogy ez a fegyverszünet csak egy évre szűnt (599 augusztusában már várható volt a közeli lejárat). Aztán pedig úgy látszik, 600 márciusától 601 márciusáig volt érvényben újabb fegyverszünet a langobard király és a császár között (Gregorius Magnus, Epist. X 16). Mint-

hogy Itáliában a bizánciaknak komoly érdekük fűződött a békességhez, Callinicus alighanem csak az 599 ősze és 600 márciusa közötti hadiállapot idején határozhatta el magát a langobard királyleány foglyul ejtésére. S Paulus szavait olvasva azt kell hinnünk: ugyanekkor támogatta hajóépítő mesterek küldésével Agilulf a kagánt (vö. L. M. Hartmann, Geschichte Italiens im Mittelalter II 1., Leipzig 1900, 111—116, 122—123).

56. §

VALÓSZÍNŰLEG A KAGANÁTUS HATALMI SZFÉRÁJÁBA TARTOZÓ SZLÁVOK FENYEGETIK AZ ADRIA ÉSZAKI PARTVIDÉKÉT²⁵

Gregorius Magnus, Epist. X. 15

Gregorius Maximus saloni püspöknek. Midőn közös fiúnk, Veteranus presbiter Róma városába jött, engem a podagrás fájdalomtól annyira legyengülten talált, hogy testvéri méltóságodnak magam levélben válaszolni nem voltam képes. A szlávok nemzetsége miatt, amely benneteket erősen fenyeget, nagyon lesújtott és zavarodott vagyok. Lesújtott vagyok mindazért, amit a ti személyetekén át már én is szenvedek; s zavarodott vagyok amiatt, mert a szlávok Istria bejáratán át immár Itáliába kezdenek behatolni.

Jelen levél 600 júliusában kelt. Az első mondatból azonban olyasmis olvasható ki, hogy Maximusnak a Salonát fenyegető szlávokról szóló levele korábban érkezett Rómába, csak azonnal válaszolni nem tudott rá a gyengélkedő pápa. Így a szláv előtörés Salona felé legkésőbb 600 tavaszán (vagy nyár elején) történt. Istria-ra s rajta keresztül Itáliára pedig, úgy látszik, a levél írásakor is reánehazedett a szláv nyomás. — Hogy az alpesi és Adria-vidéki szlávok a szóban forgó időszakban az avar kagan hatalmi szférájába tartoztak, ennek bizonyítékait feljebb az 52. paragrafusban adtam.

57. §

A 600 AUGUSZTUS DEREKÁT KÖVETŐ ESZTENDŐBEN A BALKÁN FÉLSZIGETEN SZÜNETEL AZ AVAR—BIZÁNCI HADAKOZÁS²⁶

Theophylactus Simocatta VIII 4, 9

Maurikios császár uralkodásának a tizenkilencedik esztendejében a rómaiak és a barbárok semmit sem vittek véghez. A huszadik esztendőben aztán édestestvérét, Petrost állította Európa fővezéréként a sereg élére Maurikios császár.

Maurikios császárságának 19. éve 600. aug. 14—601. aug. 13.; a 20. esztendő 601. aug. 14—602. aug. 13. — Theophylaktos történelmi művében mindekelőtt a bizánci—perzsa kapcsolatokról szól behatóan; ebben a viszonylatban minden háború megszűnt, mióta 591 végén a bizánci csapatok segítették vissza trónjára II. Chosroést. A másik szintén, amelyről szintén rendszeresen és részletesen tájékoztat Simokattés történelme, a Duna—Száva vonala, illetve az attól délre és északra fekvő vidék. Mivel az itt idézett mondatokat megelőzően a Balkánon operáló császári csapatok 599 végi téli szállásra vonulásáról olvasunk historikusunknál (VIII 4, 3—8; vö. feljebb 54. §), ebben a szövegösszefüggésben az a megállapítás, hogy a rómaiak és a barbárok utóbb semmi érdemleges (hadi) tettet nem hajtottak végre, a balkáni fronton bekövetkező eseménytelenségre utal. Erre utal az „Európa fővezére” említés is. Ezt a megjelölést ugyanis Theophylaktos (VI 4, 7—10, 3 et II, 2—21; VIII 1, 1—5, 10 et 7, 1—5 ac 10, 1—12, 10) olyan esetekben használja, amikor egy bizánci hadvezér a magister militum per Thracias, a quaestor (Iustinianus) exercitus és a magister militum per Illyricum (vagy a praefectus praetorio Illyrici?) tisztségeit egy kézben egyesíti: a Duna-torkolattól egészen Dalmáciáig terjedő terület keletrómai haderoit vezényli. (A bizánci birodalom itáliai, afrikai

és dél-hispániai tartományairól csak elvétve és esetlegesen szól Theophylaktos. Olyan források csak szórványosan állottak historikusunk rendelkezésére, amelyek a birodalom nyugati részéről tájékoztattak. Így a Balkánra elfogadhatjuk hitelesnek a megállapítást, miszerint Maurikios 19. évében ott nem történt jelentősebb esemény, a ravennai exarchatus területére azonban nem feltétlenül.) — Feljebb az 50. paragrafus Theophanés-részletének a kommentárjában utaltunk annak a lehetőségére, hogy a késői kompilátor egy elveszett forrás adatait tévesen (!) kapcsolta össze Theophylaktos Simokattés VII 13, 1—8 elbeszéléssel. Ez a ránk nem maradt kútfő úgy tudta, hogy Priskos a 3. indictio (tehát 600) márciusában seregével Singidunumhoz vonult (Theophanes p. 278, 13—14), a kagán pedig az idő tájt egy ideig Sirmiumban tartózkodott (Theophanes p. 298, 24). Ez lehetett a bizánci és az avar katonaság elhelyezkedése azt megelőzően, hogy 600. aug. 14. körül valamikor elültek a harcok a két ellenfél között.

Theophanes a. m. 6094 (p. 284, 6—8)

A császár ismét Petrost, saját testvérét választotta és küldte ki Thrákia fővezéréül.

Theophanés Theophylaktos híradását lerövidítve és átszövegezve reprodukálja.

Nicephorus Callistus Xanthopulos XVIII 37 (p. 401 A)

A császár tizenkilencedik esztendejében semmiféle nagy tettet nem vittek végbe a rómaiak és a barbárok.

Niképhoros Theophylaktosból vette híradását.

²⁵ Grafenauer 72; Herrmann 34—36; Kollautz I 266, II 435; Kollautz, Balkan. 152; Lex. Ant. Slav. II 294 (W. Kowalenko); Szádeczky-Kardoss 83; Waldmüller 185.

²⁶ Bury, Chronol. 314; Grafenauer 73; Jones I 314, III 60; Kollautz, Nor. 626; Labuda 170; Nystazopulu 180, 201; Spintler 31; Szádeczky-Kardoss 83; Waldmüller 161.

A BIZÁNCI ÉS AZ AVAR CSAPATMOZDULATOK 601 NYARÁN ÉS ŐSZÉN
A BALKÁNON²⁷

Theophylactus Simocatta VIII 5, 5–7

A főparancsnok, Petros pedig a haderőket összegyűjtve a Dunához vonult. Palastolonba érkezett, és tábort verve így töltötte el a nyári időszakot. Ősz elején a parancsnok áttette táborát Dardania lejtőire. Tudomására jutott ugyanis, hogy a Kataraktáknak nevezett vidéken nagy létszámú avar sereg gyűlt össze, és Apsich is ott táborozik. Miután tehát a rómaiak is megérkeztek ugyanerre a területre, Petros, a főparancsnok üzenetet váltott Apsichhal, az avar haderő alvezérével. Apsich megpróbálta elérni, hogy a rómaiaktól átkerüljön az ő hatalma alá az úgynevezett Katarakták vidéke. Mivel azonban a főparancsnok visszautasította, hogy ilyen feltétellel békét kössön, a két haderő szétvált, és a kagán a Kónstantináliának nevezett helységhez vonult, a rómaiak pedig visszatértek, hogy Thrákiában tartózkodjanak.

Az események kronológiájára lásd az előző (57.) paragrafust, amely szerint Petros 601 augusztusa táján állhatott a keletrómai sereg élére. — Palastolon (Procop., *De aedif.* IV 6, 34: Palatiolon) Duna-jobbparti erősített hídfőállás Oescus (a mai Gigen) közelében Jireček szerint (Die Heerstrasse von Beograd nach Constantinopel und die Balkanpässe, Prag 1877, 159), akinek a véleményét nem utasítja el V. Beševliev sem (Zur Deutung der Kastellnamen in Prokops Werk „De aedificiis“, Amsterdam 1970, 121). — Dardania késő római provincia, amelynek központjai Scupi (Skopje) és Ulpianum ~ Ulpiana (Gračanica közelében) voltak, nagyjából egybeesett a principatus kori Moesia Superior déli részével. — Theophylaktos szövegösszefüggése alapján a „Kataraktai” elnevezésű helyet a kutatók egy része Dardania tartományban keresi, s a szót valami ottani hegyszorosra, hágóra érti, miután a „kataraktés” főnév csapóajtó, kapu jelentéssel is bír, s ez erősített, azaz zárt hegyi átjáró (clausura) kifejezésére szolgálhatott (így V. Popescu: *Fontes Historiae Dacoromanae* II., Ediderunt H. Mihăescu alii, Bucurestis 1970, 551; vö. C. de Boor—P. Wirth *Theophylaktos-kiadásának névmutatóját* s. v. Kataraktai). Az sem elképzelhetetlen azonban, hogy Theophylaktos túl tömören, lerövidítve adta vissza forrása elbeszélését. Így maradt el a világos utalás arra, hogy Dardaniából továbbmentek a keletrómaiak az Al-Duna zuhagjaihoz, amelyeknek a jelölésére szabályszerű terminus technicus a „Kataraktai”, a „sellők”. Ha biztosat nem is mondhatunk a topográfiai kérdés

el döntésére, az utóbbi szövegértelmezést látjuk valószínűbbnek (így V. Tápkova-Zaimova is: FGHB II 353, aki a Vaskapura érti a Kataraktai elnevezést). — Konstantiola (~ Constantia) a Morava-torkolattal szemben fekvő hely, talán a mai Kovin (Keve); lásd Jireček, id. mű 15, 57, 66 (vö. feljebb 43. §). — Apsich Theophylaktos szerint csak alvezér (hypostratégos). Ha aztán a historikus a kagánt említi az avar sereg élén, ez meggyőződésem szerint vagy úgy értendő, hogy Apsichtól, az alvezértől időközben a fővezér, a kagán vette át a sereg vezényletét, vagy úgy, hogy a kagánt említő mondatban egy másik avar hadról esik szó, nem arról, amelyet Apsich vezetett.

Theophanes a. m. 6094 (p. 284, 6–13)

A császár ismét Petrost, saját édestestvérét választotta és küldte ki Thrákia fővezéréül. Hallotta ugyanis, hogy a Katarakták körül barbárok tömegei gyülekeztek össze Apsékh vezérlete alatt. Petros követeket küldött Apsékhhoz a béke ügyében. Ám Apsékh a Kataraktákat igyekezett elvenni a rómaiaktól. A kagán pedig Kónstantiola felé vonult. A rómaiak felkerekedtek vissza Thrákiába és Adrianopolisba érkeztek.

Theophanés Theophylaktos előbb idézett helyét kivonatolja. (H)adrianopolist azért említi, mert a következő évi hadjáratra (lejjebb 59. §) innen indul Petros Theophylaktos szerint. Az avar alvezér neve csak ortográfiailag eltérő Theophanésnél Theophylaktoshoz képest. A görög éta betű kiejtése azonos volt az iota magánhangzóval (tehát Apsich = Apsékh).

Nicephorus Callistus Xanthopoulos XVIII 38 (p. 401 D)

Petros magához vette a római haderőket, és Palastolonba érkezett. Ott töltötte a nyarat, majd az ősz kezdetén átvonult Dardania tájára. Hallotta ugyanis, hogy ott gyűlt össze avarok tömege, és Apsithnál ültőt tábor.

Niképhoros teljesen torz formában (valószínűleg emlékezetből) reprodukálja Theophanés elbeszélését. Nála például az Apsich ~ Apsékh személynévből (az avar alvezér nevéből) helynév lesz (Apsith, az avar hadsereg táborozási helye).

59. §

AVAR SEREG INDUL A BIZÁNCAL SZÖVETSÉGES ANTÁK ELLEN
(602 NYARÁN)²⁸

Theophylactus Simocatta VIII 5, 8–13

Nyár közeledtekor eljutott Maurikios császárhoz a hír: a kagán szándékosan halogatja a háborút, hogy

amint a római sereg részekre oszlik, valamilyen gyors hadmozdulattal a Bizánc körüli területekre támadjon. Megparancsolja tehát a fővezérnek, hogy hagyja el Adrianopolist, és elrendelte a Dunán való átkelés végre-

²⁷ Avenarius 108–109; Bury, *Chronol.* 314; Dölger 138; Grafenauer 73; Hauptmann 169; Jones I 314, III 60; Kollautz I 256; Kollautz, *Balkan.* 148; Kovačević 60; Kulakovskij II 470–471; Lebeau—Saint-Martin X 397–398; Nagy II 138; Nystazopulu 180–181, 201–202; Olajos 151; Spintler 31; Stratos I 44; Szádeczky-Kardoss 83, 134; Szymański 39; Waldmüller 161.

²⁸ Avenarius 108–109; Fritze 521, 528; Grafenauer 68, 73–74; Hauptmann 169; Herrmann 32–33; Kollautz, *Karant.* 268; Kovačević 60–61; Kulakovskij II 471; Lebeau—Saint-Martin X 398; Nystazopulu 181–182; Olajos 151; Szádeczky-Kardoss 84; Szádeczky-Kardoss, *Ostgrenze* 271; Szymański 40; Waldmüller 161–162.

hajtását. Petros pedig, miközben a szlávok elleni hadjáratra készült, levelet írt Bónósosnak; ő a császár testőrei közül való kiváló férfi volt, akit a nép skribónnak szokott nevezni. Neki ebben az időben feladata volt, hogy Petros fővezér szolgálatára álljon. Ebben a levélben szerepelt az a kérés: biztosítson római hajókat a csapatoknak, hogy át tudjanak kelni a folyón. Alvezérként a sereg élére Guduis állította Petros. Guduis tehát átkelve a folyón az ellenség tömegeit kardéltre hányta, sok hadifoglyot ejtett, amivel nagy dicsőséget szerzett magának. A rómaiak megpróbálták a folyón átkelve saját oldalukra visszatérni, Guduis azonban egy ideig megakadályozta őket ebben. Másfelől a kagán, miután tudomást szerzett a rómaiak támadásairól, Apsichot kiküldte sereggel, hogy az anták népét elpusztítsa; ezek ugyanis éppen a bizánciak szövetségesei voltak.

Adrianopolis ma Edirne. — Az antákról mint még egzisztáló népről ez az utolsó híradás, amiből arra szoktak következtetni, hogy Apsich hadivállalkozása az anta elnevezésű politikai szervezet szétzúzását eredményezte. Egyébként a forrásokból világosan kitetszik, hogy az anták maguk is a szláv népek családjába tartoztak. Am az anta törzsszövetség szervezeti elkülönült azoktól a széttagolt szláv törzsektől, amelyeket az egykorú források pregnáns értelemben sz(k)lav(in)oknak neveznek az Al-Duna bal oldalán, s amelyeket (az antákkal együtt) egyebek mellett a Maurikios-féle Stratégikon (XI 4) ír le szemléletesen. A szklavinokat támadják az adott történelmi szituációban a császáriak, miközben a birodalom al-dunai határaitól valamivel távolabb élő antákkal szövetkeznek. Érdekes itt utalni arra, amit feljebb a 27. paragrafusban Iohannes Ephesinus (~ Michael Syrus) közlése mutatott, hogy 584-ben is a szklavinok az avar kagán oldalán, az anták Bizánc szövetségében harcoltak. (Az avar— anta ellenségeskedés pedig visszanyúlik abba az időbe, amidőn az avarság nagy vándorlása során a pontusi steppére érkezett; vö. feljebb az 5. paragrafust). Az antákra vonatkozóan jó bibliográfiát adnak

M. Hellmann, D. Ludwig, Antes: Glossar zur Frühmittelalterlichen Geschichte im östlichen Europa (Herausgegeben von J. Ferluga, M. Hellmann, H. Ludat, D. Wojtecki, N. Otto). Serie A: Lateinische Namen bis 900, Bd. I., Wiesbaden 1977, 111.

Theophanes a. m. 6094 (p. 284, 13—21)

A császár azonban megtudva, hogy a kagán Bizánc ellen jön, azt írta Petrosnak, forduljon vissza a Dunához; elküldte testőrét, Bónósost is egy flottával, hogy szállítsa át a hadinépet. Petros Guduis küldve alvezérül a Dunán túlra, sok hadifoglyot kerített hatalmába. Értésülve ezekről a kagán Apsécho katonák tömegével elküldte, hogy pusztítsa el az anták népét mint a rómaiak szövetségeseit. Mikor ez történt, a barbárok egy része sietett átpártolni a rómaiakhoz.

Theophanés minden mondanivalóját Theophylaktos elbeszéléséből merítette. Az utolsó mondatához lejjebb a 61. paragrafusban adunk kommentárt. — Az itt idézett Theophanés-részlet közvetlen folytatása az előző (58.) paragrafusban citált passzusnak.

Nicephorus Callistus Xanthopulus XVIII 38 (p. 404 A)

Maurikios arra buzdította Petrost, hogy mindent tegyen meg a kagán ellenében, ha hatalmában áll cselekedni.

Niképhorosnak ez az egy mondata valószínűleg ennek a paragrafusnak a keretébe tartozik. Más kérdés, hogy aztán összezavarva a kronológiát azt tulajdonítja a következőkben Petrosnak, amit feljebb az 51. paragrafusban idézett források (Theophanés és kivonatolói) Komentiolosnak a számlájára írnak: a császári katonák áruló kiszolgáltatását a kagánnak, akitől Maurikios fukarságában nem váltja ki, s így veszni hagyja a bizánci hadifoglyokat.

60. §

AGILULF ÉS A KAGÁN DIPLOMÁCIAI ÉS KATONAI EGYÜTTMŰKÖDÉSE²⁹

Paulus Diaconus IV 24

Ebben az időben Agilulf követei visszatértek a kagántól és jelentették, hogy az avarokkal örök békeszerződést kötöttek. Velük jött a kagán követ is, s aztán folytatta útját a gall tartományokba. Ott a frankok királyainak azt a kívánságot jelezte, hogy miként az avarokkal, ugyanúgy a langobárdokkal is tartsák fenn a békét. Közben a langobárdok avarokkal és szlávokkal együtt az istriaiak határain átléptek, s ott mindent tűzzel-vassal pusztítottak, raboltak.

(H)istria az antikvitásban és a korai középkorban nagyobb terület neve volt, mint amekkoráénak a mai térképeken látjuk. — A fenti események időpontja biztosan nem állapítható meg, mert Paulus Diaconus elbeszélése gyakorta nem szigorúan az

időrend egymásutánjában ismerteti az eseményeket. Éppen ezért például Kovačević (69) 603-ra szóló datálását kerekén hibásnak mondani nem merném. Magam mégis inkább 602 nyarára — őszére gondolok, mert Paulus csak az idézett hely után szól Maurikios császár haláláról (602 november 23.) és 603 hűsvétjéről (ápr. 7.). Ebből arra kell következtetni, hogy a 602-es esztendő hadviselésre alkalmas évszakában folyt le a langobárd—avar—szláv kalandozás Istriaiban. — Paulus Diaconus fogalmazása az avar követ galliai működéséről túl tömör (elliptikus). A kagán küldötte először nyilvánvalóan a frankok és avarok közötti béke ügyében állapodott meg; majd miután ez megtörtént, azt is kikötötte, hogy a frankok ne csak az avarokkal, hanem az avarok barátaival, a langobárdokkal is éljenek békességben.

²⁹ Avenarius 121; Grafenauer 68; Hartmann II 1., 115, 122; Herrmann 35—36; Kovačević 68—69; Kulakovskij II 482; Spindler 112 (K. Reindel); Szádeczky-Kardoss 83; Thiess 305; Waldmüller 186.

A BIZÁNCI HADSEREG AZ AL-DUNÁNÁL MAURIKIOS ELLEN LÁZADVA
 ABBAHAGYJA A KÜZDELMET A SZLÁV ÉS AVAR FRONTON
 (602 ŐSZÉN)³⁰

Theophylactus Simocatta VIII 6, 1—8

Eközben az avarok közül egyes egységek elpártoltak, és sietve önként a császárhoz álltak át. Ennek a hírére a kagánt zavar és iszonyú rémület fogta el, kérlelte is őket és sokféle utat-módot kitalált, hogy az átállt haderőt visszapártoltassa. Elérkezett az őszi évszak, és Maurikios császár sürgetően követelte Petrostól, hogy a római haderők a szlávok földjén töltsék a télidőt. A rómaiak azonban nehezményezték a császár szándékát; okul szolgált maga a zsákmány, a lovasság gyengülése és a Duna túlsági területet körülhullámzó barbárok tömege. És amikor a fővezér a császári parancsot megerősítette, a csapatoknál hatalmas lázadás kezdődött. Maurikios pedig levélben több ízben utasította Petrost, hogy a rómaiak így járjanak el, a rómaiak azonban ellenkező véleményen voltak, sőt határozottan megtagadták a császári utasítást. Ezért aztán átkelve átúszattak a folyón. Miután pedig ez megtörtént, lelkükben szinte megrészegedve a nagy haragtól Palastolonba érkeztek. Petros az erődített tábortól mintegy tíz mérföldre ültette fel sátorfáját. A fővezér nagy haraggal látta esztelen őrjöngésüket, és méltatlannak érezte, hogy seregével együtt maradjon. A harmadik napon beszélt Guduiszal. Az, amit neki mondott, a következő volt: álmában úgy tűnt, mintha császári iratot kapott volna s a levél címeze szó szerint így hangzott: „A mi urunk Jézus Krisztus, az igaz Isten, az Isteni Kegyelem, aki az egyházak élén áll, teljesíti mindazt, ami hiányzik, mindenki javára, és az Új Róma fölé a jelenben ezt állítja uralkodóként.” Petros ezért zavarban volt és megdöbbent, szorongás gyötörte és fel volt zaklatva, mindenféle nyugtalanság fogta el töprengésében, hogy milyen kimenetelre utalnak az éjszakai álomképek. Guduis pedig a tömeg zavargásától és az álomlátás kinyilatkoztatásaitól lesújtva egy szót sem tudott szólni. Másnap a haderők áthelyezték táborukat, és elhagyva az Aséma nevű erődöt, Kuriskába érkeztek. Innen azokra a helyekre készültek ismét átvonulni, ahol a sátorozó barbárok éltek. Egy kicsit ugyanis már levetkőzték fennhéjázásukat. Ezekben a napokban csónakokat kezdtek építeni. De mikor ez történt, hatalmas esőzések kezdődtek, s ezzel együtt támadt rájuk a hideg idő. Emiatt aztán a tömeg ismét zendülésben tört ki, és mégsem akart újra átkelni a folyón.

Lehetséges, hogy az avar csapattestek dezertálása csak ravasz csel volt, s a bizánciakhoz látszatra átpártolók a császáriak harci szellemét voltak hivatottak aláásni. Ennél is valószínűbb, hogy a valódi (?) vagy látszatdezertőrök visszapártolásán fáradozó kagáni emisszáriusok megtették a tőlük telhetőt a keletromai sereg fellázítására.³¹ — Theophylaktos eredeti görög szövegének a fogalmazása, illetve mondanivalója teljesen homályos marad azon a ponton, ahol arról van szó, hogy a bizánci katonaság nehezményezi a Duna-balparti telelés elrendelését, s a nehezményezés okaként szerepel „maga a zsákmány” meg „a lovasság gyengülése”. Az előbbi Kondratev orosz fordításában úgy értelmezi, hogy a kérdéses területen a császári katonaság csak nehezen juthatott zsákmányhoz. Ennél azonban talán egy árnyalattal valószínűbb értelmezés lehet, hogy a már megszerzett zsákmányát a katona szerette volna hazavinni; az állandó harci készültség közepette nem

hurcolhatta túl hosszú ideig ide-oda a neki jutott prédát. Ami pedig a lovasság gyengülését illeti, ezzel talán azt akarja mondani a szerző, hogy megfelelő takarmány (és istálló ?) híján a tél az ellenség földjén nagyon megtizedelné az értékes loállományt, amelynek a nyári hadmenet fáradalmi után fel-frissülésre van szüksége. — Palastolon erődített hídfő volt a Duna jobb partján (a mai Gigen) közelében. Aséma helység az antik Asamus (a mai Ossam ~ Oszam) folyó torkolata táján feküdt, (más névalak: Asamum, Asémos vagy Asémon; vö. feljebb 41. §). Kuriska ill. hitelesebb latin nevén Securisca helység a mai Nikopol (Nikápoly) környékén feküdt (a feljebb a 41. paragrafusban idézett művekhez járul még V. Beševliev, *Zur Deutung der Kastellnamen in Prokops Werk „De aedificiis”*, Amsterdam 1970, 122—123). — A bizánci sereg további tartózkodása a Dunánál közvetlen kapcsolatban az avar történelemmel nincsen. Petros hiába próbál érvényt szerezni a császári parancsnak, hogy a katonaság a Duna balparton, az ellenség földjén teleljen, s ott rekvirálja az ellátásához szükségességeket (mentesítve így az államháztartást), a császár testvérének menekülnie kell a zendülők elől, akik Phókas századost emelik pajzsra vezérüként (Theophyl. Sim. VIII 6, 9—7, 7). Aztán otthagynva a dunai határt Konstantinápolyba vonulnak Maurikios uralmának a megdöntésére.

Theophanes a. m. 6094 (p. 284, 20—21 et 286, 14—21)

... a barbárok egy része sietett átpártolni a rómaiakhoz ... Midőn beköszöntött az őszi időszaka és Maurikios császár parancsot adott Petrosnak, hogy a hadinép a szlávok területén töltsék a telet, a rómaiak szembeszegették nem vállalva a parancs teljesítését, mert lovaik leromlottak, sok zsákmányt cipeltek magukkal s a terület környékét barbárok tömegei özönlítették el; lázadásra késültek. A fővezér ingerült viselkedése a hadinéppel szemben esztelen kétségbeesést plántált a katonák lelkébe. Ráadásul ömlő eső és nagy hideg szakadt a hadinépre.

Theophanés-idézetünk közepén a három pont olyan szövegrész kihagyását jelöli, amelynek semmi köze az avar történelemhez. A három pont előtt álló mondatot a teljes szövegösszefüggésbe ágyazva hozzá feljebb az 59. paragrafus. A késői krónikás ebben a három pont előtti közlésben is radikálisan lerövidíti Theophylaktos elbeszélését az avar dezertőrökről, s ugyanilyen anyagtömörítést eszközöl forrásának, Simokattésnak a mondanivalóján a három pont utáni részben is.

Nicephorus Callistus Xanthopoulos XVIII 38 (p. 404 C)

A moesiai hadsereg igen soká tartózkodott ott és kérte Petrost, hogy pihenés céljából szakítsa meg a hadakozást, hadd kerüljenek haza. Am Petros olyan volt kívánságaikkal szemben, mint a süket.

Niképhoros a Theophylaktostól leírt események fenti szegényes tartalmi összefoglalását konfuzus kronológiával illeszti a történelmi folyamat egészébe.

³⁰ Avenarius 109; Bury, *Chronol.* 314—315; Dölger 139; Gibbon—Bury V 61; Goubert, *Les guerres* 124; Grafenauer 73; Hauptmann 169; Jones I 314, III 60; Kollautz I 256; Kollautz, *Balkan.* 148; Kovačević 60—61; Kulakovskij II 471—472; Labuda 170; Lebeau—Saint-Martin X 398—400; Lemerle 1954 291—292; Nysta-

zopulu 181—182, 202; Pernice 93—94; Spindler 30—31 (K. Reindel); Stratos I 44—45; Szádeczky-Kardoss 84, 134; Szymański 39—40; Thiess 314—315; Waldmüller 161—163.

³¹ Lásd a 12. lábjegyzetben idézett cikk 9. oldalát.

Petrosnak, aki fővezér volt, azt írta Maurikios, hogy keljen át a Dunán és a hadinép telegen idegen földön. Midőn a tömeg ezt meghallotta, lázadásba tört ki.

Kedrénos Theophanés nyomán ír röviden a dunai fronton bevetett bizánci sereg lázadásáról.

Zonaras XIV 13, 40–42

Testvérének, Petrosnak, aki akkor fővezérként működött, a császár levélbeli utasítást küldött, hogy keljen át a Dunán seregével és onnan lássa el azt a szükségesekkel. Ez az utasítás kapzsiságig menő takarékoságból fakadt, hogy a katonaság fosztogatásból tartsa fenn magát, s ő maga így meggazdálkodik a sereg élelmezési költségeit. Ez az eljárás lázadást robbantott ki a hadseregben.

Zonaras forrásához, Theophanéshez képest semmi új adattal nem szolgál rövidre fogott elbeszélésében.

Georgius Monachus vol. II p. 661, 13–16

Midőn beköszöntött az őszi időszak és a császár parancsot adott Petrosnak, a hadvezérnek, hogy a hadinép a szlávok területén töltsen a telet, a hadinép ellentmondott, nem vállalván a parancs teljesítését.

György barát Theophanés rövid elbeszélésének első mondatait szinte szó szerint másolta ki.

Symeon p. 142, 9–12

Midőn beköszöntött az őszi időszak és a császár írt Petrosnak, a hadvezérnek, hogy a csapattestekkel töltsen a telet a szlávok földjén, a hadinép ellentmondott neki.

A szerző György barátánál is rövidebbre fogja a végső soron Theophanésre visszamenő híradást.

Theodosius Melitenus p. 98, 27–29

Theodosius Melitenus neve alatt a kézirati hagyomány ugyanazt a szöveget hozza, mint ami Symeon híradásaként is olvasható. (Persze kétséges, egyáltalán beszélhetünk-e Theodosius Melitenusról, mint valóságos bizánci szerzőről; O. Kresten szerint ugyanis pszeudoepigráf textusról van szó, mint erre feljebb a 19. paragrafusban utaltunk.)

Az avarok 602-ben kezdődő anta hadjárata sorsfordító események láncolatába kapcsolódik. Feljebb a 42. paragrafus megmutatta, hogy a kelet-európai steppén a 6. század végén a nomád törzsek vagy a türk, vagy a vele érintkező avar befolyási övezetbe tartoztak. 603-ban azonban a Szuj-su elnevezésű kínai történeti mű tanúsága szerint több tielő törzs sikerrel lázadt fel a türkök ellen, s a tielő gyűjtőnév alatt a Kaukázus-Pontus vidékére lokalizálható népek is szerepeltek (Liu Mau-Tsai 108, 127–128, 474, 527, 558, 569–570); így a távolkeleti híradás magyarázható a déloroszországi ogur-bolgárok és történeti útítársaik (köztük az alánok) türk uralom alóli szabadulására is. S ez a magyarázat annál valószínűbb, mert az ószláv nyelvű bolgár fejedelemlista első – immár nem legendás, hanem – történeti alakja, Gostoun helytartó (Pritsak jól megalapozott véleménye szerint) éppen 603-ban kezdte meg kormányzását, ami a Kubán-Don vidéki onog(und)ur bolgárságnak a türkökkel szembeni önállósodására valló adatnak tekinthető. Az eurázsiai steppeövezeten végig elszórva elhelyezkedő tielő csoportok keleten a kínaiak türkelles katonai akciói nyomán szabadultak korábbi uraiktól, s egy ideig a kínai császárnak hódoltak; a steppeövezet nyugati peremén Nagy-Bulgária fejedelme Nicephorus Patriarcha (p. 24 ed. C. de Boor) tanúsága szerint a 630-as évek elejéig az avar kagan vazallusa volt, ami legkézenfekvőbbben úgy magyarázható, hogy a bolgárok avar támogatással rázták le a türk fennhatóságot. 602-ben egy avar sereg az anták ellen a Dnyeper–Dnyeszter közére vonult (vö. Iordanes, Getica 35). Ez a hadmenet annak a keleti avar expanzióknak a kezdete lehetett, amely 603-ban a bolgároknak a türk uralom alóli szabadulását segítette elő, s amely Hérakleios császár korában egy ideig a keleti dulebek úrává tette az avarságot, miként erről az ún. Nestor-féle óorosz krónika tájékoztat.

A bolgár fejedelemlistára lásd O. Pritsak, Die bulgarische Fürstenliste, Wiesbaden 1955, 35–36, 76. A Nestor-féle krónika mérvadó kiadása: D. S. Lihačev – B. A. Romanov, Povest' vremennyh let. Čast I. Pod red. V. P. Adrianovoj-Perete, Moskva – Leningrad 1950. Az elmondottakhoz vö. Czeglédy, in: Tanulmányok a bolgár–magyar kapcsolatok köréből, Bp. 1981, 55; Szádeczky-Kardoss, Ostgrenze 271–272.

Szádeczky-Kardoss Samu,
Olajos Teréz és Farkas Csaba közreműködésével

DIE QUELLEN DER AWARENGESCHICHTE VIII.:
DIE AWAREN IN DEN LETZTEN JAHREN DES KAISERS MAURIKIOS
(ENDE 597 – HERBST 602)

Auszug

Die vorherigen Teile der Serie „Die Quellen der Awarengeschichte“ sind in Archaeologiai Értesítő 105 (1978) S. 78–90; 106 (1979) S. 94–111, 231–243; 107 (1980) S. 86–97, 201–213; 108 (1981) S. 81–88, 218–231; 109 (1982) S. 136–144; 110 (1983) S. 88–98 erschienen.

Die vorliegende Publikation bearbeitet die Quellen der folgenden Episoden der Awarengeschichte: 50. §. „Die byzantinische Armee des Priskos steht, die Stadt Tomi (~ Tomea) bedeckend, dem Heer des Khagans gegenüber (Ende 597–Anfang April 598)“. 51. §. „Infolge des Verrates des Komentiolos dringt der Khagan bis Drizipera vor, und der Kaiser schliesst Frieden, die byzantinischen Kriegsgefangenen ihrem Schicksal überlassend (Frühling 598–Anfang 599)“. 52. §. „Bischof Johannes kommt von Pannonien (d. h. vom Awarerland) nach Istrien“. 53. §. „Das vereinigte byzantinische Heer ergreift friedensbrüchig die Offensive, und bezieht Brückenkopfstellung links der Donau bei Viminacium (Sommeranfang 599)“. 54. §. „Die Siege des Priskos im Herzen der Awarei (Sommer und Herbst 599)“. 55. §.

„König Agilulf schickt dem Khagan von Italien Schiffszimmerleute“. 56. §. „Die Nordküste der Adria bedrohen Slawen, die wahrscheinlich der Machtsphäre des Awarenkhagans angehören“. 57. §. „Der Krieg pausiert zwischen den Awaren und Byzantinern während des Jahres, das der Mitte von August 600 folgte“. 58. §. „Byzantinische und awarische Truppenbewegungen am Balkan Sommer und Herbst 601“. 59. §. „Ein awarisches Heer marschiert gegen die Anten, die die Verbündeten der Byzantiner sind (Sommer 602)“. 60. §. „Diplomatische und militärische Zusammenarbeit Agilulfs und des Khagans“. 61. §. „Das byzantinische Heer an der unteren Donau empört sich gegen Maurikios, und unterlässt den Kampf an der awarisch-slawischen Front (Herbst 602)“.

Die lateinisch benannten Quellenstellen (Autoren bzw. Textteile) sind auch für jene Leser auffindbar, die sonst die ungarischen Übersetzungen und Kommentare nicht verstehen.

S. Szádeczky-Kardoss unter Mitarbeit von
Th. Olajos und Cs. Farkas

ÁRPÁD-KORI SZABADBAN LEVŐ KEMENCÉK KESZTÖLC-TATÁRSZÁLLÁSON

1977 őszén Kesztlőc falu határában Tatárszállás dűlőben a Topolka patak vízének felduzzasztása céljából gátakat emeltek. A víztároló létesítéséhez a patak mindkét oldalán két helyen nagy földmennyiséget toltak be a mederbe, és ezzel egy római-kori épületet, Árpád-kori szabadban álló kemencéket és gödröket bolygattak meg¹ (1. kép). Ez a jelentős földmunka tette szükségessé a két alkalommal (1977-ben és 1979-ben) végzett leletmentő ásatásokat a lelőhelyen.²

1. kép. Kesztlőc. Térképvázlat
Abb. 1. Kesztlőc. Kartenskizze

Kesztlőcöt először I. Géza király 1075. évi garamszentbenedeki alapítólevele említi.³ A következő hiteles adat 1294-ből maradt ránk, amikor III. Endre király oklevele az esztergomi káptalan birtoklásáról tudósít a faluban. A település a középkor óta folyamatosan lakott, a török hódoltság korában sem néptelenedett el, a kishatárú magyar lakosság beleolvadt a XVIII. század elején betelepített szlovák lakosságba.⁴ Kesztlőc-Magasokon 1961-ben templomra, körülötte temetőre és településre utaló nyomokat figyeltek meg.⁵ Ugyanitt 1962-ben Parádi Nándor ásatást végzett, és feltárta a XI–XII. századi templom körüli temető 32 sírját. Ő is észlelte a felszínen a település nyomait.⁶

Tatárszállásról már eddig is kerültek elő középkori leletek. (Kisméretű szürke színű fületlen bögre, malom-

kőtöredék, XIV. századi sarkantyú, XV–XVI. századi lópatkó.)⁷

A most megtalált településnek ugyan nincs írásos említése, sőt egy 1393-ban keletkezett — birtokperről szóló — oklevél határárásából arról értesülünk, hogy Kesztlőc és Csaba között (a mai Piliscsév helyén) nem volt település.⁸ Az előkerült leletek azonban kétségtelenné teszik a korábbi megtelepülést ezen a területen.

Közvetlenül a tatárszállási dűlő szomszédságában, attól K-re a Kecseólaknál Árpád-kori településre utaló leleteket találtak, azonban okleveles adat nem említi a lelőhelyet. (Hullámvonalalkötegekkel, körömcspikédessékekkel és párhuzamosan körbefutó vonalkötegekkel díszített X–XIII. századi fazéktöredékek.)⁹

A Topolka patak völgyében továbbhaladva Klastrompuszta felé, Zadne Luki lelőhelyen szintén néhány XII–XIII. századi edénytöredéket gyűjtöttek kis területen, a két domboldal közti völgyben.¹⁰

Ezeket a szórványos, településre utaló adatokat egészítik ki a két leletmentő feltárásnak az eredményei.

A Tatárszálláson előkerült kemencék boltozatát — egy kivételével — néhol még a fenéktapasztásukat is elvitte a talajgyalu. Öt kemence jellegzetessége az volt, hogy az aljukat a tapasztás alatt kohó salakdarabokkal, „medvékkel” rakták ki. Egy kemence tapasztása alatt vegyesen köveket és salakdarabokat találtunk, három esetben pedig csak átégett homokot figyelhetünk meg. A kedvezőtlen körülmények miatt az esetleg a kemencék fölé készített tetőre utaló nyomokat nem találtunk (2–3. kép).

Az 1. sz. kemence boltozata elpusztult, tapasztását egyszer megújították. A felső, közepes minőségű tapasztást az egyik oldalon a talajgyalu megnyomta. A kemence szájánál a sütőfelület vastag, átégett rétegben folytatódott. A két tapasztás között vékony homokrégét húzódtott 0,5 cm vastagságban. Az alsó tapasztás alatt a sárga homokba rakva szabályosan egymás mellé helyezték, a laposabbik felükön fekvő kohósalak darabokat, „medvéket” találtunk. Az 1. sz. kemence előterét a 4. sz. kemence előterébe ásták bele. A nagyjából szív alakú előtér betöltése a kemence alsó tapasztása alá húzódtott. Az előtér feneke fölött erősen faszenes, felette vastag hamus réteget találtunk. Az előtérben egy kisebb gödröt bontottunk ki.

A 2. sz. kemencének is csak a jó minőségű, kb. 5 cm vastagságú fenéktapasztását bonthattuk ki. A tapasztás alatt a sárga homokban megégett köveket és kohósalak darabokat találtunk. A kövek között négy malomkő-

¹ Az ásatás 1977. XI. 3-tól 10-ig és 1979. V. 15-től VI. 5-ig tartott.

² A kiásott leletanyagot a Balassa Bálint Múzeum őrzi a 82. 30. 1.–18. leltári számok alatt.

³ Horváth I.—H. Kelemen M.—Torma I., Komárom megye régészeti topográfiája Esztergom és a dorogi járás (Bp. 1979) 233.; Knauz N., Monumenta ecclesiae Strigoniensis (Esztergom 1874) I. kötet 55.

„... dedi ..., necnon in Kestelci VII vineas et V vinitores et terram duo aratra.”

⁴ Horváth I.—H. Kelemen M.—Torma I., i. m. 233.;

Knauz N., i. m. (Esztergom 1882) II. kötet 355–356. „... et quod villicum de Keztelch Jobagionem eindem Capituli ... Abraam vocatum, villicum ville Capituli Strigon. de Keztelch, ...”

⁵ Horváth I.—H. Kelemen M.—Torma I., i. m. 232–233.

⁶ Parádi N., RégFüz 16 (1963) 69.

⁷ Horváth I.—H. Kelemen M.—Torma I., i. m. 238.

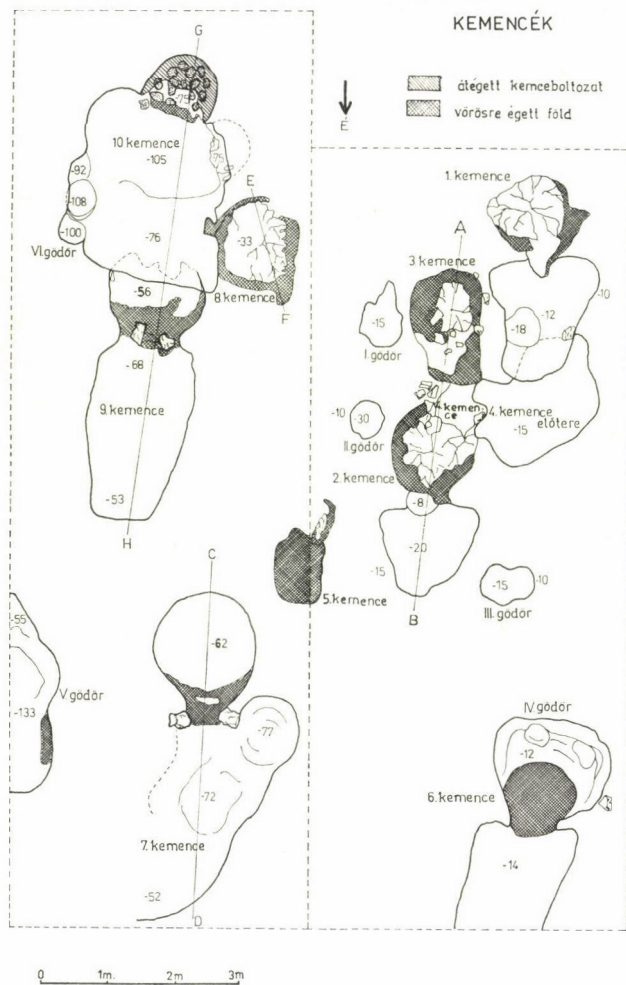
⁸ Horváth I.—H. Kelemen M.—Torma I., i. m. 233.

⁹ Horváth I.—H. Kelemen M.—Torma I., i. m. 238

¹⁰ Horváth I.—H. Kelemen M.—Torma I., i. m. 239

1977–79.

KEMENCÉK

2. kép. Keszthely-Tatarszállás. Ásatási alaprajz
Abb. 2. Keszthely-Tatarszállás. Grabungslageplan

törödékek is volt. A megégett kövek és a salakdarabok egy kisebb körben a kemence közepén voltak, közülük a homok nem égett át. A kövek közvetlenül egy újabb tapasztáson, a 4. sz. kemence alján feküdtek. Az előtér betöltése hasonló volt az 1. sz. kemencéhez, ezenkívül római-kori és Árpád-kori edénytörödékek kerültek elő belőle (pl. egy homokkal soványított, szürkésbarnára égetett, hullámvonalköteggel és vonalköteggel díszített oldaltörödékek (4. kép 3.).

A 3. sz. kemence az 1. és a 4. sz. kemence felett helyezkedett el, föltja 1–2 cm-re jelentkezett a legyalult felszíntől. A gyenge, összetöredezett fenéktapasztás széle az egyik felén kohósalak darabokkal volt körülrakva. A kemenceszájánál elhelyezett kövekből egyet eredeti helyzetében figyelhetünk meg, amely körül hamus foltot észleltünk. A kemence szája a 4. sz. kemence fölött helyezkedett el, alatta 0,5 cm vastagságban faszenes réteget bontottunk el. A kemenceszáját is vastag hamuréteg borította. A kemence fenekének a tapasztása kb. 2 cm vastag volt, alatta már a tiszta homok jelentkezett. A homokban a kemence félköre kohósalak darabokkal volt kirakva. A kemence felső (az 1. sz. kemence felé eső) végében a kohósalak darabok alatt kb. 10 cm mélységben egy újabb, barnára égett, vékony homokrétet vált láthatóvá. A 3. sz. kemencének nem találtuk meg az előtérét, valószínűleg a 2. sz. kemence készítésekor tehették tönkre (5. kép).

A 4. sz. kemencének a 2. sz. kemence előtere felőli oldalán az átégett tapasztás 5–6 cm-t emelkedett, ez a kemencefal maradványa lehetett. A kemence fenéke 4–5 cm vastagságban átégett. A 3. sz. kemence szájánál található hamuréteg a 4. sz. kemence felületén is folytatódott. Tehát megépítésének idejét tekintve a 3. sz. kemence a 4. sz. és a 2. sz. kemence közé ékelődött. A kemence előterének az alja igen keményre volt letaposva, betöltésében állat csontokat, vasszalakot, tapasztásrögöket, hamut, faszenet találtunk.

A kemencék tapasztása inkább elkent homok, — amely a használatkor átégett — semmint agyag volt. A négy kemence közül a 4. sz. kemencét építették a legkorábban. A kemencék használata között nem telhetett el sok idő, hiszen a 2. sz. kemencét közvetlenül a 4. sz. kemence sütőfelületére alapozták. Az 1. sz. kemence előtérét a 4. sz. kemence előterébe vágták bele. A 2. sz. kemence építésével pusztíthatták el a 3. sz. kemence előtérét.

Az 5. kemence nagyrészt elpusztult, csak a fenéktapasztás alatti átégett homok föltját figyelhetjük meg.

A 6. sz. kemence fenekéből csak egy vörösre égett foltot észlelhetünk. Előterének a kemence felőli részében vastag hamuréteget bontottunk el. Az előtér betöltéséből egy malomkő darabja és Árpád-kori cserепek kerültek elő.

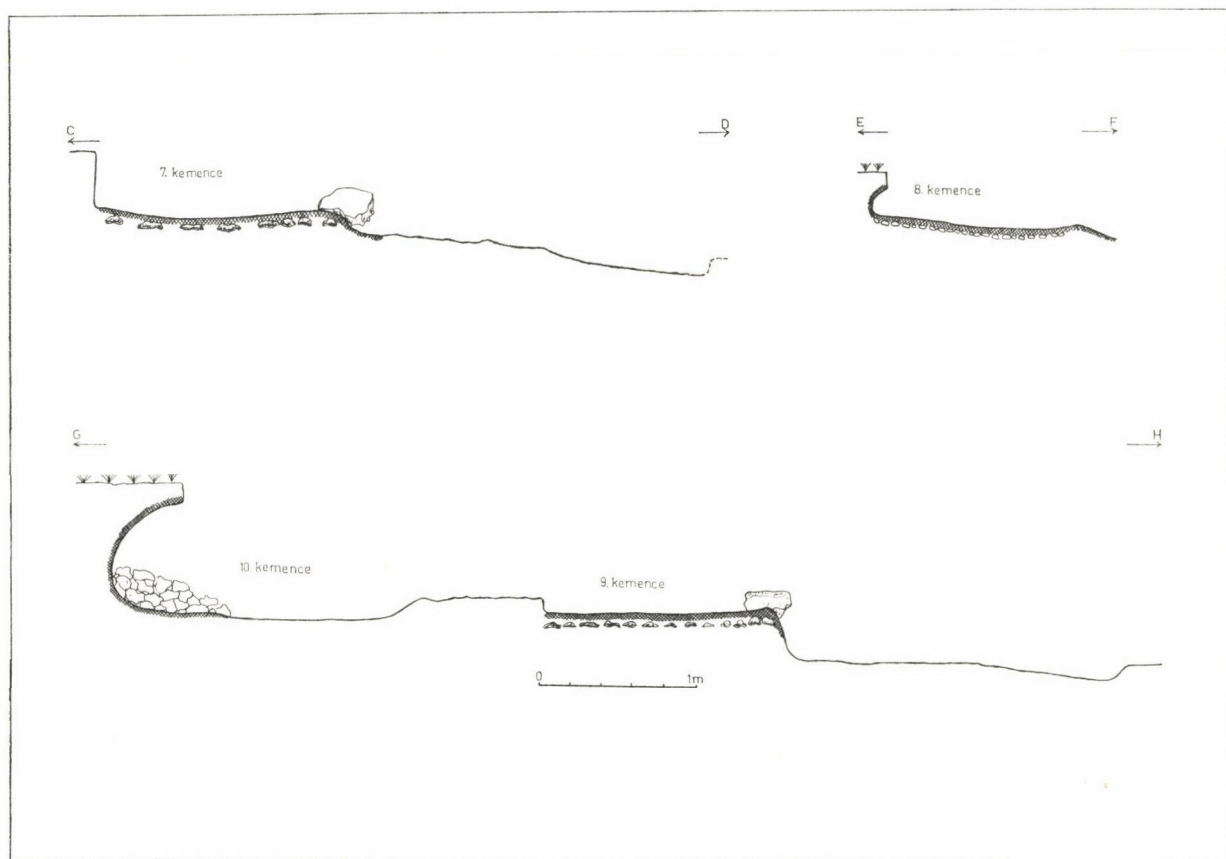
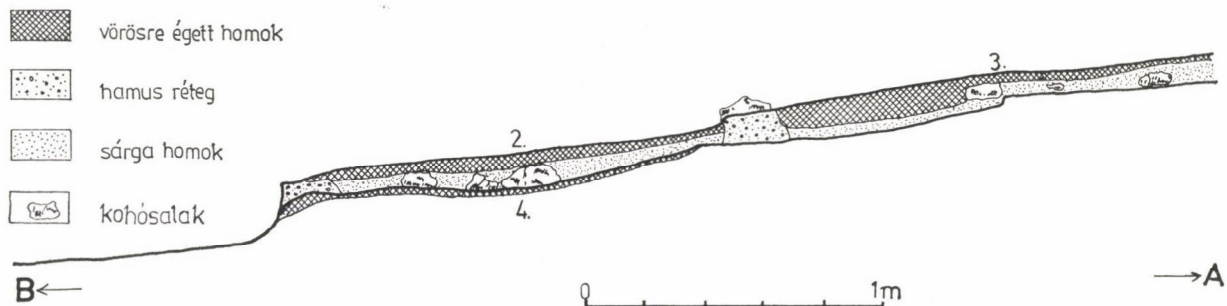
A 7. sz. kemencének is csak a sütőfelületét találtuk meg teljes épségben. A kemence omladékaiban egy kis állat (ragadozó?) koponyája feküdt. A kemence száját erősítő köveket eredeti helyzetükben bonthattuk ki. Az egyrétegű, mintegy 3–4 cm vastag tapasztás alatt a kemence közepén szintén kohósalak darabokat találtunk (6. kép). A nagyméretű, szabályos szív alakú előtér körvonalának csak az egyik fele mutatkozott, a másik oldalát feltehetően csak az — akkori talajfelszín alkotó — humuszba áshatták bele. A domboldal ugyanis nemcsak D felé, hanem K felé is emelkedik egy kissé ezen a helyen. Az előtér betöltésében salakdarabokat, római-kori cserепeket, egy homokkal soványított, vörösésbarnára égett, hullámvonaldíszes cserépbogrács oldaltörödéket (7. kép 1.) és egy szögletesre hajlított, végei felé elkeskenyedő vékony vaspántot találtunk. (7. kép 2.).

A 8. sz. kemencének csak az összetöredezett, egyrétegű sütőfelülete maradt meg. A kemence alja kövekkel folyósalak darabokkal, téglatörödékekkel volt kirakva.

A 9. sz. kemencének a fenéktapasztása is elpusztult részben, viszont sikerült kibontani a falának egy darabját. Mivel a kemence szájának oldalát alkotó két kő túl közel volt egymáshoz, valószínű, hogy nem eredeti helyzetükben találtuk meg őket. A kemenceomladékból mindössze egy említésre méltó Árpád-kori edényoldal törödékek kerültek elő. A kemence feltört, vastag (3–4 cm) egyrétegű tapasztása alatt itt is kohósalak darabok feküdtek.

Ezeket a kemencéket alakjuk és tapasztásuk módja alapján a Méri István által megfigyelt, földbeavájt sütő-kemencék típusába sorolom.

Egyedül a 10. sz. kemence vastagon átégett boltozata maradt meg épségben. A kemence betöltésében először vastag hamuréteget, majd tiszta sárga homokot, figyeltünk meg. Az aljában szorosan egymás mellé helyezett kövek voltak, melyek alatt újabb, vastag hamuréteget bontottunk el. Tapasztásdarabokat mindössze a kövek alatt, illetve a kemence szájánál találtunk, a hamus réteg alatt. Az egyrétegű tapasztás gyenge minőségű, alatta csak sárga homok volt. A kemence szabálytalan alakú előterének jobb oldalán a homokba vájva egy újabb üregre bukkantunk, amelynek a szájánál szintén nagy kövek voltak felhalmozva. Az előtérhez annak bal oldalán egy kisebb, a VI. sz. gödör csatlakozott. Az előtér betöltéséből egy Árpád-kori edénytörödékek figyelemre méltó (4. kép 2.). Az előtér föltját fölötti barna humusz-ból pedig egy Árpád-kori, bekarcolt vonalakkal díszített, mindegyik hullámánál megszakadó, egészen meredek hullámvonallal díszített fazék perem- és oldaltörödéke került elő (4. kép 1.). A kemence előtere a 9. sz. kemence sütőfelülete fölé húzódik. Az előtér a sütőfelület fölé az idők folyamán rétegesen felhalmozódott homokba ásták bele. Ez a kemence eltér a többiekétől. Boltozata helyen-

3. kép. Kesztlőc-Tatárszállás. A kemencék metszetei
Abb. 3. Kesztlőc-Tatárszállás. Profile der Öfen

ként több mint 10 cm vastagságban átégett. Betöltésében vastag hamuréteget találtunk. A kemence szája szinte a kemence teljes szélességével volt egyenlő. Lehetséges, hogy ebben az esetben egy elpusztult ház kemencéjét találtuk meg, ezt a feltételezést teszi valószínűvé az „előtér” meglehetősen nagyméretű, szögletes gödre is (8. kép). A három kemence közül a 10. sz. kemencét építették a legkésőbb, hiszen az előterét a 9. sz. kemence fölötti homokba, illetve a 8. sz. kemence omladékába ásták bele.

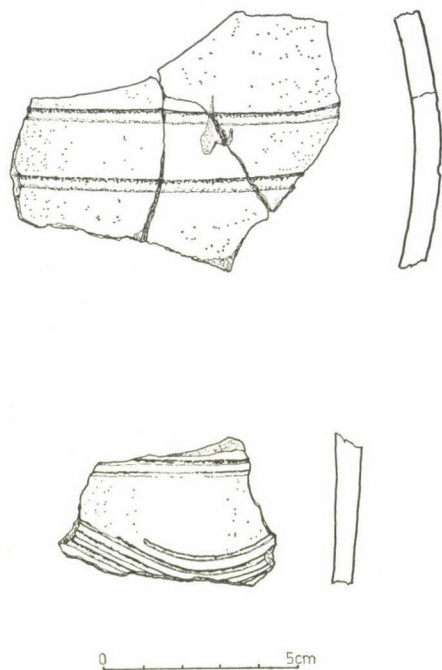
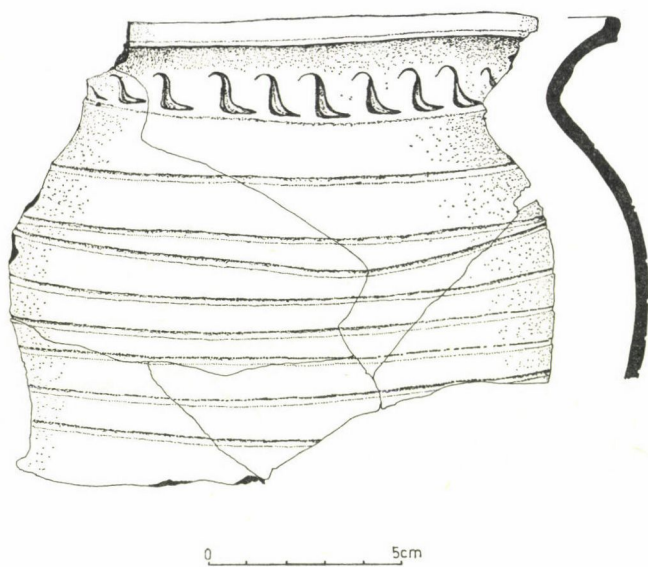
A szelvényektől K-re további kemencemaradványok várhatók, környezetükben településre utaló nyomokat egyelőre nem találtunk.

A kemencék mellett kibontott hat gödör közül csak egy — a II. sz. — volt nagyjából kör alakú, a többi szabálytalan formájú volt. Betöltésük nem sokat árult el rendeltetésükről. Kevert, hamus földjükben tapaszt-

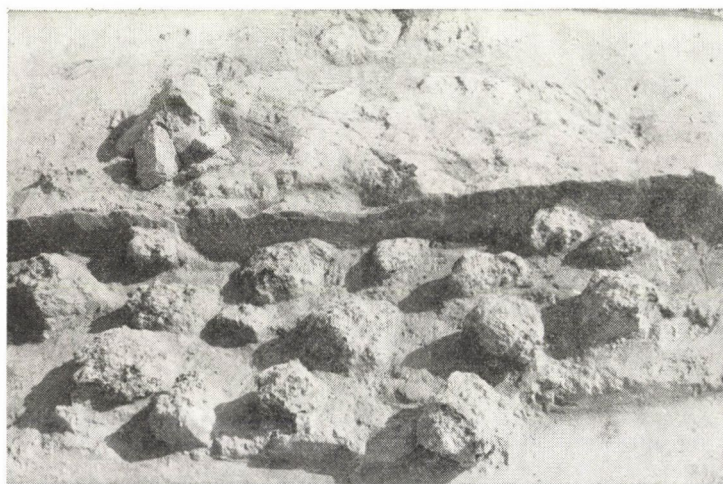
tás-, salak-, faszéndarabokat, állatesontokat és néhány római-, illetve Árpád-kori edénytöredéket találtunk. A IV. sz. gödör valószínűleg egy teljesen elpusztult kemence előtere lehetett, ugyanis az átmérője az előterek méretét közelítette meg. (1,70 m) Betöltéséből római-kori és Árpád-kori cserepek kerültek elő. A 6. sz. kemence sütőfelületét a gödör betöltésébe készítették. Az V. sz. gödörnek csak egy része esett szelvényünkbe.

A kemencék előtereiből és a mellettük levő gödrökből előkerült kevés és apró (zömében jellegtelen) edénytöredék csak a kormeghatározást tette lehetővé, finomabb megfigyeléseket — amely a földbeásott objektumok belső kronológiájához nyújtott volna segítséget — sajnos nem lehetett végezni.

Ásatásunkon több malomkőtöredéket is találtunk. A 2. sz. kemence tapasztása alatt a megégett kövek között négy is volt. A 6. sz. kemence előteréből előkerült malom-

4. kép. Kesztlő-Tatárszállás. 1. A 10. sz. kemence előtere fölötti humusból előkerült fazéktöredék. — 2. 10. sz. kemence előtere. Edénytöredék. — 3. 4. sz. kemence előtere. Edénytöredék
 Abb. 4. Kesztlő-Tatárszállás. 1. Aus dem Humus über dem Vorraum des Ofens Nr. 10. zum Vorschein gekommenes Topffragment. — 2. Vorraum des Ofens Nr. 10. Gefäßfragment. — 3. Vorraum des Ofens Nr. 4. Gefäßfragment

5. kép. Kesztlő-Tatárszállás. 3. sz. kemence. Felbontott kemencefenék

Abb. 5. Kesztlő-Tatárszállás. Ofen Nr. 3. Entfernter Ofenboden

6. kép. Kesztlő-Tatárszállás. 7. sz. kemence. Felbontott kemencefenék

Abb. 6. Kesztlő-Tatárszállás. Ofen Nr. 7. Entfernter Ofenboden

kőnek kb. 3/4 része maradt meg (átm.: 44 cm, vastags.: 4 cm). A kő enyhén homorú felületű felső őrlőkö volt.¹² (9. kép) Méri István említi, hogy a tisztalók-rázómi ásatásán egyes kemencékben vagy azok szája előtt lapos köveket, néha őrlőkődarabokat találtak. Feltételezi, hogy esetleg lepényféle sütésére használhatták őket.¹³ Lehet-

séges, hogy ez az őrlőkő is ezért került a 6. sz. kemence előterébe.

A kemencék fenekébe tapasztott vassalak nem túl gyakori a hazai leletanyagban. Bár használták az edénytöredékek, kövek, kavicsok mellett a vassalakot is,¹⁴ de ilyen mennyiségben, mint Kesztlőn, ez szokatlan. Azon-

¹¹ A salakdarabok meghatározását dr. Vastagh Gábornak köszönöm.

¹² Méri I., Magyar Mezőgazd. Múz. Közl. (1969—70) 74.

¹³ Méri I., i. m. ArchÉrt 79 (1952) 59.

¹⁴ Méri I., i. m. ArchÉrt 79 (1952) 59.

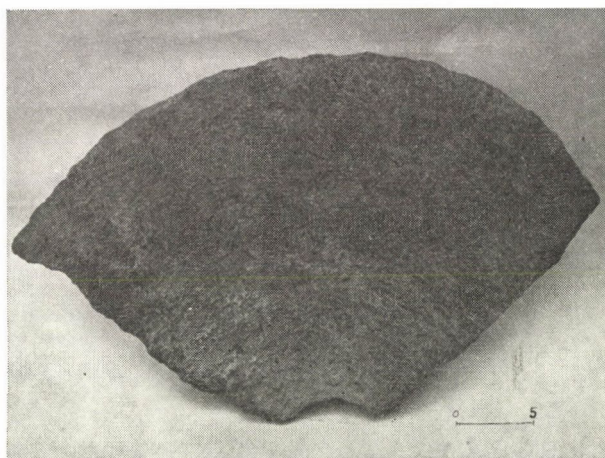
7. kép. Kesztlő-Tatárszállás. 7. sz. kemence előtere. 1. Cserépbogrács-oldaltöredék. — 2. Vaspánt
Abb. 7. Kesztlő-Tatárszállás. Vorraum des Ofens Nr. 7. 1. Tonkessel-Wandfragment. — 2. Eisenband

8. kép. Kesztlő-Tatárszállás. 10. sz. kemence épen maradt boltozata
Abb. 8. Kesztlő-Tatárszállás. Das intakt gebliebene Gewölbe des Ofens Nr. 10.

kívül a „medvék” felhasználása is magyarázatra szorul. Ez tulajdonképpen kohósalak, a vasolvasztás mellékterméke. A kohó alján gyűlt össze, ezért vette fel az egyik oldala a kohó aljának gömbölyű formáját. Tovább már fel nem használható, rendszerint a vasolvasztás helyszínén hagyták. Az ismert vasércfeldolgozó lelőhelyeken, például Rudabányán nagy mennyiség gyűlt össze belőlük.¹⁵ A kesztölceiek nagy száma is azt feltételezi, hogy valahol a közelben — a kohósalakok eltérő mérete alapján — valószínűleg több Árpád-kori kohó működött, itt nem valószínű, hogy messzire vitték volna a nehéz vasalakdarabokat. A kohósalakokat ugyanazért helyezhették a kemencék aljába, mint az edénytöredékeket, kődarabokat: jól tarthatták a meleget. Figyelemre méltó, hogy néhány kemence esetében nem az egész sütőfelület alját rakták ki kővel és salakdarabokkal, hanem csak a közepét.

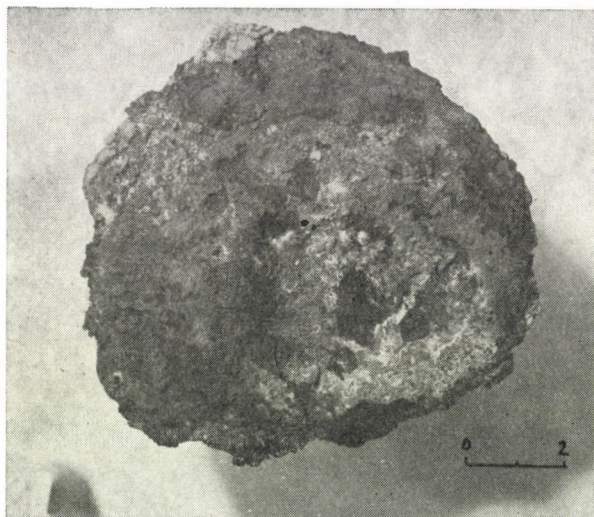
A kemencékből előkerült kohósalakok nagyjából szabályos, lapos gömbszelet alakúak, felületük rücskös. A törött darabokon jól tanulmányozható a salaknak a gáz-

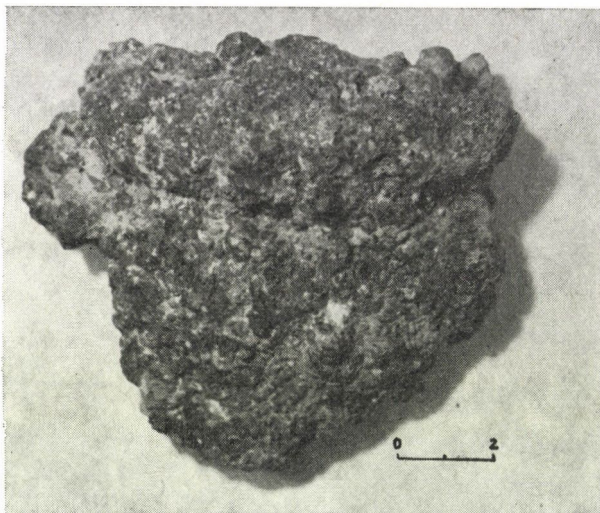
9. kép. Kesztlő-Tatárszállás. A 6. sz. kemence előteréből előkerült malomkőtöredék

Abb. 9. Kesztlő-Tatárszállás. Aus dem Vorraum des Ofens Nr. 6 zum Vorschein gekommenes Mühlsteinfragment

¹⁵ Heckenast G. — Nováki Gy. — Vastagh G. — Zoltay E., A magyarországi vaskohászat története a korai középkorban (Bp. 1968) 104.

10. kép. Kesztlő-Tatárszállás. Kisméretű salakdarab az 1. sz. kemence fenéktapasztásából
Abb. 10. Kesztlő-Tatárszállás. Kleines Schlackenstück aus der Bodenverschmierung des Ofens Nr. 1.

11. kép. Kesztlő-Tatárszállás. Feltüremkedett szélű salakdarab a 3. sz. kemence fenéktapasztásából
Abb. 11. Kesztlő-Tatárszállás. Schlackenstück mit aufgestülptem Rand aus der Bodenverschmierung des Ofens Nr. 3.

buborékok miatt üreges szerkezete. Átmérőjük 12–17 cm, vastagságuk 4–8 cm. Az ép „medvék” esetében a szélességük megadja tulajdonképpen a kohó méretét is. Ezek mellett a nagyméretű kohósalakok mellett egy kisebb fajta is előfordult a kemencék anyagában. Ezek között egy igen kisméretű is volt (9×2,5 cm). A kisebbeknek 9–11 cm az átmérőjük és alig 2–4 cm vastagok. Vannak közöttük viszonylag szabályos kör formájúak (10. kép), néhányuknak hosszúkás alakja van.

Mind a kisebb, mind a nagyobb méretűek között előfordulnak az eddigiektől eltérő formák: alakjuk nem kör, hanem inkább a háromszöghöz hasonlít, oldalról nézve fél daraboknak tűnnek, ám nincsenek eltörve. Némelyiken pedig az egyik oldal mintha feltüremkedett volna (11. kép)

Az eddig elmondottak alapján legalább két különböző méretű kohót kell feltételeznünk a közelben, de lehet az is, hogy az utóbb leírt „medvék” harmadik kohóra utalnak.

A salakok között kis számban ugyan, de folyósalakok is voltak. Ezek könnyűek, üreges szerkezetűek, némelyiken féregszerű folyások is megfigyelhetők. Fényes, sima felületűek kékszürke árnyalatú. Ezek a salakdarabok jó tűzvezetésű, fűjtatóval működtetett kohóban keletkeztek.

Nemcsak a kohók — tehát a vasolvasztás — helye ismeretlen ezidáig, hanem a kohókban olvasztott vasérc származási helye is. Figyelemre méltó, hogy Tatárszállás dűlő közelében Klastrompusztán, a középkori klastrom kerítésfalához csatlakozó, kisebb épületekben feltárt kemencékből, faszén-, vasmaradványokból az ásató régész műhelyek meglátára következtetett.¹⁶ A kolostorromot lelőhelyünkkel a Topolka patak egyik ága köti össze. Ezekből az adatokból arra következtethetünk, hogy a közelben vasérc tartalmú kőzetnek kellett lennie, amelyet

mind a kolostor mind Kesztlő falu lakói feldolgoztak. Végighaladtam a pataknak a kolostortól eredő ágán, és kb. félúton a patak medrében erősen vörös elszíneződést figyelhettem meg. Egy másik támpont lehet az a nagyméretű, vastartalmú kőzetdarab, amelyet Kesztlő falu múzeumának udvarán őriznek pontosabb lelőhelymegjelölés nélkül.

Több, vasérclelőhelyre és feldolgozásra utaló adatot ismerünk Kesztlő tágabb környezetében is. Vassalaklelőhely ismeretes Tokodon és Pomázon,¹⁷ kovácsok településéről tudunk az Árpád-korban Esztergom mellett Kovácsiban.¹⁸ Ilyen település volt Zebegény közelében („terra Koachy”);¹⁹ a hajdani Pilis megyében a mai Nagykovácsi helyén és a Pomáz közelében levő Kovácsipusztán.²⁰ Visegrád-Várkert dűlőben Árpád-kori telepen vasolvasztó műhely maradványaira bukkantak.²¹ Budán a Várhegy É-i részén feltárt település leletei között is sok kohósalak volt.²²

Az eddig közölt szabadban levő sütőkemencék tapasztása alatt sehol sem találtak „medvéket”.

A feldolgozásokban általában keveset foglalkoznak a salakleletekkel, így sok esetben nem tudható, hogy pontosan honnan és milyen fajtájú salak került elő. Azonban az eddigi telepásztásokon több esetben fordult elő, hogy a lakóházban vagy annak kemencéjéből került elő másodlagos felhasználásban kohósalak. Így például Méri István említ az egyik tiszalök-rázompusztai házban levő kemence tapasztásából előkerült salakdarabokat.²³ Gömöri János szintén tárt fel olyan, ház sarkába épített kőkemencét, amelynek az alját nagy, lapos folyósalak darabokkal borították.²⁴

A Pest megyében fekvő Domonyban öt olyan Árpád-kori lakóházat bontottak ki részlegesen, amelyek betöltésében feltűnően sok volt a vassalakrög.²⁵

A faluásztásokon előkerült kohósalakok jelentősebb

¹⁶ Méri I., A klastrompusztai legendák nyomában Megszólalnak az évszázados romok (Dorog 1961) 22., 24.

¹⁷ Heckenast G.—Nováki Gy.—Vastagh G.—Zoltay E., i. m. 58.

¹⁸ Zolnay L., ArchÉrt 92 (1965) 157–159.

¹⁹ Heckenast G.—Nováki Gy.—Vastagh G.—Zoltay E., i. m. 160.

²⁰ Heckenast G.—Nováki Gy.—Vastagh G.—Zoltay E., i. m. 156.

²¹ Méri I., RégFüz 14 (1960) 79.

²² Gyürky K., ArchÉrt 99 (1972) 44.

²³ Méri I., i. m. ArchÉrt 79 (1952) 59.

²⁴ Gömöri János szíves írásbeli tájékoztatása.

²⁵ Kalicz N., RégFüz 14 (1960) 82.

hányada azonban nem másodlagos helyzetben került elő, hanem vasizzító és vasmegmunkáló műhelyek környezetében.

Várpalatán, a Szénhely faluval szonosított lelőhelyen, egy Árpád-kori házban és egy kőből épített katlan tűzhely közelében vastömböket ástak ki. Ezekon kívül még öt szétdúlt kemence omladékában találtak mintegy 10 kg-nyi vastömböt.²⁶ A Régészeti Topográfia 2. kötetében ugyanezen ásatás eredményeinek összefoglalásában vasizzító kemencének határozták meg a katlan tűzhelyet, amelynek munkagödre vassalakot tartalmazott. Az öt tűzhely közelében — mely valószínűleg műhely lehetett — pedig 10 kg-nyi vastartalmú lepenyről olvashatunk.²⁷

A Zala megyei Csátáron,²⁸ Zalasabaron,²⁹ távolabb pedig Letenye-Szentkereszten,³⁰ Sopron és Nemeskér települések ásatásán³¹ további salakdarabok kerültek elő egyéb, vassfeldolgozásra utaló jelenségek kíséretében.

Tiszaeszlár-Bashalmon egy vasolvasztó műhely betöltésében talált az ásató vassalakdarabokat.³²

A csonkahegyháti (Zala megye) ásatás különösen érdekes, mert itt a műhelygödrök X–XI. századi leletei között nagy, helyenként 1 kg súlyú vassalak-lepényeket találtak.³³

A közelmúltban hazánk területén számos helyen tartak fel Árpád-kori kohókat nagyobb mennyiségű salaklelet kíséretében.³⁴

A tatárszállási kemencék az eddig feltárt, Árpád-kori, szabadban levő sütőkemencék sorát gyarapítják a fenéktapasztáshoz használt, eddig kevésbé ismert anyagokkal, a másodlagos helyzetű kohósalakok pedig feltehetőleg vassfeldolgozásra engednek következtetni a koraközépkori Kesztlőc falu határában.

Lázár Sarolta

ÁRPÁDENZEITLICHE ÖFEN IN KESZTLŐC-TATÁRSZÁLLÁS

Auszug

In den Jahren 1977 und 1979 haben wir in der Gemarkung des Dorfes Kesztlőc, in der Tatárszállás-Flur 10 árpádenzeitliche, im Freien gebaute Öfen erschlossen (Abb. 1.).

Das Dorf Kesztlőc wurde zuerst im 11. Jh. erwähnt. Die Siedlung hat sich auch während der Türkenherrschaft nicht entvölkert. Aus unserem Fundort und seiner Umgebung sind schon bisher Funde zum Vorschein gekommen, die auf das mittelalterliche Dorf und seinen Friedhof hinweisen. Der Fundort Tatárszállás wird durch die urkundlichen Quellen nicht erwähnt.

Das Gewölbe der in Tatárszállás ans Tageslicht gekommenen Öfen — mit Ausnahme des 10. Ofens — wurde zuweilen auch mit der Bodenverschmierung zusammen vom Bulldozer davongetragen. Charakteristisch für fünf Öfen war, daß ihr Boden unter der Verschmierung mit Hüttenschlackenstücken, sog. „Bären“ ausgelegt wurde. Unter der Verschmierung des einen Ofens haben wir gemischt Steine und Schlackenstücke gefunden, im Falle von drei Öfen konnte hingegen nur der durchbrannte Sand beobachtet werden (Abb. 2., 3.).

Diese Öfen reihte ich auf Grund ihrer Form und Verschmierungsart in den Typ der von István Méri beobachteten, in die Erde eingetieften Backöfen.

Neben den Öfen haben wir sechs Gruben freigelegt. Bei unserer Ausgrabung wurden mehrere Mühlsteinfragmente gefunden. Das im Vorraum des Ofens Nr. 6 zum Vorschein gekommene Fragment dürfte man

vermutlich zum Backen irgendeines fladenartigen Gebäckes benutzt haben.

Aus den Vorräumen der Öfen und aus den Gruben sind nur in geringer Menge und größtenteils nicht typische árpádenzeitliche Gefäßfragmente zum Vorschein gekommen.

Unter der Verschmierung der bisher mitgeteilten, im Freien gebauten Backöfen wurden noch keine Hüttenschlackenreste gefunden. Ihre große Zahl in Tatárszállás läßt darauf schließen, daß in der Nähe — auf Grund der verschiedenen Größen der Hüttenschlackenstücke — wahrscheinlich mehrere árpádenzeitliche Hütten in Betrieb waren.

Nicht nur die Stelle der Hütten ist bisher unbekannt, sondern auch der Herkunftsort des in den Hütten geschmolzenen Eisenerzes. Es wurde wahrscheinlich das in Tatárszállás und in der nahegelegenen Klastrompuszta das in der Nähe gewonnene eisenerzhaltige Gestein verarbeitet.

Die Öfen von Tatárszállás vermehren die Reihe der bisher erschlossenen árpádenzeitlichen, im Freien gebauten Backöfen mit ihrem zur Verschmierung des Bodens verbrauchten, bisher weniger bekannten Material; die in sekundärer Lage gefundenen Hüttenschlackenstücke lassen hingegen vermutlich auf die Eisenerzverarbeitung in der Gemarkung des frühmittelalterlichen Dorfes Kesztlőc schließen.

S. Lázár

²⁶ Bóna I., DissArch 5 (1963) 123.

²⁷ Éri I.—Kelemen M.—Németh P.—Torma I., Veszprém megye régészeti topográfiája A Veszprémi járás (Bp. 1969) 218.

²⁸ Valter I., Zalai gyűjt. 12 (1979) 58.

²⁹ Valter I., i. m. 60–62., 64.

³⁰ Valter I., i. m. 70.

³¹ Gömöri J., Soproni Szemle (1976) 3.

³² Kovalovszki J., FA 16 (1964) 139–140.

³³ Valter I., i. m. 60–61., 64.

³⁴ Például: Gömöri J., Arrabona 15 (1973) 100–105.; Éri I.—Kelemen M.—Németh P.—Torma I., i. m. 245–246.

TÖRÖK RÉZEDÉNYEK SZOLNOK MEGYÉBŐL

A török rézművesség és ötvösség termékei a hazai török kori gyűjteményeknek a kerámiához képest mennyiségileg csekélyebb, de jelentőségében nem kevésbé fontos részét alkotják. A török rézedényekre viszonylag korán felfigyelt a hazai kutatás. A budai emlékek ismeretét¹ másfél—két évtizednyi szünet után követte a pécsi² és az esztergomi anyag feldolgozása,³ illetve a Magyar Nemzeti Múzeum különböző lelőhelyekről származó vörösrézédényeinek publikálása.⁴ E tanulmányok, felhasználva az anatóliai és balkáni párhuzamokat, tipológiai és stilisztikailag elemezték a tárgyakat, de technológiai és használati kapcsolatos kérdéseket is tárgyaltak. A hódoltság korához köthető egri ezüstkupa⁵ és a különböző lelőhelyű diszes ezüsteredmények összehasonlító stilisztikai vizsgálatai⁶ a török kor keveredő stílusjegyeire mutattak rá. A kutatások kiterjedtek a nyelvészet területére is.⁷ A magyar és a balkáni nyelvekben továbbélő, valamilyen rézedényt, réztárgyat jelölő török szavak összegyűjtése lehetőséget adott a tárgyi és a nyelvi adatok összevetésére.

Az eddigi kutatások több hódoltságkori fémműveségi, ipar- és gazdaságtörténeti kérdésre választ adtak. Az elért eredmények ellenére azonban néhány probléma ma sem tisztázott. A hazai török rézművesség helyének és súlyának pontosabb meghatározása, a hazai és a balkáni műhelyekben készült tárgyak biztos szétválasztása a jövő kutatási feladata. Mindehhez további anyagközlésekre, anyagvizsgálatokra, valamint a balkáni és az anatóliai XV—XIX. századi tárgyi anyag és ipar teljesebb ismeretére van szükség. Jelen dolgozat is egy adalék a hazai emléktárhely feltárásához, a hódoltságkori rézművesség témakörében való mélyebb elmerülés igénye nélkül, az anyagközlések számát bővíti.

A szolnoki Damjanich János Múzeum gyűjteményében, néhány ép rézedény és gyertyatartó mellett, kismennyiségű töredékes és szegényes török rézedényanyag található. E tárgyak túlnyomó többsége a szolnoki vár egykori területéről, a Vízikapu melletti Tisza-parttól származik.⁸ Az anyagot nagyrészt töredékek — különféle talak részben erősen deformálódott alj-, perem-, és oldal-töredékei, kannafülek, kiöntőcsövek, csészetöredékek, ismeretlen rendeltetésű vékony rézlemez, és egyéb szinte felismerhetetlen réztárgyak töredékei — alkotják. A vár anyagából az ép edényeket mind, a töredékekből pedig a jellegzetesebb, felismerhetőbb darabokat közöltük.

A szolnoki leleteken kívül a megye területéről csupán három ép török rézedényt ismerünk. A jászberényi rézüst (1. kép 1) 1902-ben került elő a Zagyva-parton, csaknem a folyó medréből. Egy kiöntőcsöves korsó (3. kép 1) és egy függesztőkarikás lapos tál (4. kép 3), pontosabb lelőhely nélkül, a törökszentmiklósi Helytörténeti Gyűjteményből valók.⁹

A jászberényi rézüst (1. kép 1) melynek lelőkörményeit és pontos, részletes leírását Hild Viktor naplójában találjuk meg,¹⁰ enyhén lapított gömbtestű, hengeres nyakú edény. Fülét a nyakra szegecsekkel felerősített gyűrűk tartották. Fenékrészén foltozás látható, a foltot forrasztották és hat szegeccsel még külön is hozzáerősítették az edényfalhoz.¹¹ A jászberényihez hasonló formájú üstök a hódoltságkori török leletanyag jellegzetes tárgyai. Párkányban (Sturovo) az egykori erőd helyén, csontok, kerámiatöredékek, vasdarabok és két mázas cserépedény társaságában három rokon példány is előkerült.¹² Ilyen üstök a pécsi Janus Pannonius Múzeum gyűjteményéből¹³ és Esztergomból¹⁴ is ismertek, s ugyan-

¹ Bárányné Oberschall M., Iparművesség. In: *Fekete L.*, Budapest a törökkorban (Bp. 1944) 354—381.; Néhány budai rézedényt közöl korábban Horváth H., TBM 5 (1932) 49—51. kép.

² Ifj. Fehér G., JPMÉ 1959 103—150.

³ Ua., Komárom Megyei Múzeumok Közleményei I (1968) 273—310.

⁴ Ua., FA 14 (1962) 153—167.

⁵ Ua., EgriME I (1963) 213—230. Vö: AOr 17 (1964) 113—127.

⁶ Oberschall i. m. 364—365.; Fehér G., FA 15 (1963) 87—105.; Ua., FA 17 (1965) 169—199.; Ua., Arheologija (Sofija) 5 (1963) 4. sz. 2—9.; Ua., Izvestija na Arheologičeskija Institut (Sofija) 32 (1970) 5—53.; Ua., Török kori iparművészeti alkotások (Bp. 1975) 13—23.

⁷ Kakuk, S., AOr 19 (1966) 67—77.

⁸ A lelőhelyre és a leletanyag begyűjtésére vonatkozóan I. Kaposvári Gy., Jászokunság 17 (1971) 87.

⁹ Szolnok vára és a város 1552—1685 között volt török kézen. Jászberényben és Törökszentmiklóson kisebb török palánkvárok álltak, az előbbi 1568-ban épült és az 1620-as években pusztult el, az utóbbit 1552—1595 és 1657—1685 között építették és birtokolták a törökök.

¹⁰ Szolnok megyei régészeti adatok. Hild Viktor jegyzeteiből összeállította Stancsik I. (Szolnok 1975) 177—178. Idézzük a leírást: ... „Ezen ősrégi egy darab

1,3 mm vastag bronz pléhből kovácsolt edény gömbalakú, 191 mm magas, melyből 32 mm a peremére esik. Több helyen ütődés folytán be van horpadva. Szájnnyílása 174—193 mm, belső mélysége a közepén 186 mm, a fenekén a pléh nem vastagabb, s a külső magasság és a belső mélység közötti különbséget 4 mm-nyi horpadás idézi elő. Legnagyobb átm.: a hasánál 240 mm, kerülete a szájnál 592 mm, a hasnál 763 mm. Eredetileg két füllel bírt, most csak egy van rajta, a másik leszakadt. Helye a megromlott peremen megállapítható. A fül ugyanezen vastagságú bronzlemezből készült, úgy hogy a lemezt egymásra hajtották, s így a lyukat kireszelték, aztán a fület két aklaszeggel a cisztához erősítették. A fül felső kopása azt mutatja, hogy a két fül nyílásába egy bronzkengyel volt beillesztve és az szolgált az edény emelésére. Érdekes rajta egy, a feneke felé alkalmazott ősrégi folt, melyet — egy lyukat elzárandó — hat aklaszeggel erősítettek az edényhez ... Az edény 1440 gramm súlyú.” Ltsz. 61.68.1.

¹¹ A javítás nem hasonlítható az esztergomi edények „művészi” foltozásaihoz, melyek fűrészfogazásos technikával készültek. (Fehér 1968 i. m. 28. és 31. kép.)

¹² Oberschall i. m. 359—360.; A leletek pontos közlését l. Fehér 1962 i. m. 159., XXVI. t. 4—6.

¹³ Fehér 1959 i. m. 121., XI. t. 7.

¹⁴ Ua., 1968 i. m. 40—44. kép.

1

2

1. kép. Török rézbográcsok. 1. Jászberény-Zagyva-meder (Bathó kert). — 2. Szolnok-Vár-Tiszapart. 1 : 3
Fig. 1. Chaudrons de cuivre tures. 1. Jászberény-Zagyva-meder (Bathó-kert) (Jászberény-le lit de la Zagyva-le jardin de Bathó). — 2. Szolnok-Vár-Tiszapart (A Szolnok, à l'emplacement de la forteresse déjà disparue, sur rive de la Tisza) 1 : 3.

ezt a típust képviseli egy, a jászberényinél rosszabb állapotban levő zömökebb szolnoki (1. kép 2),¹⁵ valamint egy budai és egy ismeretlen lelőhelyű üst is.¹⁶

E lapított gömbtestű, függesztőkarikákra függeszthető füles üst, a törökországi néprajzi párhuzamok alapján, elsősorban vízfordó edény volt (2. kép),¹⁷ török neve „bakraç” vagy „helke” („su helkesi”). A balkáni területeken ma kevésbé ismeretes ez a gömbös forma, ott jellemzőbbek a homorú falú üstök. Ezeket főként ugyan-csak vízfordásra, a kisebbeket pedig ételhordásra, s egyéb célokra is használták.¹⁸

A gömbös testű üst török neve, a „bakraç” szó, mint török jövevényszó, ma is megtalálható az egykor török uralom alatt élt balkáni népek nyelvében „üst” jelentéssel.¹⁹ A szó a hódoltság korában, az eltörökösödött balkáni népek közvetítésével, a magyar nyelvbe is átkerült, ahol „bogrács” alakban közhasználatúvá vált. A magyar nyelvben a török üsttől kissé eltérő formájú, szabad tűz fölé felfüggesztett, leves ételek készítéséhez szolgáló főzőedényt jelölnek vele. A „bogrács” szó viszonylag későn, a XVIII. századtól kezdett gyakrabban

szerepelni a magyar írott forrásokban, de ez nem jelenti azt, hogy korábban nem használták. A látszólagos ellentmondás feloldása talán az, hogy a szó eleinte tanyákon, alföldi síkságokon élő, egyszerű parasztemberek, pásztorok konyhai edényét jelölte, s mint ilyen, nehezebben hódított tért az irodalmi nyelvben.²⁰ A bogrács ma is elsősorban a mezei, pásztorkodó, szabad ég alatti életmódot folytató közösségeknek jellemző használati tárgya.²¹

A leggyakoribb török rézedények közé tartoznak a kiöntőcsöves korsók, melyek többféle formában, nagyságban és kivitelben ismertek a török emléktárhelyekben. A volt hódoltsági területeken előkerülő rézkorsók többsége egyszerű, díszítetlen, a díszített példányok ritkábbak.²² Díszítetlen a törökszentmiklósi (3. kép 1)²³ és a szolnoki korsó (3. kép 2)²⁴ is, mindkettőnek teste két oldalon lapított, a szolnokit, lapított felületén, körkörös pontozás díszíti. A törökszentmiklósi és szolnoki korsókkal csaknem egyező korsók az ország több pontjáról is ismertek, így Pécsről,²⁵ Esztergomból,²⁶ Budáról,²⁷ Szigetvárról,²⁸ és egy ismeretlen lelőhelyről is.²⁹ Ez utóbbi

¹⁵ Ltsz. nélkül. Vörösréz. Lapított gömbtestű, rövid hengeres nyakú. Fülét a premhez szegecsekkel erősített karikák tartják. Eléggé rossz megtartású. Száj átm.: 19,5 cm. M.: 15,8 cm.

¹⁶ Csak utalás található rájuk: Oberschall i. m. 360.

¹⁷ Kosay, H. Z., Türk Etnoğrafya Dergisi 2 (1957) 8., és VIII. t. alul balra.; A közép-anatóliai (Demirci falu) parasztasszonyt ábrázoló képet Makal, M., Un village anatolien (Paris 1963) c. könyvének magyar változatából (Allah árnyékában, Bp. 1967) vettük át.

¹⁸ Dočeva—Popova, E., Izvestija na Narodnija Muzej Sumen 6 (1973) 315—319., I. t. I., II. t. I. 3—4., III. t. 1—2.

¹⁹ Kakuk 1966 i. m. 69.

²⁰ Kakuk, Zs., Studia Turco-Hungarica 4 (Bp. 1977) 97—98.

²¹ L. pl. Földes L., NépÉrt 44 (1962) 8—10. kép; Hofer T., Etn 47 (1956) 6—7. kép.

²² Díszített például egy Arad megyei (Hegyi K., Egy világbirodalom végvidékén (Bp. 1976) 35. kép.), egy új-

vidéki (Novi Sad) (Fehér 1962 i. m. 160., XXIV. t. 1.), egy késmárki (Kežmarok) (Uo., 158., XXIV. t. 9.), valamint egy ismeretlen lelőhelyű korsó (Uo., 160., XXVII. t. 5.). Ugyancsak ismeretlen a lelőhelye annak a díszes korsónak, mely a pécsi múzeumban található. (Ua., 1959 i. m. 121., XI. t. I.) Előkerültek díszes korsók Budán is. (Horváth i. m. 211., 50. kép; Fehér 1962 i. m. 157., XXV. t. 5.)

²³ Ltsz. nélkül. Vörösréz. Teste két oldalán lapított. A fülhöz csatlakozó tartólánc 3 db egymásba kapcsolódó S alakú huzalból áll. Száj átm.: 8,8 cm. M.: 22,7 cm.

²⁴ Ltsz. 61. I. 170. Vörösréz. Teste két oldalán lapított, a lapokon körkörös bepontosított minta. Szalagfülen is bepontosítás. Száj átm.: 6,8 cm. M.: 23,2 cm.

²⁵ Fehér 1959 i. m. 121., XI. t. 2.

²⁶ Ua., 1968 i. m. 30—32. kép.

²⁷ Ua., 1962 i. m. 157., XXV. t. 7., XXVI. t. 2.

²⁸ Uo., 159., XXVI. t. 3.

²⁹ Uo., 160., XXIV. t. 7.

2. kép. Közép-anatóliai parasztasszony vízfordó bográccsal

Fig. 2. Paysanne d'Anatolie centrale avec un chaudron à eau

a szolnokival abban is megegyezik, hogy testének lapított felületét ugyancsak körkörös pontozás díszíti. A korsókhoz egykor fedők tartoztak, melyek — néhány szolnoki darab alapján — félgömb-, lapított félgömb vagy kúpos formájúak lehettek (5. kép 5–7).³⁰

³⁰ Ltsz. 67. 30. 340. Vörösréz. Fogógombja kettős kónikus és barázdált. Átm.: 7 cm. M.: (fogógomb nélkül) 3,7 cm.; Ltsz. nélkül. Vörösréz. Kúpos formájú fogógomb, mely körül beütött pontozás. Átm.: 7,1 cm. M.: (fogógomb nélkül) 4,1 cm.; Ltsz. 67. 30. 339. 3. Vörösréz. Szalagszerű fogófül. Átm.: 7 cm. M.: (fogófül nélkül) 3,8 cm.

³¹ Çetin, P., Türk Etnografya Dergisi 1 (1956) 95–96.; Memişoğlu, F., Türk Etnografya Dergisi 13 (1973) 9. kép.

³² Kakuk 1966 i. m. 70.; Ua., 1977 i. m. 99–101.

³³ L. pl. a XX. századi szarajevói és sumeni rézművesség termékeit. (Kreševljaković, H., GZMS 6 (1951) 221, és I. t. alsó kép.; Dočeva–Popova i. m. 320., és IV. t. 6.

³⁴ Ltsz. 67. 30. 356. Vörösréz. Hosszú nyakán három rovátkolt borda. Kiöntőcsőre, fülén és fogóján szintén rovátkolás. Vállán esztergálásból adódó párhuzamos

Ezek a kiöntőcsöves korsók a török háztartás mindennapi felszerelési tárgyai közé tartoztak. Erre utal viszonylagos gyakoriságuk, de erről tanúskodnak az írott források, a hagyatéki leltárak is, melyekben a kiöntőcsöves korsó, török nevén „ibrik”, állandó tétel (l. később). A kiöntőcsöves korsókban különféle folyadékokat, így kávé, teát, szörpfélét is tarthattak, de alapvetően a napi imák előtti rituális mosakodás kellékei voltak.³¹

A kiöntőcsöves korsóforma Magyarországon a török kor előtt sem volt ismeretlen, elterjedése azonban kétségtelenül a hódoltság idejéhez, a hódító törökökhöz kapcsolódik. Ezt bizonyítja egyrészt a régészeti leletanyag, az egykori hódoltsági területeken előkerülő török kiöntőcsöves réz- és agyagkorsók, illetve töredékeik, nagy száma. Másrészt a törökök szerepét hangsúlyozza az a tény, hogy a török név, az „ibrik” szó — „vizesedény, vizeskanna” értelemben — ma is él a magyar nyelvben, de a szó a balkáni népek nyelvében is megőrződött.³² A mai magyar nyelvben az „ibrik” elnevezés nem feltétlenül kiöntőcsöves formát jelöl, a Balkánon viszont, ahol több helyen még ma is erősen ragaszkodnak egyes tárgyak hagyományos formavilágához,³³ általában kiöntőcsöves korsót értenek alatta.

A kiöntőcső nélküli korsók ritkábban fordulnak elő a hazai török rézedények között. A szolnoki vár területéről származó rézkorsó (3. kép 3)³⁴ lapított gömbtestű, hosszú karesű nyakát három rovátkolt borda díszíti, s füléhez három rozettával díszített kúpos fedő csatlakozik. A magyarországi leletanyagból legközelebbi párhuzama egy szigetvári korsó.³⁵ Ennek azonban oldalfala a vállánál megtörik, kiöntőcsőre hangsúlyozottabb, nincs felső fogófüle, és méretben is különbözik a szolnokitól. E korsók török neve „gügüm”. Általában ezzel az elnevezéssel illetik a kiöntőcső nélküli, kiöntőcsőrös vagy anélküli vizesedényeket, melyek formája és mérete azonban igen különböző lehet.³⁶ Mérettől függően az edények rendeltetése is változó — a nagyobb kannákban vizet hordanak, a kisebb edényekben vizet melegítenek, folyadékot tárolnak. Vízmelegítésre vagy egyéb folyadék tárolására használhatták a török korban a szolnoki korsót is, a szigetvárit pedig, mérete alapján, talán vízfordásra is.

Az említett hazai török korsókhoz hasonló korsók formái és nyelvi továbbélése Magyarországon nem, a Balkánon viszont kimutatható. Ott a forma mellett³⁷ a török elnevezés is fennmaradt. A „gügüm” szó a délszláv nyelvekben a szláv nyelvek hangtani sajátosságainak megfelelő alakokban él.³⁸

A szolnoki rézedények közül kiemelkedik egy füles vörösrézkanna, mely enyhén lapított gömbtestű, széles nyakú, és alacsony csónkakúp alakú talpon áll (3. kép 4).³⁹ A gondosan készített edény külön érdekessége, hogy nyakára tuğra^{39a}-szerű kis feliratot karcoltak (9. kép 1), mely Fehér Géza olvasata alapján azt hirdeti, hogy a

vonalak. Kúpos fedelén három rozetta. Talp átm.: 12,5 cm. M.: (fedővel) 26,2 cm.

³⁵ Kovács V., A szigetvári Zrínyi Miklós Múzeum kiállításai. A Vártörténeti és Hódoltságtörténeti Török Iparművészeti Kiállítás vezetője (Pécs 1966) 62. kép.

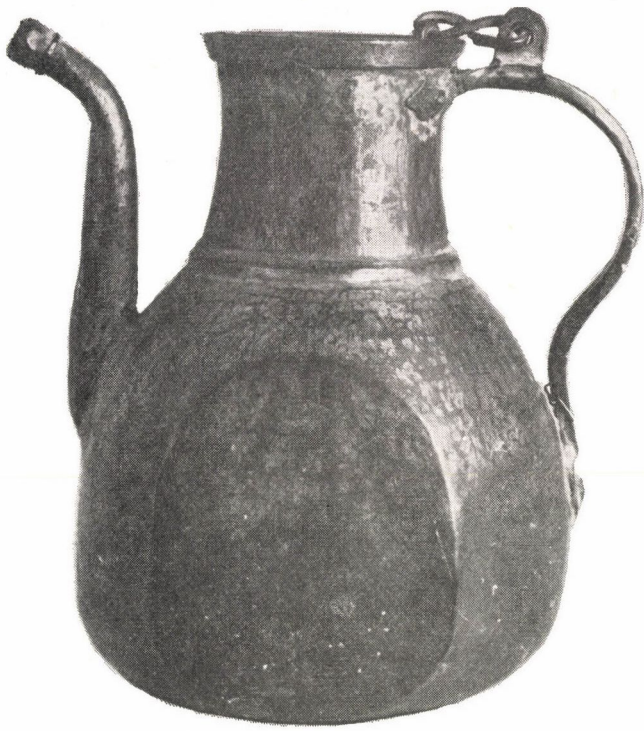
³⁶ Koşay i. m. XVII. t. középső sorban a jobb oldali, XXI. t. középső sorban a középső és a jobb szélső.; L. még Fehér 1962 i. m. 166.

³⁷ Kozarac, V., Glasnik Muzeja Kosova i Metohije 1 (1956) 5. kép.

³⁸ Kakuk 1966 i. m. 70.

³⁹ Ltsz. nélkül. Vörösréz. Széles nyakán tuğra-szerűen képzett tulajdonjegy. A peremén, vállán és alacsony csónkakúp alakú talpán az esztergálás nyomai, oldalán kisebb horpadások. Az edényfal eléggé vastag, így a kanna viszonylag súlyos. Száj átm.: 13 cm. Talp átm.: 18,7 cm. M.: 30 cm.

^{39a} A „tuğra” szultáni, vezéri kézjegy.

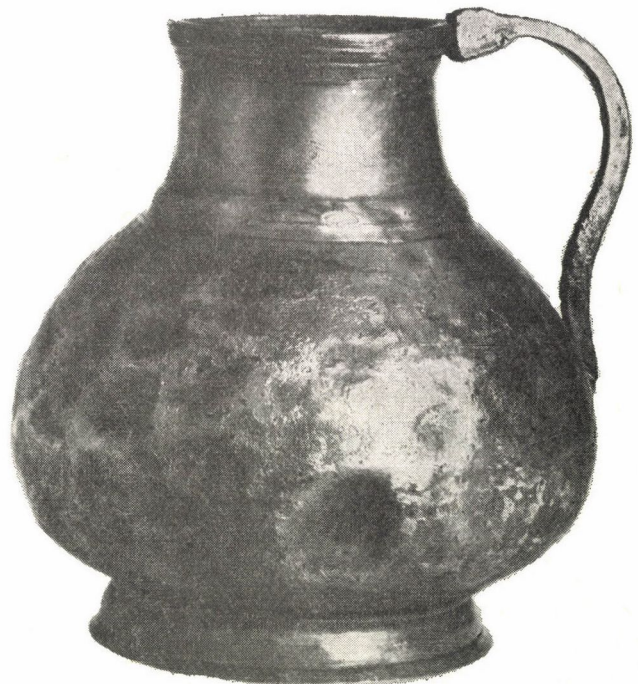
1

2

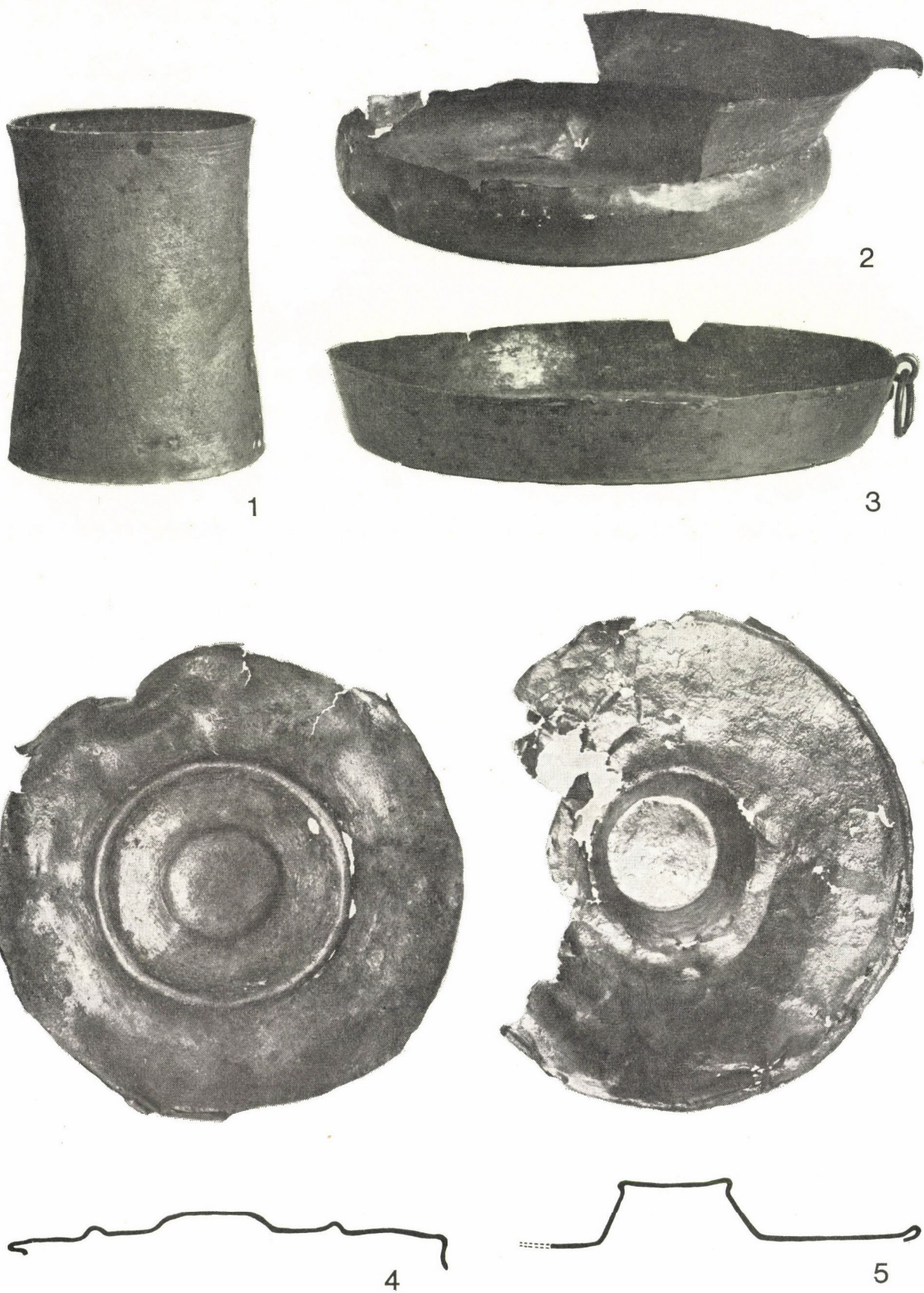

3

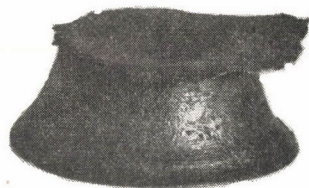
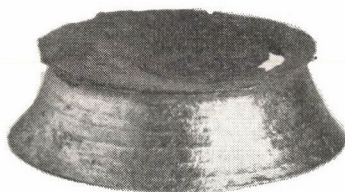

4

3. kép. Török rézkorsók és füles kanna. 1. Törökszentmiklós. — 2–3. Szolnok-Vár-Tiszapart. — 4. Szolnok-Vár.
1–3 = 1 : 3; 4 = 1 : 4
Fig. 3. Cruches de cuivre et broc à anse turcs. 1. Törökszentmiklós. — 2–3. Szolnok-Vár-Tiszapart. — 4. Szolnok-Vár
(A Szolnok, à l'emplacement de la forteresse) 1–3 = 1 : 3; 4 = 1 : 4

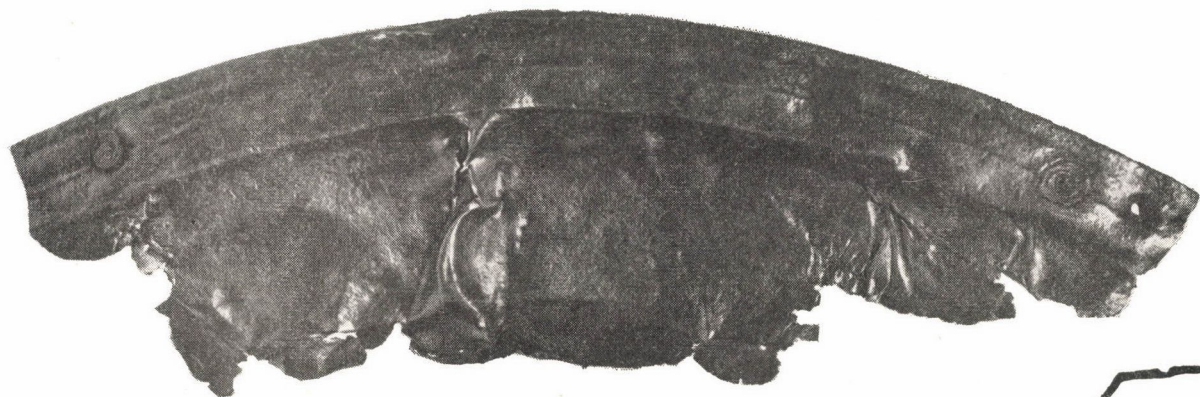
4. kép. Török réztálak, hosszúkás vizesedény és fedők. 1–2., 4–5. Szolnok-Vár-Tiszapart. — 3. Törökszentmiklós.
 1–3 = 1 : 3; 4–5 = 1 : 2
 Fig. 4. Plants, récipient d'eau oblong et couvercles tures 1–2., 4–5. Szolnok-Vár-Tiszapart. — 3. Törökszentmiklós.
 1–3 = 1 : 3; 4–5 = 1 : 2

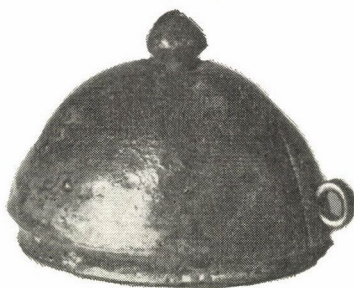
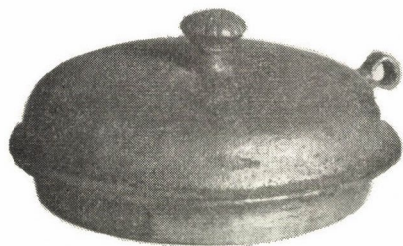
1

2

3

4

5

6

7

5. kép. Török réztálak töredékei és kannafedők. Szolnok-Vár-Tiszapart. 1 : 2
Fig. 5. Fragments de plats et couvercles turcs. Szolnok-Vár-Tiszapart. 1 : 2

kanna Oszmán tulajdona volt.⁴⁰ Fehér Géza kandidátusi vitáján opponensi véleményre adott válaszában rámutatott arra, hogy „az iszlám műparban korán feltűnik a mesterjegy alkalmazása, s nem ritka a megrendelő illetve a tulajdonos nevének, valamint a készítési időpontnak megjelölése sem. . . . Az oszmán birodalomban is idővel egyre gyakrabban látható a díszedényeken és fegyverremekeken készítőik, tulajdonosuk neve, készítésük évszáma.”⁴¹ Néha azonban az egyszerűbb tárgyakon is megtalálható a mester- vagy tulajdonjegy (l. később). A szolnoki kanna sem volt kifejezetten díszedény, de kivitele alapján, gazdájának mindenképpen az értékebb edényei közé tartozhatott.

A magyarországi emléanyagból a szolnoki kannával formailag pontosan egyezik egy pécsi edény, mely azonban jóval kisebb, bögre méretű.⁴² A szolnoki kannához és a pécsi bögréhez hasonló füles edényeket elsősorban Törökországból ismerünk,⁴³ de közeli párhuzamokat Bulgáriából is említhetünk.⁴⁴ Mindkét területen a néprajzi anyagban találtunk rá a rokon példányokra. Ezeket az edényeket összefoglalóan „mašrapa” néven nevezik,⁴⁵ bár az edények formájukat és nagyságukat tekintve eléggé különböznek. Ismereteink alapján a „mašrapa” elnevezés alatt (elsősorban talán kisebb) füles edényeket értenek, melyek leginkább fémből készültek, és folyadék tárolására, vízöntésre és ivásra szolgáltak. Így valószínűleg a szolnoki kannára és a pécsi bögrére is a „mašrapa” nevet alkalmazták a török korban.

A hosszúkás, homorú oldalú hengeres rézedényen (4. kép 1)⁴⁶ ugyancsak látható tuğra-szerű bekarcolás (9. kép 2), mely hasonló az előbb ismertetett szolnoki kannán levő tulajdonjegyhez. Ez a jel szintén tulajdon- vagy talán mesterjegy lehetett, de mivel kopottabb, pontos jelentését nem tudjuk. Az edény egykor nyeles lehetett, peremén lyuk jelzi a nyél helyét. Hasonló alakú edény peremrése került elő a Margitsziget mellett a Duna-mederből.⁴⁷ A töredék méretei alapján az edény nagyságban megközelítően egyezett a szolnokival. Anatóliai és balkáni néprajzi párhuzamokat figyelembe véve, vízesedények voltak, talán kávé tARTHATTAK bennük.⁴⁸

Az általunk tárgyalandó török tálak egyrésze talpas, másrésze egyszerű lapos tál. Ez utóbbiak közé tartozik az alacsony, öblös testű, kihajló peremű szolnoki tál (4. kép 2),⁴⁹ mely egy kiöntőcsöves korsó tartozékaként, elsősorban a rituális mosakodáshoz szolgálhatott. Török neve „leğen”. A szolnokival formailag csaknem teljesen megegyező tálak vannak az ankarai Néprajzi Múzeum

gyűjteményében,⁵⁰ de hasonló tálat (fedővel!) Bulgáriából is ismerünk.⁵¹

A kerek, lapos, törökszentmiklósi tálnak a pereme egyenes, és egyik oldalán függesztőkarika található (4. kép 3).⁵² Az esztergomi török vörösrézedények között levő, ugyancsak függesztőkarikás példányok⁵³ hasonlóak a törökszentmiklósihoz, csak kicsit mélyebbek, és keskeny peremük van, mely vízszintesen kihajló. Ezekkel lehetett rokon az a szolnoki tál, melyből csak a perem töredéke maradt ránk (5. kép 4).⁵⁴ Ez esetben azonban az eredeti tálforma csak nehezen és feltételeken rekonstruálható, mert a töredék erősen deformálódott. Bulgáriai párhuzamok alapján e tárgyak feltehetően borbélytalak vagy süttőtálak voltak.⁵⁵

A hazai török edényleletek között az egyik leggyakoribb a talpas tál, melyet agyagból és rézből egyaránt készítettek. Az egykori hódoltsági területeken nagy mennyiségben kerülnek elő az agyagból készült talpas tálak, illetve töredékeik, ezekhez képest a réztálak és azok töredékeinek száma jóval kisebb. A szolnoki múzeumban is kevés van belőlük, csupán néhány talp-, oldal- és peremtöredéket tudunk számlálni (5. kép 1–3, 8. kép 2).⁵⁶ E szegényes leletanyag részben azzal magyarázható, hogy a fémédény drágább, tartósabb, de ugyanakkor ritkább is volt a török korban, s így kevesebb példányszámban maradhatott az utókorra.

A talpas tál gyakran öltött azonos formát a különféle anyagokban. Összehasonlítva az agyag- és réztálakat, a talprészek és a peremek formai azonosságain túl sajátos egyezésekre is figyelmesek lehetünk. Ezek közül egyet két különböző anyagú szolnoki tál peremtöredékével illusztrálunk (8. kép 1–2). A töredékek vizsgálatakor szembetűnik az agyagtál peremének külső oldalán levő bekarcolások, és a réztál peremén látható, esztergálásból adódó párhuzamos karcolatok hasonló jellege. Ez az egyezés egyben arra vonatkozóan is bizonyíték, hogy az agyagtálak sokszor utánozták a fémédényeket.

A talpas tálak formai egységét, illetve a forma hosszú ideig való fennmaradását mutatja a térben és időben egymástól távoleső tárgyi anyag — így például a hazai török kori, valamint a már néprajzi jellegű bulgáriai⁵⁷ és a törökországi rézből készült talpas tálak⁵⁸ — egyezése. Az edényfajta balkáni életében meghatározó szerepet játszhatott a hosszú török uralom, erről tanúskodnak a nyelvi adatok is. A talpas tál török nevét, a „sahan” szót, ugyanis valamennyi balkáni nyelv átvette és ma is használja.⁵⁹ Magyarországon a talpas tál a hódoltság

⁴⁰ Ez úton köszönöm meg Fehér Géza olvasatát, és lektori véleményét, melyben felhívta figyelmemet a mester- és tulajdonjegy kérdésének jelentőségére.

⁴¹ Fehér G., MűE 28 (1979) I. sz. 70.

⁴² Ua., 1959 i. m. 122., XI. t. 8.

⁴³ Koşay i. m. 20., és XV. t. felső és középső sorban.; Memişoğlu i. m. 17. kép.

⁴⁴ Popova, E., Izvestija na Narodnija Muzej Sumen 5 (1972) 176., és II. t. 1.

⁴⁵ A „mašrapa” elnevezés ma is él a balkáni nyelvekben. (Kakuk 1966 i. m.; és I. még 44. j.)

⁴⁶ Ltsz. nélkül. Vörösréz. Peremén és alsó részén esztergálás nyomai. Szája ovális, alja kerek, közepén kör, melyben beütött pontozás. Pereme alatt kopott, tuğra-szerű mester- vagy tulajdonjegy. Bizonytalan nyomok alapján az edényen egykor talán több írásjel is volt. Talp átm.: 12 cm. M.: 15,7 cm.

⁴⁷ Fehér 1962 i. m. 156., XXII. t. 14.

⁴⁸ Koşay i. m. XV. t. középső sorban bal oldalt, a „mašrapa” nevű edények között.; Kreševljaković i. m. 223., és 13. kép.; Popova i. m. 175., és I. t. 3.

⁴⁹ Ltsz. 71. 9. 56. Vörösréz. Lapított gömbös alsó rész, széles pereme kihajló, kétharmad részénél vízszintesre törik. Belső oldalán és peremén esztergálás nyomai. Alj átm.: 23,2 cm. Peremmel átm.: 28 cm. M.: 7,5 cm.

⁵⁰ Çetin i. m. XLV–XLVII. t.

⁵¹ Popova i. m. 177., és II. t. 3.

⁵² Ltsz. nélkül. Vörösréz. Egyenes peremű, függesztőkarikás, mely az edény oldalfalára szegeccsel erősített fülről lóg le. Száj átm.: 27,5 cm. Alj átm.: 25,3 cm. M.: 3,7 cm.

⁵³ Fehér 1968 i. m. 48–49. kép.

⁵⁴ Ltsz. 71. 9. 67. Vörösréz. Lapos tál erősen deformálódott peremtöredéke. A perem vízszintesen kihajló, szegecselések nyomai láthatók rajta. Közepén vajat fut. A tál átm. 50–55 cm körül lehetett.

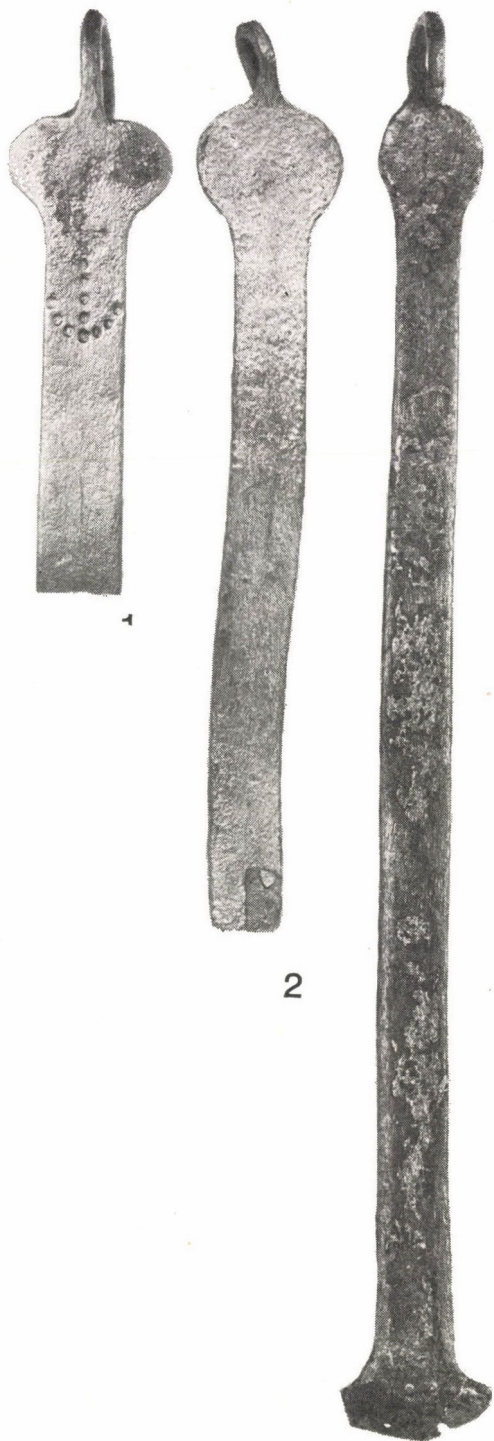
⁵⁵ Popova i. m. 177., és II. t. 4–5.

⁵⁶ Ltsz. (1) 71. 9. 52.; (2) 67. 30. 332. 5.; (3) 67. 30. 343. 3. Csonkakúp alakú, talpon álló vörösréztálak aljtöredékei. Rajtuk az esztergálás nyomai. (1) Talp átm.: 6,5 cm. M.: 2,7 cm.; (2) Talp átm.: 7,3 cm. M.: 1,9 cm.; (3) Talp átm.: 6,4 cm. M.: 2,4 cm.; — Ltsz. 71. 9. 80. Vörösréztál peremtöredéke. Külső oldalán esztergálásból adódó éles, párhuzamos vonalak. A töredék h.: 7,8 cm, sz.: 6,8 cm.

⁵⁷ Fehér 1963 (Arheologija) i. m. 6–10. kép. A szerző egy budapesti, egy ajnácskői és három szófiai tál hasonlóságát mutatja be.

⁵⁸ Koşay i. m. XV. t. alul jobbra két tál.

⁵⁹ Kakuk 1966 i. m. 74.

6. kép. Nyelek. Szolnok-Vár-Tiszapart. 1 : 2
Fig. 6. Manches. Szolnok-Vár-Tiszapart. 1 : 2

megszűnte után lassanként eltűnt a mindennapi életből, nyelvünk viszont megőrizte egykori elterjedtségének emlékét. Egyes nyelvjárásokban a török elnevezés, „szahán, szahány” alakokban, még a XIX–XX. században is használatos volt.⁶⁰ A talpas tálak, különösen az agyagból készült példányok, elsősorban étkező edények voltak,⁶¹ s többféle fajtájuk is ismeretes.⁶²

A szolnoki vár területén előkerült töredékes rézedény (7. kép 7)⁶³ egykor sütéshez, főzéshez szolgálhatott. Az edénynek — két szemközti oldalán található, egymás alatt elhelyezkedő két-két szegecslyuk alapján — eredetileg két füle volt. A két fülű sütő-főzőedények ma is kedveltek Törökországban, F. Memişoğlu kutatásai szerint az ilyenekben húsételt, birkát főztek.⁶⁴ Így e mélyebb főzőedényt, legalábbis rendeltetését tekintve, a „tencere” vagy „kuşhane” elnevezésű gömbös testű főzőüstökhöz hasonlíthatjuk, melyekben fedő alatt, ugyan-csak húsféléket készítettek.⁶⁵

Kisebbs méretű főzőedényekhez, esetleg talpas tálakhoz tartozhatott a két szolnoki kerek, lemezes fedő (4. kép 4–5).⁶⁶ A két fedőforma közül a csonkakúpos az elterjedtebb, előfordul az esztergomi török anyagban is.⁶⁷ Az ajnácskői (Hajnácska) edénylelet egyik főzőüstjének is csonkakúpos a fedele.⁶⁸ A néprajzi kutatások alapján a csonkakúpos fedő Törökországban a XIX–XX. században is gyakori.⁶⁹

Főzőedények, sütőtálak, serpenyők részei voltak azok a hosszú, szalagszerű nyelek, melyekből inkább csak töredékeket találunk a szolnoki leletek között (6. kép 1–3).⁷⁰ E nyelek jellemzője, hogy végük szív vagy kör alakúra elkalapált, majd gyűrűsre hajlított kampóban végződik. Az egyik nyéltöredéken beütött pontozás látható. A nyeleket szegecselkekkel erősítették az edénytesthez. A hazai török emlékanyagban a szolnokiakhoz hasonló nyele van egy esztergomi szűrőkanálnak is,⁷¹ ami az ilyen formájú nyelek általánosabb voltára utal.

A hosszú nyelű sütőedények, melyek török neve „tava” vagy „tepsi”, ma is széles körben használatosak mind a törököknél, mind a balkáni népeknél,⁷² de a magyaroknál is. A mai párhuzamok alapján, egykor is — vas háromlábra helyezve (9. kép 3)⁷³ — húst sütöttek bennük,⁷⁴ illetve a laposabbakban édestésztákat.⁷⁵

A kerek, lapos sütőtálak a XVI–XVII. századtól, részben a törökök, részben az eltörökösödött balkáni népek révén terjedtek el Magyarországon. Ezt bizonyítja a tárgyi leletanyag⁷⁶ mellett a magyar nyelv köznap, török eredetű „tepsi” szava is. A szó a magyar nyelvemlékekben a XVI. század első felétől kezdve található meg — hol „tepsi”, hol „tepszia, tepszija” alakokban.⁷⁷

⁶⁰ Uo.

⁶¹ Oral, H. Z., Türk Etnoğrafya Dergisi 2 (1957) 33.

⁶² Koşay i. m. 21. és 27., és XVI. t. felül.

⁶³ Ltsz. 67. 30. 341. Vörösréz. Erősen töredékes, alja levált. Két szemközti oldalán egymás alatt elhelyezkedve 2–2 szegecslyuk. Száj átm.: (kb.) 22,5 cm. M.: 8,2 cm.

⁶⁴ Koşay i. m. 15., és XIV. t. a második sorban balra; Memişoğlu i. m. 3. kép.

⁶⁵ Koşay i. m. 19., 23., és XIV. t. felső sor.

⁶⁶ Ltsz. 71. 9. 116. Vörösréz. Közepén lapos kerek kiemelkedés, mely körül borda fut. A szél kissé deformálódott. Átm.: 15,3 cm; — Ltsz. 67. 30. 342. Vörösréz. Közepén csonkakúp alakú fogórész. A fedő egyik fele hiányzik. Átm.: 16,3 cm. M.: 1,9 cm.

⁶⁷ Fehér 1968 i. m. 62. kép.

⁶⁸ Ua., 1962 i. m. 154., XXV. t. 1.

⁶⁹ Koşay i. m. XIV. t. felső sor.

⁷⁰ Ltsz. (1) 67. 30. 352.; (2) 67. 30. 353.; (3) 71. 9. 93. Vörösréz edénynyél, ill. nyéltöredékek. Végük kör- vagy szív alakúra kalapált, majd visszahajlított kampóban végződik. Az egyiken (1) beütött pontozás. H.: (akasztó kampó nélkül) (1) 12,5 cm. (2) 21, 5 cm. (3) 34 cm.

⁷¹ Fehér 1968 i. m. 61. kép.

⁷² Koşay i. m. 23., és XVI. t. a három nyeles „tava” nevű edény, XIX. t. alul balra vas háromlábra helyezve, XX. t. felső sorban balra; Memişoğlu i. m. 24. kép; Kozarac i. m. 5. kép.; Popova i. m. 175., és I. t. 5.

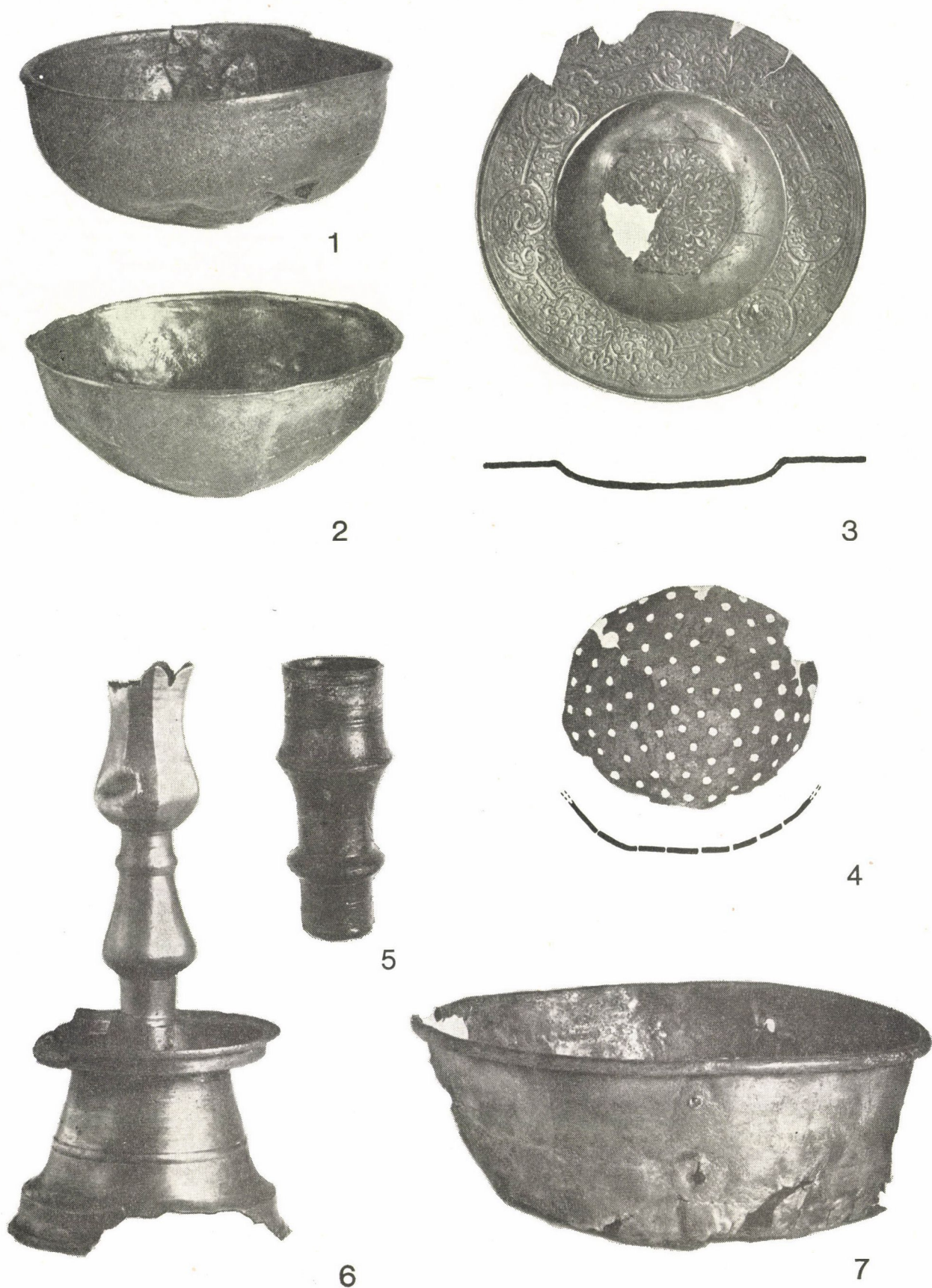
⁷³ Ltsz. 71. 2. 106. 2. A háromszög oldalainak h.: 17–20 cm. M.: 9 cm.

⁷⁴ Koşay i. m. 23.; Memişoğlu i. m. 24. kép.

⁷⁵ Oral i. m. 33.

⁷⁶ Fehér 1962 i. m. 155., XXIII. t. 14., 158., XXVII. t. 7., Ua., 1968 i. m. 51–57. kép.

⁷⁷ Kakuk 1977 i. m. 101–102.

7. kép. Török rézedények, gyertyatartók, öntányérka. Szolnok-Vár-Tiszapart. 1-4 = 1 : 2; 5-7 = 1 : 3
 Fig. 7. Vases et bougeoirs de cuivre, assiette d'étain turc. Szolnok-Vár-Tiszapart. 1-4 = 1 : 2; 5-7 = 1 : 3

8. kép. Agyag- és réztál oldaltörédei. Szolnok-Vár-Tiszapart. 1 : 2
Fig. 8. Fragments de parois de plats d'argile et de cuivre Szolnok-Vár-Tiszapart. 1 : 2

E kettősségnek az a magyarázata, hogy a szó egyrészt közvetlenül a törökből, másrészt pedig a török elemekkel átítatódott, s a török szavakat néha sajátos hangzásúvá alakító balkáni délszláv nyelvek közvetítésével került nyelvünkbe. Az -a, -ja végződésű alakok délszláv nyelvi közvetítésűek, a szó a balkáni délszláv nyelvekben ma is ilyen formában, -a, -ja végződéssel él.⁷⁸

Az egyszerű használati edények sorát a kisebb, félgömb alakú csészékkel zárjuk (7. kép 1–2),⁷⁹ melyek ugyancsak a szolnoki vár területén kerültek elő. Az egyik csészének a peremhez szegecsekkel erősített függesztő füle vagy nyele volt. Az edény méretéhez képest a szegecsek viszonylagos nagy száma (4 db), valamint a vastagabb edényfal alapján inkább nyélre gondolunk, mely az idők folyamán letörött. Így e „csésze” talán merőkanál vagy merőcsésze volt. A másik — egyszerű kis félgömbös csésze, török nevén „tas” vagy „ayran tasi” hígított joghurtot, „ayran”-t ittak belőle.⁸⁰

A konyhai tárgyak között végül megemlítünk még egy szűrőtörédeket (7. kép 4).⁸¹

Az eddig ismertetett, mindennapi életben használatos rézedények közül anyaga, de finomsága és gazdag indadíszítése alapján is kitűnik egy kis óntányérka (7. kép 3).⁸² A tálka minden bizonnyal dísz tárgy volt, díszítése révén erősebben kötődik a kisázsiai török alkotásokhoz, halványan idézi azok művészi világát.

A fenti leletanyagot, mely főként rézedényekből, illetve azok törédeiből tevődik össze, két gyertyatartó egészíti ki. Az egyik gyertyatartó (7. kép 6)⁸³ szára stilizált tulipánkehelyben végződik. Ez a jellegzetes típus sok lelőhelyről ismert, így Pécsről,⁸⁴ Esztergomból,⁸⁵ Erdőről,⁸⁶ és Fülek (Filakovo) várából is.⁸⁷ A másik gyűrűs

vagy bordás tagolású hengeres szárúak típusába tartozik (7. kép 5).⁸⁸ Ez a típus ritkábban fordul elő, Esztergomból⁸⁹ és a Magyar Nemzeti Múzeum anyagából,⁹⁰ valamint a délvidéki Bács (Bač) várából⁹¹ tudunk említeni egy-egy példányt.

A tárgyi anyag ismertetése után vessünk egy pillantást az írott források egy csoportjára, a török hagyatéki leltárakra. Ezekben a tárgyak nevükön és értékkel szerepelnek. A hagyatéki összeírások, éppen mert az ember közvetlen környezetében levő tárgyakat veszik számba, alapvető fontosságúak az ipar- és gazdaságtörténeti, életmódtörténeti kérdések tanulmányozásához. A leltárak fontos adatokat tartalmaznak a török háztartásra, a török konyha edénykészletére, egy-egy edény elnevezésére, értékére, értékrendjére, és gyakran rendeltetésére vonatkozóan is. Ezekre figyelve megvizsgáltunk néhány XVI. századi török hagyatéki leltárt — egy borbélymesterét,⁹² egy gyertyaöntő mesterét,⁹³ egy nyergesét,⁹⁴ és egy előkelő budai úrét.⁹⁵ Az összeírásokból elsősorban azokat az adatokat ragadtuk ki, melyek az ismertetett Szolnok megyei edények értékelése szempontjából érdekesek lehetnek.

Budai Ali Cselebi hagyatéki leltára (1587) minden bizonnyal hiányos, mert több egyszerű, mindennapi tárgy hiányzik belőle. Így e listából csak részleges információkat nyerhetünk. Teljesebb képet ad viszont Dur Ali nyerges hagyatéki összeírása (1570), melyben a következő edények szerepelnek: egy talpas tál („sahan”) és egy jemeni tepsi — értékük egyenként 30 akce volt, továbbá egy tál („leğen”) — ezt 250 akcséra becsülték, majd egy réztál és bogrács — ezek együttesen 50 akcét értek, s végül egy kiöntőcsöves korsó („ibrik”) és egy kupa — ezek árát 38 illetve 6 akcsében határozták meg. Hadzsi Ahmed gyertyaöntő mester hagyatékában (1569) gazdagabb felszerelést találtak. Az edények között szerepelt 2 kiöntőcsöves korsó („ibrik”) és 2 tál („leğen”), melyek közül egy korsót és egy tálat együtt vettek jegyzékbe. Ezek együttes értéke 70 akce volt. A talpas tálakból („sahan”) 8 darabot írtak össze, ezek ára 10 és 40 akce között változott. Az egyik tálhoz fedél is tartozott, ez volt a legértékesebb, 70 akce. A „tave” nevű serpenyőből 2 darab volt, (10 és 20 akce) a tepsikből 7 darab, ez utóbbiaknak ára egyenként 8–10 akce körül mozgott. A „tas” nevű csészékből 8 darabot jegyeztek fel, értékük 6 és 25 akce között változott. A csészék közül kettő-kettőnél azt is megjelölték, hogy mire használták őket: „tas-i hamam” — furdőben használatos vízmerő csésze, és „tas-i hoşab” — a „hoşab” nevű edesszőrphöz való csésze. A „maşrapa” nevű edényekből 4 darabot számláltak össze, árukat 5–14 akcséra becsülték. A „tencere” nevű sütő-főzőedényekből 7 darab volt a hagyatékban, melyek értékét 47 és 150 akce között állapították meg. A jegyzékben található még egy 15 akce értékű bogrács („bakraç”) is, továbbá több „sini”

⁷⁸ Uo., és Ua., 1966 i. m. 75.

⁷⁹ Ltsz. 71. 9. 107. Vörösréz. Félgömb alakú, egyik oldalán a peremhez 4 szegeccsel erősített nyél helye. Az edényfal viszonylag vastag. Száj átm.: 10,5–11,5 cm. M.: 3,9 cm. — Ltsz. 67. 30. 336. 2. Vörösréz. Félgömb alakú, igen keskeny peremmel. Vékony falú. Kiegészített. Száj átm.: 11 cm. M.: 3,7 cm.

⁸⁰ Koşay i. m. XII. t. felső sorban balra.; Fehér 1962 i. m. 166.

⁸¹ Ltsz. 71. 9. 71. Vörösréz. Szűrőkanál törédeke. Átm.: 6,8–7,5 cm. M.: 1,2 cm.

⁸² Ltsz. 67. 30. 347. Ón. Öblében és széles peremén indadíszítés, mely az alpból kidomborodó. Átm.: 12 cm.

⁸³ Ltsz. 67. 30. 343–344. Vörösréz. Stilizált tulipánkehelyben végződő szár, a kehely néhány levele letörött. H.: 16,4 cm. A talprész helyenként törédekes. Talp átm.: 12,8 cm. M.: 10,2 cm. A gyertyatartó teljes M.: 25,2 cm.

⁸⁴ Fehér 1959 i. m. 122., XI. t. 5.

⁸⁵ Ua., 1968 i. m. 69–71. kép.

⁸⁶ Ua., 1962 i. m. 158., XXIV. t. 6.

⁸⁷ Kalmár J., Régfűz II. 4. sz. (1959) 16., és XXVII. t. alul jobbra.

⁸⁸ Ltsz. 71. 9. 115. Vörösréz. Bordás tagolású hengeres szár. H.: 12,2 cm. Száj átm.: 4,5 cm.

⁸⁹ Fehér 1968 i. m. 72. kép.

⁹⁰ Gerelyes I., Folia Historica 7 (1979) 8. kép bal oldali.

⁹¹ Nadj. S., RVM 10 (1961) VI. t. 10.

⁹² Gerelyes 1979 (Folia Historica) i. m. 17–37.

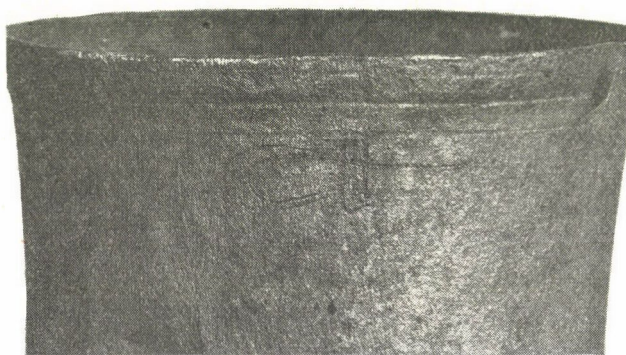
⁹³ Ua., TBM 21 (1979) 200–218.

⁹⁴ Ua., FA 31 (1980) 265–276.

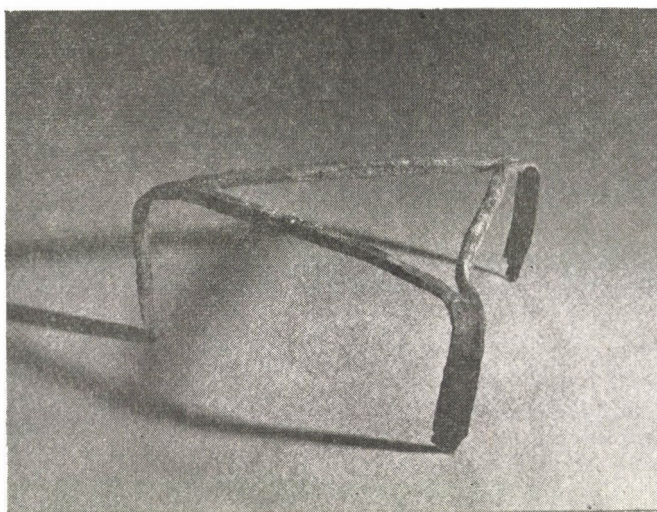
⁹⁵ Fekete L., MTA I. oszt. Közleményei 15 (1959) 87–106.

1

2

3

9. kép. 1. Tulajdonjegy a szolnoki füles rézkanna nyakán. — 2. Tuğra-szerű bekarcolás a hosszúkás rézedényen. —
3. Vas háromláb. Szolnok-Vár-Tiszapart

Fig. 9. 1. Marque de propriétaire sur le col du broc à anse de Szolnok. — 2. Incision pareille à une tuğra sur le vase oblong. — 3. Trépied de fer. Szolnok-Vár-Tiszapart

nevű tálcá, 2 darab nagyobb üst („kazgan”), több „csöbör” illetve „seber” nevű edény, egy szűrőkanál (15 akce), egy merítőkanál és egy szűrőtál. Összeírtak egy vas háromlábú (8 akce) és egy gyertyatartót (6 akce) is. Berber (borbély) Haszán hagyatékában (1558) kevesebb edény volt — egy kis réz talpas tál (28 akce), egy nagyobb és egy kisebb réztál (17 és 5 akce), egy kanna (13 akce), egy borbély-kancsó és két borbély-tál (121 akce), egy sütedény („tencere”) fedővel (48 akce) és egy csésze fedővel (33 akce).

Az összeírásokban szereplő edények között természetesen lehettek cserépedények is, bár valószínű, hogy a jegyzők elsősorban az értékesebb fémedényekre figyeltek, és azokat vették jegyzékbe. Néhány esetben megjelölték a tárgy anyagát is.

A hagyatéki leltárak⁹⁶ és a zárt régészeti leletegyüttesek⁹⁷ alapján a következőképpen állíthatjuk össze egy átlagos török háztartás edénykészletét: a rézedények között volt egy-két bogrács, kanna, egy-két kiöntőcsöves korsó és tál, néhány talpas tál és bögre, több csésze és több főzőedény, süttőtál. Ezekhez járultak a cserépből készült edények — fazekak, korsók, bögrék, talpas tálak, s ritkábban egy-két finomabb fajansz- vagy porcelán-edény. Ez a lista nyilvánvalóan változott, a tulajdonos vagyoni helyzetétől függően hol gazdagabb, hol szegényesebb volt.

A rézedények ára néhány akcától több száz akceig terjedhetett. A leltárak adatai alapján egy réz talpas tál átlagára 20–30 akce volt, egy kiöntőcsöves korsóé ugyanannyi. Drágábbak voltak a „tencere” nevű sütfőzőedények, ezek értéke 50–70 akce körül mozgott. A legolcsóbbak a kis csészék voltak, értéküket általában 10–15 akcséra becsülték. Egy-egy finomabb, díszesebb rézedény ára azonban jóval magasabb volt. Az ilyenek közé tartozhatott az a szolnoki rézkanna is, melynek nyakára tulajdonjegyet karcoltak. A cserépedények néhány akcséba kerülhettek. Ezekhez az értékekhez összehasonlítással idézzünk néhány más, ugyancsak XVI. századi értékadatot. Az adott korban egy ökrő átlagára 300 akce volt,⁹⁸ egy bárány 12 akcséba, egy disznó 75 akcséba került.⁹⁹ Hadzsi Ahmed hagyatékában talált öszvért 150 akcséra becsülték, 3 tehenét pedig 570 akcséra.¹⁰⁰ Különösen nagy értéket képviseltek a hátsalvok. Egy 1569 évi hagyatéki leltár szerint az elhunyt hátsalvait 3000 akce körüli összegeként vették meg az árverésen.¹⁰¹ Végül megemlíthjük, hogy egy pár papucs ára 20–30 akce volt, egy-egy értékesebb ruhadarabért pedig többszáz akcét is fizettek.

Az ismertetett Szolnok megyei tárgyak anyagáról, készítési módjáról csupán néhány szót ejtünk. Az edényeket, a kis öntányérka kivételével, vörösrézből készítették, legtöbbször önozás nyomai figyelhetők meg. Vörösréz az anyaga a gyertyatartóknak is. Az edények egyik részét, így a két kiöntőcsöves korsót, a kiöntőcsőrös korsót, a bográcsokat, a töredékes főzőedényt, valamint a fedőket, rézlemezről kalapálással, forrasztással, szegecseléssel rögzítették. Az edények másik részét esztergapadon formálták, s utólag kalapálással egyengették. Így készült a két lapos tál, a tulajdonjegyes füles kanna, a homorú oldalú, hosszúkás edény, és a néhány talpas tál. A kannán és kihajló peremű tálon különösen jól láthatók az esztergálásból adódó határozott, éles vonalak. A talpas tálak talprészeinek középpontjaiban az esztergapad központosító kúpjának nyomát láthatjuk. Esztergapadon készültek a gyertyatartók is.¹⁰²

A rézmegmunkálás segédesszökeire jelen dolgozatban nem térünk ki,¹⁰³ közülük csak az esztergapadot emeljük ki, mely kezdetleges, kézi hajtású eszköz volt. Bosznia-Hercegovina egyes vidékein ma is hasonlókat használnak.¹⁰⁴

A rézművesség a XVI–XVII. században a török birodalom néhány vidékén, így egyes balkáni részein is, magas színvonalon állt. A magyarországi és a balkáni török tartományok közötti kapcsolatokra — a történeti tényeken túl — rámutattak az építészet,¹⁰⁵ az ötvösség,¹⁰⁶ és a kerámiaművesség¹⁰⁷ területén végzett kutatások is. A magyarországi török rézművesség kérdéseinek tanulmányozásához is — a törökországi anyag mellett — elsődlegesen a balkáni anyagot kell ismernünk. Célszerű és hasznos a mai rézművesség vizsgálata, — ugyanis a Balkánon a hosszú török uralom konzerválta a hódoltságkori formákat, ipari ismereteket, s néhány központban még ma is a régi technológiával, a hagyományos formákkal dolgoznak.

Magyarországon, a törökök által hozott újszerű rézművesség kiterjedtebb művelésének és fejlődésének nem voltak meg az anyagi és szellemi feltételei. Nehézséget jelentett, hogy az iparág nyersanyagát, a rezet, Erdélyből, É-Magyarországról, és a délvideki Boszniából, Szerbiából kellett beszerezni. Nagyobb mennyiségű réz és ón behozataláról a XVI. századi török vámnapiók is tanúszkodnak. A budai vámnapiók alapján például Budán 1571-ben 26 mázsa, 1573-ban 243 mázsa, 1580-ban pedig 191,5 „mánása” réz került elvámolásra.¹⁰⁸ (A budai és esztergomi rév kánunjának előírása szerint a réz mázsája után 30 akce, az ón mázsája után 40 akce vámot szedtek.)¹⁰⁹

⁹⁶ A fenti négy összeírásról kívül l. még *Velics A.*, Magyarországi török kincstári defterek II (Bp. 1890); *Hegyi I.* m. 92–101.; *Gerelyes I.*, A török hódoltság életmódtörténeti forrásai: a hagyatéki leltárak. Bölcsész-doktori disszertáció. (Bp. 1981)

⁹⁷ Igen jelentős zárt rézedény leletegyüttes került elő 1928-ban, a budapesti vasúti összekötő hid pesti hídfőjénél. A leletegyüttes 29 db edényt — tálakat, bögréket, kannákat stb. — tartalmazott. Az edények egy gazdagabb török úr asztali készletéhez tartozhattak. (*Oberschall I.* m. 356–358., CXII. t. 4. 8., CXIII. t. 2. 6. 9., XCVI. t. 1–10.; *Vö: Fehér* 1962 i. m. 155–156., XXIII. t. 1–22.) Kisebbségi rézedény leletegyüttesek kerültek elő Dunavécsein (*Oberschall I.* m. 356–357. 362., CXIII. t. 1., CXIV. t. 1., CXV. t. 5.; *Vö: Fehér* 1962 i. m. 158., XXII. t. 1. 6. 8., XXIV. t. 4., XXVII. t. 7.), Ajnácskőn (Hajnák) (*Oberschall I.* m. 359. 362., CXIV. t. 4., CXV. t. 6.; *Vö: Fehér* 1962 i. m. 154., XXII. t. 4. 7. 9–11., XXV. t. 1.), Párkányban (Šturovo) (*Oberschall I.* m. 359–360., CXIII. t. 7.; *Vö: Fehér* 1962 i. m. 159., XXVI. t. 4–6.). — 1981-ben Székesfehérvár belvárosában szintén egy zárt leletegyüttes látott napvilágot, ez elsősorban cserépedényekből (fazekakból, talpas tálakból) álló készletet tartalmazott. (*Siklósi Gy.*, Török konyha Isztolai Belgrád belvárosából (Székesfehérvár 1982).

⁹⁸ *Káldy-Nagy Gy.*, Harács-szedők és ráják. Töröklég a XVI. századi Magyarországon. (Bp. 1970) 73.

⁹⁹ *Uo.*, 143.

¹⁰⁰ *Gerelyes* 1979 i. m. 24.

¹⁰¹ *Gerelyes* 1981 i. m. 62

¹⁰² Tóth József restaurátor segítségét ez úton köszönöm.

¹⁰³ A rézművesség segédesszökeire vonatkozóan l. *Kreševljaković I.* m. 231–234.; *Memişoğlu I.* m. 35–36.

¹⁰⁴ *Kreševljaković I.* m. 211.

¹⁰⁵ *Gerő Gy.*, Az oszmán–török építészeti Magyarországon (Dzsámik, türbék, fürdők) (Bp. 1980)

¹⁰⁶ *L. 6. j.*

¹⁰⁷ Nagy hasonlóságok mutathatók ki pl. a sgraffito kerámiában. *Vö. pl. néhány belgrádi (Birtašević, M., Srednjovekovna keramika (Beograd 1970) 75–78., és 57–70. kép., XIV–XV. t.) és néhány magyarországi — például budai (Garády S., Agyagművesség. In: Fekete 1944 i. m. 386., és CXXXIV. t. 1–5.; Gerő Gy., Türkische Keramik in Ungarn. Einheimische und Importierte Waren. Fifth International Congress of Turkish Art. Budapest 1975 (Bp. 1978) 9–10. kép.), és szolnoki tálat (Soproni S., Jászokunúság 3 (1956) 1. sz. IX. t. 1–2., és 3–5. ábrák.; Szolnok megye története a régészeti leletek tükrében. A Damjanich Múzeum állandó kiállításának vezetője (Szolnok 1982) 67. kép.).*

¹⁰⁸ *Fekete L.*—*Káldy-Nagy Gy.*, Budai török számadáskönyvek 1550–1580 (Bp. 1962) 583.

¹⁰⁹ *Fekete* 1944 i. m. 210.

A szolnoki vámon egy alkalommal, 1559. május 12-én 11 mohamedán személy 882,5 mázsa rezet hozott át.¹¹⁰ A nyersanyaghiány és a beszerzési nehézségek mellett a nagy szaktudású török rézművesek kis száma is magyarázza, hogy a magyarországi török rézművesség nem volt jelentős. A helyi ipar csak elenyésző mennyiségű, helyi sajátosságokat nem mutató rézárut állított elő. Még Budán is, ahol pedig nagyobb számú török rézműves dolgozhatott,¹¹¹ leginkább csak a helyi, szűkebb igények kielégítésére termeltek. A réztárgyak, de főleg a rézedények nagy részét idegen földről, elsősorban a közelebbi balkáni területekről szállították Magyarországra. Szolnokra a rézedényeket feltehetően Belgrádból, vagy talán Budáról hozták, de erre vonatkozóan nincsenek pontos ada-

taink. Viszont tény, hogy a szolnoki kikötőben nagyobb mennyiségű rézedényt vámoztak el a XVI. században. Néhány szolnoki török vámnapló szerint például 1558. február 18-a és március 19-e között „rézedények, és egyebek után” 61 akese,¹¹² 1558. június 16-a és július 15-e között pedig 3440 akese vámot fizettek.¹¹³ 1559. május 8-a és június 5-e között „átkelés, illetve czin- és rézedények” után fizetendő vám címén egy alkalommal 6807,5 akését, egy másik alkalommal pedig 229 akését szedték be a török tisztviselők.¹¹⁴ Az elvámolt rézedények egy része Szolnokon maradhatott, melynek azonban csak igen csekély hányada lehet a jelenlegi leletanyag.

Kovács Gyöngyi

VASES DE CUIVRE TURCS PROVENANT DU COMITAT DE SZOLNOK

Résumé

Nos collections datant de l'époque de la domination ottomane contiennent relativement peu de produits de dinanderie turque. S'appuyant sur les analogies observées en Anatolie et dans les Balkans, les études qui leur ont été consacrées jusqu'à maintenant donnent des analyses typologiques et stylistiques, tout en s'intéressant aussi à des problèmes technologiques et à leur destination. Les recherches se sont étendues sur le domaine de la linguistique aussi: on a examiné les noms d'origine turque qui désignent dans le hongrois et les langues balkaniques ces objets de cuivre. Il reste cependant qu'une localisation plus précise de la dinanderie turque de Hongrie et l'élaboration de méthodes permettant de distinguer avec certitude les objets fabriqués en Hongrie d'avec les produits des ateliers balkaniques sont encore des tâches à résoudre dans l'avenir. La présente étude n'a d'autre ambition qu'informative et ne prétend aucunement être une analyse détaillée des problèmes relatifs à l'orfèvrerie de l'époque de l'occupation turque.

La collection du musée „Damjanich János” de la ville de Szolnok contient quelques vases et bougeoirs de cuivre entiers et une petite quantité de débris fragmentaires de vases de cuivre turcs, provenant pour la plupart de l'emplacement de la forteresse de Szolnok, déjà disparue. À côté de ce legs, nous possédons aussi un chaudron retrouvé à Jászberény, une cruche et un plat mis à jour à Törökszentmiklós.

Le chaudron de Jászberény (Fig. 1, 1.) a un corps sphérique et un fond rétamé. L'ethnographie turque nous renseigne que les chaudrons de ce type servaient surtout à transporter de l'eau. On les appelle en turc „bakrac” ou „helke”. Pendant l'occupation turque, le mot „bakrac” est passé dans le hongrois et les langues balkaniques; il survit dans le premier sous forme de „bogrács”.

Les cruches à tuyau comptent parmi les ustensiles de cuivre turcs les plus répandus. Deux objets très simples de ce genre (Fig. 3, 1–2) ont été mis à jour dans le comitat de Szolnok; celui provenant de la ville de Szolnok est orné sur ses côtés de points disposés en cercles concentriques. Les cruches à tuyau faisaient partie des ustensiles les plus familiers turcs, surtout en tant qu'accessoires des ablutions rituelles. Leur nom turc, le mot „ibrik” est toujours en usage dans les langues balkaniques et dans le hongrois.

Quant aux cruches à bec-verseur, appelées „gügüm” en turc, elles se font plus rares en Hongrie. Pourtant, un

bel exemplaire nous est parvenu de Szolnok (Fig. 3, 3); sur le col on voit trois nervures rainurées, et le couvercle est aussi orné de trois rosaces.

Parmi les vases de cuivre de Szolnok, on remarque un broc à grande anse (Fig. 3, 4), très soigneusement façonné, qui porte la marque du propriétaire, pareille à une „tuğra”, incisée sur le col (Fig. 9, 1). D'après la lecture de Géza Fehér, elle signifie que le broc appartenait à un certain Osman. La marque de l'artisan et du propriétaire, aussi bien que la date de fabrication figureront plus tard de plus en plus souvent sur les objets décoratifs turcs, voire même sur les ustensiles d'emploi courant, comme par exemple sur un vase assez commun à parois concaves, provenant de Szolnok (Fig. 4, 1 et fig. 9, 2).

Aux cruches utilisées pour les ablutions rituelles appartenaient aussi le plus souvent des plats, appelés „leğen” en turc. Celui de Szolnok a un corps trapu et évasé, à large rebord excurvé (Fig. 4, 2), celui de Törökszentmiklós est un plat rond assez ordinaire, muni d'un anneau de suspension sur le côté (Fig. 4, 3).

Notre legs de vases turcs comprend un certain nombre de plats à pied, les uns en argile, les autres en cuivre. Parmi les vases mis à jour dans le comitat de Szolnok aucun n'est intact, seuls quelques fragments de pied (Fig. 5, 1–3), de paroi et de rebord (Fig. 8, 2) nous sont parvenus. Dans les Balkans on utilise encore aujourd'hui ces plats à pied, dont on a même gardé le nom turc („sahan”). Sa Sa diffusion en Hongrie sous l'occupation turque n'est attestée que par quelques mots de dialecte qui ont survécu jusqu'aux XIXe–XXe siècles („szahán” ou „szahány”). Ils servaient en premier lieu de pièces de vaisselle contenant les mets.

Le vase de cuivre découvert à l'état de fragments dans la ville de Szolnok (Fig. 7, 7) était un ustensile pour cuire et rôtir les aliments, muni à l'origine de deux anses.

Les couvercles ronds, faits de plaques de cuivre martelées (Fig. 4, 4–5), appartenaient sans doute à des ustensiles de cuisson ou à des plats à pied.

Les fouilles effectuées dans le comitat de Szolnok ont aussi mis à jour des fragments de manches de casserole (Fig. 6, 1–3). Aujourd'hui encore les casseroles à manche long sont des ustensiles très familiers en Hongrie et dans les Balkans. Leur nom turc („tepsi”) survit sans altération dans le hongrois, tandis que les langues slaves y ont ajouté le suffix „-a” ou „-ja”.

¹¹⁰ Uo., 232.

¹¹¹ A budai török rézművesek emlékét őrzi egy topográfiai adat: a budai vár egyik utcáját a török korban „Rézművesek utcájá”-nak nevezték. (Fekete 1944 i. m. 83. és 237.)

¹¹² Velics i. m. II. kötet 213.

¹¹³ Uo., 216.

¹¹⁴ Uo., 248.

* A tárgyak török nevét a török írásmód szerint írtuk. Ennek megfelelően: c = dzs, ç = cs, ş = s, s = sz, ğ = néma g vagy j.

Le vase à parois concaves (Fig. 4, 1) mentionné plus haut était sans doute un pot à café. Quant aux petites tasses hémisphériques (Fig. 7, 1—2), l'une d'elles, munie à l'origine d'un manche ou d'une anse, devait servir de puisette.

Parmi les vases de cuivre rouge, il convient de signaler une petite assiette d'étain, dont la matière et la richesse de ces rinçaux demandent une attention toute particulière. Elle servait sans doute d'objet décoratif.

Au legs décrit plus haut s'ajoutent encore deux bougeoirs (Fig. 7, 5—6); l'un a une tige se terminant en calice de tulipe stylisé, l'autre s'apparente aux bougeoirs à tige cylindrique, compartimenté par nervures ou par anneaux.

Les inventaires de décès turcs nous fournissent de précieux renseignements sur tous les accessoires de la vie quotidienne, y compris les ustensiles de ménage. Ils indiquent aussi le prix des objets énumérés. Ainsi, le prix moyen d'un vase de cuivre à pied ou d'une cruche à tuyau était de 20 à 30 akçe. Les ustensiles pour rôtir étaient plus chers (50 à 70 akçe), tandis que les petites tasses étaient bon marché (10 à 15 akçe). Cependant, les vases de cuivre finement travaillés et ornés coûtaient beaucoup plus cher. En guise de comparaison, citons aussi d'autres prix. Par exemple, vers le milieu ou dans la seconde moitié du XVIe siècle un boeuf coûtait environ 300, un agneau 12, un porc 75 akçe.

A l'exception de la petite assiette d'étain, tous ces objets ont été faits de cuivre rouge. Une partie des vases ont été modelés au marteau à partir de plaques de cuivre,

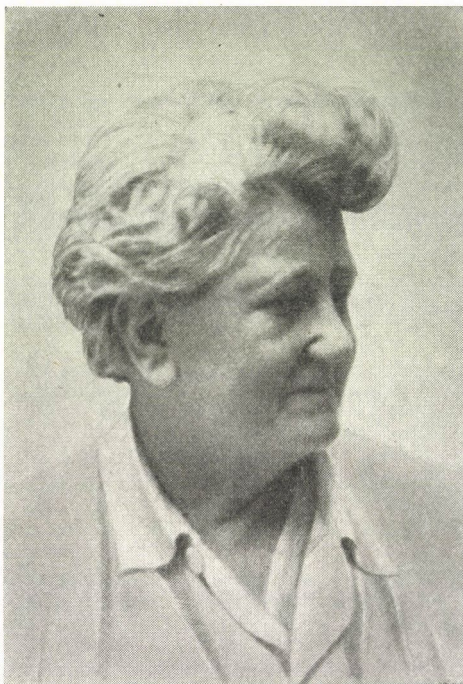
d'autres travaillés au tour et martelés après. Les bougeoirs aussi ont été façonnés au tour.

La dinanderie turque de Hongrie s'orientait principalement vers les Balkans. Aujourd'hui encore dans certaines régions de la péninsule les artisans continuent à employer des instruments, des technologies, des formes traditionnels qui remontent à l'époque de la domination ottomane. Cela signifie que l'étude de la dandinerie contemporaine est indispensable pour nous. Les conditions favorables au développement et à la diffusion de la nouvelle dinanderie turque n'étaient pas présentes dans la Hongrie d'alors. La matière première, c'est-à-dire le cuivre provenait de la Transylvanie, de la Hongrie du Nord et des territoires balkaniques. Les registres de douane turcs du XVIe siècle témoignent de l'importation de grandes quantités de cuivre et d'étain. Le 12 mai 1559 par exemple, 882,5 quintaux de cuivre passa par la douane de Szolnok. Seule Buda, la capitale abritait un nombre relativement important de dinandiers turcs, mais cet artisanat ne pouvait satisfaire que des besoins locaux assez modestes. La plupart des objets (vases) de cuivre découverts en Hongrie ont été sans doute fabriqués ailleurs, notamment dans les centres artisanaux des Balkans. Ceux retrouvés dans le comitat de Szolnok provenaient probablement de transports expédiés de Buda ou de Belgrade.

D'après les registres de douane turcs, une quantité considérable de vases de cuivre ont été dédouanés dans le port de Szolnok.

Gy. Kovács

MÁGÓCSY-DIETZ KORNÉLIA 1903—1983

1983 novemberében 80. születése napján köszöntötte Mágócsy-Dietz Kornéliát — a mi kedves Nellynket — a Magyar Nemzeti Múzeum vezetősége, elvive volt munkatársainak üdvözlését és emlékezését az együtt töltött szolgálatról.

1929-ben lépte át a Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Osztályának küszöbét, és 40 éven át segítette munkaszervező képességgel, nyelvtudással a Múzeum és a Régészeti Osztály feladatainak teljesítését. Amit önmagától megkövetelt, a rendet, a pontosságot, a munkát, az Osztályért, Múzeumért való élést, azt elvárta vezetőitől, megkövetelte munkatársaitól — mindezt olyan könnyedén, hogy senki sem érezte bántónak, még akkor sem, ha ismételt lazaságaink után tekintete kissé megvillant.

A 40 év, amelyet a Nemzeti Múzeumban töltött, a múlt és a jelen nagy fejezete országunk és múzeumunk életében. A 30-as év elejének gazdasági válsága révén ott ólálkodott a B-lista veszélye mindenki felett, de Mágócsy-Dietz Kornélia helye sziklaszilárd volt kitűnő minősítése miatt. Amikor már kezdett javulni a Múzeum gyenge költségvetése, jött a háború, a Múzeum és saját maga nagy erőpróbája. A Nemzeti Múzeum 75 találatot kapott, az Ő lakására egy bomba hullott, s teljesen megsemmisítette. Mindezt még a magány is súlyosbította az egyre fogyó családtagok miatt. Ekkor ismertem meg igazán, és villant fel bennem Vajda János versének e versszaka:

Elindul ím egy árva lélek,
Előtte a nagy pusztaság;
Az úttalan végetlenségnek
Kétségűzötten neki vált.

Előlről kezdődött minden, de nem úgy mint 1921-ben, első munkahelyén, az Országos Központi Takarékpénztárban, hanem úgy, hogy most már mint a Régészeti Osztály anyja összefogta, segítette, biztatta a fiatalokat és az idősebb kollégákat. Senkitől sem kívánt többet, csak a felét, mint amit Ő tett. Szerettük, tiszteltük és csak köszönni lehet azt, amit tőle kaptunk: a múzeumi szolgálat etikáját, a múzeumért való helytállást és a pontosságot minden körülmény között. Életcélja a Múzeum szolgálata, hírnevének emelése volt. Kitűnő szakfordításainak is köszönhető, hogy eredményeinket külföldön megismerték. Londonban szerzett nyelvtanári diplomát 1928-ban a Pitmann's Collegeben, tudását továbbfejlesztette szaknyelven 1937-ben, ugyancsak Londonban. Az angol és kitűnő német nyelvtudása révén két évtizedig a legnagyobb lelkiismeretességgel végezte az Archaeologiai Értesítő szerkesztőségének adminisztrátori feladatait. Régész generációk köszönhetik neki az angol tudás alapjait s annak fejlesztését. Vértelű pedagógus is volt, nem a pénzért tanított, hanem azért, hogy ne valljunk szégyent a külföldi kollégák előtt.

A Magyar Nemzeti Múzeum nagy családja egy hűséges, munkás, áldozatvállaló egyéniséggel lett szegényebb, ismét kidőlt a sorból egy munkában megfáradt pillér.

Köszönjük a Múzeumnak végzett munkát, emléke köztünk él, s utánunk is megőrzik emlékét fordításai, választékos stílusban írt levelei.

Korek József

BÁLINT ALAJOS 1902—1983

1902. július 2-án született Lugoson, Makón érettségizett, és 1920-ban iratkozott be a Kolozsvárról elmenekített szegedi Egyetem Bölcsészkarára történelem-földrajz szakra. Szeged számára kezdetben gondot okozott az egyetem elhelyezése, az erdélyi és délvidéki hallgatók segítése, az új egyetemi élet kialakítása. Bálint Alajos szervező készsége, segítőkész humanitása révén a Régészeti Intézetben Budai Árpád professzor jobbja lett mint gyakornok. 1926-ban tett bölcsészdoktori szigorlatot és 1938-ig tanársegédként, majd adjunktusként szolgált az Intézetben. Finály Henrik és Pósta Béla nyomdokait

követve Budai Árpád legfőbb kötelességének a Kolozsvári Dolgozatok folytatásaként a szegedi Dolgozatok megindítását tartotta, amelyben Banner János mint magántanár oroszlanrészt vállalt Bálint Alajossal együtt. A Budai Árpád vezette lelkes kör hamar kialakította profilját az alföldi milióban. Szegényes egyetemi dotáció mellé mecénást kellett keresni, amelyet Hódmezővásárhely és Makó városában talált meg az Intézet. Bálint Alajosnak Csanád megye jutott, és a közös ószentiváni tanulóévek után megkezdhetette önálló ásató és feldolgozó tevékenységét. A középkori numizmatika iránti érdeklő-

dése is vonzotta a magyar középkor földbe süllyedt emlékeinek felkutatására, amelynek sora Banner János vezetésével még Nyársapáttal megindult, kivirágzása Szabó Kálmán kecskeméti múzeumigazgató tevékenysége mellett, Kaszaperen, Csanádapácán, Mezőkovácsházán, Hódmezővásárhelyen, Szakálháton következett be. Bálint feltárásai nyomán először látnak napvilágot a XIII–XV. századi temetőben a párta-maradványok, a gótikus, csontból készült övdíszek, a Szent György alakos szíjdiszitmények. Ásatási megfigyeléseiből egyre több ismeretet nyert a viseletre, a köznép tárgyi kultúrájára, annak szellemi tartalmára nézve. Nagy irodalmi ismeretével a nyert adatokat néprajzi párhuzamokkal kapcsolta össze. Méltán lehet Bálint Alajos kutatását egyenértékűnek tartani Szabó Kálmán és Papp László kunsági munkáival.

1939. január 1-én nevezik ki a kassai Felsőmagyarországi Múzeumhoz, ahol Mihalik Sándortól a muzeológiát sajátította el, a Miklós bástya állandó kiállításában, illetve a Hóhérbástyában berendezett rodostói Rákóczi-ház ebédőjének áttelepítésével. Megpróbálja feltámasztani az ott régóta szunnyadó régészeti kutatást, amelyet szűkös anyagi körülmények között néhány kisebb ásatása jelez. Programját „Eredmények és feladatok a felsőmagyarországi Rákóczi Múzeumban” címmel közli. A megalakult Csehszlovák Köztársaságban mint visszatartott tisztviselő 1945 szeptemberéig maradt Kassán, s akkor települt vissza. A Kögyűjtemények Országos Felügyelősége a nyugdíjba vonult Szabó Kálmán székébe ülteti Kecske-méten, hogy megkezdje a Múzeum újjáépítését, a szét-hurcolt múzeumi anyag összegyűjtését. Eredményes munkája után 1947 májusában nyílnak meg a helyreállított kiállítási termek. A múzeumok állami kezelésbe vételével önállóvá lesz a szegedi Somogyi-Könyvtár és Múzeum, a MMOK Bálint Alajost nevezte ki a később Móra Ferenc nevét viselő Múzeum első igazgatójának. 1949 decemberétől – 1968-ban bekövetkezett nyugdíjba vonulásáig az ő kezében volt az a kormány-pálca, melyet Móra Ferenc sokszor dicsőítve, mások a szegényes ellátás miatt pejoratív értelemben használt. A kezdeti létszámihiány miatt sok volt a gond, kevés a pénz. 1954–55-től kezdődően kitűnő régész és művészettörténészekkel központi támogatással behozták a nagyfokú leltári lemaradást. Bálint a megindított múzeumi Évkönyvekben kamatoztatta szerkesztői gyakorlatát. Az igazgatás sok

idejét lekötötte, de így is közel 30 helyen végzett terepmunkát, visszatérve ismét Nyársapátra és feltárta Szatymaz középkori templomát és temetőjét. Sikeresen működött közre a Leszih Andor által feltárt muhi középkori falu feldolgozásán Éri Istvánnal, Szabó Györggyel. E munka a Régészeti Füzetekben látott napvilágot. Az igazgatói munka sziszifuszi küzdelme meghozta a sikert, mert 1953-ban a volt Ipartestületi Székház kiállító csarnokát megkapta a Múzeum, és ezzel megnyílt a Móra Ferenc Múzeum Képtára, hogy Károlyi, Nyilasi után Dinnyés, Parobek, Winkler kitűnő festményeit itt láthassa Szeged népe. Azáltal, hogy az épület mindkét oldalán egy-egy toldalékat kapott a Múzeum, e bővülés lehetővé tette, hogy méltó formában bemutassák Berecz Péter gyűjteményét, a Fehértó madárvilágát, amely a maga idejében a Természettudományi Múzeum, és a helyi természetrajzosok munkájával világszínvonalon állott. Kialakult az irodalmi gyűjtemény is Madácsy László gondozásával, és Mikszáth, Tömörkény, Móra, József Attila, Radnóti munkássága első ízben került bemutatásra a nagy irodalmi hagyományokkal rendelkező Szegeden.

Bálint 1963-ban a szegedi Egyetemmel közösen megszervezte a szegedi tudományos ülésszakot, az Évkönyvben közli az előadásokat, amely azóta is fóruma az ősrégészeti és középkori továbbképzésnek. A szegedi vár maradványaiból megmaradt rondellából kisöpri az ott felhalmozódott lomokat, helyére várostörténeti kiállítás kerül, a szegedi Kötárral együtt. A jelentősebb köveket Sebestyén Károly mentette meg a Fogadalmi templom építési munkálatainál.

A sok és sokféle munka egyre inkább fáradtabbá tette, jó kedélyét a rezignáltság váltotta fel, csökkent közéleti aktivitása, mely éltető eleme volt pályakezdésétől kezdve, kereste a családi élet melegét, a pihenést. Munkásságát a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat Rómer Ferenc emlékéremmel ismerte el több állami kitüntetés mellett.

Reizner János, Tömörkény István, Móra Ferenc, Csallány Dezső, Szőke Mihály könyvtári és múzeumigazgatók tevékenysége után Bálint Alajos munkássága járult hozzá ahhoz, hogy a tudományos feldolgozás és a korszerű közművelődés terén a Móra Ferenc Múzeum és a Csongrád megyei múzeumszervezet új korszaka kezdődjön meg.

Korek József

WESSETZKY VILMOS 75 ÉVES

Mahler Edének, az ókori keleti történelem egykori pesti professzorának egyik előadásán találkoztam először Wessetzky Vilmosmal, akkor még nem személyesen – csupán a nevével. A professzor említette, hogy jelenleg két kiváló tanítványa szerez diplomát. Dobrovits Aladár és Wessetzky Vilmos – majd hozzáfűzte; az elsőként említettnek szerencsére sikerült állást biztosítani a Szépművészeti Múzeumban, nagy gond azonban számára az, hogy a másiknak még nem tudott megfelelő helyet szereznie.

Wessetzky Vilmos ugyanis a Magyar Nemzeti Múzeum birtokában őrzött szívszkarabeuszok tudományos feldolgozása után, az 1934-ben megszerzett doktordiplomával kezében nem tudott szakmájához méltó álláshoz jutni. Bár 1934–1935-ben fizetéstelen gyakorlatnokként Dobrovits Aladárral együtt ő is részt vett a Szépművészeti Múzeumban a magyarországi gyűjteményekből ott egyesített egyiptológiai jellegű anyag rendezésében, a Múzeum akkor nem tudott mindkét fiatal kutatás számára állást biztosítani, s az akkori nagyon súlyos álláshiány miatt más múzeumokban, sőt az egyetemeken sem nyílt lehetőség Wessetzky Vilmos számára megfelelő állás elnyerésére.

A fiatal egyiptológus tehát kénytelen volt tudományos pálya helyett egyelőre egészen más munkakört vállalni, s 1935-ben kisegítő munkaerőként a Fővárosi Tanács szolgálatába állva eleinte az adóhivatalban dolgo-

zott. Szerencsére azonban felettesei felismerték képességeit, s ezért a Szabó Ervin Könyvtárba helyezték át, ahol 1945-től a Keleti Gyűjteményhez került, s ennek vezetőjeként adta át a gyűjtemény keleti anyagát a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának.

Egyiptológiai tudományos munkásságát mint könyvtáros is folytatta. Kezdetől fogva tagja volt az Alföldi András és Kerényi Károly professzorok által vezetett régészeti-vallástörténeti körnek, az ún. „Sztemmának”, ugyanúgy mint az „ifjú-régészek” baráti munkaközösségének, továbbá diplomájának megszerzése után belépett az Országos Régészeti és Művészettörténeti Társulatba.

Tudományos pályáján a legjelentősebb fordulatot az 1940-es év jelentette: ösztöndíjat kapott a bécsi Collegium Hungaricumba. Ösztöndíjas munkahelyén a bécsi egyetem egyiptológiai tanszékén tagja lett az ottani egyiptológusok tudományos munkaközösségének, melynek kérésére 1943-ig, majd 1947-ben is meghosszabbított ösztöndíjjal ott működhetett. A bécsi egyetemi egyiptológiai intézetben megbízottként tanfolyamot is tartott. Hazatérve 1949-től megbízott előadóként több kollégiumot tart a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem bölcsészeti karán.

1953-ban áthelyezéssel került (illetve került vissza) a Szépművészeti Múzeum Egyiptológiai gyűjteményéhez, mely 1957-ben önálló osztállyá alakult. Múzeumi és szakirodalmi munkásságát meghatározta egy megbízás,

amelyet új múzeumi munkája kezdetén a Régészeti és Művészettörténeti Társulat felkérése alapján kapott. A Társulat vidéki előadóülést kívánt tartani, és felkérte Wessetzky Vilmost (és e sorok íróját), hogy Szombathelyen tartsanak előadást a keleti kultuszokról. 1954. január 7-én Wessetzky Vilmos a Savaria Múzeum előadótermében az egyiptomi kultuszok hazai emlékeiről tartott előadást. Wessetzky ebben az előadásában kifejezésre juttatta, hogy az emléktárgyak alapján kétségtelen, hogy Savariában egyiptomi szentély állott. Tudományos feltételezését az előadáson részt vevők csekély kivétellel (Dobrovits Aladár, Szentlélek Tihámér s e sorok írója) elvetették. A régészeti kutatás szerencsésének — vagy a véletlennek — köszönhető, hogy a következő év végén Szombathelyen a Thököly úton egy raktár építési munkálatai során 3 méter mélységben előkerült maradványokról Szentlélek Tihámér ásatásai során bizonyossá vált, hogy egy Isis-szentélyhez tartoznak, akárcsak a korábban feltárt egyiptomi kultuszokra valló savariai emlékek.

Az Itáliától északra eső borostyánkőút mellett előkerült nagy jelentőségű savariai Iseum meghatározta a pannon egyiptomi kultuszemlékek Dobrovits Aladár által megkezdett, de most már a teljes magyarországi anyagra épülő feldolgozását. Egyre több egyiptomi vonatkozású régészeti emlék bukkant fel hazánk területén (csak példa-

ként említsük meg a Balatonszabadiban előkerült egyiptomi oltárt), ami által a magyarországi római kori egyiptomi kultuszok kutatása a nemzetközi tudományos érdeklődés figyelmét is felkeltette. Ennek következménye lett, hogy az utóbbi évek legnagyobb volumenű vallástörténeti-régészeti kiadványsorozata, az „Études Preliminaires aux Religions Orientales dans l'Empire Romain” első köteteként Wessetzky „Die ägyptischen Kulte zur Römerzeit in Ungarn” (Leiden, 1961) jelent meg.

A közép-európai, sőt általános európai viszonylatban is jelentős magyarországi római kori egyiptomi kultuszemlékekről az elkövetkezendő években a bécsi, a müncheni, az amsterdami egyetemen, Leidenben, Frankfurtban, Ljubljánában tartott Wessetzky Vilmos előadást — kiemelve a magyarországi, közelebbi és pannoniai leleteknek régészeti-vallástörténeti fontosságát.

Wessetzky ilyen irányú egyiptológiai munkásságát elősegítette 1963 — 64-évi egyiptomi ösztöndíja, amelynek kapcsán Hajnóczy Gyulával együtt meghívottként részt vett az osztrák régészeti expedíciónak a nubiai Sayalában folytatott ásatásaiban. Ösztöndíjaként — illetőleg bécsi és svájci meghívásra is folytathatott kutatást Egyiptomban. Hajnóczy Gyulával kereste annak a századeleji magyar expedíciónak nyomait is Közép-Egyiptomban, amely egy régészeti rendkívül jelentős I. Ptolemaiosz-korabeli templom maradványait ajándékozta annak idején a Magyar Nemzeti Múzeumnak, továbbá a bécsi Kunsthistorisches Museumnak s a krakkói Muzeum Archeologiczneknak. Ennek az összesített anyagnak publikációját is elvégezte.

Wessetzky Vilmos jelentős munkássága nemzetközi elismerésül 1965-ben a Deutsches Archäologisches Institut levelező tagjai sorába választotta és ugyanebben az évben a prágai Károly-egyetem Egyiptológiai Intézetének is tiszteleti tagja lett. 1962-ben elnyerte a tudományok doktora fokozatát. 1974-ben, 65. születésnapja alkalmából a Munka Érdemrend arany fokozatával tüntették ki. Az 1976-ban alakult International Association of Egyptologists bizottsági tagjává választotta.

A Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat legidősebb tagjai közt közel fél évszázada vesz részt a Társulat életében, melynek tudományos ülésein és vándorgyűlésein elsősorban a hazai egyiptomi kultuszokról tartott és tart előadásokat. Működését a Társulat 1977-ben Ipolyi Arnold emlékéremmel jutalmazta. Tudományos dolgozatainak száma, melyeknek jelentős része idegen nyelven jelent meg, meghaladja a másfélszázat. 1974-ben hazai és külföldi kollégái az Eötvös Loránd Tudományegyetem kiadásában megjelenő „Studia Egyptiaca” I. köteteként emlékkönyvvel köszöntötték. Az „Egyiptológiai Füzetek” 1983-ban megjelent 1. száma „Studia iuvenum in honorem V. Wessetzky” alcímet viseli.

Wessetzky Vilmos nehézségekkel induló, de szépen ívelő tudományos pályája alatt megnyerő egyéniségével számos igaz barátot, hűséges tanítványt szerzett. Életének fordulópontján szívből kívánjuk: AD MULTOS ANNOS!

Kádár Zoltán

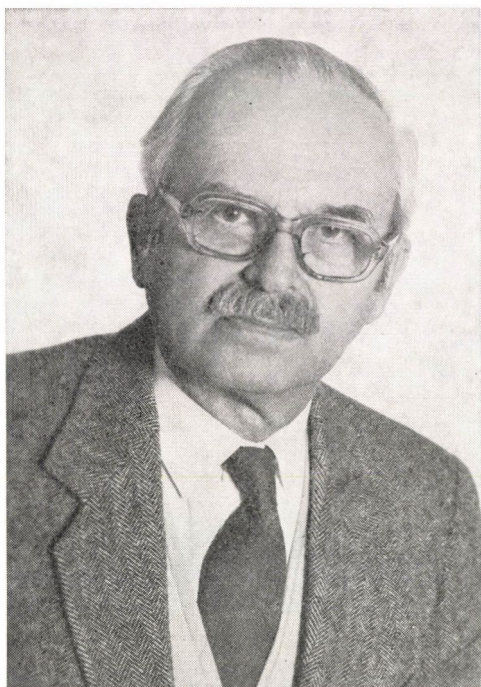
70 ÉVES PATAY PÁL

A Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat 1978-ban önmagát becsülte meg, amikor 100 éves jubileumán Patay Pált Rómer Flóris emlékéremmel tüntette ki, emlékezve arra, hogy az alapító a Társulat és az akkor meginduló régészeti kutatás fő célját új lelőhelyek felfedezésében és közreadásában jelölte meg.

Ha valakire ráillik, hogy terepjáró, időben nagy ívet összefogó, széles körű érdeklődéssel párosult közlő, az állandó munka maga választotta örömeivel, az Patay Pál. 1914. december 8-án született Budapesten. Debrecenben Mezőgazdasági Akadémiát végzett, majd régészetet Tompa Ferenc mellett. Közszolgálati pályáját az egyetemen kezdte mint tanársegéd, 1950 — 1957 között Balassagyarmaton régész, attól kezdve a Magyar Nemzeti

Múzeumban teljesít szolgálatot. 1982 végéig aktívként, azóta nyugdíjasként szolgálja a múzeumügyet.

53 éve jelent meg első régészeti vonatkozású cikke, és azóta a korláti paleolit kérdéshez hozzászólva a bükk kultúráján át nincs olyan korszak, amelyben ne alkotott volna. Munkássága maradó téglákat rakott a régészettudomány épületébe. Tudományos pályája az 1938-ban megjelent „Frühbronzezeitliche Kulturen in Ungarn” bölcsészdoktori disszertációval kezdődött, amely még ma is forgatott kézikönyv. Munkája középpontjában a hazai rézkor középső szakasza áll, amelyben számos ásatást végzett, hogy a teljesség igényével feltártak közül Fényeslitkét, Magyarhomorogot, Tiszavalkot említsem. Ezeket rendszeresen publikálta, eljutva a szintézisig. Önálló

köteteiből a „Bodrogkeresztúri kultúra temetői” (1961), a BRGK 1974 évi kötetében megjelent szintézis (1975), „Das kupferzeitliche Gräberfeld von Tiszavalk-Kenderföld” (1978) és a Prähistorische Bronzefunde sorozatban megjelent „kupferzeitliche Meißel, Beile und Äxte in Ungarn” (1984) emelendő ki, de 1943-tól kezdve a szegedi Dolgozatokban megjelent mezőszaki leletről írt cikkétől az 1981-ben a görögországi Xanthiban tartott szimpozionon, vagy az 1983-ban Pittsburghban az Amerikai Régészeti Társulat kongresszusán közreadott előadásai között szinte minden esztendőben publikált régészeti témát. Nyugodtan lehet mondani, hogy a bodrogkeresztúri kultúra és Pataj Pál neve egygyé forrt a magyar és a nemzetközi irodalomban.

Nem lett hűtlen a pályája elindítóját jelző bronzkorhoz sem, gazdag bibliográfiájából kiemelkednek a fancieskai, mezőkövesdi, kurdai bronzlelet közlései, illetőleg újjáértékelése. Az alsótelekesi szkíta temető feltárásával és közlésével Észak-Magyarország területén a legnagyobb sírszámú temetőt tette közzé.

Kelta kori ásatásai közül Mátraszőlős volt a leggazdagabb. Rá valló szívóssággal a három műszakban folyó leletmentés során egyetlen sír sem pusztult el, s a

bulldozer fénye mellett rajzolta meg miliméternyi pontossággal a sírlapokat, a temetőterképet. Ezt mint váltótársa igazolhatom.

A topográfia mindig első helyen szerepelt életművében. Ha kitavaszkodott, érezte a föld szagát, mennie kellett az apostolok lován, mert gyalogolni nemcsak jó, hanem eredményes is. Erre utalnak Nógrád megye műemléki topográfiájában való feldolgozásai (a megyének ma is legjobb ismerője), Dabas környékének régészeti eredményei és a „Lineáris sáncok az Alföldön” téma nagy vállalkozása, amelyet Garam Évánál és Soproni Sándorral munkaközösségben végzett, több mint 1200 km útszakasz bejárásával, több átvágással. A munka eredménye a Régészeti Füzetekben ebben az évben látott napvilágot, választ adva olyan régen kutatott történeti kérdésre, hogy a páratlan nagyszabású sáncrendszer kik, miért, mikor készítették.

Nógrádi régészkedése idején előszeretettel fordult a megyében megmaradt várromokhoz, s önálló kötetben jelent meg Buják vára (1959) és Szécsény (1965).

A gyaloglás mellett a lépcsőjárás is jellemzője Pataj Pálnak és biztosan tízezres nagyságrendben lehet meghatározni azt a sok lépcsőfokot, amit az ország területén falusi, városi templomokban, temetőkapolnáknak megtett, hogy leírja a harangok formáját, feliratát és a rá vonatkozó parochiai és levéltári adatokat. Az „Évszázados harangok” (1963), „A Magyar Nemzeti Múzeum haranggyűjteménye” (1977–78), „Régi harangok” a Corvina kiadásában (1977) alap a harangöntés és harangművészet történetéhez. E fárasztó munkára csak olyan ember lehet képes, aki szívet ütön lenni, mozgékony, nem ismer fáradtságot.

Pataj Pál mint a Nemzetközi Ős- és Koratörténeti Unió Állandó Tanácsának tagja, több mint 30 éve saját költségén utazó régész-diplomatája hazánkban, aki jó nyelvtudásával Prágában, Belgrádban, Nizzában előadásait megbecsülést szerzett a magyar régészetnek.

Szakmai eredményeit kamatoztatta több önálló kiállításrendezéssel (MNM, Balassagyarmat, Szécsény). Szívesen átadja ismereteit a fiataloknak, ismeretterjesztő előadásokon, cikkeken keresztül kutatásainak eredményeit megosztja olvasóival, hallgatóival, nézőivel.

A nagyívű életműből csak részleteket villantottam fel, amelyek rávilágítanak kitűnő ásatási gyakorlatára, az új módszerekre való fogékonyságára, adatainak megbízhatóságára, nagy anyag- és irodalmi ismeretére.

Pataj Pál 70 évesen a maga diktálta erős tempóban, mozgékonyan részt vállalt a Magyar Nemzeti Múzeum feladataiból, és töretlen erővel azon dolgozik, hogy ásatásaiból — amelyeket Tiszalúcon ma is végez — ne maradjon közletlen.

Kíváncsi, hogy jó egészséggel befejezze a tiszalúcsarkadpusztai település feltárását, készítse el a Hunyadi-halmi csoport monográfiáját, maradjon meg kedélyben, emberségben olyan fiatalnak, amilyenek láttam első találkozásunk idején a 40-es években.

Korok József

VÉRTESSZŐLÓS: MÓDSZEREK ÉS EREDMÉNYEK

15 évvel az ásatás vezetőjének halála és a feltárások befejezése után a vértesszőlősi alsópaleolit telep feldolgozása elkészült. Nagyszabású vállalkozásnak nevezhetjük a hazai őskorban páratlanul gazdag lelőhely monografikus feldolgozását, amelyet a Magyar Nemzeti Múzeum gondozásában, Kretzoi Miklós szerkesztő irányításával végzett el egy munkaközösség.

Vértesszőlősen, a községi kőbányában a századelőn kezdődött, de mindvégig kisüzemi módszerekkel, jobbra kézi erővel folytatott kőbányászati szabálytalan alakú, nagy kiterjedésű bányaudvarokat hagyott hátra. Ezekben a bányaudvarokban a több évtizedig tartó bányászás során elsősorban azokat a dombokat hagyták fenn, ahol az építkezésekhez hasznosítható tömör kőzet-rétegeket túlságosan vastag, laza kitöltés fedte, s a fedő réteg el-

távolításával nyert kőanyag nem érte meg a ráfordított időt és energiát. A bányaudvarokban rendszer- és tervszerűség nélkül fennhagyott dombokat, profilokat folyamatosan megtisztítottuk. Így a bánya 6 hektárnyi területéről nyolc gyűjtőpontot ismerhettünk meg. Az I. és III. régészeti lelőhely az előemberi telep, a II. lelőhely egy természetes hasadék, amely az előembercsoportok itteni megtelepedésével egy időben csapdaként működött. A IV–VIII. lelőhelyek a bányászattal, robbantásokkal megbolygatott gyűjtőpont, ahonnan nem tisztázható régészeti körülmények között néhány kova- és kvarcszilánkot gyűjtöttünk.

A bányászás során feltárt hasadékokból, üregekből, a kemény tufarétegek közötti laza üledékből ma már nem azonosítható lelőhelyekről már a harmincas években a

pleisztocén elejéről származó állatcsontokat írtak le.¹

1957-től paleobotanikai gyűjtőmunkát kezdett a területen Skoflec I. és Budó V.²

Így amikor 1963-ban a teraszmorfológiai kutatásokat végző Pécsi Márton híradása nyomán Vértes megkezdte a régészeti feltárásokat, módszereinek megválasztásánál már induláskor a komplex interdiszciplináris feldolgozás szempontjai voltak irányadók. A természettudományos gyűjtés, megfigyelés, a jelenségek rögzítése a korántsem hagyományos módszerrel végzett régészeti feltárással egyidőben történt.

Amikor az ásátás során bebizonyosodtak a lelőhely — feltárása idején egyedülálló, kuriózum-számba menő szakmai és kultúrtörténeti — értékei, a korszakkal foglalkozó kutatók egész sora vállalt részfeladatokat a munkából.

Az ásátás vezetőjének halála után, de elképzeléseinek messzemenő figyelembe vételével állt össze egy kötetű 21 kutató több mint harminc tanulmánya. Azoknak a kutatóknak a száma, akik az eddigi régészeti publikációk alapján behatóbban foglalkoztak a vértesszőlősi leletanyag valamely egységével, jószerivel ismeretlen.

A módszerek

Külön kell választanunk a feltárás és feldolgozás során alkalmazott módszereket. A feltárást alapvetően meghatározta a leletanyagot beágyazó közeg. Mivel a tárgyak egy része szilárdan bele volt kövesedve a mésztufába, csak robbantással lehetett hozzáférni. Az irányított és szigorúan ellenőrzött mélységű fúrólukákba csak a mésztufa megrepedezéséhez elegendő robbanóanyagot raktak, s a rőg, szilárd kő eltávolítása után a legaprólékosabb, mikrosztratigráfiai módszerekkel tártuk fel és dokumentáltuk a kultúrrétegeket.

A feltárás nehézségeinél kell említeni, hogy az utólag megszilárdult vagy lazán maradó mésziszap egyaránt rossz beágyazó közeg. A robbantással feltárt vagy laza üledékből kibontott csontok bányanedves állapotban szappanszerűen képlékenyek. Megszáradva porózus felületű, sárgásfehér, törékeny csontokká válnak. A teljes telep csont-anyag megőrzésének sem pénzügyi, sem személyi, sem technikai feltételei nem voltak adottak az ásátás során. A feltárt felszínnek pontos térképezése és a faunisztikai meghatározás után csak a régészeti és őslénytanilag fontos csontokat raktuk el.

A hagyományos régészeti leletanyagot kiegészítette a nagy mennyiségű iszapolat, amelyet a legalsó, leggazdagabb kultúrréteg anyagának átmosásakor nyertünk. A mikrofauna, az eszközlőállításkor keletkezett törmelék és mindenekelőtt a gyermekfogak is így módon kerültek elő.

Az 1963–68 között tartó ásátások során Vérteszölősről olyan nagy mennyiségű, s minőségileg a megszokottól annyira eltérő leletanyag került a Magyar Nemzeti Múzeumba, hogy a régésznek új módszereket kellett keresnie a feldolgozáshoz. A hagyományos, francia paleolit anyagra kidolgozott tipológiai hazai alkalmazásának korlátairól Vértes többször szolt.³ Az afrikai és indiai kavicseszközök tanulmányozása során legalkalmasabbnak a kétsoros lyukszegélykártyára kidolgozott matematikai módszer tűnt, mert ez elsősorban a kevésbé tipikus hasított kavicseszközök tipológiai rendszerezését tette lehetővé.⁴ A kétsoros lyukszegélykártyára alkalmazott kódrendszer előrelépést jelentett a hagyományos leíró kartonokkal szemben. Egyrészt megkönnyítette a tipoló-

gus helyzetét azzal, hogy módot ad a szavakkal körülményesen körülírható átmeneti jellegzetességek hí visszatrükrözésére. Másrészt könnyen kezelhető, ami a 10 ezres darabszámmal nem mellékes szempont. A lyukszegély kódokat kiegészítve a típusos eszközökről készített fényképekkel, egy „bővített”, gyorsan és célszerűen (bár csak manuálisan) csoportosítható leírókarton jutott a birtokunkba. Hátránya viszont ennek a rendszernek, hogy számítógépes feldolgozásra nem alkalmas, bár e követelménynek megfelelni a kódrendszer megalkotásakor sem volt cél. A kártya szegélyén összesen 24 betűt (plusz a négy, égtáj szerint nyilvántartott sarkot) és betűnként tíz információs lehetőséget nyújt. Így lehetőség van az eszköz típusának, alakjának, megmunkálásának, méretarányának feltüntetésére, az eszköz előkerülési helyének négyzetméteres hosszúságú jelölésére, s ezzel együtt is csak a karton két hosszabbik oldalán elhelyezkedő betűket használtuk fel. A Vértes-féle kavicseszköztipológiát később Luu Tran Tieu illesztette be az európai és általános meghatározások körébe.⁵

A természettudományos leletanyag feldolgozásában is kapcsolódott a hagyományos és modern feldolgozási módszer. A paleobotanika és paleontológia néhány ágában az anyag szokatlan mennyisége kívánt új utakat a kutatóktól, míg a régészeti lelőhelyek faunájának vizsgálatában Kretzoi Miklós követte az általa kidolgozott, majd Gábori-Csánk Verával közösen tökéletesített ökológiai-gazdaságtörténeti rekonstrukciós eljárást.⁶

A monográfia szerkezetében az „általánostól a konkrétig” szerkesztői elv érvényesül. A bevezetés, kutatástörténeti fejezet valamint a kollektív összefoglalás mellett a dolgozatokat három nagy témakörbe csoportosítottuk: I: a lelőhely; II: az ősemberi telepek környezete; III: az ősemberi telep.

I. rész: A lelőhely, geomorfológiai—geológiai körülmények

Gönyűnél a mosoni és a nagy Duna egyesülésével a folyó középső szakasz jelleget ölt, s majdnem 70 km hosszúságban keleti irányt vesz fel. Ezen a szakaszon a jobb partján azok a kisebb-nagyobb folyók és patakok táplálják, amelyek a Dunántúlt átlósan átszelő középhegységben erednek. Ezeknek a folyóknak egyike az Átalér, amely a Dunántúli Középhegység két tagját, a Vértest és a Gerecsét választja el egymástól. A széles, tektonikus völgy jelentéktelen folyója mindössze 52 km hosszú. A jégkorszakban jóval nagyobb vízhozamú lehetett, mert teraszai nagyok, jellegzetesek, jól követhetők. Ez a folyóvölgy valamilyen (stratégiai?, ökológiai?) okból különösen kedvező körülményeket biztosíthatott az emberi megtelepedésre, hiszen csak az őskőkorból három fontos és nagy lelőhelyet ismerünk rövid 15 km-es szakaszon. A Gerecsé délnyugati peremét szegélyező, dombtól felépült sálszerű oldalban, Tatabánya fölött nyílik a Szelim barlang, több rétegű pleisztocén kitéréssel.⁷ A topográfiai sorban Vértesszőlős következik, majd tovább haladva az Átalér mellett a Duna felé, a folyó második, felsőpleisztocén teraszán tárták fel a klasszikus középsőpaleolit lelőhelyet Tata-Porhanyóbányában.⁸

A vértesszőlősi alsópaleolit lelőhely geológiai datálása a morfológiai viszonyokból vezethető le. Az Átalér teraszai szerkezetükben, felépítésükben, összetételükben megbízható módon párhuzamosíthatók a Duna teraszaival. Pécsi vizsgálódásai arra az eredményre vezettek, hogy az Átalér legidősebb, legfelső (ötödik) teraszai a Günz glaciálisban épültek. Helyzete: a folyó jelenkori szintje felett

¹ A mésztufák faunájáról több tanulmány jelent meg, jelentősebbek: Kretzoi M. — Kormos Th. Állattani Közlemények XXII (1926—27) 248—253.

Schröter Z. MAFI évi jelentései 1951. 116—146.

² Skoflec I. — Budó V. Bot. Közlem. 54 (1967) 39—43.

I. Skoflec, Acta Botanica 14 (1968) 133—145.

³ Vértes, L. Az őskőkor és átmeneti kőkor emlékei Magyarországon. Budapest 1965. 255—256.

⁴ Vértes, L. Quaternaria VII (1965) 185—195.

⁵ Luu Tran Tieu, Paleolitikus kavicsiparok Európában. Kandidátusi disszertáció, Budapest 1980.

⁶ Gábori-Csánk, V. — Kretzoi, M., Zoologie archéologique (in: La station du paléolithique moyen d'Érd, Hongrie) Budapest, 1968. 223—245.

⁷ Vértes L., Régészeti Kézikönyv, Budapest 1965. 109—110.

⁸ Vértes L., et al.: Tata, eine mittelpaläolithische Travertinsiedlung in Ungarn, Budapest, 1964.

60 méter, tengerszint felett 190–200 méter. Az a mésztufa, amelynek lösszel, homokkal tagolt felső harmadában az előemberi település előkerült, már Günz-Mindel – Mindel korú.⁹ A mélyfúrások szerint a pleisztocén folyóterasz fekéjének számító pliocén agyag után megszakad az üledékképződés. Fölötte jellegzetes meleg-csapadékos (interglaciális) viszonyok között keletkezett vörösiszag, majd a glaciális teraszvakics következik. A Mindel eljegesedés bevezető szakaszában megkezdődött a mésztufa lerakódása. A Mindel különböző szakaszaiban ráakódott mésztufa mintegy 10 méter vastag. Végül üledék-hézag (diszkordancia) után vastag Würm löszlepel és jelenkori, művelt talaj zárja a rétegsort.¹⁰

A travertino padokat lerakó források egy összefüggő karsztvízrendszer részei. A Dunántúli-középhegység északkeleti szárnyának geomorfológiájával szorosan összefügg ez a rendszer. Tanulmányozása Vértesszőlősnél és tágabb környékén igen eredményes: a Gerecse nyugati peremén és a budai hegyekben különböző típusú és más-más időszakban működő mésztufaépítő forrástevékenység figyelhető meg. Ezek az oldott ásványi anyagokban gazdag, hideg vagy langyos vízü források a pliocéntól napjainkig igen bő vízhozammal és több méteres mésztufa-lerakással alakítják a hegységperemeket, hegy-lábakat.¹¹

A forrástevékenység a pleisztocénban nem lehetett hosszú időn át egyenletes. A vízhozam csökkenésének vagy a források elapadásának oka tektonikus átrendeződés vagy a glaciálisok száraz, csapadékszegény éghajlata egyaránt lehetett. A források elapadása után is maradhattak tocsogók, sárfoltok, dagonyák a közvetlen környéken vagy a medencék alján.

A források által épített medencék 8–10 méter átmérőjűek voltak. A szegélyező falak függőleges, 2 méter magasságúak is meghaladó tufatömbök. Ezeknek a tetarátá-gátaknak a szerkezete sok helyen gömbös, cseppkőes, és olyan kemény, hogy a telepen néhány eszközt ebből készítették. A függőleges falú medencékbe később betelepülő fiatalabb mésztufa vízszintes elrendeződésű, laza szövetű, lemezesen válik. Ezekben a vízszintes településű, pados elválású travertino rétegekben, a rétegek között lerakódott löszben, lösz-szerű vagy homokos kitöltésekben tártuk fel a kultúrrétegeket.

II. rész: az ősemberi telepek környezete

A vértesszőlősi lelőhelyet feltárása idején körülvevő publicitás éppen azoknak a rendkívül szerencsés körülményeknek köszönhető, amelyek kiemelték a lelőhelyet a kortárs előemberi telepek közül. Ezek a körülmények a következők voltak:

- világosan értelmezhető a lelőhely geomorfológiai és sztratigráfiai helyzete;
- földrajzi helyzete: a tengerparttól távol, a szárazföld szélsőségesebb éghajlatú, belső területén került elő;
- a régészeti leletanyaggal mennyiségben és minőségben egyenértékű változatos és gazdag természet-tudományos kísérőleletek;
- a telepek többrétegűek, bolygatatlan lakófelszí-nük van;
- annak a lehetősége, hogy a „természetes” faunát (II. paleontológiai lelőhely, a csapda) össze lehet hasonlítani a „humán” (zsákmányolt, gyűjtött) faunával;
- kultúrtörténeti jelentőségű megfigyelések (tűz használata, táplálása apróra tört friss, zsíros állat-csontokkal; a kiszáradt mésztufamedencékbe telepedés; méreteiben standard köipar létrehozása stb.);
- néhány különleges, egyedi jelenség (pl. lábnyomos felszín).

Ezek olyan tények, amelyek az azóta intenzíven fel-futó külföldi kutatás új eredményei ellenére is a legelső

vonalban tartják Vértesszőlőst még akkor is, ha leszámítjuk az elkerülhetetlen, de menthető elfogultságot.

A monográfia második nagy része a természeti környezetre vonatkozó megfigyeléseket és leleteket adja közre. A részfeldolgozások egy része már publikált, egy része az ásatás vezetőjével történt eredeti megállapodás értelmében a monográfiában kerül először közlésre. Az ide tartozó 12 tanulmányból három botanikai. A mésztufából kipreparált növényi maradványokat Skoflek István (kezdetben Budó Viktorral közösen, később egyedül) dolgozta fel.

Az 1957-ben meginduló gyűjtés kezdetben botanikai szempontok szerint történt. A régészeti leletek feltárásával párhuzamosan a növényi maradványok jelentősége is fokozatosan nőtt. Végül a mésztufa-képző periódus éghajlati rekonstrukciójának bázisa lett a több mint hat-ezer makrofosszília. A bánya egész területéről 87 gyűjtő-pontot tárt fel Skoflek, s a leírt fajok száma megközelíti a 200-at. Skoflek feldolgozásában időrendi fejlődésben, változásában és horizontális megosztottságában ismerteti a flórát. Időrendben a harmadkori túlélő fajokban bővelkedő, mediterrán jellegű első szakasz a Günz-Mindel interglaciális. A környéket száraz tölgyerdő urálja, benne borostyán, szárnyas dió, sőt fikus. A glaciális (Mindel) bevezető szakaszát a csapadékmennyiség fokozatos növekedése jelzi, ezzel párhuzamosan nő a fenyőfélék aránya. Az alsó kultúrréteg felett egy száraz, meleg periódus következik, majd a Mindel–Riss interglaciális a jellegzetes *Celtis-flórával*. A növényvilág nemcsak a mésztufa keletkezése idején uralkodó éghajlat, hanem az előemberi telepek közvetlen környezete rekonstrukciójára is alkalmas. Innen tudjuk, hogy a telepekkel egyidőben a környéken élő vagy állóvízes foltok lehettek. Ugyanis a kultúrréteggel párhuzamosítható mésztufarétegek tele vannak vízi növények maradványaival. A vizinövények bekérgezett szárától – levelétől olyan lyukacsos, tehát jó szigetelő, kiváló építőanyag a vértesszőlősi, s általában minden édesvízi mészkő.

Az előemberi teleppel egyidőben, távolabb a forrásoktól éger, szil, juhar, hárs galéria-erdők, tölgyesek, vegyes lomboserdők voltak, cserjeszintben a Vértesszőlősről először leírt orgonával, puszpánggal, szőlő-félékkel.¹²

A mésztufalemezek közötti laza kitöltésből,¹³ löszből pollen-analízist csinált Járainé Komlódi Magda. Eredményei a makrofossziliákból rajzolt képet mindenben alátámasztották, s részben kibővítették. A pollen ugyanis jóval nagyobb területen terjed el, mint a levél vagy a termés, s így a lelőhely tágabb környezete, a hegyvidék növényvilága is megismerhető volt. Talált a pleisztocénben egyébként ritka bükköt, a hegylábi lejtőkön nyír- és tölgyfoltos erdőfoltok lehettek, a cserjeszintben meggyorával. A hegytetőkön a tölgy gyertyánnal volt elegyes. A közvetlenül az 1. és 2. kultúrréteget magába foglaló mésztufapad felett gyűjtött pollenek alapján az éghajlat meleg mérsékelt volt, de nem érte el az interglaciálisok hőmérsékleti értékeit. Így interstadiálisra következtethetünk.¹⁴

A botanikai feldolgozások sorát a Würm löszben talált, s így természetszerűen a régészeti lelettől független faszenek ismertetése zárja, Horváth Ernő tollából.

Amikor az ember természetes környezetének rekonstrukcióját kíséreljük meg, a flóra- és faunaelemek közel azonos értékűek. Régészeti szempontból az állatmaradványok az elsődlegesek (különösen a növénytermelő életmód térhódítása előtti korok lelőhelyeinél), az állat-csontok jóval jelentősebb adatszolgáltatók, mint a növényi maradványok. Annak a korszaknak a kutatásában, amelyikben a zsákmányolás jelentette az emberi tevékenység túlnyomó részét, ez a leletcsoport a feldolgozások egyik sarkpontja. Utóbb – mint a gyakorlatban bebizonyosodott – az állatcsontok vizsgálatával a közvet-

⁹ Pécsi M., Földrajzi Közlemények 1973. 109–119.

¹⁰ Pécsi M., i. m. Fig. 3.

¹¹ Scheuer Gy. – Schweitzer F., Földrajzi Értesítő XXI (1972) 285–290.

¹² Skoflek I., i. m.

¹³ Járainé Komlódi M., Földrajzi Közlemények 1973. 120–124.

¹⁴ Járainé Komlódi M., i. m.

len fajmeghatározásokon túl kimagasló eredményeket érhetünk el az őskőkori népesorportok lélekszámának becslésekor, vándorlásuk ritmusának, útvonalának meg-
rajzolásakor. A zsákmányolás és/vagy vadászat módjának megismerésével, a környezethez való optimális alkalmazkodásuk bizonyításával végső soron a legkorábbi társadalmak elvi—eszméi—logikái következtetésekkal meg-
rajzolt képéhez szolgáltatunk materiális bizonyítékokat.

A vértesszőlősi monográfiában feldolgozásra került őslénytani leletek egy része a környezet változásaira érzékenyen és gyorsan reagáló ostracoda- és puhatestű fauna. A bányából és a feltárásokból gyűjtött malakológiai anyag a hazai középsőpleisztocén alapfaunájának tekinthető. 81 fajt írt le Krolópp Endre. Ezek zöme széles földrajzi elterjedésű, nagy tűrőképességű, ma is gyakori faj. Színezi a faunát néhány, már kihalt, itt felfedezett species. A leírt maradványok közül a langyos vízi források áramló vize csak kevés fajnak nyújt megfelelő élettérrel, a szárazföldi puhatestűek a forráskráterek közvetlen környékéről kerülhettek az üledékbe. Ki kell emelnünk a szerző azon megállapításait, miszerint: az első kultúrrétegben talált néhány töredékes Unio-teknő (itt helyidegen faj), „... az ember közreműködésével került ide, aki a kagylót csecsebecsének, játéknak vagy tápláléknak tekintette, és nem zárható ki a *Helix pomatia* táplálék volta sem.”¹⁵

A gerinces faunáról eddig több előzetes áttekintés jelent meg. A nagy mennyiségű paleontológiai leletet őslénytani szempontból rácsáló- és emlős részre kell felbontani. A más-más értékelési módszert követelő két csoport ugyanannak az élettérnek két szféráját képviseli.

Az ország több pontjára kiterjedő több évtizedes biosztratigráfiai kutatásoknak hála, a kisméretű és rácsáló fauna a nagy geológiai korszakokon belül közelebbi kor-meghatározást is lehetővé tesz. Kretzoi Miklós a gyors generáció-váltásuk, s ebből eredően viszonylag gyors evolúciójuk, nagy klímaérzékenységek miatt az apró-rácsálókban találta meg a faunának azt az elemét, amely alkalmas a Kárpát-medencét elárasztó faunahullámok reprezentálására. A vértesszőlősi iszapolatból kiválogatott mikrofauna a lelőhelyet a felsőbihari faunaszt szint első szakaszába (klasszikus jégkori terminológiával Mindel 1/2—Mindel 2) sorolja.¹⁶

A faunára legjellemzőbb a hód és a *Trogontherium* egyidejű jelenléte. Szintjelző jelentősége van a *Pitymis*—*Microtus*—*Arvicola* csoportnak: az alsó, legidősebb kultúrrétegben melegkedvelő fajok voltak (interstadiális) míg a fiatalabb, löszbe ágyazott kultúrrétegben a várakozásnak megfelelően a hidegebb éghajlatot jelző fajok maradványai kerültek elő.

A faunát humán szempontok szerint is két részre kell osztani: az I. és III. (vagyis régészeti) lelőhelyek faunája, melyeket az ember válogatott ki és szállított a telepekre, valamint a II. sz. (paleontológiai) lelőhely csontanyaga. A régészeti telepek faunája eltér a statisztikusan várható természetes fajösszetételtől. Az ember válogatott tevékenységét tükrözi még akkor is, ha a régészeti anyagban nem volt vadászásra alkalmas kőszerszám vagy fegyver, tehát ez a válogatás nem aktív vadászat, hanem feltehetően az elhullott állatok telepre szállítása lehetett.

A régészeti telepeken a nagytestű növényevők szolgáltatják a táplálék nagy részét: ló, szarvas-fajok, őz,

ősbölgény, őstulok, orrszarvú voltak a leggyakoribbak. A régészeti lelőhelyek faunalistáját csak színezi a néhány ragadozó (medve, farkas). Az előkerült állatfajok egy része kifejezetten az erdei vagy sztyepp környezetet kedveli.¹⁷

A régészeti feltárásokkal párhuzamosan került sor a II. sz. paleontológiai lelőhely kitöltésének eltávolítására. A karsztos források környékén a teleppel geológiai értelemben egyidős mély és szűk hasadékok lehettek. Ezek közül egy nem esett áldozatul a bányászatnak. A véletlenszerűen behullott és ott elpusztult állatok, majd betemetődött és fosszilizálódott maradványai alapján a teljes Mindel-kori állatállomány rekonstruálható. Itt túlsúlyban voltak a ragadozók, leggyakoribb a medve, de van barlangi oroszlán, s a löszben kardfogú tigris.¹⁸

A faunához tartozik a III. régészeti lelőhelyen, a mésztufapadon konzerválódott nagyszámú lábnyom: őskőkori dagonyázó hely. A lábnyomok tüzetes vizsgálata nem gazdagította a fajlistát: azoknak az állatoknak a lábnyoma került elő, amelyeknek a csontjait-fogait a kultúrrétegből ismertük. Ugyanezen a felszínen van három olyan nyom, amelyek közül Vértesszőlő egyet bizonyosan, kettőt feltételezsen emberi lábnyomnak határozott meg.¹⁹ A lábnyomokat megvizsgáló szakemberek véleménye megoszlik ezeknek a lábnyomoknak a meghatározásában.

A monográfia eme környezettel foglalkozó második részében kapott helyet néhány rövid kézirat, amelyekben az abszolút-kronológiai vizsgálatok eredményeiről számolnak be a külföldi kollegák. Ezek az adatokat Th^{230}/U^{234} módszerrel nyerték, s elég egybehangzóak: Csersidev szerint a lelőhely idősebb, mint 375 000 év.²⁰

Pécsi Márton Osmond eredményeire hivatkozva a mésztufa felső harmadának korát 350 000 évben adja meg.²¹ Ez a dátum a rövid kronológia szerint megközelítőleg a második eljegesedés abszolút korának felel meg.

III. rész: a telep

Kezdődik az embermaradványok leírásával, melyet Thoma Andor végzett el. A gyermekfogak sztratigráfiája biztos, a legelső kultúrrétegből került elő, az iszapolat átválogatásakor. Morfológiai jegyei alapján egyértelműen a *Homo erectus* formakörbe sorolhatók. Az első publikáció szerint strukturális sajátosságai alapján a *Sinanthropus* áll hozzá legközelebb.²²

Több vitára adott okot a tarkócsont. Rétegtani helyzete nem egyértelmű: a kultúrréteget övező medence mésztufafalának külső peremére volt belecementálódva. (Megjegyzés: az előkerült paleontológiai és paleobotanikai leletek, terasz-morfológiai megfigyelések alapján bizonyosra vehető, hogy a mésztufaképződés ezen a helyen a Mindelben befejeződött, a tarkócsont előkerülési helyének sztratigráfiája feletti vita csak igen kevésbé érinti a lelet korát!)

Morfológiailag itt is egyértelmű a kép, az agykapacitás mérésekor azonban már viták vannak az antropológusok között. A számítások elvégzésénél szükséges méretek egy részét csak becsülni lehetett, ugyanis az öreglyuk környéke roncsolt, s a fosszilizáció során kissé torzult is a csont.²³

¹⁵ Krolópp, E., Földrajzi Közlemények XXV (1977) 206.

¹⁶ Kretzoi, M.—Vértesszőlő, L., MTA II. Oszt. Közleményei XIII (1964) 421—428; Kretzoi, M.—Vértesszőlő, L.; Acta Geologica VIII (1964) 313—317; Kretzoi, M.—Vértesszőlő, L., Current Anthropology 6 (1965) 74—87., Kretzoi, M.—Vértesszőlő, L., Nature 9. oct. 1965. 205.

¹⁷ Ld. a 16. jegyzetben felsorolt, Kretzoi—Vértesszőlő publikációkat.

¹⁸ Jánosy D., A magyarországi pleisztocén tagolása gerinces faunák alapján. Budapest, 1979. 79—85.

¹⁹ Vértesszőlő, L., Kavics Ösvény. Budapest 1969. 177—179.

²⁰ Pécsi M., i. m. 118.

²¹ Csersidev, V.—Kazacsevszkij, V.—Kuzmin, E. Geochimija 9. 1085—1092.

²² Thoma A. MTA Biol. Oszt. Közl. 10 (1967) 1—19. Thoma, A. Z. Morph. Anthropol. 58 (1967) 152—180.

²³ Thoma, A. Journal of Human Evolution (1978) 323—325.

A kötet mintegy felét kitevő régészeti feldolgozás két részre osztható. Egyik része a leletek tipológiai leírása kultúrrétegenként, másik része típusonkénti összesítés. Ebben a fejezetben messzemenően ragaszkodtunk az ásató eredeti elképzeléseihez és a lyukkártya-rendszerrel megalapozott módszerhez. A települési megfigyeléseket azokból a publikációkból állítottuk össze, amelyek még Vértés László életében megjelentek, hazai vagy külföldi kiadványokban. A kódrendszert 1964-ben állította össze és 1965-ben közölte Vértés László.²⁴ Az ásatások azonban 1968-ig folytatódtak, s idővel a kódrendszer kisebb bővítésre szorult. Végső megfogalmazásában — amely alapján a feldolgozás megtörtént — a következő:

A egység: a nyersanyag. Lehet kovakavics, kova-szilánk, kvareitkavics, kvareitszilánk, mészkő, csont, egyéb.

B egység: az eszközök alapformája. Ép vagy hasított kavics, hegy, magkő, szilánk.

C egység: alapmegmunkálás. Keresztbe, hosszába vagy ferdele felezett kavics, negyedelt vagy ennél kisebb, de geometrikusan hasított kavics, chopper- vagy fejlettebb retus, illetve retusálatlan.

D—E egység: típuslista. Az 50 típus a következő: chopper, inverz chopper, chopper — inverz chopper kombinációja, chopper — chopping tool kombináció, chopper — kaparó kombináció, chopping tool, nyújtott chopping-tool, lapos chopping tool, háromoldalú eszköz, véső, piramis, tompa piramis, bóla, fél bóla, proto-magasvakaró, magasvakaró, egyoldalú protoszakóca, kétoldalú protoszakóca, szakóca, természetes hátú hegy, retusált hegy, „Tayac” hegy, oldalsó gerezdkaparó, középső gerezdkaparó, félholdkaparó, kettős félholdkaparó, szilánkkaparó, szilánk végén kialakított kaparó, kettős szilánkkaparó, raclette, S-élű szilánkkaparó, clactoni völgyelt eszköz, fűrő, árvéső, árvéső lépcsős retusú szilánkon, árvéső hasított kavics, árvéső — chopper kombináció, árvéső — kaparó kombináció, proto-vakaró, vakaró, természetes hátú szilánk, horog, retusált szilánk, csonkított végű hegy, összetett eszköz, kombinált eszköz, ütőkő, üllő, retusőr.

F—G egység: közelebbi megmunkálás, retusfajták, típusonkénti valamennyi variáció előfordulhat. Részlete-sen a következők: egyenes él, homorú él, domború él, fogazott, völgyes, kör alakú él, kettős, hármas, négyes él, sokélű, patkós, átlós, csonkított, kettősen csonkított, csúcsos, hegyes, szögletes, ívelt, kettősen ívelt, többszörő-sen ívelt, használati nyomokkal ellátott, lépcsős retus, hátoldali megmunkálás, kétoldali megmunkálás, nyújtott, lapos, oldalsó hegyű, orros, S-élű, talpas, atipikus, váltakozó retusú, megmunkált leütési felszín, kettős hegyű, összetett, facettált leütési felszínű, égett, simított, pikkely-retus, vésőélű, magas hátú, görgetett, vállas, retusált gerincű, nyeles, párhuzamos élű, két retus-generá-ció, aurignaci retus, gyöngyretus.

N—O—P egység: az eszköz méretére vonatkozó ismereteink rögzítésére szolgálnak. A hosszúság 5 mm-es csoportokra bontva és a hosszúság—szélesség aránya tartozik ide.

Q—T egység: az eszköz lelőhelye. A szelvényt az ABC betűivel jelöltük, s mivel a jelölés folyamatos volt, a szelvény betűje egyben az ásatás évét is megadja, itt szerepel a kultúrréteg és a négyzet száma.

Az A egység kategóriáit csak ránézésre állapítottuk meg a felvétel során. A végleges feldolgozásban ennnyivel nem elégedhettünk meg, a nyersanyag mikroszkópikus vizsgálatát Vargáné Máthé Klára végezte el. Megállapítá-sai szerint az eszközök nyersanyagát az előemberek az Átalér hordalékából gyűjtötték, kavics formájában. Az Átalér a Dunántúli-Középhegység felaprózott kőzet-anyagát görgette le ideig.

A vértesszőlősi eszközkészlet tipológiai csoportosítá-sánál külön kell szólni az eszközök közel felét kitevő ún. „standardizálatlan eszközök” kategóriáról. Ezek a tár-gyak közelebbi megmunkálás nélküli, különféleképpen hasított kavicsok. Más esetben (pl. egy folyó több méteres kavicságyából gyűjtve) ezek a tárgyak nem minősíthetők eszközöknek. Itt azonban helyidegen környezetben (eredeti lelőhelyétől, a folyómedertől kilométernyire), mésztufapadok közé beágyazva, az ember jelenlétének sok egyéb, biztos nyoma között minden kétséget kizáróan céltudatos emberi tevékenység produktumai. Egy-egy típus nagyszámú sorozatot alkot, szűk mérethatárok között. Így részletes feldolgozásuktól nem lehet eltekin-teni.²⁵

Bár a hasított kavicsok természetes éle kiváló munkaeszköz is lehet, feltehetjük, hogy ezek a tárgyak éppoly eszköz-alapformák voltak, mint a felsőpaleolit pengék. Ezeknek a standardizálatlan eszközöknek a jelen-lété, részaránya, mérete is jellemző lehet egy iparra, azon belül az eszközelőállító technológia hatékonyságára stb.

Vértesszőlősen 8890 tárgyat leltározunk be (négyzet-méterenként egy számot kaptak a szilánkok, gyártási hulladék, égett csontok). Ezek közül 5819 a típusos eszköz és 3071 a standardizálatlan eszköz. A típusos eszközök megoszlása:

kavicseszközök (a kavicsforma még jól felismerhető, az eszköz egy részét kavicskéreg borítja) a chopperek, chopping toolok ezek változatai és kombinációi az összes eszköz 46,64 %-a;

magkőeszközök 3,07 %

kaparók (leggyakoribb a citrus-gerezd alakú, kavics-kérges szilánkon készített eszköz) 37,36 %

felsőpaleolit jellegű eszközök (fűrők, vésők, vakarók) 11,85 %

egyéb (ütőkő, retusőr stb.) 1,08 %

Az eszközök kisméretűek és zömökek: átlaghosszúságuk 26,43 mm, hosszúság—szélesség aránya 75,61 %. Nyersanyagmegoszlásuk: kvarcitból készült az eszközök 50,8 %-a, kovából 45 %-a, a maradék 5 % pedig triász mészkőből, gömbhéjas szerkezetű, tömör mésztufából, egyéb kőfeleségekből.

Az előember települési szokásaira, eszközelőállító készségére, az élelemszerzés módzataira vonatkozó megfigyelések közül ki kell emelnünk a következőket:

— a már említett tény, hogy a többretegű bolyga-tatlan telepeken az eszközejlődés nyomon követhető;

— a zsákmány hasznosításának legalább három módja volt megfigyelhető: az I. és III. régészeti lelőhelyen a leletanyag zömét a hagyományos módon felaprított állatesont, a „hulladék” szolgáltatatta, a II. paleontológiai lelőhelyen talált néhány szilánk és eszköz azt bizonyítja, hogy a hasadékba hullott, s ott elpusztult állatokat meg-találta, s feldarabolta az ember, végül a III. régészeti lelőhely felsőbb kultúrrétegében egy feldaraboló hely volt. Ez annyiban különbözik a hagyományos telepesonttól, hogy az állat csontjai nem voltak anatómiai sorrendben, tehát az izületeknél szétválasztották a végtagokat, viszont maguk a csontok épek voltak, nem törték fel ap-róbb darabokra;

— a tűzhasználat bizonyítéka: ezen belül a csontok-kal való tüzelésre való specializálódás, melynek praktikus-ságát Vértés kísérleti úton is bebizonyította²⁶

— a lelőhelyen talált több mint 100 csonteszköz adatokkal szolgált a lelőhely feltárása idején még élénk vitához, amely az osteodontokeratikus kultúra létezése körül folyt.²⁷ A nagytestű növényevők hosszúsontját az előemberek a nagy erőt igénylő „twisted” csavart techni-kával törték szét. Céljuk egyrészt az volt, hogy hozzá-férhessenek a velőhöz, másrészt így aprították a tűzre-valót. Csontszilánkokat ebben a formában is használ-

²⁴ Vértés, L. Quaternaria i. m.

²⁵ Vértés L. Kavics Ösvény, 42—44.

²⁶ I. m. A fából gyűjtött tűze friss csontokat rakott Vértés. Mikor a csont átízott, lefedte földdel a tűzhelyet.

Több nap múltán is annyira izzott a friss, zsíros csont, hogy a tűz újra éleszthető volt.

²⁷ Dobosi V. A vértesszőlősi csonteszközök. Doktori dissz. 1969. 73—81.

háltak majdnem minden olyan munkaművelet elvégzésére, amelyet készközközzel is elvégezhettek. Az a 100 csonteszköz viszont a készközelőállításban ismert technikával, chopper- és lépcsősretussal történt további megmunkálás nyomait viseli. Ugyanakkor a megmunkálatlan, de hegyes és éles, hasított csontszilánk alkotja a több zsáknai telepessontot. A csonteszköz készítés kezdeteit tehát jóval a középső paleolitikum előtti időkig visszavezethetjük.²⁸

E dolgozat közreadásával céloom kettős volt. Tájékoztatni kívántam a nem ősközkorral foglalkozó kollegákat a vértesszőlősi feldolgozás jelenlegi állapotáról, az alkalmazott módszerekről és az elért eredményekről (a szűkebb szakterület művelőit ez a rövid összefoglalás nem elégítheti ki, de reméljük, a monográfia megjelenésére való várakozás nagyobbik felén már túl vagyunk). Másrészt ha a módszerekben — amín változtatni már nem áll módunkban — hiba van, ha az elért eredmények nem érik el a kívánt maximumot, úgy okulhassunk belőle, s elkerülhessük a hibák ismétlődését.

Összefoglalás

A dolgozat célja az volt, hogy tájékoztassa a kollegákat arról, milyen stádiumban van a vértesszőlősi alsó-paleolit telep leleteit feldolgozó monográfia 15 évvel az ásatás vezetőjének halála és a feltárások vége után. A monográfia munkálataiban 21 kutató vett részt, ezek jórésze aktívan dolgozott a feltárásokon is. A dolgozatok egy része az ásatóval történt előzetes megállapodás szerint először a monográfiában kerül közlésre, míg a leletanyag több kisebb egységből már megjelentek részpublikációk.

Dolgozatomban a már megjelent tanulmányokat használok fel a legfontosabb eredmények összefoglalásához, valamint ismertetem a monográfia gerincét alkotó szerkezetet, amelyet a Magyar Nemzeti Múzeum gondozásában és Kretzoi Miklós szerkesztő irányításával készülő könyv követ. A régészeti feldolgozás mindenben az ásatás vezetője, Vértesszőlő László által megalapozott és kidolgozott módszer szerint történt.

A lelőhely környéke: a vértesszőlősi kőbánya a falu felett, az Átalér negyedik teraszán fekszik. A Duna kis jobboldali mellékfolyójának a völgye, amely elválasztja

a Dunántúli-középhegység két tagját, az ősközkorban nagy stratégiai jelentőségű volt. Teraszrendszere jól párhuzamosítható a Dunáéval. A lelőhely fúrásadatai szerint a jellegzetes interglaciális vörösayag rétegre több réteghány közbeiktatásával Mindel teraszakvics, édesvízi mésztufa, lösz majd jelenkori talaj települt. A 10 méter vastagságot elérő, karsztos eredetű tufa-lepelt bányászták évtizedeken át itt, amikor a rétegek között megtalálták az előemberi telepet. 1963–68 között tárta fel Vértesszőlő László.

A lelőhely. Az előemberi település idején uralkodó éghajlatot és a természeti környezetet a botanikai és faunisztikai leletekből rekonstruálhatjuk. A növényi maradványok közül a 6000 darabos levélenyomat-együttes, faunisztikailag a mollusca- és kisméls maradványok a legjelentősebbek. A telepek állatcsontanyagából megtudjuk, hogy a leggyakoribb vadászcsakmány a ló, őstulok, ősbőlény, orrszarvú, szarvas volt, míg a rágesés-fauna lehetővé teszi a nagy geológiai perióduson belüli közelebbi kormeghatározást. Feldolgozója a lelőhelyet a Bihari faunahullám felső részébe, klasszikus terminológia szerint a Mindel eljegesedés középre helyezi. Nem mondanak ennek ellent a többi studium eredményei sem. Abszolút-kronológiai kép is elég egyértelmű: 350–375 000 éves dátumokat ismerünk vértesszőlősi mésztufából.

A telep legjelentősebb leletei az embermaradványok: egy 7 éves gyermek tejfogai és egy felnőtt férfi tarkócsontja. Morfológiailag legközelebb mindkét fosszília a *Sinanthropus formakörhöz* áll.

Régészetiileg a leletanyag igen gazdag és jelentős. A 8890 egyedileg leltározott tárgy közül mintegy 5800 a típusos készköz, a többi standardizálatlan félkésztermék. Nyersanyaguk zömmel kvarcit- és kovakavics, amelyeket az Átalér hordalékából gyűjthettek. Az eszközök átlaghossza 26 mm körül van. A települési jelenségek közül figyelemre különösen méltóak azok, amelyek a legjelentősebb lelőhelyek sorába emelik Vértesszőlőt:

- a zsákmányolás több formájának jelenléte
- a mésztufamedence felhasználása megtelepedésre
- a bolygatlan települési felszínének sorozata
- igen gazdag régészeti, őslénytani anyag
- a tűz használata, táplálása apróra tört zsíros csontokkal
- s magának a mindezt létrehozó embernek a jelenléte.

T. Dobosi Viola

KAZÁROK, BOLGÁROK, MAGYAROK (SZÉLJEGYZETEK PETER B. GOLDEN KÖNYVÉHEZ)

D. M. Dunlop¹ és M. I. Artamonov² nagy összefoglalásai után újabb nagyszabású áttekintés született a magyarság őstörténetében is egykor oly jelentős szerepet játszó kazárok nyelvéről és történetéről. (Peter B. Golden: *Khazar Studies. An Historico-Philological Inquiry into the Origins of the Khazars*. Vol. 1–2. Bibliotheca Orientalis Hungarica. Vol. XXV/1–2. Budapest 1980. Akadémiai Kiadó. Vol. 1: 291 old. 2 térkép. Vol. 2: XXV old. + 252 facsimile.) E mű szerzője filológus, aki bámulatos nyelvi ismeretek birtokában a kazárookra vonatkozó arab, bizánci, örmény, grúz, perzsa, héber, szláv, latin, magyar és kínai források zömét eredetiben vizsgálta, s rendkívül jó érzékkel rostálta meg az igen gazdag nyelvészeti és történeti szakirodalmat is. Munkája doktori értekezésnek készült Halasi-Kun Tiborhoz, a New York-i Columbia Egyetem tanárához, s az előző tanúsága szerint már 1972-ben elfogadták kiadásra. Így az utóbbi

évtized szakirodalmi termését a szerző már természetesen nem vehette figyelembe. Kár lenne tagadni, hogy ez helyenként bizonyos hiányérzetet szül az olvasóban, a források és a velük kapcsolatos problémák mesterien tömörített összegzése azonban ezt gyorsan feledteti.

A munka létrejöttének körülményeit és a szerző célkitűzéseit tartalmazó előszó, szerzői megjegyzés és bevezetés után az első fejezetet a szerző a kazár történelem előzményeinek szenteli, rövidre fogva ismerteti a hunok, ogurok, szabiok, avarok, türkök, bolgárok történetét, elsősorban az írott kútfők adatai alapján. A második fejezetben a kazárok származásának kérdését vizsgálja, majd a kazár kaganátus történetének fontosabb forrásait és korszakait tekinti át, végül Sarkel és a magyarság kapcsolatára vonatkozó elgondolásokat ismerteti, beleértve itt gondolatmenetbe lényegében a bolgár-türkök-magyar érintkezés kérdését is. A harmadik fejezetben a

²⁸ Dobosi, V. EAZ 24 (1983) 349–361. A friss csont kevésbé kemény, viszont jóval rugalmasabb, mint a kova. Készköz-technikával kiválóan megmunkálható. Megvizsgáltunk a telepen előkerült több *Equus* incisívus-sort, s a kopásnyomok alapján úgy véltük, hogy ezeket is használhatták mint bőrmegmunkáló kaparókat.

¹ Dunlop, D. M., *The History of the Jewish Khazars*. Princeton 1954.

² Артамонов, М. И., История хазар. Ленинград 1962. — A könyv bő tartalmi ismertetése: Erdélyi I. — Kádár Z. — Ojtozi E., ArchÉrt 92 (1965) 85–90.

kaganátus népeit (bolgárok, burtaszok, kaukázusi hunok, alanok) és intézményeit veszi sorra, s könyvének e részét a kazáriai kereskedelemről szóló ismeretek összegezésével zárja. A legterjedelmesebb negyedik fejezetet a kazár szó-lista teszi ki. Itt előbb e szavakat tartalmazó arab, bizánci, örmény, grúz, héber és perzsa forrásokat ismerteti, majd az ismert törzsneveket, személynéveket és címeket, földrajzi neveket, az egyéb, majd az esetleg kazár eredetű szavakat tárgyalja. Végül a kazárokkal igen szoros kapcsolatban álló szabírok és kaukázusi hunok feltehető nyelvi emlékeit ismerteti. A könyv első fejezetét két térkép („Kazária és szomszédai 840 körül”, „Az eurázsiai steppe a X. század közepén”), a rövidítések jegyzéke és az igen gazdag (forrásközlésekre és szakirodalomra tagolt) bibliográfiája zárja. A teljes második fejezet facsimilében mutatványokat közöl az azokból az eredeti forrásokból, amelyekben az első kötetben tárgyalt nyelvi szórványok előfordulnak.

Peter B. Golden könyvének rendkívül nagy érdeme a források szükségességét, ugyanakkor teljességre törekvő és tárgyilagos ismertetése, továbbá a nyelvi anyag mélyreható, szakszerű elemzése. A kazárok egykori történetéről érdeklődő régész szemével nézve, az olvasó egyáltalán nem könnyű olvasmányt, jól áttekinthető történeti munkát kap kézhez, hanem egy Marquartéhoz³ vagy Németh Gyulához⁴ hasonló, ezernyi hasznos mozaikból álló munkát, amelyet nem lehet egyvégtében végigolvasni, hiszen a szerzőnek a kazár történelem egyes kérdéseiről alkotott véleményét legtöbbször a különböző elemzéseiből deríthetjük ki. A könyv rendkívüli hasznossága — nézetem szerint — a régészek számára elsősorban abban áll, hogy a legfontosabb források modern forráskritikai értékelését és a szórványos nyelvi anyag elemzését egybegyűjtve, autentikus értékelésben kapják kézhez. Ennek hiányát különösen azok érezhetik, akik gyakran forgatták M. I. Artamonov — egyébként igen értékes — könyvét, amely gyakran vezethette tévútra a filológiai kérdésekben járatlanabb olvasót. (Köztudomású például, hogy Artamonov többek között egyenlőséget tett az ogurok és az ugorok közé.)

Az enciklopédikus mű tartalmi ismertetése helyett (mivel filológiai vizsgálatainak értékét szakszerűen amúgy sem ítélnem meg) az alábbiakban azon történeti vonatkozásaira térek ki, s esetenként fűzök hozzájuk észrevételt, amelyekről a régészetnek is van mondanivalója, vagy amelyek különösen haszonnal járhatnak szaktudományunkra. Mivel azonban nemrég Bálint Csanád jó néhány értékes régészeti megjegyzést fűzött a könyv mondanivalójához,⁵ magam az ott érintett kérdésekre csak akkor térek ki, ha véleményem valamilyen vonatkozásban eltér az ott kifejtettektől. Természetesen nem nélkülözhetem majd a könyv megírása óta megjelent szakirodalom említését, amelyet a kiváló szerző még nem ismerhetett.

*

1. A magyar nyelv bolgár — török jövevényszavainak átvétele és általában a magyar — bolgár — török kapcsolatok szempontjából igen nagy szerepe van annak a régóta

vitatott kérdésnek, hogy milyen volt a kazárok nyelve. Ha ti. köztörök jellegű volt, akkor a magyar nyelv bolgár-török jövevényszavai közt aligha kereshetünk a kazárok nyelvéből kölcsönzötteket, ha viszont csuvasos típusú nyelvet beszéltek, jövevényszavaink jelentős része innen kerülhetett nyelvünkbe. Gombocz Zoltán⁶ nyomán az első feltevés vált általánossá a nyelvészek többségénél. Akadt azonban támogatója a második hipotézisnek is, nálunk főként Ligeti Lajos, aki szerint „... jövevényszavaink lehetséges forrásai közül nem zárhatjuk ki a kazárt sem, nemcsak azért, mert reális történeti kapcsolataink velük voltak és nem a bolgár-törökkel, hanem azért is, mert a kazár nyelv fennmaradt glosszái szintén ócsuvas jellegűek. . . A kérdés most már az, vajon ócsuvas jövevényszavaink bolgár-török és kazár vagy csak kazár eredetűek.”⁷

P. B. Golden igen óvatosan mérlegeli a kazár nyelv köztörök vagy csuvasos jellegét, de kellő forrásanyag hiányában csak azt véli biztosnak, hogy a kazár a török nyelvek nagy családjába tartozott, (262—263). A kazár nyelv köztörök jellegének egyik legfontosabb bizonyítéka maga a kazár (quazar) népnév, amelynek z-je köztörök sajátosság. Azonban éppen ezt a szilárd ténynek vélt feltevést cáfolta nemrég kitűnő tanulmányában Róna-Tas András.⁸ Előbb beigazolta, hogy állítólag a népnév alapját alkotó *qaz* — ’vándorolni, kóborolni’ ige a törökségben nem létezik, azt csak Vámbéry következtette ki, következtésképp e népnév jelentése sem lehet ’vándorló’, kóborló nomád.⁹ Róna-Tas András feltevése szerint e népnév forrása a latin Caesar név lehetett. Elgondolásának bizonyítékát látja az 1957-ben, Mongóliában felfedezett s nemrég közzétett,¹⁰ a VIII. század közepén készült terhi ujgur feliratban, ahol a kazárok neve *qasar* alakban szerepel. E felirat megerősíti Pseudo-Zacharias rétor 555-re keltezett ugyanilyen hangalakú szír adatát. Mindebből nyilvánvaló, hogy a szóban forgó népnév *qasar* alakja a korábbi s az s > z hangváltozás és szóban valamikor a IX. század eleje előtt játszódott le, mert a IX. századi forrásokban már az utóbbi alakban szerepel.¹¹

Czeglédy Károly a terhi felirathól hasonlóan igen fontos történeti következtetéseket von le.¹² Mivel az említett 555-ös adat hitele megerősödött, a kazárok, véleménye szerint, nem 567 után kerültek Európába, hanem bizonyára a többi ogur népcsoporttal együtt 463-ban, s ekkortájt telepedtek meg a Kaukázustól északra eső területeken. (Egy részük azonban nem vett részt a nyugati vándorlásban, hanem keleti hazájában maradt, amint ezt az ujgur felirat igazolja.) Bolgár-török jellegű *qasar* nevük az 567 utáni türk uralom alatt alakult át köztörök jellegű *qazar*-ra. Továbbá: „Minthogy azonban a Terhi felirat tanúsága szerint a kazárok is az ogur-bolgár törzscsoportokhoz tartoztak, eddigi véleményünket feladva számolnunk kell azzal, hogy csuvasos jellegű jövevényszavaink részben déli bolgár vagy kazár átvételűek, de származhattak a kazár kavarok nyelvéből is.”¹³

A nyelvtörténeti vizsgálatok jelentős új eredménye tehát az a felismerés, hogy a kazárok nyelve kezdetben — az 567-es türk hódítás előtt — nem köztörök, hanem

után jelent meg Róna-Tas András újabb tanulmánya, amelyben egy újabban, a mongóliai Tez folyó mellett felfedezett és 750-ben keletkezett feliratról tudósít, ahol szintén *qasar* alakban olvasható a kazárok neve: NyK 85 (1983) 126—133.

¹² Czeglédy K., MNy 77 (1981) 461—462.

¹³ Uo. 462. — Már dolgozatom lezárása után látott napvilágot Ligeti Lajos véleménye a szóban forgó feliratok tanulságáról, amit érdemes szó szerint idézni: „Nagy tudásunk, Gombocz Zoltán téves léptének kényelmesen nyomába taposó őstörténészek a kazárt köztöröknek tartották. Annyit ért ez az etimológia, mintha bizony a csuvas (*čavaš*) népnév *č* és *š* mássalhangzói alapján ezt a nyelvet a köztörök idiómák közé próbálná sorolni valaki. Akinek szeme volt látásra, eddig is tudhatta, hogy e népnévnek van *quasar* változata is (kinai és pehlevi szövegben). A nemrég hozzáférhetővé vált terchi és teszi

³ Marquart, J., Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Leipzig 1903.

⁴ Németh Gy., A honfoglaló magyarság kialakulása. Bp. 1930.

⁵ Bálint Cs., Acta OrHung 35 (1981) 397—422.

⁶ Gombocz Z., Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache. MSFOu XXX. (Helsinki 1912) 194—208.

⁷ Ligeti L., NytudÉrt 89 (1976) 195.; Ua., A magyar nyelv török kapcsolatai és ami körülöttük van, I. Budapest Oriental Reprints. Ser.A/1. (Bp. 1977) 183—184.

⁸ Róna-Tas A., NyK 84 (1982) 349—380.

⁹ Uo. 363—365.

¹⁰ Klyashtorny, S. G., Acta OrientHung 36 (1982) 335—366. Ld. még: Tekin, T., Acta OrientHung 37 (1983) 43—68.

¹¹ Róna-Tas A., i. m. 374. — Már kéziratomban lezárása

bolgár-török jellegű volt, ami a korábbiaknál jóval valószínűbbé teszi azt a lehetőséget, hogy jövevényszavaink egy része a kazárok nyelvéből származik, akikkel szoros történeti kapcsolatainkat az írott kútfők is igazolják.

A kérdés azonban véleményem szerint korántsem ilyen egyértelmű. Ha ugyanis Gombocz Zoltán nyomán¹⁴ elfogadjuk, hogy a 'kazár' (illetőleg korábban qasar) e nép önelnevezése volt, akkor nagyon valószínű, hogy az 567 utáni s > z változás nyelveserét tükröz, tehát a török fennhatóságának idején — talán jelentős türk néprészek beolvadásával együtt — a kazárok korábbi bolgár-török jellegű nyelvüket köztörök jellegűre cserélték. Hogy e nyelvesere mikor ment végbe, nem ismeretes, de alighanem a 650-es évek előtt, mielőtt a kazárok álltak a nyugati türk birodalom elére, hiszen ezután türk uralommal vagy jelentős türk népelemek csatlakozásával aligha számolhatunk. Az elmondottak értelmében tehát bolgár-török jövevényszavaink kazár eredetével csak akkor számolhatunk, ha a szoros kazár-magyar kapcsolatok zömmel 650 elé tehetők. Köztudott, hogy Gombocz Zoltán ún. „második elmélete” szerint a magyar–bolgár-török kapcsolatok színtere a Kaukázus vidéke volt, ideje pedig a V–VII. század.¹⁵ Ezt az elméletet vallotta később hosszú ideig Németh Gyula¹⁶ s nyomában mások is,¹⁷ sőt ennek az elgondolásnak napjainkban is vannak hívei.¹⁸

E fontos történeti kérdés mérlegelésénél azonban ma már más jellegű forrásanyagot is felhasználhatunk, mint Gombocz 1921-ben, nevezetesen a régészeti emlékeanyagot. E leletek tanúsága azonban meglehetősen egyértelműen ellene szól ennek a feltevésnek, s éppen ellenkezőleg, az látszik valószínűnek, hogy a magyarság a VIII. század előtt nem költözhetett a Kaukázus előterébe, ahol magukkal a kazárokkal is szorosabb kapcsolatba kerülhetett volna.¹⁹ Ugyanakkor kétségtelen tény, hogy a honfoglaló magyarság régészeti hagyatéka a keleti területeken a bolgár-törökökéhez (a volgai és doni bolgárokéhoz) áll a legközelebb, és tökéletesen alátámasztja jövevényszavaink tanúságát.²⁰ Úgy vélem, hogy éppen ezért a magyarság minden bizonnyal ezekkel a néprészekkel került szoros kapcsolatba, s a jövevényszavak döntő többségét is tőlük vette át. A ma még meglehetősen bizonytalanul a kazárokhöz köthető emlékeanyag (amelynek jellemző sajátja lehetett a kurgántemetkezés)²¹ összehasonlíthatatlanul kevesebb egyezést mutat honfoglalóink hagyatékával. Ezzel szemben például az újabban előkerült Don-vidéki bolgár dronovkai temetőben az ásatók a hasonlóságok miatt magyar hatásra gyanakodnak.²² (Meg kell azonban jegyezni, hogy egyetlen oka a lábbal tett részleges lovasmetekkezés, ami a doni bolgároknál — a volgaiakkal ellentétben — valóban ritkán fordul elő.)

rovásírásos ujgur feliratok *qasar* alakja tehát mit sem változtat a korábbi helyzeten: egyik népnév-változat... alapján sem lehet eldönteni a kazár nyelv csuvasos vagy... köztörök nyelvek közé sorolását. A máig — egyre alaptalanabban — vitatott kérdés tisztázásához merőben más bizonyítékokra kell támaszkodnunk.” MNy 80 (1984) 17.

¹⁴ Gombocz Z., i. m. 198.

¹⁵ *Ua.*, MNy 17 (1921) 15, 18–19.

¹⁶ Németh Gy., i. m. 126, 151, 181–182.

¹⁷ Moravcsik Gy., MNy 26 (1930) 102.; *Ua.*, Az onogurok történetéhez. MNyTK 27 (1930) 30.; *Halasi-Kun T.*, A magyarság kaukázusi története. In: A magyarság őstörténete. Szerk. Ligeti I. (Bp. 1943) 71.; *Czegledy K.*, A magyarság Dél-Oroszországban. Uo. 100–101.

¹⁸ *Róna-Tas A.*, The Periodization and Sources of Chuvash Linguistic History. In: Chuvash Studies. Ed. Róna-Tas A. BOH XXVIII. (Bp. 1982) 143.; *Ua.*, A magyarság őstörténete. A Kőrösi Csoma Társaság kiadványa, sokszorosított kézirat. (Bp. 1979) 58–62. *Váczy Péter* szerint a magyarok a szavírokkal együtt vándoroltak a VI. sz. elején a Kaszpi tenger nyugati partvidékére: *AntTan* 22 (1975) 283–285.; *Ua.*, Die Urheimat der Ungarn auf Grund historischer Quellen. CQuartIFU, V. (Bp. 1983) 113–117. Bírálatát ld. *Fodor I.*, *Néprajz és Nyelvtudomány* 27 (1983) 56.

Úgy vélem tehát, hogy továbbra sines okunk bolgár-török jövevényszavaink jelentős részét, vagy éppen zömét a kazárok nyelvéből eredeztetni, még akkor sem, ha a VIII–IX. században — amikor a Don-Donyec-Azov vidékén élő magyarsággal közelebbi szomszédságban éltek — valóban bolgár-török típusú nyelvet beszéltek is. Az viszont aligha kétséges, hogy az egykori kazár birodalom területének jelentős részét kitevő szaltovói régészeti műveltség területén alán és bolgár-török lakosság élt, ez utóbbiak jelentős számbeli túlsúlyával. Jövevényszavainak átvételénél — a régészeti leletanyag tanúsága alapján ítélve — mindenképpen őket kell elsősorban figyelembe venni. Ugyanebből a tényből kiindulva tettem föl nemrég, hogy a csatlakozott kabarok is zömmel a kaganátus e népeleiből kerültek ki, s így a bolgár-török nyelvi hatás még a honfoglalással sem ért véget.²³

2. A bolgár-törökök nevével kapcsolatos elméletek közül P. B. Golden azt a régi elgondolást fogadja el, amely szerint e népnév jelentése „keverék” lenne, bár lábjegyzetben megjegyzi, hogy e véleményt nem mindenki osztja. (42.) Korábban magam sem találtam a magyarázatban kivételnivalót,²⁴ ma azonban a legkevésbé sem tartom valószínűnek. E népnév ugyanis minden bizonnyal a bolgárok önelnevezése volt, s aligha tehető fel, hogy egy nép vagy törzs „keverék”-nek nevezi önmagát saját nyelvén.

Az Európába érkező bolgárok a Káspi-Kaukázus vidékén Golden szerint a hunok maradékaival keveredtek (34). Talán nem fölösleges ehhez hozzátennünk, hogy a hunok eléggé bizonytalan nyomát A. P. Szmornov a volgai bolgár edényművességben is igazolhatónak vélte.²⁵ A jövevény bolgárok Kaukázus-vidéki népi kapcsolatai közül azonban bizonyára jóval jelentősebb volt az alánokkal való szomszédság. Ezt a régészeti emlékeanyaguk egyértelműen igazolja, hiszen a VII. századtól már biztosan ismert bolgár hagyaték át meg át van itatva alán hagyományokon nyugvó elemekkel.²⁶ Sajnos, ma még régészeti nem tudjuk végigkövetni a bolgárok életútját az V. sz. végi európai megjelenésüktől, mivel a VII. század végénél korábbi régészeti emlékeiket a kutatás mindeddig nem tudta elkülöníteni. Ezért is vélem megalapozatlanoknak azokat a kísérleteket, amelyek a szaltovói műveltség kezdetét a VIII. század elé keltezik.²⁷ E műveltség létrehozói ugyanis a Don–Donyec–Azov vidéki alánok és bolgárok, sajátos arculatát éppen e két népes csoport hagyatékának összessége adja. Ezért az alánok Don–Donyec vidékére való költözése előtt e kultúra *elemei* ugyan többfelé megfigyelhetők, de maga e sajátos *műveltség* még nem létezett. Bálint Csanád a műveltség kezdő mozzanatául az alánok VIII. sz. első felére keltezhető vándorlása helyett a bolgárok 650-et követő széttrajzását ajánlja.²⁸ Csakhogy

¹⁹ Vö. *Fodor I.*, JAMÉ s. a.

²⁰ *Ua.*, Bolgár-török jövevényszavaink és a régészet. In: Magyar őstörténeti tanulmányok. (A továbbiakban: MÓT.) Szerk. Bartha A.—Czegledy K.—Róna-Tas A. (Bp. 1977) 79–114.

²¹ *Ахеология СССР. Степи Евразии в эпоху средневековья.* Ред. С. А. Плетнева. (Москва 1981) 72, 96.

²² *Татаринцев, С. И.—Копыт, А. Т.*, Дроновские древнеболгарские могильники на р. Северский Донец. СА 1981/1, 307.

²³ *Fodor I.*, A magyar–bolgár–török kapcsolatok történeti hátteréről. In: Bolgár Tanulmányok, III. Szerk. Dankó I. (Debrecen 1980) 33.

²⁴ Ld. 20. j. 82. — Az újabb irodalomból ld.: *Németh Gy.*, The Meaning of the Etnonym *Bulyar*. *Studia Uralo-Altaica* XVII. (Szeged 1982) 7–13.

²⁵ *Смирнов, А. П.*, Гуннский элемент в культуре волжских булгар. In: История и культура Восточной Европы по археологическим данным. (Москва 1971) 139–147.

²⁶ Ld. 20. j. további irodalommal.

²⁷ Vö. *Bálint Cs.*, i. m. 400–403.; *Ua.*, Magyar Tudomány 25 (1980) 381–383.

²⁸ Uo. 402, ill. 383.

ekkor a kazárok nem az alánokat, hanem a bolgárokat készítették menekülésre, tehát a Don-vidéki alán — bolgár együttélés (a műveltség népi háttere) ekkor még semmiképpen nem jöhetett létre.²⁹

Golden a bolgár és kazár történelem tárgyalásakor hivatkozik a régészet eredményeire is, és a vonatkozó, eléggé terjedelmes szakirodalomból általában igen jól válogat, a legmértékesebb művekre támaszkodik. Csupán a volgai bolgárokról szóló művek közül hiányolhatjuk A. P. Szmirnov néhány alapvető munkáját, különösképp máig nélkülözhetetlen, összefoglaló monográfiáját.³⁰ V. F. Gening és A. H. Halikov jelentős munkájából³¹ egy-két olyan ötletet is átvessz, amelyek nem bizonyultak helytállóknak. Például azt a gondolatot, amely szerint az ugorok már a korai vaskortól szoros szomszédságban éltek az ogurokkal (43). E nézet alapjául a szerzőpárosnak az az elgondolása áll, miszerint a bronzkori andronovói műveltség északi és keleti csoportja az ugorok hagyatéka, a minuszinszki karaszuk kultúra (i. e. XIII—X. sz.) korai nomád lakossága pedig őstörök lehetett, így e két műveltség kapcsolatában a legkorábbi ugor — török érintkezést láthatjuk.³² A kutatók egy része azonban az andronovói műveltségnek nem a keleti, hanem a nyugati — északnyugati csoportjában vél ugor hagyatékot,³³ s egy ilyen korai intenzív ugor — török kapcsolatnak nincs nyelvi nyoma.³⁴

3. A kelet-európai bolgarság meglehetősen jól ismert régészeti hagyatékát nézetem szerint igen gyakran jórészt figyelmen kívül hagyják a különböző történeti rekonstrukciók és hipotézisek szerzői. Az utóbbi másfél évtizedben például különböző szempontból többször is felmerült az a gondolat, hogy Kuvrát Kubán-vidéki bolgár birodalmának felbomlása után jelentős bolgár néprész költözött az avarok Kárpát-medencei birodalmába. Szádeczky-Kardoss Samu szellemes forráselemzéssel valószínűsítette Nagy Géza régi feltevését, amely értelmében Nagybulgária 650 körüli felbomlása után az uralkodó Kuvrát negyedik fia, Kuber népevel Pannóniába költözött. Bennük vélte a szerző a 670 körüli második avar hullám népességét.³⁵ Bóna István,³⁶ majd nyomában Garam Éva³⁷ az ő hagyatékuknak ítélte meg az ún. középvavar emlékanyagot. Később Garam Éva egy 730 körüli újabb alán-bolgár beköltözés lehetőségét vetette fel az avar áttört korongok keltezése kapcsán.³⁸ Legutóbb Vékony Gábor a korábbi álláspontokhoz hasonlóan úgy vélte, hogy a Kuvrát negyedik és ötödik fiáról szóló monda továbbra sem valószínűsíthető. Véleménye szerint a 700-as évek

elején a meggyöngyült avar kaganátust a kazár fennhatóság alól felszabadult onogundurok hajtják uralmuk alá majd egy évszázadra, 805-ben pedig szintén keletről jött onogurok kérnek bebecsátást a frankoktól.³⁹

E meglehetősen bonyolult kérdés több vonatkozására ugyan egy közeljövőben elkészülő dolgozatomban szándékozom kissé részletesebben kitérni, itt annyit mégis megjegyzek, hogy a kazár kaganátus ismert régészeti emlékanyagának fényében meglehetősen nehéz régészeti magyarázatot adni bármelyik *tömeges méretű* beköltözésnek. Amennyiben a Kuvrát-fi jött volna ide népével, emlékanyagunk bizonyára csak olyan mértékben különbözne például az Aszparuh-féle dunai bolgár-törököktől, mint az a volgai, vagy doni csoporttól. S az is aligha képzelhető el, hogy a mindhárom csoportra oly jellemző edényműveltség hagyományai új hazájukban az egyik napról a másikra nyomtalanul elenyésztek volna. Ha valóban Pannóniába is jött tehát a nagy bolgár fejedelem valamelyik fia, az alighanem csak fegyveres kíséretét hozhatta magával. A másik feltevés esetén viszont joggal kereshetjük annak magyarázatát, hogy miért ismeretlenek többek között a kazár birodalomban a késői avar fémművelésre oly jellemző griffes-indás övveretek.

Nem amellett szeretnék természetesen lándzsát törni, hogy a régészeti anyag alapján is oly sokszínű kazár kaganátusból nem vándoroltak különböző népiségű csoportok az avar birodalomba. Számos régészeti párhuzam⁴⁰ ezt ugyanis valószínűvé teszi. Tömeges beköltözésnek nem tudjuk csupán egyelőre megnyugtató magyarázatot adni. Az előkelők általában népiséghez kevésbé kötődő sírmellékletei után a jövőben elsősorban a temetkezési szokások aprólékos egybevetésén kellene a kutatásnak munkálkodnia. A közép- és későavar temetkezési szokások egy részének ugyanis ma már nem csupán a belső-ázsiai, előzményeként is értékelhető párhuzamait tudjuk felsorakoztatni, hanem hasonló szaltovói temetkezésekről is tudunk. A régészeti leletanyag egyértelműen igazolja, hogy mind a kazár, mind az avar kaganátus etnikailag igen sokszínű volt. Mindkét területen lassanként valószínűleg etnikai különbségeket is fedő csoportok különíthetők el. A szaltovói műveltségről már esett szó, az avar emlékanyagban ilyennek tűnik például — több más csoport mellett — a mindhárom avar korszakban fülkesírokkal jellemezhető maros-tiszai csoport.⁴¹ Úgy vélem, majd e területileg elkülönülő egységek aprólékos egybevetése vezet megbízható eredményekre az avar-bolgár kérdésben.

²⁹ Bizonyára Sz. A. Pletnyova 1967-ben megjelent könyvének (От кочевий к городам) nálunk méltán nagy népszerűsége magyarázza, hogy a szaltovói műveltség kutatásának történetében korszakos jelentőségű néptörténeti feltevést, amely szerint ennek népessége északkaukázusi eredetű alánokból és bolgár-törökökből állott, e kiváló szerző felismeréseként kezelik. (Ld. 27. j. 381, ill. 384.) Nem kisebbítjük azonban Pletnyova munkásságának értékét, ha megjegyezzük, hogy I. I. Ljapuskinn jutott e gondolatra elsőként. Ld.: Ляпушкин, И. И., Памятники салтово-маяцкой культуры в бассейне р. Дона. МИА, 62. (Москва—Ленинград 1958) 145—147. (Ugyanitt olvasható e kiváló településásató jó néhány más alapvető megállapítása is a műveltség értékeléséről. Tőle származik többek között a szaltovói települések és azok egykori lakói gazdálkodásának mélyreható elemzése is, amely napjainkra a szakirodalom „közkinésévé” vált.)

³⁰ Смирнов, А. П., Волжские булгары. Труды ГИМ, XIX. Москва 1951.

³¹ Генинг, В. Ф., Халиков, А. Х., Ранние болгары на Волге. Москва 1964.

³² Uo. 146—147.

³³ Vö. Fodor I., Verecke híres útján... (Bp. 1975) 87—96.

³⁴ Vö. Ua., A magyar—bolgár—török kapcsolatok... 10—11.; Ua., Studia Turco-Hungarica 6 (1981) 145—151, további irodalommal.

³⁵ Szádeczky-Kardoss S., AntTan 25 (1968) 84—87. Legutóbbi dolgozatában úgy véli, hogy Kuber „keletről jött onogurjainak zöme ... a Közép-Duna-medencében maradvá a VIII. századi Avaria jelentős (számszerűleg talán a legjelentősebb) népelemévé vált.” Ld. Szeged története, I. Szerk. Kristó Gy. (Szeged 1983) 169. — László Gyula feltevése szerint „... Kuber fejedelem népe ... tömegében magyar volt.” Ld. A „kettős honfoglalás.” (Bp. 1978) 171, továbbá: Ua., Kuvrát kagan fiainak történetéhez. (Megjegyzések a kettős honfoglalás forrásainak értelmezéséhez.) In: Tanulmányok a bolgár—magyar kapcsolatok köréből. Szerk. Dobrev, Cs.—Juhász P.—Mijatev, P. (Bp. 1981) 89—95.; Ua., MÖT, 225—230.

³⁶ Bóna I., ArchÉrt 97 (1970) 259—261.; Ua., Studia Turco-Hungarica 5 (1981) 107—112.

³⁷ Garam É., FA 27 (1976) 140—143.; Ua., ArchÉrt 105 (1978) 206—216.

³⁸ Ua., Acta ArchHung 32 (1980) 179.

³⁹ Vékony G., SzMMÉ 1981, 74—79.

⁴⁰ Vö. 36—37. j., valamint: Bálint Cs., ArchÉrt 102 (1975) 52—56.; Garam É., Acta ArchHung 32 (1980) 161—180.; Fodor I., A magyar—bolgár—török kapcsolatok... 21. 10. j.

⁴¹ Kürti B., Az avarok kora. In: Szeged története, I. 192.

A

B

1. kép. A—B. Cserépüst peremtöredéke a Szabadkai (Subotica) Városi Múzeumból. (A peremen levő lyukak díszítésként szolgáltak.)

Abb. 1. A—B. Randfragment eines Tonkessels aus dem Städtischen Museum von Szabadka Subotica). (Die auf dem Rand sichtbaren Löcher dienten als Verzierung.)

4. Éppen az említett régészeti párhuzamok közül különösen fontos egy sajátos edényfajta, a belsőfüles cserépüstök elterjedésének kérdése.

1975-ben írott dolgozatomban⁴² arra az eredményre jutottam, hogy az Árpád-kori falvainkra oly jellemző edényfajta a Kárpát-medencében túlnyomórészt a magyarlakta vidékeken fordul elő, s tömeges elterjedése is a magyarság itteni megjelenésével hozható kapcsolatba. E következtetést általában mind a korongolt, mind pedig a jóval ritkábban előforduló kézzel formált változat esetében érvényesnek ítélttem.

Az azóta megjelent szakirodalomban — tudomásom szerint — nem merült fel komoly formában az a korábbi nézet, mely szerint a Kárpát-medencei cserépüstök a besenyő fazekasok készítményei lennének. Kurt Horedt azonban a Malomfalva (Morești) melletti, a középkorban elpusztult Csitfalva ásatásán előkerült kerámia elemzése kapcsán a besenyő eredet mellett a magyar eredetet is elveti, hangsúlyozván, hogy ezt az edényfajtát a történeti Magyarország, Moldva és Bulgária területén különböző „késői nomád” népek honosították meg.⁴³ Csak hogy a moldvai, havasalföldi és bulgáriai üstöket nem is tulajdonítottam magyar fazekastermékeknek, ezt csupán a Kárpát-medencei példányok esetében tartottam — akkor sem kivétel nélkül — jellemzőnek.⁴⁴ Egyedül Moldvában gyanakodtam magyar hatásra, s ezt véleményem szerint

megerősítik azok az újabb régészeti leletek, amelyekre alapozva feltehető, hogy a XI. század közepéig Moldva jelentős területe is a keleti magyar gyepűsáv része lehetett.⁴⁵ Azzal viszont Horedt is egyetért, hogy az üstök a X. században jelennek meg.⁴⁶ A bulgáriai cserépüstök későbbi, X—XI. századi csoportjának készítőiben lát besenyőket Zs. Vazsarova és M. Wendel.⁴⁷

Ezen edényfajta újabb vizsgálata elsősorban a lelőhelyek számát növelte meg tetemesen, K. Horedt például már 1978-ig 60 erdélyi lelőhelyről tud az adatokat gyűjtő M. Blăjan jóvoltából.⁴⁸ Jelentősen növekedett a lelőhelyek száma a Régészeti Topográfia újabban megjelent köteteinek adataival s majd minden azóta napvilágot látott Árpád-kori ásatási közleménnyel. Itt nincs lehetőség a mások és magam újabb gyűjtésének közreadására, csupán annyit jegyzek meg, hogy a lelőhelyek számának ugrásszerű emelkedése sem változtat azon a korábbi megfigyelésem, hogy egyes területeken — mint például a Felső-Tiszavidéken — feltűnően kevés üst került elő, továbbá az sem, hogy a korábbi elterjedési térképünkön üres foltként jelentkező Kárpátaljáról ma már ismerünk cserépüstöt.⁴⁹

Jelentősen gyarapodtak az üstök formai változatairól való ismereteink. Verscen a perem fölül függőlegesen magasodó, egymással szemben levő két félkör alakú füllel rendelkező üstök váltak ismertté, amelyek hasonló korú

⁴² Fodor I., ArchÉrt 102 (1975) 250—265.; Ua., Acta ArchHung 29 (1977) 323—349. (Az utóbbi német nyelvű változat nem egyszerűen átditása az előbbinek, hanem azt újabb kutatásokkal egészítettem ki.)

⁴³ Horedt, K., Backteller und Tonkessel in Morești. SIA 26 (1978) 62.

⁴⁴ Vö. 42. j. 256, ill. 333.

⁴⁵ Uo. 262, ill. 345, továbbá ld. a szlovákiai Kiszvevényben (Nové Vozokany) tartott „A középeurópai szlávok és más etnikumok kapcsolatai a VI—X. században” c. konferencián 1983. október 6-án „Zur Problematik der Ankunft der Ungarn im Karpatenbecken und ihrer fortlaufenden Besiedlung” címmel elhangzott előadásomat, amely a konferencia előadásait tartalmazó kötetben fog megjelenni.

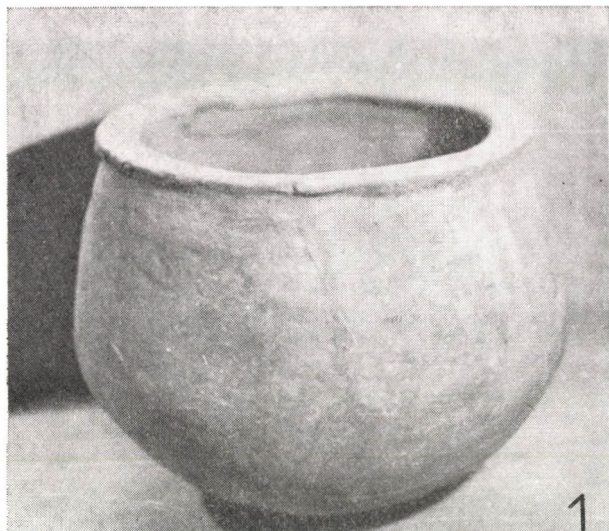
⁴⁶ Horedt, K., i. m. 62. — A szerző a csitfalvi üst korát a XII. századra teszi (uo. 64). — Meg kell jegyeznem, hogy a romániai kutatók által elkülönített ún. „maroscsügedi típusú” kerámia edényei (ld. uo. Abb. 2/1—9) szinte semmiben nem különböznek az egykori Magyarország kora Árpád-kori edényleleteitől, ezért indokolatlan ennek a „típusnak” az őskori kutatásban szokásos módon

való elkülönítése. Az egyre gyarapodó erdélyi emlékműanyag is igazolja Árpád-kori kerámiánk nagyfokú egységét. — A csitfalvi — a szlávoknál általánosan elterjedt típus — agyagtepsi (uo. Abb. 3) nálunk általában a IX. századi településeken fordult eddig szórványosan elő: Gergelyiugornyán, Tépén, Szekszárdon (Erdélyi I. — Szimonova E., Ásatások Vásárosnaményben. In: Találkozás Bereggel. Múlt és jelen. Vásárosnamény 1978, 161), továbbá Balatonmagyaród-Feketeszigeten (az ásató Vándor László előadása a Régészeti Társulatban 1983. december 15-én), valamint a még közöletlen szaboleskisfaludi Árpád-kori faluásatásomon, legújabbban pedig Kovaloszki Júlia Visegrád-várkert-i faluásatásán. (Szíves szóbeli közlése.)

⁴⁷ Вълзарова, Ж., Славяни и номади на територията на днешните български земи от края на VI—XI в. In: Плиска — Преслав, III. (София 1981) 55.; Wendel, M., Zu einigen Funden von Kesseln mit Innerösen in der frühmittelalterlich slawisch-bulgarischen Siedlung bei Krivina, Bez. Ruse, VR Bulgarien. Uo. 90—92.

⁴⁸ Horedt, K., i. m. 60, 67. 11. j.

⁴⁹ Németh Péter baráti közlése.

2. kép. 1. Cserépüst Ómoravicáról (Stara Moravica). — 2. Ismeretlen lelőhelyű XIII. századi cserépüst a szabadkai múzeumból

Abb. 2. 1. Tonkessel aus Ómoravica (Stara Moravica). — 2. Tonkessel aus dem 13. Jh. von unbekanntem Fundort im Museum von Szabadka

párhuzamai az egykori Volgai Bolgárországból ismertek.⁵⁰ E különleges formájú üstök számát gyarapítom most három újabb példánnyal a Szabadkai Városi Múzeum gyűjteményéből.⁵¹ Az egyik ismeretlen lelőhelyű, vörösbarna, meszes anyagú peremtöredék különlegessége abban rejlik, hogy a rajta levő három lyuk nincs átfúrva, hanem csupán díszítésül szolgál (1. kép). A peremet körben ilyen lyukak díszítették, amint ezt a törésnél mindkét oldalon látható újabb lyuknyomok is igazolják. Elképzelhető, hogy az edénynek nem is volt átfúrt függesztője, hanem vasháromlábba állítva használták. Ilyen — Kardoskútról már korábban ismert⁵² — példányt többet is láttam a szabadkai múzeumban. Közülük mutatok még be kettőt. Az egyik vörösbarna, gömbölyű testű példány (2. kép 1.) Bácskossuthfalva—Ómoravica (Stara Moravica) Kisjárás nevű határrészén került elő egy Szent István pénzével keltezett temető⁵³ területén, a sírok közt elásva, benne egy faragott kő (épületelem) töredékével. (Az edény azonban aligha egykorú a temető eddig megismert sírjaival, bizonyára azoknál későbbi.) Keskeny peremén nincsenek felfüggesztésre szolgáló lyukak. (Magassága: 26 cm, száj átm.: 28,5 cm, perem szélessége: 2,8 cm.) A másik ismeretlen lelőhelyű, vörösbarna testű, szintén lyuk nélküli peremmel (2. kép 2). A testét díszítő széles körrel bekarcolt vonalak alapján XIII. századi lehet.⁵⁴ A fentiekén kívül a megszokottól eltérő formájú

üst került elő Arad környékén, a Gyulafehérvár környék Bethlenszentmiklós XI—XIII. századi településén pedig szokványos típusú cserépüstök társaságában fémüst került elő, tudomásom szerint az Árpád-kori Magyarországon először.⁵⁵

A cserépüstök készítésével kapcsolatban Takács Miklós tett figyelemre méltó észrevételt. Egy grúziai néprajzi példából⁵⁶ kiindulva rámutatott, hogy gömbölyű aljú üstjeinket a kézikorongon bizonyára boltozással formálták meg az egykori fazekasok.⁵⁷

Az edényfajtaival kapcsolatos legfigyelemreméltóbb észrevételeket azonban kétségkívül Szőke Béla Miklós tette. Körös-vidéki terepbejárásai és hunyai próbaátatása tanulságai arra a következtetésre vezették, hogy a kézzel formált rácsmintás, bepecsételt edények, sütőharangok és az ugyancsak kézzel formált cserépüstök az itteni IX. századi későavari települések tipikus edényformái.⁵⁸ Nézete szerint a kézzel formált üstök a IX. századnál későbbi időben már nem fordulnak elő, ezért a dobozi falutelepülés ezen edényformával jellemzett részét az ásátó Kovalovszki Júliával szemben⁵⁹ szintén a magyar honfoglalás előtti évszázadokra keltezi.⁶⁰ A kézzel formált üstök megjelenésével kapcsolatban egy IX. század eleji bevándorlásra gondol, s a jövevény népcsoport a kazár kaganátus területéről hozta volna magával ezt az edényfajta.⁶¹

⁵⁰ Fodor I., A magyar—bolgár—török kapcsolatok... 24—25, 3—6. kép.; *Ua.*, Acta OrientHung 33 (1979) 315—325.

⁵¹ A múzeum gyűjteményében 1978 januári tanulmányutam alkalmával dolgozhattam. Munkámhoz Szekeres László és Ritz Péter nyújtott önzetlen, baráti segítséget. Nekik tartozom köszönettel a leletek közlésre való átengedéséért is.

⁵² Méri I., Árpád-kori népi építkezésünk feltárt emlékei Orosháza határában. RégFüz II/12. (Bp. 1964) 46, IX. t. 4.

⁵³ Szekeres L., Die mittelterlichen Ansiedlungen in der nordöstlichen Batschka. Balkanoslavica 6 (1977) 19—20.; *Ua.*, Középkori települések Északkelet-Bácskában. (Újvidék 1983) 41—42. (A szerző a lelőhelyet a középkori Okor nevű falu temetőjével azonosítja.)

⁵⁴ Vö. Parádi N., ArchÉrt 90 (1963) 223.

⁵⁵ Ferenczi, St., Barbu, M., Cercetările arheologice de la Bulci și imprejurimi. Ziridava 10 (1978) 72. (X—XI. századi üst.); Anghel, G., Blăjan, M., Săpăturile arheologice de Sinniclaș (com. Șone, jud. Alba), 1974. Apulum 15 (1977) 302. (Ugyaninnen cserépüstök: 300—301.)

⁵⁶ Бобринский, А. А., Гончарство Восточной Европы. (Москва 1978) 136.

⁵⁷ Takács M., A cserépbogrács megformálásának menetéről. In: XVI. Országos Tudományos Diákköri Konferencia. Humán tudományok szekciója. ELTE. Szerk. Draskóczy I. (Bp. 1983) 314.

⁵⁸ Szőke B. M., Acta ArchHung 32 (1980) 181—203.; *Ua.*, MittArchInst 10—11 (1980—1981) 190.

⁵⁹ Kovalovszki J., ArchÉrt 102 (1975) 222.

⁶⁰ Szőke B. M., Acta ArchHung 32 (1980) 185.

⁶¹ *Uo.* 189.

Szőke Béla Miklós nagy érdeme annak beigazolása, hogy a cserépüstök kézzel formált változata hazánkban már a honfoglalás előtt megjelenik. A kézi korongon készült üstök honfoglalás előtti megjelenésére egy, még közöletlen VIII. századi kölkedi lelet kapcsán — az ásató Kiss Attila barátai közlésére hivatkozva — ugyan 1977-es dolgozatomban már magam is utaltam,⁶² a kézzel formált változat korai keltezésének igazolására azonban akkor még nem álltak rendelkezésemre használható megfigyelések. Szőke érdemei mellett azonban nem hallgathatom el a már egy ízben utalásszerűen megemlített⁶³ aggályaimat és ellenvetéseimet sem. Nevezetesen: a kézzel formált cserépüstök és sütharangok korántsem *csupán* a IX. században fordulnak elő. XII. századi pénzrel kezelt kézzel formált sütharang került elő például Békés-Ditéren.⁶⁴ Ugyancsak kézzel formált cserépüst és sütharang töredékei kerültek elő Patay Pál Tiszavalk-tetesi ásatásán, korongolt üst és ugyancsak korongolt más Árpád-kori edénytöredékek társaságában.⁶⁵ Kovalovszki Júlia szíves szóbeli közléséből tudom, hogy a korábbiakkal ellentétben az 1983-as dobozi ásatáson kézzel formált üstök töredékei a szokványos Árpád-kori korongolt üst-töredékekkel együtt, egy objektumból kerültek elő. E megfigyelések véleményem szerint kétségtelenül arra utalnak, hogy a kézzel formált üstök és sütharangok korántsem *csupán* a IX. századra jellemzőek, hanem a honfoglalás- és kora Árpád-kori településeink egy részére is, tehát e két edényformát korántsem lehet önmagukban IX. századi keltező értékű leletként kezelni.

IX. századi üstjeink származását azonban véleményem szerint nem egykönnyen magyarázhatjuk meg. A legkézenfekvőbb magyarázat az lenne — amint az Szőke B. Miklóshoz hasonlóan Bálint Csanád⁶⁷ is véli — ha ezen edényfajta megjelenését egy Don-Azov vidékéről történő onogur-bolgár bevándorláshoz kötnénk, akik magukkal hozták volna annak készítői hagyományait. Csakhogy a legkorábbi szaltovói üstök *biztos* keltezése Sarkel 840—890 közti rétege, de csak a korongoltaké, s Pletnyova szerint a kézzel formáltak csak a IX—X. század fordulóján jelentek meg.⁶⁸ Mivel azonban a két üstfajta a legtöbbször együtt fordul elő, magam nem választottam el származásukat, s kialakulásukat a VIII—IX. század fordulójára körüli időre tettem feltevésszerűen.⁶⁹ Szőke tehát helytelenül hivatkozik e dolgozatra úgy, mint ahol a szaltovói cserépüstök VIII. század második felére való keltezése igazolást nyert.⁷⁰ Bálint Csanád vélekedése szerint a szaltovói műveltség északi vidékeire a korongolt üst volt a jellemző, s a magyarok ennek ismeretét hozták hazájukba, a déli (Don alsó szakasza, Azov-vidék) területeire pedig a kézzel formált változat, amelyet az onogur-bolgárok készítettek s hozhattak a kései avar korban hazánkba.⁷¹

Az újabban közzétett leletek azonban egyrészt továbbra sem szolgáltattak jól keltezhető korai szaltovói üstöket, másrészt a déli szaltovói nomád szállásokon is együtt fordulnak elő a kézzel formált és a korongolt

üstök, s e szállások az amfora-töredékek alapján nagyjából 850 és 950 közé keltezhetők.⁷² Ha tehát e települések feltehetően bolgár-török lakói hozták az Alföldre az üst-készítés hagyományát, azt legkorábban csak a IX. század vége felé tehetjük, s aligha valószínű, hogy útközben elfeledték volna a kézikorong használatát, s új lakóhelyükön felhagytak volna a korongolt üstök, valamint a jellegzetes szaltovói kancsók és fazekak készítésével.

Északkelet-Bulgáriában Topol falu mellett egy olyan fazekaskemence került elő, ahol kézikorongon készült üstöket égettek.⁷³ Az itt lelt edények az ásató szerint a IX. század első felére tehetők, így ezek az eddig ismert legkorábbi bulgáriai üstök. Ráadásul formájuk alapján átmenetet képeznek az ún. fazék-alakú (eddig IX.—XI. század elejére keltezett) és a valóban üstalakú (IX. századi)⁷⁴ üst-típusok között. Ebből nézetem szerint az következik, hogy a cserépüstök a dunai bolgároknál a IX. század eleje körül jelenhettek meg, továbbá az is valószínű, hogy az említett két üst-típust sem a származás, sem a népi háttér szempontjából (bolgár, ill. besenyő) nem szükséges elválasztani, mint a bolgár kutatók ezt korábban tették. A fazék formájú üstök nagy hasonlósága a szaltovóiakhoz kétségtelenné teszi, hogy származásuk közös gyökerű, s talán a szaltovói területekről terjedhetett el a IX. század elején. Szaltovón kívül tehát a dunai bolgár üstök lennének így a legkorábbiak. Az Al-Duna vidékén azonban nincs kézzel formált üst. Az itteni emléktárgy tehát nem ad magyarázatot a mi IX. századi üstjeink elterjedésére. Az egyre szaporodó bulgáriai üstleleteknek viszont van egy nagyon fontos tanúsága: a cserépüstök Szaltovóban sem jelenhettek meg sokkal korábban, mint Bulgáriában. Ráadásul újabban a volgai Bolgárországban is kerültek elő — igaz, a szaltovóiakkal ilyen közeli rokonságot nem mutató — cserépüstök, s azok kora sem tehető a X. századnál korábbra.⁷⁵

A IX. századi üstök származása tehát nehezen képzelhető el egy szaltovói bolgár népcsoport IX. századi bevándorlásával, amely lehetőséget az elmondottakon kívül az a körülmény is gyengíti, hogy a feltehetően IX. századi kézzel formált töredékek közt nincsenek a szaltovóiakhoz oly közeli jellegzetes darabok (pl. „kagylós fül”) mint a honfoglalás utáni dobozi falutelepülésen.⁷⁶ Magyarázatra szorul továbbá, miért nincsenek e századból származó (és egyáltalán) kézzel formált üstök Moldvában és Havaselvén. A cserépüstök IX. századi alföldi megjelenését ésszerű lenne még a dunai bolgárok hódításával kapcsolatba hozni, de amint láttuk, Bulgáriában eddig kizárólag korongolt üstök kerültek elő (bolgár hatást tehát esetleg csak a kölkedi leletnél gyaníthatunk, ott is csak a IX. században), ráadásul Dél-Erdélyben, ahol biztosan bolgár lakosság élt ebben az időben,⁷⁷ IX. századi üstök egyáltalán nincsenek.

A fentiek alapján ma is úgy látom, hogy mind a kézzel formált, mind a kézi korongon készült üstök *tálcnyomórészt* a honfoglaló magyarsággal jelennek meg a Kárpát-medencében. Az Alföldön megjelenő IX. századi üstökben

⁶² Fodor I., Acta ArchHung 29 (1977) 345. 135. j.

⁶³ Ua., Békési Élet 17 (1982) 520.

⁶⁴ Ld. Parádi N., RégFüz I. 1966. 50.; Ua., ArchÉrt 93 (1966) 300, valamint az ásató szíves szóbeli közlése.

⁶⁵ Közöletlen, MNM Középkori Osztálya, ltsz. 70. 28. 1. B. — 70. 31. 8. B. (Az adatok felhasználásáért az ásatónak tartozom köszönettel.)

⁶⁶ Kovalovszki J., i. m. 211.

⁶⁷ Bálint Cs., Acta OrientHung 35 (1981) 408—409.

⁶⁸ Плетнева, С. А., От кочевий к городам. (Москва 1967) 109—110.

⁶⁹ Fodor I., ArchÉrt 102 (1975) 259.; Ua., Acta ArchHung 29 (1977) 338. — Az itt említett körülmények nem teszik ma még lehetővé a két szaltovói üstfajta (korongolt és kézzel formált) kialakulási idejének és esetleges népi háttérének kimutatását, amit Makkay János hiányolt: ArchÉrt 106 (1979) 139.

⁷⁰ Szőke B. M., Acta ArchHung 32 (1980) 189.; Ua., MittArchInst 10—11 (1980—1981) 190.

⁷¹ Ld. 67. j.

⁷² Гадо, А. В., Кочевье хазарского времени у станицы Заплавской на Нижнем Дону. In: Проблемы археологии, II. (Ленинград 1978) 122—124.

⁷³ Бобчева, Л., Глинени котли от ранносредновековното селище при с. Топола, Толбухински окръг. ИИМВ 16 (1980) 126—130.

⁷⁴ Vö. 47. j., valamint: Дончева-Петкова, Л., Българска битова керамика през ранното средновековие. (София 1977) 66—68.

⁷⁵ Ld. 50. j.

⁷⁶ E település korai szakaszát illetően Kovalovszki Júlia keltezésével értek egyet, aki szerint „... az Árpád-kori település korai rétege a magyarság megjelenésével egyidős.” (i. m. 222.) Ez vonatkozik Makkay János megjegyzésére is: i. m. 139.

⁷⁷ Vö. Fodor I., Honismeret 11 (1983): 5. 19—23.

mégis talán (dunai) bolgár hatás sejtethető, hiszen a korongolt üstök mintájára a Körös áradmányos környékén élő avarok készítettek korong nélkül is ilyen, a mindennapi használatban igen alkalmas edényeket. Csak a további jó ásatási megfigyelések dönthetik majd el, hogy a késő-avar hagyományok élnek-e tovább a honfoglalás utáni kézzel formált üstökben, vagy — ahogyan a dobozi leletek sugallják — a honfoglalók által hozott szaltovói hagyományok eresztenek-e itt gyökeret.⁷⁸ Mindenesetre Szőke Béla Miklós nagy érdeme, hogy az ilyen irányú kutatásokat megindította, s már eddigi eredményei is jelentősen bővítették a szóban forgó edényfajtáról s általában hazánk IX. századi történelméről való ismereteinket.

5. P. B. Golden úgy véli, hogy a Volgai Bolgárországban maguk az államszervezet élén álló bolgárok kisebbségben voltak, a különböző finnugor és köztörök nyelvű alattvalókkal szemben (86. l.). A régészeti emléanyag valóban az ország népességének sokszínűségét igazolja, de egyúttal azt is, hogy a fenti megállapítás esetleg csak a korai időszakban lehetett helytálló, későbbben a különböző etnikumú népesoportok zömmel bizonyára a bolgárságba olvadtak.

A volgai bolgárok és a kazárok között elhelyezkedő egykori *burtasz* nevű népet Golden uráli (finnugor) nyelvűnek véli (88–89. l.), vele szemben Harmatta János iráni nyelvűnek tartja őket.⁷⁹ (Persze, nem tudjuk, hogy iráni eredetű nevük, önelnevezésük volt-e, mert ha nem, úgy maga a népnév vajmi keveset mond a nép nyelvéről.) A szakirodalomban sokféleképpen értékelt⁸⁰ burtaszokról itt csak annyit jegyzek meg, hogy az utóbbi években A. H. Halikov folytatja a Szaratov környéki VIII–X. századi armijevói temető ásatását,⁸¹ amelyet 1926–27-ben 128 sír feltárásával P. Sz. Rikov kezdett meg.⁸² A halomsírokból és sík temetőből álló nyugvóhelyet Halikov a bolgárokkal rokon burtaszok hagyatékának tartja. Az újabb ásatások anyagának ismerete nélkül, a régebbi közlemény alapján ítélve magam úgy látom, hogy ez a leletanyag igen közel áll a hasonló korú ősmordvin temetők anyagához.

6. Nem tudok egyezni a könyv szerzőjével abban, hogy a magyar nép kialakulásának folyamatát a legmegbízhatóbb módon még ma is Németh Gyula 1930-ban megjelent könyve, valamint a Ligeti Lajos által szerkesztett 1943-as kötet tükrözi (69. l.). E korszakos művek valóban ma is nélkülözhetetlen kézikönyvei a magyar őstörténetkutatásnak, értékükből azonban mit sem von le annak felemlítése, hogy jó néhány alapvető megállapításukon rég túllépett a kutatás. S természetes, hogy azokban az években e művek szerzői még egyáltalán nem, vagy csak igen kis mértékben támaszkodhattak a régészeti eredményeire, amelyek ma már aligha nélkülözhetők.

7. Két apró megjegyzést fűzök csupán P. B. Goldennek a kazár történelmet bemutató soraihoz. A kazár kettős fejedelemség intézményének taglalásánál nézetem szerint mindenképpen utalni kellett volna arra az újabb fontos társadalomtörténeti megfigyelésre, hogy ez az uralmi rendszer mindig felülreteggett társadalomban jött létre,⁸³ így válik érthetővé a magyar kettős fejedelemség kialakulása kazár mintára és kazár főség alatt. Ezen intézmény kialakulása a magyarságnál minden bizonnyal igen fontos társadalomtörténeti mozzanatra utal: ebben láthatjuk a magyar államiság első csiráját.

Kazária gazdasági viszonyainak — alapjaiban helyes és elmélyült — elemzését szemléletesebbé tehetnék volna a jól feldolgozott régészeti feltárások tanulságai, amelyek magyar nyelven is méltó szerepet kaptak Bartha Antal 1968-as könyvében.⁸⁴ (Teljesen fölösleges viszont B. Ögel minden alapot és logikát nélkülöző véleményére utalni, aki szerint Sarkel „halálsz központ” volt: 103. l., 320. j.)

8. Az ótörök feliratok „balbal” szava az újabb — alighanem megalapozottabb — felfogás értelmében nem az orosz „каменная баба”-kat, azaz az emberalakú sírszobrokat jelentette, hanem a megölt ellenséget jelképező egyszerű kőoszlopokat.⁸⁵ (92. l.)

9. Természetesen P. B. Golden is vizsgálja a kabar-kérdést (133–143. l.). Az írott kútfők adatai alapján nem látja igazolhatónak M. I. Artamonov azon feltevését, hogy a később kabar néven emlegetett lázadók a judaizmus felvétele (kb. 800) ellen keltek fel, s a kagántól Sarkel építése (838) előtt szenvedtek vereséget.⁸⁶ Golden kétségkívül megalapozott ellenvetése ellenére is van azonban néhány elgondolkodtató tény, amely nem engedi, hogy végképp elvessük Artamonov hipotézisét. Mindenekelőtt arra a régészeti jelenségre gondolok, hogy a IX. század közepe után a szaltovói sírok nem tartalmaznak a pogány hitvilág kellékeiként számon tartott amuletteket.⁸⁷ Úgy tűnik tehát, hogy Sarkel megépítése körüli évtizedekben valamiféle katonai és ideológiai „rendesinálás” történhetett a kaganátusban, s nem lehetetlen, hogy ez a központi hatalom ellen lázadó kabarok leverése volt.

A kabarok csatlakozását illetően tehát a magyar őstörténetkutatás továbbra is csak feltevésekre támaszkodhat. Legutóbb Erdélyi István egy konkrét emlékananyagban vélte felismerni a Kárpát-medencébe újonnan beköltözött kabarok hagyatékát.

1972 óta folyik a jugoszláviai Bácskában az Újvidéktől mintegy 25 km-re levő Dunacséb (Čelarevo) határában egy késő-avar temető leletmentése. Az 1980-ig előkerült 268 sírról jelent meg eddig előzetes közlemény.⁸⁸ Ezek alapján a temető elemzése, egyes csoportjainak elkülönítése és időrendi tagolása nem lehetséges, s láthatóan az ásató nem tud mit kezdeni a temető részben egyedi jelenségeivel. (Sajnos, a közzétett ásatási doku-

újabb ásatások alkalmával két ezüst halotti szemfedőt és több részleges lovastemetkezést leltek. Halikov szerint a burtaszok a volgai bolgárokba olvadtak be a X. sz. közepe körül.)

⁷⁸ Рыков, П., Культура древних финнов в районе р. Узы. Саратов 1930.

⁷⁹ Vö. *Czeplédy K.*, MNy 70 (1974) 12.

⁸⁰ Bartha A., A IX–X. századi magyar társadalom. Bp. 1968.

⁸¹ Vö. *Кызласов, Л. Р.*, О значении термина *балбал* древнетюркских надписей. In: Тюркологический сборник (к 60-летию А. Н. Кононова). (Москва 1966) 206–208.; *Fodor I.*, FA 21 (1970) 113, 119.

⁸² *Артамонов, М. И.*, i. m. 324–329.

⁸³ *Плетнева, С. А.*, От кочевий... 178–179.; *Fodor I.*, CA 1969/4, 288.; *Ua.*, A magyar–bolgár-török kapcsolatok... 28.

⁸⁴ *Bunardžić, R.*, Izveštaj sa zaštitnog arheološkog iskopavanja ranosrednjovekovne nekropole na lokalitetu „Ciglana” kod Čelareva. Grada proučivanje spomenika kulture Vojvodine 8–9 (1978) 33–67.; *Ua.*, Menore iz Čelareva. Beograd 1980.

⁷⁸ A Régészeti Füzetek I. sorozatában megjelenő különböző minőségű — az esetek jelentős hányadában sajnálatosan igen kevés lényeges információt tartalmazó — ásatási beszámolóiból nem kapunk pontos képet a honfoglalás előtti cseréptüstk hazai elterjedéséről. A Dunaújváros-Alsófoki pataknál feltárt VIII–IX. századi telepen előkerült kézzel formált üst az edényfajta jelentősebb elterjedésére utalhat. Ld. *Fülöp Gy. — Lőrincz B.*, RégFüz. I/33 (1980) 59. (Ugyanitt sütőharangot is leltek.) Újabban a VIII–IX. századi veresegyházi településen is került elő néhány kézzel formált cseréptüst-töredék: *Mesterházy K.*, *Horváth L.*, ArchÉrt 110 (1983) 121, 5/5-6 kép

⁷⁹ *Harmatta J.*, Irániak és finnugorok, irániak és magyarok. MÓT, 181.

⁸⁰ A lényegesebb nézetekről ld. *Fodor I.*, JAMÉ 15–17 (1972–1974) (1982) 62–63. 17. j.

⁸¹ *Халиков, А. Х.*, Раскопки могильников в Татарии. In: Археологические раскопки 1980 года. (Москва 1981) 156.; *Ua.*, Раскопки Армиевского и Больше-Тиганского могильника. In: Археологические открытия 1981 года. (Москва 1983) 177–178. (Figyelemre méltó, hogy az

mentáció nem csak elégtelen, hanem meglehetősen alacsony színvonalú is.) A jellegzetes későavar öntött övveretek mellett a sírok leletanyagának jellegzetes tárgyai a korong alakú öntött falerák és a sas-, valamint lófejet mintázó (az utóbbiak poncolt háttérrel indás díszítések) kantárveretek. A legváratlanabb azonban a négy sírból eredeti helyzetükben előkerült római falazótéglák, amelyekre utólagosan egy-egy menorát karcoltak. Erdélyi István ezek alapján a temetőt a IX. sz. második felére (főleg a végére) keltezi, s a magyarsághoz a „honfoglalás előestéjén csatlakozott”⁸⁹ kabarok hagyatékának véli (a többi hasonló leletet tartalmazó temetőkkel együtt), akik Kazáriából szakadtak ki, s részben zsidó hitűek voltak.⁹⁰ E népi azonosítást azonban korántsem tarthatjuk problémamentesnek. Az ugyan aligha vitatható Garam Éva meggyőző érvelése⁹¹ és a komáromi (Komarno) temető előkerülése⁹² után, hogy a falerák és a sima vagy poncolt állatfejes vereteket tartalmazó sírok IX. századiak, a korábbi időhöz kötődő későavar hagyományok miatt azonban inkább a század első, mintsem második fele (vagy főként vége) jöhet számításba. Ráadásul ezek a IX. századi jelenségek nem eredeztethetők Kazáriából, hanem inkább a középpászi ötöshagyományokhoz köthetők. Itt a VIII. század elejétől tűnik fel a poncolt háttér és az állatfejek ilyen stílusú megformálásának gyakorlata.⁹² Az egyelőre valóban megnyugtatóan nem

magyarázható menorák téglák csak ötletszerűen vezethetnek bennünket Kazária földjére, hiszen ott eddig egyetlen sírból sem került elő hasonló jelkép. Ha nagyfalerák lovas-sírokkal jellemzett temetők valóban IX. század végiek és a kabarok emlékei lennének, úgy érthetetlen, miért változik meg néhány év múlva gyökeresen temetkezési szokásuk s enyészik el náluk nyomtalanul a korábbi viseleti és ötvöshagyomány. Úgy vélem tehát, hogy a dunacsébi és komáromi típusú temetők jelen ismereteink alapján nem hozhatók kapcsolatba a magyarsághoz (nézetem szerint a IX. sz. első felében)⁹³ csatlakozott kabarokkal, s a rejtélyes kabar-kérdés⁹⁴ megoldásához az ismertetett feltevés aligha visz bennünket közelebb.

*

Végezetül újólal hangsúlyozni szeretném, hogy P. B. Golden kiváló könyvéhez egy másik tudományág, a régészet szemszögéből fűztem, esetenként talán túlságosan is messze vivő, megjegyzéseket. Ezért is esett méltánytalanul kevés szó a mű értékeiről. Azt azonban talán sikerült érzékeltetnem, hogy e kiváló filológiai munka a régészettudomány számára is rendkívül sok új szempontot kínál, és bizonyára nagy haszonnal forgatja majd az őstörténetünk iránt fogékony régészeink több nemzedéke.

Fodor István

CHASAREN, BULGAREN, UNGARN (RANDBEMERKUNGEN ZUM WERK VON P. B. GOLDEN)

Auszug

Verfasser knüpft einige archäologische Bemerkungen an das Werk von P. B. Golden: *Khazar Studies*, I—II. (Budapest 1980).

1. Im Zusammenhang mit der uigurischen Inschrift von Terh¹⁰ erachten neuerdings die Sprachwissenschaftler für bewiesen, daß die Sprache der Chasaren ursprünglich von prototschuwasch-Charakter war und erst unter der türkischen Oberhoheit den allgemeinen türkischen Charakter erhalten hat. So kann angenommen werden, daß ein beträchtlicher Teil (oder sogar die Mehrheit) der bulgarisch-türkischen Lehnwörter der ungarischen Sprache aus dem Chasarischen entlehnt worden ist.^{8,12} Verfasser vertritt hingegen die Meinung, daß es zu diesem vermutlichen chasarischen Sprachwechsel vor der Mitte des 7. Jhs gekommen ist und die Ungarn sind erst nachher mit den Chasaren in Verbindung gekommen. Im Lichte der archäologischen Daten ist es aber wahrscheinlicher, daß die Quelle der betreffenden Lehnwörter vor allem die Sprache der Wolga- und der Don-Bulgaren gewesen sein dürfte.

2. Verfasser meint, daß die Interpretation des Volksnamens „Bulgar“, wonach das Wort die Bedeutung „Mischung“ hätte, kaum angenommen werden kann, da mit diesem Namen die Bulgaren sich selbst benannt haben und Benennungen mit solchen Bedeutungen werden von Völkern oder Volksgruppen auf sich selbst bezogen — nach der Aussage der Ethnologie — nicht geführt.

3. In der ungarischen Fachliteratur setzt sich immer mehr die Annahme durch, daß von der zweiten Hälfte des 7. Jhs an eine bulgarisch-türkische Volksgruppe (oder Volksgruppen) aus Chasarien in beträchtlicher Menge

sich im Awarenreich niedergelassen hat.^{36–39} Nach der Meinung des Verfassers kann aber in Kenntnis der archäologischen Nachlassenschaft der Bulgar-Türken in Osteuropa die Anwesenheit eines Bulgarentums von großer Menge im Gebiet des awarischen Khaganats nicht bewiesen werden.

4. Die scheibengedrehten (sehr selten handgemachten) Tonkessel mit innerem Henkel sind im Karpatenbecken charakteristische Denkmäler der ungarischen Töpferei des 10–13. Jhs und ihre Herkunft läßt sich mit den früheren Saltovo-Beziehungen des Ungartums erklären.⁴² Auch das neuerdings in beträchtlicher Menge zum Vorschein gekommene Denkmalmaterial bestätigt diese Feststellung und es sind zahlreiche neue Formvarianten dieser Gefäße zum Vorschein gekommen,⁵⁰ von welchen die Abhandlung drei neuere Exemplare aus der Sammlung des Museums von Szabadka (Subotica) vorgeführt hat (Abb. 1–2). Diese hatten keine Hängeösen, sondern wurden auf eiserne Dreifüße gesetzt gebraucht. B. M. Szőke kam neulich zur Annahme, daß die handgemachten Tonkessel charakteristische Nachlassenschaften des Awarentums der Theiß-Körösgegend aus dem 9. Jh. sind (gerade so, wie die handgemachten Backglocken) und in den ungarischen Siedlungen des 10–13. Jhs nicht mehr vorkommen. Er ist der Meinung, daß diese Kesselform mit einer aus dem Gebiet von Saltovo stammenden Volksgruppe erschienen ist.⁵⁸

Verfasser weist hingegen darauf hin, daß sowohl die handgemachten Kessel, als die Backglocken auch in den frühungarischen Siedlungen vorkommen und daß diese Kessel eine nähere Ähnlichkeit mit den Exemplaren der

⁸⁹ Erdélyi I., AntTan 26 (1979) 87–96.; Ua., Кабары (кавары) в Карпатском бассейне. СА 1983/4, 174–181.

⁹⁰ Garam É., ArchÉrt 108 (1981) 34–51.

⁹¹ A leletanyagot 1982 októberében az ásató Trugly Sándor baráti szívességből tanulmányozhattam.

⁹² Маршак, Б. Н., Сordийское сепебро. (Москва 1971) Id. a fejlődési típustáblázatot.

⁹³ Ld. 87. j.

⁹⁴ A honfoglalás utáni kabar településterület körülhatárolásának jelentős új szempontokkal gazdagított legutóbbi kísérlete: Török S., Sz 116 (1982) 986–1059.; Györffy Gy., Forrás 15 (1983): 7. 20–28. Vö. a 45. j.-ben említett előadásommal.

Dongegend zeigen. Sowohl die handgemachten als auch die scheibengedrehten Tonkessel erschienen also in ihrer Mehrheit mit dem Ungartum im Karpatenbecken. Im Falle der Exemplare des 9. Jhs liegen für die bulgarische Einwanderung aus der Don–Asov–Gegend im 9. Jh. keine einwandfreien archäologischen Spuren vor, vielleicht ist es etwas wahrscheinlicher, wenn wir einen Einfluß der Donau-Bulgaren vermuten, da ja gerade zu dieser Zeit der südöstliche Teil der Großen Ungarischen Tiefebene (Alföld) unter ihrer Herrschaft gestanden hat. Es trifft zwar zu, daß in Donau-Bulgarien keine handgemachten Kessel entstanden sind,^{47, 73–74} jedoch dürften die Spätawaren des Alföld auf Grund der scheibengedrehten Varianten auch die handgemachten Stücke hergestellt haben.

5. Das „Burtas“ genannte Volk reiht P. B. Golden zu den uralischen Sprachen, J. Harnatta betrachtet aber ihre Sprache als iranisch.⁷⁹ Im Gräberfeld von Armiyevo in der Umgebung von Saratov⁹² sieht A. H. Halikov die Ruhestätte des Burtas benannten Volkes.

6. Neuerdings hat I. Erdélyi aufgeworfen, daß das in der jugoslawischen Voivodina bei Dunaeséb (Čelarevo)

erschlossene spätawarische Gräberfeld, — in deren vier Gräbern solche römische Ziegeln gefunden wurden, die nachträglich eingeritzte Menoras enthielten⁹⁹ — auf des Ende des 9. Jhs datiert werden kann und als Nachlassenschaft der sich von den Chasaren zu den Ungarn schlagenden Chabaren zu betrachten ist.⁸⁹ Verfasser meint, daß das Gräberfeld nicht älter sein kann, als die erste Hälfte des 9. Jhs und sich keinesfalls an die Chabaren knüpfen läßt, die sich irgendwann zu dieser Zeit in Chasarien den Ungarn angeschlossen haben. Der für dieses Gräberfeld charakteristische Bestattungsritus und das materielle Denkmalmaterial können in Ungarn nach 895 nirgends vorgefunden werden, obwohl Konstantinos Porphyrogenetos über die damaligen Chabaren berichtet, so wie über sie auch die ihr Andenken bewahrenden Ortsnamen sprechen.⁹⁴

Verfasser betont die hervorragenden Vorzüge des Werkes von P. B. Golden, die auch die sich mit dieser Zeit befassenden Archäologen nicht entbehren können.

I. Fodor

HERALDIKAI MEGJEGYZÉSEK

Ma már nagyon széles az a kör, amely egy olyan címertani munka régivárt megjelenését, amelyet cikkünk második részében ismertettünk, (Bertényi I. könyve) örömmel üdvözlöhet. Főleg a történelemmel, művészettörténettel vagy régészettel foglalkozók számára sok esetben nélkülözhetetlen a címertan több-kevesebb ismerete és főleg a magyar heraldika sok kérdése. Bárczay O. (1897. 713 o., 714 ábrával) és Áldassy A. (1923. 64 o., 6 tábla) kézikönyvei óta azonban ilyen nem jelent meg. A medievisztika háttérbe szorításával a heraldika is tabuvá vált. Számos újonnan felmerülő kérdés megválaszolását nehezítette a folyamatos kutatás hiánya, vagy a régi ismeretek feledésbe merülése. Így aztán néha szakcikkekben vagy a széles érdeklődési kör számára készült új könyvekben is találkozunk a címertan kérdésének félreértéseivel, téves meghatározásokkal, vagy egyszerűen fontos heraldikai lelet háttérbe szorulásával — s ezzel a további kutatást nehezítik, vagy a művelődni vágyó olvasót tévesztik meg.

Az élő heraldika kora

Ebben a korban a címer elsősorban bizonyos ismertetőjegyekkel ellátott, díszített *fegyver* (pajzs, sisak), amely a nehézfegyverzetű lovassággal együtt alakult ki és elődeges célja a messziről felismerhetőség, az azonosítás biztosítása (akár a harcban, akár a tornajátékban). Mindaddig, amíg a feudális lovagság a harci cselekményekben döntő erőt képviselt, a heraldika is élő valóság, és csak a lovagi harcmodor jelentőségének elvesztésével vált másodlagossá.

Ez nem egy csapásra következett be: hiszen a gyalogság, a kovácsok és drága fegyverzetet nélkülöző harcosok jelentőségének kifejlődése hosszú ideig tartott. A flamand gyalogság már 1302-ben megveri a francia lovagokat, a svájciak 1339-ben (majd újra 1476-ban) a

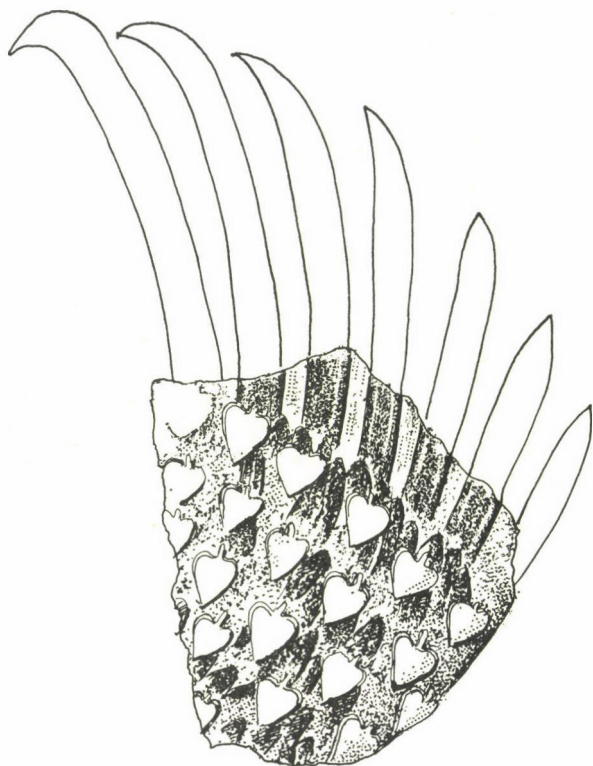
burgundi lovagokat. A lovas fegyverzete egyre ellenállóbbá, de egyre nehezebbé alakult. A szervezett zsoldos-seregek, a tűzfegyverek fejlődése a lovagság jelentőségének csökkenésével járt. De harci erejük híre (néha túlbecsülése) sokáig megmaradt. Nemcsak IV. Béla király hív be az országot nyugati határainak védelmére johannita lovagokat 1247-ben (5 várhoz 50 lovagot), de 1427-ben Zsigmond is a német lovagrendtől kér a Szörénység védelmére segítséget (7 lovag jön).¹ A lovagi életforma kudarca a 15. sz. végén—16. sz. elején vált általánossá, ezután már látszattervekenység, ünnepi játék; a heraldika hanyatló kora kezdődik. A régebbi irodalomban találkozunk ugyan olyan véleményekkel is, hogy az élő heraldika kora előbb zárult: hisz a megváltozott harcmodorra már korán vannak adatok (Bárczay, 4–5.). Krónikák és középkori ábrázolások (így pl. a Froissart krónika 1470 körüli miniatúrái) bizonyítják, hogy még a 15. sz. derekán is élő valóság a heraldika és a címeres fegyverzet. 1453-ban az angol–francia csatában még jelen voltak a heroldok, I. Ulászló király a lovagok rohamában közben esik el 1444-ben Várnánál, a vértbe öltözött Miksa császár („az utolsó lovag”) egy 1518-ban készült metszeten még az osztrák sisakdísz hordja — pedig ő a gyalogság szervezésének egyik fő híve.

A 15. században tehát a heraldikának még megvan igazi jelentősége, jegyeinek azonosító, a konkrét személyre utaló tulajdonsága. Másfajta régészeti és építéstörténeti félreértések mellett például az élő heraldika korszakhatárának félreismerése is közrejátszott abban, hogy a budai gótikus szoborleletek meghatározása 8 évet késelt, és valamennyi alapvető és részletes feldolgozásában tévesen Nagy Lajos udvarához kapcsolták.² Az eredeti lelőhely közelében még ugyanabban az évben és ásatója szerint is egyidejű betöltésből került elő ugyanis az a kőből faragott, színezett sisakdísz-töredék, amelynek többek közt már kezdetben döntő jelentősége lehetett volna (1. kép). Publikációja azonban a többtől különválasztva jelent

¹ Horváth H., Zsigmond király és kora. (Bp. 1937) 51. Némethy L., Sz. 33 (1899) 135.

² Zolnay L.—Szakál E., A budavári gótikus szoborlelet. (Bp. 1976); Zolnay L., Acta Hist ArtHung 22 (1976) 200—; Zolnay L., BpR 24/3–4 (1977) 37–164. — Csak a 85. oldalon említi röviden a sisakdísz töredéket, de nem hiszi a szoborlethez tartozását, sem a Zsigmond kori datálást. A 259. j.-ben Nagy Lajos első feleségéhez

kapcsolhatóan is tartja. — 335. j.: „Zsigmond sosem fejezte be budai építkezéseit. Márpedig a szobrászati dísz befejezett épületeket ékít.” — Itt nem foglalkozunk azokkal a régészeti tárgyú tévedésekkel, amelyek a leletek betöltésének idejével kapcsolatosak, ezek Z. L. szövegéből is kitűnnek.

1. kép. Zsigmond király sisakdíszje a cseh címerből. Kőtöredék, 15. sz. első negyede. Budapesti Történeti Múzeum
Abb. 1. Helmschmuck des Königs Sigismund aus dem böhmischen Wappen. Steinfragment, e. V. des 15. Jhs. Historisches Museum der Stadt Budapest

meg,³ és bár meghatározása részben megtörtént (a cseh királyság sisakdíszje fekete sasszárny arany hársfalevelekkel), még akkor sem változtatta meg lényegesen az ásató véleményét.⁴ Ebben Vajay Szabolcs szakvéleménye is támogatta, sajnos tévedésekkel („... Királyi személy csakis az élő heraldika korában viselt takarót és oromjegyet ... amikor ... önmaga is leszállt a porondra. — ... korona ... ezt csak király hordhatta ... Mindez a XIV. és nem a XV. század ismérve. Hiszen mindenképpen csakis olyan korra gondolhatunk, amikor a magyar és cseh király személyében *nem* azonos. A szoborcsoport keletkezése Mária és Zsigmond 1372-beli eljegyzésével lenne kapcsolatba hozható ... ”⁵).

Mint már utaltunk rá, az élő heraldika kora tovább tart még a 15. században is, e korban is előfordul, hogy a király maga is megjelenik a porondon (és részt vesz a

2. kép. Apród sisakkal. 15. sz. első negyede. Budai palota 1974. évi lelet. Budapesti Történeti Múzeum
Abb. 2. Knappe mit Helm. E. V. des 15. Jhs. Schloß von Buda, Fund des Jahres 1974. Historisches Museum der Stadt Budapest

csatákban is). A korona a 14. sz. heraldikai ábrázolásain nem föltétlenül jellemzője a királynak,⁶ a 15. sz.-ban viszont már a nemeseknél is gyakori, főleg hazánkban. Azonkívül Zsigmond eljegyzésekor még csak 4 éves, és az egész tervezett házasság a távoli jövődő dinasztikus politikájához tartozik (majdnem meg is hiúsult), nem pedig egy megörökítendő reprezentatív felvonuláshoz. — Természetesen dicsérendő, hogy a további kutatást segítő leletek közlése megtörtént, mégha téves okfejtéssel is. — Az ásató csak újabb könyveiben jutott el a megfektetésig: „Király (Zsigmond?) és heroldja. A herold kezében sisak ... — Meglehet, hogy Zsigmond nagy XV. sz. eleji palotaépítkezésével kapcsolatban faragták meg

³ Zolnay L., A Luxemburg-ház kőcímere. ... MűÉ 25 (1976) 218–232. — Marosi A., Acta Hist ArtHung 22 (1976) 335, 363–367, már felismeri a sisakdísz fontosságát, de máshol *egyetlen* kormeghatározásra alkalmatlan címerről (kettőskereszt) ír: 339. A fejek közt Zsigmond-ábrázolások után kutat, de Anjou-kori stílusanalógiákat keres a szobrokhoz.

⁴ Zolnay, A Luxemburg-ház ... 232: „... ettől függetlenül is változatlan ... nem későbbi az 1380-as évtized végénél ... Amennyiben tartozéka ... 1374–1395 közé helyezi.”

— A sisakdísz meghatározása is téves: nem a Luxemburg-ház címeréhez tartozik, hanem a cseh királyság címerének sisakdíszje és mint ilyen, más családból származó

uralkodók is használták (korábban II. Ottokár, később II. Ulászló). Zsigmondnál is a cseh uralkodóházhoz tartozását jelzi.

⁵ Uo. 232. — Az eljegyzéskor Zsigmond még nem király, a rokonok ábrázolása, címerük bemutatása nem jöhet számításba egy ilyen, alig néhány címertöredéket és nem címersorozatokat tartalmazó leletegyüttesnél. Az „oromjegy” elnevezés téves (mert összetéveszthető a mászt jelentő „orrjegy” fogalmával), helyesen: oromdísz.

⁶ Gelre herold címerkönyvében és másoknál is találunk néha sisakkoronát a 14. sz.-ban, anélkül, hogy királyra utalna. — Bárczay O., A heraldika kézikönyve (Bp. 1897) 256. o. is kiemeli, hogy a sisakon elhelyezett korona nem rangjelző!

szobraikat.⁷ (Az ebben a meghatározásban is tévesen szereplő herold megnevezés igazi jelentésével korábbi feldolgozásomban foglalkoztam. Ezek nem heroldok, hanem fegyverhordozó apródok.⁸) — Egyébként úgy tűnik, a sisakdísz a címernek az a része, amelyen az idegen családból származó magyar királyok inkább családi jelvényüket hordták (Róbert Károly, Nagy Lajos, Zsigmond), s a magyar királyság jelei a címerpajzsra és a ruhára kerültek. Amennyiben a kódexfestő helyesen ábrázolta, így a magyar országcímer sisakdíszre zárt sas-szárny vörös-ezüst vágásokkal, így szerepel egy V. László számára készült kódexben.⁹

A címerek meghatározása

Előfordul, hogy a címerpajzson szereplő ábrázolás feloldása nem magától értetődő. Bár helyesebb a kérdést nyitva hagyni, sokszor erőltetett megfejtést kapunk. Így lett egy töredékes ábrázolásból Gutkeled címer, illetve tartományi (Horvátország vagy Ausztria) címer, pedig a teljes kályhacsempe sorozat összefüggéseiből később kiderült, hogy e Nyírbátorban felállított kályha mestere Budán és Tatán álló külföldi kályhák címersorozatát (köztük Bajorországtól) vette át.¹⁰ A közvetlen hatás így egy rövidebb kormeghatározáshoz (1488–1493) is bizonyítékot adott.

A címer ábrázolása elsősorban a pajzshoz és a sisakhoz kötött; ezek nélkül a mesteralak vagy a címerkép szerepelhet ugyan (pl. ruhán, takarón), de ilyenkor azonosításához valamilyen biztos támpont szükséges. A címerképbe naturális és képzeleti ábrázolások általában a középkori világkép ismert tárgyköréből kerülnek. Gyakori az egyházi szimbolika képeinek szerepeltetése. De ilyen egyezések miatt nem lehet például egy pelikán-ábrázolást önmagában, *címerpajzs nélkül* Rozgonyi Simon országbíró (1409–1414+) címereként bemutatni.¹¹ Az esetünkben adott kályha egyes részein számtalan címer szerepel, de mind pajzson. Ezekről függetlenül másfajta allegorikus-szimbolikus képek is előfordulnak, s mindegyikről megállapítható, hogy egyházi (Krisztus) szimbólumok (griff, oroszlán, fiait életre keltő oroszlán). Ezek sorába tartozik a pelikán is. Ráadásul a kályha jó 40 évvel Rozgonyi halála után készült, és talán nem véletlenül egyetlen magyar címert sem mutat.¹²

Egyházi személyek címerhasználat

A magyar heraldikában a 14. sz.-ban még előfordul, hogy egyházi személy sisakdíszot használ, de a 15. sz.-ban már rendszerint a megfelelő papi kalap vagy püspöksüveg foglalja el a helyét. Ez a kutatás számára szerencsésen leszűkíti a személy meghatározását. Furcsa ezek után, hogy egy általam már régen meghatározott csempe-címer tulajdonosát,¹³ Pálóczi György érseket (1423–39) Pálóczi Máté nádorral téveszthetjük össze,¹⁴ pedig a kályhacsempe felső részén a püspöksüveg és szalagjai láthatóak (3. kép).

3. kép. Budai kályhacsempe Pálóczi György érsek címérével (1423–37). Budapesti Történeti Múzeum
Abb. 3. Ofenkachel aus Buda mit dem Wappen des Erzbischofs György Pálóczi (1423–37). Historisches Museum der Stadt Budapest

Egy másik, összetettebb kérdés egyházi személy – világi lovagrend kapcsolata. Fügedi E. bemutatván Báthori Miklós váci püspök híres nógrádi márványcímert, megjegyzi, hogy ezen is szerepel a Sárkányrend jelvénye, pedig egyházi nem lehetett tagja a rendnek. „De ekkorra már a sárkányos jelvény a magyar arisztokrácia jelvényévé vált.”¹⁵ Azt hiszem, a kérdés bonyolultabb, de egyben jellemzőbb is a magyar középkorra. Talán ugyanannak a társadalmi helyzetnek heraldikai bizonyossága ez, amit később Szatmári György (1498-tól püspök, végül esztergomi érsek) pályája és pécsi címere (1505–) is bizonyít. Szatmári 1493-ban a királyi kancelláriában dolgozik világi emberként; 1498-ban veszprémi püspök lesz, „de mint pap sem tekinti magát klerikusnak; világi ruhában jár.” (A pápához folyamodik, hogy *ne kelljen felvennie* az egyházi rendeket, 2 évi haladékot is kap.) 1501: váradi püspök, 1505: pécsi püspök; 1506-ban „felveszi a magasabb papi rendeket, elmondva első miséjét”,¹⁶ midőn már 8 éve püspök! Arról van itt szó, amit Mátyusz E. találozva elvilágiasodás címmel tárgyalt: ezeknek a feudális uraknak az egyházi javadalom csak fizetés, melyet a király biztosít egyre magasabb rangú és fontosságú

⁷ Zolnay L., Az elátkozott Buda — Buda aranykora. (Bp. 1982) 127, 478, a szoborpár rajzi rekonstrukciójával.

⁸ Holl I., Középkori kályhacsempék Magyarországon. III. ArchÉrt 110 (1983) 225. — A heroldok egyik feladatáról szemléletes képet ad Froissart krónikája (szerk. Kulcsár Zs. Bp. 1971.) 54–55: A erécy-i csata (1346) után az angol király „... kikiáltatta, hogy senki ne merjen ... a halottakat fogszogatni ... Eme tilalom célja az volt, hogy másnap reggel könnyebben fel lehessen ismerni az elesetteket ... (Másnap) felderítőket küld a halottak megvizsgálására, hogy vajon mely nagyurak hulltak el a csatamezőn. Két igen derék lovagot bíztak meg, három heroldot rendeltek melléjük, ezek értenek a címerek azonosításához, s velük két klerikust, ők majd lajstromba veszik az ott találtak nevét.” — A leírás jól bizonyítja, hogy a viselt tárgyak (fegyverzet, címer) alapján történt az azonosítás.

⁹ Képe: Szilágyi S. szerk. A magyar nemzet története. IV. k. (Bp. 1896) 76.

¹⁰ Magyar K., ArchÉrt 102 (1975) 124, 128. — Holl I., ArchÉrt 107 (1980) 41; 21. kép.

¹¹ Fügedi E., Uram, királyom. (Bp. 1974) 39. kép aláírása.

¹² Holl I., BpR 22 (1971) 177; 155. kép.

¹³ Holl I., Középkori kályhacsempék Magyarországon. I. BpR 18 (1958) 251. 63. kép.

¹⁴ Zolnay L., Az elátkozott Buda, 128. (Régi címerek beszáma c. fejezet.)

¹⁵ Fügedi, i. m. 38. kép és aláírása.

¹⁶ Mátyusz E., Egyházi társadalom ... (Bp. 1971) 194–195. — Fögel J., II. Ulászló udvartartása. (Bp. (1913) 45.

4. kép. Kanizsai István zágrábi püspök és szlavóniai kormányzó pecsétje (1363)

Abb. 4. Siegel des István Kanizsai, Bischof von Zágráb und Statthalter von Slawonien (1363)

kancelláriai tevékenységükért. Esete ugyanis nem egyedülálló, Mátyusz már jóval korábbi korszakban is kimutatja. — Szatmári pécsi tabernákulumán az adományozó személyét csak címre jelzi: a pajzs körül a *Sárkányrend jelvénye*, felette a püspöksüveg (1505 után). Fügedi mutatott rá arra, hogy Báthori Miklós anélkül, hogy kisebb egyházi tisztségeket viselt volna, egyszerre püspök lett.¹⁷ Nyilván nem egyházi tevékenysége, papi hivatása elismeréseként. Nem feladatunk életének közelebbi vizsgálata, de azt így is valószínűnek tartjuk, hogy mindkét főpap életvitelében a világi vonások voltak szembetűnőbbek, de a király szemében is inkább világi lovagok voltak, akik hatalmukkal (és többek közt váraikkal: Vác, Nógrád, Pécs-püspökvár) támogathatták.

Vissza kell itt térnünk a 14. századi helyzethez. Úgy vélem, nem véletlen, hogy több esetben is kimutatható ekkor: püspök *sisakos-sisakdíszes címet* használ. Ez annak is jelzője, hogy ezek adott esetben páncélt-sisakot viseltek, ugyanúgy mint világi lovag társaik. Tudjuk, hogy ekkor és jóval később is csapataik élén a háborúkban is részt vettek mint küzdő felek, és gyakran el is estek. 1330-ban Károly király hadjáratában a krónikás szerint serege nagy részével együtt veszett el 3 prépost, 1 plébános és a király káplánjai (Kálti M. Krónikája); 1396-ban Zsigmond király oldalán harcol Kanizsai János érsek a szultán ellen; 1444-ben I. Ulászlóval együtt esett el az egri és a váradi püspök is Várnánál bandériumaik élén.

A magyar 14. sz.-i heraldika emlékein — így pecséteken — ezért fordulhat elő, hogy a püspök címerében nem mindig tükröződik egyházi mivolta. Például Kálmán győri püspöknek, bár volt mandorla alakú egyházi pecsétje, de e mellett használt egészen világi megjelenésű *sisakdíszes* pecsétet is.¹⁸ Kanizsai István zágrábi püspök

és szlavóniai kormányzó 1363. évi pecsétjén a Kanizsaiak szárnys saslába *sisakra helyezve* szerepel, felette nyilván királyi adományként még az Anjou sisakdísz is látható (4. kép).¹⁹ Itt tehát háromszoros „szabálytalansággal” is találkozunk: a püspök világi formájú pecsétet használ (hisz kormányzó is!); címerpajzsba nem egyszerűen a családi címerképet, hanem annak sisakdísz-változatát foglalja; ráadásul a királyi jelvény egy második sisakdísz. Ezek után már nem meglepő, hogy az előbb említett Kálmán püspök győri várának tornyán a családi Anjou-címer a struccos sisakdíszsel együtt szerepel (1337—1375),²⁰ vagy hogy Eberhard zágrábi püspök eddig ismert egyetlen teljes címerábrázolása egy budai kályhacsempe-n ugyancsak sisakdíszsel készült. Nem mellékes itt az sem, hogy 1404—1419 között a király főkancellárja is volt²¹ (5—8. kép).

Amint az eddigiekből is kitűnik, régészet — művészettörténet — történettudomány és heraldika adatainak összevetése sokat segíthet önmagában nehezebben magyarázható emlékek, leletek létrejöttének, helyi alkalmazásának magyarázásában, társadalomtörténeti háttérnek kifejtésében. Hasonló példa lehet egy korábban megfigyelt budai kályhacsempe is. Ezen a címerben koronából kinövő állatlábak (farkas, medve?) láthatóak, a jobbra néző sisak díszé bivalyszarvak közt növekvő állatfej (farkas?). A csempe stílusa, technológiai kivitele a nyéki II. csoport műhelyébe utalja (10. kép).²² Már régebben feltűnt, hogy Jakch György tárnokmester 1399. évi pecsétjén hasonló (de elrajzolt) címerpajzs van.²³ Ugyanakkor egy régi adat szerint a hadadi (Szilágy m.) márvány sírkőtöredéken „csőrsisak felett két felfelé álló szarv közt balra tekintő s növekvő farkas” látható, s a birtokviszonyok szerint ez a Jakchiak sírköve.²⁴ Más adatokkal egybevetve nyilvánvaló, hogy a budai csempe az első pontos ábrázolás. Csakhogy György tárnokmester szereplése (1397—1402) nem áll párhuzamban a budai csempe korával,²⁵ ez ugyanis társaival együtt az 1410/20-as években, vagy kevéssel ez után készült. Így csak a tárnokmester fia jöhetnek számításba: elsősorban Kusalyi Jakes Dénes váradi püspök (1427—32), kisebb valószínűséggel László erdélyi vajda valamint János és Mihály székely ispán.²⁶ Az előző példák alapján az a körülmény, hogy a püspöki szerepre címerünk nem utal — láthatjuk, nem kizáró körülmény. A címer feltüntetése egy budai kályhán mindenképpen a püspök, vagy a család eddig ismeretlen udvari befolyását mutatja.

Bertényi Iván: *Kis magyar címertan* (Bp. 1983) 128 l., 100 ábra.

A kis könyv nagyjából fele-fele részben tárgyalja az általános heraldikai szabályokat, a címerek fejlődését, illetve a magyarországi címerhasználat történetét. A szerző mindkettőben nagyon tömören, de sok jó példával megvilágítva — és jól illusztrálva, számos szép magyar címeres levél felhasználásával vezeti az olvasót. Fejezetbeosztásai a mű használhatóságát is segítik, bár nagy kár, hogy az érdeklődő részletesebb ismeretekhez jegy-

¹⁷ Fügedi E., Kolduló barátok, polgárok, nemesek. (Bp. 1981) 101—102. Kiemeli, hogy Mátyás 24 püspököt nevezett ki, ezekből 6 nem volt felszentelt pap.

¹⁸ Művészet I. Lajos király korában. Katalógus. Szerk. Majosi E.—Tóth M.—Varga L. (1982); Kubinyi A. 138—139. 47. sz.

¹⁹ Bárczay, i. m. 500. ábra; Művészet I. Lajos... Itt a 14. sz.-i pecsétek képei is (Kumorovitz B. gyűjtése).

²⁰ Művészet I. Lajos... 218. o., 33. tábla.

²¹ Holl I., BpR 22 (1971) II. rész, 165. — Kárpáti G. mutatott rá arra, hogy ezt megelőzően hasonló címet használt Vilmos pécsi püspök, Nagy Lajos kancellárja is. (Ebben azonban az oroszlan mancsában nyílveesszót tart és fordított állású!) Művészet I. Lajos... 370—371. 41. tábla.

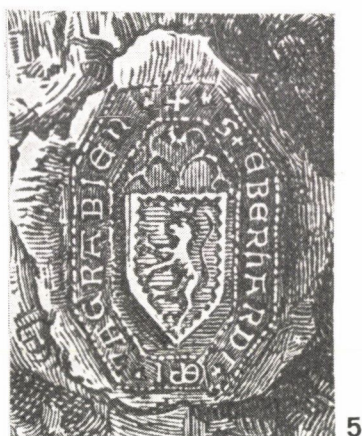
²² Holl I., BpR 18 (1958) 235, 48. kép.

²³ Bárczay, i. m. 491. ábra; lilimoknak vagy két szarvnak vélték a korona feletti alakot. Ugyanígy Dénes püspök gyűrűspecsétje is elmosódott: *Bunyitay V.*, A váradi püspökség története. I. k. (Nagyvárad 1883) 256.

²⁴ *Bunyitay V.*, Szilágy megye középkori műemlékei. (Bp. 1887) 18, 37. Szilágy-Cseh templomának zárókövén „koronából egymás mellett két medve- vagy farkas-láb-fej karmai emelkednek ki. E címer még ismeretlen...” — Itt már a pontos ábrázolás van, csak nem azonosított, s főleg nem a teljes címer.

²⁵ Holl I., BpR 22 (1971) 172.

²⁶ *Bunyitay V.*, 1883, 250—256.

5

6

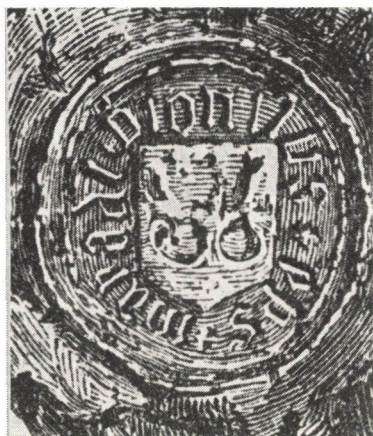

7

8

5–8. kép. Eberhard zágrábi püspök és kancellár címere. (5. gyűrűspecsét, 1408. — 6. 1414. — 7. püspöki pecsét, 1416. — 8. budai kályhacsempén 1404–19.)
Abb. 5–8. Wappen von Eberhard, Bischof von Zágráb und Kanzler. (5. Ringsiegel, 1408. — 6. 1414. — 7. Bischofs-siegel, 1416. — 8. Ofenkachel aus Buda 1404–19.)

9. kép. Jakch Dénes váradi püspök gyűrűspecsétje (1431)
Abb. 9. Ringsiegel von Dénes Jakch, Bischof von Várad (1413)

zet és irodalomjegyzék hiányában már nem juthat tovább. A modern heraldikai kutatások irányait figyelembe véve témakörében a városok, polgárság, kézművesség címerhasználatát is arányosan tárgyalja. A legrészletesebb fejtegetéseket, a különböző álláspontokat is jól szembesítő fejezetben találjuk: ez államcímernk története, az ország címérének alakulása a különböző korszakokban. Nagyon tömör és jó az ábrázolások sokszor kétséges jelentésének magyarázataival foglalkozó rész is. Kár, hogy talán a túlságos tömörítés kényszere miatt néhány helyen félreérthető, vagy téves megfogalmazásokkal is találkozunk, vagy elmarad a rövid, de szüksé-

ges magyarázat. Pl. Nyírbátor azért helyezte új címerét itáliai stílusú lófej pajzsra, mert az egész címer Báthory I. olasz reneszánsz címérének (az ottani ref. templom kapuja felett, 1488) átvétele (18. o.). A dőlt helyzetben ábrázolt címerpajzs (21. o.) nemcsak többédmagával fordulhat elő, gyakori egyedül is. Ilyen állása nem a művészi felfogás eredménye, hanem az élő heraldika közvetlen hatása: elegendő egy teljes lovagábrázolás (pl. lovaspecsét) szemrevétele, hogy felismerjük, ez természetes helyzete. A 39. ábrán látható daru szimbolikájának magyarázatoként azt olvashatjuk, hogy a madár a felemelt lábával tartott kő elejtésével figyelmezteti társait (38. o.). A helyes megfejtés szerint az örökdő daru azért tart követ felemelt lábbal, hogy el ne aludjék — akkor ugyanis elejtené. Így lett az antik magyarázat az európai heraldika kedvelt szimbólumává (Charbonneau-Lassay, L., *Le bestiaire du Christ. Arche* 1940. 595.). A geometrikus szerkesztésű családjegyek megkülönböztetendők a hasonló mesterjegyeiktől: az utóbbiak a kézművesek *hitelesítő* jegyei, ez nem a családhoz kötött és sokszor egyes mesterségeknél csak uralkodói engedéllyel, vagy a céh engedélyével lehetett hozzájuk jutni (43. o.). A család-jegy a kereskedők tevékenységének is fontos kísérője (pl. a csomagok megjelölésére). A sisaktakaró is az élő heraldika praktikus használatából került át a címerek ábrázolási szabályai közé (46. o.).

Az 1330. évi hadjáratban Havaselyén Károly Róbert és Dénesfia Dezső címercseréjét — ami a király menekülését lehetővé tette — úgy magyarázza, mintha ruhaszere történt volna (62. o.). Igaz, hogy a címer ábrázolásait, színeit gyakran a ruha mintája is megismételte, de itt nem ez történt. Itt a címercseré, amit a krónikás említ („Rex autem mutaverat armorum suorum insignia . . .”) a sisak és sisakdísz cseréje volt: így ábrázolja a Képes Krónika miniátora is (72a lap), aki az udvarban nevelkedve az egykori eseményekről részleteket is hallhatt (11. kép).

10. kép. Budai kályhacsempe Jakch Dénes váradi püspök címerével a nyéki műhelyből. (1427–32) Budapesti Történeti Múzeum

Abb. 10. Ofenkachel aus Buda mit dem Wappen von Dénes Jakch, Bischof von Várad, aus der Werkstatt von Nyék. (1427–32). Historisches Museum der Stadt Budapest

A szerző a külföldön járó magyarok megismerkedését a címerhasználatról (a régebbi irodalomnak megfelelően) Zsigmond korára teszi (65–66.). Igaz, hogy a címeradományozások ekkor erősen fellendültek, de a megismerkedés jóval korábbi, Károly Róbert és Nagy Lajos idejében megtörtént, és nem csak külföldet járva (pl. az itáliai hadjárat), de a magyar udvarban is. Károly Róbert lovagi

11. kép. Károly Róbert menekülése a sisak és sisakdísz cseréjével. Képes Krónika, 1358 után
Abb. 11. Flucht von Karl Robert mit dem Tausch des Helmes und der Helmzierde, Képes Krónika (Bildchronik), nach 1358

tornáinak bizonyítéka az a kétfajta torna-fegyverzet, amit halála után Budán a templom kapuja előtt hátsá páripáin ülő vitézek mutattak be („Az egyik vitéz a királyi méltósághoz illő tornaöltözettel volt felékesítve, a másik lándzsaviadalhoz alkalmas öltözettel, a harmadik a királyi főség hadifegyverzetét öltötte fel... A vitézek... aransisakot viseltek és címerükön struce volt: a király úr hordta és viselte ezt életében... mindez életében a király úr holmija volt.” Kálty Márk Krónikája, 212. feje. Geréb L. ford.)²⁷

A városi címerek magyarázatánál említeni kellene, hogy a várabrázolás sokszor városfal és kapu ábrázolása (94–98.), van kutató, ki ezek alapján állapítja meg a városerődítés idejét. A festett címerlevelekben a pajzsot körítő sárkány nem a Jagellók korának jellegzetessége (114.) és nem tárgyalható a címeres levél díszítéseként, vagy csak pajzstartóként, mert a Zsigmond által alapított rend jelvénye. (A címer külső díszei c. fejezetben röviden utalni kellett volna a lovagrendek jelvényeire.) — Az égetően szükséges modern heraldikai kézikönyv elkészüléséig sokan e zsebkönyvre utalva fognak dolgozni. Bővítése, javítása hasznunkra válna.

Holl Imre

A MAGYAR RÉGÉSZETI ÉS MŰVÉSZETTÖRTÉNETI TÁRSULAT RÉGÉSZETI TEVÉKENYSÉGE AZ 1983. ÉVBEN

A régészeti szakosztály 1983. évi programjában a tavaszi ásatási beszámolón hat előadás hangzott el. Az első részben három, különböző koru — későbronzkori-római, vaskori, szarmata-avarkori, — feltáráról számoltak be; a második részben a három középkori királyi központ, Székesfehérvár, Esztergom, Visegrád, legújabb kutatási eredményeit összefoglaló beszámolókra került sor.

Az év végi tudományos ülésszak témája a Kis-Balaton rekonstrukcióját megelőző, több éves régészeti kutatómunka összefoglalása volt, hat előadás keretében.

²⁷ Az 1389. évben vívott franciaországi lovagi torna leírásában is háromfajta pajzsot és kétfajta bajvívást (különböző lándzsákkal) említenek. Froissart krónika, 283.

A havi felolvasó ülések programjába két alkalommal került régészeti téma. Az év elején Tompa Ferenc születésének 90. évfordulóján emlékülést tartottunk, amelynek két megemlékező előadója Patay Pál és B. Kutzián Ida volt. Ezt követően a füzessabonyi bronzkori kutatásokról hangzott el előadás.

1983-ban ismét volt külföldi vendégelőadó, prof. Manfred Menke (Giessen) tartott bronzkori témájú előadást.

A vándorgyűlés színhelye Somogy megye, Kaposvár volt. A régészeti szekcióban hét előadás hangzott el, az

— A 2. kép Tihanyi Bence, a 6–7. kép Bakos Margit, a 3. és 10. kép Molnár János fotója.

itt folyó feltárásokról vagy a terület nyújtotta problémák, kutatások témáiból. A két napos kirándulási programban Somogyvár, Boglárlelle, Somogytúr, Balatonszárszó, Szántód-pusztá, Zala, történelmi emlékhely, múzeumok, emlékházak szerepeltek, míg a második napon Kaposvár és múzeumi megtekintése volt soron.

Havi felolvasó ülések:

- Január 13. Tompa Ferenc születésének 90. évfordulóján rendezett emlékülés
 Patay Pál, Tompa Ferenc, az első magyar ősrégész professzor
 B. Kutzián Ida, Tompa Ferenc, a kutató
 Stanczik Ilona—Szathmári Ildikó, Félévszázados bronzkori kutatások Füzesabonyban
 Október 6. Manfred Menke (Giessen), Bronzezeitliche Ausgrabungen in Süddeutschland

Szakosztályülések:

- Május 16. Beszámoló az 1982. évi régészeti ásatásokról
 Gróh Dániel, A visegrádi-lepencei későbronzkori település és római temető
 Jerem Erzsébet, A soproni vaskori telepásatás új eredményei
 Madaras László, A jászapáti szarmata és avarkori temető
 Siklósi Gyula, Székesfehérvár-Sziget, Johannita rendház XII. század közepe—1543
 Horváth István, Újabb régészeti kutatások az esztergomi várban
 Héjj Miklós, Újabb leletmegfigyelések a visegrádi királyi palota területén
 Június 7. Gömöri János, Scarbantia foruma
 Sprincz Emma, A borostyánkő kereskedelem régészeti problémái

Tudományos ülésszak

- December 15. Régészeti kutatások a Kis-Balaton térségében
 Vándor László, A Kis-Balaton kutatásának története és településtörténetének vázlata
 Horváth László, Későbronzkori telepek és temetők a Kis-Balaton területén
 Cs. Sós Ágnes, Újabb eredmények Zalavár s környékének kutatásában
 Müller Róbert, A Zalasabbar-Borjúállási és az Esztergályhorváti-Bárándpusztai ásatások eredményei
 Szőke B. Miklós, A Kis-Balaton déli felének IX. századi temetői
 Vándor László, A Kis-Balaton déli felének IX. századi települései

Kaposvári vándorgyűlés augusztus 30—szeptember 1.

A régészeti szekció előadásai

- Honti Szilvia, Az urnamezős kultúrával kapcsolatos problémák Somogyban
 Wessetzky Vilmos, Thot majomszobrocska Somogy megyéből
 Bárdos Edith, A zamárdi avar temető feltárása
 B. Thomas Edit, Adatok az ókeresztény temetkezési szokásokhoz — Balaton környéki temetők
 Bakay Kornél, A somogyvári ispáni vár és bencés apátság
 Magyar Kálmán, Ispánsági és nemzeti központok kutatása Somogyban
 Költő László, Régészeti fémtárgyak röntgenemisztionális analízise

F. Petres Éva

Gervers-Molnár V., Sárospataki síremlékek. Művészet-történeti füzetek 14. Budapest 1983. Akadémiai Kiadó, 119 lap, 207 kép.

Gervers-Molnár Vera 1965-ben végezte a sárospataki plébániatemplom feltárását. Eredményeit és az előkerült sírköveket az 1964–74 között megjelent tanulmányokban publikálta. Feltárásai csak egy részét képezték a vár, a város, az erődítés, a plébániatemplom és környéke kutatásának, amelyen 34 év óta több szakemberből álló csoport dolgozik.

A kötet első fejezete a templom építéstörténetét foglalja össze. A kutatások derítették fényt arra, hogy a sok átalakítás következtében semmitmondóvá változott templom eredetileg Észak-Magyarország egyik legjelentősebb gótikus egyháza volt. Építésében a 16. század közepéig — feltehetően — a polgárság is részt vett. Ekkor (1535–41 között) azonban a vár ura, Perényi Péter a várat hatalmas fallal vette körül, amellyel a város egy részét és a templomot is a várhoz kapcsolta. Ennek a helyzetnek a megértése még a sírkövekhez is magyarázattal szolgál, de mivel a szerzőnek nem állott módjában helyszínrajzzal szemléltetni, ajánljuk az olvasók figyelmébe a megfelelő publikációt (Détshy M., *MMűv* 1961/62, 67.).

A második fejezet tér rá a plébániatemplom előkerült síremlékeinek tárgyalására. Időrendi sorrendben a vár urainak és a templom kegyurainak személyeihez kapcsolódik a csoportosítás: a Pálócziak kora (1429–1526). Ez a csoport mutatja be a középkori sírköveket. Következő a Perényiek kora (1526–1569), Dobó Ferenc kora (1573–1602), a Zeleméri Kamarás, a Lórántffy és a Rákóczi család kora (1602–1714), Törödékek (1602–1714) és végül a Bretzenheim család tagjainak síremléke.

Ismeretes, hogy a templom körül a 13. századtól köztemető volt (Gömöri J., *HOMÉ* 9, 1970, 109–128.) A templomban a sírhely megváltása csak vagyonszerepeknek tette lehetővé, hogy oda temetkezzenek. Ezek között keresztesek a templom építetői is. Az adakozó címerét gyakran elhelyezték azon az épületrészen, amely az ő költségén épült. A pataki plébániatemplom egyik középkori sírkövének címere például megismétlődött az egyik támpilléren is (nagy kár, hogy a szerző nem közli ennek a fényképét). Ez a sírkő egy polgárcsalád két nőtagjának sírját fedte. Erre utal a német nyelvű felirat is. A címerpajzsot lóhereíves keret veszi körül. (A keretelés nem korhatározó, sőt nem sajátították ki kizárólagosan polgári címerek számára sem, mégis sok polgári sírkövön megtalálható, például a budai domonkos kolostor olasz sírkövein. Ennek valószínűleg kompozicionális okai voltak.)

Néhány renaissance faragvány (33–38. kép) nem sírkő, ezért ebben a felsorolásban nem lenne helyük. A 49-es számú jegyzet tanulsága szerint a szerzőnek erre fel is hívták a figyelmét.

A Sárospatakon előkerült sírkövek tulajdonképpen valamennyi szokásos típust képviselik, amelyek az ország más területein is igen nagy számban Budán fennmaradtak. Nem kizárólag Magyarországra jellemzőek, hanem megegyeznek az Ausztria területén és Németországban szokásos típusokkal. A „modrusi ispán” sírköve (43–44. kép) keretelt sírkő, a felirat a kereten fut körbe. A mélyített tükörben a címerpajzs sisakkal és sisakfor-

góval foglal helyet. Budán, a domonkosok templomában és a Nagyboldogasszony templomban a 14. század 70-es éveitől (1373) kezdődik ez a típus. Ebben az időben még sisaktakaró nem veszi körül a pajzsot. Már a 15. század első harmadában sisaktakaró is szokásos, méghozzá levélformájú foszlányokkal szabdálva — ahogy ez a budai Chatillon címeres sírkövön is látható (1433). A szerző hibásan értelmezvén a felhasznált szakirodalmat (Áldásy: *Címertan*, 44.), a következő téves megállapításra jut: „Ferdén elhelyezkedő címerpajzs Zsigmond király uralkodásának idejére jellemző” (21. o.), holott a datálást nem a pajzs ferde helyzete indokolja. A címerpajzsot, amikor nem használták, felfüggesztették. Ebből származik ábrázolása ferde helyzetben. A 13. század második felében a sírköveken a sírhantba szúrt keresztre, esetleg lándzsára függesztett pajzsot ábrázolták. Ekkor a sírkő nagyon keskeny volt. A kereszt felvidéki városainkban a 15. század elején, Budán már a 14. század 70-es éveiben elmaradt. Feltehetően azért korábban, mert Buda királyi székhely volt és a művészi irányzatoknak is irányító központja. A sírkövek szélessége nagyobb lett, de egyelőre csak annyira, hogy a kereten belül a tükörben csak a címerpajzs, a sisak és a forgó fért el. A szélesség fokozatosan növekedett és a 15. század elején a címert lobogó sisaktakaró is körülvette.

A középkori sírköveknek már a korai középkortól kedvelt csoportja az, amely a halottat ravatalán fekve ábrázolta abban az öltözetben, amely életében betöltött hivatalára, vagy méltóságára jellemző volt. Pálóczi Mihály és Antal síremléke páncélba öltözött vitézt ábrázol. A szerző arra hivatkozik, hogy ilyen sírkövek a 14. századtól kezdve ismeretesek, ám az analógiák felsorolását a Stibor sírkövel kezdi (1434). Feltételezi a Pálóczi sírkőről, hogy tumba fedele volt, ez azonban nem biztos. Ellenpélda Vetési Albert veszprémi püspök sírköve, amely a kápolna közepén a kifalazott sírkamra fedlapja volt. Számos analógiát sorol fel és mutat be képen. Feltételezi, hogy a kész sírkövet szállították Patakra, azonban erre nézve bizonyítékkal nem szolgál.

A sírkőszobrászat problémái ezúttal is megoldatlanok. Nem tudjuk például, hogy a középkorban önálló mesterség volt-e? Voltak-e állandó műhelyek, avagy a kőfaragók vándoroltak a megrendelőkhöz? Kimutathatók-e azonos műhelyhez vagy azonos mesterhez köthető darabok?

A kötet végén egy 17. századi pataki sírkő címer és felirat nélkül előkerült példánya azzal a tanulsággal szolgál, hogy bizonyos típusokat lehetett előre is kifaraggni, amelyre utólag, a megrendelés idején vészték a szöveget és a címerképet (194–195. kép). Ez már a középkorban is így történhetett. Hirtelen elhalálozás esetén megkönnyítette és meggyorsította a sírkő előállítását ez a módszer.

A mohácsi csata a pataki sírkövek esetében is választóvonal. A vár ura, Pálóczi Antal ugyanis elesett a csatában. A birtok új gazdája a Perényi család. Ők építtették fel a már említett várfalat, amely szükségessé tette a templom teljes átépítését. Nem csoda, hogy ez után már kevés középkori sírkő maradt meg. A Perényiek korától kezdődtek a kriptáépítkezések. Ezeket a szerző a templom alaprajzán feltüntette. Sajnos a műszaki szerkesztés nem figyelt eléggé arra a fontos körülményre, hogy a kripták számozása jól látható legyen. A szerző

pontos felmérési rajzokat közül a kriptákról, de hiányosunk egy- vagy több metszetet, amely a templom építési periódusait, különböző padlószintjeit és a hozzájuk tartozó kriptákat ábrázolná. A szövegben közölt méteradatokat, amelyek az ásátás induló szintjétől számítják a kripták mélységét igen nehéz elképzelni. Nem történt kísérlet arra nézve sem, hogy a kripták nyílásának méreteit a megtalált sírkövek méretadataival egyeztessék.

A Perényiek korától kezdve (16. század második felétől) nagy változást jelent a szövegek terjedelmének megnövekedése és tartalmi változásuk. Olykor verses formában (Hexameter) jelentek meg az elhunyt életrajzi adatai. Irodalmi mű, amely nyomtatásban is megjelent. Sokszor egy-egy család fő még életében előírta, hogyan hangsúlyozza sírfelirata családja és személye kiemelkedő jelentőségét. A Perényiek protestáns-humanista műveltsége Sárospatakból Észak-Magyarország és Erdély között művészi központot alakított.

A 16. és a 17. században faragott sírkövek a középkori típusoknak egyenes folytatásai. Megmaradt a keret a felirattal, a mélyített tükör a címerrel. Ez a tükörnek vagy a felső, vagy az alsó 1/3-át foglalja el. A maradék 2/3-ad felületet is feliratos tábla tölti ki. A címerpajzsok formái a korszak divatjának megfelelően változtak. Ezeknél a sírköveknél már jól felismerhető a felvidéki stílus-kör.

A kötet legkésőbbi sírköve a 18. század második feléből származik. A szerző minden korszak sírkövele mellett nagy számban vonultatja fel az analógiákat. Végül néhány érdekes pecsét- és jeggyűrűt mutat be, amelyek a sírokból származnak.

A tanulmányt bő jegyzetanyag és irodalom egészíti ki és a Pálóczi, valamint Dobó családok leszármazási táblázata.

H. Gyürky Katalin

Balogh J., Varadinum. Várad vára. Művészettörténeti Füzetek. 13/1—2. Budapest 1982. Akadémiai Kiadó 1. kötet: 109 lap, 194 fénykép, 2. kötet: 395 lap.

Balogh Jolán kétkötetes műve több évtizedes kitartó munka eredménye. Kitűnő példája a teljességre törekvésnek, mely — sajnos — oly ritkán talál követőkre. Pedig a korszerű szintézisek ugyancsak elképzelhetetlenek megfelelő adatgyűjtemények nélkül. Be kell vallanunk, hogy évszázados történeti kutatás után sem ismerjük a mégoly csonkán ránk maradt forrásanyagot sem. E hézagok pótlására született Várad monográfiája is.

A szerző az első kötetben a vár történetét tárgyalja a kezdetektől a 18. század végéig. Sőt, nemcsak a vár, hanem a hozzá kapcsolódó valamennyi más funkciójű épület, vagyis tulajdonképpen az egész város történetét érintő adatokat is bőséggel találhatunk benne. Kissé szokatlan, hogy fejezetei nem annyira a hagyományos történeti korszakbeosztásra épülnek, mint inkább dinasztiaira, személyekre. Nyilvánvaló, hogy nemcsak a források jellege, hanem a téma és a tartalom kívánta meg így. Ennek tudható be például az is, hogy a szerző az Anjou-kor tárgyalása után külön fejezetet szentelt a bronzszobroknak és analógiáiknak. A kötet külön értéke a gazdag forrásanyag, melyet képek formájában szemlélhetünk.

A második kötet tulajdonképpen forráskiadvány, adattár és bibliográfia. Felöleli mindazt a hatalmas munkát, melyet a szerző anyaggyűjtése során végzett. Felbecsülhetetlen előnye, hogy a különféle helyeken kiadott forrásszövegeket egybegyűjtötte és kiadatlanokkal is megtoldotta. Ez a tény különösen a 16—17. századi forrásoknál fontos, melyek szétszórtsága jóval felülmúlja a korábbiakét. A gondos forráskezelést mutatják a mutatók is, melyeket magyarázó szöveggel is ellátott. Az objektumok szerint csoportosított adatok pedig tematikus rendbe vannak szedve stb. Mindez nagyon megkönnyíti az adattár használatát.

Természetesen nem a szerző tehet róla, de igen sajnálatos, hogy éppen a legkorábbi szakasz, az Árpád-kori vár kialakulásáról, fejlődéséről tudunk a legkevesebbet.

Balogh J. természetesnek veszi, hogy az első vár a honfoglaláskor épült. Ennek bizonyítékai: a vár mocsaras helyen épült és kör alakú volt, környékén honfoglaláskori leletek kerültek elő, továbbá törzsnévi eredetű helynevek is ismertek. Nos, kör alakú honfoglaláskori várat egyet sem ismerünk, bár nincs kizárva, hogy lehetett. Kora Árpád-kori feudális magánváraink között ugyan van kör alakú, de ezek 10. századi eredete eddig nem volt bizonyítható. Honfoglaláskori lelet és törzsi helynév pedig másutt is található, és legfőljebb a környék lakottságát bizonyítja, de nem a várépítést. Hasonló a helyzet a Várad névvel is, amely egyike a számos, hasonló úton létrejött helynévnek. Régióta tudjuk, hogy ez a névadási forma az Árpád-kor folyamán végig elevenen élt. Nem bizonyítható továbbá egy másik hatalmi központ egyidejű megléte Biharvár közelében, hiszen semmi létjogosultsága sincs. Biharvár pedig kétségkívül első sorban a 10—11. században funkcionálhatott. Mindent egybevetve, a legkorábbi váradi vár a szerző által felhozott bizonyítékok alapján valóban kör alakú lehetett, de aligha épülhetett a 12. századnál korábban. Minden bizonnyal egy földesúri hatalmi központ lehetett, esetleg éppen a székesegyház védelmére épült *püspökvár*. A tatárjárás előtti feudális váraink különböző típusait mostanában különítette el és tárta fel meggyőzően a kutatás. Szükségtelennek látjuk tehát a legkorábbi várnak a 10. századra való erőltetett keltezését, mert ez — különösen ezen az érzékeny tájon — nagyon messzire vezet a módszertani hibákra emlékeztet.

Hasonlóképpen ingatagok a Szent László-kori bazilika datálásának bizonyítékai. Az alapítás — és az építkezés — tényét kétségbevonni nyilvánvalóan oktalanság lenne, azonban véleményem szerint a problematika mindenképpen többet érdemel egy bekezdésnél. Készséggel elismerjük, hogy kevés az adat, de talán éppen azért, mert mindössze öt (!) kőfaragvány maradt ránk, és az ásátások dokumentációi elvesztek vagy hozzáférhetetlenek, talán kissé részletesebben kellett volna elemezni a váradi püspökség, székesegyház alapítása körüli nézeteket. Nem látjuk megnyugtató bizonyítékait annak sem, hogy valóban a vár épült előbb mint a székesegyház. Lászlónak *dux* korában végzett építkezéseiről csak a 16. század végén lejegyzett hagyományok tudósítanak, mert az aligha lehet bizonyíték, hogy Anonymus szerint *Géza dux* az Igfon erdőben vadászott. Ez ugyan nem túl lényeges körülmény, de egy a váradi várat tárgyaló monográfiától elvárható lenne, hogy legalább felvillantsa a lehetőségeket. Azt hiszem joggal hiányolhatjuk az elődök gondolatainak, gondjainak értékelését, elemzését is. Ezt aligha pótolhatja egy mégoly részletes bibliográfia. Egyáltalán, nem túl meggyőző, hogy a kötetnyi adatból mindössze 75 oldal a „történelem”, az értékelő elemzés. Természetes, hogy csak ennyi, ha minden esetben csak az általunk egyedüli helyesnek vélt álláspontot tesszük közzé. Azt hiszem azonban, hogy ez a váradi vár esetében nem mindig helytálló.

Természetesen mindezek az észrevételek nem csökkentik a hatalmas munka értékét és hasznosságát. Különösen akkor nem, ha tudjuk, hogy a szerzőnek milyen nehéz körülmények között kellett adatgyűjtéseit végeznie. Nem lehet elég hálás a magyar történettudomány Balogh Jolánnak ezért a munkáért, hiszen a magyar történelem egy olyan darabkáját adta kezünkbe, amely aligha lesz ennél jobban hozzáférhető egyhamar.

Jankovich B. Dénes

Püspöki Nagy P., Boldogfa. Pozsony 1981. Madách. 261 lap, 47 fényképmelléklet.

A csallóközi Boldogfa a római kor kutatásában azzal a sírfelirattal vált nevezetessé, amelyet T. Kolnik tett közzé és minden lényeges pontján helyesen értékelt is. Ezek után azzal a várakozással vettük P. N. P. monográfiáját, hogy benne a helytörténeti munkák bevált szokása szerint az első okleveles említést megelőző évezredek

esetleges emberi nyomainak áttekintését is kapni fogjuk, hiszen Atilius Primus sírköve csak azoknak a feliratoknak nem kis számát szaporítja, amelyeket a Római Birodalom határain innen és túl másodlagos helyen, templomok falában őriztek meg. Ezúttal azonban csak a sírkő felirata került újra megtárgyalásra, beleépítve abba az ismert elképzelésbe, amely szerint Pannonia Superior határa nem a Carnuntum—Gerulata—Ad Flexum—Quadrata—Arrabona táboraival jelzett linesvonalon, hanem attól északra húzódott volna. Csak sajnálni lehet, hogy e mellé az ezúttal még további tévedésekkel kifejtett nézet mellé P. N. P. a sírfelirat új olvasásával is kísérletezett, mert mint már annyiszor, most is bebizonyosodott a Mommsen által megfogalmazott — és más korok másfajta forrásaira is érvényes — igazság: feliratot csak az tud elolvasni, aki tudja, mi áll(hat) rajta. A római felirattal egy-két kézikönyvének áttanulmányozása helyett sajnos Capelli műkedvelők számára készült időtlen rövidítésjegyzéke szolgált vezérfonalul, amelyből persze ki-kí kiválaszthatja a neki legjobban tetsző rövidítéseket azok történeti kontextusának mellőzésével, akár úgy is, hogy értelmes szavakat betűkre bont, és minden betűben egy önkényesen megválasztott szó rövidítését fedezi fel. A császárkori hadszervezet, személyjogi viszonyok, névadás és a latin nyelv hiányos ismerete az olvasat indoklásának sorozatos tévedéseivel járt együtt, és oda vezetett, hogy a felirat P. N. P. által adott „hiteles” (95. lap) feloldása részben feliraton soha elő nem forduló kifejezéseket, részben súlyos anakronizmusokat tartalmaz. Egy némileg is gyakorlott epigrafussal való konzultálással talán elkerülhetők lettek volna ezek a hibák, amelyekkel kapcsolatban inkább azt a szubjektív momentumot nem lehet megérteni, hogy a valóságosnál északabbra húzott Pannonia-határ amúgy is ingatag lábon álló hiedelmét miért a hozzáértés ekkora hiányával kell bizonygatni?

A boldogfai római felirat hibás értelmezése természetesen nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy P. N. P. a falu történetét jól, a mai tudományos követelményeknek megfelelően dolgozta fel. Ezt annál is inkább el lehet várni, hiszen a szerző már több helytörténeti munkában igazolta szakismeretét. Ezért annál is nagyobb érdeklődéssel vettük kezünkbe ezt a kötetet, hiszen egy aránylag jelentéktelen, nem is túl bőséges forrással rendelkező faluról van szó, amelynek feudális kori története mégis egy eléggé tekintélyes kötetet tesz ki. A boldogfai monográfia futólagos áttanulmányozása igazolta érdeklődésünket. P. N. P. a falu történetét 1245-től 1719-ig, könyve első fejezetében aránylag megfelelő terjedelemben (50 oldal) a források sokoldalú felhasználásával dolgozta fel és nem mulasztotta el a középkori magyarországi fejlődésből a Boldogfára alkalmazható következtetések levonását sem. Második fejezete a falu műemlék templomának leírása, a harmadikban foglalkozik a római felirattal, míg a nagyon tanulságos negyedik fejezet részben Boldogfa környékének történeti földrajzát, részben néhány birtokos család történetének elemzését tartalmazza. Az ötödik fejezetben közli a szerző a falu történetéhez kapcsolódó fontosabb kiadatlan oklevelek regesztáit. A könyv szerkezete arányos, terjedelme ennek megfelelően indokolt. Önmagában Boldogfa — eredetileg Tolvajföldre, majd Boldogasszonyfalva — története nem mond sokat, nem bővíti jelentős mértékben a középkori faluról és társadalomról kialakított ismereteinket, feldolgozása mégis igen hasznos, hiszen az innen-onnan összeszedett adatok sokszor önkényes összeszerkesztése helyett minél több alapos részletmonográfiára lenne szükség ahhoz, hogy az eddigiekhez képest újat mondhassunk a középkori faluról. Sajnos, P. N. P. könyve alaposabb áttanulmányozása után azt kell mondanunk, hogy a szerző csak kis részben felelt meg ennek az elvárásnak. Könyvéből a viszonylag kevés számú okleveles tényanyag, valamint többé-kevésbé a történeti földrajzi és genealógiai fejezet, továbbá a regeszták használhatók fel. Az alapprobléma a falu kialakulása. Szerinte a települést először „villam seu terram Tholuoy vocatam” formában említő

1276-os oklevél — amely egy 1273-ra tehető adományt erősít meg — még nem vonatkozik falunak értelmezhető településre: a falukialakulási folyamat 1333-ra felerősödött és 1351-ig záródott le. Kezdetét a XIII. sz. hetvenes éveire teszi, a templomot először 1328-ban említik. Nos, P. N. P. adatai, valamint az általa idézett analógiák ezt a hipotézist ténylegesen megengedik, bár a „villa seu terra” megjelölés alapján, illetve az 1328-tól előforduló „possessio” kifejezésből inkább falura következtetnénk. Mint ismeretes, Szabó István szerint a XIII. sz. utolsó negyedétől nevezik egyre következetesebben a falut okleveleink possessionak, noha eredeti 'birtok' jelentése sem tűnik el teljesen. A kérdés megoldásához a templom kora is hozzásegíthet. Kétségtelen, hogy egy templom közvetlen közelében nem kellett feltétlenül falunak is lennie, a templom által pasztorált népek azonban mégsem lakhattak nagyon távol tőle. Ezt P. N. P. is tudja, és ezért írja a következőket: „a templomépítés alsó határát tehát a falualapítási folyamat meggyorsulását követően, legkorábban 1276 után, a végleges adomány kiállítását követő években kell keresnünk.” (71. o.) Ebből következően a román kori templom építését ez utánra teszi. Tanulságosak ugyan a templom tatarozásánál tett megfigyelései, a különböző építési módú falszakaszok elválásainak leírásai, de következtetései, felhasznált analógiái már annál hibásabbak, illetve nem elegendőek. Az olvasónak az az érzése, hogy a szerző nem ismervén a magyarországi romanika szakirodalmát, egy-két véletlenül kezébe került könyvből vont le tanulságokat, főleg olyanokat, amelyeket tézisének alátámasztásául használhatott fel. Pedig középkori régészeti és művészettörténeti szakirodalmunk a román kori falusi templomok kutatásánál jelentős eredményeket mutathat fel. Nem látjuk idézve pl. Entz Géza, Koppány Tibor, Kozák Károly, Valter Ilona és mások neveit, nem nézte át a szerző a Műemlékvédelem füzeteit sem, ahol számos, analógiaként felhasználható, igaz, elméletét nem mindig alátámasztó leírást, ábrázolást talált volna. Talán a legérdekesebb, hogy egyik analógiáját, a magyarszecei templomot nem az ásató régész (Pálóczi-Horváth András) tudományos feldolgozásából (1979-ben jelent meg a Savaria 1973—1974-es kötetében), idézi, hanem a szombathelyi egyházmegye jubileumi évkönyvéből. Ez módszertanilag megengedhetetlen. Így nem dönthető el, hogy P. N. P. tájékozatlanságából vagy elmélete érdekében jut nem megfelelő eredményekre. Ez utóbbira azért lehet következtetni, mert közölt alaprajzain is találunk tudatosan hamis adatot. A 11. képen látható alaprajzon fel van ugyanis tüntetve az elbontott román (kori) fal: a templomhajó északi falának keleti része, valamint egy félköríves apszis. A szövegből (74. o.) azonban kiderül, hogy szó sincs az elbontott falra utaló régészeti bizonyítékról, a román kori templom félköríves volta csupán a szerző feltételezése. A legkülönösebb azonban a templom egyik korjelző faragott kőemlékének, a román kori kapu feletti timpanonnak a datálása. Ez a palmettákkal körülvett keresztet ábrázoló dombormű a XII—XIII. sz. fordulójára tehető. Szerzőnk ezzel nem tud mit kezdeni, ezért — ha feltételesen is — a XVIII. sz. eleji átépítés idején készítettnek tartja. (80. o.) Nem kívánunk amúgy is túl bőre sikeredett ismertetésünkben további részletekbe bonyolódni, csak azt jegyezzük meg, hogy a templom egy részének római kori építését sem látjuk bizonyítottnak. Összefoglalóan csak annyit jegyünk meg, hogy a könyv — tiszteletre méltó szándéka ellenére — több téves információt tartalmaz. Az is kivülglik, hogy ahogy nem ért P. N. P. a római epigráfiához, éppúgy nem ért a középkori építészetéhez sem. Jó falumonográfia készítéséhez azonban komplex kutatásra van szükség, és ha a szerző egymaga ezt nem tudja elvégezni, többre jut társszerzők bevonásával. Végeredményben a templom eredeti formájában épülhetett még a tatárjárás, sőt a XII—XIII. sz. fordulója előtt, így a falukialakulás folyamata is korábbra tehető.

Kubinyi András—Mócsy András

C. B. Burgess—S. Gerloff, *The Dirks and Rapiers of Great Britain and Ireland, Prähistorische Bronzefunde, Abteilung IV, Band 7. München 1981. C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung. 141 lap, 134 tábla.*

A PBF IV/7. kötetének szerzői, Burgess és Gerloff számunkra meglehetősen szokatlan fegyverfajtákat tesznek közzé. Az eléggé vékony pengéjű, éppen ezért csak szűrésre alkalmas kardok és török, melyek általában törökard, ill. gyilok néven ismeretesek számunkra, eléggé ritkán fordulnak elő a Kárpát-medencében, de nem így a szigetszág területén.

A bevezető kutatástörténeti fejezetből megtudjuk, hogy korábban alig méltatták figyelemre ezeket a pengéket, a kardokkal és törökkel együtt emlegették őket. Valamikor a múlt század dereka táján kezdtek el foglalkozni a „rapier” formájú pengékkel, s a megjelöléssel ezek keskeny jellegű hangúlyozták, párhuzamként a modern idők párbajfegyvereihez. Az is kiderül a fejezetből, hogy az angliai és az írországi példányokat általában a középső és a késői bronzkorra keltezték, s feltételezték műkénéi eredetüket.

E kutatástörténeti fejezetben jó áttekintést nyerhetünk azokról az alapvető munkákról, melyek e jellegzetes fegyverek tipológiájával, osztályozásával foglalkoztak még a múlt század közepétől, szinte napjainkig. Csúpan tallózva ezek között említhetjük elsőként Evans klasszikus munkáját, melyet 1881-ben írt *Bronze Age* címmel. A hosszú keskeny pengéjű „rapier” pengéket kardoknak, míg a rövidebbeket töröknek vélte. Bridget Trump 1962-ben kísérletet tett az angliai középső bronzkori ilyen jellegű fegyveranyag áttekintésére, s úgy vélte, hogy az első törökardok a kontinensről érkeztek a szigetszágba. Angliából és Írországból mintegy 500 törökardot, ill. gyiloknak nevezett fegyvert gyűjtött össze, s négy csoportba osztályozta ezeket. A törökardok legfrissebb összefoglalása 1976-ban született M. J. Rowlands tollából, számszerint 330 ilyen darabot közölve. A három típuscsoportot képviselő törökardok Dél-Angliából származnak, s világosan jelzik azokat a formabeli változásokat, melyek a vidék bronzkori metallurgiáját jellemezték.

Külön fejezet részben nyerhetünk áttekintést e fegyverek formai jellegzetességeiről, használatuk módozatairól. A törökard és a gyilok kétélű fegyver, gyakran párhuzamos, a hegy felé keskenyedő, vékony pengével. Fogórészük lapos, rendszerint lemezis nyújtvány, amelyre csont, agancs, néha elefántcsont lapokat erősítettek. Erre jó példák vannak. A leggyakoribb fogórész nyilván a fa lehetett, de előfordult a tömör fémmarkolat is, némelykor egybeöntve a penge fogórészével.

A gyilok és a törökard között nehéz meghúzni a határt; a szerzők a 30 cm feletti példányokat tartják törökardoknak. A rövid változatról, a gyilokról talán annyit érdemes megjegyezni, hogy a kötetben közöltek kivétel nélkül kétélű pengék, szemben a legújabb idők egyélű, tompa fokú példányaival.

Igen valószínű, hogy a leghosszabb, s éppen ezért törékeny törökardok aligha lehettek alkalmasak párviadalra. Miután ezek többsége folyóból, mocsárból vagy más vizekből származik, feltételezik a szerzők, hogy valamilyen vízi vallás maradványairól lehet esetünkben szó. Csúpan az érdekesség kedvéért utalhatunk a hasonló korú és hasonló előkerülésű magyarországi kardokra, melyeket joggal tarthatunk fogadalmi emlékeknek.

Burgess és Gerloff közel ezer fegyvert közöl Angliából és Írországból, s formai jellegzetességeik alapján négy csoportban rendszerezik őket. A formai jellegzetességek között említhetjük a markolatrészt trapéz vagy lekerekített jellegű, a szeglyukak számát és elhelyezkedését, a pengén végigfutó gerinc formáját, valamint a gerinc mentén futó bekarcolások — vércsatornák — számát, alkalmazásának jellegét.

Az I. csoport fegyverei főként a rövid pengéjű gyilok kategóriájába tartoznak, de akadnak közöttük hosszabb törökardok is. Ezek általában Írországból és London térségéből kerültek elő. A rendszerint lekerekített vagy trapéz formájú markolatrészes, enyhén

domborított középbordás fegyverek a sírletelekből ítélve a Wessex kultúra idejéből (párhuzamos a közép-európai Lotham periódussal) származnak.

A II. csoport már lényegesen népesebb, de ennek darabjai nem sokban különböznek az előzőktől. A szerzők úgy vélik, hogy e törökardok és a gyilokszerű török olyan fémművesség termékei, melynek kialakításában a „Koszider—Lotham—Wohlde” tradíciók is szerepet játszottak. E példányok valamikor a Wessex kultúra végső fázisában kerülhettek használatba, de megérték a kontinentális halomsíros kultúrával párhuzamos helyi középső bronzkort is.

A többnyire dél-angliai lelőhelyekről származó III. csoport törökardjai feltűnően hosszú pengéjűek, s még a megszokottnál is keskenyebbek. Eredetük jórészt a II. csoport fegyvereihez kapcsolódik, s bár jó ideig együtt is használják a két csoport kardjait, a III. csoporthoz tartozók lényegesen tovább maradtak használatban. Egyaránt jellemzőek a középső bronzkori Taunton, valamint a késői bronzkori Penard fázisra. Jellemző rájuk a két szeglyukas, trapéz formájú, erősen sarkos markolatrészes, valamint az is, hogy a penge bordázata profilált keresztmetszetű. Amint az előző csoportok esetében, ezek is több altípusba rendszerezhetők.

A IV. csoporthoz tartozó fegyverek több mint felét jelentik a kötetben közzétett anyagnak. Különösen a penge széles bordázata jellemző ezekre. A középső bronzkori Taunton periódusban gyakori kincsletelekben az ún. archaikus, nagy, trapéz markolatú változat darabjaival találkozunk, míg a következő Penard periódusban a kisebb fogórészes, az ún. Appleby tradíciót képviselő típusokat használták. A HA2-vel párhuzamos Penard 2-ben vége szakad a keskeny pengéjű fegyvereknek, s a következő Wilburdon korszak (HBI) embere már a széles, levél pengéjű kardokat használta.

Figyelmet érdemlő a szerzőpáros következtetése, amely már az őskori történelem szférájába vezet az olvasót. Világosan felismerik, hogy a két fegyverfajta, a szűrésre — bajvívásra — használt törökard, valamint a nehéz, széles pengéjű vágókard egymástól gyökeresen eltérő két harcmodorra utalnak. Ezek egymást követő váltása egyértelműen társadalom-politikai változást sejtet, valamint a Penard periódus folyamán, s ezt a szerzők szerint Franciaország felől érkező jövevények idézhették elő. Egyébként ezt látszanak erősíteni az Angliában előforduló urnamezős korabeli, nyéltűskés Rixheim típusú kardok.

A részletes anyagismertetést néhány függelék egészíti ki, melyek a felsorolt fegyverek fontosabb kísérő leleteit, így az öntőmintákat, valamint közel száz fegyvernek fémanalitikus eredményeit tartalmazzák. A kötet használhatóságát jól összeállított mutatók, jegyzékek könnyítik, s ugyancsak emelik a kötet értékét a gondosan válogatott térképek.

Kőszegi Frigyes

A. Jockenhövel, *Die Rasiernmesser in Westeuropa (Westdeutschland, Niederlande, Belgien, Luxemburg, Frankreich, Grossbritannien und Irland). Prähistorische Bronzefunde, Abteilung VIII, Band. 3. München 1980. C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung. 238 lap 104 tábla.*

Meglehetősen nagy vállalkozás Jockenhövel részéről, hogy 10 esztendővel azután, hogy közreadta a közép-európai bronzborotvák tartalmazó PBF kötetet, az ennél kétszerre nagyobb területre kiterjedő nyugat-európai példányokat újabb kötetben tegye hozzáférhetővé a szaktudomány számára. A szerző két kötete Marek Gedl lengyelországi gyűjtésével és V. Bianco Peroni olaszországi anyagával egyetemben földrészünk tekintélyes részét fogja át, s egyetlen tárgytípuson keresztül hatalmas területek bronzkori fejlődésébe enged közelebbi betekintést.

Előljáróban részletes képet kapunk a gyártási problémáikájáról, melynek legfontosabb forrásai természetesen az öntőminták. Bár ilyen az elterjedési területéről nem ismeretes, bizonyítottan véli a kétrészesek mellett az

egyrészes minták használatát is. Említésre méltó, hogy szörvényesan ugyan, de előfordulnak régi anyagból, így lemezes és lándzsa csüngőből átalakított borotvák, valamint az is, hogy a markolat néha organikus anyagból (fa, csont, agancs) készült. A két- és egyélű borotvák egész sora díszített, mindkét oldalon majdnem azonos mintázzal. Gyakori jelenség, hogy a borotvával együtt a fenőkövet is a sírba helyezték.

A bevezető fejezetben területenként ad áttekintő képet e tárgytípus előfordulásairól a szerző, s ezt rövid kutatástörténettel, valamint kronológiai összefoglalással egészíti ki. Megtudjuk, hogy a Brit-szigeteken régibb bronzkornak megfelelő Wessex kultúra fiatalabb szakaszában már használtak borotvát, szemben Franciaországgal, ahol még a középső bronzkorban is igen kevés az ilyen használati tárgy, csakúgy, mint az NSZK nyugati tartományaiban, ahol a fiatalabb bronzkori urnamezős kultúrában válik kissé gyakoribbá.

A kutatástörténeti részből megtudjuk, hogy e szerzőszámok használatának módja csak a svájci cölöpépítmények és az etruszk temetők rendszeres feltárását követően, a XIX. sz. második felében vált ismeretessé a szaktudomány számára. Mindenekelőtt Angliában, Franciaországban és Itáliában foglalkoznak e tárgyak tipológiájával a nagyobb összefoglaló jellegű munkák. Az újabb ásatások közül a dél- és délnyugat-franciaországi nagy urnatemetők érdemelnek megkülönböztetett figyelmet a meglehetősen gyakori borotvamellékek miatt (Languedoc). Ezek között olyan borotvákrol is szó esik, melyek prototípusai az Alpok térségéből, sőt Magyarország területéről származhattak oda.

A borotvák osztályozásában nem kis nehézséget jelent a különböző területeken használatos, egymástól eléggé eltérő kronológiai rendszerezés. Pl. a Rajna folyó és Franciaország közötti területen, Dél-Hollandiában és Belgiumban a dél-németországi urnamezős terminológia használatos, ugyanakkor Westfáliában és Észak-Hollandiában Montélius rendszere alapján osztályozzák a borotvákat. A francia kutatás viszont a közép-európai példát követi e téren. Még bonyolultabb a helyzet a Brit-szigeteken, ahol különböző regionális rendszerek léteznek.

Az egyébként nem könnyen áttekinthető, terjedelmes kötet egyik érdeme az az összefoglaló jellegű áttekintés, amelyből azok is tájékozódhatnak a borotvák családjának nyugat-európai előfordulásairól, tipológiájáról, akik nem kívánják végigolvasni a tekintélyes terjedelmű anyaglistát.

A későbronzkor kezdetéig a tárgyalta területen kizárólag kétélű borotvákat használtak, ill. mind ez ideig csak ilyenek kerültek elő, s csak ezt követően jelentkeznek az egyélű típusok; Westfáliában és Kelet-Hollandiában északi változatok, Közép-Európa délnyugati régióiban, Dél-Angliában, Nyugat-Franciaországban az ún. Phalbau kör borotvái. A korai vaskorból már hiányoznak a kétélű típusok, s az egyélűeket is egyre inkább vasból gyártják.

A legtöbb kérdőjelet a Brit-szigetek korai bronzkorának „dolchartigen” borotvái vetik fel, melyek esetében joggal vetődik fel az egyidejűleg több célra való használhatóság (kés, tör, borotva). Ezek borotvaként való alkalmazását már korábban Piggott és Binchy is hangsúlyozták, bár ez nem tűnik mindenáron meggyőzőnek.

A tipológiai ismertetés tárháza azután kimeríthetetlen a különféle típusokban, változatokban és variánsokban. Ezek természetesen területenként és koronként változnak. Ezek közül néhány számunkra érdekesebbet kiragadva említhetjük a Lochamot idéző onsmettingenit, vagy azokat a kétélű, áttört pengéjű dél-franciaországi variánsokat, amelyek hasonlatossága a hazai nagybátányi és az itáliai Peschiera darabokkal elvitathatatlan. Nem ismeretlenek a területen egyes félholdas változatok sem, melyek ugyancsak Itáliát idézik. A borotvák többségét persze azok a számunkra ismeretlen típusok képezik, melyek az északi és nyugati régiókban voltak használatban.

A kötet további érdeme az a részletes vizsgálat, amely a borotvák előkerülési körülményeire irányul. Ez a hatalmas anyag érdekes következtetések levonására alkalmas; a sírok példányai alkalmat adnak egyes teme-

tők szociológiai értékeléséhez (pl. a karddal együtt előforduló példányok, az eltemetett korábbi társadalmi rangja stb.). Nem kevésbé jelentősek a folyóból, barlangokból származó borotvák, melyek votív jellegüknél fogva a kultusz régiójába vonhatók. A Winterslow-i halomsírban a borotvával együtt emberi szőrmaradványok is előkerültek, s ezekről a vizsgálatok kiderítették, hogy a szemöldökről valók. Miután az is nyilvánvalóvá vált, hogy e szőrszálak több egyedhez tartoznak, arra gondolnak, hogy bizonyos keleti népekhez hasonlóan a sírba temetkezők körében is a gyász jele volt a szemöldök borotválása.

A számtalan típust és altípust ismertető kötetnek csak néhány érdekesebb részletét ragadhattuk ki annak illusztrálására, hogy akit közelebbről is érdekel a téma, nehéz, de érdekes olvasmányhoz juthat e kötettel. Tájékozódásunkat lényegesen megkönnyíti néhány jól összeállított regiszter, a részletes bibliográfia, valamint különféle táblázatok, ábrák, térképek vannak segítségünkre a nyugat-európai borotvák tárházának áttekintésében.

Kőszegi Frigyes

M. Gedl, Die Dolche und Stabdolche in Polen. Prähistorische Bronzefunde Abt. VI, Band 4. München 1980. C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung. 77 lap, 43 rajzos tábla.

Alaposabban átlapozva M. Gedl könyvét, néhány dolog azonnal szembetűnik: legelőször is az — különösen a Kárpát-medence bronztárgyakban gazdag forrásanyagához szokott kutatóknak —, hogy Lengyelország meglehetősen nagy területen eddig mindössze 213 bronztör, ill. alabárd került felszínre; mindezeket a szerző formai-szerkezeti-kronológiai különbségek szerint mintegy 40 típusba sorolja; amint a fontosabb típusok 22—26. táblán közölt elterjedési térképei mutatják — a rézkoriakat kivéve, amelyek a Visztula felső folyásvidékén koncentrálnak —, a tárgyalta fegyverek többsége Nyugat- és Közép-Lengyelország területéről ismert; szerencsésnek mondható, hogy a kötetben írtékelt török mintegy harmada leletegyüttesből (főleg sér- és raktárletelek) származik; annak ellenére, hogy a lengyelországi bronzkor I—II. periódusából származó fémleletek spektrálanalitikai vizsgálatát elvégezték, miután az eredményeket még nem publikálták, az érelelőhelyekre, műhelyekre vonatkozó esetleges következtetések lehetőségétől, sajnálatosan, a szerző elesett.

A kötet Bevezetés című, példamutatóan tömören fogalmazott fejezetében (1—10. lap) közli M. Gedl azt a kronológiai szinkrontáblázatot (1. kép), amelyet a J. Kozłowski által kidolgozott rendszerre épít. De itt kapunk választ a lengyelországi török relatív kis számának két, egymástól független okára is: e fegyver a szobanforgó területen főleg, ha természetesen nem is kizárólag, a bronzkor I—II. periódusában volt használatban (később a kardok kerültek előtérbe), továbbá, a világháború során — a múzeumok pusztulásakor — közülük sok megsemmisült. Követendőnek tekinthető, hogy a szerző a könyvben elemzett török alaptípusait (tömör markolatú török, törpengék, alabárdok) pontosan körülírja, azaz: egyértelmű terminológiai meghatározást ad (4. lap).

Ezt követően rövid összefoglalásokat olvashatunk az egymást követő periódusok törjeiről. Számottevőbb mennyiségben réztárgyak először a bodrogkeresztúri kultúrával egyidőben tűnnek fel Kis-lengyelország nyugati felében (Wyciąże—Złotniki és Brześć Kujawski csoport), köztük az első török is, amelyek szlovákiai Malé Leváre-i típusba tartozó példányokhoz és a Tripolje kultúra törjeihez hasonlók. Az ún. Schnurkerámia kultúra feltűnése utáni időből kevesebb tör ismert.

A korai bronzkorban az aunjettizi kultúra sziléziai—nagy-lengyelországi csoportjának és az attól északra fekvő, általa befolyásolt Iwno és Grobia—Śmiardowo kultúra területén került felszínre a legtöbb tör. A bronzkor I. periódusában az eredetileg organikus anyagból készült markollal ellátott török egy része a szerző szerint keleti,

ill. Kárpát-medencei import; a viszonylag nagyszámú tömör markolatú tör közül főleg az Aunjetitz-i és az Odera—Elba típusba tartozóak kerültek felszínre. Egy részüket — különösen az utóbbiak közül — helyi készítésűeknek tartja M. Gedl, bár öntőmintáik még nem kerültek elő a tárgyalt területen. Ritkábbak a feltehetőleg Közép- ill. Nyugat-Európából importált példányok (szászországi és svájci típus). Az impozáns alabárdok közül főleg az ún. mecklenburgi és a nagy lengyelországi típusba tartozó példányok terjedtek el Nyugat-Lengyelország területén. Közülük néhány kiemelkedő személy sírjából származik (Łęki Małe, Kotla).

A lengyelországi középső bronzkor (II. periódus, III. periódus első fele) kezdetén a halomsíros kultúra hatása jelentős változásokat eredményezett a fémművességben is. Eltűntek az alabárdok, az aunjetitzi típusú tömör markolatú, ill. a trianguláris pengéjű török. Az ún. előlausitzi kultúra idején a Krzelów-i típusú tömör markolatú török (hasonlók a koszeri típusúakhoz) és a Sauerbrunn-i típusú tőr kardok, továbbá a trapézalakú markolatlapos török is feltűnnek. Később pedig a markolatnyújtványos török különböző típusainak használata kerül előtérbe.

A későbronzkoriak, ill. a korai vaskor elejéről származóak közül néhány déli eredetű tört (Peschiera típus; antennás markolatú) és több keleti jellegűt vesz számba a szerző. Utóbbiak itteni feltűnését három, időben egymást követő népmozgalommal hozza kapcsolatba M. Gedl: a Noa kultúra előnyomulása, az ún. kimmer expanzió és a szkítai nyugati irányú elmozdulása.

A fentebb vázlatosan ismertetetteket a kötet nagy részét kitöltő típuselemzések során (11—68. lap) részletesen fejti ki a szerző. Ami talán vitatható: a helyenként túlzónak tűnő tipológiai elkülönítés, hiszen gyakorta egy-két példány képvisel egy típust ill. valamely típusvariánst. A Prähistorische Bronzefunde köteteknél megszokott jól áttekinthető apparátus (69—77. lap) és a kitűnő rajzok segítségével könnyen áttekinthető munkát kaptunk kézhez. Hasznosan forgathatja a Kárpát-medence bronzkorával foglalkozó kutató is, hiszen számos, törjeinkhez jól kapcsolható korai és késői példány található benne — színvonalas értékeléssel.

Kovács Tibor

M. Gedl, Die Rasierrmesser in Polen, Prähistorische Bronzefunde, Abteilung VIII, Band 4. München 1981. C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung. 75 lap, 39 tábla.

A PBF VIII/4. kötetében a Lengyelország területén előkerült bronzborotvákkal ismerkedhetünk meg Marek Gedl tollából. A közlés jelentőségét nem utolsósorban az adja meg, hogy olyan területről van szó, melynek az őskor folyamán egyaránt voltak kapcsolatai Közép-Európával, valamint a kontinens északi és keleti régióival. E széles körű kapcsolatok természetesen a bronzművesség termékeiben is tükröződnek, amint ezt jelen esetben a borotvák esetében tapasztalhatjuk.

A viszonylag kis terjedelmű kötet összeállításánál a szerzőnek olyan kitűnő példa állt rendelkezésére, mint a Jockenhövel által korábban közreadott, a közép-európai borotvákat tartalmazó kötet, s ennek érthetően kelet-európai vonatkozásai is vannak.

Az általános bevezetőből megtudjuk, hogy e mindennapi életben nélkülözhetetlen használati tárgyakat — melyek egyaránt alkalmasak voltak borotválkozásra és hajvágásra — formai jellegzetességeik alapján osztályozzák. Mindenekelőtt két nagy csoportjuk határolódik el egy-, ill. kétélű változataik alapján. Nem kevésbé fontos a nyélképzés módja. Az alapvető formai különbözőség többnyire regionális elhatárolódásra utal, ugyanakkor jelentősége van ennek az időrend meghatározásánál is.

Arról is tájékozódhatunk Gedl bevezetőjében, hogy az öntött példányok egy- és kétrészes mintákban készültek, de előfordulnak lemezből kalapált borotvák is. Feltét-

lenül figyelmet érdemelnek azok az adatok, amelyek egyes borotvaleetekkel együtt előforduló fa- és bőrtok maradványairól adnak számot.

A mai Lengyelország területéről 315 bronzborotvát sikerült összegyűjtenie, bár nyilvánvalóan sokkal több lehetett eredetileg. A második világháború pusztításai elsősorban Észak- és Nyugat-Lengyelország régészeti anyagát érintették, ahol igen sok volt a lausitzi kultúrából származó síranyag. Ezekről — sajnos — még a feljegyzések sem igen maradtak fent. Ezért alacsony a hiteles sírgyűtesekből származó borotvák száma. Csupán a második világháborút követő rendszeres ásatások növelték az ilyen jellegű leletek arányát, mindenekelőtt Lengyelország nyugati részében.

Rövid áttekintést kapunk a kötetből az ország bronzkoráról és korai vaskoráról, illetőleg a korszak különféle lokális leletesoportjairól. A lausitzi, majd az ebből kibontakozó urnamezős kultúra területi fázisai biztosították azt a kulturális miliőt, melynek keretei között a délről, nyugatról és északról átvett importok nyomán a kötetben közölt különféle borotvákat gyártották, ill. használták.

Közép-Európa északi részével, valamint közvetlenül Észak-Európával mutatni kapcsolatot az ún. szalagformájú, egyélű borotvák, melyek a lengyelországi anyag jelentős hányadát alkotják. Ennél lényegesen alacsonyabb azon típusok száma, melyek délről és nyugatról, vagyis a Duna-vidékről származó importok mintájára kerültek gyártásra. A borotvák legtekintélyesebb hányadát a lausitzi kultúra trapéz pengéjű változatai alkotják. Ezek leginkább Nagylengyelország nyugati részén otthonosak, szemben Sziléziával, ahol a bronzkor második felében kétélű borotvákat használtak, majd a Dél-Európában és a Duna-vidéken otthonos félholdas változatok jöttek divatba.

Lengyelországban a lausitzi kultúra kezdetével szinte egyidőben kerültek több helyütt is használatba ezek a mindennapi életben igen gyakori használati eszközök. Ezt követően, a helyi kronológiai rendszer szerinti III. periódustól egészen a La Tène kor kezdetéig gyártották bronzból e tárgyakat. Említésre méltó, hogy a korai vaskor időszakában már vasból is készültek a trapéz pengéjű példányok.

Bár a megvizsgált sírleletekhez képest viszonylag kevés a borotvát is tartalmazó sírok száma, a közölt anyag jó része sírlelet. Általában 2—3 borotva esik többszáz feltárt sírra. Még ennél is szórványosabban fordulnak elő a telepről és a raktárleletekből származó darabok. A borotvák mellett néhány egy- és kétrészes öntőminta arról is tanúskodik, hogy a kimondottan importpéldányok nyomán haladéktalanul megindulhatott e tárgyak helyi gyártása. Úgy tűnik, ez vonatkozik azokra a kétélű borotvákra is, melyek eredete kétségtelenül a középső Duna-vidék felé mutat. Külön figyelmet érdemel a Szececinből származó, áttört markolatú borotva, amely meglepő hasonlatosságot árul el a Čaka-i halomsír ismert példányával.

Nemegyszer olvashatjuk a szórványosan előkerült borotvákrol, hogy azok folyómederből származnak. Ezek esetében óhatatlanul felmerül — más tárgyakhoz hasonlóan — a votív jelleg, amely jelenség az őskori Európa legtöbb területén a vallási élet szférájába utalja az ilyen körülmények között napvilágra került tárgyak jelentős hányadát.

Sajnos ez a kötet sem mentes a rendkívül aprólékos, sokszor egykét darabra szorítózkodó tipológiai rendszerezéstől, amely igen nehezíti teszi az alaptípusok körében való tájékozódást. Egyaránt vonatkozik ez az egy- és kétélű formákra. Az előbbieket közül talán emeljük ki az ún. félholdas pengéjűeket. A két legismertebb változat, a Herrnbaumgarten és az Obleskovec a lengyelországi anyagban is képviselve van, több variánsal is. Bár ezek eredete is a Dunavidék felé mutat, öntőminták igazolják helyi előállításukat.

A szalagpengéjű, egyélű borotvákrol már esett szó, s itt csupán annyit jegyzünk meg, hogy ezek markolatuk kialakítása alapján ugyancsak több változattal bírnak. Használatuk már a bronzkornak fiatalabb szakaszára, sőt esetenként a korai vaskor kezdetére szorítkozik. Ugyan-

így a bronzkor legvégére, az V. periódusba kelteznek a lemezről kalapált darabokat.

Az anyaglistát a szokásos irodalmi összefoglalás, a helyregiszter és a táblarész egészíti ki. A kötetben szereplő borotvák ábrái mellett jól szerkesztett elterjedési térképeket és zárt anyagegyüttesek rajzait találjuk.

Kőszegi Frigyes

A. Vulpe, Äxte und Beile in Rumänien I. Prähistorische Bronzefunde, Abt. IX, Band 2. München 1970. C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 118 lap, 4 szöveggörgető ábra, 89 rajzos tábla.

Igaz, némileg vitatható módon, de a mintegy másfél évszázados intenzív őskorkutatásban is kialakult egy olyan szemlélet, hogy a tárgyi emlékek bizonyos fajtáit „vezérleletnek” tekintik. Nemegyszer a kutatók ezeket tartják olyan forrásbázisnak, amelyek legjobban tükrözik adott korszak gazdasági, kereskedelmi, társadalmi vagy éppen technológiai változásainak eredményeit. E felfogás jegyében fordultak a szakemberek mindig különös figyelemmel a fegyverzet emlékei felé. Aligha véletlen, hogy a Kárpát-medencei őskorkutatásban a bronz harcibalták és harcicsákányok kerültek az érdeklődés homlokterébe. Ugyanis a halomsíros kultúra térhódításáig, tehát a későbronzkor kezdetéig ezek voltak a vidék lakosságának leghatékonyabb fegyverei. Nyilvánvalóan ennek következménye, hogy a Kárpát-medencében, más területekhez viszonyítva, sok-sok változatban és igen nagy számban kerültek felszínre az i. e. 2. évezred e sajátos, támadó és védőfunkciót egyaránt betöltő fegyverei. Ebből is adódóan a típusvariációk tér- és időbeli rendszerezése majd minden kutatói generáció kísérletet tett.

Célkitűzése és szerkezeti felépítése révén a Prähistorische Bronzefunde sorozat jó lehetőséget teremtett arra, hogy az egyes eszköz-, fegyver-, ékszer-típusok a maguk teljességében kerüljenek feldolgozásra. Persze a teljesség igénye és annak gyakorlati megvalósítása a sorozat időbeli, ill. a mai politikai határok adta térbeli keretek szerint értendő. Másfelől nézve, az már a teljesség optimuma lenne, ha Európa egyes, földrajzilag zárt részein viszonylag rövid időn belül jelenhetnének meg egyazon tárgytípus más-más országokban készülő feldolgozásai. Sok objektív ok miatt ez sajnos szinte elképzelhetetlen. Éppen ezért tartjuk szerencsésnek, hogy a Kárpát-medencében talált bronzbalták és harcicsákányok szisztematikus feldolgozása során a romániai (A. Vulpe, PBF IX, 2 és 5), a szlovákiai (M. Novotná, PBF IX, 3) és az ausztriai (E. F. Mayer, PBF IX, 9) kötetek szűk egy évtizeden belül megjelentek. (E tény is szinte sürgető igénnyel ösztönözheti az érintetteket a hasonló jogszárvai és magyarországi kötetek mielőbbi elkészítésére.)

Miután az erdélyi érdeklőhelyekre épülve jelentős fémfeldolgozás bontakozott ki a Balkán félsziget északi részén, ill. a Kárpát-medence keleti felében a bronzkor folyamán, az ilyen témájú romániai munkákat általában széles körű érdeklődés kíséri. Ezen túl A. Vulpe tárgyalta kötetének fontosságát még az alábbiak is aláhúzzák: a mű témáját adó nyéllyukas csákányok más területről származó alaptípusának helyi gyártása már a bronzkor elején megindult; a másik „főtipust” képviselő, a Kárpát-medencei népek által olyannyira kedvelt nyakkorongos csákányok kialakulása Erdélyhez, ill. a kapcsolódó vidékekhez köthető; végül, a közölt adatok szerint a szerző 292 lelőhelyről 498 fegyvert dolgoz fel (6, 13. lap), azaz: a tárgyalta típusok Kárpát-medencében talált példányainak több mint a felét.

Mindezek arra utalnak, hogy az érintett forrásanyag objektív adottságai és a bronzkorkutatás konvencionálisan kialakított súlypontjai magasra állították az elvárás mércéjét a könyv szerzője számára. Úgy tűnik, a sorozat szerkezeti kötöttségei ellenére, A. Vulpe a jövő kutatása

számára is jól hasznosítható feldolgozást adott közre, ökonómikusan kihasználva a tárgykörben rejlő szakmai lehetőségeket.

A könyv négy fő részre tagolódik: Bevezetés (1–25. lap), a leletanyag típusok szerint tagolt értékelő bemutatása (26–103. lap), irodalmi, tárgy- és lelőhely-mutatók (106–118. lap), rajzos táblák: a fegyverek egyedi rajzai (1–41. tábla), elterjedési térképek (42–54. tábla), csákányt magukba foglaló leletegyüttesek (55–89. tábla).

A Bevezetés-ben ad áttekintést a szerző a romániai bronzkori kultúrák relatív kronológiai rendszeréről, a tárgyalta fegyverek eddigi kutatásáról, végül ismerteti a feldolgozás metodikai vázát, ill. a csákányok tipológiai felosztásának módját. Miután Románia bronzkoráról újabb részletes összefoglaló munka nem készült, különösen hasznos A. Vulpe néhány oldalas áttekintése a hatvanas évek végének kutatási helyzetéről (1–6. lap). Hozzátehetjük: a legutóbbi évtized néhány jelentősebb romániai publikációja szerencsére oldani látszik azt a merev felfogást, amely a középső bronzkor belső időrendjét — bázis adatként — a monteoriui telep stratigráfiájához viszonyítja. Mivel a kötetben feldolgozott 498 fegyver döntő többsége (386 példány) depot részeként került felszínre, az egyes típusok felosztása és elemzése során fontos szerepet kapott az eddigi munkákban több ponton eltérően értékelt kincs- és raktárlelet horizontok megítélése. A. Vulpe általánosságban M. Rusu sémáját tekinti irányadónak. (M. Petrescu-Dîmbovița korpuszserű feldolgozása csak a hetvenes évek végén jelent meg.)

Mind a nyéllyukas, mind a nyakkorongos csákányok esetében a szerző — egészét tekintve — új tipológiai rendszert dolgozott ki. Ennek szélesebb körű nemzetközi átvételét viszont éppen az lassíthatja, hogy az elmúlt évtizedekben többféle, az egyes országok kutatásában már meggyökeresedett felosztás és terminológia látott napvilágot (vö. 6–9, 13–20. lap). Ezért szerencsés, hogy A. Vulpe sok esetben megtartotta a nemzetközileg közismert típusneveket; a nyakkorongos csákányok esetében pedig nem egy teljesen újat kreált, hanem I. Nestor, igaz részleteiben már többek által módosított, de széles körben ismert korábbi felosztását tekinti alapnak.

A jelentős nagyságrendű leletanyag típusonkénti — a funkciót, a használat idejét és az elterjedést részletező — értékelésével a szerző a szóba jöhető közeli-távoli analógiák teljességére épít. Ez a precizitás és a széles körű ismeretanyag könyvének egyik erénye. Miután — részben saját hibánkból — jó évtizedes késéssel készül recenzióink, a részleteket érintő kritikától el kell tekintenünk. Több idevonatkozó újabb lelet és néhány friss monográfia ismeretében nem lenne helyénvaló a könyv esetleg módosítását néhány megállapítást itt boncolgatni. Ezt egyébként a nyéllyukas csákányokkal kapcsolatban — ahol jól tudunk a tárgyalta munkára építeni — megtettük (ComArchHung 1982, 31–46). Különben is meggyőződésünk, hogy szerkezeti felépítésük miatt a PBF-kötetek kisebb-nagyobb típuselemzéseit a nálunk lehetséges rövid recenziók keretében igazi kritikai bonckés alá venni szinte lehetetlen.

Rendszerének vázát, ill. eredményeinek eszenciáját a szerző két jól áttekinthető időrendi-tipológiai táblán összegezi (1–2. kép). Hogy az egyes típusok egymástól szinte csak lényegtelen formai-szerkezeti eltérések alapján történő elkülönítése mennyire lesz időtálló, és mennyire csak adott kutatási stádium kifejezője, várhatóan csak a hiteles telep- és sírleletek bővülése, a műhelyekre biztosan utaló öntőminták számának növekedése után lesz majd igazán megítélhető. Miután — a nyéllyukas csákányok kivételével — a Kárpát-medencében élt bronzkori népek által használt különböző csákányokat A. Vulpe sok helyütt a romániai példányokon túlmutató módon értékeli, munkája — még ha az újabb adatok helyenként módosítani is fogják — bázisértékűnek tekinthető.

Kovács Tibor

A. Vulpe, Die Äxte und Beile in Rumänien II. Prähistorische Bronzefunde, Abt. IX, Band 5. München 1975. C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung IX + 95 lap, 1 melléklet, 63 tábla.

A sorozat követelményeinek megfelelő alapossággal végzett gyűjtő- és rendszerező munka általánosítható eredményeinek summáját könyve első részében adja közre a szerző. Mivel a közölt leletanyag több mint felét rézcákányok, ill. korai rézkori rézbalták alkotják, a mondanivaló döntően az ezekkel kapcsolatos problémák szempontjából jelentős. A történeti és kronológiai kérdéseket illetően Vulpe szűkszavúan és óvatosan fogalmaz, ami részben azzal magyarázható, hogy az alapvetően forrásközlő jellegű munkának nem lehet feladata a korszak legvitatottabb kérdéseinek eldöntése, vagy akár csak részletes elemzése. Mindazonáltal hangsúlyoznunk kell, hogy csupán egy rendkívül törekeny „jobb híján megoldás” lehet az a feltevés, mely a Černavoda kultúrák és Ezero tipológiai egyezései alapján kialakított időrendet mechanikusan és közvetlenül a trójai rétegsorhoz kapcsolja, és ezzel mintegy átvezeti a rézkori kronológia hajóját a kalibrált rádiokarbon adatok elfogadásának Szküllája és a „rövid” kronológia Kharübdise között (8. o.). Ettől eltekintve korrekt és világos a tárgyalt terület és korszak kulturális fejlődésének bemutatása, amelyen belül Vulpe igyekszik az egyes jól meghatározott típusokat pontosan elhelyezni. Nem szorul bővebb kifejtésre, hogy az egyes típusok és változatok párhuzamossága vagy időrendi eltérései sok esetben nem állapíthatók meg teljes bizonyossággal, az erre vonatkozó feltevések táblázatba foglalt rendszere (Abb. I.) csak a nagyobb egységek egymáshoz való viszonyát illetően tekinthető szilárdnak. Jól datálható leletegyüttesek és stratigráfiai adatok híján sokszor eleve kétséges a Szerző által feltételezett „leszármazási vonal”, különösen az egyszerű formák, így a Vidra, Pločnik, Codor, Buciumi típusok esetében. A tipológiai spekulációk zsákutcáját, a kategorizálás objektív határait jelzi a kényszerűségből alkalmazott „kevert formák” (Mischformen) terminus. Ezekkel olyan tárgyakat jelöl a szerző, amelyek nem „előzmények”, nem is „átmeneti formák”, tehát nem illeszthetők be a „típusfejlődés” keretébe.

Más természetű probléma merül fel abban az esetben, ha egy jól datáltnak vélt eszköz típus kronológiai jelentőségét túltérteljük anélkül, hogy a datálás megváltoztathatóságát figyelembe vennénk. Jó példa erre a Marosdésén talált jászladányi típusú balta. Annak alapján, hogy a jászladányi típus jól keltezhető a bodrogkeresztúri korszakra, szilárdnak látszott a marosdéseai temető párhuzamosítása a Bodrogkeresztúri kultúra fejlett szakaszával. A jászladányi típus viszonylag korai előfordulásának felismerése tette végül is lehetővé, hogy a marosdéseai temető kronológiai helyzetét is realitásban ítélje meg a kutató. Vulpe még a balta feltételezett késői volta alapján utasítja el P. Roman javaslatát a temető korai keltezésére (47. o.).

A technológiai, metallurgiai kérdéseket illetően Vulpe munkája jól tükrözi az általános bizonytalanságot. A rézcákányok előállításának még jó néhány részlete tisztázatlan. A nyitott, illetve egyrészes formába való öntés mellett főleg a hevített állapotban való kalapálás, formálás feltételezhető, ugyanakkor valószínű, hogy a nyéllyukas csákányok egy részét olyan formába öntötték, amelyet az öntés után megsemmisítettek, a többszöri felhasználásra is alkalmas öntőformakészletek még nem voltak használatban.

A közölt anyag kisebb részét kitevő lapos balták és peremes, valamint szárnyasbalták lényegesen kevesebb lehetőséget kínálnak a recenzióknak arra, hogy kiegészítéseket tegyen. A laposbalták típusfejlődését Vulpe szerint még nem lehet pontosan követni — szerintünk még annyira sem, mint ezt Vulpe feltételezi, egyáltalán nem nyilvánvaló ugyanis, hogy a szélesebb forma a keskenyből „fejlődött”.

A romániai rézkor összes eszköz- és fegyvertípusát és a korabronzkori laposbaltákat közlő munka a leletanyag és a szakirodalom széles körű ismeretéről tanúskod-

dik és a PBF többi kötetéhez hasonlóan igen hasznos segítség a korszak minden kutatójának. A pontos leírások, a jól kidolgozott térképek és a könnyen értelmezhető rajzos táblák egyaránt segítik a kötet használhatóságát.

Ecsedy István

A. M. Leskov, Jung- und spätbronzezeitliche Depotfunde im nördlichen Schwarzmeergebiet I. (Depots mit einheimischen Formen). Prähistorische Bronzefunde, Abt. XX. Band 5. München 1981. C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung. 113 lap, 15 tábla.

A sztyeppéről és a középső Dnyeper-vidékről származó bronzleletek közül ez a kötet a helyi készítésű tárgyakat tartalmazó bronzleleteket adja közre. Összesen 17 leletegyüttes leírása alkotja a munka első fejezetét. Ezek nagy többsége az i. e. 13–8. századból származik, s csak egy tartozik az i. e. 15. század emlékei közé. A leírások minden szükséges adatot — lelőköri körülményeket, tárgyak jellemző vonásait, irodalmat, kormeghatározást, s a leglényegesebb analógiákat — megadnak. A leletekről írt összegzésben a fémvizsgálatok eredményeinek elemzése a felhasznált bronz nyersanyag eredetének meghatározására adott lehetőséget. Eszerint a fiatalabb és a későbronzkorban főleg a Balkán-Kárpátok térségéből és a Volga–Urál vidékéről származó ércet használták fel a sztyeppevidéken a bronztárgyak készítésére.

A munka második fejezete tárgyalja a bronzleletekben levő tárgytípusokat, így a kétfülű tokos baltákat, az egyfülű tokos baltákat, vésőket, lapos baltákat, sarlókat, késeket, tűket, árákat, horgokat, törőket, lándzsahegyeket, nyílhegyeket, borotvákat, üstöket, ékszereket. Mindezeket a tárgytípusokat a szerző gondosan elemzi, formai jegyeik alapján különböző változatokra osztja, kutatva eredetüket, s meghatározva gyártási, használati körüket.

A tárgyalt Fekete-tenger vidéki bronztárgytípusok más területeken való elterjedésének vizsgálata alkotja a kötet harmadik fejezetét. Ilyen típusú bronztárgyak Erdélytől, Bulgáriától kezdve Nyugat-Szibériáig, a Kaukázusig terjedő területeken előkerültek. Területi egységek szerint elemzi ezért a Szerző az egyes tárgyfomák elterjedését, felvázolva a különböző területek, népcsoportok közötti azt a kapcsolatrendszert, amelyeket ezek a bronztárgyak jeleznek. Ezeknek egy része a gödörsíros, Andronovo és Abasevo kultúráinak a Döntől keletre, északkeletre fekvő területén előkerült hasonló tárgyakkal mutat kapcsolatot. Az Észak-Kaukázus bronzleletanyagával is számos rokon vonást árul el a sztyeppevidéki bronz emlékeanyag. Erős kapcsolatokat tartott fenn a sztyeppei népek fémművességével a Dnyeper jobb partjának és Moldva erdős-sztyeppés vidékének bronzipara, amelyet a kölcsönösen átvett bronztípusok tanúsítanak. Nyugat felé a sztyeppevidéki bronztárgyak a legnagyobb számban a Sabatinovka kultúra idején jutottak el, míg a Belozerka időszak idején fennállt kapcsolatokra csak két tárgy utal.

A relatív és abszolút kronológiával foglalkozó zárófejezetben a szerző összegzi a bronztárgyak elemzése során részben már kifejtett megállapításait, azaz a sztyeppevidék bronzkorának megfelelő szakaszaira sorolja be a tárgyalt leleteket. Az i. e. 15–14. századokból, azaz a korai gödörsíros kultúrához, illetve az elősabatonovkai fokozathoz tartoznak a legidősebb bronztárgyak, majd a Sabatinovka kultúra bronzleletei az i. e. 13–11. századból követik őket. Ezt az időrendi meghatározást a középeurópai kronológia alapján keltezhető olyan moldvai, a Noa kultúrába tartozó bronzleletek is alátámasztják, amelyekben észak-pontusi tárgyak is vannak. Nehezebben elfogadható a moldvai ún. trák-hallstatti kultúrák és a Noa–Sabatinovka kort követő Belozerka fokozat késői szakaszával való párhuzamosítása. A Tisza-vidéki gávai kultúrával rokon Lukasevka–Kisinev csoportnak már a korai Belozerka fokozattal egyidejűnek kellett lennie, mivel az közvetlenül követte a Noa kultúrát. Általában a szovjet kutatás az ún. trák–hallstatti kultúra körébe

tartozó Lukasevka—Kisinev, Goligrad csoportokat túlságosan alacsony időpontra, azaz az i. e. 10—7. századokra keltezi, noha leletanyaguk lényegében azonos a Tisza-vidéki gávai kultúra emlékeivel. Ennek kezdete viszont már az i. e. 12. századra keltezhető, míg vége a 9. századon belül van. A sztyeppevidéki bronzleletek nem szolgáltatnak ezzel ellentmondó időrendi adatokat.

Az ismertetett munka felépítése eltér az eddigi Prähistorische Bronzefunde kötetektől, s ez áttekinthetőségét nem segítette elő. Az egyes tárgytypusok koráról, elterjedéséről, kapcsolatokat jelző szerepéről mondtak több helyen, elkülönítve is szerepelnek a kötetben. Összefogottabb, világosabb szerkezet megkönnyíthette volna annak a gazdag adatanyagnak felhasználását, amelyet a munka egyébként tartalmaz.

Kemenczei Tibor

H. Kühn, Die germanischen Bügelfibeln der Völkerwanderungszeit in Mitteldeutschland. Die germanischen Bügelfibeln der Völkerwanderungszeit. III. Teil. Graz 1981. Akademische Druck und Verlagsanstalt. 431 oldal, 95 tábla.

A 'Die germanischen Bügelfibeln der Völkerwanderungszeit' 2. kötetének ismertetésekor a recensens erőt és egészséget kívánt az idős Szerzőnek ahhoz, hogy 5 kötetesre tervezett művét befejezhesse. A sors másképpen döntött: a Szerzőnek nem adatott meg, hogy műve 3. kötetének megjelenését megérje. Így a harmadik kötet a sokat alkotó H. Kühnnek már postumus munkáját jelenti.

H. Kühn munkájának alapkonceptiója a harmincas években alakult ki, hiszen a koncepció szellemében elkészült Rajna-vidéki kötet már 1940-ben megjelent. A jelen kötetet az 1. kötet után több mint 40 esztendővel veheti kézbe az olvasó. Ezalatt az idő alatt nemcsak több, mint egy régész-generáció élete, munkássága telt el, hanem a történelemben is olyan események zajlottak le, melyek a tárgyalt munka földrajzi kereteit is alaposan átrajzolták. A munka címében szereplő 'Mitteldeutschland' időközben politikaiból földrajzi fogalommal alakult át: területének zömét politikailag a DDR alkotja, amelynek területére vonatkozóan időközben B. Schmidt adott szinte teljes anyagközlést háromkötetes művében. Viszont H. Kühn 3. kötete 'Mitteldeutschland' címével ellentétben — a mű alapkonceptiójának megfelelően — tartalmazza a 'határos területek' szerény megnevezés alatt az egykori Kelet-Poroszország (ma részben a Szovjetunió, részben Lengyelország) fibuláinak anyagát is. És ezzel máris a mű egyik legnagyobb érdeménél vagyunk, mert ezeknek a területeknek a leletanyaga a II. világháború alatt annyira elpusztult, hogy jelentős részük csak H. Kühn anyaggyűjtésében maradt fenn.

A mű jellegét a fibulák corpus-szerű kiadása határozza meg. A munka gerincét és lényegét a 360 oldalnyi, ABC sorrendbe szedett 643 tételes fibula-kataszter (lelet-körülmények, leletegyüttesek, keltezés, irodalom) a hozzákapcsolódó 94 táblával együtt adja. Az értékelésre az idős szerzőnek már kevés energiája maradt.

A kötet, földrajzi okok miatt is, elsősorban a százszok és türingek fibuláit gyűjtötte össze (A munkából igen hiányzik egy olyan összefoglaló térkép, mely a kötet összes lelőhelyét feltüntetné!) Az anyag jellemzője, hogy a fibulák nagy száma ellenére is csak három új fibulátípust tartalmaz: az ún. türing, egyenlőkarú és kereszt alakú fibulákat. Ez akkor igazán figyelemreméltó, ha összevetjük az előző két kötet szinte végtelen számú fibulátípusával. A többi fibula viszont különféle frank fibulátípusokat vagy azok változatait képviseli.

Az ún. masurgermán fibulák területileg és formailag is erősen elütnek a kötet 90%-át kitevő egyéb fibulaformáktól. E fibulátípust a régészeti kutatás 1950 után J. Werner nyomán egyértelműen szláv fibulának tartja. Így ezek a fibulák nem tartoznak a kötet tulajdonképpeni anyagához, összegyűjtésükért, megőrzésükért H. Kühnnek elsősorban a szláv régészeti kutatás tartozik köszönettel.

A 'Die germanischen Bügelfibeln der Völkerwanderungszeit' c. háromrészes (Rheingebiet, Süddeutschland, Mitteldeutschland) sorozat több ezer corpus-szerűen vagy összehasonlító anyagként közreadott fibula-fényképével és elterjedési térképeivel H. Kühn ötvenesztendős munkával létrehozott fő művének tekinthető, melynek kritikus használata a Kárpát-medencei koraközépkori régészettel foglalkozó kutatók számára — éppen az összehasonlításba bevont kárpát-medencei leletek vagy az új leletek lehetséges kapcsolatai miatt — a következő fél évszázadban is nélkülözhetetlen kézikönyv lesz. Köszönet érte a szerzőnek — haló poraiban is!

Kiss Attila

J. Giesler, Untersuchungen zur Chronologie der Bijelo Brdo-Kultur. (Ein Beitrag zur Archäologie des 10. und 11. Jahrhunderts im Karpatenbecken.) Praehistorische Zeitschrift, Bd. 56 (1981. Heft 1.) 167 lap, 53 tábla.

Jochen Giesler dolgozata az 1977-ben írott és Joachim Werner müncheni professzorhoz benyújtott doktori értekezésének részlete. Az anakronisztikus „Bjelo Brdo-i kultúra” néven ismert X—XI. századi sírleletek időrendjének tisztázását tűzte célul maga elé a közölt emlékananyag alapján. A néptörténeti kérdésektől távol tartja magát, bár dolgozata zárófejezetében e problémakört is érinti.

A monográfia terjedelmű dolgozat nyolc fejezetre tagolódik: I. Bevezetés. II.: Kutatástörténet. III.: A honfoglaló magyar formakincs és a Bjelo Brdo-i kultúra elkülönítéséről. IV.: Temetőelemzések. (Halimba-Cseres, Fiad-Képuszta, Ellend-Nagygyödör, Ellend-Szilfa, Pécs-Vasas). V.: Formagazdagság és elterjedés. VI.: Relatív időrend. VII.: Abszolút időrend. VIII.: Összegzés és kitekintés.

A kitűzött feladat nehézségét aligha kell különösképp hangsúlyoznom, hiszen köztudomású, hogy X—XI. századi köznépi temetőink kutatottsága fényévnnyi távolságra kullog a pompás mellékletekben gazdag X. századi honfoglaló temetők mögött. Viszonylag keveset tártak fel belőlük teljesen, s azok is zömmel közöletlenek. J. Giesler ráadásul nem tud magyarul, tehát a csak magyar nyelven megjelent hosszabb-rövidebb híradásokat nem hasznosíthatta. Igaz, figyelembe vehette volna az ArchÉrt-ben németül megjelenő évi ásatási jelentéseket. Sajnos, nem vette, pedig így az általa vizsgált temetők elterjedési térképe jelentősen módosult volna.

Az alábbiakban nem térhetek ki részletesen a szerző elemzési módszerére, eredményeinek részletes tagolására, még ha a téma fontosságára való tekintettel ez helyénvaló lenne is, mert a gondolatgazdag dolgozat részletes bemutatása és az általa kiváltott reflexiók tanulmány terjedelművé tennék e bírálatot. Ezért csupán a szerző legfontosabb eredményeinek bemutatására s ezek rövid értékelésére szorítkozom.

A szerzőnek az időrend tisztázására irányuló célkitűzése mindenképpen időszerűnek és fontosnak ítéltető, még akkor is, ha a való helyzetet nem egészen pontosan mérte fel. Az ugyanis semmiképp nem állítható, hogy a magyar kutatás nem lát időrendi különbséget a „klaszszikus” honfoglaló és a köznépi temetők között, s a különbséget csupán társadalmi különbözőségnek véli, s a „köznép” alatt kizárólag magyar etnikumot ért. A szerző tehát félig-meddig nyitott kapukat döngött s igazi német alaposággal — és sajnos, túlzott bőbeszédűséggel — igyekszik a két leletecsoportot egymástól elválasztani s ezt az unalomig agyonismételve az olvasóba „beleszuggérálni”.

Eredményeinek ismertetése előtt talán nem fölösleges egy terminológiai kitérőt tennünk. A szerző világosan látja, hogy a „Bjelo Brdo-i kultúra” elnevezés az őskori kutatásból kölcsönzött, s használata teljesen anakronisztikus egy olyan korban, amikor az írott kútfők konkrét népeket, államokat említenek a szóban forgó területen. Ezért megjegyzi, hogy ezt az elnevezést csupán a kutatásban alkalmazott „kód”-ként használja.

Mindez elfogadható lenne, ha a „klasszikus” honfoglaló hagyatéokra, amelyből ez utóbbi szerinte is „kinő”, nem az „altmagyarisch” (mindenképpen helyesebb lenne: „altungarisch”) jelzőt alkalmazná, amely nem „kód”, hanem etnikus tartalmú megnevezés. Együttes használatuk tehát legalábbis nem logikus.

Giesler arra az eredményre jut, hogy a X. század közepe körül a klasszikus honfoglaló tárgytípusok átnőnek a Bjelo Brdo I. fázisába, amely lényegében átmeneti időszak, s benne még fellelhetők a korábbi tárgytípusok is, az újak mellett. Ez az első fázis a X. sz. második felére és a XI. sz. első harmadára keltezhető. A XI. sz. közepe körül időtől kezdődik a Bjelo Brdo II. fázisa (jellemzője a kisebb átmérőjű, vastagabb, gyakran bordázott S-végű, zömmel ezüst hajkarika), amely átnyúlik a XII. század elejére.

A fenti kronológiába illeszkedő tárgyak (hajkarikák, gyűrűk, kettős csüngők, kar- és nyakpercek, fülbevalók) időrendjével nézetem szerint nagyjában — egészben egyetérthetünk, s ezek az időrendi megállapítások a dolgozat egyik fő erényét alkotják. Maga a kronológiai rendszer főként az S-végű hajkarikák formai változásán alapszik. E szerény ékszerfajtát azonban — éppen az utóbbi évek ásatásai alapján ítélve — korántsem lehet oly biztosan meghatározni, mint Giesler hiszi. Formai változásának fő vonulatát illetően ugyan valószínűleg igaza van a szerzőnek, de joggal tarthatunk attól, hogy a kivételek száma nagyobb a szabály medrébe illeszkedő esetekénél. „Keltező” leletnél pedig ez igen veszélyes tulajdonság. Az ékszerfajta fejlődéstörténetében alighanem jóval nagyobbak a területi különbségek, mint azt korábban véltük.

A női ékszerek Giesler által feltételezett fejlődéstörténete néhol egészen bizonyosan erőltetett. Így például a láncos szív alakú függők csakis e „típusfejlődés” kényszere miatt váltak a kettős csüngők előfutáiraivá.

A szerző a két temetőfajta jellemzésénél azt az idejétmúlt nézetet hangsúlyozza, hogy a honfoglaló temetők 10–25 sírből állnak csupán. A valóság ezzel szemben az, hogy ilyen kis sírszámú, hitelesen és teljesen feltárt temetőt egyet sem ismerünk. Igaz, e régebben feltárt temetők egy részéről — a honfoglalók erősen tagolt társadalma alapján — joggal feltételezhetjük, hogy sírszámuk hiteles, vagy legalábbis közel hiteles, a teljes bizonyosságot mégis a jövő kutatásaitól várhatjuk. A két temetőtípus sokatmondó „átmeneti” formáinak véli a vágatornócihoz hasonló felvidéki temetőket. Lehet, hogy vélekedésével jó úton jár, de korántsem bizonyos. E IX–XI. századi temetők egy részénél ugyanis biztosan nincs kontinuitás, hanem a korábbi IX. századi temető területén a X. században új temetőt nyitottak.

Sorozatos ellentmondásba kergetik egymást a szerző gondolatai akkor, amikor kénytelen-kelletlen mégis megkísérli e kétfajta temetőtípus népi hátterét mérlegelni. „Tárgyfejlődési” eredményeivel ugyan mindegyre azt bizonygatja, hogy a „Bjelo Brdo-i kultúra” a „klasszikus” honfoglaló leletanyagból nő ki, az ebből adódó logikus következtetés azonban nem jut el. Mégpedig azért nem, mert a bjelo brdói tárgytípusok közt olyanok is vannak, amelyek előképe nem lelhető fel a magyarság keleti eredetű tárgyaiban, s itt példaként a nyitott végű sima hajkarikát és az egyszerű lemezgyűrűt említi. Mondanivalóját kissé (de nem túlzottan) karikírozva tehát megállapítását úgy értelmezhetjük, hogy a magyar ötvösöknek arra ugyan még futotta tehetségükből, hogy tarsolylemezeket, varkocskorongokat tucat szám állítsanak elő, de a bronzdrót meghajlításának fortélyait már az „autochton mesterektől” kellett eltanulniok. A szerző egyébként — úgy tűnik — kizárólag a keleten is előforduló tárgyakat véli magyarnak. Gondolatmenetéhez híven ragaszkodva tehát sem a tarsolylemezek, sem a lemezes korongok nem igazán magyar tárgyak. (Arról viszont nem tesz említést, hogy az egyszerű gyűrűk és hajkarikák keleten is bőven fellelhetők.)

Hosszasan teorizál Giesler arról is, hogy a honfoglalás időpontja nem jelenti az első „magyar” tárgyak földbe kerülésének idejét, mivel előbb bizonyos „konszolidációs” időszak telhetett el (137.). Vajon a helyitől gyökeresen különböző anyagi kultúrával rendelkező honfoglaló

magyarság e „konszolidációs” időszakban nem temette el halottait? Érthetetlen továbbá, hogy miért éppen a keleti hagyományt őrző bordás nyakú edények ne fordulhatnak elő viszonylag korai sírjainkban (155.). Mellesleg: a honfoglaló emléktárgyak legkorábbi rétegének elkülönítése terén azért bizonyos eredményeket elért már a magyar kutatás, ha a szerző nem is vesz róla tudomást (154.).

Az elemzés tehát, amelyet Giesler szóban forgó munkájában végzett, valóban „tisztán” régészeti volt, éppen ezért sikeredett túlzottan egyoldalúvá, mechanikussá. A középkorral foglalkozó régész — akarja, nem akarja — már más forrásból is ismert élő társadalmakat vizsgál, az anyagi műveltség szémszögéből. S ha szemellenzót von maga köré, a más jellegű forrásokat számításán kívül hagyja, eredményei csak egyoldalúak lehetnek. Szerzőnk is ebbe a hibába esik, miközben mellékesen elméleti eszmeifuttatásokra kerít sort, vagy nem létező fantomokkal csatázik. Bjelo Brdo helyett pl. azért nem használja a „közép” fogalmát, mert — bár e „kultúra” határai lényegében fedik az egykori magyar királyság határait — a „közép” e területen nem csupán magyarokból állott. No, de ennek ellenkezőjét nálunk tudomásom szerint az utóbbi évtizedekben egyetlen épelméjű tollforgató sem állította. A magyar etnikum XI–XII. századi településterületére vonatkozóan a szerző bátran támaszkodhatott volna Kniezsa István (németül is olvasható) nevezetesen munkájára. Meggyőződésem, hogy a magyar kutatás még hosszú ideig ezt teszi, bármilyen ragyogó új eredményeket is hoz a hajkarika-kutatás szárba szökkenő lendülete.

Giesler Szőke Béla terminológiáját és felfogását kísérelte meg újjal helyettesíteni, alighanem sikertelenül. Lelkiismeretes kronológiai vizsgálataiban azonban jelentősen bővítették ismereteinket. S ha bizonygató szándékát nem önti mindig hosszan és terjengősen csordogáló mondatokba, többnyire lemond elméleti kiruccanásairól, dolgozatát nem csupán felére, harmadára csökkenthette volna, hanem így nehezebb gondolatmenetét egyszerűbben, tisztábban tárhatta volna olvasói elé. A fenti ellenvetések talán némileg elfedték a mű számunkra rendkívül hasznos voltát, amit külön szeretnék hangsúlyozni. Nem csupán kronológiai eredményeit fogjuk bizonyára hosszú ideig hasznosítani, hanem erényei mellett hibái is sokatmondóak. Mindenekelőtt az, hogy köznépi temetőink feltárási terén régészetünk meglehetősen szegényletes elmaradásban van.

Fodor István

Novotný, B., Funde mittelalterlicher handwerklicher Erzeugnisse aus Iglau (Mähren). Wien 1982. Mitteilungen der Kommission für Burgenforschung. Nr. 31. 22 lap, 33 tábla.

A morvaországi Jihlava városát a 13. sz. 40-es éveiben alapítják a környék érceinek feltárására behívott bányászok számára. A magjában máig jól megőrzött középkori város egyes telkein folyó újjáépítés egy sorozat fával bélelt kutat (mérete szerint inkább ciszternát) és emésztőgödört bolygatott meg, a feldolgozás ezek egy részének anyagát mutatja be. A 16 megfigyelt objektumból összesen kilencből sikerült több-kevesebb középkori leletet megmenteni vagy feltárni. A leletmentés miatt sok esetben nem sikerült az objektumok pontosabb megfigyelése.

A feldolgozássorra veszi az egyes lelőhelyeket, és részletesen leírja leleteiket (sajnos ezek képi bemutatása nem tartja meg a leletegyütteseket). Gazdag a jellegzetes helyinek tekinthető kerámia, mely részben a Duna vidéki redukált égetésű kerámia variációiból áll. A ritkán előke-rülő fatárgyak gazdag sorozatban szerepelnek itt: kádár-készítmények és esztergályozott edények (tál, füléskancsó, valamint az ásató által fel nem ismert talpastál is), különféle, részben ismeretlen rendeltetésű faragott fák. Zömük jellegzetes konyhai és asztali használatra szánt edény és így nem fogadhatjuk el azt a véleményt, hogy

ezeket a víz merítésére használták, vagy ételek hűtésére (19. o.) Az előkerült bőrök közt lábbeli részek és keshüvelyek is szerepelnek. Értékes két korai cseppespohár víztiszta üvegből, ezek is korai — 13. sz.-i kerámiával együtt kerültek elő. (A feldolgozásból sajnálatosan nélkülözzük a kormeghatározási adatokat, amire sok jó lelet

nyújtana alapot; az alcím: 13. sz. m. fele — 15. sz. kezdete, tovább finomítható sok esetben.) A beígért további feldolgozást az újabban előkerült leletekről örömmel várhatjuk: tovább bővíthetik ismereteinket egy jellegzetes kézműves lakosságú város anyagi kultúrájáról.

Holl Imre

BIBLIOGRAPHIA ARCHAEOLOGICA HUNGARICA — MAGYAR RÉGÉSZETI IRODALOM 1983

FOLYÓIRATOK — PERIODICA

Hazaiak

AArchH
AHist
AHist(Szeged)
AOr

AgrSz
ARegia
AnnHN
AT
ArchÉrt

BékÉ
BihMÉ
BMHB
ComAH

DMÉ

ÉT
ÉpÉptud

FA
HOMÉ

JPMÉ

MezőMK

Művéd

MűvtÉ

NK
NyJMÉ

RégF

SomMK
SSz

SzabSzSz
SzolMÉ

TermV

VSz
VMMK

Hungarica

- = Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Bp. 34 (1982), 35 (1983)
- = Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae, Bp. 29 (1983)
- = Acta Historica, Szeged 75(1983)
- = Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae, Bp. 36(1982), 37(1983)
- = Acta Romanica, Szeged 7(1982)
- = Agrártörténeti Szemle, Bp. 24(1982)
- = Alba Regia, Székesfehérvár 20(1983)
- = Annales Historico-Naturales Musei Nationalis Hungarici, Bp. 74(1982)
- = Antik Tanulmányok, Bp. 29(1982)
- = Archaeologiai Értesítő, Bp. 110(1983):1
- = Arrabona, Győr 21(1979[1983])
- = Ars Hungarica, Bp. 10(1982), 11(1983)
- = Bányászati és Kohászati Lapok, Bp. 116(1983)
- = Békési Élet, Békéscsaba 18(1983)
- = Bihari Múzeum Évkönyve, Berettyóújfalu 3(1982[1983])
- = Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts, Bp. 58—59(1982)
- = Communicationes Archaeologicae Hungaricae, Bp. 2(1982)
- = Cumania, Kecskemét 7(1982)
- = A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve, Debrecen 1980(1982)
- = Élet és Irodalom, Bp. 27(1983)
- = Élet és Tudomány, Bp. 38(1983)
- = Építészet-Építéstudomány, Bp. 15(1983)
- = Az Érem, Bp. 29(1983):1
- = Esztergom Évlapjai, Esztergom 1981
- = Ethnographia, Bp. 94(1983)
- = Folia Archaeologica, Bp. 34(1983)
- = A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 20(1981[1983])
- = História, Bp. 5(1983)
- = Honismeret, Bp. 11(1983)
- = Humanbiology, Bp. 10(1982)
- = Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, Pécs 26(1981[1982])
- = Magyar Építőművészet, Bp. 1983
- = A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei, Bp. 1981—1983
- = Múzeumi Közlemények, Bp. 1982:1
- = Múzeumi Mozaik, Salgótarján 5(1983)
- = Műzsák, Bp. 1983
- = Műemlékvédelem, Bp. 27(1983)
- = Művészet, Bp. 24(1983)
- = Művészettörténeti Értesítő, Bp. 31(1983)
- = Népi kultúra — Népi társadalom, Bp. 13(1983)
- = Numizmatikai Közöny, Bp. 80—81(1981—82[1983])
- = A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve, Nyíregyháza 15—17(1972—74[1982]), 18—20(1975—77[1983])
- = Oikumene, Bp. 4(1983)
- = Pest megyei Múzeumi Híradó, Szentendre 1982:3
- = Régészeti Füzetek, Bp. 1:36
- = Savaria, Szombathely 16(1982[1983])
- = Somogy megyei Múzeumi Közlemények, Kaposvár 4(1981[1983])
- = Soproni Szemle, Sopron 37(1983)
- = Studia Agriensia, Eger 3(1983)
- = Szabolcs-Szatmári Szemle, Nyíregyháza 18(1983)
- = Szolnok megyei Múzeumi Évkönyv, Szolnok 1981(1983)
- = Technikatörténeti Szemle, Bp. 13(1982)
- = Természet Világa, Bp. 114(1983)
- = Valóság, Bp. 16(1983)
- = Vasi Szemle, Szombathely 37(1983)
- = Veszprém megyei Múzeumi Közlemények, Veszprém 15(1980[1983])
- = Világosság, Bp. 24(1983)

AMN	= Acta Musei Napocensis, Cluj-Napoca
AMPor	= Acta Musei Porolissensis, Zalău
AnzÖAW	= Anzeiger der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien
AAu	= Archaeologia Austriaca, Wien
AR	= Archeologické Rozhledy, Praha
AV	= Arheološki Vestnik, Ljubljana
BJ	= Bonner Jahrbücher, Bonn
	= Bulgarian Historical Review, Sofia
	= Germania, Mainz
JRGZ	= Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, Mainz
JMV	= Jahresschrift für Mitteldeutsche Vorgeschichte, Berlin
	= Klio, Leipzig
	= Latomus, Bruxelles
	= Museum, Paris
PBF	= Prähistorische Bronzefunde, München
	= Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta
SIA	= Slovenská Archeológia, Bratislava
	= Slovenská Numizmatika, Bratislava
SF	= Südostforschungen, München
	= Thracia Praehistorica, Plovdiv
	= Wissenschaftliche Zeitschrift der Humboldt Universität, Berlin
ZFO	= Zeitschrift für Ostforschung, Marburg/Lahn
	= Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, Bonn

ÁLTALÁNOSAK ÉS VEGYESEK — GENERALIA ET VARIA

- Bándi Gábor (red.): Baranya megye története az őskortól a honfoglalásig. Pécs 1979. = Rec.: *Futaky, István*: SF 42 (1983) 357—358.
- Bándi Gábor: Földrajzi nevek és a régészet. = VSz 37 (1983) 244—246.
- Bándi G.: 75 éves a Vas megyei múzeumok központja, a szombathelyi Savaria Múzeum. = VSz 37 (1983) 257—260. ill.
- Bándi G. → *Selmeczi L.*
- Beck, Curt W.: Der Bernsteinhandel: Naturwissenschaftliche Gesichtspunkte. — The amber trade: scientific aspects. = *Savaria* 16 (1982) [1983] 11—23.
- Bereczki Imre: A földmunkák során előkerült régészeti anyag helytörténeti forrásértéke. = *BékÉ* 18 (1983): 1. 89—94.
- Biró-Sey, Katalin—Lányi, Vera: Fundmünzbericht 1979. = *AArchH* 34 (1982) 363—386.
- Biróné Sey K.: Zsámboky János az éremgyűjtő. — János Zsámboky, the coin collector. = *NK* 80—81 (1981—82 [1983]) 57—69.
- Biró-Sey K. → *Gedai I.*
- Bognárné Kutzián Ida: Tompa Ferenc, a kutató. = *ArchÉrt* 110 (1983) 127—129.
- Bökönyi S. → *Selmeczi L.*
- Castiglione, László (rec.): Das Deutsche Archäologische Institut. Geschichte und Dokumente. = *AArchH* 34 (1982) 395—396.
- Czeglédy Ilona (red.): Az 1982. év régészeti kutatásai. = Bp. 1983, 149 p. (RFüz I: 36).
- Dankó Imre: Jelentés a Déri Múzeum 1980. évi munkájáról. = *DMÉ* 1980 (1982) 653—659.
- T. Dobosi Viola: Őskori és római bányászat a Kárpát-medencében. = *Bányászati és Kohászati Lapok* 116 (1983) 586—596. ill.
- Entz Géza: Gerevich Tibor és Hekler Antal emlékezete. = *ArchÉrt* 110 (1983) 125.
- Entz G. → ... *Folia Archaeologica*.
- Erdélyi István: Alexei Pavlovič Okladnikov. = *AArchH* 34 (1982) 387—388.
- Éri, István: Musées hongrois au présent. = *Museum* 140 (1983) 221—223. ill.
- Faller László: Entz Géza irodalmi munkássága. = *ÉpÉptud* 15 (1983) 501—509.
- Fitz Jenő: Megemlékezés Alföldi Andrásról (1895—1981). = *NK* 80—81 (1981—82 [1983]) 141—143.
- Fitz J.: Jelentés a Fejér megyei múzeumok helyzetéről 1980. — Jahresbericht über die Lage der Museen im Komitat Fejér. = *ARegia* 20 (1983) 277—279.
- Fitz, J.: Le canton de Fejér: le Musée István Király à Székesfehérvár. = *Museum* 140 (1983) 228—231. ill.
- Fitz J. → *Selmeczi L.*
- Fodor István: Grafika és régészet. Bánó Attila kiállítása elé. = *SzabSzSz* 18 (1983): 1. 103—108. ill.
- Futaky, I. → *Bándi G.*
- Fülep, Ferenc: Sites archéologiques. = *Museum* 140 (1983) 209—214. ill.
- Fülep F. → *Selmeczi L.*
- Fülöp Gyula: Velence-Üttörőtábor római, avar és honfoglalási régiségei. — Jungpionierlager Velence. Funde aus der Römer-, Awaren- und Landnahmezeit. = *ARegia* 20 (1983) 229—232. ill.
- Fülöp Gy.: Régészeti kutatások. — Archäologische Forschungen. = *ARegia* 20 (1983) 279—282.
- Fülöp Gy. → *Jakabffy I.*
- Gedai, István—Biró-Sey, K. (red.): Proceedings of the International Numismatic Symposium. Bp. 1980. = Rec. *Hahn, W.*: SF 41 (1982) 397—399.; *Huszár, Lajos*: *AArchH* 34 (1982) 393—394.; *Kőhegyi Mihály*: *NK* 80—81 (1981—82 [1983]) 159—160.
- Gedai I.: Pohl Artur (1899—1981). = *NK* 80—81 (1981—82 [1983]) 145—148.
- Gerevich László: Entz Géza köszöntése. = *ÉpÉptud* 15 (1983) 3—5.
- Gömöri János (red.): Iparrégészeti kutatások Magyarországon. Veszprém 1981. = Rec. *Póczy Klára*: *ArchÉrt* 110 (1983) 136—137.
- Gömöri J.: Jelentés a nyugat-magyarországi vasvidék régészeti kutatásáról II. — Meldung über die Forschungen der Fundorte des west-ungarischen Eisenerzgebietes im Komitate Győr—Sopron II. = *Arrabona* 21 (1979 [1983]) 59—86. ill.
- Gunst Péter: Matolcsi János (1923—1983). = *AgrSz* 24 (1982) 456—457.
- Hahn István: Naptári rendszerek és időszámítás. = Bp. Gondolat 1983, 128 p. ill.
- Hahn, W. → *Gedai I.*
- Hárs Éva: A Baranya megyei múzeumok 1981. évi működése. — Die Tätigkeit der Museen des Komitats Baranya im Jahr 1981. = *JPMÉ* 26 (1981 [1982]) 235—240.

- Héthy Zoltán: Összefoglaló jelentés a Bihari Múzeum 1979–1981. évi működéséről. = BihMÉ 3 (1982 [1983]) 287–298. ill.
- Hollstein, E. → Nováki Gy.
- Honfi István: A Somogy megyei Múzeumok Igazgatóságának beszámoló jelentése az 1979-ben végzett munkáról. = SomMK 4 (1981 [1983]) 261–267.
- Huszár L. → Gedai I.
- Jakabffy Imre: A Közép-Duna-medence régészeti bibliográfiája 1967–1977. Bp. 1981. = Rec. Fülöp Gyula: ARegia 20 (1983) 269–270.
- Jakabffy I.: Bibliographia archaeologica hungarica. — Magyar régészeti irodalom 1982. = ArchÉrt 110 (1983) 146–157.
- Kákósy, László: Kazimierz Michałowski (1901–1980). = AArchH 34 (1982) 387.
- Kiss Károly: Ebek harmincadján. = Bp. Szépirodalmi 1982, 366 p. ill. = Rec. Németh Péter: SzabSzSz 18 (1983): 2. 114–115.
- Kőhegyi M. → Gedai I.
- Kristó Gyula (red.): Szeged története. I. A kezdetektől 1686-ig. = Szeged 1983, 810 p. ill.
- Lánji V. → Biró-Sey K.
- Laszkarátné Ács Anna: Száz éve alakult a Mosony megyei Történelmi és Régészeti Egylet. = Honismeret 11 (1983): 2. 21–23.
- Marengo Anna: Kolumbia titokzatos kincsei. = ÉT 38 (1983) 208–210. ill.
- Marosi, Ernő: Die Institutionen der ungarischen Archäologie und die selbständige Organisation der Denkmalspflege. = Die ungarische Kunstgeschichte und die Wiener Schule 1846–1930. Ausstellung. Wien 1983, 22–24.
- Máthé M. → Nepper I.
- Mészáros Balázs: A Somogy megyei Múzeumok Igazgatóságának beszámoló jelentése az 1980–81-ben végzett munkáról. = SomMK 4 (1981 [1983]) 269–291.
- Mócsy András: Hahn István köszöntése. = Világosság 24 (1983) 144.
- Mócsy A. → Selmeczi L.
- Molnár László: A bányászat és a régészet együttműködése. = Bányászati és Kohászati Lapok 116 (1983) 626–630. ill.
- Németh, Péter: Dezső Csallány (1903–1977). = NyJMÉ 18–20 (1975–77 [1983]) 5–7.
- Németh P.: Egy alakuló nemzeti emlékhely: Szaboles. = Művéd 27 (1983) 141–149. ill.
- Németh P. → Kiss K.
- M. Nepper Ibolya—Sz. Máthé Márta: A Hajdú-Bihar megyei múzeumok régészeti tevékenysége 1977–1980 (Leletkataszter). — The archaeological activity of the museums in Hajdú-Bihar county in the years 1977–1980 (A survey of finds). = DMÉ 1980 (1982) 95–115. ill.
- Nováki Gyula: Régészeti és paleoethnobotanikai adatok a „gabonásvermek” kérdéséhez. — Archäologische und paläoethnobotanische Angaben zur Frage der „Getreidegruben”. = MezőMK 1981–1983. 57–94. ill.
- Nováki, Gy. (rec.): E. von Hollstein: Mitteleuropäische Eichenchronologie. Mainz 1980. = AArchH 34 (1982) 446.
- Patay Pál: Emlékezés Tompa Ferencre. = ArchÉrt 110 (1983) 126–127.
- F. Petres Éva: A Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat régészeti tevékenysége az 1982. évben. = ArchÉrt 110 (1983) 132–133.
- Póczy K. → Gömöri J., ... Folia Archaeologica.
- Rozsnoki Zsuzsanna: Nyugat-magyarországi vasbucák fémtani vizsgálata. = Arrabona 21 (1979 [1983]) 87–106. ill.
- Scheiber, Alexander: Jewish inscriptions in Hungary. = Bp. Akadémiai — Leiden, Brill 1983, 434 p. ill. [The Roman period: 11–72].
- Selmeczi László: A múzeumok, akadémiai intézetek és az egyetemi tanszékek együttműködése a régészet és a néprajz területén. (Mócsy András, Fülöp Ferenc, Bökönyi Sándor, Fitz Jenő, Bándi Gábor korreferátumával). = Múzeumi Közlemények 1982: 1. 5–37.
- Selmeczi, L.: Musée et identité nationale. = Museum 140 (1983) 204–208. ill.
- Tókei Ferenc (red.): Nomád társadalmak és államalakulatok. (Tanulmányok) = Bp. Akadémiai 1983, 391 p. (Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 18).
- Zolnay Vilmos: A művészetek eredete. Pokoljárás. = Bp. Magvető 1983, 591 p. ill.
- ... Folia Archaeologica. A Magyar Nemzeti Múzeum Évkönyve XXXI. 1980 — XXXII. 1981. = Rec. Póczy K.—Entz G.: ArchÉrt 110 (1983) 134–136.

ŐSKOR — PRAEHISTORIA

- Adam, K. D. → Dabosi, V.
- Bácskay Erzsébet: Újabb ásatások őskori tűzkőbányákban. Sümeg-Mogyorósdomb (1976–1980). Bakonycsérnye-Tűzkövesárok (1975). — New excavations in prehistoric flint mines (Sümeg-Mogyorósdomb 1976–1980, Bakonycsérnye-Tűzkövesárok 1975). = ComAH 2 (1982) 5–14. ill.
- Bácskay E.—Vörös István: Újabb ásatások a Sümeg-mogyorósdombi őskori kovabányában. — New excavations in the prehistoric flint mine at Sümeg-Mogyorósdomb. = VMMK 15 (1980 [1983]) 7–47. ill.
- Balassa Iván: Az őskori vetőekék és mai megfelelőik közel-keleten. — Prähistorische Säpflüge und ihre neuzeitlichen Äquivalenten in Nahen Osten. = MezőMK 1981–1983. 15–28. ill.
- Bándi, Gábor: Die terminologischen und relativchronologischen Probleme der frühen und mittleren Bronzezeit in Westungarn. = Il Passaggio dal Neolitico all'età del Bronzo nell'Europa centrale e nella regione alpina. Atti del Simposio ... Lazise — Verona 1980. Verona 1982, 168–181. ill.
- Bándi, G.: Der Zusammenhang der Lebensweise mit der Siedlungsschichte in der ungarischen Frühbronzezeit. = Thracia Praehistorica 1982. 221–230.
- Bándi, G.: Das Golddiadem von Velem. = Savaria 16 (1982 [1983]) 81–93. ill.
- Bartosiewicz, L.—Choyke, A. M.: Numerical classification of cattle astragali from pit 55 at Lovasberény-Mihályvár. = ARegia 20 (1983) 37–42.
- Beck, Curt W.—Sprincz, Emma: The origin of amber found at Hallstatt. = AArchH 35 (1983) 171–178. ill.
- Behrens, H. → Ecsedy I.
- T. Biró Katalin: Beszámoló az INQUA XI. kongresszusáról. = ArchÉrt 110 (1983) 129–130.
- T. Biró K.: Egykori exportcikkünk: az obszidián. = TermV 114 (1983) 80–82. ill.
- Bočkarev, V. S. → Kemenczei T.
- Bóna István—Nováki Gyula: Alpár bronzkori és Árpád-kori vára. — Alpár, eine bronzezeitliche und mittelalterliche Burg. = Cumania 7 (1982) 17–118. ill.
- B. Bónis, Éva (rec.): C. Partridge: Skeleton Green, a Late Iron-Age and Romano-British site. London. 1981. = AArchH 35 (1983) 244–245.
- Bouloumié, B.: Remarques sur la diffusion d'objets grecs et étrusques en Europe centrale et nord-occidentale. = Savaria 16 (1982 [1983]) 181–192.
- Bouzek, Jan: Antike Importe im Gebiet der heutigen Tschechoslowakei im I. Jt. v. u. Z. = Savaria 16 (1982 [1983]) 193–201. ill.
- Bökönyi Sándor: Állatmaradványok a tiszalipári bronzkori földvár ásatásaiból. — Animal remains from the excavations of the bronze age earthwork at Tiszalipár. = Cumania 7 (1982) 119–132. ill.

- Burgess, C. → Makkay J.
 Chardenoux, M. B. → Kőszegi F.
 Choyke, Alice M.: Előzetes jelentés a Tiszaug-kéménytől ásátás csontszerszámairól. — Preliminary report on the bone tools from Tiszaug-Kéménytől. = ArchÉrt 110 (1983) 35—41. ill.
 Choyke, A. M. → Bartosiewicz, L.
 Courtois, J. C. → Kőszegi F.
 Dobiat, C.: Menschendarstellungen auf ostalpinen Hallstattkeramik. Eine Bestandsaufnahme. = AArchH 34 (1982) 279—322. ill.
 T. Dobosi, Viola: Data to the evaluation of the middle palaeolithic industry of Tata. — Adatok a tatai középsőpaleolit ipar értékeléséhez. = FA 34 (1983) 7—32. ill.
 T. Dobosi, V. (rec.): K. D. Adam—R. Kurz: Eiszeitkunst im süddeutschen Raum. Stuttgart 1980. = AArchH 34 (1982) 396—397.
 T. Dobosi, V. (rec.): The Emergence of Man. A Joint Symposium of the Royal Society and the British Academy. London 1981. = AArchH 35 (1983) 221—222.
 Dolukhanov, P. → Makkay J.
 Ecsedy, István: The people of the pit-grave kurgans in Eastern Hungary. Bp. 1979. = Rec. Behrens, Hermann: JMV 66 (1983) 397—399.; Trnka, Gerhard: AAu 65 (1981) 324.
 Ecsedy I.: A kelet-magyarországi rézkor fejlődésének fontosabb tényezői. — On the factors of the copper age development in Eastern Hungary. = JPME 26 (1981 [1982]) 73—95.
 Ecsedy I.: Későrézkori leletek Boglárlelléről. — Late copper age finds from Boglárlelle. = ComAH 2 (1982) 15—29. ill.
 Ecsedy, I.: Steppenstämme und ihre Nachbarn. = XI. Internationales Symposium über das Spätneolithikum und die Bronzezeit Xanthi 4—10 Oktober 1981. (Symposia Thracica) 1982, 125—138.
 Ecsedy, I.: Some steppic and Aegean components of the early Bronze age in South-East Europe. = Thracia Prachistorica 1982, 119—131.
 Fekete, Mária: Angaben zu Kontakten zwischen Italien und Transdanubien. = Savaria 16 (1982 [1983]) 129—144. ill.
 Goldman György: Az alföldi vonaldíszes kerámia fiatal szakaszának leletei Békés megyében. — Funde der jungen Phase der Linienbandkeramik des Alföld im Komitat Békés. = ArchÉrt 110 (1983) 24—34. ill.
 P. Hartyányi Borbála: A Tiszaalpár-Várdomb bronzkori lakótelepről származó mag- és termésleletek. — Die von der bronzzeitlichen Wohnsiedlung Tiszaalpár-Várdomb stammende Korn- und Fruchtfunde. = Cumania 7 (1982) 133—164. ill.
 Häusler, Alexander: Die Grab- und Bestattungssitten des Ural- und Wolgagebietes im Neolithikum und in der frühen Bronzezeit und ihre Beziehungen. = Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum 1975 Pars V. Bp. 1983, 135—140.
 Hoddinott, R. F. → Makkay J.
 Honti Szilvia: Rézkori temetkezés Balatonbogláron. — Ein Grab aus der Kupferzeit von Boglárlelle. — Могила медного века в Богларлелле. — Kuproepoka tombo en Boglárlelle = SomMK 4 (1981 [1983]) 25—42. ill.
 Hoppál M. → Okladnyikov, A. P.
 Horváth Ferenc: Kőkor. A fejlődés megtorpanása. Rézkor. Bronzkor. Balkáni eredetű földműves közösségek. = Szeged története I. Szeged 1983, 62—89. ill.
 Kalicz, Nándor: Die terminologischen Probleme der Kupfer- und Bronzezeit in Ungarn. = Il Passaggio dal Neolitico all'età del Bronzo nell'Europa centrale e nella regione alpina. Atti del X Simposio... Lazise—Verona 1980. Verona 1982, 117—137. ill.
 Kalicz N.: Nemzetközi tanácskozás a délkelet- és közép-európai korai neolitikum kérdéseiről Hannoverben 1982-ben. = ArchÉrt 110 (1983) 130—131.
 Kalicz N.: A XII. nemzetközi tanácskozás a rézkor és bronzkor kérdéseiről Újvidéken (Novi Sad) 1982-ben. = ArchÉrt 110 (1983) 131.
 Kalicz-Schreiber, Rózsá: Die terminologischen und chronologischen Probleme der Frühbronzezeit in Mitteleuropa. = Il Passaggio dal Neolitico all'età del Bronzo nell'Europa centrale e nella regione alpina. Atti del X Simposio... Lazise—Verona 1980. Verona 1982, 139—152. ill.
 Sz. Kállay Ágota: A késő bronzkori halomsíros kultúra időszakának leletei Battonya határában. — Die Funde der spätbronzezeitlichen Hügelgräberzeit in Battonya. = ArchÉrt 110 (1983) 42—60. ill.
 Károlyi Mária: Hatezer éves gabonaanya, gabonaleány. = ÉT 38 (1983) 1296—1298. ill. [Sé]
 Kemenczei, Tibor: Das mittelbronzezeitliche Gräberfeld von Gelej. Bp. 1979. = Rec. Soroceanu, Tudor: AMN 19 (1982) 736—738.
 Kemenczei, T.: Die Chronologie der spätbronzezeitlichen Hortfunde im Lichte der südlichen Kontakte. = Savaria 16 (1982 [1983]) 39—43.
 Kemenczei T.: A Tatabánya-bánhidai bronzlelet. — Der Bronzefund von Tatabánya-Bánhida. = ArchÉrt 110 (1983) 61—68. ill.
 Kemenczei, T.: Skythenzeitliches Gefäß mit Reiterdarstellung. — Szkíta kori edény lovasábrázolással. = FA 34 (1983) 51—71. ill.
 Kemenczei, T. (rec.): Říhovský, J.: Die Nadeln in Mähren und im Ostalpengebiet von der Bronzezeit bis zur älteren Eisenzeit. München 1979 (PBF XIII: 5); Bočkarov, V. S.—Leskov, A. M.: Jung- und spätbronzezeitliche Gussformen im nördlichen Schwarzmeergebiet. München 1980 (PBF XIX: 1). = AArchH 34 (1982) 403—405.
 Kemenczei T. (rec.): Rolle, R.: Totenkult der Skythen. Teil I: Das Steppengebiet. Berlin—New York 1979. = ArchÉrt 110 (1983) 141.
 Kibbert, K. → Mozsolics A.
 Kisfaludi Júlia: Szkítakori sír Mezőtúrról. — Погребение скифского времени из Мезотура. — Skythenzeitliches Grab aus Mezőtúr. = ArchÉrt 110 (1983) 69—73. ill.
 Kolník, Titus: Zur Stellung der Slowakei in Süd-Nord-Beziehungen. (Von der ausgehenden Hallstattzeit bis zum Ende der römischen Kaiserzeit.) = Savaria 16 (1982 [1983]) 243—263.
 Korek József: Adatok a Tiszahát neolitikumához. — Beiträge zum Neolithikum auf dem Theissrücken. = NyJME 18—20 (1975—77 [1983]) 8—60. ill.
 Kossack, Georg: Früheisenzeitlicher Gütertausch. = Savaria 16 (1982 [1983]) 95—111. ill.
 Kovács, Tibor: Die terminologischen und chronologischen Probleme der frühen und mittleren Bronzezeit in Ostungarn. = Il Passaggio dal Neolitico all'età del Bronzo nell'Europa centrale e nella regione alpina. Atti del X Simposio... Lazise—Verona 1980. Verona 1982, 153—164. ill.
 Kovács T.: A mezőkomáromi és tiszafüredi nyéltaréjos bronzesákányok. — Die Nackenkammäxte von Mezőkomárom und Tiszafüred. = ComAH 2 (1982) 31—46. ill.
 Kovács, T.: Neuere bronzzeitliche Goldfunde in Ungarn. = Thracia Prachistorica 1982, 320—328. ill.
 Kovács, T.: Latènezeitliches Gürtelblech südlicher Herkunft in Ungarn. = Savaria 16 (1982 [1983]) 145—159. ill.
 Kőszegi, Frigyes: World history and the Urnfield culture. = Savaria 16 (1982 [1983]) 25—32.
 Kőszegi, F. (rec.): M. B. Chardenoux—J. C. Courtois: Les haches dans la France méridionale. München 1979 (PBF IX: 11) = AArchH 34 (1982) 401—402.
 Kurz, R. → Dobosi V.
 Leskov, A. M. → Kemenczei T.
 Lichardus, J. → Patay P.
 Makkay, János: The earliest use of helmets in South-East Europe. = AArchH 34 (1982) 3—22. ill.
 Makkay, J.: Some comments on the settlement patterns of the Alföld linear pottery. = Siedlungen der Kultur mit Linearkeramik in Europa. Nitra 1982, 157—166.

- Makkay, J. (rec.): R. J. Wenke: Patterns in prehistory. New York—Oxford 1980.; E. Strommenger: Habuba Kabira. Eine Stadt vor 5000 Jahren. Mainz 1980.; P. Dolukhanov: Ecology and economy in Neolithic Eastern Europe. London 1979.; C. Burgess: The age of Stonehenge. London 1980. = AArchH 34 (1982) 396—400.
- Makkay, J. (rec.): La rubane d'Alsace et de Lorrain. État des recherches. Strasbourg 1979. = AArchH 35 (1983) 222—223.
- Makkay, J. (rec.): J. J. Taylor: Bronze age goldwork of the British Isles. Cambridge 1980.; R. F. Hodkinson: The Thracians. London 1981. = AArchH 35 (1983) 227—228.
- Makkay, J. (rec.): J. Maringer: Das Kreuz als Zeichen und Symbol in der vorchristlichen Welt. Bonn 1980. = AArchH 35 (1983) 243—244.
- Malinowski, T.: L'ambre jaune baltique et le problème de son exportation pendant les premières périodes de l'âge du fer. = Savaria 16 (1982 [1983]) 113—123. ill.
- Maráz Borbála: A szkíta kori őslakosság Latène-kori továbbélése Kelet-Magyarországon. (Régészeti adatok a Kárpát-medencei kelta-szkíta kapcsolatok kérdéséhez.) — On the survival of the autochthonous population of the Scythian age in Eastern Hungary. (Archaeological data to the question of the Scythian-Celtic connections in the Carpathian Basin.) = JPMÉ 26 (1981 [1982]) 97—119. ill.
- Maringer, J. → Makkay J.
- Martinov, A. I. → Okladnyikov, A. P.
- Mócsy, András (rec.): Die Daker. Archäologie in Rumänien. Köln 8. Juli — 15. Sept. 1980. Mainz 1980. = AArchH 34 (1982) 433.
- Mozsolics, Amália (rec.): K. Kibbert: Die Äxte und Beile im mittleren Westdeutschland. München 1980 (PBF IX: 10). = AArchH 34 (1982) 400—401.
- Müller Róbert: Késővaszkori vaseszközlelet Petneházról. — Späteisenzeitlicher Eisengerätfund aus Petneháza. = NyJME 18—20 (1975—77 [1983]) 61—79. ill.
- Nováki Gy. → Bóna I.
- Novotná, M. → Szathmári I.
- Okladnyikov, A. P. — Martinov, A. I.: Szibériai sziklarajzok. A bevezető tanulmányt Hoppál Mihály írta. = Bp. Corvina 1983, 218 p. 17 t. ill.
- Partridge, C. → Bónis É.
- Patay, Pál: Das kupferzeitliche Gräberfeld von Tiszavalk-Kenderföld. Bp. 1978. = Rec. Lichardus, Jan: Germania 61 (1983) 603—606.
- Patay, P.: Angaben zur relativen Chronologie der Kupferzeit im Karpatenbecken östlich der Donau. = Il Passaggio dal Neolitico all'età del Bronzo nell'Europa centrale e nella regione alpina. Atti del X Simposio... Lazise—Verona 1980. Verona 1982, 107—115. ill.
- Patay, P.: Gesellschaftliche Fragen der Kupferzeit der Ungarischen Tiefebene aufgrund der Analysen der Gräberfelder. = Thracia Praehistorica 1982. 86—97. ill.
- Patek, Erzsébet: Die hallstattzeitlichen Glasperlen Transdanubiens. = Savaria 16 (1982 [1983]) 161—180. ill.
- F. Petres, Éva: Neue Angaben über die Verbreitung der spätbronzezeitlichen Schutzaffen. = Savaria 16 (1982 [1983]) 57—80. ill.
- Říhovsky, J. → Kemenczei T.
- Rolle, R. → Kemenczei T.
- Sherratt, Andrew G.: Early agrarian settlement in the Körös region of the Great Hungarian Plain. = AArchH 35 (1983) 155—169. ill.
- Soroceanu, T. → Kemenczei T.
- Sprincz E. → Beck, C. W.
- Strommenger, E. → Makkay J.
- Szabó, Miklós: Rapports entre le Picenum et l'Europe extra-méditerranéenne à l'âge du fer. = Savaria 16 (1982 [1983]) 223—241. ill.
- Szabó, M.: Audoleon und die Anfänge der ostkeltischen Münzprägung. = ARegia 20 (1983) 43—56. ill.
- Szádeczky-Kardoss Samu: Az agathürsoszok kora (kb. i. e. 600—300). = Szeged története I. Szeged 1983, 98—100, 104—109.
- Szádeczky-Kardoss S. — Trogmayer Ottó — Vörös Gabriella: A dákok és kelták kora (kb. i. e. 300 — i. sz. 10/20). = Szeged története I. Szeged 1983, 109—113. ill.
- Szathmári, Ildikó: Kisapostager Gräber im bronzezeitlichen Gräberfeld von Dunaújváros. = ARegia 20 (1983) 7—36. ill.
- Szathmári, I. (rec.): Novotná, M.: Die Nadeln in der Slowakei. München 1980 (PBF XIII: 6) = AArchH 34 (1982) 402—403.
- Смирнов, К. А.: Сетчатая керамика в восточной Европе. = Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum 1975. Pars V. Bp. 1983, 143—144.
- Tárnoki Judit: Ásatás Bujákon. = Múzeumi Mozaik 5 (1983): 1. 17—19.
- Taylor, J. J. → Makkay J.
- Trnka, G. → Ecsedy I.
- Trogmayer, Ottó: Die ethnischen Fragen der Früheisenzeit im Süden der Grossen Ungarischen Tiefebene. = Savaria 16 (1982 [1983]) 125—127.
- Trogmayer, O.: Zur relativen Zeitstellung der älteren Linearbandkeramik. = Siedlungen der Kultur mit Linearbandkeramik in Europa. Nitra 1982, 279—284.
- Trogmayer O.: Kőkor. A legkorábbi település. A termelőgazdálkodás útján. Bronzkor. Nyugati eredetű állattartók hódításai. A vaskor kezdete. A szkíta kor tárgyi hagyatéka. = Szeged története I. Szeged 1983, 47—49, 52—62, 89—97, 100—104. ill.
- Trogmayer O. → Szádeczky-Kardoss S.
- Vékony, Gábor: Veneter — Urnenfelderkultur — Bernsteinstrasse. = Savaria 16 (1982 [1983]) 33—38.
- Vörös G. → Szádeczky-Kardoss S.
- Vörös István: A boglárlelei későrézkori gödör állatesont-leletei. = ComAH 2 (1982) 27—28.
- Vörös, I.: Lion remains from the late Neolithic and Copper age of the Carpathian Basin. — Későneolitik és rézkori oroszlán leletek a Kárpát-medencében. = FA 34 (1983) 33—50. ill.
- Vörös, I.: Elephantiden-Reste aus dem Karpatenbecken. = Fragmenta Mineralogica et Palaeontologica 11 (1983) 61—84. ill.
- Vörös I. → Bácskay E.
- Weber, Cl.: Die einschneidigen Rasiermesser im östlichen Mitteleuropa in der ausgehenden Bronzezeit. = Savaria 16 (1982 [1983]) 45—56.
- Wenke, R. J. → Makkay J.

KLASSZIKUS ARCHEOLÓGIA ÉS ÓKORI KELET — ARCHAEOLOGIA CLASSICA ET ORIENTALIA

- Bartha L. → Ürögdi Gy.
- Biró Ferencné—Csorba Csaba: Az ókori görögök és rómaiak élete. = Bp. Móra 1983, 119 p. ill.
- Biróné Sey Katalin (rec.): Ulla Westermarck — Kenneth Jenkins: The coinage of Kamarina. London 1980.; Mac Dowall, D. W.: The Western coinages of Nero. New York 1979.; William E. Metcalf: The Cistophori of Hadrian. = NK 80—81 (1981—82 [1983]) 157—158.
- Bracker, J. → Castiglione L.
- Broilo, P. → Mócsy A.
- Campus, L. → Szilágyi J. Gy.
- Cartledge, P. → Castiglione L.
- Castiglione, László (rec.): M. Pallottino: Az etruszkok. Bp. 1980. = AArchH 34 (1982) 389.
- Castiglione, L. (rec.): D. Wildung—G. Grimm: Götter und Pharaonen. Mainz 1979. = AArchH 34 (1982) 400.
- Castiglione, L. (rec.): E. M. Craik: The Dorian Aegean. London 1980.; P. Cartledge: Sparta and Lakonia. A regional history 1300 — 362. B. C. London 1979.;

- O. Palagia: Euphranor. Leiden 1980.; E. Pfuhl—H. Möbius: Die ostgriechischen Grabreliefs II. Mit Indizes und Konkordanzen von G. Jöhrens. Mainz 1979.; U. Sinn: Die Homerischen Becher. Hellenistische Reliefkeramik aus Makedonien. Berlin 1979.; Bronzes hellénistiques et romains. Tradition et renouveau. Lausanne 1979.; M. L. Vollenweider: Catalogue raisonné des sceaux, cylindres, intailles et camées. Musée d'Art et d'Histoire de Genève. Mainz 1979.; M. J. Vermaseren (ed.): Studies in Hellenistic Religion. Leiden 1979.; M. Hörig: Dea Syria. Neukirchen 1979.; K. Painter (ed.): Roman Villas in Italy. Recent excavations and research. London 1980.; R. Graefe: Vela erunt. Die Zeltächer der römischen Theater und ähnlicher Anlagen. Mainz 1979. = AArchH 34 (1982) 405—415.
- Castiglione, L. (rec.): M. Wegner—J. Bracker—W. Real: Gordianus III bis Carinus. (Das römische Herrscherbild). Berlin 1979.; F. Dunand: Religion populaire en Égypte romaine. Leiden 1979.; H. J. W. Drijvers: Cults and reliefs at Edessa. Leiden 1980.; J. W. Hayes: Ancient lamps in the Royal Ontario Museum I. Greek and Roman lamps. A Catalogue. Toronto 1980.; J. Teixidor: The Pantheon of Palmyra. Leiden 1979.; = AArchH 34 (1982) 423—432.
- Cherry, J. F. → Szabó M.
- Craik, E. M. → Castiglione L.
- Cristofani, M. → Szilágyi J. Gy.
- Csorbá Cs. → Biró F.
- Davis, J. L. → Szabó M.
- Drijvers, H. J. W. → Castiglione L.
- Dunand, F. → Castiglione L.
- Erroux-Morfin, M.: Deux amulettes à nom royal. = Oikumene 4 (1983) 181—186. ill.
- Favaretto, I. → Szilágyi J. Gy.
- Georgiou, H. → Makkay J.
- Graefe, R. → Castiglione L.
- Grimm, G. → Castiglione L.
- Gulyás Istvánné (red.): Az antik Róma napjai. = Bp. Tankönyv 1983, 361 p. 8 t. ill.
- Háklár Noémi: Asszír világbirodalmak. = Valóság 26 (1983): 1. 94—99.
- Harmatta János: A görögök kapcsolatai a Kárpát-medencével Dareiosz szkita hadjáratának idején. = AT 29 (1982) 1—7.
- Hayes, J. W. → Castiglione L.
- Hegyi Dolores: Az iónok Kiszáziában. Bp. 1981. = Rec. Németh György: AT 29 (1982) 85.
- Hood, Sinclair: A minoszi Kréta. = Bp. Gondolat 1983, 223 p. ill.
- Hood, S. → Makkay J.
- Höbl, G. → Szilágyi J. Gy.
- Hönig, M. → Castiglione L.
- Jenkins, K. → Biró-Sey K.
- Jöhrens, G. → Castiglione L.
- Kádár, Zoltán: Die Umforschung der Löwenjagd Alexanders des Grossen in der koptischen und byzantinischen Machtkunst. = XVI. Internationaler Byzantinistenkongress. Akten II/5. Wien 1982, 387—391.
- Kadry, Ahmed: Officers and officials in the New Kingdom. = Bp. 1982, 231 p. (Studia Aegyptiaca 8).
- Kákósy, László: Selected papers (1956—73). = Bp. 1981, 318 p. ill. (Studia Aegyptiaca 7).
- Kákósy, L.: Egyptian magic in the legend of Pythagoras. = Oikumene 4 (1983) 187—189.
- Kákósy, L. (rec.): Immortal Egypt. Invited lectures on the Middle East at the University of Texas at Austin. Ed. by Denise Schmandt-Besserat. Malibu 1978.; First International Congress of Egyptology. Acts, Cairo, October 2—10, 1976, ed. by Walter F. Reineke. Berlin 1979. = AOr 37 (1983) 143—144.
- Klyashtorny, S. G.: The Terkhin inscription. = AOr 36 (1982) 335—366. ill.
- Komoróczy Géza: Város a nomádok szemével, nomád a városiak szemével az ókori Mezopotámiában. = Nomád társadalmak és államalakulatok Bp. 1983, 89—108.
- Komoróczy, G.: Die mesopotamische Mythologie als System. = Oikumene 4 (1983) 109—119.
- Komoróczy G. → Oates, D.
- Kőhegyi Mihály (rec.): Richard Plant: Greek coin types and their identification. London 1979. = NK 80—81 (1981—82 [1983]) 157.
- Lengyel L. → Szilágyi J. Gy.
- Luft, U.: Illahunstudien, II: Ein Verteidigungsbrief aus Illahun. = Oikumene 4 (1983) 121—179. ill.
- Mac Dowall, D. W. → Biró-Sey K.
- Makkay, János (rec.): S. Hood: The arts in prehistoric Greece. Harmondsworth 1978.; University of California, Los Angeles, Institute of Archaeology. Occasional Papers, Nos 2, 5, 7 and 8. Los Angeles 1979—1980.; Ch. Podzuweit: Trojanische Gefäßformen der Frühbronzezeit in Anatolien, der Ägäis und angrenzenden Gebieten. Ein Beitrag zur vergleichenden Stratigraphie. Mainz 1979.; H. Georgiou: The Late Minoan I. Destruction of Crete: Metal groups and stratigraphic considerations. Los Angeles 1979.; J. B. & S. H. Rutter: The transition to Mycenaean. Los Angeles 1976. = AArchH 35 (1983) 223—227.
- Mallwitz, A. → Szabó M.
- Marzi, M. G. → Szilágyi J. Gy.
- Metcalf, W. E. → Biró-Sey K.
- Michalowski, Kazimierz: Akropolisz. = Bp. Corvina 1983, 20 p. ill.
- Mócsy, András (rec.): F. Broilo: Iscrizioni lapidarie latine del Museo Nazionale Concordiese di Portogruaro (I a. C. — III. d. C.). Roma 1980. = AArchH 34 (1982) 418.
- Möbius, H. → Castiglione L.
- Nava, M. L. → Szilágyi J. Gy.
- Németh Gy. → Hegyi D.
- Oates, David—Oates, Joan: A civilizáció hajnala. = Bp. Helikon 1983, 151 p. ill. (Bevezetés: Komoróczy Géza: A régiségről — új nézőpontból: 5—6.)
- Painter, K. → Castiglione L.
- Palagia, O. → Castiglione L.
- Pallottino, M. → Castiglione L.
- Passa, Grazia: Mitikus vérgzet — háromszögben elbeszélve. = ÉT 38 (1983) 1490—1493. ill.
- Pfuhl, E. → Castiglione L.
- Pianu, G. → Szilágyi J. Gy.
- Plant, R. → Kőhegyi M.
- Podzuweit, Ch. → Makkay J.
- Puskás, I.: Herodotus and India. = Oikumene 4 (1983) 201—297.
- Ratié, S.: Un Osiris alchimique au Musée de Chambéry. = Oikumene 4 (1983) 191—199. ill.
- Real, W. → Castiglione L.
- Redő, Ferenc (rec.): W. Trillmich: Familienpropaganda der Kaiser Caligula und Claudius. Agrippina Maior und Antonia Augusta auf Münzen. Berlin 1978. = AArchH 34 (1982) 422—423.
- Reineke, W. F. → Kákósy L.
- Ridgway, D. & F. R. → Szilágyi J. Gy.
- Riedel Miklós: A görög vázák titka. = ÉT 38 (1983) 1549—1551. ill.
- Rossi, F. → Szilágyi J. Gy.
- Rutter, J. B. & S. H. → Makkay J.
- Schmandt-Besserat, D. → Kákósy L.
- Shefton, B. B. → Szilágyi J. Gy.
- Simon Róbert: Nomádok és letelepedettek szimbiózisa. (Szempontok a közel-keleti civilizáció jellegéhez.) = Nomád társadalmak és államalakulatok. Bp. 1983, 123—143.
- Sinn, U. → Castiglione L.
- Szabó, Miklós: Contribution au problème de la petite plastique en plomb de la Béotie. — A boiótiai ólom kispasztika kérdéséhez. = BMBH 58—59 (1982) 13—22, 147—152. ill.
- Szabó, M. (rec.): J. L. Davis—J. F. Cherry (eds): Papers in Cycladic prehistory. Los Angeles 1981. = AArchH 35 (1983) 226.
- Szabó M. (rec.): A. Mallwitz: X. Bericht über die Ausgrabungen in Olympia. Frühjahr 1966 bis Dezember 1976. Berlin 1981. = ArchÉrt 110 (1983) 141—142.

Szilágyi János György: Paradigmák. Tanulmányok antik irodalomról és mitológiáról. Bp. 1982. = *Rec. Lengyel László*: Valóság 26 (1983): 4. 106–109.

Szilágyi, J. Gy. (rec.): D. & F. R. Ridgway (eds): Italy before the Romans. The Iron age, Orientalizing and Etruscan periods. London 1979.; G. Höbl: Beziehungen der ägyptischen Kultur zu Altitalien. Leiden 1979.; B. B. Shefton: Die „rhodischen“ Bronzekannen. Mainz 1979.; G. Pianu: Ceramiche etrusche a figure rosse. Roma 1980.; L. Campus: Ceramica attica a figure nere. Piccoli vasi e vasi plastici. Roma 1981.; M. Tombolani: Bronzi figurati etruschi, italici, paleoveneti e romani del Museo Provinciale di Torcello. Roma 1981.; I. Favaretto: Ceramica greca, italiota ed etrusca del Museo Provinciale di Torcello. Roma 1982.; F. Rossi: Ceramica geometrica apula nella Collezione Chini del Museo Civico di Bassano del Grappa. Roma 1981.; M. Cristofani, M. G. Marzi et alii: Materiali per servire alla storia del vaso François. Roma 1981.; M. L. Nava: Stele daunie I. Firenze 1980. = *AArchH* 35 (1983) 228–243.

Teixidor, J. → *Castiglione L.*

Tekin, Talat: The Tariat (Terkhin) inscription. = *AOr* 37 (1983) 43–68.

Tombolani, M. → *Szilágyi J. Gy.*

Trillmich, W. → *Redő F.*

Ürögdi György: Hogyan utaztak a régi rómaiak? Bp. 1979. = *Rec. Bartha Lajos*: Technikatörténeti Szemle 13 (1982) 303–304.

Vargha, Edith: Une statuette de calcaire d'Imhotep. Contributions aux prototypes de la petite plastique de Basse Époque égyptienne. — Imhotep mészkő szobra. Megjegyzések az egyiptomi Késői kori kisplasztika előképeihez. = *BMHB* 58–59 (1982) 3–22, 141–146. ill.

Vargyas Péter: Nomád népek Mezopotámia történetében. = Nomád társadalmak és államalakulatok. Bp. 1983, 109–121.

Vasilev, Vasil P.: Bemerkungen zum Transport von Bronzegefäßen in der Antike. = *AArchH* 35 (1983) 179–185. ill.

Vermaseren, M. J. → *Castiglione L.*

Vollenweider, M. L. → *Castiglione L.*

Wegner, M. → *Castiglione L.*

Westermarck, U. → *Biró-Sey K.*

Wildung, G. → *Castiglione L.*

PROVINCIAK ÉS BARBARIKUM – PROVINCIALIA ET „BARBARICUM”

Adamik Tamás: Quisquis eris post me (CE 578). = *ArchÉrt* 110 (1983) 3–9. [Savaria]

Alföldi A. → *Castiglione L.*

Alföldi-Rosenbaum, E. → *Castiglione L.*

Ardevan, R. → *Fitz J.*

Bakos Miklós: Az első tetrarchia follisai. = *Az Érem* 29 (1983): 1. 7–12. ill.

Balla Lajos: A daciai telepítések és jelentőségük. — La colonisation en Dacie et son importance. = *BihMÉ* 3 (1982 [1983]) 43–49.

Balla Márta—Gabler Dénes: Terra sigillaták eredetének vizsgálata neutronaktivációs analitikai módszerrel. — Provenance studies of Samian wares (terra sigillata) by neutron activation analysis. = *ArchÉrt* 110 (1983) 74–81. ill.

Bánki, Zsuzsa (rec.): E. Riha: Die römischen Fibeln aus Augst und Kaiseraugst. Basel 1979. *AArchH* 34 (1982) 429–430.

Bánki Zs. → *Fitz J.*

Barkóczi, László—Mócsy, András: Die römischen Inschriften Ungarns (RIU 2, 3). Bp. 1976, 1981. = *Rec. Piso, Ioan*: *AMN* 19 (1982) 745.; *Sásel, J.*: *AV* 33 (1982 [1983]) 543–544.

Barkóczi, L.: Angaben der Steinmetzarbeit der Trajanszeit in Gorsium und Intercisa. = *ARegia* 20 (1983) 57–66. ill.

Bechert, T. → *Póczy K.*

Bender, H. → *Mócsy A.*

Benkő László: Kányaszurdoki leletek keltezése termolumineszcens módszerrel. = *Arrabona* 21 (1979 [1983]) 107–108.

Bilkei, Irén: Schulunterricht und Bildungswesen in der römischen Provinz Pannonien. = *ARegia* 20 (1983) 67–74. ill.

Biró-Sey, Katalin: Zeitgenössische Fälschungen antiker Münzen im Karpatenbecken. = *Proceedings of the International Numismatic Symposium*. Bp. 1980, 11–14. ill.

Biróné Sey K.: IV. századi centenionalis lelet Takácsiból. — A centenional find in Takácsi from the 4th century. = *VMMK* 15 (1980 [1983]) 87–96. ill.

Biró-Sey K.: A perbáli éremlelet (kiegészítés). — The coin find of Perbál. = *FA* 34 (1983) 123–137. ill.

Biróné Sey K. (rec.): Brenot, C.—Callu, J. P.: Monnaies de fouilles du sud-est de la Gaule. Paris 1978. = *NK* 80–81 (1981–82 [1983]) 159.

B. Bónis, Éva: Spuren italischer Grabsitte am Raabflusses. = *Savaria* 16 (1982 [1983]) 291–308. ill.

B. Bónis, É.: Der kaiserzeitliche Bronzefund von Zomba.

— A zombai császárkori bronzlelet. = *FA* 34 (1983) 93–112. ill.

B. Bónis É.: A Rei Cretariae Romanae Fautores 13. nemzetközi kongresszusa Münchenben 1982-ben. = *ArchÉrt* 110 (1983) 131–132.

B. Bónis, É. (rec.): M.—H. & J. Santrot: Céramiques communes gallo-romaines d'Aquitaine. Paris 1979. = *AArchH* 34 (1982) 427–428.

Borszéki, János—Inczédy, János—Óvári, Ferenc—Gegus, Ernő: Use of pattern recognition methods for the evaluation of analytical data of 3rd century Antoninian coins. = *AArchH* 35 (1983) 87–93.

Boutamin, S. A.—Nagy, Margit: Münzen. = Römische Forschungen in Zalalövő 1980–1981. *AArchH* 34 (1982) 343–345.

Bökönyi, Sándor: Trade of domestic animals between Pannonia and Italy. = *Savaria* 16 (1982 [1983]) 335–339.

Brenot, C. → *Biró-Sey K.*

Brulet, R. → *Burger A.*, *Mócsy A.*

Sz. Burger, Alice: Das spätrömische Gräberfeld von Somogysszil. Bp. 1979. = *Rec. Brulet, Raymond*: *Latomus* 42 (1983) 496.; *Topál Judit*: *AT* 29 (1982) 97–98.

Callu, J. P. → *Biró-Sey K.*

Castiglione, László (rec.): A. Pelletier: Le sanctuaire mérovingien de Vienne (France). Leiden 1980.; G. Faider-Feytmans: Les bronzes romains de Belgique. Mainz 1979. = *AArchH* 34 (1982) 415–417.

Castiglione, L. (rec.): A. Alföldi: Aion in Mérida und Aphrodisias. Mainz 1979.; J. Inan—E. Alföldi—Rosenbaum: Römische und frühbyzantinische Porträtplastik aus der Türkei. Neue Funde. Mainz 1979. = *AArchH* 34 (1982) 419–422.

Castiglione, L. (rec.): W. Stern: Recueil général des mosaïques de la Gaule I. Province de Belgique. 1. Partie Ouest. Paris 1979. = *AArchH* 34 (1982) 424–425.

Cosack, E. → *Vadai A.*

Cserményi, Vajk—Tóth, Endre: Der Abschnitt der Bernsteinstrasse in Ungarn. = *Savaria* 16 (1982 [1983]) 283–290.

Czurda, B. → *Kőhegyi M.*

Dick, F. → *Kőhegyi M.*

Diez, E. → *Sági K.*

Drexhage, Hans-J.: Die „Expositio totius mundi et gentium“. Eine Handelsgeographie aus dem 4. Jh. n. Chr. = *Savaria* 16 (1982 [1983]) 341–346.

Faider-Feytmans, G. → *Castiglione L.*

- Farka, Ch. → Szentlélek T.
- Fitz, Jenő: Limes. Akten des XI. Internationalen Limeskongresses. Székesfehérvár 1977. = *Rec. Ardevan, R.*: AMN 19 (1982) 741–744.
- Fitz, J.: Der Geldumlauf der römischen Provinzen im Donaugebiet Mitte des 3. Jahrhunderts. Bp. 1978. = *Rec. Schönert-Geiss, Edith*: Klio 65 (1983) 287–288.
- Fitz J.: Pannonok évszázada (Pannónia 193–284). Bp. 1982. = *Rec. Fülöp Gyula*: ARegia 20 (1983) 270–271.; *Kuzmová, Klára*: SIA 31 (1983) 473–475.
- Fitz J.: Siscia-problémák. — Siscian problems. = NK 80–81 (1981–82 [1983]) 27–56.
- Fitz, J.—Bánki, Zsuzsa—Lányi, Vera: Forschungen in Gorsium im Jahre 1980. = ARegia 20 (1983) 201–228. ill.
- Fitz, J.: Les deux C. Antonius Rufus. = ARegia 20 (1983) 273–274.
- Fitz, J.: Notes. = ARegia 20 (1983) 275–276.
- Fitz, J.: L'administration des provinces pannoniennes sous le Bas-Empire romain. = Bruxelles 1983, 113 p. (Collection Latomus 181)
- Fitz, J.: Honorific titles of Roman military units in the 3rd century. = Bp. — Bonn 1983, 327 p.
- Fuchs, G. → Mócsy A., Topál J.
- Fülöp, Ferenc: Roman cemeteries of Pécs. Bp. 1977. = *Rec. Soroceanu, Alina*: AMN 19 (1982) 755–756.
- Fülöp Gyula: Gorsium térképes ábrázolása 1783-ból. Adatok a Gorsium környéki római úthálózathoz. — Map representation of Gorsium from 1783. Data to the Roman network of roads in the Gorsium area. = ArchÉrt 110 (1983) 82–88. ill.
- Fülöp Gy. → Fitz J.
- Gaál Attila: Császárkori vasdepot Dombóvár határából. — Iron depot from the Roman imperial period from the surroundings of Dombóvár. = ComAH 2 (1982) 73–91. ill.
- Gabler, Dénes: „Nordafrikanische Sigillaten” in Pannonien. = Savaria 16 (1982 [1983]) 313–333. ill.
- Gabler, D.: Die südgallischen Sigillaten in Pannonien — einige Besonderheiten ihrer Verbreitung. = *Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta* 21–22 (1982) 49–62.
- Gabler, D.: Die Westerndorfer Sigillata in Pannonien. Einige Besonderheiten ihrer Verbreitung. = JRGZ 30. (1983.) 349–358. ill.
- Gabler, D. (rec.): *G. Raepsaet*: La céramique en terre sigillée de la villa belgo-romaine de Robelmont (Campagnes 1968–1971). Bruxelles 1974. = AArchH 34 (1982) 417–418.
- Gabler D. (rec.): *E. M. Ruprechtsberger*: Terra Sigillata aus dem Enns Museum II. Kerbschnitt- und Barbotinesigillata. Unverzierte Sigillata. Töpferstempel und Ritzinschriften. Linz 1980. = ArchÉrt 110 (1983) 143–144.
- Gabler D. → Balla M., Radnóti A.
- Gáspár Dorottya: A pápasalamoni kincslelet ládaverete. — Kastenbeschluss des Schatzfundes aus Pápasalamon. = VMMK 15 (1980 [1983]) 77–86. ill.
- Gegus E. → Borszéki J.
- Geszteyi Tamás: Ülő szatír kettős síppal. — Sitzender Satyr mit Doppelflöte. = DMÉ 1980 (1982) 87–93. ill.
- Grünwald, M. → Mócsy A.
- Gudea, N. → Mócsy A., Topál J., Tóth E.
- Hoffmann, Zs.: RADIC. = Oikumene 4 (1983) 249–252. ill.
- Holder, P. A. → Visy Zs.
- Holló Lajos—Verő József: Geofizikai mérések a Magyarfalva-Kányaszurdok I. vaskohónál. = Arrabona 21 (1979 [1983]) 109–112.
- Inan, J. → Castiglione L.
- Inczédy J. → Borszéki J.
- Isac, Dan: Die ala Siliana c. r. torquata et armillata in Dakien. = AArchH 35 (1983) 187–205. ill.
- Johnson, S. → Visy Zs.
- H. Kelemen Márta: Római kori fazekaskemencék Bala-tonfűzfőn. — Töpferöfen aus der Römerzeit in Bala-tonfűzfő. = VMMK 15 (1980 [1983]) 19–72. ill.
- Kőhegyi Mihály (rec.): *Czurda, B.—Dick, F.*: Die Münzsammlung der Universität Wien. Thesaurus nummorum romanorum et byzantinorum. Bd. 3. Wien 1980.; *Minarovičová, E.*: Portrét na starovekých minciach. Bratislava 1979.; *Laser, R.*: Die römischen und frühbyzantinischen Fundmünzen auf dem Gebiet der DDR. Berlin 1980. = NK 80–81 (1981–82 [1983]) 158–159.
- Kuzmová, K. → Fitz J., Mócsy A.
- Lakatos Pál—Vörös Gabriella: A szarmaták kora (kb. i. sz. 10/20–410). = Szeged története 1. Szeged 1983, 118–145. ill.
- Lányi V. → Fitz J.
- Laser, R. → Kőhegyi M.
- László Péter: Nympháknak szentelt oltár Kékkútról. — Nymphenaltar aus Kékkút. = VMMK 15 (1980 [1983]) 73–76. ill.
- Lőrincz, Barnabás: Zur Datierung des Beinamens Antoniniana bei Truppenkörpern. = Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik 48 (1982) 142–148.
- Lőrincz, B.: Zur Konsulliste des Jahres 156. = Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik 52 (1983) 211–212.
- Lőrincz, B.: Neue Inschriften aus Cirpi (Dunabogdány). = AArchH 35 (1983) 63–71. ill.
- Lőrincz B. → Barkóczi L.
- Martin Ferenc: Egy eltűntnek hitt Regalianus antoninianus. — Ein verschwunden geglaubter Antoninianus des Regalianus. = NK 80–81 (1981–82 [1983]) 133–135. ill.
- Martin F.: Néhány észrevétel a Viminaciumban vert koloniális bronz pénzekkel kapcsolatban. = Az Érem 29 (1983): 1. 1–6. ill.
- Minarovičová, E. → Kőhegyi M.
- Mócsy, András (red.): Die spätrömische Festung und das Gräberfeld von Tokod. Bp. 1981. = *Rec. Bender, Helmut*: Germania 61 (1983) 645–647.; *Brulet, Raymond*: Latomus 42 (1983) 238.; *Fuchs, Gerald*: SF 42 (1983) 359–361.; *Grünwald, Mathilde*: BJ 183 (1983) 867–870.; *Gudea, Nicolae*: AMN 19 (1982) 750–752.; *Kuzmová, Klára*: SIA 31 (1983) 460–462.
- Mócsy, A.: Der Decurio von Salla. = Savaria 16 (1982 [1983]) 309–312.
- Mócsy, A. (rec.): *M. A. Niegl*: Die archäologische Erforschung der Römerzeit in Österreich. Wien 1980.; *J. M. Blázquez*: Economia de la Hispania Romana. Bilbao 1978. = AArchH 34 (1982) 419–421.
- Nádor, G.: Militärdiplom aus der Zeit von Severus Alexander. = Römische Forschungen in Zalalövő 1980–1981. AArchH 34 (1982) 341–343. ill.
- Nagy M. → Boutamin, S. A.
- Németh Margit: A nyugat- és dél-pannóniai városalapítások Hadrianus koráig (i. sz. 117–138). = SSz 37 (1983) 258–265.
- Niegl, M. A. → Mócsy A.
- Ondřejová, I. → Sági K.
- Ottományi Katalin: Leletmentő ásatások Herceghalmon. = Pest megyei Múzeumi Híradó 1982: 3. 2–7. ill.
- Óvári Ferenc: Gallus és Volusianus ezüstpénzverése. — Über die Silbermünzenprägung von Gallus und Volusianus. = NK 80 81 (1981–82 [1983]) 19–26.
- Óvári F. → Borszéki J.
- Pasquinucci, Marinella: Aquileia and the amber trade. = Savaria 16 (1982 [1983]) 273–281.
- Pellettier, A. → Castiglione L.
- Piso, I. → Barkóczi L.
- Póczy Klára: Közművek a római kori Magyarországon. Bp. 1980. = *Rec. Vajda Pál*: Technikatörténeti Szemle 13 (1982) 304–305.
- Póczy K.: Mit használtak fel Aquincum településszerkezetéből a középkori Óbuda? = ÉpÉptud 15 (1983) 335–352. ill.
- Póczy K. (rec.): *T. Bechert*: Römisches Germanien zwischen Rhein und Maas. Die Provinz Germania Inferior. München 1982. = ArchÉrt 110 (1983) 143.
- Radnóti Aladár—Gabler Dénes: Rusovcei (Oroszvár) ásatások (1942–43). — Die Ausgrabungen von Rusovce

- (Oroszvár) 1942–1943. = ComAH 2 (1982) 47–71. ill.
- Raepsaet, G. → Gabler D.
- Ráthonyi János: Festett falmaradvány. = Élet és Irodalom 27 (1983): 45. 26. ill. [Brigetio]
- Redő, Ferenc: Topographie und Stratigraphie. Datierung. = Römische Forschungen in Zalalövő 1980–1981. AArchH 34 (1982) 323–341. ill.
- Riedel, M. → Topál J.
- Riha, E. → Bánki Zs.
- Ruprechtsberger, E. M. → Gabler D.
- Sági, Károly: Das römische Gräberfeld von Keszthely–Dobogó. Bp. 1981. = Rec. Diez, Erna: SF 41 (1982) 409–410.; Ondřejová, I.: AR 35 (1983) 569–570.
- Santrot, M. & J. → Bónis É.
- Sáhel, J. → Barkóczi L.
- Schöneri-Geiss, E. → Fitz J.
- Selem, P. → Wessetzky V.
- Sergő Erzsébet: Medicina Pannóniában. = ÉT 38 (1983) 912–913. ill.
- Soproni, Sándor: Der spätrömische Limes zwischen Esztergom und Szentendre. Das Verteidigungssystem der Provinz Valeria im 4. Jahrhundert. Bp. 1978. = Rec. Wachtel, Klaus: BJ 183 (1983) 863–867.
- Soproni, S.: Angaben zur späten Geschichte der Bernsteinstrasse. = Savaria 16 (1982 [1983]) 347–353.
- Soproni, S.: Neuere römische Meilensteine aus Százhalombatta. — Újabb római mérföldkövek Százhalombattáról. = FA 34 (1983) 73–91. ill.
- Soroceanu, A. → Fülep F.
- Stern, W. → Castiglione L.
- Szabó P. → Visy Zs.
- Szádeczky-Kardoss Samu: A Maros folyónév vallomása. = Szeged története I. Szeged 1983, 49–52.
- Szentlélek, Tihamér (rec.): Ch. Farka: Die römischen Lampen vom Magdalenberg. Klagenfurt 1977. = ArchÉrt 110 (1983) 142–143.
- T. Szőnyi Eszter: Arrabona késő római temetői I. Vasútállomás környéki temető. — Die spätrömischen Gräberfelder von Győr (Raab) I. „Das Gräberfeld um die Eisenbahnstation”. = Arrabona 21 1979 [1983]) 5–57. ill.
- Topál, Judit: The southern cemetery of Matrica (Százhalombatta–Dunafüred). Bp. 1981. = Rec. Fuchs, Gerald: SF 41 (1982) 408–409.; Gudea, Nicolae: AMN 19 (1982) 749–750.; Riedel, Matthias: BJ 183 (1983) 870–876.
- Topál J. → Burger A.
- Tóth, Endre: Porolissum. Das Castellum in Moigrad. Ausgrabungen von A. Radnóti, 1943. Bp. 1978. = Rec. Gudea, Nicolae: AMPor 6 (1982) 81–91.
- Tóth, E.: Contra Acinco et Bononia. = AV 33 (1982 [1983]) 68–78.
- Tóth, E.: Ein Siegesdenkmal aus dem Zeitalter des Domitianus und eine senatorische Cursusinschrift in Savaria. = AArchH 35 (1983) 3–61. ill.
- Tóth E. → Cserményi V.
- Vadai, Andrea: Szarmata sírok Martfű-Zsófia majorban. = SzolMÉ 1981 (1983) 5–9. ill.
- H. Vaday, A. (rec.): E. Cosack: Die Fibeln der älteren römischen Kaiserzeit in der Germania Libera. Neumünster 1979. = AArchH 34 (1982) 432–433.
- Vajda P. → Póczy K.
- Verő J. → Holló L.
- Visy, Zsolt: Die Denkmäler des Kaiserkultes in Intercisa. = Wissenschaftliche Zeitschrift d. Humboldt-Universität 31 (1982) 303–304.
- Visy, Zs.: Basen und Fragmente von Kaiserstatuen in Intercisa. = AArchH 35 (1983) 73–85. ill.
- Visy Zs. — Szabó Péter: Római fűrdő műemléki helyreállítása a bajorországi Weissenburgban. = Művéd 27 (1983) 201–205. ill.
- Visy, Zs. (rec.): St. Johnson: The Roman forts of the Saxon Shore. London 1979. = AArchH 34 (1982) 433–434.
- Visy, Zs. (rec.): P. A. Holder: The Auxilia from Augustus to Trajan. Studies in the Auxilia of the Roman army from Augustus to Trajan. Oxford 1980. = AArchH 35 (1983) 245.
- Vörös G. → Lakatos P.
- Wachtel, K. → Soproni S.
- Wessetzky Vilmos (rec.): P. Selem: Les religions orientales dans la Pannonie romaine partie de Yougoslavie. Leiden 1980. = ArchÉrt 110 (1983) 144.
- Wielowiejski, J.: Politische und siedlungswirtschaftliche Voraussetzungen der Verschiebung nach Osten des Hauptbernsteinweges im dritten Viertel des 1. Jh. u. Z. = Savaria 16 (1982 [1983]) 265–272.
- ... Römische Forschungen in Zalalövő 1980–1981. = AArchH 34 (1982) 323–362. ill.

NÉPVÁNDORLÁS- ÉS KORAI KÖZÉPKOR – MAGYAR ŐSTÖRTÉNET – AETAS MIGRATIONUM – PROTOHUNGARICA

- Bak, János M.: Der Reichsapfel. = Insignia Regni Hungariae. Bp. 1983, 185–194.
- Bálint Csánád: A kalandozások néhány kérdése. = Nomád társadalmak és államalakulatok. Bp. 1983, 349–364.
- Bálint, Cs. (rec.): D. Mrkobrad: Arheološki nalazi seobe naroda u Jugoslaviji. Beograd 1980. = AArchH 34 (1982) 438–439.
- Bartha, Antal: Place and role of history in Finno-Ugric studies. = Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum 1975. Pars V. Bp. 1983, 13–15.
- Bartha, A.: Türk-ősmagyar etnogenetikai kérdések. = Nomád társadalmak és államalakulatok. Bp. 1983, 67–79.
- Biró Margit: A hunok kaukázusi szerepléséhez. A Juan-šer krónikájában említett „ovs” támadás kronológiájához. = AT 29 (1982) 31–37.
- Biró, Tamás: On the X-ray fluorescence analysis of the Hungarian crown. = Insignia Regni Hungariae. Bp. 1983, 161–172.
- Boba, Imre: Constantine Porphyrogenitus on the evolution of the Tourkoi federation. = Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum 1975. Pars V. Bp. 1983, 146–148.
- Bogyay, Thomas: Über die Forschungsgeschichte der heiligen Krone. = Insignia Regni Hungariae. Bp. 1983, 65–89.
- Bóna, István: Die langobardische Besetzung Südpannoniens und die archäologischen Probleme der langobardisch-slawischen Beziehungen. ZfO 28 (1979) = Rec. Schmidt, Berthold: JMV 66 (1983) 432.
- Bóna, I. (rec.): G. Schneider-Schneckenburger: Churrätien im Frühmittelalter auf Grund der archäologischen Funde. München 1980. = AArchH 34 (1982) 439–441.
- Bóna, I. (rec.): O. Doppelfeld — W. Weyres: Die Ausgrabungen im Dom zu Köln. Mainz 1980. = AArchH 35 (1983) 246–247.
- Buckton, David: Vorläufige Ergebnisse einer optischen Untersuchung des Emails der Krone. = Insignia Regni Hungariae. Bp. 1983, 129–143. ill.
- Budinský-Krička, V. → Szőke B. M.
- Csallány Dezső: Avar kori páncélok a Kárpát-medencében (2. rész). — Panzer im Karpatenbecken aus der Awarenzeit (2. Teil). = NyJMÉ 15–17 (1972–74 [1982]) 5–35. ill.
- Csapodiné Gárdonyi Klára: A honfoglalás a Képes Krónikában. = ÉT 38 (1983) 15. ill.
- Csillik É. → Szádeczky-Kardoss S.
- Czeglédy, Károly: Zur Stammesorganisation der türkischen Völker. = AOr 36 (1982) 89–93.
- Dąbrowska, E. → Erdélyi I.
- Daim, F. → Kiss A.
- Daniss Győző: Őstörténet — honfoglalás — tatárjárás.

- Beszélgetés Székely György történésszel. = ÉT 38 (1983) 13–14.
- Cs. Dax Margit: Keleti germán női sírok Kaposcon. — Ostgermanische Frauengräber in Kapos. = VMMK 15 (1980 [1983]) 97–106. ill.
- Dienes István: Honfoglaló magyarok (2. kiad.) Bp. 1974. = Rec. Németh Péter: NyJME 15–17 (1972–74 [1982]) 238–239.
- Dolmányos, István (rec.): Рыбаков, Б. А.: Язычество древних славян. Москва 1981. = AHist 29 (1983) 111–113.
- Doppelfeld, O. → Bóna I.
- Duma Gy. → Salamon A.
- Ecsedy, Ildikó: The oriental background to the Hungarian tradition about „Attila's tomb”. = AOr 36 (1982) 129–153.
- Erdélyi István: Az avarság és Kelet a régészeti források tükrében. Bp. 1982. = Rec. Čilinská, Zlata: SIA 31. 1983. 475–477.
- Erdélyi I.: Az avar társadalom néhány kérdése régész szemmel. = Nomád társadalmak és államalakulatok. Bp. 1983, 307–315.
- Erdélyi, I. (rec.): W. Szymański—E. Dąbrowska: Avarzy, Węgry. Wrocław 1979.; Cedov, B. B.: Происхождение и ранняя история славян. Москва 1979. = AArchH 34 (1982) 442–445.
- Erdélyi I. → Kristó Gy., Mesterházy K.
- Éry Kinga: V. századi csontvázletek Kaposról. — Skelettfunde aus Kapos aus dem V. Jahrhundert. = VMMK 15 (1980 [1983]) 107–112. ill.
- K. Éry, K.: Comparative statistical studies on the physical anthropology of the Carpathian Basin population between the 6–12th centuries A. D. = ARegia 20 (1983) 89–141.
- K. Éry, K.: Regional characteristics of the 6th–13th century population in the Middle Danube Basin. = Humanbiology 10 (1982) 31–37.
- Flury-Lemberg, Mechthild: Der Erhaltungszustand des ungarischen Krönungsmantels. = Insignia Regni Hungariae. Bp. 1983, 173–177. ill.
- Фодор (Fodor), И.: Из истории изучения болгарской археологии в Венгрии. = Университетски изследвания и преподавания на българската история у нас и в чужбина. Международен симпозиум, Пампорово 1981. София 1982, 305–315.
- Fodor István: Östörténeti tévutak és történeti tudatunk torzulásai. = Múzeumi Közlemények 1982: 1. 116–135.
- Fodor I.: Hol talált rá Julianus a keleti magyarokra? = NyJME 15–17 (1972–74 [1982]) 53–67.
- Fodor I.: A magyarság baltikumi és skandináviai kapcsolatai a IX–XI. században (a régészeti leletek alapján). — Verbindungen der Ungarn mit dem Baltikum und Skandinavien zwischen dem 9. und 11. Jahrhundert (aufgrund der Bodenfunde). = SzolME 1981 (1983) 83–89. ill.
- Fodor, I.: On Magyar–Bulgar–Turkish contacts. = Chuvash Studies. Bp. 1982, 45–81.
- Fodor, I.: On the earliest Hungarian–Turkic contacts. = Studia Turco-Hungarica. Bp. 1981, 145–151.
- Fodor, I.: Bolgárok a honfoglalás kori Magyarországon. = Honismeret 11 (1983): 5. 19–23.
- Fodor I.: Régészeti adalékok lakáskultúránk történetéhez. = Népi kultúra — népi társadalom 13 (1983) 81–118. ill.
- Földes László: „Telkek” és költözködő falvak a honfoglaló és Árpád-kori magyarság gazdálkodásában. = Nomád társadalmak és államalakulatok. Bp. 1983, 327–348.
- Földes Péter: Ha az ősi krónikák igazat mondanak. A honfoglaló vezérek nyomában. = Bp. Móra 1982, 245 p.
- Fülöp Gyula—Jungbert Béla: Őrspusztai honfoglalás és kora Árpád-kori temetője. — Őrspusztai Grabfelder aus der Landnahmezeit und der frühen Arpadenzeit. = ARegia 20 (1983) 233–234. ill.
- Garam, Éva: Das awarenzeitliche Grabfeld von Kisköre. Bp. 1979. = Rec. Hica-Cîmpeanu, Ioana: AMN 19 (1982) 764–765.; Cs. Sós Ágnes: ArchÉrt 110 (1983) 137–139.
- Garam, É.: Über die frühawarenischen Gräber von Zsám-bok. — A zsám-boki koraavar sírokról. = FA 34 (1983) 139–156. ill.
- Garam, É.—Kiss, Attila: Węgry w okresie wędrówek ludów V–IX w. Hunowie—Germanie—Awarzy. = Łódź 1981 (1983) 12 p. ill.
- Gedai István: Numizmatikai kérdések a Kárpát-medencében a magyar honfoglalást megelőző időben. = SzolME 1981 (1983) 83–84.
- Гладкова, Т. Д.—Том, Т. А.: Дерматологические данные в этногенезе венгров = Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum 1975. Pars V. Bp. 1983, 168–175.
- Гохман, И. К.: О происхождении финно-угров по данным краниологии и палеоантропологии. = Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum 1975. Pars V. Bp. 1983, 189–199.
- Gombos K. → Közép-Ázsia művészete
- Györfő István: Mit jelent a dálnoki református templom székely rovásfelirata? = ÉT 38 (1983) 710. ill.
- Györfő György: A magyar állam félnomád előzményei. = Nomád társadalmak és államalakulatok. Bp. 1983, 365–390.
- Györfő, Gy.: Wirtschaft und Gesellschaft der Ungarn um die Jahrtausendwende. = Bp. Akadémiai 1983, 331 p.
- Györfő, Gy.: Die „corona sancti Stephani regis” zur Zeit der Arpaden. = Insignia Regni Hungariae. Bp. 1983, 55–63.
- Hajdú Péter—Kristó Gyula—Róna-Tas András (red.): Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásai-ba 3. Bp. 1980. = Rec. Mesterházy Károly: ArchÉrt 110 (1983) 139–140.
- P. Hartványi Borbála: Kora Árpád-korból származó búza a Hont-i ispánsági várból. — Aus der frühen Arpadenzeit stammender Weizen der Honter Gespanschaftsburg. = MezőMK 1981–1983. 95–112. ill.
- Hica-Cîmpeanu, I. → Garam É., Kiss A.
- Hoppál Mihály: A szibériai sziklarajzok és az uráli népek mitológiája. = Okladnyikov, A. P.—Martinov, A. I.: Szibériai sziklarajzok. Bp. 1983, 5–56. ill.
- Horedt, K. → B. Tóth Á.
- Horváth L. → Mesterházy K.
- Jungbert B. → Fülöp Gy.
- Kádár, Zoltán: Über die Symbolik der Edelsteine der ungarischen Krone. = Insignia Regni Hungariae. Bp. 1983, 147–152.
- Kelemen, A.: L'observation sur l'élément laponoïde dans des populations hongroises. = Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum 1975. Pars V. Bp. 1983, 155–160.
- Képes Géza: Kőbe véssett eposzok az Orkon és Tola folyók mentén. A magyar őstörténet nyomai. Az eposzokat ótörökből ford. és a bev. tanulmányt írta . . . = Bp. Helikon 1982, 69 p.
- Халиков, А. Х.: Финно-угры в восточной Европе по данным археологии. = Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum 1975. Pars V. Bp. 1983, 118–121.
- Khazanov, A. M.: The early states among the Eurasian nomads. = Oikumene 4 (1983) 269–283.
- Купай (Király), Пемпер: Название венгров угри и восточные славяне. = Hungaro-Slavica. IX. Internationaler Slavistenkongress Kiev, 6–13. September 1983. Bp. 1983, 167–183.
- Kiss, Attila: Avar cemeteries in county Baranya. Bp. 1977. = Rec. Hica-Cîmpeanu, Ioana: AMN 19 (1982) 763–764.
- Kiss A.: Baranya megye X–XI. századi sírleletei. — Grabfunde aus dem 10. und 11. Jahrhundert im Komitat Baranya (Ungarn). = Bp. Akadémiai 1983, 429 p. ill. (Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori temetőinek leletanyaga I)
- Kiss, A.: Die Skiren im Karpatenbecken, ihre Wohnsitze und ihre materielle Hinterlassenschaft. = AArchH 35 (1983) 97–131. ill.
- Kiss, A. (rec.): H. Wolfram—F. Daim: Die Völker an der

- mittleren und unteren Donau im fünften und sechsten Jahrhundert. Wien 1980. = AArchH 34 (1982) 434–436.
- Kiss A. → Garam É.
- Kiss Gábor: Egy avarkori fülbevalótípusról. — Über einen awarenzeitlichen Ohrgehängentyp. = ArchÉrt 110 (1983) 100–111. ill.
- Knotik M. → Kőhegyi M.
- Koch, Sándor: Die Edelsteine der ungarischen Krone. = Insignia Regni Hungariae. Bp. 1983, 145.
- Kovács, Éva: Ereignisse und Ergebnisse; ein neuer Weg der Forschung in der Geschichte der ungarischen Krönungsinsignien. = Insignia Regni Hungariae. Bp. 1983, 91–97.
- Kovács, László: Byzantinische Münzen in Ungarn des 10. Jahrhunderts. = AArchH 35 (1983) 133–154. ill.
- Kőhegyi Mihály–T. Knotik Márta: A madarasi (Bács-Kiskun m.) honfoglalás kori temető textiltárgyjainak vizsgálata. = Cumania 7 (1982) 191–200. ill.
- Kristó Gyula: Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig. Bp. 1980. = Rec. Erdélyi, István: AArchH 34 (1982) 389–390.
- Kristó Gy.: A „kettős honfoglalás” elméletéről. = História 5 (1983): 1. 26–27.
- Kristó Gy.: Tanulmányok az Árpád-korról. = Bp. Magvető 1983, 602 p. (Nemzet és emlékezet)
- Kristó Gy. → Hajdú P., László Gy.
- Kürti Béla–Szédeczky-Kardoss Samu: Az avarok kora (567/568–805). = Szeged története 1. Szeged 1983, 162–208. ill.
- Kürti B.–Szegfű László: A város kialakulása (895–1242). Honfoglalás, megtelepedés, államalapítás (895–kb. 1030). = Szeged története 1. Szeged 1983, 219–277. ill.
- Lakatos, Pál: Quellenbuch zur Geschichte der Gepiden. Szeged 1973. = Rec. Nagy Margit: AT 29 (1982) 99–100.
- Lakatos P. → Vörös Gabriella: A hunok kora (kb. 410–454). = Szeged története 1. Szeged 1983, 145–152. ill.
- Lakatos P. → Nagy Margit: A gepidák kora (454–567/568). = Szeged története 1. Szeged 1983, 152–162. ill.
- László, Gyula–Rácz, István: Der Goldschatz von Nagyszentmiklós. = Bp. Corvina 1983, 205 p. ill.
- László Gy.: Baráti vita Kristó Gyulával. = História 5 (1983): 1. 27–28.
- László, Gy.: Über das ungarische Königszepter. = Insignia Regni Hungariae. Bp. 1983, 179–183. ill.
- Lipták, Pál: Die Paläoanthropologie und Ethnogenesis der Altungarn. = Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum 1975. Pars V. Bp. 1983, 151–154.
- Lipták, P.: Avars and ancient Hungarians. = Bp. Akadémiai 1983, 208 p. 23 t.
- Lovaq, Zsuzsa (red.): Insignia Regni Hungariae I. Studien zur Machtsymbolik des mittelalterlichen Ungarn. = Bp. Ung. Nationalmuseum 1983, 194 p. ill.
- Madaras László: A Szeged-Fehértó A és B temetők anyagának összehasonlító vizsgálata. — Vergleichende Untersuchung der Gräberfelder Szeged-Fehértó A und B. = SzolMÉ 1981 (1983) 35–64. ill.
- Магомедов, А. Х.: Политические и этнокультурные связи венгров и алан-осетин в прошлом. = Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum 1975. Pars V. Bp. 1983, 65–69.
- Martinkó András: Zoológiai problémák a „csodaszarvas” körül. = Élet és Irodalom 27 (1983): 45. 15.
- Matolcsi János: A majacki lelőhely (SZU) állatesontleletei (az 1978–1979. évi ásatás). — Die Tierknochenfunde des Fundortes Majack (SU). Ausgrabungen der Jahre 1978–79. = MezőMK 1981–1983. 29–55.
- Matolcsi J.: A középkori nomád állattenyésztés kelet-európai jellegzetességei. = Nomád társadalmak és államalakulatok. Bp. 1983, 281–306.
- Mesterházy Károly: Nemzeti szervezeti és az osztályviszonyok kialakulása a honfoglaló magyarságnál. Bp. 1980. = Rec. Erdélyi, István: AArchH 34 (1982) 390–391.
- Mesterházy K.: Honfoglalás kori nyereg Ártándról. — Sattel aus der Landnahmezeit von Ártánd. = BihME 3 (1982 [1983]) 51–67. ill.
- Mesterházy K. — Horváth László: Településtörténeti kutatások Veregyházi határában. — Изучение древних поселений и могильников в окрестности с. Верешедхаз. Siedlungsgeschichtliche Forschungen in der Gemarkung von Veregyház. = ArchÉrt 110 (1983) 112–124. ill.
- Mesterházy K.: Régészeti adat kulcs szavunk eredetéhez. — Archäologische Angabe zur Herkunft des ungarischen Wortes „kulcs” (Schlüssel). = FA 34 (1983) 157–165. ill.
- Mesterházy K.: Köznapi ékszerek nemesfém változatai: arany S-végű hajkarikák. — Edelmetall-Varianten von Schmuckstücken des Gemeinvolkes: goldene Schläfenringe mit S-förmigem Ende. = ARegia 20 (1983) 143–151. ill.
- Mesterházy K. → Hajdú P.
- Moskalenko, A. N. → Erdélyi I.
- Mrkobrad, D. → Bálint Cs.
- Nagy M. → Lakatos P.
- Németh P. → Dienes I.
- M. Nepper Iolya: A Kaba-bitózugi avar temető. — Das awarische Gräberfeld von Kaba-Bitózug. = ComAH 2 (1982) 93–123. ill.
- Polonyi Péter: Rokoni vonások magyar és jugur népdalokban. = ÉT 38 (1983) 196–197. ill.
- Püspöki Nagy Péter: Rovásírási emlékeink olvasásának és egy ismeretlen írásrendszer megfejtésének elvi kérdései. = NyJME 15–16 (1972–74 [1982]) 36–54. ill.
- Rácz I. → László Gy.
- Róna-Tas, András: On the history of the Turkic and Finno-Ugric affricates. = AOr 36 (1982) 429–447.
- Róna-Tas A.: [A jugurokkal] nyelvi kapcsolat nincs. = ÉT 38 (1983) 197.
- Róna-Tas A. → Hajdú P., Mesterházy K.
- Salamon, Ágnes–Duma, György: Archäologische und naturwissenschaftliche Untersuchungen der frühmittelalterlichen Tongefässe aus Környe. = AnzÖAW 119 (1982) 180–203. ill.
- Schmidt, B. → Bóna I.
- Schneider-Schneckenburger, G. → Bóna I.
- Sinor, Denis: Réflexions sur la présence turco-mongole dans le monde méditerranéen et pontique à l’époque pré-ottomane. = AOr 36 (1982) 485–501.
- Soós Virág: Ásatás Nógrádsáp-Tatárkán. = Múzeumi Mozaik 5 (1983): 1. 15–17.
- Cs. Sós Á. → Garam É.
- Szabó János Győző: A Mátra-vidéki avarkori temetők állatesont leleteinek néhány tanulsága. — Einige Lehren aus den Tierknochenfunde der awarenzeitlichen Gräberfeldern im Mátra-Gebiet. = SzolMÉ 1981 (1983) 65–70.
- Szédeczky-Kardoss, Samu: Über einige Probleme der griechischen und lateinischen Quellen der ungarischen Urgeschichte. = Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum 1975. Pars V. Bp. 1983, 95–105.
- Szédeczky-Kardoss, S.: Die Hauptzüge der Sozialordnung des Awarenkaganats im Zeitalter der regesten byzantinisch-awarischen Verbindungen. = XVI. Internationaler Byzantinistenkongress. Akten II/2. Wien 1982, 145–154.
- Szédeczky-Kardoss, S.: Eine unbeachtete Quellenstelle über die Protobulgaren am Ende des 6. Jhs. = Bulgarian Historical Review 11 (1983): 2. 76–79.
- Szédeczky-Kardoss S. — Csillik Éva: Az avar történelem forrásai VII. Thessaloniké első avar ostroma. — Die Quellen der Awarengeschichte VII: Die erste awarische Belagerung von Thessalonike. = ArchÉrt 110 (1983) 89–99.
- Szédeczky-Kardoss S.: Az avar-türk hatás Bizánc hadművészetére 600 körül. = Nomád társadalmak és államalakulatok. Bp. 1983, 317–326.

- Szádeczky-Kardoss S.: *Kürti Béla*: IX. század (805–895). = Szeged története 1. Szeged 1983, 208–218. ill.
- Szádeczky-Kardoss S. → *Kürti B.*
- Szathmáry László: Magyarország honfoglalás kori (X. sz.) népességének termete. — The stature of the population in the territory of Hungary at the time of Hungarian conquest (10th century). — Die Körperhöhe der Bevölkerung auf dem Gebiet Ungarns in der Zeit der Landnahme (X. Jahrhundert). = NyJME 15–17 (1972–74 [1982]) 187–237.
- Cedoe, B. B. → *Erdélyi I.*
- Szegfü L. → *Kürti B.*
- Székel, György: Kronensendungen und Königscreationen im Europa des 11. Jahrhunderts. = Insignia Regni Hungariae. Bp. 1983, 17–28.
- Székel Gy. → *Daniss Gy.*
- Семенов, В. А.: Угорский элемент а полоумской культуре. = Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum 1975. Pars V. Bp. 1983, 129–131.
- Szőke, Béla Miklós: Ein charakteristischer Gebrauchsgegenstand des ostfränkischen Grenzgebietes: Das Eisenmesser mit Knochengriff. = AArchH 34 (1982) 23–39. ill.
- Szőke B. M.: Az Árpád-kori „rovásírásos” gyűrűk rejtélye. = ET 38 (1983) 516–517. ill.
- Szőke, B. M. (rec.): Corpus archäologischer Quellen zur Frühgeschichte auf dem Gebiet der Deutschen Demokratischen Republik. Berlin 1979.; V. Budínský-Křička: Král'ovský Chlmec. Záchranný výskum na slovenskom mohylníku. Nitra 1980. = AArchH 34 (1982) 441–444.
- Szvetnik, Joachim: Die technische Beschreibung und der Zustand der Krone. = Insignia Regni Hungariae. Bp. 1983, 153–160.
- Szymański, W. → *Erdélyi I.*
- Tardy János: Korai térképek keleti magyar vonatkozásai. — Eastern Magyar references of early maps. = Technikatörténeti Szemle 13 (1982) 129–148. ill.
- Tardy, Lajos: Le invasioni magiare nella Lombardia del IX. sec. e la conseguente comparsa del cognome „Ungaro” nell'onomastica italiana. = Acta Romanica (Szeged) 7 (1982) 153–164.
- B. Tóth, Ágnes (rec.): K. Hoređt: Morești. Grabungen in einer vor- und frühgeschichtlichen Siedlung in Siebenbürgen. Bukarest 1979. = AArchH 34 (1982) 436–438.
- H. Tóth Elvira: A magyarok elődei a Duna–Tisza közén. Nép-vándorlás kori leletek Bács-Kiskun megyében. Kiállítási vezető. = Kecskemét 1982, 28 p. ill.
- H. Tóth E.: A Kecskemét-Sallai úti avar sírlelet. = SzolME 1981 (1983) 11–33. ill.
- H. Tóth, E.: Seltsame Bestattungsriten in awarenzeitlichen Gräberfeldern in der Region zwischen der Donau und der Theiss. = Cumania 7 (1982) 165–189. ill.
- H. Tóth Imre: Konstantin-Cirill és Metód élete és működése. Bp. 1981. = Rec. Dolmányos István: Világosság 24 (1983) 121–123.
- Tóth Sándor: A fehér és fekete magyarok kérdéséhez. — Sur le problème des Hongrois „blancs” et „noirs”. — К вопросу о «белых» и «черных» венграх. = AHist (Szeged) 75 (1983) 3–9.
- Tóth, Tibor: The odontological aspect in the ethnogenesis of Hungarians II. = AnnHN 74 (1982) 351–357.
- Tóth T. → *Гладкова, Т. Д.*
- Tókei, Ferenc: A note on nomadism. = AOr 36 (1982) 533–538.
- Török, Gyula: Awaren- und landnahmezeitliches Gräberfeld in Visznek (Komitat Heves). = Beiträge zur Ur- u. Frühgeschichte 1982. 41–56. ill.
- Váczy, Péter: Byzanz und die ungarische Kunst im Frühmittelalter. = XVI. Internationaler Byzantinistenkongress. Akten II/5. Wien 1982, 137–140. ill.
- Váczy, P.: Die Urheimat der Ungarn auf Grund historischer Quellen. = Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum 1975. Pars V Bp. 1983, 113–117.
- Váczy, P.: Thiethmar von Merseburg über die ungarische Königskrönung. = Insignia Regni Hungariae. Bp. 1983, 29–43.
- Vajay, Szabolcs: Der Kamelauktion-Charakter der heiligen Krone Ungarns. Die typologische Rechtfertigung einer Benennung. = Insignia Regni Hungariae. Bp. 1983, 101–128. ill.
- Vargyas Lajos: Nomádkori hagyományok vagy udvarilovagi toposzok? A Szent László-hagyomány vitájához. — Nomadic traditions or toposes of medieval court epic? To the debate on the St. Ladislaus tradition. = Ethnographia 94 (1983) 297–302.
- Vékony Gábor: Onogurok és onogundurok a Kárpát-medencében. = SzolME 1981 (1983) 71–82.
- Vékony G.: A gypű szerepe az etnikai és politikai átalakulásokban. = Nomád társadalmak és államalakulatok. Bp. 1983, 215–236.
- Vinogradov, V. B.: Altungarische Parallelen zu einigen Gräbern des alanischen Gräberfeldes bei Martan-Ču. = AArchH 35 (1983) 211–220. ill.
- Weyres, W. → *Bóna I.*
- Wolfram, H. → *Kiss A.*
- Közép-Ázsia művészete Avicenna korában. (Bev. Gombos Károly) = Bp. Képzőművészeti 1983, 194 p. ill.

KÖZÉPKOR, MŰEMLÉKEK — MEDIUM AEVUM, MONUMENTA

- Ábrahám Kálmán: Az Országos Műemléki Felügyelőség negyedszázados jubileumára. = Művéd 27 (1983) 65–67.
- Ágostházi László: Az Új utca 18. sz. épület helyreállítása Sopron belvárosában. = Művéd 27 (1983) 29–42. ill.
- Altmann, Júlia: Neueste Forschungen der Burg der Königin in Óbuda. = AArchH 34 (1982) 221–233. ill.
- Babós Imre: A kézdiszentléleki Perkő-kápolna. = Művéd 27 (1983) 18–21. ill.
- Bágyuj Lajos: A gyulafehérvári székesegyház restaurálása. = ÉpÉptud 15 (1983) 11–26. ill.
- Baier, Gerd: Műemlékkausz: Német Demokratikus Köztársaság. Művészeti és történelmi emlékek a román kortól napjainkig. = Bp. Corvina 1983, 374 p. ill.
- Bakay Kornél: Új történelmi emlékhelyünk Somogyvár. = ET 38 (1983) 1059–1061. ill.
- Balogh Jolán: Varadinum — Várad vára. 1–2. = Bp. Akadémiai 1982, 109; 395 p. ill. (Művészettörténeti Füzetek 13)
- Bánki Zsuzsa—Fülöp Gyula: Árpád-kori temető és középkori faluhely Sárpentelén. = ARegia 20 (1983) 235–236. ill.
- Bartal Ernő: A kaboldi várkastély. = SSz 37 (1983) 152–168. ill.
- Bartosiewicz, L.: Animal remains from a medieval cesspool. = ARegia 20 (1983) 169–179. ill.
- Bécsi János—Pintér Attila: A szalonnai református templom falképeinek helyreállítása. — Restoration of wall-paintings in the Calvinist church of Szalonna. = HOME 20 (1981 [1983]) 61–71. ill.
- Benda Kálmán—Kenéz Győző: Kálló vára 1607–1608-ban. — Die Festung von Kálló in den Jahren 1607–1608. = NyJME 15–17 (1972–74 [1982]) 68–88.
- Bertalan, Herta: Das Klarissenkloster von Óbuda aus dem 14. Jahrhundert. = AArchH 34 (1982) 151–176. ill.
- Bodó Sándor—Szabó Zoltán (red.): Magyarországi végvárak a XVI–XVII. században. (Tanulmányok) = Eger 1983, 176 p. (Studia Agriensia 3)
- Buza János: Az oroszlanos tallérok árfolyama és szerepe Magyarország pénzforgalmában. — The rate of ex-

- change and role of the lion thalers in the circulation of Hungary. = NK 80–81 (1981–82 [1983]) 89–99. ill.
- Cabello, Juan Alberto–Lukács Zsuzsa: A nyírmihálydi református templom kutatása. — Die Erforschung der reformierten Kirche in Nyírmihálydi. = NyJMÉ 18–20 (1975–77 [1983]) 80–93. ill.
- Cabello, J. A.–Lukács Zs.: A szamosbecsi református templom kutatásának eredményei. = Művéd 27 (1983) 113–119. ill.
- Császár László (red.): A műemlékvédelem Magyarországon. = Bp. Képzőművészeti 1983, 337 p. ill. = Rec. Gerő László: Művéd 37 (1983) 313–316.
- Császár L.: Történetiség és műemlékvédelem. = Művéd 27 (1983) 161–166. ill.
- Császár L. → Zádor M.
- Csatári Bálint: A Sárrét falvainak középkori településrendje és annak változásai. — Die mittelalterliche Siedlungsordnung der Dörfer von Sárrét und deren Veränderungen. = BihMÉ 3 (1982 [1983]) 141–154. ill.
- Csorba Csaba: A magyarországi végvárok adattára. = Studia Agriensia 3 (1983) 39–47.
- Debreczeni Gábor: Műemlék templomok világítása. = Művéd 27 (1983) 206–209.
- Debreczeni G.: A jáki apátsági templom világítása. Középkori templomok világításának kérdései. = Művéd 27 (1983) 261–278. ill.
- Dékány Tibor: A negyedik hatkaréjos rotunda. = Művéd 27 (1983) 192–200. ill.
- Dercsényi Dezső: Entz Géza szerepe a korszerű magyar műemlékvédelemben. = ÉpÉptud 15 (1983) 6–10.
- Dercsényi D.: A ráckevei Savoyai-kastély. = Művészet 24 (1983): 5. 12–14. ill.
- Détshy Mihály: A pocsaji Rákóczi-udvarház. — Das Herrenhaus der Rákóczi's in Pocsaj. = BihMÉ 3 (1982 [1983]) 93–122.
- Détshy M.: A sárospataki egykori trinitárius kolostor építéstörténete. — Die Baugeschichte des ehemaligen Trinitarierklosters von Sárospatak. = HOMÉ 20 (1981 [1983]) 73–94. ill.
- Détshy M.: A sajkázai református templom román kori tornyának feltárása és helyreállítása. = ÉpÉptud 15 (1983) 93–106. ill.
- Dinnyés István: Ásatás Nagykátán. = Pest megyei Múzeumi Híradó 1982: 3. 20–21.
- Dobrossy István–Kárpáti László: A mindszei templom építéstörténete és műtárgyai. — History of building and objects of art of the Roman Catholic church in Mindszent. = HOMÉ 20 (1981 [1983]) 121–146. ill.
- Cs. Dobrovits Dorottya: Építkezés a 18. századi Magyarországon. (Az uradalmak építészete.) — Die Bauarbeiten in Ungarn im 18. Jahrhundert. (Die Baukunst der Herrschaftsgüter.) = Bp. Akadémiai 1983, 150 p. ill. (Művészettörténeti Füzetek 15)
- Cs. Dobrovits D.: Középkori falak. = Műzsák 1983: 3. 35–37. ill. [Székesfehérvár]
- Durdik, Tomáš: A XIII. századi cseh várak tipológiájának és fejlődéstörténetének rövid vázlata. = Művéd 27 (1983) 242–254. ill.
- Engel Pál–Lővei Pál–Varga Livia: Zsigmond-kori bárói síremlékeinkről. = Ars Hungarica 11 (1983) 21–48. ill.
- Entz, Géza: Die Hl. Nikolaus-Kirche von Eperjes (Prešov). = AArchH 34 (1982) 213–220. ill.
- Entz G.: Szabolcs-Szatmár megye műemlékei. = Művéd 27 (1983) 69–72. ill.
- Entz Géza Antal: A kolozsvári Szent Mihály-templom neogótikus harangtornya. = Ars Hungarica 10 (1982) 243–287. ill.
- Erdei F. → Valter I.
- Ézsiás Anikó–Szakály István (red.): Pusztuló műemlékeink nyomában. = Bp. RTV-Minerva 1983, 101 p. ill.
- Feuer-Tóth, Rózsa: Renaissance Baumotive auf der Budaer Palast-Darstellung des Schedel'schen Weltchroniks. = AArchH 34 (1982) 235–247. ill.
- Flach, P. → Kőhegyi M.
- Fülöp Gy. → Bánki Zs.
- Galavics G. → Zlinszky-Sternegg M.
- Gedai I. → Pohl A.
- Gerő Győző: A siklósi Malkocs bej dzsámi. = ÉpÉptud 15 (1983) 117–131. ill.
- Gerő László: A magyarországi XVI–XVII. századi végvárok néhány kérdése. = Studia Agriensia 3 (1983) 33–37.
- Gerő L. → Császár L., Zádor M.
- Gerőné Krámer Márta: A berzencei (Somogy m.) r. k. templom története. = ÉpÉptud 15 (1983) 147–159. ill.
- Gervers-Molnár Vera: Sárospataki síremlékek. — The sepulchral monuments of Sárospatak. = Bp. Akadémiai 1983, 120 p. 207 ill. (Művészettörténeti Füzetek 14)
- Guzsik Tamás: Későgótikus „pálos” műhelyek Magyarországon. = ÉpÉptud 15 (1983) 199–217.
- H. Gyürky, Katalin: Das mittelalterliche Dominikanerkloster in Buda. Bp. 1981. = Rec. Iambor, Petre: AMN 19 (1982) 767–768.
- H. Gyürky K.: Középkori üvegleletek Budáról (rekonstrukciós módszerek). — Mittelalterliche Glasfunde aus Buda (Rekonstruktionsmethoden). = ComAH 2 (1982) 153–166. ill.
- H. Gyürky, K.: Forschungen auf dem Gebiete des mittelalterlichen Buda: Ein unbekanntes Wohnhaus und der Ursprung eines Destillierkolbens. = AArchH 34 (1982) 177–211. ill.
- Hokkyné Sallay Marianne: A szalonnai református templom középkori falképei. — The middle-aged wall-paintings of the Szalonna Calvinist church. = HOMÉ 20 (1981 [1983]) 53–60. ill.
- Holl Imre: Szimpozium a középkori pusztasodásról Alsó-Ausztriában Gross Russbachban. = ArchÉrt 110 (1983) 132.
- Holl I. (rec.): M. Richter: Hradištko u Davle. Praha 1982. = ArchÉrt 110 (1983) 145.
- Horler Miklós: Ioannes Florentinus Forgács síremléke. = ÉpÉptud 15 (1983) 237–259. ill.
- Horváth István: A klastrompusztai rom eredete. (Adatok a pálos rend történetéhez.) = Esztergom Évlapjai 1981. 59–76. ill.
- Horváth I.: Elmondják a kövek. = Műzsák 1983: 3. 3–5. ill. [Esztergom]
- Huszár Lajos: Különös monogram II. Lajos denárain. — Ein sonderbares Monogramm auf Münzen Ludwigs II. = NK 80–80 (1981–82 [1983]) 85–87. ill.
- Iambor, P. → Gyürky K.
- Jandek Tibor–Seres Antal: A tiszadob-ókenézi kastély helyreállítása. = SzabSzSz 18 (1983): 2. 26–29. ill.
- Jandek Tiborné: Településtörténeti és műemléki kutatások a kisvárdai járásban. = SzabSzSz 18 (1983): 2. 16–25. ill.
- Juhász Irén: Csolt monostor. = Műzsák 1983: 2. 7–9. ill.
- Jungert Béla: Kora árpádkori temetőrészlet és XIV–XVI. századi sírok Baracsán. = ARegia 20 (1983) 237–240. ill.
- Kahler Frigyes: Déri Frigyes numizmatikai gyűjteménye a Déri Múzeumban. — Die numismatische Sammlung von Frigyes Déri im Déri-Museum. = DMÉ 1980 (1982) 519–549. ill. [Árpád-kortól]
- Kahler F.: Középkori pénzhamisításunk kérdéséhez. — Die mittelalterliche Geldfälschung in Ungarn. = NK 80–81 (1981–82 [1983]) 79–83.
- Kaiser Anna: Romkert az óbudai Vöröskereszt utcában. = Művéd 27 (1983) 182–186. ill.
- Kárpáti Gábor: A jakabhegyi pálos kolostor. = ÉT 38 (1983) 726–727. ill.
- Kárpáti L. → Dobrossy I.
- Kenéz Gy. → Benda K.
- Kerékgyártó Imréné: Erd a török hódoltság idején. = Honismeret 11 (1983): 2. 42–47. ill.
- Komjáthy Attila: Országos Műemléki Felügyelőség Szabolcs-Szatmár megyei helyreállítási (1975–82). = Művéd 27 (1983) 72–87. ill.

- Komjáthy A.*: Felső-Tisza-vidéki templomok. I. = Bp. Corvina 1983, 40 p. ill.
- Koppány Tibor*: A körmendi várkastély átépítése a 17. század közepén. = *Ars Hungarica* 10 (1982) 227–234. ill.
- Koppány T.*: A devecei kastély kutatása. = *ÉpÉptud* 15 (1983) 261–271. ill.
- Koroknay Gyula*: Tákos és Csaroda. = *Műzsák* 1983: 3. 30–31. ill.
- Koroknay Gy.*: A felső-tiszai fatornyok helye térben és időben. = *Művéd* 27 (1983) 187–191. ill.
- Korompay János*: Patak vára. = *Műzsák* 1983: 3. 24–25. ill.
- Kos, P.* → *Pohl A.*
- Kovács András*: A Baranya megyei Rékavár. = *Honismeret* 11 (1983): 5. 47–48.
- Kovács Ernő*: Budapest belvárosában az egykori Péterffy palota helyreállítása. = *Művéd* 26 (1982) 49–53. ill.
- M. Kozák Éva*: Régészeti kutatások a szalonnai református templomban. — Archaeological research in the Szalonna Calvinist church. = *HOMÉ* 20 (1981 [1983]) 7–37. ill.
- M. Kozák Éva*: A vértesszentkeresztii egyenes szentélyzáródású templom. = *ÉpÉptud* 15 (1983) 311–326. ill.
- Kozák, Károly*: Contributions dans la Hongrie des XII–XVe siècles des ordes de chevaliers et d'hospitaliers et leur influence. = *AArchH* 34 (1982) 71–130. ill.
- Kőhegyi Mihály* (rec.): *Paul Flach*: Waschkut. München 1983. = *Művéd* 27 (1983) 316.
- Kőhegyi M.* → *Székely Gy.*
- Kőszegi Tivadar*: I. Ulászló új típusú denára. = *NK* 80–81 (1981–82 [1983]) 137–138. ill.
- Kralovszky Alán*: Újabb adatok a veszprémi Gizellakápolna középkori és újkori építéstörténetéhez. = *ÉpÉptud* 15 (1983) 273–281. ill.
- Kralovszky, A.*: The earliest church of Alba Civitas. = *AREgia* 20 (1983) 75–88. ill.
- Kürti Katalin*: Debreceni temetők művészi értékei. = *Művéd* 27 (1983) 294–300. ill.
- Láng Tivadar*: A középkori hagyományok érvényesítése a pesti városszerkezet környezeti rehabilitációja során. = *Magyar Építőművészet* 1983: 3. 8.
- László Csaba*: A balatonszőlősi református templom kutatása. — Erkundung der reformierten Kirche in Balatonszölös. = *VMMK* 15 (1980 [1983]) 113–124. ill.
- Lipták Irén*: Az óbudai v. Zichy-kastély helyreállítása. = *Művéd* 27 (1983) 43–55. ill.
- Lovag Zsuzsa*: Limoges mintára készült magyarországi körmeneti keresztek. — Prozessionskreuze nach Limoges-Vorbildern in Ungarn. = *FA* 34 (1983) 167–178. ill.
- Lővei Pál*: A fertődi Muzsikaház. = *MűvtÉ* 31 (1983) 310–312. ill.
- Lővei P.* → *Engel P.*
- Lukács Zsuzsa*: Beszámoló a nagyszekeresi református templom kutatásáról. = *SzabSzSz* 18 (1983): 2. 35–43. ill.
- Lukács Zs.* → *Cabello, J. A.*
- Magyar Kálmán*: Ispánsági és nemzeti központok kutatása Somogyban. I. — Recherche des cités et des chefs-lieux générique de Somogy. I. — Исследование жупанских родовых центров в Шомодской области (церкои и кладбища). — Esploro de jupana kaj gentaj centroj en Somogy. I. = *SomMK* 4 (1981 [1983]) 43–81. ill.
- Marosi Ernő*: Buda és Vajdahunyad, a 15. századi magyarországi építéstörténet tartópillérei. = *ÉpÉptud* 15 (1983) 293–310. ill.
- Mendele Ferenc*: Pécs-Málom középkori temploma. = *ÉpÉptud* 15 (1983) 133–146. ill.
- Michnai Attila*: Középkori tárgyak a régi Muhiról. — Mittelalterliche Gegenstände aus dem alten Muhi. = *ComAH* 2 (1982) 125–152. ill.
- Miklós Zsuzsa*: Ásatás Márianosztra-Biberváron. — Ausgrabung von Márianosztra-Bibervár. = *ArchÉrt* 110 (1983) 10–23. ill.
- Mikó Árpád*: Két világ határán. (Janus Pannonius, Garázda Péter és Megyericsi János síremléke.) = *Ars Hungarica* 11 (1983) 49–75. ill.
- Módy György*: Fancsika, egy XVI. század végén elpusztult északbihari falu. — Fancsika, ein Ende des XVI. Jahrhunderts zerstörtes nordbiharisches Dorf. = *BihMÉ* 3 (1982 [1983]) 79–91. ill.
- Molnár Dezső*: Vadasüllés. = *Művéd* 27 (1983) 301. ill.
- Molnár József*: Gházi Kászim pasa dzsámija Pécsen. = *Művéd* 27 (1983) 22–28. ill.
- Molnár László*: A Központi Bányászati Múzeum épületének története és műemléki helyreállítása. = *Bányászati és Kohászati Lapok* 116 (1983) 617–626. ill.
- Nagy, Emese*: Reconstitution de la topographie de la colline d'Esztergom à la haute époque arpádienne. = *AArchH* 34 (1982) 41–69. ill.
- Nagy E.*: Adatok a pécsi székesegyház alttemplomi lejáratainak problematikájához. = *ÉpÉptud* 15 (1983) 327–334. ill.
- Nagy Zoltán*: A szeged-csorvai tömjénező. = *Művészet* 24 (1983): 4. 10–13. ill.
- Németh Péter*: A műemléki albizottságok XII. országos értekezlete Nyíregyházán. = *SzabSzSz* 18 (1983): 3. 54–57. ill.
- Olta Péter*: Szabolcs-Szatmár megyei műemlékek helyreállítása OMF támogatással 1979–1982. = *Művéd* 27 (1983) 88–95. ill.
- Parádi, Nándor*: Der mittelalterliche Wohnturm von Kács. = *AArchH* 34 (1982) 131–149. ill.
- Parlasca, K.* → *Thomas E.*
- Pereházy Károly*: A budavári palota kovácsoltvas kerítésének helyreállítása. = *Művéd* 27 (1983) 255–260. ill.
- Petách, E.* → *Pohl A.*
- Pintér A.* → *Bécsi J.*
- Pohl, Artur*: Ungarische Goldgulden des Mittelalters. Graz 1974. = *Rec. Petách, Emil*: Slovenská Numizmatika 7 (1982) 213.
- Pohl, A.*: Münzzeichen und Meisterzeichen auf ungarischen Münzen des Mittelalters 1300–1540. Bp.—Graz 1982. = *Rec. Gedai István*: *ArchÉrt* 110 (1983) 140.; *Kos, Peter*: *AV* 33 (1982 [1983]) 552–553.
- Pohl A.*: A pénzverés Nagy Lajos korában. — Münzprägung zur Zeit von Ludwig dem Grossen. = *NK* 80–81 (1981–82 [1983]) 71–77.
- Polgár Zoltán*: Egy régi mezőváros műemlékei. = *Művéd* 27 (1983) 302–305. ill. [Várpalota]
- Pomozi István*: Felső-tiszavidéki fa harangtornyok helyreállításai. = *Művéd* 27 (1983) 102–112. ill.
- Rácz Zoltán*: Szempontok Monostorpályi Árpád-kori templomának értékeléséhez. — Gesichtspunkte zur Bewertung der Kirche aus der Arpadenzeit in Monostorpályi. = *BihMÉ* 3 (1982 [1983]) 69–77. ill.
- Rásonyi, László*: The Old-Hungarian name Vajk. A note on the origin of the Hunyadi family. = *AOr* 36 (1982) 419–428.
- Richter, M.* → *Holl I.*
- Román András*: A magyar műemlékvédelem helye a világban. = *Művéd* 27 (1983) 166–176. ill.
- G. Sándor, Mária*: L'inizio e lo sviluppo del Rinascimento nei dintorni di Pécs (Cinquechiese). = *AArchH* 34 (1982) 249–277. ill.
- G. Sándor M.*: A Káptalan utca 4-es számú középkori épület Pécsen. = *ÉpÉptud* 15 (1983) 165–183. ill.
- Schönerné Pusztai Ilona*: A budajenői kálváriakápolna helyreállítása. = *Művéd* 27 (1983) 13–18. ill.
- Schönerné Pusztai I.*: Beszámoló a visegrádi fellegvárban készülő rekonstrukciós munkáról. = *Művéd* 27 (1983) 225–241. ill.
- Schönerné Pusztai I.*: A szalonnai református templom helyreállítása. — Reconstructions of the Calvinist church in Szalonna. = *HOMÉ* 20 (1981 [1983]) 39–51. ill.
- Sedlmayr János*: Különböző korú egybeeső műemléki értékek bemutatása. = *ÉpÉptud* 15 (1983) 367–389. ill.
- Seres A.* → *Jandek T.*
- Siklósi, Gyula*: „Dreihäusener” Pokal von Székesfehérvár. = *AREgia* 20 (1983) 153–168. ill.

- Siklósi Gy.*: Bencés medalion a székesfehérvári várfal mellől. = *ARegia* 20 (1983) 241–242. ill.
- Soós Virág*: Szécsény középkori „belvárosának” feltárása. = *Múzeumi Mozaik* 5 (1983): 2. 17–18.
- Szabó Z.* → *Bodó S.*
- Szakál Ernő*: Lébény román kori templomának mozaikja és új oltára. = *ÉpÉptud* 15 (1983) 457–468. ill.
- Szakály I.* → *Ézsiás I.*
- V. Székely, György*: Slawonische Banalmünzprägung. Bp. 1980. = *Rec. Kőhegyi, Mihály*: *AArchH* 34 (1982) 391–392.
- B. Thomas, Edit*: Dorffmaister-Fresken im Bischofspalast von Szombathely. Wien 1981. = *Rec. Parlasca, Klaus*: *BJ* 183 (1983) 938–939.
- Tóth Melinda*: A pécsi székesegyház nyugati karzata. = *ÉpÉptud* 15 (1983) 429–455. ill.
- Tóth Sándor*: A gyulafehérvári fejedelmi kapu jelentősége. = *ÉpÉptud* 15 (1983) 391–428. ill.
- Ujváry Béla*: Az egregyi templom. = *ÉT* 38 (1938) 600. ill.
- Valter Ilona*: A pásztói monostor feltárása. — Die Freilegung des Klosters von Páztó. = *ComAH* 2 (1982) 167–206. ill.
- Valter I.* — *Erdei Ferenc*: A somogyvámosi templomrom. = *ÉpÉptud* 15 (1983) 469–500. ill.
- Varga L.* → *Engel P.*
- L. Wolf Mária*: Adatok Abaúj vármegye középkori településrendjéhez. — Angaben zu der mittelalterlichen Siedlungsordnung im Komitat Abaúj. = *HOMÉ* 20 (1981 [1983]) 95–119. ill.
- Zádor Mihály*: Műemlékek konzerválásának új módszerei. = Bp. Műszaki 1983, 279 p. ill. = *Rec. Császár László*: *Magyar Építőművészet* 1983: 6. 64.; *Gerő László*: *Művéd* 27 (1983) 318–319.
- Zlinszkyé Sternegg Mária*: A szentgotthárdi ciszterci apátság története és művészetének emlékei (1183–1878). Szombathely 1981. = *Rec. Galavics Géza*: *MűvtÉ* 31 (1983) 321–322.
- Zolnay László*: Fény és árnyék a középkori Magyarországon. = Bp. Athenaeum 1983, 323 p. ill. (Kozmosz könyvek)
- Zolnay L.*: A középkori Esztergom. = Bp. Gondolat 1983, 265 p. 20 t. ill.
- ... Műemlékvédelem, önvédelem. *Zádor Mihály* egyetemi tanárral beszélget *Deregán Gábor*. = *Honismeret* 11 (1983): 5. 52–55.

Jakabffy Imre

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

<i>Р. Шрейбер</i> : Символические изображения на сосудах эпохи ранней бронзы.....	3
<i>К. Х. Дюрки</i> : Археологическое изучение остатков капеллы Св. Мартина в Буде.....	29

СООБЩЕНИЯ

<i>К. Т. Биро</i> : Источники сырья каменных орудий эпохи камня в Венгрии.....	42
<i>Ш. Садеуки-Кардош</i> (при участии <i>Т. Олайоша</i> и <i>Ч. Фаркаша</i>): Источники по истории авар, ч. VIII. Авары в последние годы правления императора Маврикия.....	53
<i>Ш. Лазар</i> : Печи, расположенные вне жилищ на поселении эпохи Арпадов в Кестолц-Татарсаллаш.....	71
<i>Дь. Ковач</i> : Турецкие металлические изделия в комитате Сольнок.....	78

ОБОЗРЕНИЕ

<i>Й. Корек</i> : Корнелия Магочи-Дитц.....	92
<i>Й. Корек</i> : Алайош Балинт.....	92
<i>З. Кадар</i> : В. Вещеckoму 75 лет.....	93
<i>Й. Корек</i> : П. Патаи 70 лет.....	94
<i>В. Т. Добоши</i> : Вертешсоллош — методы и результаты.....	95
<i>И. Фодор</i> : Хазары, протоболгары, венгры. (По поводу книги П. Б. Гольдена).....	100
<i>И. Холл</i> : Заметки по геральдике.....	109
<i>Е. Ф. Петреши</i> : Археологическая деятельность Венгерского археологического и искусствоведческого общества за 1983 г.	114

РЕЦЕНЗИИ И КРИТИКА

<i>К. Х. Дюрки</i> : Gervers-Molnár V., Sárospataki síremlékek. (Надгробные памятники в Шарошпатаке).....	116
<i>Д. Б. Янкович</i> : Balogh J., Varadinum. Várad vára. (Крепость Варада).....	117
<i>А. Кубини—А. Моци</i> : Püspöki-Nagy, P., Boldogfa.....	117
<i>Ф. Косеги</i> : C. B. Burgess—S. Gerloff, The Dirks and Rapiers of Great Britain and Ireland, PBF IV, 7.	119
<i>Ф. Косеги</i> : A. Jochenhövel, Die Rasiermesser in Westeuropa. PBF VIII, 3.	119
<i>Т. Ковач</i> : M. Degl, Die Dolche und Stabdolche in Polen. PBF VI, 4.	120
<i>Ф. Косеги</i> : M. Gedl, Die Rasiermesser in Polen. PBF VIII, 4.	121
<i>Т. Ковач</i> : A. Vulpe, Äxte und Beile in Rumänien. I. PBF IX, 2.	122
<i>И. Эчеди</i> : A. Vulpe, Die Äxte und Beile in Rumänien II. PBF IX, 5.	123
<i>Т. Кеменцеи</i> : A. M. Leskov, Jung- und spätbronzezeitliche Depotfunde im nördlichen Schwarzmeergebiet. PBF XX, 5.	123
<i>А. Киш</i> : H. Kühn, Die germanischen Bügelfibeln der Völkerwanderungszeit in Mitteldeutschland. III.	124
<i>И. Фодор</i> : J. Giesler, Untersuchungen zur Chronologie der Bijelo Brdo-Kultur.....	124
<i>И. Холл</i> : B. Novotny, Funde mittelalterlicher handwerklicher Erzeugnisse.....	125
<i>И. Якабфи</i> : Венгерская археологическая литература за 1983 г.	126

TABLE OF CONTENTS

STUDIES

R. Schreiber: Symbolic representations on Early Bronze Age Vessels	3
K. H. Gyürky: The archaeological remains of the St. Martin's chapel in Buda	29

REPORTS

K. T. Btró: The raw material sources of our chipped flint implements of Neolithic and Prehistoric times.....	42
S. Szádeczky-Kardoss with the cooperation of T. Olajos and Cs. Farkas: Sources of Avar History, VIII. The Avars during the last years of Emperor Maurikios	53
S. Lázár: The open air kilns of the Arpadian Age in Keszthely-Tatárszállás	71
Gy. Kovács: Turkish Copper Vessels from Szolnok County	78

REVIEWS

J. Korek: Kornélia Mágócsy-Dietz	92
J. Korek: Alajos Bálint	92
Z. Kádár: Vilmos Wessetzky's 75th birthday	93
J. Korek: Pál Patay's 70th birthday	94
V. T. Dobosi: Vértesszőlős: methods and results	95
I. Fodor: Kazars, Bulgarians, Hungarians. Notes to the monography of P. B. Golden	100
I. Holl: Notes to heraldry	109
É. F. Petres: The activity of the Hungarian Archaeological and Art Historical society for the year 1983.....	114

BOOK REVIEWS

K. H. Gyürky: V. Gervers-Molnár, Sárospataki síremlékek (Funerary monuments in Sárospatak)	116
D. B. Jankovich: J. Balogh, Varadinum. Várak vára (The castle of Várak)	117
A. Kubinyi-A. Mócsy: P. Püspöki Nagy, Boldogfa	117
F. Kőszegi: C. B. Burgess-S. Gerloff, The Dirks and Rapiers of Great Britain and Ireland. PBF IV, 7.	119
F. Kőszegi: A. Jockenhövel, Die Rasiermesser in Westeuropa. PBF VIII, 3	119
T. Kovács: M. Gedl, Die Dolche und Stabdolche in Polen. PBF VI, 4.	120
F. Kőszegi: M. Gedl, Die Rasiermesser in Polen. PBF VIII, 4	121
T. Kovács: A. Vulpe, Axte und Beile in Rumänien. I. PBF IX, 2	122
I. Ecsedy: A. Vulpe, Die Axte und Beile in Rumänien II. PBF IX, 5	123
T. Kemenczei: A. M. Leskov, Jung- und Spätbronzezeitliche Depotfunde im nördlichen Schwarzmeergebiet. PBF XX, 5	123
A. Kiss: H. Kühn, Die germanischen Bügelfibeln der Völkerwanderungszeit in Mitteldeutschland. III.....	124
I. Fodor: J. Giesler, Untersuchungen zur Chronologie der Bijelo Brdo-Kultur.....	124
I. Holl: B. Novotny, Funde mittelalterlicher handwerklicher Erzeugnisse.....	125
I. Jakabffy: Hungarian archaeological bibliography, 1983.....	126

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010). Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-881), a PKHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 90 Ft

1 szám ára: 45 Ft

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat H-1389 Budapest, Pf. 149.

Tor.

ARCHAEO LOGIAI ÉRTESÍTŐ

AKADÉMIAI KIADÓ • BUDAPEST

ARCHAEOLOGIAI ÉRTESÍTŐ

A MAGYAR RÉGÉSZETI ÉS MŰVÉSZETTÖRTÉNETI TÁRSULAT
TUDOMÁNYOS FOLYÓIRATA

Megjelenik Budapesten félévenként

III. kötet (teljes sorozatban) 1984

Megindításának éve: 1868

Előfizetési díj egy évre 90 Ft

Szerkesztő:

FÜLEP FERENC

A szerkesztő bizottság tagjai:

BARKÓCZI LÁSZLÓ, B. BÓNIS ÉVA, HOLL IMRE, KALICZ NÁNDOR, KOREK JÓZSEF, KOVRIG ILONA

Technikai szerkesztő:

B. BÓNIS ÉVA

Felelős kiadó:

AKADÉMIAI KIADÓ

Szerkesztőség: 1088 Budapest, Múzeum körút 14–16. (Nemzeti Múzeum) Telefon: 130—678

Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó, 1363 Budapest, Alkotmány u. 21. Telefon: 111-010

Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók
az Akadémiai Kiadó (V., Alkotmány u. 21.) Terjesztési Osztályán

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

<i>Jerem Erzsébet — Facsar Géza — Kordos László — Krolopp Endre — Vörös István: A Sopron-Krautackeren feltárt vas-</i> <i>kori telep régészeti és környezetrekonstrukciós vizsgálata. I.</i>	141
<i>Barkóczi László: Az intercisai mitológikus és állatjelenetes domborművek időrendje és felhasználása</i>	170
<i>Holl Imre: Négysaroktornyos, szabályos várak a középkorban</i>	194

KÖZLEMÉNYEK

<i>Topál Judit: Feliratos boroskészlet a szentendrei római villából</i>	218
<i>Mesterházy Károly: Hakasz (jeniszeji kirgiz) leletek Rakamazról</i>	225
<i>J. Dankó Katalin: Beszámoló a sárospataki várossal kutatásról</i>	237

SZEMLE

<i>Török László: Castiglione László</i>	250
<i>Halassy Béla: Régészeti adatbázis kialakításának lehetőségei és alapvető feltételei</i>	252
<i>Soproni Sándor: Beszámoló a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat 1982—83. évi működéséről</i>	256
<i>Archäologische Forschungen im Jahre 1983 Szerk. Czeglédy Ilona</i>	257

IRODALOM

<i>Makkay János: Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae. XXXIII. és XXXIV. kötet</i>	286
<i>Mesterházy Károly: Kiss A., Baranya megye X—XI. századi sírleletei. Magyarország honfoglalás- és kora Árpád-</i> <i>kori temetőinek leletanyaga. I.</i>	287
<i>Kolba Judit: Insignia Regni Hungariae. Szerk. Fülep F., Kovács É., Lovag Zs.</i>	289
<i>Pálóczi Horváth András: Holl I. — Parádi N., Das mittelalterliche Dorf Sarvaly. Fontes Arch.Hung. Budapest 1982</i>	290
<i>Kiss Attila: O. Wenscher, Sella curulis. The Folding Stool an Ancient Symbol of Dignity</i>	292
<i>Nagy Mihály: Paganismo y Cristianismo en el Occidente del Imperio Romano. Universidad de Oviedo (1983). Memorias de Historia Antigua V. 1981</i>	292

A SOPRON-KRAUTACKERI VASKORI TELEP RÉGÉSZETI ÉS KÖRNYEZETREKONSTRUKCIÓS VIZSGÁLATA

Bevezetés

A tíz éve folyó Sopron-krautackeri ásatás az eddigi legnagyobb magyarországi vaskori telepfeltárás, mind az átkutatott terület nagyságát, mind az előkerült objektumok számát tekintve.

A most közlésre kerülő tanulmány nem csupán az előzetes jelentést kívánja helyettesíteni, hanem az együttes vizsgálat eredményeinek bemutatásával szeretnénk a figyelmet a modern településtörténeti kutatás talán legfontosabb ágára, a környezeti régészetre irányítani. Célunk éppen ezért az volt, hogy a még folyamatban levő munkát pontos adatokkal együtt mielőbb ismertessük oly módon, hogy a kiválasztott együttesek egyúttal a soproni telep életének időbeli keresztmetszetét reprezentálják. Mivel a dolgozat meghaladja az Archaeologiai Értesítőben rendelkezésre álló terjedelmet, arra kényszerültünk, hogy a cikket egymás után következő kötetekben, két részletben közöljük. Emiatt az első rész a Hallstatt—La Tène átmeneti időszakba sorolható objektumok ismertetésével és a részletes adatokat magába foglaló táblázatokkal zárul, míg a második rész a La Tène B—D-kori leleteket és az összefoglaló értékelést tartalmazza. A lábjegyzetek és a képanyag számozása folyamatos, jelezve, hogy a tanulmány két része egységes egészet képez, s csupán technikai okokból került megosztásra.

A Szerzők és a Szerkesztő Bizottság az alábbiakban megjelenő első rész olvasóinak megértését és türelmét kéri, mert a cikk mondanivalója csak a következő kötetben közlendő összefoglalással és grafikonokkal együtt értelmezhető.

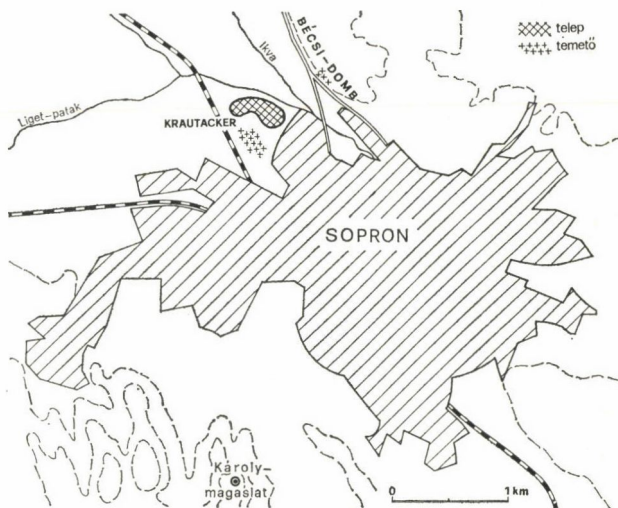
I.

1. A lelőhely kutatástörténete

1973 nyarán az ismert irodalmi adatok¹ és egy Stornó Ferenc által készített helyszínrajz² alapján

¹ Pulszky F., ArchÉrt R. F. 14 (1880) 153—155.; Paur I., ArchÉrt 6 (1886) 97—114., Bella L., ArchÉrt 9 (1889) 357—366.; Márton L., Dolg. 9—10 (1933—34) 106—112.; Hunyadi I., Kelták a Kárpát-medencében DissPann II. 18 (1942—44.); Schwappach, F., Hamburger Beitr. zur Arch. I. (1971) 131—172. Taf. 6—11.; Szabó M., FA XXV (1975) 71—86.

² Márton L., i. m. (1933—34) 107. XXXVI. tábla, Stornó Ferenc térképe. A leletek egy részét Stornó F. vette meg, így kerültek azok fiához, Stornó Gáborhoz, ill. a család gyűjteményébe. Ezeket a darabokat a közelmúltban sikerült megszerezni a soproni Liszt Ferenc Múzeumban, jelenleg ott találhatóak.

1. kép. Lelelőhely térkép
Fig. 1. Map of the site

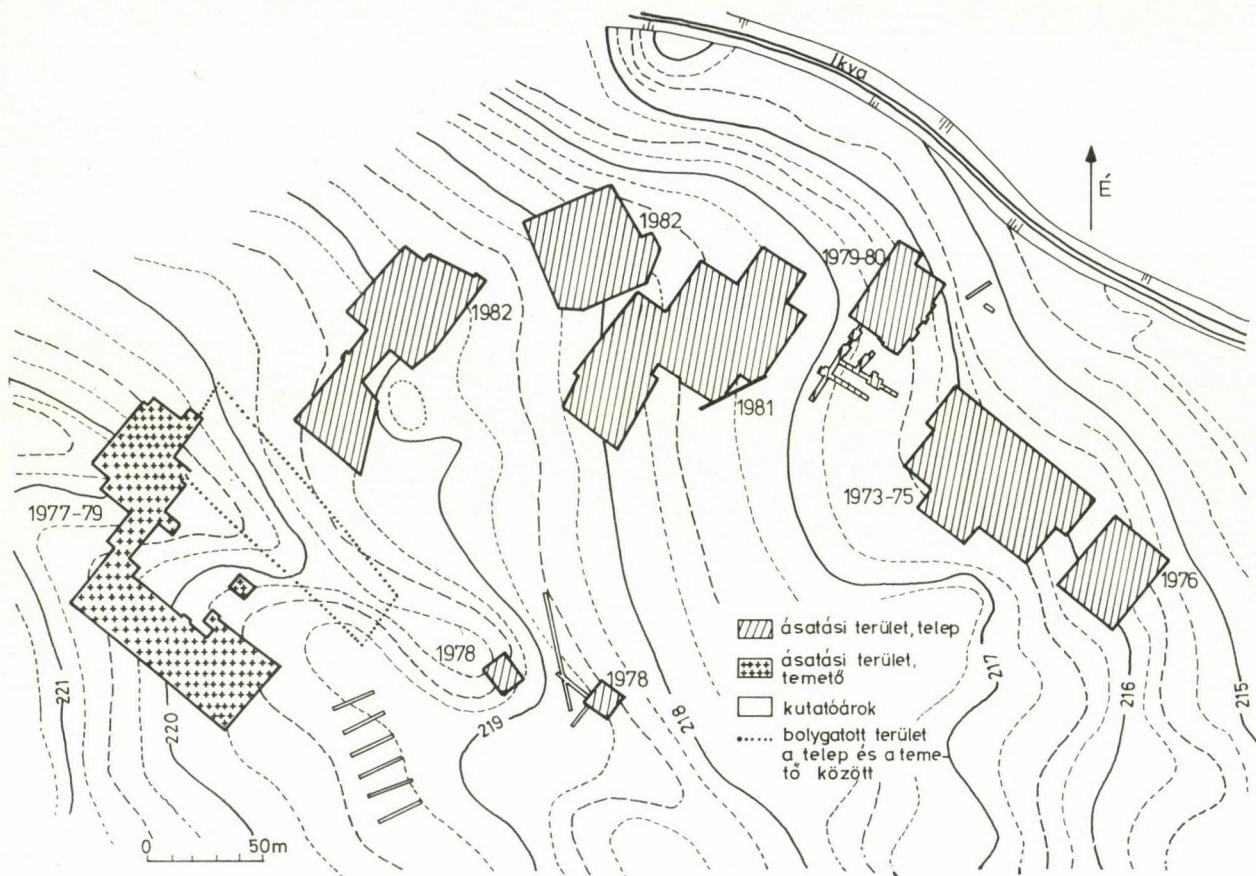
kísérletet tettünk a Bicsi-dombi kelta temető hitelesítésére és esetleges újabb sírok felkutatására.³ Az előzetesen végzett terepbejárás és felmérés, majd a rövid ásatás eredményeként sikerült az egyes sírcsoportok helyét és a temető szélét többkevesebb biztonsággal körvonalazni és az egykori fix pontul szolgáló löportornyot azonosítani.⁴

Az itteni kutatásokkal egy időben folyt az előzetes tereprendezés, lehumuszolás és talajjegyengetés az Ikva pataktól DNY-ra húzódó lankás területen, az ekkor még csak tervbe vett Jereván lakótelepi (korábban Ibolya-réti) iskola, óvoda és bölcsőde helyén. Már az első terepszemle alkalmával megállapítottuk, hogy a munkagépek egy igen nagy kiterjedésű őskori telep maradványait pusztítják.⁵ Az azonnal megkezdett leletmentés alkal-

³ Jerem E. ásatási jelentései ArchÉrt 101 (1974) 309., MittArchInst 5 (1974—75) 203—204.

⁴ Virágh Dénes felmérése. MTA RI Adattár lelt. sz.: 8252, 8570, 15479.

⁵ A lehumuszolt területen igen jól látszottak a település maradványai, közel 150 kisebb-nagyobb folt helyét sikerült felmérni. MTA RI Adattár. Lelt. sz.: 16401. Ekkor terepbejárást végeztünk a lelőhelyekhez csatlakozó mezőgazdasági művelés alatt álló földeken, mely akkor a Dózsa Tsz tulajdonát képezte. Megállapítottuk, hogy ÉNy-i irányba terjed a telep, ezért a GYSEV vasútvonal és Liget-patak által határolt dűlő részeket, ahol még nagyobb földmunka nem folyt, de a lakótelep beépítési terve alapján veszélyeztetve voltak, régészeti védelem alá helyeztük.

2. kép. Összesítő térkép a Sopronban 1973–82. között feltárt telep és temetőrészről
Fig. 2. Map of the settlement and cemetery in Sopron-Krautacker discovered between 1973 and 1982

mával kisebb-nagyobb gödröket és egy részben már sérült kora Árpád-kori kemencét tártunk fel.⁶

A következő három évben, 1974–76 között ugyanezen, a patak közelében fekvő területen (2. kép, összesítő térkép) végeztünk ásatást, ekkor összesen 4810 m²-en 81 települési objektum került feltárássra.⁷ Noha a munkához meglehetősen szerény anyagi feltételek álltak rendelkezésünkre, a korábban történt lehumuszosítás miatt viszonylag nagy, összefüggő felületet sikerült kiásni, teljes telepfeltárássra irányuló igénnyel.⁸

⁶ Az első leletek az Urnasíros kultúra és a LT/C kor-szak idejére keltezhető településre utaltak, valamint a telep koraközépkori ismételt használatára. Már ekkor megegyeztünk Gömöri Jánossal, hogy a feldolgozást megosztva végezzük. Az i. u. IX–XIV. századi leleteket ő fogja rövidesen közölni a Bálint Csanád által szerkesztett „Frühmittelalterliche Siedlungsforschungen in Ungarn” c. készülő tanulmánykötetben.

⁷ Ásatási jelentések RégFüz Ser. II. 28 (1975) 62, ArchÉrt 103 (1976) 290., 104 (1977) 263., MittArchInst 6 (1976) 150–151., 7 (1977) 123–124., 8–9 (1978–79) 217–218. 1976-ban a leletmentést Gömöri János végezte, segítségért ezúton is köszönetet mondok. 1976 őszén pedig az Urnasíros-temető előkerülésekor Pusztai Rezső hitelesített néhány sírt.

⁸ A későbbiekben kényszerű okokból beláttuk, hogy a több hektár kiterjedésű telep teljes feltárással mégsem lehetséges, de két irányba biztosan, míg a másik két égtáj felé hozzávetőlegesen megállapítható kiterjedése. Az újkori

Már ekkor megállapítottuk, hogy a lelőhely nemcsak kiterjedése és a kedvező ásatási feltételek miatt érdemes további kutatásra, hanem azért is, mert különböző időszakokban szolgált lakóhelyül a mai Sopron közelében letelepült népes csoportok számára.⁹

1976 őszén újabb terepegyengetést hajtottak végre a sopron-ebenfurti vasútvonaltól ÉK-felé eső, azzal párhuzamos, mintegy 50–80 m széles

mélyszántásnak és szőlőművelésnek elsősorban a honfoglalás- és kora középkori falu esett áldozatul. A vasút és útépítések, főleg pedig a lakótelep létesítésével kapcsolatos közművesítés már az építetalapozásokat megelőzően is számtalan őskori objektumot megbolygatott vagy megsemmisített. Az építkezés ütemével a régészeti feltárással nem tudott lépést tartani, s bár az utolsó öt évben az állandó egyeztetések eredményeként az ásatás megelőzte a beépítést, de az többnyire csak a lakóépületek helyére, vagy közvetlen környékére korlátozódott. E helyen is szeretnék köszönetet mondani mindazon intézményeknek és személyeknek, akik az ásatás anyagi és erkölcsi támogatásával segítettek munkánkat.

⁹ Vö. 6. jegyz. A már említett korszakokon kívül néhány gödör anyaga a rézkori Balatoni csoport fiatalabb fázisából származik. A leleteket Kalicz N. fogja közölni, a kormeghatározásért is neki tartozom köszönettel. Nem szóltunk még a Hallstatt-kor végére és a Ha–LT kor átmeneti időszakára keltezhető objektumokról, melyeket a késő vaskor különböző fázisainak kelta település-maradványai követnek.

sávban. A földgépek az itt levő őskori temető számtalan, magasabban fekvő urnasírnját rombolták szét. A széttört edények darabjainak és a bronzleleteknek egy részét Győrvári Ernő soproni tanár gyűjtötte össze.¹⁰ Bejelentése nyomán végezte Pusztai Rezső az év novemberében az első leletmentést, ez alkalommal 6 urnasírt ásott ki.¹¹

1977 kora tavaszán, előzetes terepbejárás után megkezdtek a leletmentő ásatást, amelyet a terület veszélyeztetettsége miatt ősszel további munka követett.¹² Az Urnasíros- kultúra hamvasztásos temetkezéseinek kívül késő Hallstatt-kori és kelta csontvázas, valamint szórthamvas és urnasírokat is találtunk. Nyilvánvalóvá vált, hogy a telephez tartozó temető kutatás sürgős feladat, helyenként már így sem lehetett a korábbi földmunka által elpusztított sírokat megmenteni.¹³

A következő két évben a még rendelkezésre álló, megmaradt részen folytattuk a temető ásatását, összesen 188 különböző korú és rítusú sírt tártunk fel.¹⁴

Közben a lakótelep beépítési tervéhez alkalmazkodva, a telepen is végeztünk ásatást. Az egyes épületek alapozási munkáit megelőzően vagy azzal párhuzamosan folyt a leletmentés, de több ízben is nagyobb területek feladására kényszerültünk, mivel nem tudtunk lépést tartani az építkezés ütemével.¹⁵

1979–82 között évi két-három hónapos munkával és gépi segítség igénybevételével csaknem 10 000 m² területen több mint kétszáz objektumot ástunk ki, s ezzel a telepből feltárt rész nagysága megközelíti az 1,5 hektárt.¹⁶ Évek során az egykori

telepnek ritkábban vagy sűrűbben beépült részeit érintette az ásatás, s azt is megállapítottuk, hogy a település belső szerkezete is többször változott évszázadok folyamán.¹⁷

A leletanyag időrendi vizsgálata és a sírleletekkel való összevetés lehetővé teszi, hogy az i. e. VI. század vége és az i. e. I. század vége közötti időszakban a lelőhelyen települési kontinuitást tételjezzünk fel.¹⁸

2. Környezeti feltételek és szerepük a telephely kiválasztásánál

A lelőhely Sopron ÉNy-i peremén, az épülő Jereván lakótelepen, illetve annak közvetlen szomszédságában, a korábbi Káposztás-földeken (Krautacker) helyezkedik el (1. kép).

E terület tágabb környezetét É-i és ÉNy-i irányból a Lajta-hegység, Ny-ról a Rozália-hegység, D-ről a soproni Várhely (Burgstall) által közbezárt Fertő-medence, s maga a Fertő-tó képezi. Fő vízrendszere a változó kiterjedésű Fertő-tó, az abba ömlő Vulka patak, valamint a szűkebb soproni-medencén átfolyó Ikva patak.

Az egykori telephely az Ikva patak felső, soproni szakaszának jobb oldalán, a Bécsi-domb és a Várhely által közrezárt völgyközi hátságon terül el.

A Bécsi-domb miocén lajta mészkő és konglomerátum, a Várhelyet paleozoikumi gneisz és kvarcit építi fel, az Ikva völgyében pedig — így az ásatási területen is — 218–222 m tengerszint feletti magasságú felszíneken pleisztocén korú folyóvízi kavics-terasz foszlányai mutatkoznak.¹⁹ Ugyanezek a foltokon és a telep többi részén is pleisztocén homokos lösz mintegy 2 méteres vastagságban fedi a korábbi képződményeket.

¹⁰ Győrvári Ernő figyelemmel kísérte a tereprendezést és a gép által kiforgatott földből összegyűjtötte a leleteket. Értesítésére még 1976 decemberében leutaztunk Sopronba, ahol megállapítottuk, hogy az eddig előkerült cserepek és fémek az Urnasíros-kultúra temetkezéseiből származnak. E helyen is szeretnénk megköszönni Győrvári Ernőnek a lelőhely megmentéséért való fáradozását, valamint azt, hogy az általa gyűjtött leleteket átadta feldolgozásra, majd a soproni Liszt Ferenc Múzeumnak.

¹¹ Pusztai R. leletmentése, MNM Adattára; VI. 67/1977.

¹² Az első két leletmentő ásatás alkalmával 2500 m² területen 118 sírt tártunk fel.

¹³ Sajnálatos módon a már védett terület még többször is bolygatást szenvedett. Egyik legnagyobb pusztítás 1978. nyarán történt, amikor a temető és telep határán húzódó sávból hordták el a földet feltöltés céljára, ekkor több sír megsemmisült.

¹⁴ Az összes síroknak csaknem 2/3-a az Urnasíros-kultúra idejéből származó hamvasztásos temetkezés, míg a késő-Hallstatt és La Tène kori sírok többsége csontvázas rítusú, de vannak szórthamvas és urna sírok is. Tekintettel arra, hogy az ásatás még folyamatban van, s a feltárás befejezése csak — a temető területén — az építkezés végéig működő betonkeverő elköltöztése után lehetséges, a Fontes-sorozat számára tervezett végleges publikációval is várunk kell.

Néhány fontos síregyüttes közlése: Jerem E., *Materijali XIX* (1981) 201–220. Taf. 1–5.; U. a. *Die Hallstattkultur. Bericht über das Symposium in Steyr 1980*. Linz, 1981. 105–136. Abb. 1–18.

¹⁵ Emiatt a már többé-kevésbé bolygatott, a lakótelep irányába fekvő részeket hagytuk veszni annak érdekében, hogy az 1973–76 között átkutatott terület és a Liget patak közelében dolgozhassunk.

¹⁶ 1982 végén a telepen feltárt objektumok száma a cölöplyukakon és árokrendszeren kívül 290 volt. Az 1983-as ásatás eredménye további 56 gödör, ház, ill. kemence feltárása. A telepből feltárt rész gyakorlatilag összefüggőnek tekinthető, ha leszámítjuk a 15–30 m széles sávok (feltöltés, vagy bolygatás miatti) kényszerű kihagyását.

¹⁷ Általánosnak mondható a nagyobb település sűrűség a vízhez közelebb fekvő részekben. Az 1979–80-ban feltárt, Liget patak közelében levő felületen igen sűrűn, gyakran egymásba ásva helyezkedtek el az objektumok. Az egyes időszakokban az építmények tájolása, s a telep belső szerkezete eltérő volt. Ilyen irányú vizsgálatot a leletek pontos időrendi szétválasztása után, a telepanyag teljes publikálásakor feltétlenül szeretnénk végezni. Lehetséges, hogy az uralkodó szélirány kisebb-nagyobb változása is befolyásolhatta a bejárat elhelyezését, de az is valószínű, hogy egy-egy korszakban a már megkezdett rendszer szerint folyt tovább az építkezés.

¹⁸ A kérdést különböző tanulmányaiban többször is érinti Jankuhn, H., *Archäologie und Geschichte* Bd. 1. Beiträge zur siedlungsarchäologischen Forschung. Berlin—New York, 1976. 33., 190–193., 242–243. további irodalommal. A településterületen belüli időszakonkénti változásokról Becker, C. J., in *Studien zur europäischen Vor- und Frühgeschichte* (Jankuhn Festschrift) hg. Claus, M.—Haarnagel, W.—Raddatz, K., Neumünster 1968, 74 ff.; U. a. *ActaArch.* Kopenhagen 39(1968) 235 ff. és 42(1971) 79 ff.

¹⁹ E változó vastagságú kavics réteget mind a talajszelvényekben, mind a telep magasabban fekvő részein a mélyebbre ásott — elsősorban Urnasíros korú — gödrökben többször is elértük.

A lelőhelyen 3–3 talajfúrás és talajszelvény segítségével megállapítható volt a löszre települő talaj felépítése.²⁰ Az Ikva partján, a telep legalsó részén kettős talaj alakult ki. Alul 30–50 cm vastag sötétbarna talaj található, amelyre három szintre tagolódó, 80–90 cm vastag, barna-szürkésbarna, közepesen meszes erdőtalaj rakódott. A lankásabb lejtőkön és a magasabb térszíneken az alsó helyzetű, korábbi keletkezésű sötétbarna talaj nincs vagy csak foszlanokban van meg, nagy része valószínűleg lepusztult. Ezeken a területeken a 80–90 cm vastag, fiatalabb, barna-szürkésbarna, 2–3 rétegre bomló erdőtalaj fedi a homokos vagy kavicsos löszet. A talaj és a lösz érintkezésénél 40–50 cm vastag, kevert jellegű, erózióra utaló szint mutatható ki.

A talajszelvények, az ásatási megfigyelések, a szerves maradványok és a légifotók értelmezése alapján az Ikvához csatlakozó 215–222 m tengerszint feletti magasságú, K–ÉK-i kitettségű lejtőre települő vaskori lelőhelyet vízelöntés nem érte.²¹

A Fertő-tó környéki és vízrendszeréhez csatlakozó korai és késő kelta lelőhelyek topográfiai elhelyezkedése szabályszerű települési rendszerre enged következtetni. A más területeken végzett kutatások felhívták a figyelmet az ilyen korú lelőhelyek bizonyos települési sajátosságaira, amelyek e vidéken is jelentkeznek.²² A Fertő-medence és az Alpok K-i nyúlványainak csatlakozásánál, így a Soproni-hegység lábánál sorakozó telepek és temetők is elsősorban a 300 m tszf. magasság fölé nem emelkedő, lankás lejtőkön helyezkednek el. Ugyanitt megfigyelhető, hogy a lelőhelyek többsége követi a jelentősebb vízfolyásokat, egyszer-

smind megrajzolva a feltételezhető közlekedési útvonalakat is.²³

A Sopron-környéki kelta lelőhelyek alkalmazkodnak a Fertő-tó egykori vízszegélyéhez jelezve, hogy ebben az időszakban a víztükör a mainál nagyobb kiterjedésű lehetett (3. kép, elterjedési térkép).²⁴

Vaskori lelőhelyek jellemző ismérveire vonatkozó komplex megfigyelések szerint, azok főként homokos, jó vízelvezetésű alapkőzetre települnek, s ez a sajátosság a római kor idejére megváltozik az agyagos, kötöttebb aljakok irányába.²⁵

A soproni lelőhely alapkőzete homokos lösz, amely több szempontból is kiemelt jelentőségű tényező lehetett a telephely kiválasztásánál. A homokos lösz jó vízelvezető képességével száraz térszint biztosított a mélyre ásott tárológödörök, vermek és többé-kevésbé az egykori járószint alá süllyesztett lakó- és gazdasági épületek számára. Másrészt a vályogos lösz rendelkezésre állt a paticsfalu építmények, tűzhelyek és kemencék tapasztaához és nem utolsósorban az edény készítéséhez is, mint azt a nagyszámú agyagkitermelő gödör és az elvégzett kerámia nyersanyag vizsgálatok bizonyítják.²⁶

A régészeti objektumokban található, eredeti talajrétegekből származó betöltés gazdag és változatos kultúrflóra maradvány-együttese igazolja, hogy a telephelyen és környékén a természetes ta-

²⁰ Itt közölt megállapításaink a soproni Erdészeti és Faipari Egyetem Talajtani Tanszéke által a lelőhely különböző morfológiai pontjain végzett talajfúrások eredményein és az 1980–82. között nyitott talajszelvényeink (1–3. szelv.) értékelésén nyugszanak. Megfigyeléseink ellenőrzése, valamint kémiai analízissel is bővített talajvizsgálatok céljából 1983-ban újabb öt szelvényt (4–8. szelv.) ástunk. A talajtani elemzést O. Morozova (MTA Talajtani és Agrokémiai Kut. Int.) végezte, melynek eredményei már nem kerülhettek e dolgozatba, de szeretnénk megjegyezni, hogy azok alátámasztják és kiegészítik a korábbiakat.

²¹ Évek során az ásatás a lelőhely különböző tengerszint feletti magasságú felszíneire terjedt ki, de sem a patak közelében, sem máshol nem észleltük vízelöntés nyomát. Megfigyelésünket nemcsak a malakológiai és aprógerinces fauna vizsgálatok eredményei, hanem az 1980 decemberében 300–400 m magasságból, sztereokamerával készült légifelvétel (Vizdok, Vizy Zs.) is igazolták. A fényképeken igen jól láthatók az egykori vízfolyások, illetve a szabályozás előtti, meanderesen kanyargó medrek; a Zeiselbach és Liget-patak, valamint a Liget-patak és Ikva összefolyása. Igen valószínű, hogy áradás esetén a víz a Liget-patak és Ikva közti mélyen fekvő területet öntötte el, ezen a részen terepbejárásaink alkalmával semmilyen településre utaló nyomot nem találtunk.

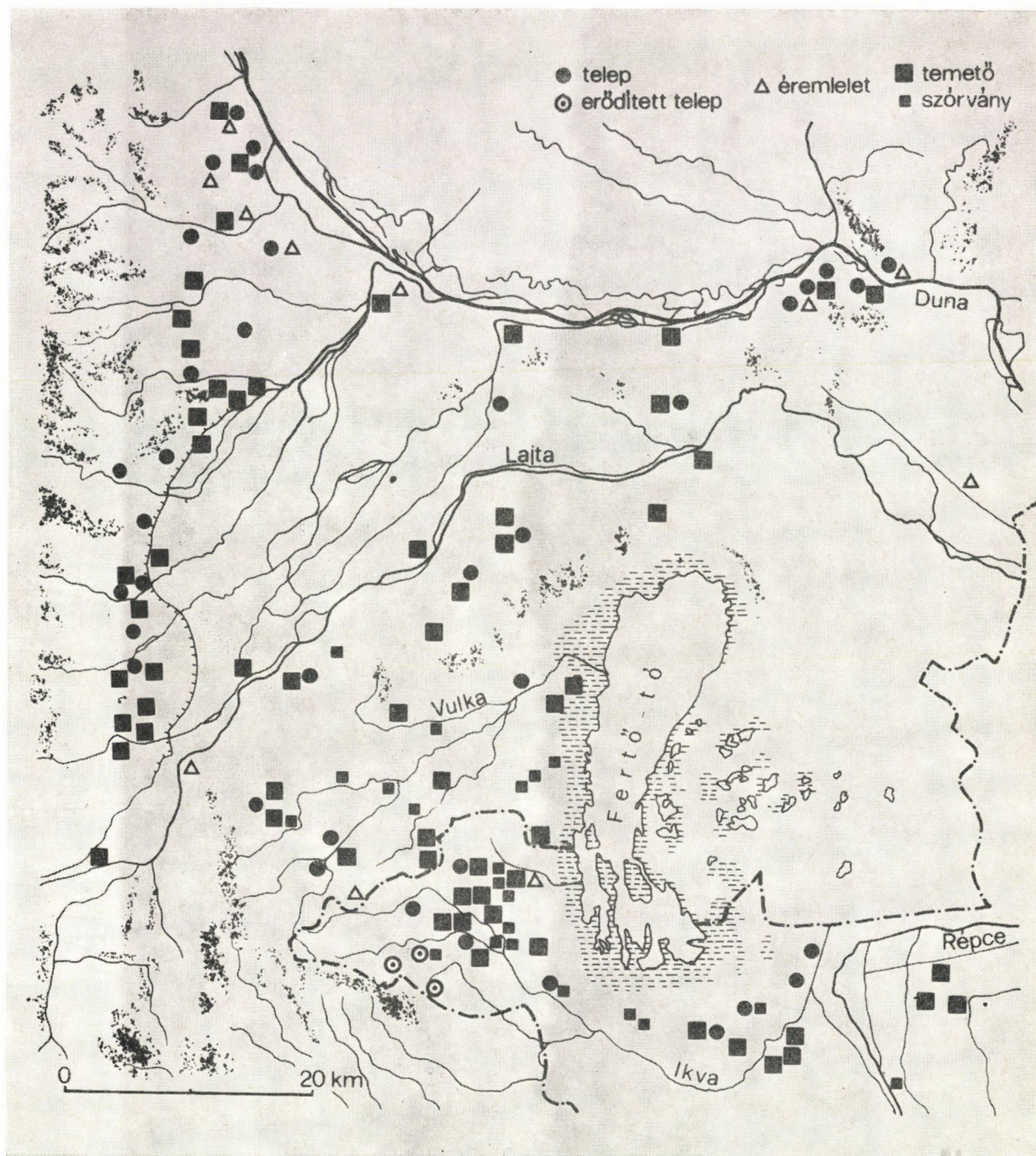
²² Waldhauser, J., AR 28 (1976) 294–314., *Ua.*, in *Les Structures d'habitat à l'âge du fer en Europe Tempérée*, Paris 1981. 139–143.; Jankuhn, H., i. m. 1976. 160–161.

²³ A topográfiai munkák adatainak értékelésekor Torma, I., VMMK 8 (1969) 75–82.; Woźniak, Z., *Osadnictwo Celtyckie w Polsce*. Wrocław—Warszawa—Kraków 1970. 265–268. Mapa 1–3.; Waldhauser, J., i. m. 1976. 295–298.; Meduna, J., *Die latènezeitlichen Siedlungen in Mähren*. Praha 1980. 38–41. Karte 2.

²⁴ Az itt közölt térkép Ausztriára vonatkozó részének alapjául az Atlas von Niederösterreich, Wien 1955. (G. Mossler összeállítása), valamint K. Kaus, a burgenlandi Landesmuseum régésze által rendelkezésünkre bocsátott adatok szolgáltak, melyekért ezúton is köszönetemet fejezem ki. Az első változat saját Győr-Sopron megyei anyaggyűjtésünket az É-burgenlandi lelőhelyekkel kiegészítve a „Kelták és rómaiak a Fertő tó vidékén” (Győr, 1981 — Eisenstadt, 1982) című kiállításra készült, ezt bővítettük tovább a településhálózat szemléltetése céljából.

²⁵ A talajtípusokra és a talajtan és régészet kutatás viszonyára vonatkozó legjobb összefoglalás: Limbrey, S., *Soil Science and Archaeology*. London—New York—San Francisco 1975. Az itt érintett problémáról *Ua.*, i. m. 241–246. Néhány konkrét példa a lelőhelyek és talajtípusok összefüggésére: Waldhauser, J., i. m. 1976. 298.; Jankuhn, H., i. m. 1976. 77., 200–202., 238–240.; Härke, H. G. H., *Settlement Types and Settlement Patterns in the West Hallstatt Province*. BAR Int. Ser. 57, 1979. 57–61., továbbá a 27. jegyzetben idézett munkák a homokos talajok és vaskori szántóföldek kapcsolatáról.

²⁶ Jerem E., *Kelta fazekaskemencék Sopronban*. Iparrégészet. *Industrial Archeology — Égetőkemencék II.* Veszprém 1984. és Kardos J.—Kriston L., A Sopron—Krautacker lelőhelyen feltárt kelta fazekaskemence anyagának vizsgálata röntgen diffrakciós elemzéssel. *Iparrégészet — Égetőkemencék II.* Veszprém 1984. 107–; Jerem E.—Kardos J., in *Proceedings of the VII International Congress of Celtic Studies*, Oxford 1983. (in print.); Jerem E., *Oxford Journal of Archaeology* 3(1984) 57–80.; Kardos, J.—Kriston, L.—Morozova, O.—Träger, T.—Zimmer, K.—Jerem, E., *Archaeometry* 27 (1985) 83–93.

3. kép. Kelta lelőhelyek a Fertő tó környékén és Alsó-Ausztriában
Fig. 3. Celtic sites around the Lake Fertő and in Lower Austria

lajtakaró alkalmas volt növénytermesztésre, amely részben az állattartás alapját is képezhette. Miután az ásások nem terjedhettek ki a vaskorban művelt mezőgazdasági területekre, csak ilyen módon állnak rendelkezésünkre erre vonatkozó adatok.²⁷

²⁷ Szántóföld kutatásra a középkori és újkori bolygatás miatt a lelőhely közvetlen környékén nem volt mód, de részben analógiák, részben a különböző korú objektu-

mokból származó növényi mag és állatesont maradványok alapján kétségtelennek tarthatjuk, hogy a telep szomszédságában művelhető terület és legelő is volt. A kelta földműveléssel kapcsolatos alapvető munkák: Jankuhn, H., Vor- und Frühgeschichte vom Neolithikum bis zur Völkerwanderungszeit. Deutsche Agrargeschichte I. Stuttgart 1969. 71–75.; Müller-Wille, M., Eisenzeitliche Fluren in den festländischen Nordseegebieten. Münster 1965.; Ua., in Untersuchungen zur eisenzeitlichen und frühmittelalterlichen Flur in Mitteleuropa und ihrer Nutzung. Hrsg. Beck, H.—Denecke, D.—Jankuhn, H.,

A lelőhely napjainkban az alpi és pannon flóratartomány határzónájába esik, melynek egykori meglétére utalnak a természetes vegetáció telepen gyűjtött mag- és termésmaradványai.²⁸

A természetes és bolygatott talaj komplex növényi mag, puhatestű és gerinces maradvány vizsgálata jelzi, hogy az Ikva-menti telep használatának idején nyílt, bokrokkal és facsoportokkal tagolt közvetlen környezet volt.

3. Telephely és környezetének kölcsönhatását, fejlődését meghatározó tényezők kutatásának módszere

Az alábbiakban mindazon vizsgálatok eredményeinek egy részét szeretnénk ismertetni, melyeket 1979-től tervszerűen és folyamatosan végeztünk.²⁹ Mielőtt azonban az objektumonkénti részletesebb tárgyalásra térnénk, röviden összefoglaljuk, hogy milyen feltételek között és milyen módszerrel végeztük munkánkat. Vállalkozásunkat modellnek szánjuk, célunk annak érzékeltetése és bizonyítása, hogy mennyire fontos, hogy a hagyományos, csupán a régészeti leletekre koncentrált értékelést kiegészítse a környezeti feltételek megismerésére irányuló kutatások részeredményeinek felhasználása.³⁰ Csak ez teszi lehetővé, hogy az élettérre, gazdasági struktúrára és ebből következően a társadalmi viszonyokra vonatkozó feltételezéseinket biztosabb alapokra helyezzük.

A soproni ásatás több szempontból is kedvezően alakult: temető és telep több időszakot át-

fogó, párhuzamos kutatására csak igen ritkán van alkalom, s ez lelőhelyünkön mind az Urnasíros-kultúra idősebb és fiatalabb szakaszában, mind a késő Hallstatt- és La Tène korban adva van. A telep horizontális kiterjedésű, s bár gyakran előfordul, hogy planírozás, másod- vagy harmadlagos betöltés, beásás nehezíti vagy zavarja a jelenségek értelmezését, a feltárt terület nagysága és a kiásott objektumok jelentős száma miatt még így is elegendő jól keltezhető és többféle vizsgálatra alkalmas gödör, ház, kemence áll rendelkezésünkre.

A régészeti ásatási gyakorlatban iszapolást általában csak akkor végeznek, ha azt a leletkörülmények kifejezetten igénylik, vagy ha speciális vizsgálatok folynak.

Az őskor kutatásában, elsősorban az ahhoz szorosan kapcsolódó finomrétegtani őslénytani vizsgálatok miatt az elmúlt harminc évben általános gyakorlattá vált a teljes mintaanyag vagy nagy részének iszapolása, majd az összes kultúranyag és szilárd vázú szerves maradvány (faszén, mag, puhatestű, gerinces) kiválogatása. Ez utóbbiakkal foglalkozó szakemberek korábban is kaptak már fiatalabb kultúrákból származó ásatási szórványmintákat, azonban azok kis mennyisége és szubjektív mintavétele legtöbbször nem volt elegendő a megalapozott véleménynyilvánításhoz.

Mindazok a néhány milliméteres vagy annál kisebb méretű szerves maradványok, amelyek a természetes talajokban és a kultúrrétegekben előfordulnak, rendszerint a föld nedvessége, kötöttsége miatt (bányanedves állapot) az ásatásokon, a helyszínen nem vehetők észre, így elkerülnek az ásatók figyelmét.

Néhány próbaminta már eddig is igazolta azt a feltételezést, hogy a régészeti lelőhelyeken gazdag puhatestű és aprógerinces fauna található, s a növényi magvak nem csupán a kifejezetten „kultúr”-környezetben fordulnak elő.

Az iszapolásos módszer alkalmazása során a nagy mennyiségű földmintát előbb meg kell száritani, majd azt magas szerves anyag tartalma miatt célszerű kb. 1%-os hidrogénperoxidos-vizes oldatban áztatni. Az így előkészített anyagot 0,8 mm lyukátmérőjű szitán kell átmosni, majd ismét megszáritani, a száradás után a maradványokat kiválogatni.

A nagyminta vételét tájékozódó próbamin-ták vizsgálata előzi meg, ennek egységnyi mennyiségéből megállapítható az egy köbdeciméterre számított faj, egyed és faj/egyed arány. Ezen adatok birtokában kiszámítható, milyen mennyiségű mintát kell ahhoz venni, hogy a minimális faj- és egyedszámú maradványokat kinyerhessük. Ez a becslés elsősorban az aprógerincek szempontjából lényeges, miután azok mennyisége rendszerint kicsi, a puhatestűek nagyobb egyedszámban kerülnek elő, míg a növényi magok előfordulási gyakorisága erősebben függ a minta jellegétől.

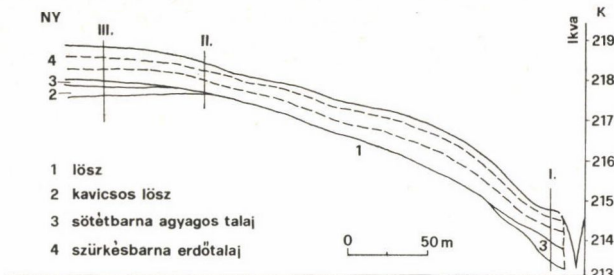
A Sopron-Krautacker lelőhelyen begyűjtött egy-egy minta mennyiségét általában 0,5 m³-ben határoztuk meg. Ez egyúttal az adott objektum

Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. Phil.-Hist. Klasse, Folge 3, Nr. 115. Bd. 1. Göttingen, 1979. 196–239.; *Brongers, J. A.*, Air photography and celtic field research in the Netherlands. Amersfoort 1976.

²⁸ Az iszapolásos módszer rendszeres alkalmazását megelőzően is gyűjtöttünk magokat a telepről, főleg tűzhelyek környékéről és gabonatarló vermekből. A paleobotanikai vizsgálatokat 1981-ben bekövetkezett haláláig Skoflek István végezte. A magleleteket az 1980. nyári ásatás anyagával bezárólag meghatározta és értékelte, személyesen is gyűjtött mintákat a lelőhelyen és részt vett a közös publikáció előkészítésében is. Segítőkéss, értékes munkájára adatainak közzétételével is emlékezünk. A soproni anyagra vonatkozó hagyatékot Facsar Géza vette át, aki azóta folyamatosan végzi a botanikai leletek feldolgozását.

²⁹ A telepről és temetőből származó állatsont anyagot az ásatás megkezdése óta Vörös István (MNM) dolgozza fel. A malakológiai vizsgálatokat Krolopp Endre (MAFI), az aprógerinces faunát Kordos László (MAFI) végzi. Az ásatásokon való közös munka, mintavétel, a kutatás irányára és módszerére vonatkozó megbeszélések jelentették a kiindulási alapot e tanulmány létrejöttéhez, melynek végső megfogalmazásakor is együtt dolgoztak a szerzők.

³⁰ A „környezeti régészetre” vonatkozó legfontosabb összefoglaló jellegű munkák: *Butzer, K. W.*, Environment and Archaeology, London—Chicago 1972.; *Ua.*, Archaeology as Human Ecology, Cambridge 1982. (az eddigi legteljesebb bibliográfiával); *Evans, J. G.*, The Environment of Early Man in the British Isles, London 1975.; *Ua.*, An Introduction to Environmental Archaeology, London 1978.; *Shackley, M. L.*, Environmental Archaeology, London 1981.

4. kép. A talaj rétegzettségének sematikus metszete a talajszelvények helyének feltüntetésével
Fig. 4. A vertical section of the soil stratigraphy with the places shown from where the samples were taken

csaknem teljes — rétegtani szempontból tiszta — kitöltését, és annak valamennyi 0,8 mm-nél nagyobb méretű régészeti és biogén maradványát jelenti. A régészeti anyagból így elsősorban kisméretű vagy töredékes ékszereket,³¹ az összes kerámia töredéket, kőeszköz szilánkokat; a gerincek közül a hazai és külföldi telepásatási gyakorlatban csak ritkán vizsgált mikrofaunát; a puhatestűeknél minden esetben teljes faunát; a növényi magoknál pedig a vadon élő és termesztett növények jelentős számát sikerült kinyerni.

Az iszapolós módszer mellett, selejtezés nélkül begyűjtöttük az archeozoológiai vizsgálatokhoz szükséges állatcsont maradványokat is. Segítségükkel a telep szerkezetére, jellegére, illetve a hústáplálék előállításának gyakorlatára, a kézműipari tevékenységre lehet következtetni.

A fenti módon nyert adatok értelmezését számos sajátos, a leletek felhalmozódási körülményeiből adódó nehézség terheli, amelyekre az adott objektum ismertetésekor térünk ki. Az azonban mindig egyértelműen megállapítható volt, hogy a vizsgált objektumokból nyert biogén anyagok egységesek, vagy esetleg kevert jellegűek voltak-e.

A végső következtetéseket csak a telep közeléből származó, korban megfelelő természetes élővilág ismeretében lehet levonni. Ennek érdekében a soproni lelőhely különböző morfológiai helyzetű pontjain ásott talajszelvényekből rétegenként elkülönített kontrollmintákat gyűjtöttünk és értékeltünk (4. kép, sematikus metszet a talajszelvények helyéről).

Mindezek az adatok minimális feltételei a biológiai módszerű, tényanyagon nyugvó szűkebb és

tágabb környezetrekonstrukciónak és jó néhány kultúrtörténeti jelenség magyarázatának.³²

4. A bemutatásra kerülő objektumok kiválasztásának szempontjai és komplex értékelésük. A talajszelvények

Az objektumok és leletegyüttesek kiválasztásánál kettős elv érvényesült. Szándékunkban állt a telep életéről lehetőleg teljes időbeli keresztmetszetet adni, másrészt olyan mintákat választani, melyeknél több irányú vizsgálatot végeztünk, s így lehetőségünk volt ezek eredményeit egymással szembesíteni. Tekintettel arra, hogy az eddig feltárt települési objektumoknak csupán 3%-át ismertettük, fenti szempontokat nem lehetett maradéktalanul érvényesíteni.³³ Hangsúlyosan szerepel a késő Hallstatt — korai La Tène kor (i. e. V. sz.), mert ezen időszak régészeti leletanyaga eddig csaknem ismeretlen volt, s így fontosnak tartottuk, hogy a lelőhelynek e települési fázisát különböző típusú gödrök és házak, valamint a velük párhuzamosítható síregyüttesek képviseljék. Nem állt módunkban érzékeltetni a finomabb időrendi tagolást a hagyományos kelta periodizáción belül, melyet pedig a telepről származó régészeti leletanyag lehetővé tette.³⁴

A következőkben az egyes objektumoknál mindig azonos sorrendben közöljük az adatokat, a régészeti megfigyelések és korhatározó leletegyüttesek bemutatását³⁵ a szűkebb környezetet jellemző malakológiai, apró gerinces és nagyemlős fauna vizsgálatok, majd a botanikai meghatáro-

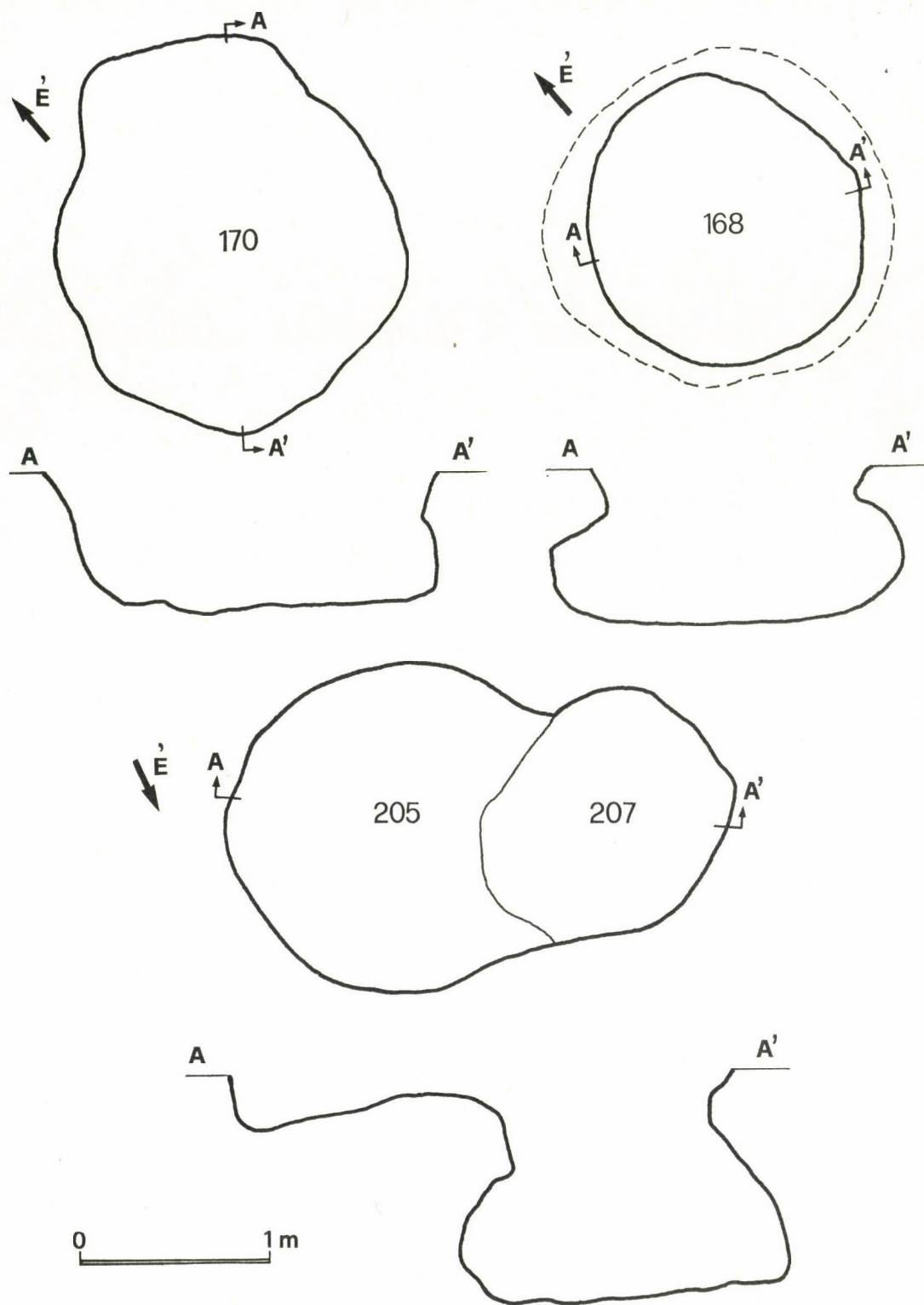
³² Vizsgálataink körét az utóbbi években jelentősen kiterjesztettük. Folyamatban van a talajszelvényekből és kultúrrejtegekből származó pollenminták értékelése (Lőrincz Hajnalka, MÁFI), megtörtént a kőzetek és kőeszközök meghatározása (Ferencz Károly és Bácskai Erzsébet, MÁFI), fiziko-kémiai módszerekkel vizsgáltuk a kerámia égetőkemencék és edények nyersanyagát, technológiai sajátosságait (Kardos József, ELTE TTK) és az ipari tevékenységgel összefüggő salak mintákból is egy sorozaton petrográfiai vizsgálatot végeztünk (Kisházi Péter, MÁFI soproni laboratóriuma). Mindezek eredményeit a monografikus feldolgozásban szeretnénk közölni.

³³ Terjedelmi okokból szigorú szelekcióra kényszerültünk, emiatt ki kellett hagynunk olyan együttesek bemutatását, amelyeket időrendi vagy egyéb szempontból indokoltnak tartottunk volna. Hasonló korlátok miatt nem kerülhetett sor a talajszelvények részletesebb értékelésére, s az ide vonatkozó vizsgálatok adatszerű közlésére. Emiatt már a közeljövőben tervezzük a dolgozat kibővítését, mind a régészeti anyag, mind a természetes környezetre vonatkozó utalások szempontjából.

³⁴ Már említettük, hogy a kiválasztott objektumok csupán reprezentatív értékűek, de lényeges, hogy a telep életére jellemző főbb periódusok mindegyike képviselve van. Sajnálatos, hogy a temető korai kelta (LT B1–B2) sírjaival azonos korú házak és gödrök anyaga nem kerülhetett a publikációba, mert i. e. IV–III. századi települést eddig egyáltalán nem ismertünk a Kárpát-medencében.

³⁵ A dolgozatnak nem elsődleges célja a régészeti leletek topológiai elemzése és összehasonlítása, ezért arra törekedtünk, hogy a ritka, vagy környezetében új és lehetőleg datálható értékű darabokra irányítsuk a figyelmet.

³¹ A most közlésre kerülő együttesekből a 29. sír teljes betöltését átiszapoltuk, ennek eredményeként került elő még két arany gyöngy, valamint a korall és kisméretű üvegyöngyök többsége. A 168. gödörből spirálfüggőt, sérült borostyángyöngyöt és bronzkarikát, a 138. házából a kisebb díszített csontlemez-töredéket és ugyancsak gyöngyöket találtunk az iszapolás után.

5. kép. A 170., 168. és 205. gödrök felülnézeti és metszet rajzai
 Fig. 5. Drawings and sections of the pits Nos 170., 168. and 205.

1. táblázat
A csiga-fauna megoszlása az egyes ásatási objektumokban

Fajok	Ásatási objektumok													
	170 G	168 G	168 G	138 H	192 H	270 H	29 S	251 H	173 H	194 H	194 H	118 S	118 H	
Sphaerium cf. corneum (L.)				1										
Sphaerium lacuste (Müll.)									1					
Pisidium amnicum (Müll.)				1										
Pisidium sp. indet.				2	1					1		1		
Valvata piscinalis (Müll.)				1										
Galba truncatula (Müll.)						2								
Anisus spirorbis (L.)				1		3						2		
Anisus leucostoma (Müll.)									1					
Víziek összesen:				6	1	5			2	1		3		
Succinea cf. elegans Risso									1					
Succinea oblonga Drap.	2	2		3		2		6	58	6		16	1	
Cochlicopa lubrica (Müll.)	1		1	1	+		5	1	6	3		29	2	
Cochlicopa lubricella (Porro)		+												
Granaria frumentum (Drap.)							1							
Vertigo antivertigo (Drap.)									5					
Vertigo augustior Jeff.		1										10		
Vertigo pygmaea (Drap.)	1								10					
Pupilla muscorum (L.)	1			3			4		4			32	1	
Pupilla sterri (Voith)	2	6	7					1				7	1	
Truncatellina cylindrica (Fér.)	1			2			3		1			39	3	
Columella edentula (Drap.)	1													
Orcula dolium (Drap.)							2							
Pagudulina pagodula (Desm.)							+							
Vallonia pulchella (Müll.)	17	2	5	21	13	9	85	3	6	16		930	12	
Vallonia enniensis (Gredl.)				1										
Vallonia costata (Müll.)	30	11	12	48	30	5	33	15	8	49		144	56	
Vallonia tenuilabris (A. Br.)							1							
Chondrula tridens (Müll.)	3	3	2	13	6	1	16	1	3	+		22	1	
Clausilia dubia Drap.							+							
Clausilia pumila C. Pfr.												1		
Clausiliidae indet.					1				1			2		
Discus ruderratus (Fér.)							+							
Ceciloides acicula (Fér.)	35	65	35	188	66	24	247	9	26	29		107	2	
Aegopis verticillus (Fér.)							1							
Vitres contracta (West.)	7	6	5	15	8	9	86	2		41		355	28	
Oxychilus inopinatus (Ul.)	13	18	18	55	8	27	98	5	12	15		190	7	
Nesovitrea hammonis (Ström)		1		1			1							
Zonitoides nitidus (Müll.)												5		
Vitrina pellucida (Müll.)				2			1			2		21		
Daudebardia rufa (Drap.)							1							
Limacidae indet.	2	3	1	2	2	1	12			15		83	1	
Bradybaena fruticum (Müll.)	1			1					2	30	13	221	7	
Helicella obvia (Hartm.)	1			2			11	1				1	1	
Monacha cartusiana (Müll.)		2					1	2	4			41	1	
Trichia cf. hispida (L.)							8		10			1		
Monachoides rubiginosa (A. Sch.)									3					
Euomphalia strigella (Drap.)	3	1	2	8		+			1	68	19	111	11	
Cepaea vindobonensis (Fér.)	1	2	2	4		2	3	+		4	6	14	2	
Helix pomatia L.			1	2	1					28	51	15	3	
Helicidae indet.	3	1	1	7		1	4		1			1		
Szárazföldiek összesen:	126	124	92	379	135	81	624	46	162	306	89	2394	140	

rások eredményei követik. Végül a talajszelvények rétegenkénti mintavételéből származó összehasonlító anyagra utalunk.

Urnasiros kultúra

170. gödör (5. kép)

A kissé szabálytalan $1,9 \times 2,1$ m átmérőjű, enyhén kiöblösödő aljú gödör mélysége 70 cm. A

gödör eredeti funkcióját megállapítani nem tudtuk, másodlagosan hulladékgödör célját szolgálta. A kerámia és csontleletek, faszenes törmelék a gödör középső részén, a felső 50 cm-en dúsultak, iszapoltás céljára is innen vettünk mintát. Fém nem került elő, a kerámia leletek között síkozott, kihajló peremű edények és vízszintes bütyökkel, valamint kihajló peremű, ujjbenyomással díszített fazekak, egyenes peremű és turbántekercses kis tálak, egyfűlű bögre töredékei voltak (8. kép 1–14.). Vala-

2. táblázat

A kisemlős-fauna megoszlása az egyes ásatási objektumokban (darab/egyedszám)

	170	138	168	270	192	29	251	173	194	118
Pisces indet.	3/1	32/8	81/4	—	6/4	—	12/5	2/2	—	5/1
Bufo sp.	15/8	324/28	492/33	16/3	2/1	—	17/4	3/2	1/1	5/2
Rana temporaria	—	—	—	—	—	—	—	—	1/1	1/1
Rana esculenta	—	—	—	—	—	—	—	—	—	10/7
Pelobates fuscus	—	—	—	—	—	—	2/1	—	—	9/4
Salientia indet.	—	—	—	24/5	—	—	1/1	1/1	—	88/—
Lacerta indet.	—	—	—	—	1/1	—	1/1	—	—	13/3
Anguis fragilis	—	3/1	4/1	—	—	—	—	—	—	21/1
Ophidia indet.	—	2/2	3/3	—	1/1	—	1/1	—	42/1	4/2
Aves indet.	3/1	1/1	7/5	1/1	1/1	—	7/4	80/2	13/1	30/3
Talpa europaea	4/1	—	23/6	7/4	1/1	—	2/2	2/2	1/1	7/1
Crocidura leucodon	2/2	7/5	2/2	1/1	2/1	—	3/2	—	1/1	6/3
Apodemus sylvaticus-auratus	6/4	17/6	72/37	6/4	—	5/3	—	—	3/1	48/8
Apodemus agrarius	—	—	13/8	—	—	—	—	—	—	—
Apodemus sp.	—	4/2	—	—	3/1	—	5/4	2/2	—	3/2
Mus sp.	1/1	9/3	25/14	2/1	—	—	5/2	3/3	—	1/1
Micromys minutus	—	—	17/11	—	—	—	—	—	—	2/1
Cricetus cricetus	1/1	1/1	3/2	—	1/1	—	—	3/2	3/1	3/2
Glis glis	—	—	1/1	—	2/1	—	1/1	—	—	—
Microtus arvalis	2/1	4/3	43/24	3/1	4/4	4/3	—	3/2	2/2	12/10
Pitymys subterraneus	1/1	1/1	27/16	—	—	2/2	1/1	—	1/1	3/2
Myodes glareolus	—	—	—	—	—	1/1	—	—	1/1	6/5
Arvicola terrestris	—	—	—	1/1	1/1	2/1	—	—	—	6/4
Arvicolidae indet.	—	14/5	—	2/2	—	—	3/2	2/1	—	—

mennyi az Urnasíros kultúra fiatalabb fázisára (Ha/B) jellemző típus.³⁶

A malakológiai anyag (1. táblázat) két részből tevődik össze. Nagyobb részét azoknak a fajoknak a példányai adják, amelyek az egykori talajfelszínen, ill. mint talajlakó szervezetek, a felszín alá húzódva éltek. A fauna kisebb része (az összegyűszámnak mintegy 5%-a) pleisztocén csigák³⁷ házaiból áll. Ezekből arra lehet következtetni, hogy a gödör betemetése vagy betemetődése során az agyaghoz az alaltajt adó pleisztocén korú löszből is keveredett.

Normális, természetes gerinces talajfaunát szolgáltató anyag (27. kép, grafikon, 2. táblázat).

A gödör alsó rétegében voltak a szekunder felhalmozódású konyhahulladék állatesontok. Számuk kevés, a három klasszikus hústermelő gazdasági állaton kívül csak egy ló csontja fordult elő. A sertések neonatus, infantilis és juvenilis korúak (több generáció!), a szarvasmarhák és kiskérődzők adultus korúak (3. táblázat).

Botanikailag egy mintával jellemzett gödör, melyből 8 fajt lehetett meghatározni. A gabona szénült, többsége a kétszemű vagy tönke búzából,

kisebb része árpából tevődik össze. A hüvelyeseket a primitívebb, aprószemű lencse, a természetesen szőlőt egy közepesen fejlett csőrű mag hosszanti fele képviseli. Ez a némileg bizonytalan, közepes kultúrkonvergenciájú fél mag a szőlő természetét vagy importját csupán valószínűsíti.

További mag és termésösszetevők egyéves, lágyszárú fajoktól származnak. Ezen belül a természetesen fajokhoz képest magasabb egyedszámmal (25) képviselték az erdő- és útszéli, illetve szántóföldi kultúrák gyomnövényei (4 faj).

Az eredeti, természetes vegetációnak csak synanthrop fajai találhatók, amelyek természetes termőhelyeiket részben elhagyva az ember által befolyásolt kultúrtájban is életképesek.

A gödör növényanyaga szemétfeltöltődésből, konyhai hulladékból áll.

Késő Hallstatt-kor

205. gödör (5. kép)

Az 1,65 m átmérőjű gödört a közvetlenül mellé ástott 1,3 m átmérőjű 207. gödör vágta (5. kép). Ez utóbbi 1,25 m mély méhkas alakú gödör, ugyan csak késő Hallstatt-kori, eredeti rendeltetése tárológödör lehetett. A természetes betöltésén kívül, a gödör közepében 1,10 m átmérőjű, utólag beástott lyukba tapasztás törmelékét döngöltek.

A 205. gödör jelenlegi állapotában sekély, de D-i oldalán kisebb belső gödör 30 cm-ig mélyül, ide állították a nagyméretű tárolóedényt, melynek darabjait e helyen szétörve találtuk. Közvetlenül mellette kiömölve 70 cm hosszú sávban szénült gabona volt.

³⁶ Valamennyi típus jellegzetes házi-kerámia, mely főleg az erődített telepek fiatalabb Urnasíros-korú leleteivel rokon. Patek E., Die Urnenfelderkultur in Transdanubien. ArchHung 44 (1968) Taf. VII. 8, 14., XIII. 12–15., XXXVII. LIV. 5–6., LXIII. 1., LXXIV. 3–4., 6., LXXX–LXXXVI., LXXXIX. 4–6., 14., CXVI–CXVIII.; Ua., BRGK 63(1982) 151–152. Schnitt H IV Abb. 25., Schnitt H I Abb. 31. 1, 8–12., Schnitt H III Abb. 32. 6–9.

³⁷ Krolopp E., FrK 21 (1973) 161–171.

3. táblázat

Konyhahulladék állatesontanyag (darab/egyedszám)

Obj. No. Obj. tip.	170 G	205 G	168 G	138 H	192 H	270 H	251 H	173 H	194 H	118 H	118/A S
Szarvasmarha	9/2	2/1	6/2	68/5	14/3	66/3	89/5	57/8	23/3	43/4	3/1
Kiskérődző	3/2	—	40/4	10/3	20/2	69/10	117/7	102/6	1/1	44/4	—
Sertés	7/3	3/1	15/3	3/2	18/2	3/1	42/10	35/6	2/1	22/5	—
Ló	1/1	—	—	3/1	—	5/1	9/2	3/1	—	3/1	—
Szamar	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1/1	—
Kutya	—	—	—	—	2/1	1/1	5/1	8/1	—	—	—
Tyúk	—	—	—	—	—	—	1/1	1/1	—	—	—
Lúd	—	—	—	—	—	—	—	—	1/1	—	—
Gímszarvas	20/8	5/2	61/9	84/11	54/7	143/15	263/26	204/23	27/6	113/15	3/1
Őz	—	1/1	—	1/1	1/1	—	—	2/1	—	—	1/1
Vadkecske (Ibex)	—	—	—	3/1	—	—	1/1	—	—	—	—
Mezei nyúl	—	—	1/1	1/1	—	—	—	—	—	—	—
Összesen	—	1/1	1/1	5/3	1/1	—	1/1	2/1	—	—	1/1
	20/8	6/3	62/10	89/14	55/8	143/15	264/27	206/24	27/6	113/15	4/2

G = gödör, H = ház, S = sír.

A gödörből egy bronztű töredék és egy ívelt-hátú, nyelnyújtványos vaskés (9. kép 205/3–4.) mellett gombosfülű csésze- és egy díszített agyag-kerika töredéke (9. kép 205/1–2.) is előkerült. Ezen kívül nagyobb, kihajló peremű, rövid nyakú, kettős kónikus edények töredékei. Az egyik vállát négy függőleges bütyök (10. kép 6.), míg a nyújtottabb formájú, sötétszürke, grafitzemcsés anyagú edény nyakát és vállát grafitfestés díszíti³⁸ (10. kép 8.). A grafitos anyagú, szitula formájú, vállán plasztikus bordával díszített nagyobb fazékon (10. kép 2.) kívül egy vastagfalú, fémes csillogású felületű, bordázott hasú edény (10. kép 7.) és egy behúzott peremű, belsejében besimított rácsmintával díszített tál (10. kép 1.) érdemel említést.

A körte alakú, mélyen ülő hasú, lágy profilú tárolóedény (10. kép 9.) alsó negyede és feneke aránytalanul keskeny, ezt a részt ásták be a földbe. A hatalmas, vastag falú, fekete, grafitos, fényes felületű hombárban tisztított árpát tároltak, esetleg sör erjesztése céljából. Az együttes kerámia leleteinek formáján és díszítésén is erősen érződik a korábbi Hallstatt-kori hagyomány átvétele.³⁹

³⁸ Formailag mindkét edény az ún. kúpos nyakú urnák („Kegelhalsgefäss”) hosszú nyakú, kronológiailag fiatalabb csoportjába tartozik. A grafitfestés a korai HaC korszaktól a legkedveltebb díszítésmódok egyike. Frey, O.-H., Die Entstehung der Situlenkunst RGF 31, Berlin 1969. 73–77.; Siegfried-Weiss, A., HambBeitrAVI (1979) 100–108. Abb. 2., Dobiat, C., Das hallstattzeitliche Gräberfeld von Kleinklein und seine Keramik. Schild von Steier, Beih. 1(1980) 127., Patek E., i. m. 1982. 164–166. Anm. 125.

³⁹ A későbbiekben bütyökkel, ujjbenyomásos bordával, mély, árktolt díszítéssel már nem találkozunk, ugyan-
csak eltűnnek a nagyobb, kúpos nyakú urnák, helyüket különböző formájú palackok foglalják el.

A gödör betöltésében nem csak a felette levő településrétegben volt szarvasmarha, sertés és gímszarvas csontmaradvány. Szekunder felhalmozódású konyhahulladékok (3. táblázat).

Botanikailag egy minta alapján vizsgált objektum. A növényi részek szenültek, nagyon sok közülük törmeléken. A gabonalelet nagy tisztasági fokú, feltehetően a kalászkok alatt elvágva aratták. A lelet 99%-a árpából áll, nagyjából közönséges, toklászok árpából, kisebb arányban csupasz árpából. Más gabona, így a búza és a zab aránya az 1%-ot sem éri el. Az árpa a rövid nyarú, hűvösebb területek kenyérgabonája, ahol búza helyett termesztik. Az árpa felhasználása takarmányozásra ekkor valószínűleg csak hulladék formájában történt.

Az egyetlen gyomnövény magja tároláskor utólag került a leletbe. A faj és egyed gyakorisága alapján egyértelműen gabonátároló gödörrel vagy edény környékéről van szó.

Késő Hallstatt-kori La Tène kor

168. gödör (5. kép)

Majdnem teljesen kerek, 1,5 × 1,6 m átmérőjű, 82 cm mély gödör, mely 20 cm mélységtől erősen kiöblösödik, alja vízszintes. A kiöblösödés kezdetéig szinte alig került elő anyag, de innen a gödör aljág szerves anyagban, állatesontban és kerámia leletekben is igen gazdag konyhahulladék képezte a betöltést. Ezért a gödör alsó 2/3-ának teljes anyagát iszapoltuk. Az eredmények maradéktalanul igazolták az ásatási megfigyeléseket, sőt a malakológiai és növénytani adatok még a gyors, feltehetően szándékos betemetésre is utalnak. A használat közben nyitott gödörbe bemásztak a rácsálók, ahol az étkezési hulladék kitűnő táplálékot

szolgáltatott. Már használhatatlanná vált ékszer-töredékek is bekerültek a szemétkébe; 1 db spirál-függő⁴⁰ (11. kép 168/1) borostyángyöngy és bronz-karika töredéke (11. kép 168/2–3) egyhurkú ív-fibula hosszú tűtartó lemezzel⁴¹ (11. kép 168/4.), bronzgyűrű töredéke és gombos fejű bronzszögecs (11. kép 168/5–6.). Igen jellemző leletek a parázsborítók és töredékeik (12. kép 7–9.), melyeket ételmelegítésnél használhattak, ugyanígy a grafitos anyagú fazekak töredékei (12. kép 5–6.), ezek pedig főzőedények voltak. Behúzott peremű, grafitbesímításos, változatos rácsmintával díszített táltöredékek és ívelt nyakú, kiöblösödő hasú, folyadék tárolásra alkalmas edények töredékei kerültek még a gödörbe (12. kép 1–4.).

A kitöltés két szintjéből származó Mollusca fauna közt nincs lényeges különbség (1. táblázat, 26. kép, grafikon). Megfigyelhető azonban, hogy a mélyebb szintben a talajlakó *Cecilioides acicula* %-os egyedszámaránya kisebb, mint a felette levő rétegben. Ez arra mutat, hogy a gödör kitöltődése vagy betemetése után hosszabb időn keresztül természetes talajképződési folyamat ment végbe, tehát — legalábbis az adott ponton — nem következett be rögtön újratelepülés, ill. építkezés. Említésre méltó, hogy mindkét szint anyagában előfordul a *Pupilla sterri* „löszcsiga”,⁴² jelezve a pleisztocén löszanyag hozzákeveredését.

A 138-as ház aprógerinceivel nagyfokú azonossága tapasztalható. Igen gyakoriak az anthropolofil fajok (házi-, pirók-, törpe egér). A pirók és a törpe egér általában ritka és elterjedési területe fedi a gabonaföldek területét, ill. az azokat környező bokros, ligetes sziklaterületeket (2. táblázat, 26. kép).

A 168. gödör aprógerinces anyaga olyan természetes talajfauna, amely egyes fajainak elszaporodását a magas fokú kultúrhatás elősegítette.

A gödör fölötti településrétegben, ill. a gödör felső rétegében szarvasmarha, kiskérődző és sertés; a gödör alsó betöltésének rétegében kiskérődző, sertés és mezei nyúl maradványa volt.

A csontanyag szekunder felhalmozódású konyhahulladék (3. táblázat). A szarvasmarhák adultus, a kiskérődzők közül 1 infantilis, 2 juvenilis, 1 adultus korú. Egy metacarpus hosszúságából számí-

tott⁴³ marmagasság: 611,25 mm. A sertések közül 1 neonatus (bal oldali corpus mandibulája felületén rácsáló rágasnyomok találhatók), 1 infantilis és 1 juvenilis korú.

Növénytanilag három szintből hat mintával vizsgált lelet, amely kitűnően megőrződött állományú komponensekből áll, csak néhány faj szennült. Ez a lelet tartalmazza a legtöbb taxont, 24 fajhoz 350 azonosított mag, ill. termés tartozik. A 10 kultúrfajból kiemelkedő a köles és a len magas aránya. 4 gabona faj, 3 olajnövény (len, gomborka, mák) és a 2 hüvelyes (lencse, lóbab) a termelt növényekről jó képet ad. A gabonák közül a köles túlsúlya mellett az árpa és a búza alárendelt. Az árpa és a búza aránya 2 : 1. A feltételeken uborkának meghatározott anyag, korai előfordulása és a mag megőrződése miatt, további ellenőrző vizsgálatot igényel.

A botanikai leletegyüttest elsősorban a gabona és szántóföldi gyomnövények jellemzik, valamint a lakott terület ruderalis növényei.

Az egyetlen orvosi gyöngyköles képviseli a természetes vegetációt, amely a környező tölgyesek és rétek gyűjtött növénye. Ez a régi gyógynövény⁴⁴ a gyom- és kultúrnövények közül még 10 olyan fajjal egészítődik ki, amelyek gyógynövényként használatosak lehettek vagy mérgezőek.⁴⁵

A vizsgált gödör az előbbieik alapján egyértelműen szemétködör, amelyet sokáig használtak, így változatos anyaggal töltődött fel. Az anyag csaknem kizárólagosan egyéves, száraz termésű növényekből áll, húsos termésű csupán 2 gyom (fekete csucor, gyalog bodza). A hulladék szántóföldi növényekből, ezek tisztítási törmelékéből álló gazdasági és konyhahulladék. A szeméttelép ruderalis flóráját kevés faj reprezentálja (esetleg fedett helyen képződött?).

138. ház (6. kép 1)

A kissé szabálytalan téglalap alakú, 4,24 × 4 m nagyságú gödör a DNY-i oldalon 2,2 m szélességben kiskarkosodik és belső padkával fokozatosan mélyül. Bár cölöplyukakat nem találtunk, de az objektum mérete, kiásásának mélysége (0,75., ill. 1,2 m) és a leletanyag összetétele miatt arra kell gondolnunk, hogy olyan építményről van szó, mely erősen az egykori járószint alá mélyedt és más módon volt fedve, mint az ágasfás, szelemen gerendás tetőszerkezetű házak.⁴⁶ A háznak két

⁴⁰ A szkítakori temetők jól ismert lelettípusa, mely többnyire női sírok mellékleteként fordul elő. Díszített elektron lemezzel bevont, kúpos végződésű darabok a Sopron-krautackeri temető 29. sírjából is előkerültek. Jerem E., i. m. 1981. 114. Abb. 7/12–15. A spirálfüggők eredetével és elterjedésével kapcsolatos problémáról Párducz M., Acta ArchHung 18(1966) 85–87., Ua., Acta ArchHung 25(1973) 52–53., és legutóbb Hrala, J., in Actes du IIe Congr. Int. de Thracologie I. București 1980. 223–227. Abb. 2. Elterjedési térkép.

⁴¹ Mint a most közölt példányok is mutatják, a telepen eddig leggyakrabban, több típusváltozatban előforduló fibula, melynek gyártási központja a közelben lehetett. Jerem E., Materijali XIX(1981) 204–206. Anm. 19–24, 28–35. Taf. 1/1, 16., 2/1–2., Taf. 6. Verbreitungskarte.

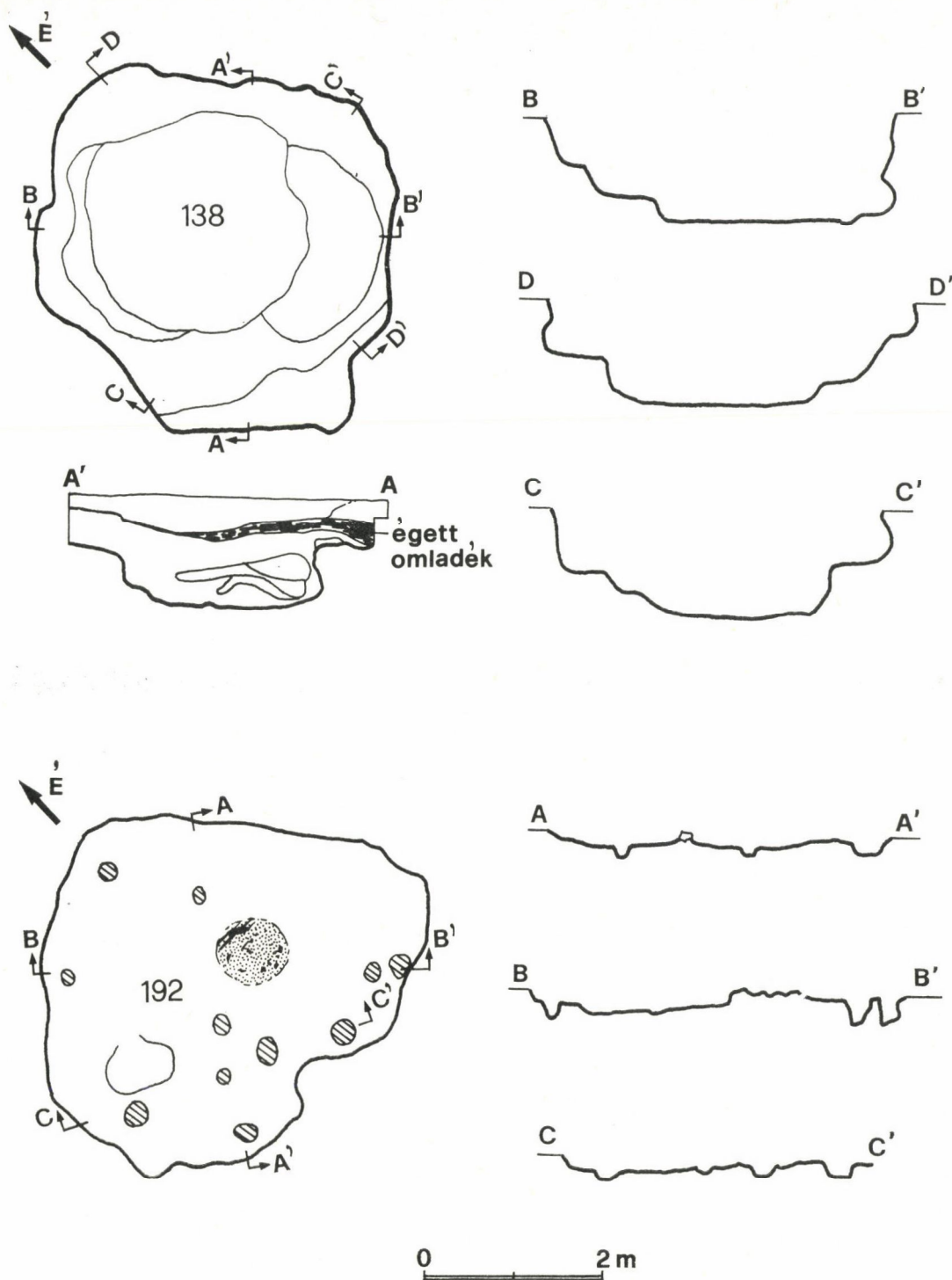
⁴² Vö. 37. jégysz.

⁴³ Teichert, M., Osteometrische Untersuchungen zur Berechnung der Widerristhöhe bei Schafen. In: Clason, A. T. ed.: Archaeozoological Studies. Amsterdam—Oxford—New York, (1975) 51–69.

⁴⁴ Giovannini, R.—Szathmári G., Gyógynövényeink. Budapest, (1961) 2. kiad.

⁴⁵ Haraszi E.—Bokori J., Mérgező és szennyező növények a takarmányban. Budapest, 1963.

⁴⁶ Podborský, V., Die Hallstattsiedlung in Těšetice. FAPrag 9 (1965), mind az egyes építmények változatait, mind a leletanyagban meglevő azonosságokat tekintve különösen fontos a hostomicei telep, melynek virágkora ugyancsak a Hallstatt—La Tène átmeneti, illetve a kora

6. kép. A 138. és 192. ház felülnézeti és metszet rajzai
Fig. 6. Drawings and sections of the houses No. 138. and 192.

használati periódusa volt, az eredeti kiásáskor közepén $2,5 \times 2,6$ m nagyságú belső gödröt mé-

lyítettek (6. kép), melynek betöltésében sárga homokos és világosabb, ill. sötétebb barna talajjal kevert és törmelékes rétegek váltják egymást. E gödröt ÉK-i irányban szélesedő 10–20 cm vastag, rendkívül erősen omladékos, tapasztással, faszénnel, csonttal és kerámiával teli omladékréteg zárja le, amely fölött nagyjából egyenletes elosztású, ugyancsak sok leletanyaggal és paticcsal kevert planír réteg van.

La Tène időszakra tehető. Budinský, P., AR 20 (1968) 434–450, 561–566., 21 (1969) 320–340., 431–435., 23 (1971) 27–57., 115–122., 26 (1974) 348–385, 425–432., Waldhauser, J., AR 29 (1977) 144–147., 238–239. Abb. 2–3, a telepen előforduló objektumok sematikus ábrázolásával és további, telepátásokról vonatkozó irodalommal. Meduna, J., i. m. 49., 55–56. Typ E 1.

Az együttes, eltekintve néhány bronz és vas — talán eszköz — töredéktől (11. kép 138/1–2, 8) fémleletekben szegény, a szépen díszített csontlemez töredékek valószínűleg késnyél borításához tartoztak⁴⁷ (11. kép 138/3). A különböző méretű kék üveggyöngyökön (11. kép 138/4–6) és egy félig átfúrt agyaggyöngyön (11. kép 138/7) kívül vésett és plasztikus díszítésű orsógombok (11. kép, 138/11–13), egy lapos, kerek, grafitos anyagú edény oldalfalából készült karika (11. kép 138/10) és egy töredékes, nyújtott formájú agyagkanál (11. kép, 138/9) az említésre méltó lelet. A változatos formakincsű kerámialeletek közül első helyen kell említenünk a bordázott nyakú, fémesen csillogó, grafitos felületű palackot (13. kép 1) és a kihajló peremű, öblösödő hasú, váza formájú edények töredékeit⁴⁸ (13. kép 2). A behúzott peremű tálak belsejét többnyire grafitbesimításos rácsminta díszíti (13. kép 8), míg a kihajló peremű, lágy profilú kis tálak hasát bevagdalt vagy benyomott minta (13. kép 5.). Igen sok a grafitos anyagú fazék, az ívelt nyakrészen és az edény alján grafit simítással, a vállon változatos mintájú plasztikus bordadísszel⁴⁹ (13. kép 3, 9–13).

Csigafaunájának összetétele hasonlít a 170. objektuméhoz, de pleisztocén csigáknak, így lösznek a hozzákeveredését itt nem lehetett kimutatni. Figyelemre méltó azonban, hogy a funában vízi fajok is előfordulnak (1. táblázat). Ezek egyedszáma alacsony, az összpéldányszámnak mindössze 1,6%-át adják. Jelenlétük, és a faunában mutatkozó néhány nedvesséigényes faj alapján arra gondolhatunk, hogy a patak egykori árteréről származó talaj keveredett a kitöltéshez. Ez a keveredés tudatos tevékenységgel magyarázható, amelynek célja talán agyagosabb, képlékenyebb, tapasztási célra megfelelőbb anyag odaszállítása volt.

Feltűnően sok a kisméretű (fiatal) varangy. Az aprógerinces együttes faj és egyedszámban, lelet-sűrűségben, fajösszetételben hasonlít az Ikva-parti (I.) kontroll szelvény alsó talajfaunájára. A békák valószínűleg behullottak a nyitott mélyedésbe, onnan kijönni nem tudtak, s elpusztultak (2. táblázat).

A ház betöltésének felső részében dominánsan szarvasmarha és kisebb mennyiségben kiskérődző, gímszarvas, őz és mezei nyúl csontjai voltak. A

szarvasmarha-csontok nagy része és a gímszarvas agancs lokálisan égett, illetve teljesen szénné égett. Ez alatt a rendkívül erősen omladékos rétegen már kevesebb szarvasmarha, kiskérődző, sertés és ló maradványa feküdt. A csontok felületén égésnyomok nem voltak. A ház legalsó részében az „omladékos réteg” alatt szarvasmarha, kiskérődző, sertés, ló és őzcsontok voltak. A ház állatcsontanyaga pusztulási rétegbe került szekunder felhalmozódású konyhahulladék-anyag (3. táblázat). A szarvasmarha-csontok esetében a húsos-végtag (C.) csontok száma ugrásszerűen megnőtt (4. táblázat). A szarvasmarhák közül 1 juvenilis, 4 adultus korú, egy bika metacarpusának hossz-méretéből számított⁵⁰ marmagassági érték: 1177,4 mm, közepes testméret-kategóriájú.⁵¹ A kiskérődzők közül 1 infantilis, 2 adultus; a sertések adultus; a kisméretű ló, az őz és a mezei nyúl adultus korcsoportú.

Botanikailag négy szintből hét minta alapján jellemezhető. Jó megtartású, részben szennült, egyes taxonok szenülés nélkül konzerválódtak.

A kultúrnövények magjai dominálnak (81%). A 10 termesztett növényfajt a gabonák széles spektruma jellemzi. Az árpák és a búzák összesített termésszáma egyenlő. A búzánál kiemelendő, hogy a tönke búza túlsúlya mellett, a kevesebb közönséges búzával párhuzamosan kimutatható volt az egyszemű búza, az alakor⁵² is. A kétszemű (tönke) búza szemtermései között sok a monococcum jellegű, magasra boltozott.⁵³ Az olaj (textil) növényeket a len (18%), a hüvelyeseket (8%) a lencse és a borsó képviseli.

A termesztett gyümölcsökre egy szőlő mag utal, amely a természetes vegetációból származó egyetlen fajjal, a kőkény töredékes, valamint a földi bodza ép csonthéjaival gyümölcsfogyasztásra mutat.

A gyomfajok kis darabszámmal képviseltek. A vetési gyomok alárendeltek a kapás kultúrák, a lakott és bolygatott területek ruderalis növényzetének képviselőihez képest.

Az egyéves növények mellett az évelők és a cserjék (vadgyümölcsök) előfordulása emelhető ki, bár darabszámuk kicsi.

A gödör összetétele alapján főként szántóföldön termesztett növények maradványaival feltöltődött (másodlagos?) szemétgödör, amelyhez a szeméttelep gyomjai, fogyasztott gyümölcsök keveredtek.

⁴⁷ Hasonló díszítésű, de ép állapotban levő, csontlemez borítású késnyél került elő a 35. házból, *Jerem E.*, i. m. 1981. 122. Anm. 33. Abb. 11/2 a–c, és további töredékek a 3/a sírból.

⁴⁸ Ezek a palack formák a Ha–LT átmeneti fázis és a LT A korszak jellemzői, korongon készült változataik a LT B síktemetők állandó mellékletei. Hasonló leletkombináció miatt fontos együttes: *Motyková, K.*, AR 29 (1977) 45–59. Abb. 2/1–11, 13., Abb. 3. Obj. 1.; *Meduna, J.*, i. m. 79.

⁴⁹ A késő Hallstatt-korai La Tène időszak egyik legjellegzetesebb edény típusa a telepekről nagyszámban ismert grafitosanyagú, vállán plasztikus bordával díszített fazék. *Jerem E.*, i. m. 1981. 111, 126. Anm. 27., 36–42. részletes irodalommal. A szitálakat és fazekakat megkülönböztetve *Meduna, J.*, i. m. 63–64., 71–72.

⁵⁰ *Matolcsi, J.*, Historische Erforschung der Körpergrösse des Rindes auf Grund von ungarischem Knochenmaterial. Z. Tierzüchtg. u. Züchtungsbiol. 87 (1970) 2, 89–137.

⁵¹ *Vörös, I.*, The Animal Bones from the late La Tène — and Roman Settlement of Szakály—Réti földek. In: *Gabler, D.—Patek, E.—Vörös I.*: Studies in the Iron Age of Hungary. BAR International Ser. 144. (1982) 129–179.

⁵² *Hopf, M.*, Archäologie und Biologie, Forschungsberichte 15 (1969) 39–47.

⁵³ *Tempir, Z.*, Vědecké Práce Československého Zemědělského Muzea (1966) 27–144.

4. táblázat

A hústermelő gazdasági haszonállatok csontjainak testrégiók szerinti megoszlása (db)

Obj. No. Obj. tip.	170 G	205 G	168 G	138 H	192 H	270 H	251 H	173		194 H	118 H	118/A S
								F	A			
								H				
Szarvasmarha												
Fejrégio (A)	1	—	3	7	2	7	25	7	2	—	6	3
Törzsrégio (B)	5	1	—	19	2	27	27	14	4	13	—	—
Húsvégtag r. (C)	2	1	1	27	6	19	21	7	11	6	24	—
Szárazvégtag r. (D)	1	—	1	7	4	11	13	7	2	4	11	—
Ujjpercek (E)	—	—	1	8	—	2	3	3	—	—	2	—
Kiskérődzők	9	2	6	68	14	66	89	38	19	23	43	3
Fejrégio (A)	1	—	4	2	5	5	13	4	6	—	7	—
Törzsrégio (B)	—	—	24	—	14	23	27	27	8	—	19	—
Húsvégtag r. (C)	2	—	9	4	1	36	59	15	23	—	12	—
Szárazvégtag r. (D)	—	—	2	3	—	5	18	5	13	1	5	—
Ujjpercek (E)	—	—	1	—	—	—	—	1	—	—	1	—
Sertés	3	—	40	10	20	69	117	52	50	1	44	—
Fejrégio (A)	2	—	7	2	1	1	14	4	5	1	13	—
Törzsrégio (B)	2	2	3	—	11	—	—	3	8	—	2	—
Húsvégtag r. (C)	3	1	4	—	5	2	3	4	4	1	2	—
Szárazvégtag r. (D)	—	—	1	1	1	—	23	4	3	—	5	—
Ujjpercek (E)	—	—	—	—	—	—	2	—	—	—	—	—
	7	3	15	3	18	3	42	15	20	2	22	—

G = gödör, H = ház, S = sír, F = felsőrész, A = alsórész

192. ház (6. kép 2)

4,2×3,8 m nagyságú, cölöpszerkezetű, felmenő falú ház tűzhellyel, bejárata a D-i oldalon lehetett. Betöltéséből sok elpusztult, a tűzhely is megsérült, összetöredezett, csak a kiásás alját — átlagosan 20 cm vastag kultúrréteggel — tudtuk feltárni. A ház hossz tengelyében levő három, 32, 38 cm mély cölöplyukon kívül még további belső cölöphelyeket is találtunk. Az ásatási megfigyelések és a leletek alapján arra következtettünk, hogy a házat elhagyták, nem tűz okozta pusztulását.

A fémleletek közül egy vésett díszítésű „Velemi-típusú” bronzfibula és egy laposra kovácsolt vasnyílhegy (9. kép 192/1, 4) az i. e. V. századi keltezést valószínűsíti.⁵⁴ Három bordázott, ill. pécsett díszítésű és egy sima felületű orsógomb tartozott még a kisleletekhez (9. kép, 192/2—3, 5—6).

⁵⁴ A fibulához vö. 41. jegyz. A telepen található hasonló lapított vasnyílhegyek voltak a Sopron-krautackeri temető 28. sírjában, tegezmaradványokkal együtt. Jerem E., i. m. 1981. 108. Abb. 3/1. A nyílhegyekről összefoglalóan: Kimmig, W., Bewaffnung, Hallstattzeit — in Hoops Reallexikon der Germanischen Altertumskunde II (1976)² 399—401.; Pauli, L., Der Dürrenberg bei Hallein III/1. Münchner Beitr. zur Vor-u. Frühgesch. 18 (1978) 228—236. Abb. 30. A dürrenbergi 44/2, valamint 116. sírból származó vasnyílhegyek kora egyezik a soproniakéval. A közelmúltban publikált Hallstatt-kori tegezleletekhez is ugyanilyen vasnyílhegyek tartoztak: Hoppe, M., AKorr 13 (1983) 85—94. Abb. 5/5, 7; 6/8—11; 8/4; 9/1—17, 18—27.

Kihajló peremű, kónusán díszített kis fülescsésze (14. kép 1), a már megismert táltípusok (14. kép 2—3, 5, 7, 9, 12) és grafitos anyagú szitula töredékek (14. kép, 22, 26—27, 30) mellett, még néhány kanellurás hastöredék és vízszintes bütyökkel ellátott fazéktöredék egészítette ki az együttest⁵⁵ (14. kép 13—15 és 16, 20, 24).

A malakológiai anyagból lényegesebb következtetés nem vonható le.

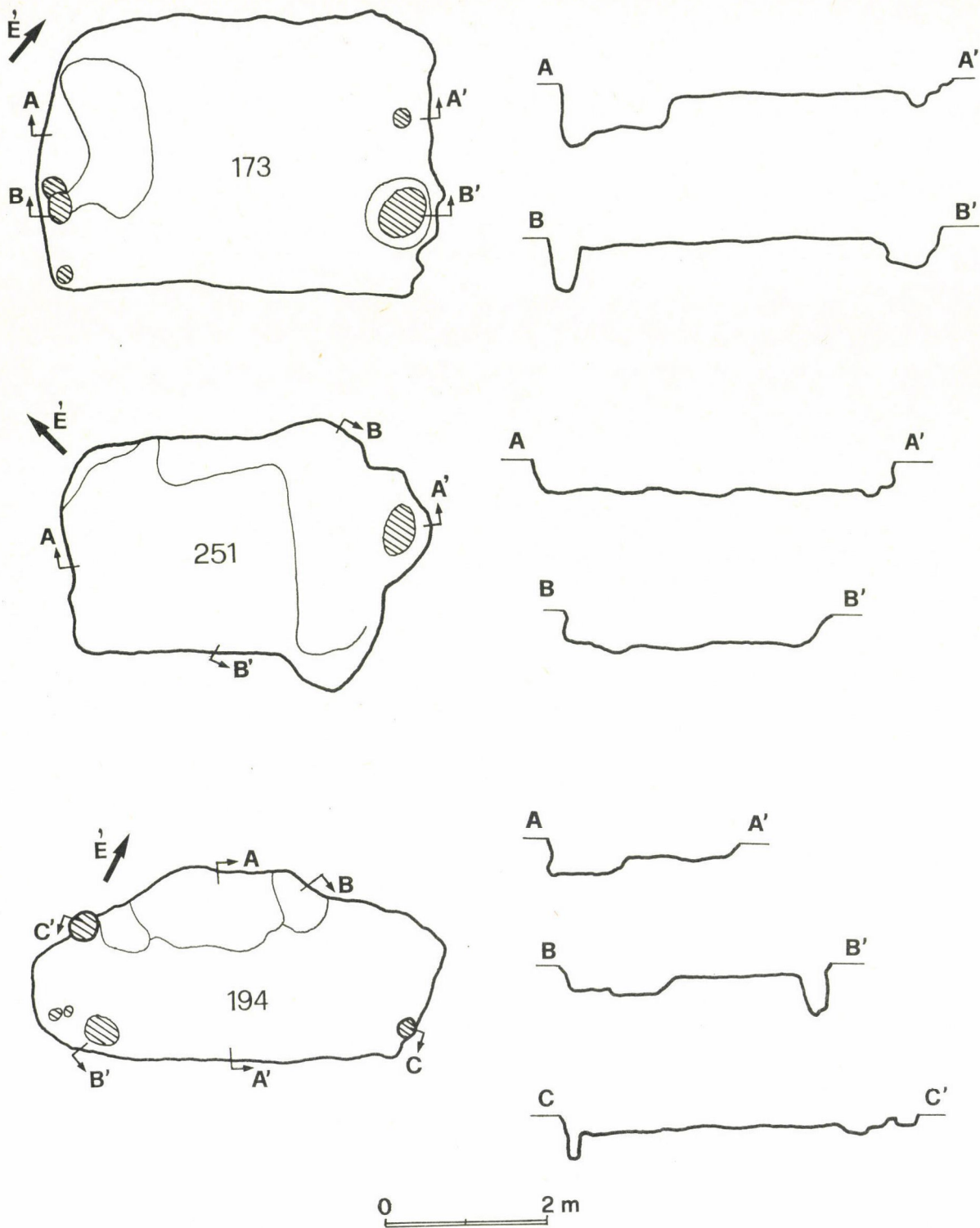
Korábbi talaj áthalmozását mutatja a szegényes gerinces fauna.

A ház feletti településrétegben és a ház betöltésének felső részében volt a szekunder felhalmozódású konyha-hulladékanyagnak több mint fele, míg a tűzhely környékéről került elő a többi állatcsont, de ezek nem voltak égettek.

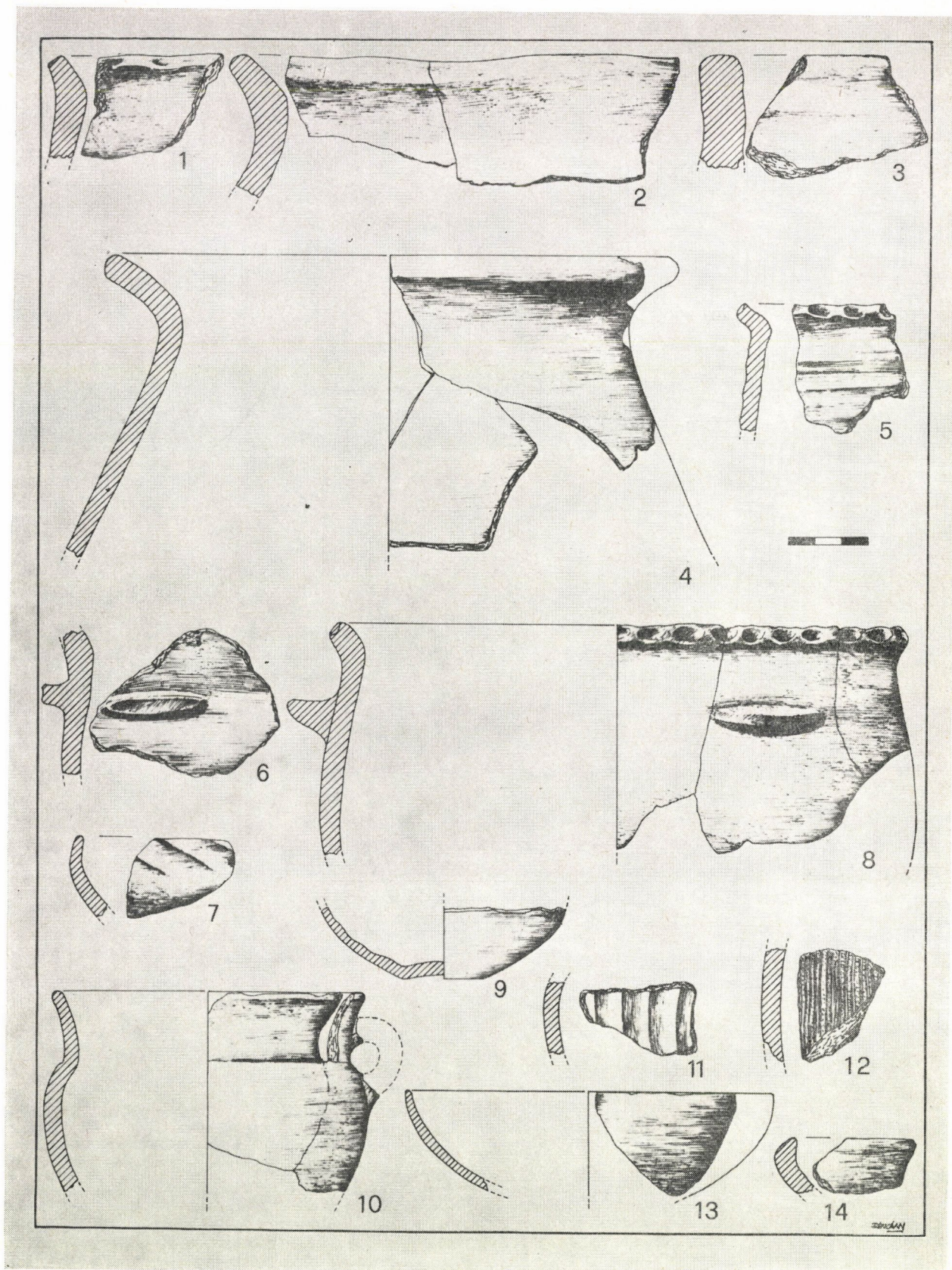
A felső rétegben dominánsan fordultak elő a szarvasmarha- és a sertéscsontok, itt volt egy szarvasmarha tibia kortexből csiszolt és átfúrt csontlap, és egy agancsszár, melyről a szem és a jégágot levágták.

A tűzhely körüli betöltésben a kiskérődzőcsontok kulmináltak, itt volt egy kutya széthasított koponyájának jobb fele is. A ház és a tűzhely betöltése egy időben történhetett, mert egy neonatus szarvasmarha metatarsusa a tűzhely alján,

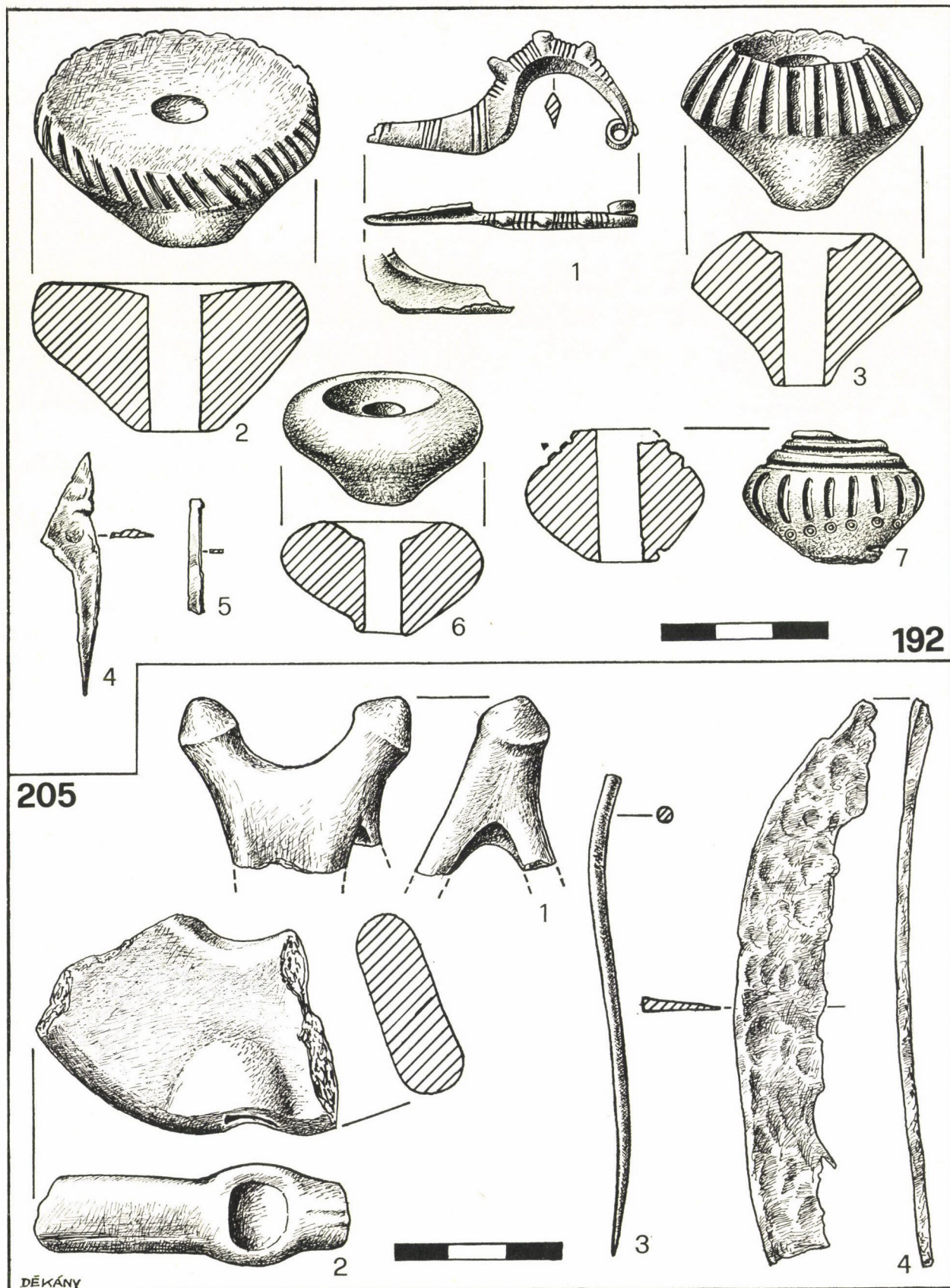
⁵⁵ A 192. házban talált edénytöredékek a 138. és 270. házban levő csésze, tál és fazék típusokkal azonosak. Ezen objektumok egy időrendi horizontba sorolhatók, csupán az épületek felépítése és rendeltetése volt különböző.

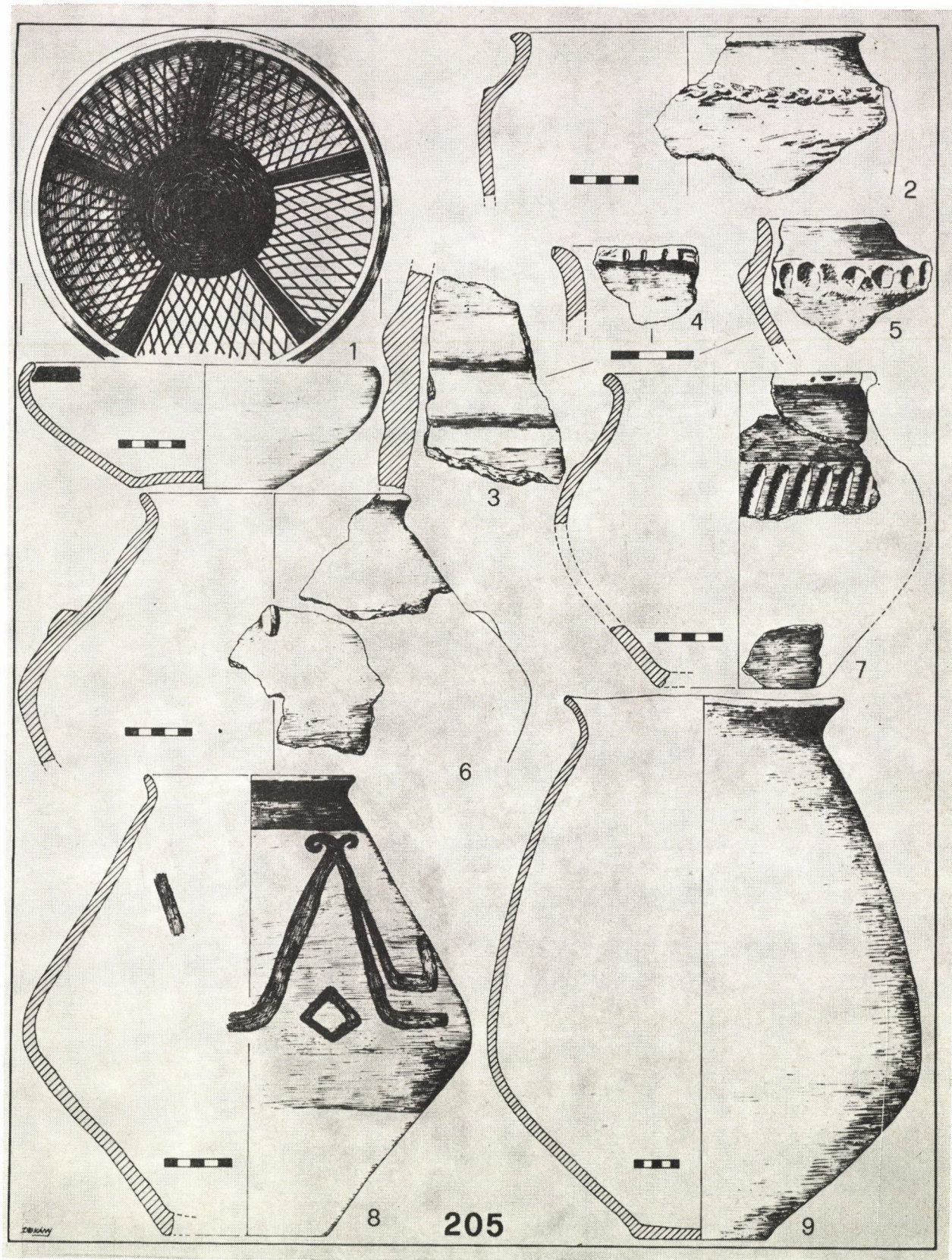
7. kép. A 173., 251. és 194. házak felülnézeti és metszet rajzai
 Fig. 7. Drawings and sections of the houses Nos 173., 251. and 194.

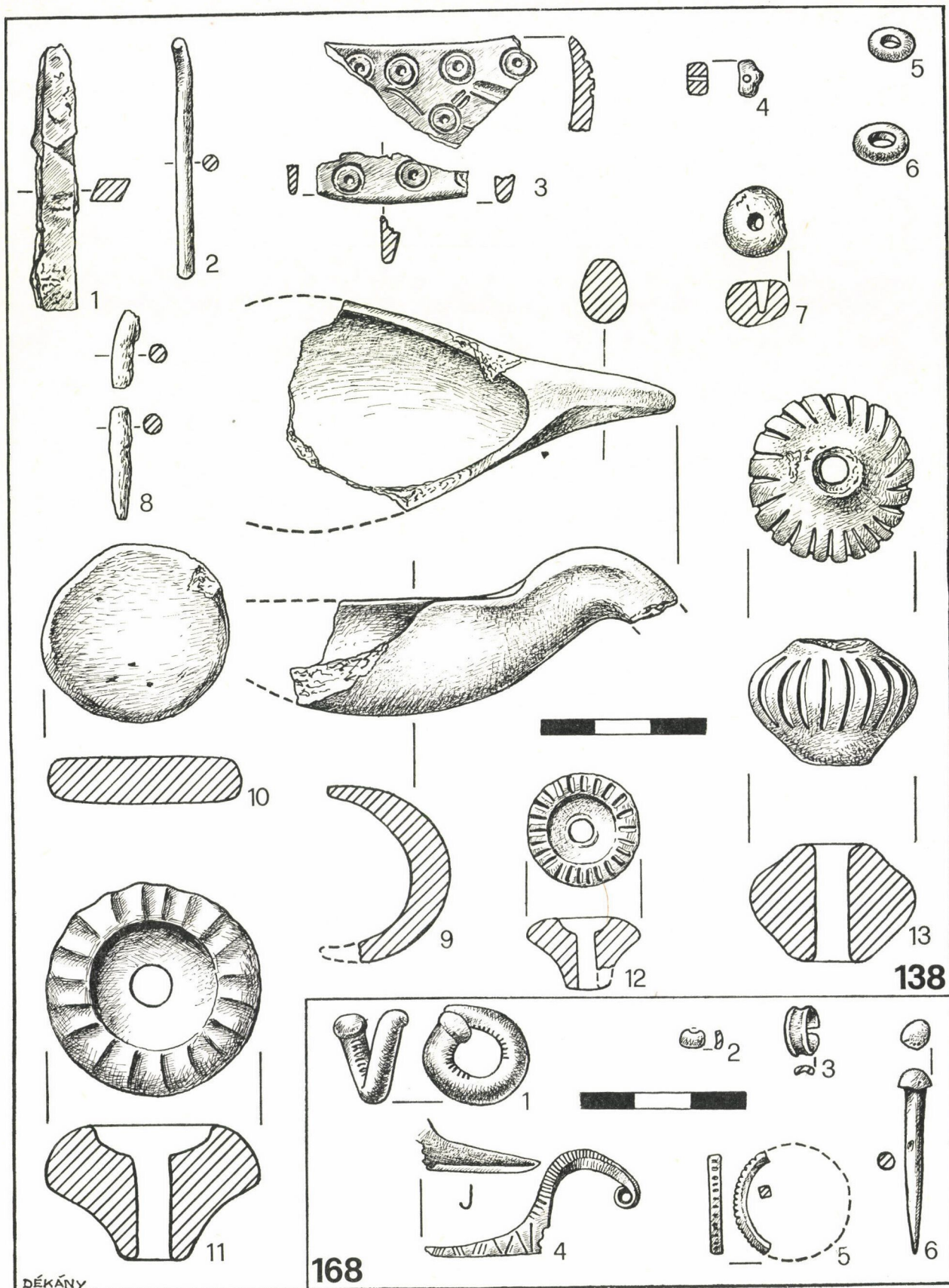
8. kép. A 170. gödör kerámia leletei
Fig. 8. Ceramics found in pit No. 170.

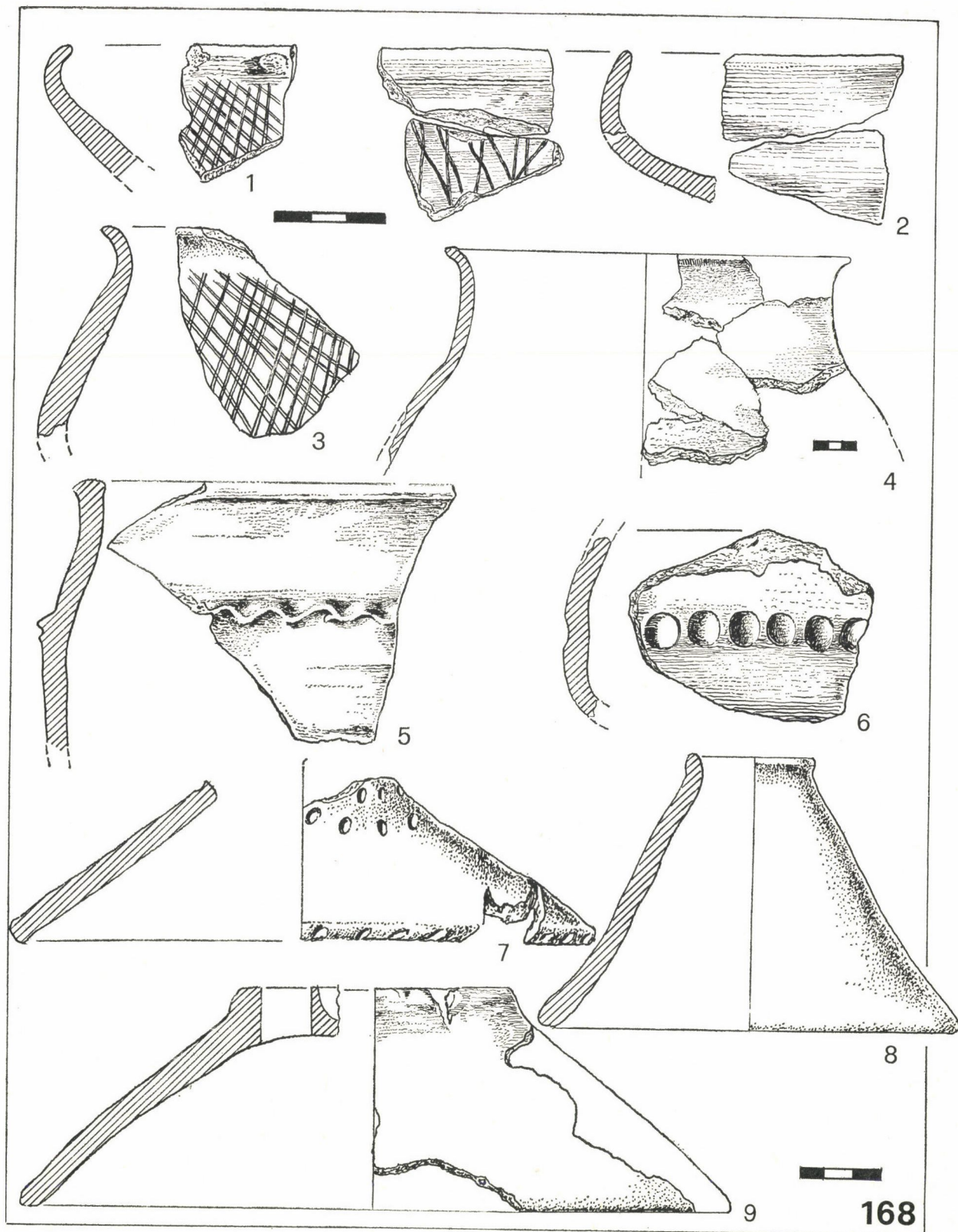
9. kép. Kisleletek a 192. házból és a 205. gödörből
Fig. 9. Small finds from the house No. 192 and from the pit No. 205.

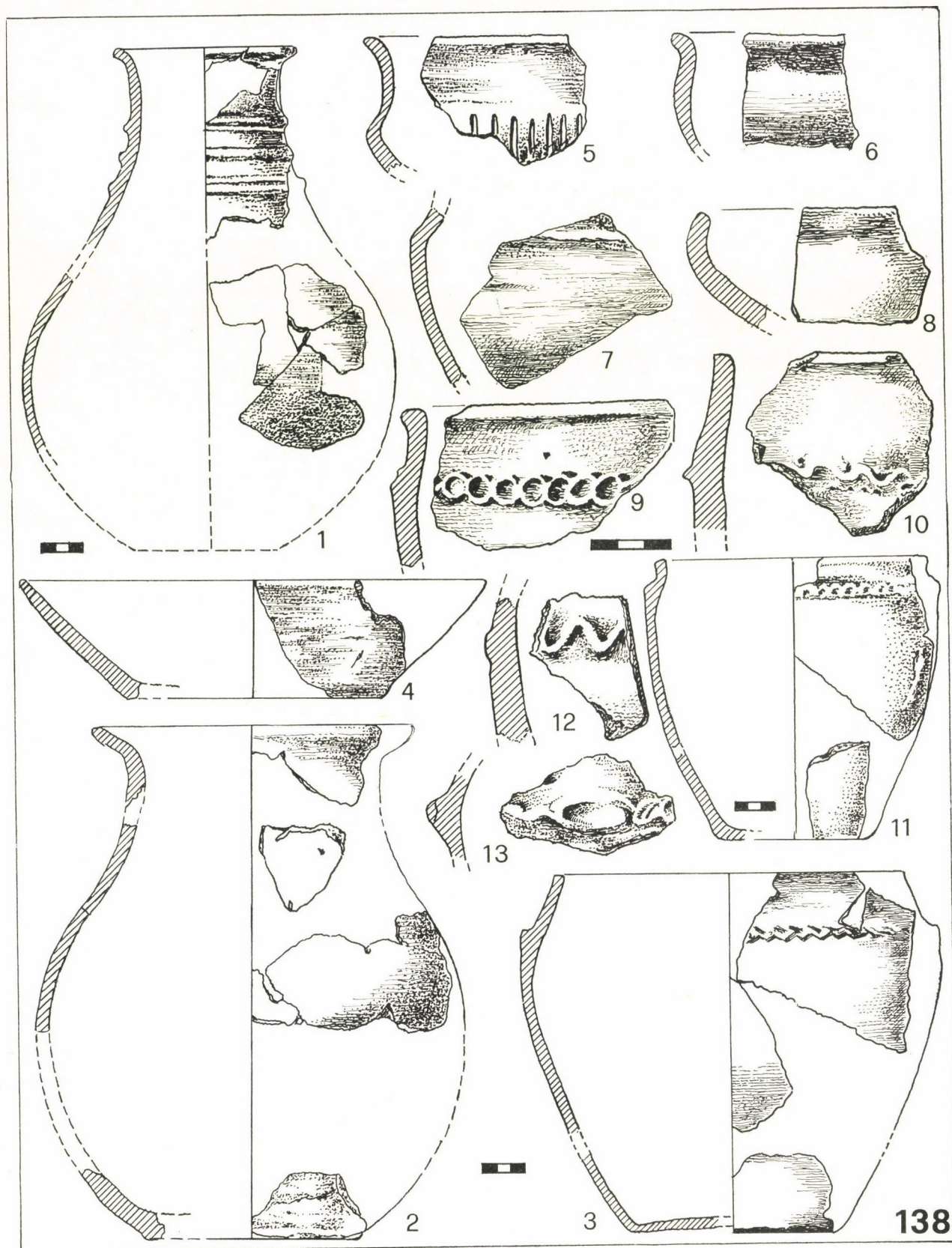
10. kép. Gabonatóróló hombár és más edények a 205. gödörből
 Fig. 10. Storage vessel and other pots from the pit No. 205.

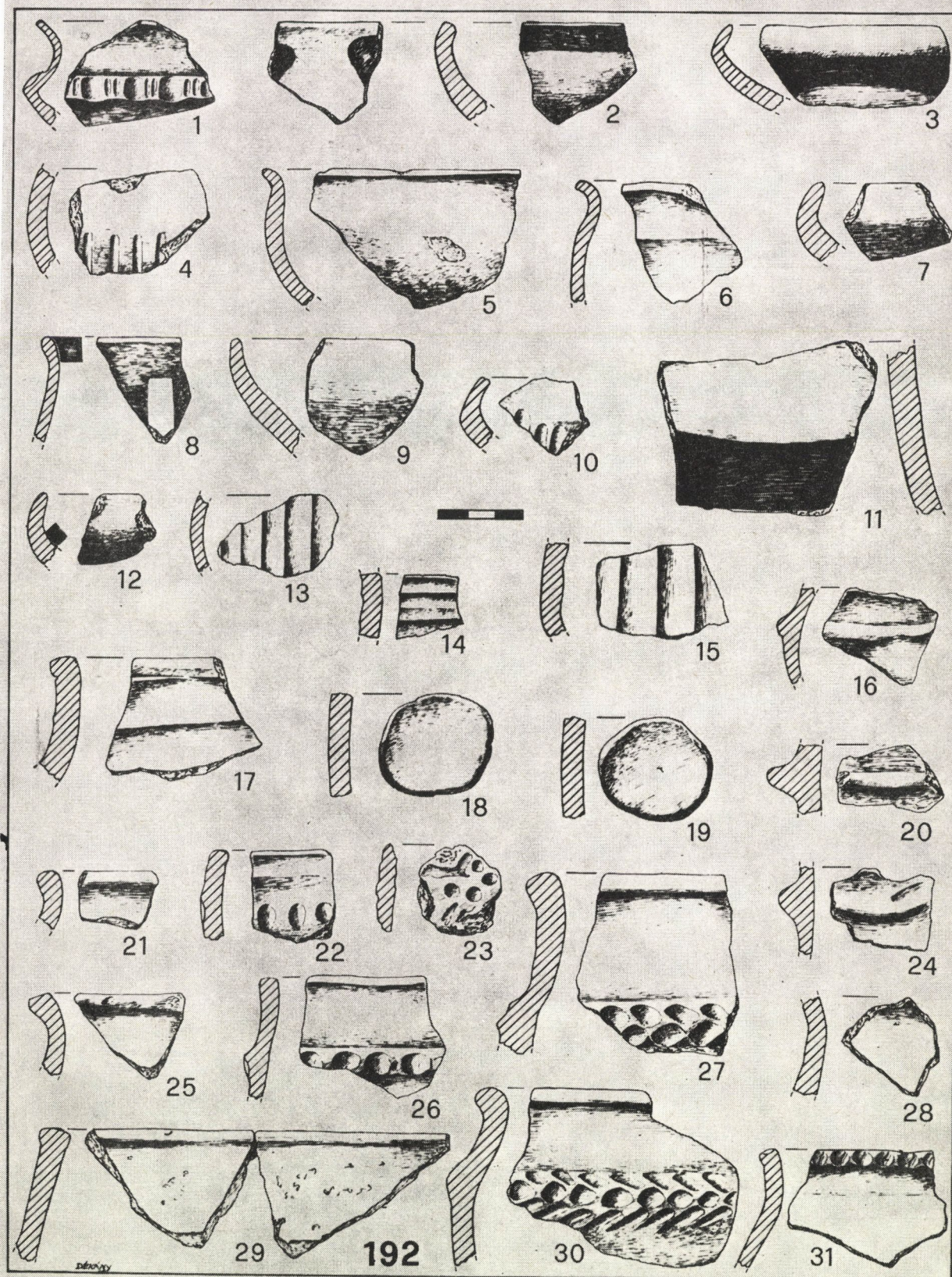
11. kép. Kisleletek a 138. házból és a 168. gödörből
Fig. 11. Small finds from the house No. 138. and from the pit No. 168.

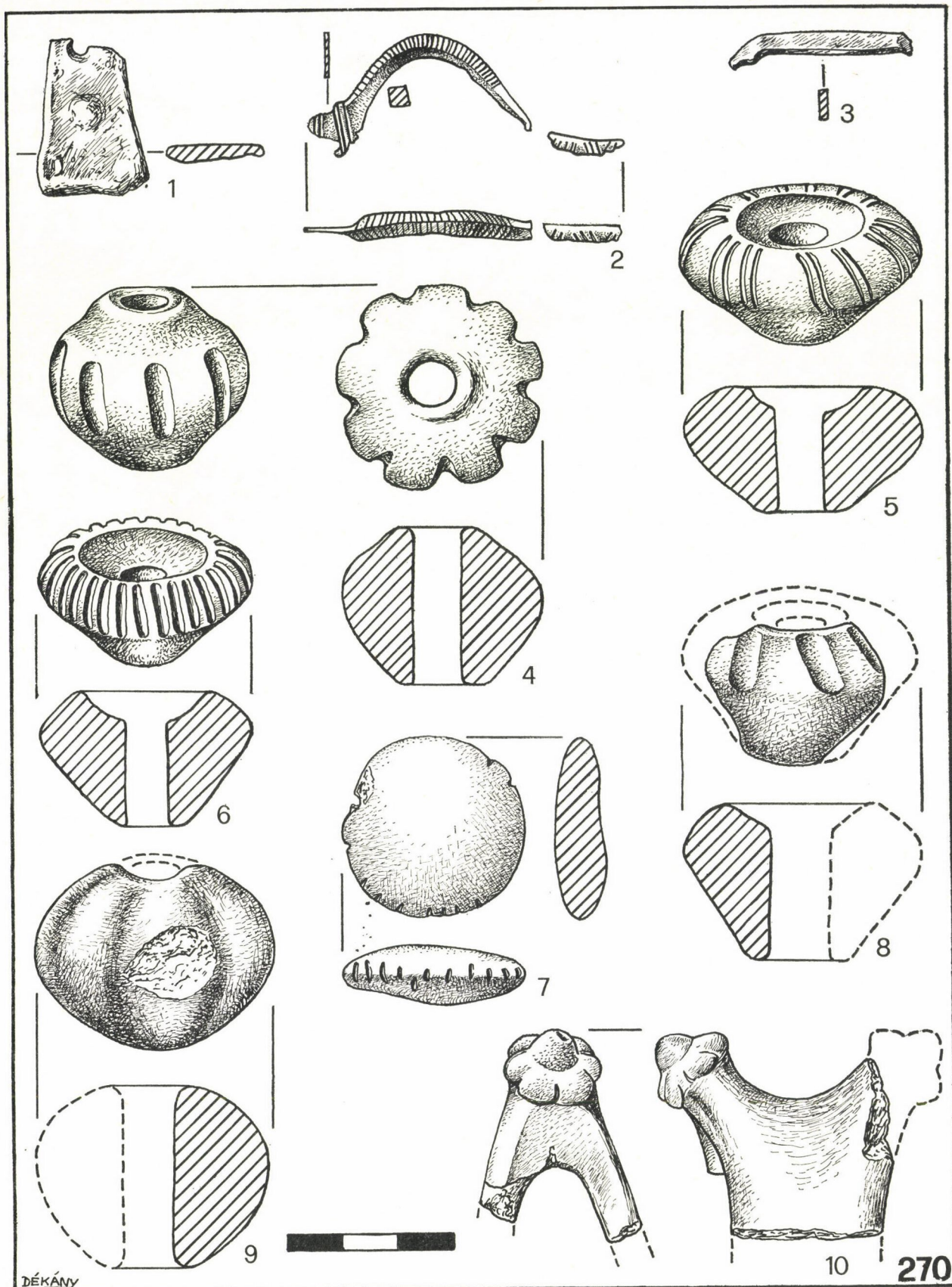
12. kép. Parázssborítók és edénytöredékek a 168. gödörből
 Fig. 12. Fire covers and sherds from the pit No. 168.

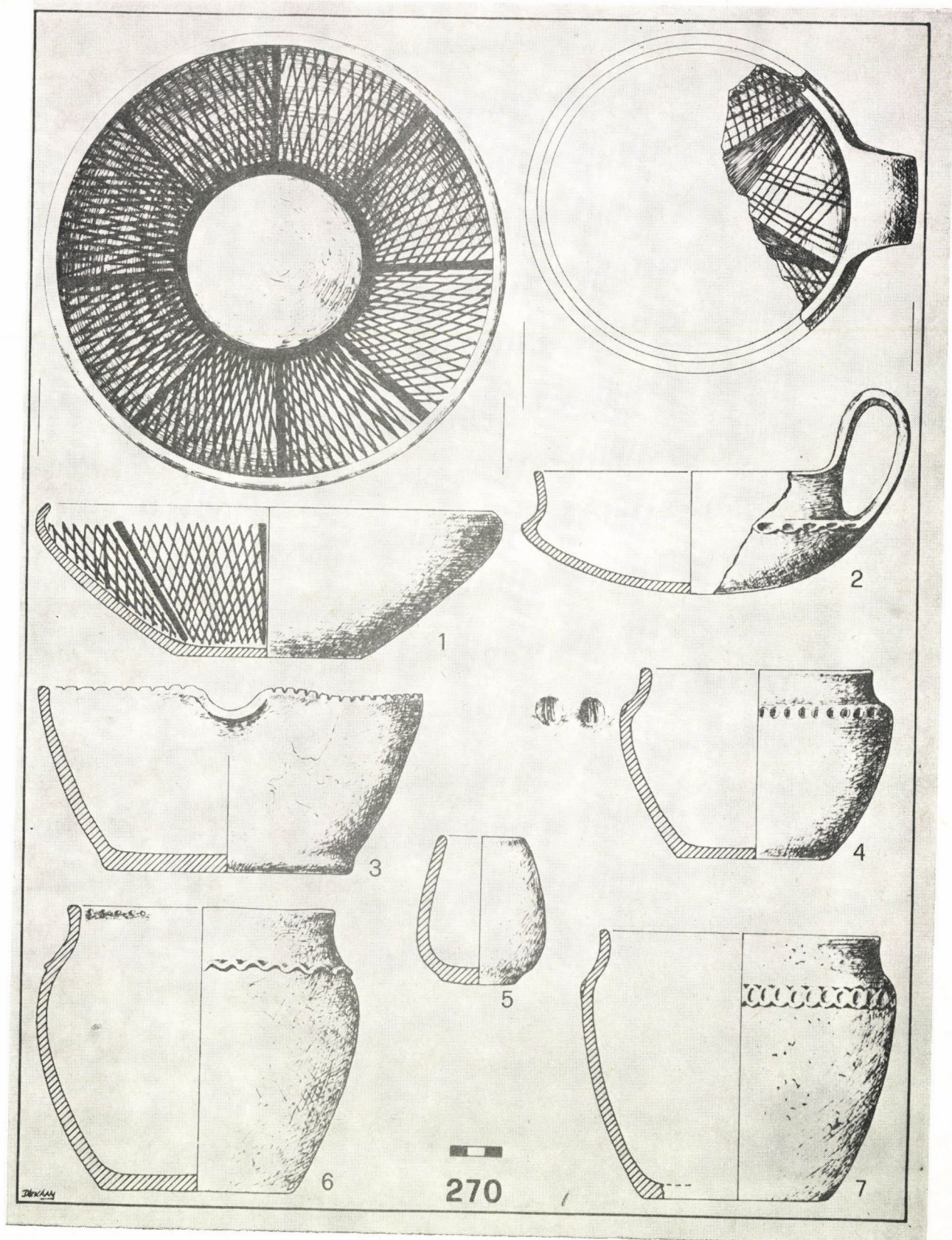
13. kép. Palack- és fazéktöredékek a 138. házból
 Fig. 13. Flask and pot sherds from the house No. 138.

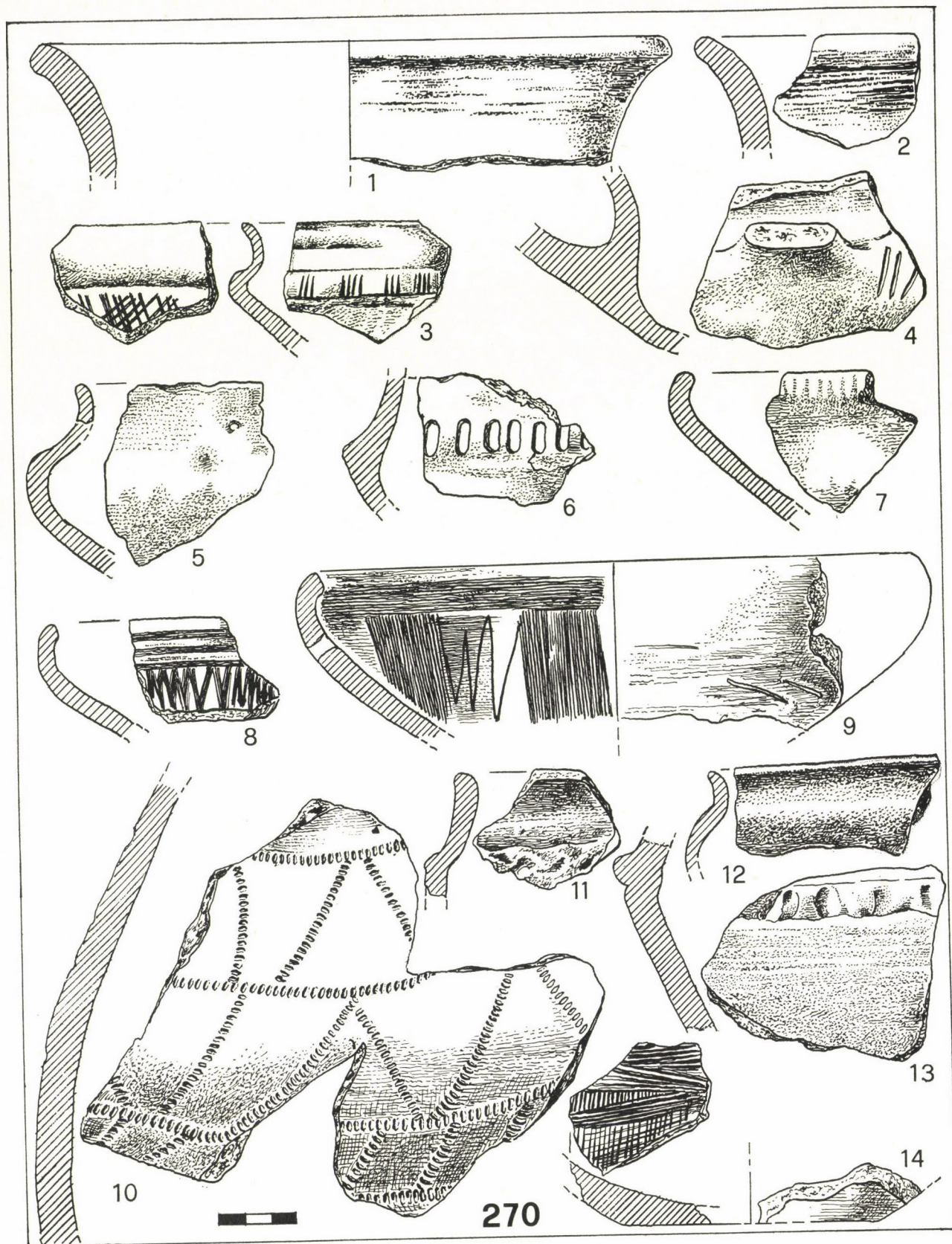

14. kép. Kerámia leletek a 192. házból
 Fig. 14. Pottery finds from the house No. 192.

15. kép. Kisleletek a 270. házból
Fig. 15. Small finds from the house No. 270.

17. kép. Különféle edények töredékei a 270. házból
 Fig. 17. Sherds showing different types of pottery from the house N. 270.

a metacarpusa pedig a ház feletti településrétegben volt (3. táblázat). A szarvasmarhák közül 1 neonatus, 2 adultus; 1 aegagrus típusú házi-kecske adultus; 1 kiskérődző szintén adultus; 2 sertés juvenilis korú volt.

A ház tűzhelyének elbontásából és a tűzhely környékéről származó mag- és termésanyagot két minta alapján lehet jellemezni. Kevés faj kis darabszámmal. A természetett növényeket a gabonák képviselik. Az árpa és a búza aránya megközelítőleg azonos. Az egyszemű búza másik lelete itt került elő.

A gyomnövények üdőbb, nitrogénban gazdagabb területekről valók.

A környező, természetes növényzet nincs képviselve a mintában.

Összegezve: informatív, konyhai szórványlelet, amely minőségi mutatóiban (taxon) értékesebb, mennyiségi elemzésre nem alkalmas.

270. ház

Csaknem szabályos négyzet alakú, $5,5 \times 4,85$ m nagyságú, cölöpszerkezetű ház, bejárata a DK-i oldalon volt.⁵⁶ Már a falban is mutatkozott az égett, faszenes omladék, különösen a széleken. Bontáskor jól követhető volt a cölöphelyek és bejárati rész kihagyásával körbe húzódó fal alapárok.

A D-i sarokból nagyméretű agyaggútlak és sok faszén mellől főzőedények — grafitos anyagú fazekak — és tálak (16. kép 1, 3, 4, 6–7), valamint nagyobb, folyadék tárolására alkalmas edények darabjai (17. kép 1, 10) kerültek elő. A ház közepe táján egy csoportban fekvő, különböző méretű nehezekek szövőszékhez tartoztak. A rendkívül változatos formájú és díszítésű orsógombokból 15 darabot találtunk (15. kép, 4–9). Ez a leletgyűjtés egyértelműen bizonyítja, hogy a fonás és szövés itt folyt. Egy trapéz alakú, vaslemezről készült csüngőn és vékonyra kalapált vaskapcsan (15. kép 1, 3) kívül egy rombusz átmetszetű, vésett díszítésű, hosszú tűtartólemezes sérült bronz ívfibula (15. kép 2) érdemel még említést.

A kerámiaanyag rendkívül változatos, az i. e. V. sz. első felében és közepe táján használatban levő valamennyi típus képviselve van⁵⁷ (17. kép 1–14). Az edények külső polírozása és a besimított minták alkalmazása, különösen a tálaknál és magas fülű csészéknél a leggyakoribb díszítésmód (16. kép 1–2, 17. kép, 3, 8, 9).

⁵⁶ Ez a nagyméretű és valószínűleg belső osztással is rendelkező ház a falárok és cölöphelyek segítségével rekonstruálható. Bonyolultabb szerkezetére és a benne talált leletek fontosságára való tekintettel külön is szeretnénk közölni, ez az oka annak, hogy alaprajzát ezúttal nem mutatjuk be.

⁵⁷ A belsejükben besimított rácsmintával díszített magas szalag- vagy szarvasfülű csészék és behúzott peremű tálak, valamint a grafitos anyagú fazéktöredékek ismét lehetővé teszik a temető azonos korú sírjaival való párhuzamosítást. *Jerem E.*, i. m. 1981. 111. Abb. 6., 8. A leletkombináció egyezik a korban azonos síktelepek anyagával, Vö. 46. jegyz.

A csigaanyag a mennyiségi értékelhetőség alatt van. A faunakép egyébként az eddigiekhez hasonló. Az egyetlen figyelemreméltó adat, hogy innen is előkerült néhány vízicsiga, ismét a patak árteréről való anyag ideszállítására utalva (tapasztás?).

A nyílt, bokrokkal tagolt területet jelző kisméretű sűrűsége, faj- és egyedszám összetétele nagymértékben megegyezik a talajszelvények felső, szürkésbarna, humuszban gazdag rétegének anyagával.

A ház feletti omladékrétegben dominánsan szarvasmarha, valamint kiskérődző és sertés maradványai voltak. Az 1. és a 2. betöltési rétegben a szarvasmarhák maradványai csökkent, a kiskérődzőeké pedig emelkedett; továbbá sertés- és lócsontok voltak. A 2. rétegben és a padlószinten levő állatcsontok nagyrésze szénné égett, illetve calcinálódott.

A ház felső rétegében és környékén rágeszáló és ragadozó (kutya) által összerágott csontok hevertek.

Az állatcsont pusztulási rétegbe került szekunder konyhahulladék. A ház betöltésében első sorban kiskérődzők húsos-végtag (C.) régió csontjai akkumulálódtak (4. táblázat).

A szarvasmarhák közül 1 juvenilis, 2 adultus; a kiskérődzők közül 8 juvenilis, 2 adultus (az egyik egy szarvcsaptöredékes juh); a sertés juvenilis, a ló és a kutya adultus korú.

Botanikai szempontból a ház három minta alapján jellemezhető. A magok kitűnő megtartásúak, taxon-azonosíthatók. A kevés számú (12 db) lelet többsége (83%) természetéből ered. A tönke és az árpa részaránya nagyjából azonos. Ezt a kismagvú lóbab egészíti ki.

A gyomnövényekre a szántóföldiek, a természetes vegetációra az erdőszéli, útmenti kökény csonthéj töredékei utalnak.

A lelet konyhai hulladék, amelynek komponensei a fogyasztás révén eltérő helyről és időben kerültek össze.

Az i. e. V. századi települési objektumokkal egyidejű temetkezések közül a 26. csontvázas férfi sírt a gyümölcs melléklet miatt, a 29. női sírt,⁵⁸ pedig a teljes sírbetöltés átiszapoltságának anyagának mintáiból levonható tanulságok miatt vontuk be a jelenleg vizsgált sorozatba.

26. sír

Botanikailag egy minta alapján jellemezhető, homogén fajú és típusú, feltehetően egy fáról vagy típusról származó sírmelléklet. A természetett

⁵⁸ Mindkét együttest közöltük korábban: *Jerem E.*, i. m. 1981. 111–114. Abb. 5–8. A 26. sírban a belsején grafitfestéssel díszített tálra (Abb. 6/5) helyezett gyümölcs egyértelműen az étel mellékleték közé sorolható. A 29. sírban talált szőlőmagoknál e rendeltetés bizonytalan, de az előző sírhoz képest még több kárt okozó bolygatás miatt itt sem zárhatjuk ki ugyanezt. *Pauli, L.*, i. m. 1978. 81–82. az edények tartalmáról; egyelőre kevés ilyen irányú vizsgálati eredménnyel rendelkezünk.

5. táblázat

Sopron-Krautacker telep mag- és termésleletei db/objektum fajonként

Fajok	170 G	205 G	168 G	138 H	192 H	270 H	26 S	29 S	251 H	173 H	194 H	118 S
1. cf. Avena — Zab	—	1	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—
2. cf. Cucumis — Uborka	—	—	2	—	—	—	—	—	1	—	—	—
3. Camelina sativa — Gomborka	—	—	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—
4. Hordeum vulgare — Árpa	2	665	14	21	2	4	—	—	6	1	2	5
5. H. distichon convar. nudum	—	119	—	11	—	—	—	—	2	—	—	—
6. Lens culinaris — Lencse	2	—	8	6	—	—	—	—	—	—	1	—
7. Linum usitatissimum — Len	—	—	35	16	—	—	—	—	—	1	—	—
8. Panicum miliaceum — Köles	—	—	149	—	—	—	—	—	—	—	—	1
9. Papaver somniferum — Mák	—	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—
10. Prunus domestica — Szilva	—	—	—	—	—	—	55	—	—	—	—	—
11. Pisum sativum — Borsó	—	—	—	1	—	—	—	—	1	—	—	1
12. Triticum aestivum — Köz. búza	—	5	1	5	2	—	—	—	21	—	12	—
13. T. dicoccon — Tönke búza	7	—	7	25	—	5	—	—	7	3	—	6
14. Triticum monococcum — Alakor	—	—	—	1	1	—	—	—	—	—	—	—
15. Faba vulgaris — Lóbab	—	—	6	—	—	1	—	—	—	—	—	—
16. Vitis vinifera — Szőlő	1	—	—	1	—	—	—	1	—	—	—	9
Termesztett faj összesen: 16:	12	790	227	88	5	10	55	1	38	5	15	22
17. Aethusa cynapium — Ádáz	11	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	2
18. Amaranthus graecizans	—	—	—	2	—	—	—	—	—	—	—	5
19. Agrostemma githago — Konkoly	—	—	25	—	—	—	—	—	—	—	—	—
20. Bromus secalinus — Rozsnok	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	—
21. Chenopodium album — Libatop	11	—	1	—	—	—	—	—	—	2	2	62
22. Ch. polyspermum — Libatop	—	1	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—
23. Ch. varium — Libatop	—	—	5	—	—	—	—	—	—	—	1	—
24. Cirsium arvense — Aszat	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
25. Fallopia convolvulus	—	—	33	—	—	1	—	1	—	—	—	11
26. Galium spurium — Galaj	—	—	—	5	—	—	—	—	—	—	—	2
27. Galium tricornutum — Galaj	—	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—
28. Lathyrus tuberosus — Lednek	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—
29. Lepidium campestre — Zsázsa	—	—	38	—	—	—	—	—	—	—	—	—
30. Mercurialis annua — Szélfű	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—
31. Polygonum aviculare	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	6
32. P. persicaria	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
33. P. minus	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—
34. Sambucus ebulus — Bodza	—	—	5	3	1	—	—	1	—	6	1	6
35. S. nigra — Bodza	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—
36. Sinapis arvensis — Vadrepce	1	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—
37. Solanum cf. nigrum — Csuesor	—	—	13	—	—	—	—	—	—	—	—	—
38. Stachys annua — Tarlóvirág	—	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	1
39. Veronica hederifolia	2	—	—	7	1	—	—	1	—	—	—	5
40. Vicia sativa — Bükköny	—	—	1	—	—	—	—	—	—	1	2	—
41. Viola arvensis — Árvácska	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Gyom faj összesen: 25:	25	1	129	19	2	1	—	4	—	10	11	95
42. Brachypodium sylvaticum	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—
43. Carpinus betulus — Gyertyán	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—
44. Centaurea pannonica — Imola	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
45. Cerasus fruticosa — Meggy	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—
46. Lithospermum officinale	—	—	4	—	—	—	—	—	—	1	—	—
47. Prunus spinosa — Kőkény	—	—	—	6	—	1	—	—	—	—	1	—
48. Rubus fruticosus — Szeder	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
49. Vitis cf. sylvestris — Szőlő	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—
Természetes növényzet fajtái: 8:	—	—	4	6	—	1	—	3	—	2	1	2
Összes faj: 49:	37	791	360	113	7	12	55	8	38	17	27	119

szilva csonthéjainak többsége rágott. Magyarországról ez a legkorábbi hozzáférhető házi szilva (*Prunus domestica*) lelet, amely ugyanakkor nagyszámú is (55 db). Lengyel késő bronzkori lakótelepén talált szilva nincs pontosabban meghatározva.⁵⁹ A római korból ismert előfordulása is közvetve bizonyított, ugyanis sírkamra falának habarcsából származó lenyomat.⁶⁰

A lelet azért is jelentős, mert a korabeli leletekben túlnyomóan primitív kökényszilvákat és tojásszilvákat⁶¹ találtak. A szilva adott típusának korabeli értéke⁶² abban is kifejezésre jut, hogy sírmellékletként is elhelyezték.

29. sír

Igen gazdag malakológiai anyagot tartalmazott, amelynek nem annyira egyedszáma, mint fajszáma magas (1. táblázat). Figyelemre méltó, hogy még olyan faj is előkerült (*Pagodulina pagodula*), amely faunánkban kizárólag Sopron környékéről ismeretes.⁶³ A természetes körülményeket tükröző, gazdag fauna két módon magyarázható:

1. A sírt olyan helyen mélyítették, amely hosszú időn keresztül emberi behatástól mentes volt.

2. A temetés alkalmával a teleptől távolabb eső területről szállítottak ide földet.

Mindkét magyarázat esetén megállapítható, hogy a patak árteréről származó anyagot nem hozták ide, továbbá, hogy a vegetáció — ha nem is erdős —, de a többi vizsgált területhez viszonyítva dúsabb volt. Mivel az üledékanyagnak a temetés idején a felszín közelében kellett lennie,

így a fauna is nagyjából korabeli. Ez esetben viszont a korábban tárgyalt objektumokhoz viszonyítva valamivel csapadékosabb klímát tetelezhetünk fel.

A csaknem kizárólag pocokfajokból álló gerinces anyag arra utal, hogy a sírba visszatöltött talaj vagy már tartalmazta ezeket az állatokat (legfelső, fiatal talajlakók), vagy pedig a laza, foltyszerű talaj vonzotta oda később őket.

Növénytanilag egy minta alapján jellemezhető sírlelet. Mivel az előforduló 8 taxon mindegyikét csak 1—1 mag jelzi, kiemelt részesedés nincs, ezért a termesztést, ill. a környezetet illetően az odakerülés véletlen jellegű.

A két ép szőlőmag közül az egyik kultúrkonvergenciái⁶⁴ alapján biztosan a termesztett szőlőből *Vitis* (*vinifera*) származik.⁶⁵ A másik mag zömök, rövid csőrű. Egyaránt származhat vadon növényi szőlőből vagy termesztett, primitív szőlőből is.⁶⁶ Az utóbbi valószínűsíthető a szőlőtermesztés kezdeti időszakában ezen a vidéken is.⁶⁷

Az előbbi lehetőséget tartalmazza a táblázat is (5. táblázat). A kétlaki *Vitis silvestris* folyó, ill. patakparti vagy erdőszéli egyedeiről vadgyümölcsként is fogyaszthatták.

A kevés mag előkerülése kevésbé vall sírmellékletre. Valószínűbb, hogy táplálkozás során kerülhetett a halottal a sírba, vagy közeli, kultúrkörnyezetből származó hulladék között volt.

A termések többsége őszi érésű.

A lelet fontos jellemzője, hogy itt a természetes környezet elemei (gyertyán, szálkaperje, ligeti szőlő) hangsúlyos (37,5%) részesedésűek a ruderaliakkal (50%) összevetve. Ebből következik, hogy településközel, erdőszéli helyzetben képződhetett.

Jerem Erzsébet — Facsar Géza — Kordos László —
Krolopp Endre — Vörös István

⁵⁹ Rapaics R., A magyar gyümölcs. Budapest, 1940. P. Hartyáni B. — Nováki Gy., ÁgtSzle 17 (1975) Suppl.

⁶⁰ P. Hartyáni B. — Nováki Gy., i. m. 32.

⁶¹ P. Erményi M., Magyar Mezőgazd. Múz. Köz. 1975—77 (1978) 135—165.

⁶² Werneck, H. L., Verhandl. Zool.—Bot. Geo. in Wien 96 (1956) 114—131.

⁶³ Pintér L. et al., A magyarországi recens puhatestűek elterjedése. Soosiana, Suppl. I. 1—351.

⁶⁴ Facsar G., Botanikai Közlemények 57 (1970) 221—231.

⁶⁵ Facsar G., Szőlő és Gyümölcstermesztés 7 (1972) 191—216.

⁶⁶ Schiemann, E., Züchter 23 (1953) 318—327.

⁶⁷ Werneck, H. L., i. m. 115—116. A Sopronban talált gyümölcsmagokról és termesztett szőlőről G. Facsar — E. Jerem: Zum urgeschichtlichen Weinbau in Mitteleuropa. Rebekernfunde von *Vitis vinifera* L. aus der urnenfelder-Hallstatt- und Latènezeitlichen Siedlung Sopron — Krautacker. WAB 71 (1985) 121 —.

AZ INTERCISAI MITOLÓGIKUS ÉS ÁLLATJELENETES DOMBORMŰVEK IDŐRENDJE ÉS FELHASZNÁLÁSA

Már a korábbi kutatás felfigyelt arra, hogy Pannonia Inferior auxiliaris táborai közül Intercisában milyen sok és változatos faragott kőanyag került elő.¹ Növeli még a különbséget más táborok kőemlékanyagával szemben egyes témák gyakori előfordulása, de vannak olyan ábrázolások is, amelyek csak Intercisában találhatók meg. A feldolgozás során utalás történt Intercisában a helyi kőfaragásra, Aquincumból történő szállításra, aquincumi kőfaragók jelenlétére. Ugyanakkor felferült az is, hogy a kőemlékek nagy részét erődépítéshez szállították ide. Két csoportnál a Commodus feliratoknál és a mérföldköveknél már ekkor egyértelműen kiderült, hogy összehordott anyagról van szó.² A különféle feldolgozások azonban nem tisztázták megfelelően a kőemlékek eredetét és a változatos ábrázolások kapcsolatát a táborral vagy akár a tábor körül kialakult katonavárossal.

Jelentősen megváltoztatja az intercisai kőemlékanyagról alkotott eddigi felfogásunkat, ha figyelembe vesszük a több mint húsz éve tartó gorsiumi és a legújabb intercisai ásatásokat, valamint ha az intercisai kőemlékeket a gorsiumi és egyéb Fejér megyei kőemlékekkel együtt értékeljük. Egy korábbi feldolgozásunkban már sikerült kimutatni, hogy a második századi intercisai sírtáblák milyen szoros kapcsolatban állnak a gorsiumi és több más Fejér megyei síremlékkel. Kiderült továbbá az is, hogy ez a magas szintű kőfaragás nem intercisai kezdeményezés, hanem egy nagy központi műhellyel áll kapcsolatban, melyet Gorsiumban kell keresnünk.³ Ezt egyébként Gorsium második századi helyzete is magyarázza. Szintén egy korábbi dolgozatunkban foglalkoztunk Intercisa harmadik század első fele kőemlékanyagával,⁴ egy másikban pedig a késő Severus kori kőfaragóművesség magas szintjére is utaltunk.⁵ Ezekből a feldolgozásokból is kiderült, hogy Intercisának saját kőfaragó művesség mellett igen szoros kapcsolata volt a gorsiumi kőfaragással. Ugyanakkor már utaltunk arra is, hogy

bizonyos kőemlékanyag elsődlegesen nem Intercisában állott, hanem azokat oda hurcolták.

A következőkben folytatjuk az intercisai kőemlékek elemzését. Szeretnénk néhány megjegyzést fűzni a sokszor emlegetett mitológiai domborművekhez, az önálló képmezőben ábrázolt állatjelenetekhez és állatküzdelmekhez, valamint az összehordott mérföldkövekhez és Commodus feliratokhoz. Ugyanakkor megkíséreljük nyomon követni a korai és késői kőemlékek útját addig, amíg végül is mint késői római sírok alkatrészei beépítésre kerültek.

Mitológiai ábrázolásos domborművek

Intercisában, Gorsiumban (Tác) és általában a Fejér megyében előkerült mitológiai ábrázolású domborművek két csoportra oszthatók. A második csoporton belül ezen kívül még három fázis különíthető el. A különböző helyeken talált reliefeket nem lehet egymástól elválasztani, ezeknek nagyobb része valószínűleg egy helyen volt felállítva. Különösen áll ez az első csoport Intercisában és Gorsiumban előkerült darabjaira.

Az első csoport domborművei közül kezdjük a sort a Gorsiumból származó táblával (1. kép, 1), mely Achillest ábrázolja Skyrosban.⁶ Ez egy 57.5 cm magas és 61 cm széles dombormű, alul-felül profilált keretben. A kő már erősen megkopott, az alakok és a jelenet azért jól felismerhető. Erdélyi Gizella szerint a táci relief nehézkes, alig tagolt formákkal, egy kevésbé iskolázott kőfaragó munkája a harmadik századból. A kompozíció mozgásában és arányaiban egyaránt jól rendezett és talán csak az erős kopás kelthette Erdélyiben azt a meglátást, hogy egy kevésbé kidolgozott munkáról van szó. A dombormű egy hosszabb jelenetnek, egy hosszabb fríznek csak egyik tagja. Bal oldalon jól kivehetők a félbevágott figurák — amelyeknek folytatása egy másik lapon volt — jobb oldalt pedig a pajzsnak hiányzik egy kisebb része. Tehát a meglevő darab előtt és után további hasonló méretű táblák voltak felállítva és a kapcsolódó jelenetek szintén a trójai mondakörből származó kifaragott képek lehettek.

¹ Erdélyi G., In: Intercisa I. AH 33 (1954) 169—231. Kat. 1—405. A kőemlékek teljes feldolgozása részletes irodalommal.

² Erdélyi, Intercisa I. 175—177.

³ Barkóczi L., Alba Regia 20 (1983) 57—66.

⁴ Vö. ehhez Barkóczi L., ArchÉrt 109 (1982) 32—43.

⁵ Barkóczi L., Harmadik századi római kori kőemlékek Fejér megyéből (kéziratban). Megjelenik az Alba Regia-ban.

⁶ Erdélyi G., A római kőfaragás és kőszobrászat Magyarországon (Budapest 1974) 113. 157. kép; Fitz J., Gorsium—Herculia (Székesfehérvár 1976) 70. 11. XXXII. t.

1

2

1. kép. 1. Gorsium-Tác. Achilles Skyrosban. — 2. Intercisa. Orpheus az állatok között
Abb. 1. 1. Gorsium-Tác. Achilles in Skyros. — 2. Intercisa. Orpheus zwischen den Tieren

A relief külön érdekessége, hogy jobb oldalt profilált íves kivágás látható, mely valamilyen ablakra vagy fülkére enged következtetni. Ez utóbbival kapcsolatban meg kell említenünk Intercisából származó két építészeti töredéket. Már Erdélyi felhívta a figyelmet arra, hogy a táci és a két intercisai darab (4. kép 3, 4) szerkezetiileg hasonló egymáshoz.⁷ Mindkét darabon felül keretbe foglalt borostyánlevél inda, ez alatt levél motívumok és a tácihoz hasonló profilált íves kivágás látható. A csaplyukak, de maga a díszítés is arra mutat, hogy a köemlékhez még továbbiak kapcsolódtak. Nem dönthető el — mint Erdélyi írja —, hogy ezek a különböző építészeti elemek sírépületek vagy díszes kivitelű szentélyek alkatrészei voltak-e.⁸ A két darab további érdekessége, hogy magasságuk a kopottságot és a töredékesség okozta különbséget leszámítva, azonos a táci relief magasságával. Feltehető, hogy a három dombormű, ha nem is folytatólagosan egymás mellett, de valahol egy építményben lehetett felállítva. Erdélyi a táci domborművet sírépítményhez tartozónak határozta meg.

A jelenet egyébként a pompeji falfestményektől kezdve számos ábrázoláson ismert. Erdélyi a kép-

szerkesztésben egy Virunum környéki darabot tart a tácihoz legközelebb állónak.⁹

Az előzőekben már említettük, hogy a táci reliefet Erdélyi harmadik századnak határozta meg. A két intercisai építészeti darab kormeghatározása elég nehéz, mert a keretelt borostyánlevél indadísz és a levelek fő erezetének plasztikusan jelentkező változata a második és harmadik században egyaránt megtalálható. Bár ez a változat inkább a második századra utalna, mert a harmadik századi darabokon az erezet sokkal plasztikusabban jelentkezik. Példa erre Aurelius Constitutus síremléke.¹⁰ A táci relief pontosabb keltezéséhez a további darabok adnak biztosabb támpontot.

A trójai mondakörből vett jelenetek közül a legszebb és a legjobban kidolgozott az Intercisából származó, Hector meghurcolását ábrázoló (2. kép) relief.¹¹ Teljesen ép. Magassága 86, szélessége 151 cm. A jelenet sima keretelésű, mélyített mezőben van elhelyezve. A vágató lovak, Achilles mozgalmas figurája az egész kompozíció megszerkesztése és kidolgozása, hozzáértő mesterről tanúskodik. A korábbi feldolgozások nem foglalkoztak a relief helybeni és részletező kapcsolataival

⁷ Erdélyi, Intercisa I. Kat. 249—250. LXXIV. t. 4—5.; Erdélyi, A római kőfaragás ... 113.

⁸ Erdélyi, A római kőfaragás ... 112.

⁹ Erdélyi, A római kőfaragás ... 149.

¹⁰ Erdélyi, Intercisa I. Kat. 24. XXXVII. t. 6.

¹¹ Erdélyi, Intercisa I. 216. Kat. 198. LXV. t. 1.; Erdélyi, A római kőfaragás ... 140—141. 181. kép.

2. kép. Intercisa. Hector meghurcolása
Abb. 2. Intercisa. Die Schleifung von Hector

és közelebbi korhatározása sem történt meg. Megfigyelhető, hogy Achilles derekán a körbemenő páncéltagok félkör alakúak. A térdig érő hosszanti tagok pedig mélyített vonallal vannak egymástól elválasztva. Megfigyelhető az is, hogy az egyik hosszanti tagon valamilyen díszítés megkezdése látható. Ez azért méltó említésre, mert amint a későbbiekben látni fogjuk, az Aeneas relief páncélzatának hosszanti tagjai alul mind díszítettek (4. kép, 2). A pajzs ovális, formája és tartása hasonló a táci Achilles reliefen látható ábrázoláshoz. Jellegzetes a lovak nyakán plasztikusán kidolgozott hám. A hám formája és kidolgozása azonos azokkal az ábrázolásokkal, melyeket Intercisában és Fejér megyében a második században készült bennszült halotti kocsikat ábrázoló domborművek lovainál látunk.¹² Ilyen ábrázolások a harmadik században már nem fordulnak elő. Nem csupán a hám kidolgozása, hanem a lovak fejének kifaragása, a gyeplők vonalvezetése és a lovak farkának hullámos ábrázolása is kapcsolatba hozható az említett kocsijelenetekkel. Vágató lovak találhatók az egyik Székesfehérváron talált síremlék-töredéken,¹³ de még máshol is megfigyelhető Fejér megyében, ha nem is ilyen jó kidolgozásban. Érdemes talán még megemlíteni,

hogy mind az intercisai, mind a gorsiumi Achilles feje benyúlik a keretbe. Ez a gyakorlat az említett helyeken a második századból még több faragványról is ismert.¹⁴ A fentieket figyelembe véve azt kell mondanunk, hogy a Hector meghurcolását ábrázoló relief mindenképpen a második században készülhetett.

A jelenet egyébként széles körben ismert volt. Az ábrázolás Pannoniában még egyszer Aquincum körzetében egy Csepelen talált domborművön tér vissza, de egészen más megfogalmazásban. Egy nehezkesebb kompozíciójú dombormű, a háttérben láthatók Trója falai és két hosszú ruhás nőalak, az egyik valószínűleg Andromache, Hector felesége.¹⁵

Az előbbiekkal kapcsolatban kell tárgyalnunk egy másik Intercisából származó reliefet (3. kép), melyen egyes meghatározások szerint gladiátorok harca látható.¹⁶ A jelenet sima keretelésű, mélyített mezőben van kifaragva, jobb oldalt Minerva, tőle balra négy katona, a szélső — bal oldali — földre rogyva van ábrázolva. A páncélzat azonos a Hector meghurcolását ábrázoló reliefen Achilles páncélzatával. A deréknál a kisebb tagok itt is félkör alakúak és az egyes tagok mélyített vonallal

¹² Vö. Sági K., ArchÉrt 1943. 214–231.; Erdélyi, Intercisa I. Kat. 48, 53, 54, 62, 63, 162, 175, 176, 177, 178, 180.

¹³ Fitz J., Alba Regia 8–9 (1967–68) 212. No. 52. Abb. 37. L. t. 2.

¹⁴ Vö. Barkóczi, Alba Regia 20 (1983) 57–66.

¹⁵ Erdélyi, Intercisa I. 216. További részletes irodalommal; Vö. még Erdélyi, A római kőfaragás . . . 141–142. 187. kép.

¹⁶ Erdélyi, Intercisa I. 217. Kat. 199. LXV. t. 2. Vö. még uo. 283 j.

3. kép. Intercisa. Katonák harca
Abb. 3. Intercisa. Kampf der Krieger

vannak egymástól elválasztva. A katonák támadó állása, a lábak kidolgozása — bár itt a katonák lábpáncélt hordanak — azonosnak mondható a táci domborművön látható ábrázolással. Ami a méreteket illeti, magassága 57–57,5 cm, tehát azonos a táci relief magasságával, szélessége pedig azonos a Hector meghurcolását ábrázoló relief szélességével. Ez utóbbival a keretelés is azonos. A reliefek valahol együtt voltak felállítva, és így az ábrázolásnál nem a gladiátorok harcára, hanem a trójai mondakörből vett jelenetre kell gondolnunk, amire egyébként már Hekler is utalt.

Aeneas menekülését ábrázolja egy töredékes táblakép (4. kép 2), mely szintén Intercisából származik.¹⁷ A mozgásnak az a motívuma tűnik fel, mely megtalálható a táci reliefen is. Aeneas portréja kicsit emlékeztet Hadrianusra. Páncélzata azonos a Hector meghurcolását ábrázoló Achilles és a katonák harcát mutató jelenet alakjainak páncélzatával. A deréknál itt is jól kivehetők a félkör alakú páncéltagok (a deréknál hasonló félkör alakú páncéltagok láthatók egy Tácon előkerült kisméretű meglehetősen kezdetlegesen faragott Aeneas szobornál is¹⁸). A hosszanti lemezek alul díszítettek és mélyített vonallal vannak egymástól elválasztva. Mint már korábban említettük, a Hector és Achilles reliefnél Achilles páncélzatának egyik hosszanti lemezén hasonló díszítés megkezdése látható, amelyet azután a kőfaragó valamilyen okból nem fejezett be, illetve az említett kivétellel a többi nem díszítette (a hosszanti páncéllemezek ilyen díszítése a korai időkre jellemző). A lábakon, illetve az egyik lábon a boka felett látható körbefutó mélyített vonal cipőre enged következtetni, de a cipő többi részének

a kidolgozása nem figyelhető meg. A lábfej formája hasonló az előbbi domborműveken látható ábrázolásokhoz. Az említett Aeneas domborművön kívül a többi reliefen cipő nem látható. A későbbi Aeneas reliefen viszont mint látni fogjuk, jól kidolgozott cipő ábrázolás tűnik fel (6. kép 1, 2).

A képtípus egyébként már korán kialakult, sok helyen megtalálható, majd Antoninus Pius alatt a 900 éves jubileumra vert érmek hátlapjára is felkerült.¹⁹

A másik táblakép, amely ugyancsak ehhez a csoporthoz sorolható, teljesen megmaradt (1. kép 2) Orpheus látható ezen az állatok között.²⁰ Stílusa, az állatfigurák megfogalmazása, Orpheus cipő nélküli lába és lábformája kapcsolatba hozható az előbbi ábrázolásokkal. Készítője, ha nem is azonos a már tárgyalt domborművekével, de mindenképpen azt a kőfaragói gyakorlatot követte. Figyelemre méltóak Orpheus tunikáján azok a széles, merev vésőnyomok, melyek a ruha ráncozatát akarják visszaadni, és amelyek — amint látni fogjuk — egy másik domborművön is megfigyelhetők. A tábla magassága 117,5–118 cm.

A téma ábrázolása Birodalom-szerte gyakori volt. Gorsiumban is előkerült egy kisméretű, meglehetősen gyengén kidolgozott, hasonló jelenet. Egyik Poetovióból származó sírtábla domborművén a jelenet szintén megtalálható.²¹

Előkerült Intercisában egy hosszú állatjelentes fríz,²² sima keretelésű mélyített mezőben (4. kép 1), éppen úgy, mint Hector meghurcolása vagy a katonák küzdelme. A dombormű szélessége

¹⁹ Erdélyi, Intercisa I. 213. Összefoglaló irodalommal; Erdélyi, A római kőfaragás ... 140.

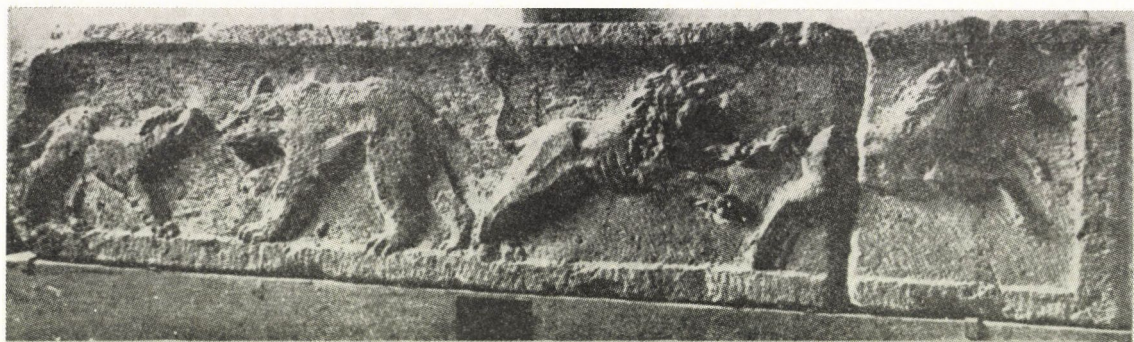
²⁰ Erdélyi, Intercisa I. 213. Kat. 182; Erdélyi, A római kőfaragás ... 138. 182. kép.

²¹ Fitz, Gorsium. 60. kép; Erdélyi, A római kőfaragás ... 138.

²² Erdélyi, Intercisa I. 220. Kat. 211. LXVIII.; t. 4.; Erdélyi, A római kőfaragás ... 109.

¹⁷ Erdélyi, Intercisa I. 213. Kat. 184. LXII. t. 4.; Erdélyi, A római kőfaragás ... 139. 184. kép.

¹⁸ Fitz J., Gorsium (Székesfehérvár 1970) 55. kép; Erdélyi, A római kőfaragás ... 140. 185. kép.

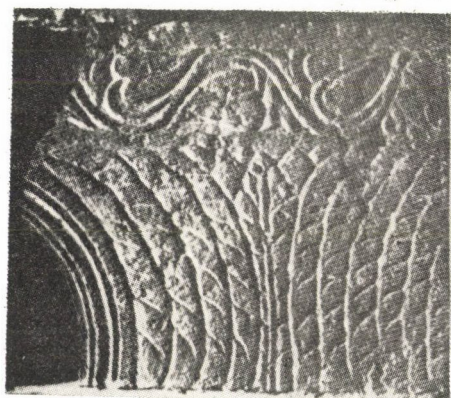
1

2

3

4

4. kép. 1. Intercisa. Állatküzdelmi jelenet. — 2. Intercisa. Aeneas menekülését ábrázoló jelenet. — 3—4. Intercisa. Levélmotívumokkal díszített építészeti töredékek
Abb. 4. 1. Intercisa. Tierkampfszene. — 2. Intercisa. Szene mit der Flucht von Aeneas. — 3—4. Intercisa. Mit Blattmotiven verzierte architektonische Fragmente

260 cm, magassága azonban megegyezik például a katonák harcát ábrázoló relief magasságával 57 cm. Ahogy a redőzet ábrázolva van, az előzőekben említett Orpheus tunikáján, ugyanolyan széles merev vésőnyomok tűnnek fel az oroszlán testén. A vágató ló fejének és farkának kidolgozása pedig azonos a Hector meghurcolását ábrázoló relief lovaival. Az egyes állatok plasztikus kidolgozása kapcsolatba hozható még az Orpheus az állatok között ábrázolt jelenettel. Állatábrázolások, frízek, ha nem is ilyen méretben és ilyen plasztikus kidolgozásban, már korán megtalálhatók a nyugat- és dél-pannoniai síremlékek kép- és

feliratos mezője közötti sávban.²³ De található ilyen Aquincumban is.²⁴ Ami az állatok közül a medvét illeti, ennek ábrázolását csak az említett, Aquincumból származó kora Antoninus-kori síremléken figyelhetjük meg. A hosszú intercisai relief sem lehet későbbi a második századnál. Amint a következőkben látni fogjuk, a szintén Intercisából származó és a harmadik század első felének későbbi évtizedére datálható állatábrázó-

²³ Vö. ehhez Erdélyi, A római kőfaragás ... 109.

²⁴ Nagy T., BpR 22 (1971) 120. 31. kép; Barkóczi L., ArchÉrt 109 (1982) 47. 17. kép 2.

lások más állatokkal, más koncepcióban és más kidolgozásban jelentkeznek.

A korábbi kutatás a tárgyalta, a trójai mondából vett domborműves jelenetekről azt tartotta, hogy nagyobb síremlékekbe voltak beépítve. A Pannoniához közelebb és távolabb fekvő tartományokban, valamint Itáliában valóban megtalálhatók a sepulchrális művészetben is. De ezek közül sem tartozhatott és nem is tartozott minden darab síremlékhez, mint ahogyan például ilyen jelenet mozaikon is előfordul.²⁵ Különös az, hogy Intercisában, Gorsiumban, de még Aquincumban is ezek a jelenetek csak nagyméretű táblákon vagy több tagból álló frízeken találhatók, sírtáblán egyik sem jelentkezik. A tárgyalta domborművek nem külön-külön darabok, hanem egy rövid időszakban egy stílusban, egy koncepcióban készültek még akkor is, ha különböző mesterek keze munkáiról van is szó. Ebben a felfogásban minden jelenet csak egyszer fordul elő és bizonyos méretek is arra utalnak, hogy egy építményhez tartozó reliefekről lehet szó. Biztosra vehetjük továbbá azt, hogy ha a trójai mondakörből már ennyi jelenet ismert Gorsiumból és Intercisából, akkor még többnek is kellett lennie. Ha Aquincumból ismert Menelaos és Helene, Mars és Rea Silvia, valamint a Hectort és Priamost ábrázoló relief,²⁶ úgy ennek itt is meg kellett lennie. Valószínű ez annál inkább is, mert a megmaradt ábrázolások arra utalnak, hogy nem egy-egy kiszakított egyedi jelenetről lehetett csupán szó, hanem a trójai mondakör folyamatos elbeszéléséről. Feltételezhető, hogy valamilyen épület, szentély domborművei lehettek, és ebbe a komplexumba tartozott még a Tereus²⁷ és az Ariadne²⁸ relief is, melyeknek magassága 2–3 cm-es különbséggel megegyezik a már említett frízek magasságával. Amint a későbbiekben látni fogjuk, még más domborművek is lehettek ebbe az épületbe elhelyezve. Ma már nem tudjuk, hogy a trójai mondakörből vett jelenetek hogyan követték egymást. Valószínűnek látszik, hogy jobban ismert jelenetek — mint Hector meghurcolása, Aeneas menekülése — a folyamatos sorból külön ki voltak emelve.

Az előbbi csoporttól előtű a mitológiai reliefeknek egy másik sorozata, amely három fázisra bontható. Nagy álló táblák ezek — mint az előzőekben említett Aeneas és Orpheus relief —, melyekhez egyelőre nem tudunk frízeket vagy építészeti elemeket hozzákapcsolni. A korábbi kutatás általában a második–harmadik századra keltezte a domborműveket. Közelebbi konkrét időmeghatározás csupán egy-két darabot érintett. Érdekes megjegyezni, hogy ebben a sorozatban mind a három fázist figyelembe véve, a trójai mondakörből csak egy jelenet ismert, Aeneas menekülése.

A reliefek különböző magasságúak. Kettő, illetve három tartozott egy nagyságrendbe, szélességük változó.

Már korábban utaltunk arra, hogy az Orpheus és Eurydice jelenet (5. kép 1) második századi. Eurydice-nél a kezek ilyen tartása több második századi bennszülötteket ábrázoló síremléken megfigyelhető. Különösen jellemző a ruhák kidolgozására az egyik második századi intercisai síremléktöredék, mely bennszülött házaspárt ábrázol gyermekkel.²⁹ Ugyancsak második századi az áldozó katonát (5. kép 2) vagy barbárt (?) mutató relief,³⁰ ahol a fül mögé érő hosszú haj és a kezeknél megfigyelhető lánc nem teszi valószínűvé a korábban elképzelt Mucius Scaevola ábrázolást (hogy nem Mucius Scaevoláról lehet szó, azt már Szilágyi János György szóban felvetette). Itt is, mint az előzőnél, a ruha ráncozatának jelölésére jellemző a mélyített vonalak alkalmazása. Mindkét domborműnél a felső félkör alakú lezárás szintén a korai időkre enged következtetni. Egyébként a relief 119 cm magas, 1 cm-rel nagyobb, mint az előzőekben említett Orpheust az állatok között ábrázoló dombormű.

E két dombormű gyengébben faragott, helyi mesterek munkája, és elhelyezésüket tekintve, valamilyen összefüggésben kellett állniuk a korábban említett jó kivitelű Orpheus domborművel. Az áldozó katona vagy fogoly barbár (?) alakjával kapcsolatban meg kell említenünk a Csákváron előkerült táblát.³¹ Az előbbi darabok magasságához képest csak pár centivel kisebb (116), viszont ez a tábla szélesebb és a bal oldalán kiugró lapos oszlop arra mutat, hogy ehhez folytatódásként még egy vagy több hasonló relief kapcsolódhatott. Az előzőekhez hasonló keretelésű képmezőben bennszülött házaspár látható az áldozati asztal két oldalán. A nőalak turbánban és szárnyas fibulákkal van ábrázolva. Valószínűnek látszik, hogy ott volt felállítva, ahol az előző két tábla, és csak később, valamilyen kőszállítással kapcsolatban kerülhettek széjjel.

Az ugyanilyen szerkezetű tábláknak egy másik jellemző bennszülött vonatkozása a „Hercules és Hesperida” relief (5. kép, 3).³² Korát a kutatás a második századra, a kora Antoninus korra helyezte. Ehhez annyit tennénk hozzá, hogy Hercules ugyanolyan pántos papucsot visel, mint amilyen az Ercsiből származó bennszülött női szobron látható.³³ Az utóbbi felfogás szerint a dombormű bennszülött házaspárt ábrázolna. Fitz Jenő hívta fel a figyelmet arra, hogy az általános Hercules kultusz mellett számolnunk kell a helyi lakosság sajátos Hercules tiszteletével is, és köny-

²⁵ Erdélyi, Intercisa I. Kat. 59. XXXII. t. 2.; Barkóczi L., ArchÉrt 109 (1982) 30. 7. kép 3.; Barkóczi L., Alba Regia 20 (1983) 64.

³⁰ Erdélyi, Intercisa I. 212. Kat. 191. LXIV. t. 2.

³¹ Fitz J., ArchÉrt 84 (1957) 151. 91 sz.; Erdélyi, A római kőfaragás ... 96. 132. kép.

³² Erdélyi, Intercisa I. 214. Kat. 189. LXIII. t. 4.; Erdélyi, A római kőfaragás ... 135. 178. kép.

³³ Fitz, J., ArchÉrt 84 (1957) 140. XXIX. t. 2–3.

1

2

3

4

5. kép. 1. Intercisa. Orpheus és Eurydice. — 2. Intercisa. Áldozó katona vagy áldozó barbár (?). — 3. Intercisa. „Hercules és Hesperida” — 4. Intercisa. „Győztes Hercules”
Abb. 5. 1. Intercisa. Orpheus und Eurydice. — 2. Intercisa. Opfer darbietender Soldat oder Barbar (?). — 3. Intercisa. „Hercules und Hesperida”. — 4. Intercisa. „Hercules, der Sieger”

1

2

6. kép. 1–2. Intercisa. Aeneas menekülését ábrázoló relief
Abb. 6. 1–2. Intercisa. Relief mit der Flucht des Aeneas

nyen lehet, hogy ebben az ábrázolásban egy bennszülött istenpárt kell látnunk.³⁴ Mindenesetre különös lenne, ha az eléggé nagyszámú táblák között csak egy olyan akadna, amely a meghalt házaspárt jeleníti meg mitológiai köntösben. A tábla 146 cm magas és ugyanilyen magas a ruhás nőalakot ládikával ábrázoló dombormű is.³⁵

A hasonló kivitelű és keretelésű táblák sorában több darab Hercules tetteit sorolja fel.³⁶ Ebbe a sorozatba tartozik egy Aeneas menekülését ábrázoló relief (6. kép 1, 2), ugyancsak ehhez a képsorhoz kapcsolható a Chimera legyőző Belerophon ábrázolása is.³⁷ Ami a magasságot illeti, a sorozatból három darab mérhető: a fenti kettő és a harmadik, a pihenő Hercules.³⁸ Mind a három darab 124 cm magas. A sorozatban mindenesetre különös az Aeneas relief megjelenése. Az első pillanatban arra lehetne gondolni, hogy kapcsolatba hozható a már említett korai ábrázolással, esetleg annak másolata. Ennél azonban más a portré,

Aeneas oldalán kard van, és a deréknál a páncéllemezek nem félkör alakúak, hanem téglalap formák. A térdig érő, hosszú páncéltagok pedig nem mélyített vonallal vannak egymástól elválasztva, hanem plasztikus léccel. Ugyanakkor Aeneas lábán itt jól kidolgozott cipő figyelhető meg.

Hasonlóképpen katonaruhában van ábrázolva bunkóval, karddal, a deréknál páncéllal, és olyan cipőben, mint Aeneas a „győztes Hercules”, mely nem a klasszikus ábrázolásokat követi³⁹ (5. kép, 4). Mellette a ruha nélkül térdelő alak a helyi élet realizmusát bemutató legyőzött szarmata vagy germán harcosra utal. Az ábrázolás katonai jellegére Nagy Tibor és Fitz Jenő is felhívta a figyelmet.⁴⁰ Nagy Tibor a reliefen harmadik századi katonaruhában az ellenfelét legyőző Hercules Illyricust látja.

A deréknál páncélszerűen elrendezett ruha és hasonló cipő az egyik, szintén Intercisából származó mitológiai relief alakján figyelhető meg.⁴¹ A képmező alatt látható kantharos formája alapján a dombormű a harmadik század első felére keltezhető. Mind Aeneas, mind a „győztes Hercules” katonai öltözete már eleve későbbi időkre

³⁴ Fitz J., Hercules-kultusz eraviszkusz területén. (Culte d'Hereule dans les regions Eravisques). IKMK A. sorozat. 4. sz. 11.

³⁵ Erdélyi, Intercisa I. Kat. LXIII. t. 1.

³⁶ Vö. Intercisa I. 212–216. A képtípusok eredetéhez és kialakulásához 211–212.

³⁷ Erdélyi, Intercisa I. 213. Kat. 183. LXII. t. 3. és 214. Kat. 187. LXIII. t. 2.

³⁸ Erdélyi, Intercisa I. 213. Kat. 185. LXII. t. 2.

³⁹ Erdélyi, Intercisa I. 213. Kat. 188. LXIII. t. 3.

⁴⁰ Nagy T., BpTört I. (Budapest 1942) 412–413.; Fitz, Hercules-kultusz ... 11.

⁴¹ Erdélyi, Intercisa I. 219. Kat. 206. LXVII. t. 4.

1

2

7. kép. 1. Iszkaszentgyörgy. Hercules és Alkesztis töredékes domborműve. — 2. Intercisa. Hercules és Hesione
Abb. 7. 1. Iszkaszentgyörgy. Fragmentarisches Relief von Hercules und Alkestis. — 2. Intercisa.
Hercules und Hesione

utal, mint a bennszülött vonatkozású „Hercules és Hesperida” ábrázolás. Az Aeneasnál látható, csigákba kunkorodó szakáll figyelhető meg ott, ahol Hercules a vadkannal⁴² van ábrázolva és még egy harmadik töredéken is, ahol csak Hercules feje maradt meg.⁴³

Gorsium távolabbi körzetében Iszkaszentgyörgyön került elő (7. kép 1) egy töredékes tábla.⁴⁴ A profilált keretű képmezőben Hercules és Alkestis látható, Hercules ruha nélkül. A dombormű kapcsolatba hozható az egyik savariai síremlék képmezőjében látható hasonló, Severus-kori ábrázolással.⁴⁵

Nem csupán Hercules ábrázolások jelentek meg ebben a sorozatban. A Székesfehérváron talált — de minden valószínűség szerint Gorsiumból származó — Akteon büntetését ábrázoló relief töredékes képmezője hasonlóan keretelt.⁴⁶ De ilyen

táblából származhat a szembeforduló és kardját feltartó töredékes Medea-figura⁴⁷, és ilyen volt a Menadot és Satyrt ábrázoló relief is.⁴⁸ Ez utóbbinak magassága 128 cm.

A táblaképek sorozatában úgy tűnik, dominálnak a Hercules ábrázolások, és hogy ennek milyen jelentősége volt, az kitűnik abból is, hogy egy következő időszakban — ha más felfogásban is — a Hercules táblák folytatódtak. A két széria között átmeneti darab lehet az iszkaszentgyörgyi ábrázolás, ahol még megtalálható a jellegzetes profilált keret, de a jelenet megfogalmazása és kidolgozása már közelít az új Hercules ábrázolásokhoz. Az új táblák keskeny, sima keretelésűek a képmezőben, ruhátlan Hercules figurákkal. Ebből a fajtából ugyancsak kettő ismert, de ez elegendő ahhoz, hogy jelezze a másfajta koncepciót.

Az egyik ilyen táblán Hercules és Alkestis látható, ahol Hercules akciómentesen van ábrázolva.⁴⁹ A figurák kidolgozása puha, ellentétben a másik reliefen látható Herculessel (7. kép 2), ahol a mozgásban levő izmok markánsan vannak jelezve.⁵⁰ Ez utóbbi jelenet Hesione megszabadí-

⁴² Erdélyi, Intercisa I. 215. Kat. 194.

⁴³ Erdélyi, Intercisa I. 219. Kat. 207. LXVI. t. 7.

⁴⁴ Fitz J., Kiadatlan Hercules domborművek Fejér megyében. (Bas-reliefs d'Hercule inédits dans le comitat de Fejér). IKMK (Székesfehérvár 1957) A. sorozat. 2. sz. 3–17.; Erdélyi, A római kőfaragás ... 137., 179. kép.

⁴⁵ L. Balla—T. P. Buocz—Z. Kádár—A. Mócsy—T. Szentlélek, Herausgegeben von A. Mócsy—T. Szentlélek, Die römischen Steindenkmäler von Savaria (Budapest 1971). Kat. Nr. 121. Bild. 103.

⁴⁶ Erdélyi, A római kőfaragás ... 147., 199. kép Méretek: m: 68, sz: 83, v: 33 cm.

⁴⁷ Erdélyi, Intercisa I. Kat. 193. LXVII. t. 2.

⁴⁸ Erdélyi, Intercisa I. Kat. 204. LXVI. t. 4.

⁴⁹ Erdélyi, Intercisa I. 215. Kat. 192. LXIV. t. 3.

⁵⁰ Erdélyi, Intercisa I. 215. Kat. 195. LXIV. t. 4.; Erdélyi, A római kőfaragás ... 137., 181. kép.

1

2

8. kép. 1. Gorsium. Liber-nek és Libera-nak dedikált tábla. — 2. Gorsium. Medea gyermekeivel
Abb. 8. 1. Gorsium. An Liber und Libera geweihte Tafel. — 2. Gorsium. Medea mit ihren Kindern

tását ábrázolja. Intercisából ismert egy kisebb tábla Hesione figurájának egy részletével. Mindkét darabnak egy kőfaragó kezétől kellett származnia. A tábla töredékes, hiányos, de Hercules alakja itt már nem fért volna el, így csak Hesione ábrázolásával számolhatunk. Erdélyi szerint nincs kizárva, hogy Hercules egy másik táblán lehetett kifaragva.⁵¹

Ebben a sorozatban kell megemlítenünk a Fehérvárcsurgón előkerült hasonló táblának a felső töredékét (Székesfehérvár, István Király Múzeum). Azonos stílus, azonos keretelés, a jelenet még nincs megoldva, a darab publikálatlan. Mind a két tábla 115 cm magas, mely mutatja, hogy egy csoportba tartoztak és valahol egy helyen lehettek felállítva. Valószínűleg a Fehérvárcsurgón előkerült töredék is azonos magasságú lehetett az előbbiekkal.

Ehhez a sorozathoz tartozott az Intercisában előkerült, Venus fürdőzését ábrázoló dombormű is.⁵²

A nagy mitológiai jelenetes tábláknak van még egy, harmadik változata. A székesfehérvári bazilika ásatásánál került elő, de Gorsiumból származik a Medeát és két gyermekét ábrázoló relief⁵³ (8. kép, 2), a felső része hiányzik (töredék m: 116, sz: 100 v: 29 cm, a belső képmező szélessége 86

cm). A relief gyermekalakjainak puhább, teltebb formái a harmadik század első felére jellemzőek. Hasonló figurák figyelhetők meg a szarkofágok és feliratos táblák két oldalán elhelyezett fülkékben. A képmező alatti széles sávban akantusz levelekből alkotott fríz látható, e fölött vékony elválasztó lécz. A hosszanti oldalak keretein megmaradt és félbevágott levél és indamotívumok arra mutatnak, hogy a táblának mindkét oldalon volt folytatása, és ez a darab egy hosszabb jelenetsornak csak az egyik tagja lehetett.

Ez utóbbival kapcsolatban kell megemlítenünk Libernek és Liberanak dedikált (8. kép 1), az előbbivel azonos konstrukciójú táblát,⁵⁴ mely szintén Gorsiumból került elő. Kidolgozása meg egyezik az előbbi Medea relief stílusával. A képmező alatt itt is megtalálható a vékony léccel elhatárolt széles sáv, de ebben borostyán levélindakombináció látható. Valószínűnek látszik, hogy a két tábla azonos magasságú lehetett.

A korábbi kutatás ezeket a mitológiai jelenetes táblákat egyértelműen nagyobb sírépítményekhez tartozó domborműveknek határozta meg. Hasonló táblák máshol is előfordulnak a tartományban, és nem lehet kétséges, hogy egy részük valóban sírépítményhez tartozott. Ha ritkábban is, de mitológiai jelenetek Pannóniában sírtáblákon is előfordulnak. Az azonban különös, hogy ennyi Hercules-ábrázolás közül sztélén egy sem szerepel sem

⁵¹ Erdélyi, Intercisa I. 216. Kat. 196. LXIV. t. 5.

⁵² Erdélyi, A római kőfaragás ... 148., 200. kép.

⁵³ Fitz, Gorsium—Herculia. 76. 25 sz. XXVII. t.; Erdélyi, A római kőfaragás ... 145.

⁵⁴ Fitz, Gorsium. 54. kép.

Intercisában, sem Gorsiumban, sem Aquincumban. Ugyanakkor Savariából már idéztünk egy sírtáblát, amelynek a képmezőjében Hercules és Alkestis látható. Gorsiumból is van példa arra (a kő ugyan Székesfehérváron került elő a bazilika ásatásánál, de minden bizonnyal Gorsiumból származik), hogy a képmezőben mitológiai jelenetet ábrázoltak⁵⁵ (Iphigenia).

Intercisában került elő a Hercules—Alkestis jelenetnek egy másik változata,⁵⁶ az előbbi ábrázolásoktól eltérően más felfogásban készült (törredék). Ugyancsak innen ismert a már említett, töredékesen megmaradt Hesione-figura is. Mind a kettő kisebb méretű táblakép lehetett. A Hercules—Alkestis jelenet többször is előfordul, és úgy látszik, hogy ennek valóban szerepe lehetett itt a halotti kultuszban is. Medea kétszer jelenik meg, de nem azonos sorozatban. A többi jelenet csak egy-egy példányban található meg. A sírépítmények rekonstrukciójához sem Intercisában, sem Gorsiumban egyelőre semmi alapunk nincs, esetleg analógiának idézhetnénk az egyik Reggio Emilia-i rekonstrukciót.⁵⁷

Feltehetőleg azonban nem minden tábla tartozott sírépítményhez. A már említett csákvári táblánál és a Gorsiumban előkerült Medea reliefnél kitűnt, hogy ezeknél több összekapcsolódó jelenetnek csak egy tagjáról van szó. Hogy ilyen nagyméretű táblák nemcsak sírépítményekhez készülhettek, azt egyébként jól mutatja a szintén Gorsiumban talált Liber-nek és Liberanak dedikált, a Medea relieffal azonos konstrukciójú tábla.

Valószínűnek látszik, hogy a halotti kultusz kapcsolatain túl a Hercules domborművek egy sorozata más reliefekkel együtt, összefüggő sorban lehetett valahol felállítva.

A domborművek hosszabb folyamatos időszakban készültek. A kezdet mindenképpen kapcsolatba hozható a mitológiai ábrázolások domborművek első csoportjával és ez is a kora Antoninus korra nyúlik vissza. Helyi kőfaragók mitológiai témákat dolgoztak fel, és ebben helyet kaptak a bennszülött vonatkozások is. A katonai vonatkozású és Hercules különböző tetteit megörökítő jelenetek már későbbiek. Ezek keletkezésére, katonai vonatkozására, valamint a császárkultusszal való összefüggésére a Septimius Severusnak, Iulia Domnának és Caracallának dedikált oltárok mutathatnak rá. Meg kell még itt jegyeznünk, hogy Fitz Jenő már korábban felhívta a figyelmet arra, hogy a Hercules ábrázolások megjelenése nem hozható kapcsolatba a keleti cohors megjelenésével Intercisában.⁵⁸ Különös az ebben a sorozatban megjelenő Aeneas dombormű, mint egyetlen ábrázolás a trójai mondakörből. Talán mert egyetlen, ezért

kell neki fontosságot tulajdonítanunk. Valószínűnek látszik, hogy ez a Róma alapításával kapcsolatos ábrázolás a Septimius Severus uralkodása alatti ünnepségekkel állhat összefüggésben.⁵⁹

A táblák második változatán a jól kidolgozott Herculesek már a késő Severus korra mutatnak, arra az időszakra, amikor a pannóniai kőfaragásban komoly minőségi változás következett be.

A vezető személyiségek által dedikált Hercules oltárok a harmadik század első felében folyamatosan megtalálhatók, így Alexander Severus alatt is. Herculesnek dedikált oltár többek között Alexander Severus szerencsés visszatérése alkalmából G. Iulius Carinus az aquincumi tábor parancsnoka. A császár 231—232-ben Keleten viselt hadat, és a következő évben Rómában triumphust tartott. Visszatérését és győzelmét az afrikai és Duna-vidéki táborokban számos felirat ünnepelte.⁶⁰ Egyébként a háborúban pannóniai csapatok is részt vettek. Erre az időszakra gondoljuk az új típusú, sima keretelésű, jól kidolgozott Hercules-reliefeknek pannóniai megjelenését

Állatalakos ábrázolások

Nyugat- és Dél-Pannóniában gyakran mondható a kép és feliratos mező közötti keskeny sávban kifaragott, futó állatokat ábrázoló jelenet.⁶¹ Ilyenek megtalálhatók Savariában, Pécsen, de előfordul Aquincumban is.⁶² Egyik szép példája az ábrázolásnak a Tatán előkerült Valerius Saturninus síremléke látható.⁶³ Jó kivitelű a kora Antoninus korra keltezhető aquincumi ábrázolás is. Az azonos elhelyezés és az azonos stílus közös kőfaragói gyakorlatra vezethető vissza. Az állatábrázolások között gyakori a nyulat üldöző futó kutya és a ló. Az aquincumi sírtáblatörredéken a kép változatosabb, mert itt megtalálható a bika, a medve, a ló és a párdue.

Intercisában és Gorsiumban ilyen jellegű ábrázolás sztélén nem került elő. Ismert azonban — Intercisából — egy 260 cm hosszú, 57 cm magas tábla, mely úgy látszik, hogy a fent említett és sírtáblákon szereplő jelenetnek megnagyobbított, önálló képmezőben kifaragott mása (4. kép, 1). Erről a kora Antoninus korban készült faragványról az előzőekben már beszéltünk.

Intercisára és Gorsiumra jellemző az állatábrázolások egy másik csoportja, ahol az oroszlán, a ló, a párdue, az erdei- és jávorszarvas nem síremléken, hanem önálló képmezőben jelentkezik. Megtalálható az állatok egyedi ábrázolása, de gyakoribbak az állatküzdelmi jelenetek.

⁵⁹ Vö. PWRE I A₂ 1718.

⁶⁰ Nagy T., BpTört I. 412—413.; Vö. az előbbiekhöz az epigráfiai adatok, domborművek és szobrok összefüggő értékelését eraviszkusz területen: Fitz, Hercules-kultusz ... 3—12.

⁶¹ Vö. Erdélyi, Intercisa I. 220.; Erdélyi, A római kőfaragás ... 109.

⁶² Nagy T., BpRég 22 (1971) 120. 31. kép.

⁶³ Barkóczi L., Brigetio. Diss. Pann. Ser. II. No. 22. F. 27. X. t. 1.; Erdélyi, A római kőfaragás ... 109.

⁵⁵ Fitz, Gorsium—Herculia. 76.; Erdélyi, A római kőfaragás ... 41.

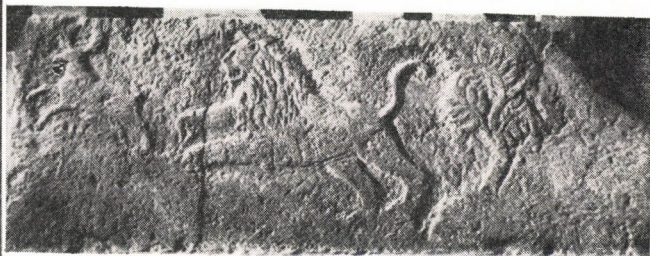
⁵⁶ Erdélyi, Intercisa I. Kat. 197. LXVI. t. 6.

⁵⁷ Frova, A., L'Arte Roma del mondo Romano (Torino 1961). 56—57. Fig. 47—48.

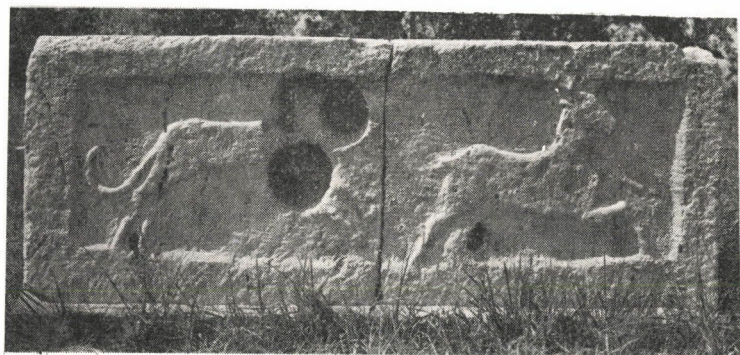
⁵⁸ Fitz, Hercules-kultusz ... 4. A kora Severus kori vonatkozások eraviszkusz területen uo.

1

2

3

4

5

6

9. kép. 1, 3. Gorsium. Állatküzdeldmi jelenetek. — 2, 4, 5, 6. Intercisa. Egyedi állat ábrázolások és állatküzdeldmi jelenetek

Abb. 9. 1, 3. Gorsium. Tierkampfszenen. — 2, 4, 5, 6. Intercisa. Einzelne Tierdarstellungen und Tierkampfszenen

1

2

10. kép. 1, 2. Intercisa. Állatküzdelmi jelenetek
Abb. 10. 1, 2. Intercisa. Tierkampfszenen

Az ábrázolások közül kiválik egy nagy méretű négyzetes tábla (9. kép 5), melyen egy hasonfekvő párduc van ábrázolva. A tábla a másodlagos beépítés és felhasználás miatt már nagyon lekopott.⁶⁴

Egy hasonló, nagyobb táblának már csak a felső része maradt meg, egy szintén hasonfekvő párduc részleteivel (9. kép 4). Másodlagos felhasználásban a táblát szétvágták, a sarkát legömbölyítették, de nincs annyira megkopva, mint az előző. Minden-

esetre valamilyen komolyabb jelentősége lehetett annak, ha két ilyen nagyobb táblán párducot önálló képmezőben ábrázoltak.⁶⁵

Egy már hiányos téglalap alakú táblán oroszlán lovat üldöz (10. kép 1), csapása alatt a ló éppen a földre rogy. A domborműnek alul-felül profilált kerete van, mind a két rövid oldala hiányos. Az oroszlán mögött fa látható, mellette sima függőleges tag, minden valószínűség szerint a követ-

⁶⁴ Erdélyi, Intercisa I. Kat. 216.

⁶⁵ Erdélyi, Intercisa I. Kat. 217.

11. kép. Intercisa. Jávorszarvas ábrázolások
Abb. 11. Intercisa. Elchdarstellungen

kező jelenet elválasztó tagja.⁶⁶ A tábla magassága 58,5 cm.

Hasonló táblán, hasonló kereteléssel egy párduc jávorszarvast üldöz (10. kép 2). A dombormű szintén egy több táblából álló sorozat része lehetett, mert a szarvas előtt — a rövid oldalon — profilált keret helyett egy szintén függőleges, a következő jelenetet elválasztó tag látható.⁶⁷ Ennek a rövid oldalnak az egyenes és sima levágása is arra mutat, hogy ide még egy tábla csatlakozott. A dombormű magassága 57 cm. A két dombormű biztosan egy frízbe tartozott.

Egy másik dombormű részleten (9. kép 6) bozontos sörényű oroszlán a mancsát ráteszi egy visszanező, már fekvő ló fejére.⁶⁸ A sima keretelés arra mutat, hogy ez a darab már egy másik frízhez tartozhatott. A tábla jobb oldalán keretelés nincs, sima levágású, arra utal, hogy másik tábla kapcsolódott hozzá.

Ezekhez a típusú reliefekhez kell még sorolnunk két Gorsiumban előkerült kőemléket. Mind a kettő az előbbi darabhoz hasonlóan sima keretelésű, és ha a magasságokban van is némi eltérés, nincs kizárva, hogy az előbbi darabbal tartoztak össze.

Az egyik ilyen relief 60 cm magas, 158 cm hosszú és 21 cm vastag. Sima keretelésű, mélyített mezőben párduc szarvast (9. kép 3) üldöz.⁶⁹ A párduc feje és testének első része hiányzik, ezen a helyen nagy lyukak vannak, a kőemlék másodszori felhasználásának nyomai. A szarvas agancsa belenyúlik a keretbe. A kőemlék nagyon kopott, de a szarvas fejénél és agancsánál — ez a rész

jobban megmaradt — látszik, hogy jó kidolgozású lehetett.

A másik kőemlék már félbe van törve (9. kép 1). Magassága 62, szélessége 92, vastagsága 27 cm. A kő nagyon lekopott, a sima keret csak egy helyen látszik.⁷⁰ Mind a két rövid oldal simán, egyenesen van levágva, és világosan látszik, hogy ez a blokk egy hosszabb jelenetnek csak egy része. Futó párduc üldöz egy a kifaragásnál félbevágott állatot. Az állat másik része már a másik kőlapon volt kivésve. Az üldözött állat a farkát tekintve, csakis ló lehetett.

Intercisában került elő egy 69 cm magas és 188 cm széles tábla.⁷¹ A dombormű kereteletlen mezőjében bozontos sörényű oroszlán szarvast üldöz (9. kép, 2). Az oroszlán mögött fa. A téma ugyanaz, mint az előbbi darabokon, a tábla azonban más, nem tartozik az előző két sorozatba.

Szintén Intercisából származik egy nagyobb, már töredékes tábla⁷² (11. kép). A keskeny, kereteletlen mezőben fent jobbra primitív kidolgozásban nagyobb, jól felismerhető jávorszarvas, mögötte szintén egy kisebb jávorszarvas látható. Ezek alatt medaillon töredéke. A kép bal oldalán kantarosz szája látszik, amelyből szőlőleveles inda ágazik szét.

Bizonyosra vehető a két első sorozatnál, hogy ezek egy hosszabb fríz, egy hosszabb állatküzdelmet bemutató jelenet egy-egy tagjai voltak, és nem számítva a kis magassági eltéréseket, ugyanazon a helyen, illetve együtt voltak elhelyezve. Az állatábrázolásoknál jellemző az oroszlán, a párduc és a ló. Feltűnő, hogy a szarvasábrázolások között különbséget lehet tenni. Így külön választható az erdei- és a jávorszarvas. Ez utóbbinak

⁶⁶ Erdélyi, Intercisa I. Kat. 212.; Erdélyi, A római kőfaragás ... 110.

⁶⁷ Erdélyi, Intercisa I. Kat. 214.; Erdélyi, A római kőfaragás ... 110.

⁶⁸ Erdélyi, Intercisa I. Kat. 215.

⁶⁹ Fitz, Gorsium—Herculia 72. 13 sz. XXXIII. t.

⁷⁰ Fitz, Gorsium—Herculia 72. 14 sz. XXXIV. t.

⁷¹ Erdélyi, Intercisa I. Kat. 215. 215. LXIX. t. 2.

⁷² Erdélyi, Intercisa I. Kat. 247. LXXIII. t. 4.

a dunai tartományokban csak itt ismerjük ábrázolását.

A korábbi kutatás szerint ezek az állatábrázolások síremlékekhez tartoztak és párosával voltak beépítve.⁷³ Erre egyelőre azonban semmi bizonyítékunk nincs.

A méretekkel kapcsolatban meg kell még jegyeznünk, hogy a domborművek magassága azonos vagy kis különbséggel azonos a már említett és a trójai mondakörből vett jelenetes domborművek egy részével, ami azt jelenthetné, hogy ugyanazon a helyen lehettek felállítva. Erre a következőkben még visszatérünk.

Ilyen vagy akár hasonló állatábrázolások sem a második, sem a harmadik század korábbi évtizedeiben nem találhatók meg a környéken. De nem ismerünk állatábrázolásokat a harmadik század második feléből és a negyedik századból sem. Az egyik verebi síremléken, melyet Philippus korinak határoztunk meg, feltűnik a párdúc alakja.⁷⁴ Ez a motívum ebben a beállításban ugyan már korábban megtalálható, de érdekes módon, Philippus idejében újra visszatér.

Egyelőre még nincs megfelelő összehasonlító anyagunk, de sok tekintetben hiányzik a pannóniai kőemlékek behatóbb elemzése is, és így a domborművek készítésének idejét meghatározni nehéz. Mindezekről eltekintve kézenfekvőnek látszana — mint azt a trójai mondakörből vett jelenetek és Antoninus Pius jubileumi érmein található ábrázolások kapcsolata is mutatja —, hogy a tárgyalt állatábrázolásokat Philippus jubileumi érmein szereplő állatokkal hozzuk párhuzamba. Lehetséges ez annál is inkább, mert csak Philippus pénzén található meg a jávorszarvas ábrázolása. (A domborműveken szereplő jávorszarvasok meghatározását Vörös Istvánnak köszönöm.)

Róma ezeréves fennállása Philippus és fia uralkodásának idejére esett (247). Az ünnepséget azonban egyéves késéssel, 248. április 21-én tartották meg.⁷⁵

Kádár Zoltán megállapíthatta, hogy Philippus jubileumi pénzén mintegy tíz állatfajta szerepel, ami szokatlanul nagy szám a többi uralkodó pénzeihez viszonyítva.⁷⁶ Ezek között a jávorszarvas is megtalálható, mely egyébként a pannóniai területen ismeretlen volt.

Philippus III Gordianus vadaskertjében található állatokat használta fel az ünnepi játékokhoz.⁷⁷ A leírás szerint többek között voltak itt oroszlánok, párdúcok, medvék, jávorszarvas és

erdei szarvas, valamint vadlovak. A mi domborműveinken kevesebb állat szerepel, mint akár a pénzekén vagy a vadaskert leírásában. Ettől függetlenül azonban lehettek itt még más állatábrázolások is, amelyek ma már nem állnak rendelkezésünkre. Feltételezhető, hogy az Intercisában és Gorsiumban előkerült képsorok egyes tagjai kapcsolatba hozhatók a Philippus pénzén található állatábrázolásokkal és Róma ezeréves fennállásának ünnepségeivel 248-ban.

Mérföldkövek, Commodus feliratok

Intercisa területéről több mérföldkő ismert, részben egész, részben pedig töredékes darabok.⁷⁸

Intercisa távolsága Aquincumtól 46 mp, a mérföldköveken jelzett távolság XLV—XLVII mp között váltakozik. Már a korábbi kutatás megjegyezte, hogy összehordott darabokról van szó, melyek között megtalálhatók Macrinus és Diadumenianus, Septimius Severus, Gordianus, Maximinus Thrax, Philippus és Valerianus mérföldkövei. Ezután hosszabb szünet következik, majd az egyik Septimius Severus mérföldkőnek van egy második felirata is, mely Diocletianus és Maximianus mérföldkő állításáról beszél.

Nyilván nem azért hordták össze a köveket, hogy átírják, mert ezt helyben is megtehették volna, hanem azért, mert szükség volt a kőanyagra. Két töredék a tábor belsejéből került elő, egy pedig a nyugati kapu területéről, nyilván ott lehetett beépítve. A többiek földmunkáknál láttak napvilágot. A mérföldköveket ebben a formában nemigen lehetett felhasználni, tehát át kellett dolgozni. Alkalmasak lehettek például küszöbkőnek, vagy akár ajtófélfának, de alkalmasak lehettek még sok más célra is. A felhasználásnak az egyik módja volt a kisméretű síremlékek készítése. Ez utóbbira, közvetve, Aurelia Nardanosa sírtáblája⁷⁹ adhat választ (12. kép 4), melynek alapján már következtetni lehet mérföldkőből készült síremlékek meglétére is.

A sírtábla magassága 90, szélessége 51 cm. Háta szabályos félkör alakú a két szélén peremmel. A kisméretű keskeny síremléket egy körülbelül mérföldkő szélességű, két oldalán peremmel ellátott féloszlopból faragták ki. Ugyanilyen peremes féloszlopot használtak fel tetőnek egy aquincumi szarkofág másodlagos felhasználásánál. (Erre Tóth Endre hívta fel a figyelmemet.) Ha tehát ilyen mérföldkő szélességű féloszlopot használtak síremlék készítésére, akkor már feltételezhetjük, hogy a kicsi és keskeny síremlékek egy része mérföldkőből is készülhetett. Aurelius Cassianus síremléke szintén kisméretű.⁸⁰ Magassága 120, szélessége 49 cm. Keskeny oldalainak csak a fele merőleges az előlapra, a másik fele ferdén le van

⁷³ Erdélyi, Intercisa I. 221—222.

⁷⁴ Fitz J., A római kor Fejér megyében (Székesfehérvár 1970) 7. kép; Barkóczi L., Harmadik századi síremlékek Fejér megyéből (kéziratban). Megjelenik az Alba Regia-ban.

⁷⁵ PWRE II R. I. A. 1719.; Kádár Z., NK 64—65 (1965—66) 3. További irodalommal.

⁷⁶ Kádár, i. m. 3—7. Részletes ide vonatkozó irodalommal.

⁷⁷ Vö. Kádár, i. m. 3. További irodalommal.

⁷⁸ Fülep F., In: Intercisa I. AH 33 (1954) 259—261.

⁷⁹ Erdélyi, Intercisa I. Kat. 38. XLVII. t. 2.; Barkóczi L., FA 24 (1973) 92. Abb. 20.

⁸⁰ Erdélyi, Intercisa I. Kat. 34. XXXIX. t. 2.; Barkóczi, FA 24 (1973) 84. Abb. 12.

ARCHAEOLOGIAI ÉRTESÍTŐ

111. kötet 1984

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

<i>Schreiber Rózsa</i> : Szimbolikus ábrázolások korabronzkori edényeken	3
<i>Jerem Erzsébet—Facsar Géza—Kordos László—Krolopp Endre—Vörös István</i> : A Sopron-Krautackeren feltárt vas-	
kori telep régészeti és környezetrekonstrukciós vizsgálata. I	141
<i>Barkóczi László</i> : Az intercisai mitológikus és állatjelenetes domborművek időrendje és felhasználása	170
<i>H. Gyürky Katalin</i> : A Szent Márton kápolna régészeti maradványai Budán	29
<i>Holl Imre</i> : Négyasaroktornyos, szabályos várak a középkorban	194

KÖZLEMÉNYEK

<i>T. Bíró Katalin</i> : Óskőkori és őskori pattintott kőeszközeink nyersanyagának forrásai	42
<i>Topál Judit</i> : Feliratos boroskészlet a szentendrei római villából	218
<i>Szádeczky-Kardoss Samu</i> : Az avar történelem forrásai. VIII. Az avarok Maurikios császárságának utolsó éveiben ..	53
<i>Lázár Sarolta</i> : Árpád-kori szabadban levő kemencék Keszthely-Tatárszálláson	71
<i>Mesterházy Károly</i> : Hakasz (jeniszeji kirgiz) leletek Rakamazról	225
<i>J. Dankó Katalin</i> : Beszámoló a sárospataki városfal kutatásról	237
<i>Kovács Gyöngyi</i> : Török rézedények Szolnok megyéből	78

SZEMLE

<i>Kerek József</i> : Mágócsy-Dietz Kornélia	92
<i>Kerek József</i> : Bálint Alajos	92
<i>Török László</i> : Castiglione László	250
<i>Kádár Zoltán</i> : Wessetzky Vilmos 75 éves	93
<i>Kerek József</i> : Patay Pál 70 éves	94
<i>T. Dobosi Viola</i> : Vértesszőlős, módszerek és eredmények	95
<i>Fodor István</i> : Kazárok, bolgárok, magyarok. Szélgjegyzetek P. B. Golden könyvéhez	100
<i>Holl Imre</i> : Heraldikai megjegyzések	109
<i>Halassy Béla</i> : Régészeti adatbázis kialakításának lehetőségei és alapvető feltételei	252
<i>Soproni Sándor</i> : Beszámoló a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat 1982–83. évi működéséről	256
<i>F. Petres Éva</i> : A Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat régészeti tevékenysége az 1983. évben	114
Archäologische Forschungen im Jahre 1983. Szerk. <i>Czeplédy Ilona</i>	257

IRODALOM

<i>Makkay János</i> : Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae. XXXIII. és XXXIV. kötet	286
<i>Mesterházy Károly</i> : Kiss A., Baranya megye X–XI. századi sírleletei. Magyarország honfoglalás- és kora Árpád-	
kori temetőinek leletanyaga. I.	287
<i>Kolba Judit</i> : Insignia Regni Hungariae. Szerk. Fülepp F., Kovács É., Lovag Zs.	289
<i>Pálóczi Horváth András</i> : Holl I.—Parádi N., Das mittelalterliche Dorf Sarvaly. Fontes ArchHung. Budapest 1982	290
<i>H. Gyürky Katalin</i> : Gervers-Molnár V., Sárospataki síremlékek	116
<i>Jankovich B. Dénes</i> : Balogh J., Varadinum. Várad vára	117
<i>Kubinyi András—Mócsy András</i> : Püspöki Nagy P., Boldogfa	117
<i>Kőszegi Frigyes</i> : C. B. Burgess—S. Gerloff, The Dirks and Rapiers of Great Britain and Ireland. PBF IV, 7	119
<i>Kőszegi Frigyes</i> : A. Jockenkövel, Die Rasiermesser in Westeuropa. PBF VIII, 3	119
<i>Kőszegi Frigyes</i> : M. Gedl, Die Rasiermesser in Polen. PBF VIII, 4	120
<i>Kovács Tibor</i> : M. Gedl, Die Dolche und Stabdolche in Polen. PBF VI, 4	121
<i>Kovács Tibor</i> : A. Vulpe, Äxte und Beile in Rumänien. I. PBF, IX, 2	122
<i>Ecsedy István</i> : A. Vulpe, Die Äxte und Beile in Rumänien. II. PBF IX, 5	123
<i>Kemenczei Tibor</i> : A. M. Leskov, Jung- und spätbronzezeitliche Depotfunde im nördlichen Schwarzmeergebiet. PBF	
XX, 5	123
<i>Kiss Attila</i> : O. Wenscher, Sella curulis. The Folding Stool an Ancient Symbol of Dignity	292
<i>Nagy Mihály</i> : Paganismo y Cristianismo en el Occidente del Imperio Romano. Universidad de Oviedo (1983).	292
Memorias de Historia Antigua V. 1981	292
<i>Kiss Attila</i> : H. Kühn, Die germanischen Bügelfibeln der Völkerwanderungszeit in Mitteldeutschland. III.	124
<i>Fodor István</i> : J. Giesler, Untersuchungen zur Chronologie der Bijelo Brdo Kultur	124
<i>Holl Imre</i> : B. Novotny, Funde mittelalterlicher handwerklicher Erzeugnisse	125
<i>Jakabffy Imre</i> : Magyar régészeti irodalom 1983-ban	126

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

<i>Р. Шрейбер</i> : Символические изображения на сосудах эпохи ранней бронзы	3
<i>Е. Ерем—Г. Фачар—Л. Кордош—Э. Кролопп—И. Вёреш</i> : Археологические исследования поселения эпохи железа в г. Шопрон-Краутакер и опыт реконструкции ландшафта I	141
<i>Л. Баркоци</i> : Хронология и применение рельефов с изображением мифологических сюжетов и животных в Интер-цизе	170
<i>К. Х. Дюрки</i> : Археологическое изучение остатков капеллы Св. Мартина в Буде	29
<i>И. Холл</i> : Правильные четырехугольные крепости с угловыми башнями в средине века	194

СООБЩЕНИЯ

<i>К. Т. Биро</i> : Источники сырья каменных орудий эпохи камня в Венгрии	42
<i>Ю. Топал</i> : Сервиз для вина с надписью из римской виллы в Сентендре	218
<i>Ш. Садеци-Кордош</i> : Источники по истории авар, ч. VIII. Авары в последние годы правления императора Маврикия	53
<i>Ш. Лазар</i> : Печи, расположенные вне жилищ на поселении эпохи Арпадов в Кестольц-Татарсаллаш	71
<i>К. Мештерхази</i> : Древнехакасские вещи из с. Ракамаз	225
<i>К. Й. Данко</i> : Отчет об исследовании городских стен в Шарошпатаке	237
<i>Дь. Ковач</i> : Турецкие металлические изделия в комитате Сольнок	78

ОБОЗРЕНИЕ

<i>Й. Корек</i> : Корнелия Магочи-Дитц	92
<i>Й. Корек</i> : Алайош Балинт	92
<i>Л. Терек</i> : Ласло Кастильоне	250
<i>З. Кадар</i> : В. Вещекому 75 лет	93
<i>Й. Корек</i> : П. Патаи 70 лет	94
<i>В. Т. Добоши</i> : Вертешсоллош — методы и результаты	95
<i>И. Фодор</i> : Хазары, протоболгары, венгры. (По поводу книги П. Б. Гольдена)	100
<i>И. Холл</i> : Заметки по геральдике	109
<i>Б. Халаши</i> : Возможности и основные условия создания базы археологических информаций	252
<i>Ш. Шопронцу</i> : Отчет о деятельности Венгерского археологического и искусствovedческого общества в 1982—1983 гг.	256
<i>Е. Ф. Петреши</i> : Археологическая деятельность Венгерского Археологического и Искусствovedческого общества за 1983 год	114
Археологические раскопки в Венгрии в 1983-ем году, Ред. И. Цегледи	257

РЕЦЕНЗИИ И КРИТИКА

<i>Я. Макаш</i> : Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, тт. XXXIII, XXXIV.	286
<i>К. Мештерхази</i> : Kiss A., Baranya megye X—XI. századi sírleletei. Magyarország honfoglalás- és kora Árpád-kori temetőinek leletanyaga, I. (А. Киш: Могильники X—XI вв. в комитате Бараня. „Материалы могильников эпохи обретения родины и раннего периода эпохи династии Арпадов в Венгрии,” т. I.)	287
<i>Ю. Кольба</i> : Insignia Regni Hungariae. Ed. F. Fülep, É. Kovács, Zs. Lovag	289
<i>А. Палоци-Хорват</i> : Holl I. — Parádi N., Das mittelalterliche Dorf Sarvaly. Fontes ArchHung. Budapest 1982 ...	290
<i>К. Х. Дюрки</i> : Gervers-Molnár V., Sárospataki síremlékek. (Надгробные памятники в Шарошпатаке)	116
<i>Д. Янкович</i> : Balogh J., Varadinum. Várad vára. (Крепость Варада)	117
<i>А. Кубини—А. Мочи</i> : Püspöki Nagy P., Boldogfa	117
<i>Ф. Косеги</i> : C. B. Burgess—S. Gerloff, The Dirks and Rapiers of Great Britain and Ireland. PBF IV, 7	119
<i>Ф. Косеги</i> : A. Jackenhövel, Die Rasiermesser in Westeuropa. PBF VIII, 3	119
<i>Ф. Косеги</i> : M. Gedl, Die Rasiermesser in Polen. PBF VIII, 4	120
<i>Т. Ковач</i> : M. Gedl, Die Dolche und Stabdolche in Polen. PBF VI, 3	121
<i>Т. Ковач</i> : A. Vulpe, Äxte und Beile in Rumänien, I. PBF IX, 2	122
<i>И. Эчеди</i> : A. Vulpe, Die Äxte und Beile in Rumänien, II. PBF IX, 5	123
<i>Т. Кеменцеи</i> : A. M. Leskov, Jung- und spätbronzezeitliche Depotfunde in nördlichen Schwarzenmeergebiet. PBF XX, 5	123
<i>А. Киш</i> : O. Wenscher, Sella curulis. The Folding Stool an Ancient Symbol of Dignity	292
<i>М. Надь</i> : Paganismo y Cristianismo en el Occidente del Imperio Romano. Universidad de Oviedo (1983). Memorias de Historia Antigua V.	292
<i>А. Киш</i> : H. Kühn, Die germanischen Bügelfibeln der Völkerwanderungszeit in Mitteldeutschland, III.	124
<i>И. Фодор</i> : J. Giesler, Untersuchungen zur Chronologie der Bijelo Brdo Kultur	124
<i>И. Холл</i> : B. Novotny, Funde mittelalterlicher handwerklicher Erzeugnisse	125
<i>И. Якабфи</i> : Венгерская археологическая литература за 1983 год	126

TABLE OF CONTENTS

STUDIES

<i>R. Schreiber</i> : Symbolic representations on Early Bronze Age Vessels	3
<i>E. Jerem—G. Facsar—L. Kardos—E. Krolopp—I. Vörös</i> : Archaeological and environment reconstructional investigation of the Iron Age settlement discovered near Sopron-Krautacker. I.	141
<i>L. Barkóczi</i> : The chronology and use of the reliefs of Intercisa with mythological and animal scenes	170
<i>K. H. Gyürky</i> : The archaeological remains of the St. Martin's chapel in Buda	29
<i>I. Holl</i> : Regular four corner towered fortresses in the Middle Ages	194

REPORTS

<i>K. T. Bíró</i> : The raw material sources of our chipped flint implements of Neolithic and Prehistoric times	42
<i>J. Topál</i> : A wine set with inscription from the Roman villa of Szentendre	218
<i>S. Szádeczky-Kardoss</i> : Sources of Avar History, VIII. The Avars during the last years of Emperor Maurikios	53
<i>S. Lázár</i> : The open air kilns of the Arpadian Age in Kesztlő-Tatárszállás	71
<i>K. Mesterházy</i> : Hakas finds from Rakamaz	225
<i>K. J. Dankó</i> : Reporting on the investigation of the city wall of Sárospatak	237
<i>Gy. Kovács</i> : Turkish metal objects in Szolnok County	78

REVIEWS

<i>J. Korek</i> : Kornélia Mágócsy-Dietz	92
<i>J. Korek</i> : Bálint Alajos	92
<i>L. Török</i> : László Castiglione	250
<i>Z. Kádár</i> : Vilmos Wessetzky's 75th birthday	93
<i>J. Korek</i> : Pál Patay's 70th birthday	94
<i>V. T. Dobosi</i> : Vértesszőllős: methods and results	95
<i>I. Fodor</i> : Kazars, Bulgarians, Hungarians. Notes to the monograph of P. B. Golden	100
<i>I. Holl</i> : Notes on heraldry	109
<i>B. Halassy</i> : Basic conditions and possibilities for the development of the Hungarian archaeological data base	252
<i>S. Soproni</i> : Reporting on the operation of the Hungarian Archaeological and Art Historical Society for the year 1982—83	256
<i>F. É. Petres</i> : The archaeological activity of 1983 of the Hungarian Archaeological and Art Historical Association	114
Archäologische Forschungen im Jahre 1983. <i>I. Czeglédy</i> ed.	257

BOOK REVIEWS

<i>J. Makkay</i> : Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae. Vols. XXXIII & XXXIV	286
<i>K. Mesterházy</i> : A. Kiss, Baranya megye X—XI. századi sírleletei. Magyarország honfoglalás- és kora Árpád-kori temetőinek leletanyaga. I. (Gravefinds of the tenth and eleventh century in Baranya County. Find material of the Hungarian Conquest period and early Arpadian period cemeteries. I.)	287
<i>J. Kolba</i> : Insignia Regni Hungariae. Ed. F. Fülep É. Kovács, Zs. Lovag	289
<i>A. Pálóczi Horváth</i> : I. Holl—N. Parádi, Das mittelalterliche Dorf Sarvaly. Fontes ArchHung. Budapest 1982	290
<i>K. H. Gyürky</i> : Gervers-Molnár, Sárospataki sírmlékek (Funeral monuments in Sárospatak)	116
<i>D. B. Jankovics</i> : J. Balogh, Varadinum the castle of Várad	117
<i>A. Kubinyi—A. Mócsy</i> : P. Püspöki Nagy, Boldogfa	117
<i>F. Kőszegi</i> : C. B. Burgess—S. Gerloff, The Dirks and Rapiers of Great Britain and Ireland. PBF IV, 7	119
<i>F. Kőszegi</i> : A. Jockenhövel, Die Rasiermesser in Westeuropa. PBF VIII, 3	119
<i>F. Kőszegi</i> : M. Gedl, Die Rasiermesser in Polen. PBF VIII, 4	120
<i>T. Kovács</i> : M. Gedl, Die Dolche und Stabdolche in Polen. PBF VI, 4	121
<i>T. Kovács</i> : A. Vulpe, Äxte und Beile in Rumänien. I. PBF IX, 2	122
<i>I. Ecsedy</i> : A. Vulpe, Die Äxte und Beile in Rumänien. II. PBF IX, 5	123
<i>T. Kemenczei</i> : A. M. Leskov, Jung- und spätbronzezeitliche Depotfunde in nördlichen Schwarzengebiet. PBF XX, 5	123
<i>A. Kiss</i> : O. Wenscher, Sella curulis. The Folding Stool, an Ancient Symbol of Dignity	292
<i>M. Nagy</i> : Paganismo y Cristianismo en el Occidente del Imperio Romano. Universidad de Oviedo (1983). Memorias de Historia Antigua V. 1981	292
<i>A. Kiss</i> : H. Kühn, Die germanischen Bügelfibeln der Völkerwanderungszeit in Mitteldeutschland. III.	124
<i>I. Fodor</i> : J. Giesler, Untersuchungen zur Chronologie der Bijelo Brdo Kultur	124
<i>I. Holl</i> : B. Novotny, Funde mittelalterlicher handwerklicher Erzeugnisse	125
<i>I. Jakabffy</i> : Hungarian archaeological bibliography, 1983	126

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

AAC	= Acta Archaeologica Carpathica (Kraków)
Acta ArchHung	= Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae
Acta Hist	= Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica
Acta HistArtHung	= Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae
Acta OriHung	= Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae
AEp	= L'Année Épigraphique (Paris)
AH	= Archaeologia Hungarica
AKorr	= Archäologisches Korrespondenzblatt
AntTan	= Antik Tanulmányok
AOr	= Acta OriHung
AR	= Archeologické Rozhledy (Praha)
ArchÉrt	= Archaeologiai Értesítő
ASM	= Archeologické Študijní Materiály (Arch. Ústav ČCAV Praha)
AV	= Archeološki Vestnik (Ljubljana)
BAR	= British Archaeological Reports
BJ	= Bonner Jahrbücher
BMMK	= Békés Megyei Múzeumok Közleményei
BOH	= Bibliotheca Orientalis Hungarica
BpR	= Budapest Régiségei
BpTört	= Budapest Története
BRGK	= Bericht der Römisch—Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts (Frankfurt am Main)
CA	= SA
CQuartIFU	= Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum Budapestini habitus (1975)
DissArch	= Dissertationes Archaeologicae (Régészeti Dolgozatok az ELTE Régészeti Intézetéből)
DissPann	= Dissertationes Pannonicae
EAZ	= Ethnographisch—Archäologische Zeitschrift (Berlin)
EBM	= Emlékek Budapest Múltjából (Budapesti Történeti Múzeum kiadványa)
Egri MÉ	= Egri Múzeum Évkönyve
Etn	= Ethnographia (Budapest)
FA	= Folia Archaeologica
FAPrag	= Fontes Archaeologici Pragenses
FrK	= Földrajzi Közlemények
GZMS	= Glasnik Zemaljskog Muzeja u Sarajevu, Arheologija
HOMÉ	= Herman Ottó Múzeum Évkönyve
HOMK	= Herman Ottó Múzeum Közleményei
IKMK	= István király Múzeum Közleményei
JAMÉ	= Jóna András Múzeum Évkönyve
JPMÉ	= Janus Pannonius Múzeum Évkönyve
KSTA	= KCNA
MAG	= Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien
MCC	= Mitteilungen der k. k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale
MFME	= Móra Ferenc Múzeum Évkönyve
MittArchInst	= Mitteilungen der Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften. MTA Régészeti Intézetének Közleményei
MÓT	= Magyar Őstörténeti Tanulmányok. Szerk. Bartha A., Czeglédy K., Róna-Tas A. (Bp. 1977)
MSFOu	= Memoire de la Société Finno-Ougrienne
MűÉ	= Művészettörténeti Értesítő
NéprÉrt	= Néprajzi Értesítő
NyK	= Nyelvtudományi Közlemények
PZ	= Prähistorische Zeitschrift (Berlin)
RégFüz	= Régészeti Füzetek (Magyar Nemzeti Múzeum)
SA	= CA = Sovjetskaja arheologija
SIA	= Slovenská Archaeológia (Bratislava)
SSz	= Soproni Szemle
Sz	= Századok
SzMMÉ	= A Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve
TBM	= Tanulmányok Budapest Múltjából
TrZ	= Trierer Zeitschrift
VAMZ	= Vjesnik Arheološkog Muzeja u Zagrebu
VMMK	= Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei
ИНМВ	= Известия на Народния музей — Варна
КСИА	= Краткие сообщения Института археологии АН СССР. Москва
МИА	= Материалы и исследования по археологии СССР
СА	= Советская археология
Труды ГИМ	= Труды Государственного Исторического музея (Москва)

faragva. Ez a ferde levágás azért vált szükségessé, mert a kő gömbölyödött. Ilyen keskeny Septimia Constantina sírtáblája is,⁸¹ magassága 80, szélessége 50 cm. Mérföldköből készülhetett Cl. Antonius sírtáblája⁸² is, magassága 130, szélessége 60 cm. Aurelia Proculina síremléke⁸³ kicsi és keskeny, csupán 36 cm széles. Nem mérföldköből készült, hanem aedicula falból. Erre mutat a bal keskeny oldalon meglevő faragás. Lissinia Galla síremléke⁸⁴ már készülhetett mérföldköből, magassága 120, szélessége 45 cm, továbbá Aurelius Valens sírtáblája is,⁸⁵ melynek magassága 166, szélessége 54 cm. Aurelia Agrippina kisméretű táblája⁸⁶ biztosra vehető, hogy mérföldköből készült. Magassága 123, szélessége 42 cm. A nagysághoz nem illik a 27 cm-es vastagság.

Ezek a kisméretű köemlékek már mind a tetrarchia utáni időkből származnak, és érdemes lenne még további, hasonlóan késői sírtáblákat ebből a szempontból vizsgálat alá venni. Ez egyben alkalmat adna arra, hogy a negyedik századi kőfaragóművességet — melyről eddig csak nagyon keveset beszéltünk — jobban megközelítsük.

Hasonlóképpen utalt már a korábbi kutatás arra is, hogy a Commodus-féle burgus feliratokat is a környékről, a közelebb és távolabb fekvő őrtornyokból hordták össze.⁸⁷ Találhatók közöttük ép darabok, ez a több, de vannak kopottak, töredékesek és szétvágottak. Egy szétvágott darabról megállapítható, hogy késő római sír oldalai voltak. A többi darabok is olyan területen kerültek elő, ahol késői temetők is találhatóak, és így feltételezhető, hogy ezeket is utoljára késő római sírok építésénél használták fel. Hogy előzőleg mire használták ezeket, nem tudjuk. Ezekből a nagy, vastag táblákból sok mindent lehetett csinálni, és nem kizárt, hogy épületelemeken kívül síremlékek is készültek. De lehet az is, hogy az ép darabok valamilyen okból már nem is kerültek felhasználásra, csak később sírba építették ezeket. Az egyik darabnál a bal szélén felül az indadíszes sávban szabályos kerek, mély lyuk látható.⁸⁸ Ebben mintha ajtósarok forgott volna és akkor a felirattal felfelé lett volna beépítve.

Az intercisai összegyűjtött mérföldkövekhez hasonlóan Százhalombattán (Matrica) kerültek elő különböző helyekről összehordott mérföldkövek.⁸⁹ Itt is az utolsó felirat a tetrarchia kori. A szerző

megállapítása szerint a köveket a közeli limesút erózió elleni védelmére a lelőhelynél megfigyelhető vizesárok elgátolására szállították ide. A százhalombattai kövekkel kapcsolatban megállapítja még a szerző azt is, hogy a mérföldkövek ide szállítására valamikor a Tetrarchia után a 4. században került sor. Ha az intercisai mérföldköből faragott kisméretű síremlékeket nézzük, akkor a szállítás a negyedik század első felének későbbi évtizedeiben, illetve a század közepe körüli időben történhetett meg.

A köemlékek másodlagos és harmadlagos felhasználása

Intercisában a különböző korú, de főleg a korai síremlékek beépítése késő római sírokba sokféle találgatásra adott⁹⁰ és adhat alkalmat továbbra is. Gondolni lehetett az elhagyott temetők sírköveinek felhasználására vagy akár az erődépítéshez történő egyszeri vagy többszöri kőszállításra. De nem volt megfelelő magyarázat arra, hogy ezeket a köemlékeket miért nem használták fel az erőd újjáépítéséhez vagy kijavításához, illetve hol voltak a sírba építést megelőző két-háromszáz évben. Kérdés továbbá az is, hogy javarészüik — az esetleges töredékesség ellenére is — miért maradt meg ilyen jó állapotban.

Intercisában sok a szórványként előkerült köemlék, de azért még így is elég soknak tudjuk nyomon követni az útját a készítéstől a késői sírba kerülésig. A teljességre való törekvést megnehezíti, hogy a korábbi leírások nem vették kellőképpen figyelembe az elő- vagy a hátlaapon, vagy akár a keskeny oldalakon látható szabályos és szabálytalan lyukakat, vájatokat, de nem vették figyelembe azt sem, hogy a köemlék háta egyenetlen, de azért simára le van koptatva. Ez utóbbi vizsgálatára a lehetőségek ma már korlátozottak, mert a köemlékek háttal vannak a falnak állítva vagy be vannak falazva.

A régebbi köemlékek felhasználásával kapcsolatban elsősorban is a táborra gondolhatunk. A tábor újjáépítése, karbantartása mindig elsőleges szempont volt. Erdélyi Gizella katalógusából kiderül, hogy a tábor területéről és a táborban található épületek alapjaiból meglehetősen sok köemlék került elő.⁹¹ Ezek a különböző fajta és korú darabok a tábor különböző építkezési periódusaira utalnak. Nem sorolhatunk itt fel most minden darabot, de néhány példa megfelelően szemléltetheti a különböző korú beépítéseket. Épület alapjaiból került elő egy, a második században készült halotti kocsit és lovast ábrázoló jelenet⁹² (töredék). Megtalálható egy síremlék a

⁸¹ Erdélyi, Intercisa I. Kat. 74. XXXIX. t. 1.

⁸² Erdélyi, Intercisa I. Kat. 35. XXXI. t. 3.; Barkóczi, FA 24 (1973) 84. Abb. 11.

⁸³ Erdélyi, Intercisa I. Kat. 76. XLVII. t. 5.

⁸⁴ Erdélyi, Intercisa I. Kat. 37. XLVII. t. 4.; Barkóczi, FA 24 (1973) 98. Abb. 24.

⁸⁵ Erdélyi, Intercisa I. Kat. 32. XLVII. t. 3.; Barkóczi, FA 24 (1973) Abb. 25.

⁸⁶ Erdélyi, Intercisa I. Kat. 75. XLVII. t. 1.; Barkóczi, FA 24 (1973) Abb. 22.

⁸⁷ Erdélyi, Intercisa I. 226–227. Kat. 297–307 LXXVII. t. 4–5. LXXVIII. t. 1–8.

⁸⁸ Erdélyi, Intercisa I. Kat. 299. LXXVIII. t. 1.

⁸⁹ Soproni S., FA 21 (1970) 91–112.; AÉp 1969–70. Nr. 494–499.; Soproni S., FA 34 (1983) 73–91.

⁹⁰ Vö. ehhez az összes vélemények megemlékezésével: Erdélyi, Intercisa I. 175–176.

⁹¹ Erdélyi, Intercisa I. Kat. 20, 72, 102, 120, 167, 180, 209, 220, 221, 230, 231, 235, 238, 239, 243 a–b, 245, 258, 266, 273, 279, 281, 282, 284, 290, 291, 293, 321, 322, 323, 324, 332, 335, 336, 346, 350, 352, 369, 372, 373, 382, 387, 388, 389, 391, 397, 401, 403.

⁹² Erdélyi, Intercisa I. Kat. 180. LX. t. 4.

harmadik század második feléből.⁹³ Épület alapjaiból származik egy hatalmas kőblokk,⁹⁴ mely valamilyen kapu (tábor) építményhez tartozhatott, és amely legkorábban a tetrarchia korára keltezhető, de lehet későbbi is. Érdeemes megemlíteni azt a mérföldkövet, mely a tábor nyugati kapujának területén látott napvilágot, és amelyen két felirat is található.⁹⁵ Egyik Septimius Severus alatt készült, a másik tetrarchia-kori.

A kősírokból előkerült síremlékek közül — nem számítva bizonyos hiányosságot — sok jó állapotban maradt meg. Ez a jó állapot több esetben még a szétvágott töredékeknél is megfigyelhető. Vannak sírtáblák, amelyek több darabban kerültek elő a sírokból. Ezek azonban nem mind tudatos szétvágás következtében lettek ilyenek, hanem akkor törhettek szét, amikor azokat a sírokhoz szállították. Ritka eset az, amikor a sírtábla hiányzó darabja egy másik sírból került elő.

A sírba épített kőemlékek közül több jellemző esetet választottunk ki annak ismertetésére, hogy hol lehettek a sírba építés előtt. Veriuga már sokszor tárgyalt sírtáblájára⁹⁶ a második század elején készült (12. kép 1) és egy késői sírból került elő. A tympanon és az alja hiányzik, egyébként jó állapotban van. A bal, keskeny oldalán több lyuk található, és ez arra mutat, hogy a sírba kerülés előtt esetleg küszöbkő lehetett, vagy valamilyen ajtókonstrukcióhoz tartozhatott, képes oldalával lefelé fordítva. Veriugával együtt került elő a szintén korai Demiuncus és Malsus síremlék is.⁹⁷ A Demiuncus síremlék jobb, keskeny oldalán fent egy szabályos mély lyuk látható (12. kép, 2), melyben ajtósarok forgott. Ugyanezen a részen a tábla el van vékonyodva és a háta simára lekoptatva. Tehát a sírba helyezés előtt hosszú ideig valamilyen épületben állhatott. Adnamata korai síremlékének⁹⁸ háta — ez a darab is késői sírból került elő — sima, tehát ezen hosszabb ideig járhattak. Halotti kocsit ábrázoló táblán az ábrázolás megkopott.⁹⁹ A kő egyébként sarokkő lehetett egy sírkertnél, melyet később szétvágtak és a képes felével építettek be valamilyen épületbe. Az egyik aedícula faltöredékén is megfigyelhető, hogy a figura lábai erősen le vannak kopva.¹⁰⁰ Ugyanakkor a másik oldalon, ha az alak le is van verve, a díszítés azonban éles kontúrokkal jelentkezik. Ez a fele volt a földben, az előző oldalán pedig jártak.

Nemcsak a második, hanem a harmadik századi síremlékeknél is megfigyelhető, hogy a késői sírba kerülésük előtt valahova be voltak építve.

Kő sír tartozéka volt Valeria Aurelia harmadik században készült síremléke.¹⁰¹ A töredék bal szélét a beépítés miatt lefaragták, felül-alul nagyobb szabályos lyuk, valószínűleg ajtósarkok forogtak benne. Aurelia Heraclia harmadik században készült síremlékénél¹⁰² a képmező és a feliratot keretező oszlop körbe le van verve. A jobb felső sarokban szabályos lyuk, de eléggé szabályos lyuk található a feliraton is. A követ a felirattal felfelé építették be, ezért van a felirat megkopva. A sírba helyezés előtt valamilyen épületben küszöbkő lehetett. Kő sír borító lapja volt egy feliratos tábla jobb oldala.¹⁰³ Magához a harmadik századi felirathoz a követ egy korábbi, szétvágott bázisból nyerték, mert a keskeny oldalakon még látszik a keretelés. A hátsó rész egy darabja keskenyebbre és simára le van dolgozva, míg a másik, vastagabbik rész felülete durva. A felső keskeny részen egy L alakú vájat látható. Mindez arra mutat, hogy a feliratot később valahová beépítették és csak az épület pusztulása után került a sírba. Aurelius Primianus felirata¹⁰⁴ két sírből került elő, ez is előzőleg be volt építve. A felső keskeny részen csaplyuk látható. Kerek ajtósarkok nyomai figyelhetők meg Marinus Silvanus és Domitius Longinus harmadik század második feléből származó síremlékein is.¹⁰⁵ Ezek is be voltak építve valahova a sírba kerülés előtt. A fentiekben kívül még több második és harmadik századi síremlékről meg lehet állapítani, hogy a sírba kerülés előtt valahova be voltak építve. Majdnem mindig egyik második—harmadik századi díszített sarokbázis egyik oldala meg van faragva, le van vésve.¹⁰⁶ Világosan látszik, hogy valamilyen épületnél lettek felhasználva. Sok kőemlék földmunkáknál került elő. Többnél megfigyelhető, hogy a hátuk, ha egyenetlen is, de le vannak koptatva. Ilyen többek között az Oedipus és a Sphinxet ábrázoló dombrömmű, Aurelia Baracha és Aelius Munatius sírtáblája.¹⁰⁷ De beépítésre mutat a nagyobb táblaképen ábrázolt, lekoptott és szétvágott oroszlán ábrázolás is.

A fent említett darabokon kívül még későbbi síremlékek is beépítésre kerültek. Valerius Pusintulus sírtáblája 310-ből való (12. kép 3).¹⁰⁸ Eredetileg egy bázist vágtak szét, a rövid oldalakon még látszik a keretelés. Háta durván faragott. Elöl a keretelés körbe le van verve, felirata kopott,

⁹³ Erdélyi, *Intercisa* I. Kat. 20. XLI. t. 5.; *Barkóczi L.*, FA 24 (1973) 86. Abb. 14.

⁹⁴ Erdélyi, *Intercisa* I. Kat. 273. LXXVI. t. 3.; *Barkóczi*, FA 24 (1973) 90. Abb. 19.

⁹⁵ Erdélyi, *Intercisa* I. Kat. 322. LXXXVII. t. 5.

⁹⁶ Erdélyi, *Intercisa* I. Kat. 49. XXXI. t. 5.; *Barkóczi*, *Alba Regia* 20 (1983) 62.

⁹⁷ Erdélyi, *Intercisa* I. Kat. 53. XXXII. t. 1. és Kat. 4. XXXVI. t. 2.

⁹⁸ Erdélyi, *Intercisa* I. Kat. 46. XXXI. t. 1.

⁹⁹ Erdélyi, *Intercisa* I. Kat. 162. LVIII. t. 3.

¹⁰⁰ Erdélyi, *Intercisa* I. Kat. 48. LIV. t. 1–2.

¹⁰¹ Erdélyi, *Intercisa* I. Kat. 70. XLVI. t. 2.

¹⁰² Erdélyi, *Intercisa* I. Kat. 31. XLV. t. 5.

¹⁰³ Erdélyi, *Intercisa* I. Kat. 112. XLVIII. t. 3.

¹⁰⁴ Erdélyi, *Intercisa* I. Kat. 114. XLIX. t. 1.

¹⁰⁵ Erdélyi, *Intercisa* I. Kat. 21. XXXIX. t. 4. és Kat. 22. XXXIX. t. 5.

¹⁰⁶ Vö. Erdélyi, *Intercisa* I. Kat. 163. LVIII. t. 4–5. Kat. 164. LVIII. t. 6–7. Kat. 165, 166, 167, 168, 169, 170. LIX. t. 1–7.

¹⁰⁷ Erdélyi, *Intercisa* I. Kat. 19. XXXVIII. t. 4. és Kat. 18. XL. t. 3.

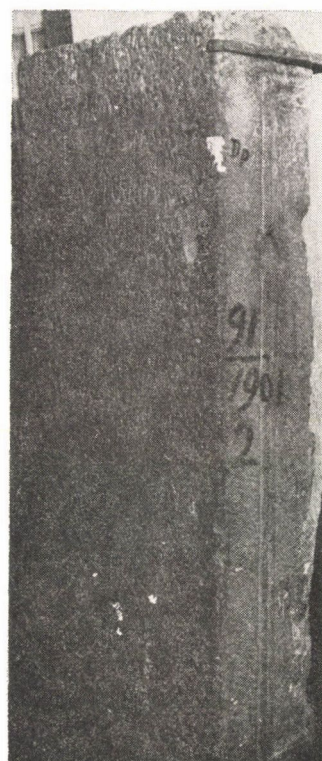
¹⁰⁸ Erdélyi, *Intercisa* I. Kat. 39. XLVII. t. 6.

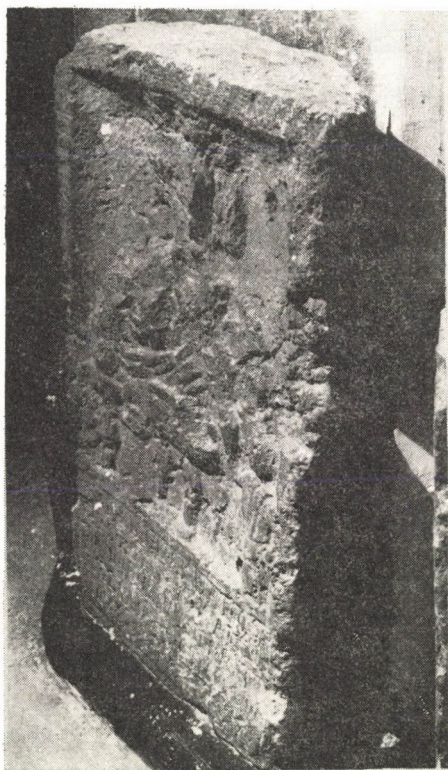
1

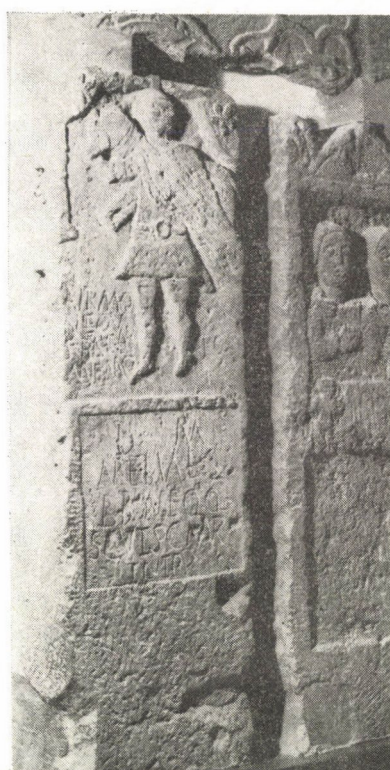
2

3

4

5

12. kép. 1. Intercisa. Veriuga síremléke keskeny oldalán lyukakkal. — 2. Intercisa. Demiuncus síremléke keskeny oldalán szabályos lyukkal. — 3. Intercisa. Valerius Pusintulus sírtáblája elől és keskeny oldalán szabályos lyukakkal. — 4. Intercisa. Aurelia Nardanosa síremléke félkör alakú háttal. — 5. Intercisa. Aurelius Valens sírtáblája keskeny oldalán szabályos lyukakkal

Abb. 12. 1. Intercisa. Grabdenkmal der Veriuga, an der schmalen Seite mit Löchern. — 2. Intercisa. Grabdenkmal von Demiuncus, an der schmalen Seite mit regelrechtem Loch. — 3. Intercisa. Grabtafel des Valerius Pusintulus, vorne und an der schmalen Seite mit regelrechten Löchern. — 4. Intercisa. Grabdenkmal der Aurelia Nardanosa mit halbkreisförmiger Rückseite. — 5. Intercisa. Grabtafel des Aurelius Valens, an der schmalen Seite mit regelrechten Löchern

bal szélén nagy szabályos lyuk. Bal rövid oldalán szintén látható egy lyuk. A kőemlék felirattal felfelé volt beépítve. Erről nem tudjuk, hogy később sírba is beépítették volna. Aurelia Agrippina kisméretű síremléke valószínűleg mérföldközből készült,¹⁰⁹ a negyedik század második felében. A bal keskeny oldalon fent szabályos lyuk látható, háta egyenetlen, de sima. Képmzővel lefelé volt beépítve valamilyen ajtó küszöbnél. Aurelius Valens sztéléje a negyedik század második felében készült és késői sír oldalaként került elő.¹¹⁰ Előtte valamilyen épületbe lehetett beépítve, mert a jobb keskeny oldalán egy nagyobb és egy kisebb szabályos lyuk van kifaragva (12. kép 5). Ez is a faragott oldallal lefelé lehetett elhelyezve. Aurelia Nardanosa síremléke¹¹¹ a negyedik század első fele, esetleg közepe körüli időben készült, és ez is mint késő római sír tartozéka került elő. A bal szélén látható szabályos félkör alakú kivágás arra utalhat, hogy előzőleg is be volt valahova építve.

Figyelemre méltó, hogy még a negyedik század első felében, közepén, második felében készült síremlékek is először épületekben kerültek felhasználásra, és csak azután lettek késői épített sírok tartozékai. Nem tudjuk, hogy ezekben az esetekben táboron belüli vagy kívüli épületekről volt-e szó. Mindenesetre érdemes lenne ebben az irányban tovább kutatni, valamint ezeknek a síroknak az időrendjét újra meghatározni.

Figyelemre méltó még, hogy az aedicula falak között milyen ép és jó állapotban megmaradt darabok találhatók.¹¹² Ha ezeket még a harmadik század második felében, vagy akár a negyediknek elején beépítették volna, biztosan fel lettek volna darabolva, vagy lekopva, vagy valamilyen nyoma látszana a beépítésnek. Feltehető, hogy ezeket talán a táborban is — tekintve később a kőfaragás alacsonyabb színvonalát — különböző épületeknél díszítő elemként használták fel. Ilyenre volt már példa, egyébként hogyan lehetne megmagyarázni, hogy mindkét oldaluk ilyen jó állapotban maradt fenn.

Az előbbiekhöz hasonló a helyzet a mitológiai reliefeknél is. Hátuk durván megmunkált, nincsenek lekopva, beépítés nyomai nem látszanak. Ezeknél is arra gondolhatunk, hogy a későbbiekben díszítő elemként szolgálhattak minden valószínűség szerint a táborban. Alapot adhatnak erre a Hercules reliefek és a harmadik század utolsó harmadában megerősödő Hercules kultusz. Majd talán később, a tábor átépítése után, II. Constantius idején kerülhettek ki onnan.

Összefoglalás

Intercisában a második század korai szakaszában több szokatlanul nagyméretű sírtábla és sírtáblatöredék található.¹¹³ Ilyen nagyméretű sírtáblák találhatók Intercisa közelebbi és távolabbi körzetében is, Gorsiumban, Velencén, Szabadbattyánban és Tabajdon. Már korábban utaltunk arra, hogy bizonyos stílusjegyek, ábrázolási módok összekötik egymással az intercisai és a Fejér megye különböző helyein előkerült darabokat.

A több személyt ábrázoló ülő alakos domborművek azonosnak mondható műhelygyakorlattal nemcsak Intercisában találhatók meg, hanem Intercisától nem messze, Gorsiumban és Iszka-szentgyörgyön is. Nagyobb sír építményekhez tartoztak ezek, mint a díszített sarokbázisok.

A harmadik századi már normál méretű sztélék mellett rövidebb, hosszabb téglalap alakú feliratos táblák is találhatók, melyek hasonlóan egy szarkofág előlapjához. Ezek sír építményekbe épített táblák voltak. A sír építmények használatában egyébként folyamatosság látszik a harmadik század közepéig. Ugyancsak folyamatosság látszik az aedicula falak készítésénél is. Mindezek mellett a harmadik század első felére jellemzőek a szarkofágok, a medaillonok és sírszobrok is. A harmadik század első fele Intercisában és Gorsiumban új stílussal, új kőfaragói gyakorlattal jelentkezett, mely minőségileg a késői Severus korban csúcsosodott ki.

A trójai mondakörből vett jelenetek nemcsak Intercisában, hanem Gorsiumban is megtalálhatók. Ezek, mint már az előzőekben jeleztük, összetartoztak. A nagy mitológiai jelenetes táblák készítése már a kora Antoninus korban elkezdődött, és ugyanez a műhelygyakorlat és táblaforma a harmadik század elején is megtalálható. A késő Severus korban megjelent egy másik változat, mely rendeltetésében kapcsolódott az előbbiekhöz, de más stílussal és más ábrázolási móddal. Úgy látszik azonban, hogy ezek sem speciálisan intercisai jelenségek, mert ilyen táblák ismertek még Iszka-szentgyörgyről és Fehérvársurgóról is. Van még egy fajta tábla, de ez már csak Gorsiumból ismert.

Intercisai és gorsiumi jelenségek azok az önálló táblák, melyeken oroszlán, párdue, ló és szarvas ábrázolások találhatók. Ezek közül az állatküzdelmet ábrázoló táblák közül a legtöbb Intercisában került elő.

Jellemzőek az intercisai kőemlékanyagra az összehordott Commodus feliratok és mérföldkövek. Megállapítható, hogy a mérföldkövek egy részéből kisméretű sírtáblákat is készítettek.

Az általános jellemzés után kíséreljük meg párhuzamba hozni az anyagot a tábor történetével, a különböző építkezési periódusokkal és ez talán sok szempontból megmagyarázhatja a kőemlékek összetételét és változatosságát Intercisában.

¹¹³ Vö. össze Erdélyi, Intercisa I. 169–231. Kat. 1–405.

¹⁰⁹ Erdélyi, Intercisa I. Kat. 75. XLVII. t. 1.; Bar-kóczy, FA 24 (1973) 96. Abb. 22.

¹¹⁰ Erdélyi, Intercisa I. Kat. 32. XLVII. t. 3.; Bar-kóczy, FA 24 (1973) 99. Abb. 25.

¹¹¹ Erdélyi, Intercisa I. Kat. 38. XLVII. t. 2.; Bar-kóczy, FA 24 (1973) 92. Abb. 20.

¹¹² Vö. Erdélyi, Intercisa I. Kat. 150. LV. t. 1, 3., Kat. 151. LV. t. 2, 4., Kat. 153. LVI. t. 1., Kat. 154. LVI. t. 2., Kat. 155. LVI. t. 3., Kat. 156. LVII. t. 1., Kat. 157. LVII. t. 2., Kat. 158. LVII. t. 3., Kat. 159. LVII. t. 4.

Abból kell kiindulnunk, hogy Intercisa 40 km-es körzetében nincs kőbánya. A kőhiány mellett figyelembe kell vennünk azt is, hogy a legújabb kutatások szerint Intercisának a második században palánktábor volt, melyet csak Marcus Aurelius alatt építettek át kőbe.¹¹⁴ Az újabb kutatások arról is beszámolnak, hogy a porta principalis dextra csak Caracalla alatt kapta meg a kőtornyait, eddig az időpontig itt még a palánk védmű állott volna.¹¹⁵ (Ezt nem tartjuk valószínűnek, mert a kapu a tábor legfontosabb védműve volt. Ha a táborépítés különböző szakaszokban történik, akkor is inkább elképzelhető lenne az, hogy a kapukat építik át először kőbe és a fal marad palánk és valamilyen kőkonstrukció. Ebben az esetben megfigyelési hiányosságról lehet szó.) Mindenesetre ez a palánktábor sem lehetett más, mint pl. az adonyi (Vetus Salina), amelynek egyes részleteit és periódusait tisztázni lehetett.¹¹⁶ Intercisa tábor mellett a kiterjedt ásatások ellenére sem találtak bennszülött telepet, de ha ilyen volt is, nem lehetett más, mint az adonyi tábor mellett részleteiben feltárt szegényes település. Megfigyelhető, hogy egy auxiliáris tábornak a kőemlék anyaga nagyon szegényes, ha a közelben nem volt egy legios tábor vagy város. Intercisa kőemlék anyaga viszont mennyiségben és minőségben, de változatosságban is felülmúlja az összes auxiliáris tábor kőemlékanyagát.

A fentiek alapján már eleve megkérdőjelezhető, hogy amíg a palánktábor állott, lehet-e Intercisában magas nivójú és kiterjedt kőfaragógyakorlatról beszélni. Szükség volt-e ilyen nagyméretű sírtáblákra, nagy sír építményekhez tartozó domborművekre vagy akár nagyméretű mitológiai ábrázolású táblákra. Az ásatások alkalmával egyébként nem bukkantak ilyen sír építmények nyomaira. Különös az, hogy amíg Intercisából nincs tudomásunk bennszülött településről, ennek ellenére itt található a legtöbb halotti kocsit ábrázoló dombormű, amelyek igényes megrendelőre utalnak. Ha viszont figyelembe vesszük azt, hogy Fejér megye egyes területein hány kocsitemetkezés ismert, akkor sokkal valószínűbbnek látszik, hogy a domborművek eredeti helyét ezen temetkezések körzetében kell keresnünk. A kocsijelenetes síremlékek egyébként Fejér megye más helyein is előkerültek. De ugyanez a helyzet a többszemélyes, teljes alakot mutató domborművekkel is, melyek szintén nemcsak intercisai jelenségnek mondhatók. Még különösebb a trójai mondakörből vett jelenetek előfordulása Intercisában. Az intercisai darabok és a gorsiumi ábrázolás összefüggének egymással és egy helyen voltak felállítva. Ezek nem síremlékek, hanem valamilyen szentély díszítményei lehettek. A szentély helyét nem Intercisa második századi palánktáborában vagy azon kívül

kell keresnünk, hanem inkább Gorsium kőépítményei között. Erre mutat egyébként az ott előkerült egyik ábrázolás is. Ugyanennek a helyzetnek kellett lennie a nagyméretű mitológiai tábláknál is, amelyeknek egy része nem valószínű, hogy síremlékekhez tartozott, és jelenlétüket egy palánktábor környezetében nehéz elképzelni.

Természetesen nem lehet kizárni Intercisa második századában a kőfaragóművességet, erre egyébként már korábban is történt utalás, de ilyen nivós darabok sem kivitelben, sem számszerűleg nem illenek bele egy palánktábor környezetébe.

Nem bizonyítható ezen felül sem az Aquincumból történő kőszállítás, sem az aquincumi kőfaragók intercisai működése.

Már korábban felhívtuk a figyelmet arra, hogy az intercisai kőemlékek megítélésénél nem lehet figyelmen kívül hagyni Gorsiumot.¹¹⁷ Ennek az Intercisától 30 km-re fekvő városnak a jelentőségét megfelelően szemléltetik a hosszú évek óta tartó feltárások, a különböző épületek és az előkerült leletanyag. Fitz Jenő feldolgozásaiból egyértelműen kiderül a város jelentősége és fontossága Pannonia Interiorban. Amint már rámutattunk, a magas szintű kőfaragás már Traianus korában a város megalapításával egy időben elkezdődött és itt kellett lennie annak a központi műhelynek, mely a második században a bennszülöttek számára is Gorsiumból, Intercisából és máshonnan is ismert, jó kivitelű faragványokat készíttette. Természetes, hogy ez a helyzet nem maradhatott a közelben fekvő Intercisára hatás nélkül. Figyelembe kell azonban vennünk más tényezőket is.

Marcus Aurelius alatt a limest súlyos veszteségek érték. Elpusztult az intercisai palánktábor, de Gorsiumban is pusztulás volt tapasztalható.¹¹⁸ Intercisa táborát Marcus alatt kőbe építették át, amelyhez természetesen sok kőanyagra volt szükség. A követ minden valószínűség szerint a Gorsiumtól 10 km-re fekvő Szárhegyről szállították ide, és lehet, hogy Gorsium temetőjéből is vihettek el síremlékeket. De miután gyors munkáról lehetett szó, megtörténhetett, hogy Gorsium összedőlt épületeiből is hurcoltak el anyagot. De miután Gorsium újjáépítésére is szükség volt, sokkal valószínűbbnek látszik, hogy a síremlékeket vagy akár egyéb domborműveket a háború miatt elpusztult kisebb-nagyobb bennszülött településekről, esetleg villákból szedték össze, hasonlóan ahhoz, amikor a 4. században a burgusokból a Commodus feliratokat, majd a mérföldköveket gyűjtötték össze.

Jelentős változást hozott Intercisa életében az, amikor 176-ban a cohors miliaria Hemesenorum lett a tábor helyőrsége. Ettől az időponttól kezdve

¹¹⁴ Lőrincz B. – Visy Zs., *Roman Frontier Studies* 1979 (BAR International Series 71. 1980) 685.

¹¹⁵ I. m. 685–686 és 692.

¹¹⁶ Barkóczi L. – Bónis É., *Acta ArchHung* 4 (1954) 129–199.

¹¹⁷ Barkóczi L., *Alba Regia* 20 (1983) 65.; A gorsiumi ásatások és Gorsium történetének részletes összefoglalása: Fitz J., *Gorsium–Herculia* (Székesfehérvár 1976).

¹¹⁸ Fitz, *Gorsium–Herculia* 97.

a köemlékek száma jelentősen megnőtt, a cohors katonái gyakran szerepelnek a feliratokon.¹¹⁹ A korai és késői Severus kor a keleti kapcsolatokra jellemző és jó minőségű darabokkal van képviselve.

Kétséges azonban, hogy a szíriai cohors megjelenése ennyire meg tudta volna változtatni a kőfaragás jellegét a háttérváros, Gorsium nélkül. A szentendrei (Ulcisia Castra) cohors a cohors Surorum Sagittariorum egy időben érkezett ide a cohors Hemesenorummal,¹²⁰ és ott mégsem figyelhetők meg azok a jelenségek, melyek megtalálhatók Intercisában. Teljesen más a kőfaragás jellege és az előkerült emlékanyag. Így Intercisa harmadik század első fele kőfaragásának is erősen kellett függnie Gorsium kőfaragásától, és a szentendrei példát tekintve a cohors nem hozhatott magával fejlett kőfaragói gyakorlatot.

Intercisa tábora 260-ban ismét súlyos veszteségeket szenvedhetett, Gorsium pedig teljesen elpusztult.¹²¹ A pusztulás olyan nagyméretű volt, hogy az újjáépítés teljesen más alapokon történt. Gorsium városa az ásatások tanulsága szerint meglehetősen sokáig volt elhagyatott állapotban, ugyanakkor Intercisa táborának kijavítása éppen a limes védelme miatt sürgős volt. Intercisát valóban a régi alapokon rendbe is hozták. Ezt mutatja az is, hogy a stratégiai fontos legyező alakú tornyok Intercisában csak jóval később kerültek beépítésre, mint Gorsium városfalának és tornyainak megépítése.¹²²

Így Intercisa újjáépítéséhez a szükséges kőanyag beszerzésére jó helynek kínálkozott a tönkrement és jobbára elhagyott Gorsium városa és temetője. Többek között azért is gondolhatunk erre, mert az ásatásoknál a késői épületekből viszonylag kevés korai faragott kőanyag került elő, pedig egy ilyen városban és temetőben nagyon sok köemléknek kellett lennie.

Az utolsó nagy kőszállítást Intercisában a Commodus feliratok és a mérföldkövek jelzik. Minden valószínűség szerint ezeket egy időben szállították ide, lehet, hogy más köemlékekkel együtt. Az intercisai mérföldköveken az utolsó felirat tetrarchia-kori, a százhalombattai mérföldkövek között szintén található egy tetrarchia-kori felirat. A szállítás tehát csak ezután történhetett. Amint az előzőekben láttuk, a mérföldkövek egy részéből sírköveket is faragtak.

Intercisában tehát legalább háromszor volt szükség nagyobb kőszállítmányra, nem beszélve most azokról, melyek békés időkben a sírkőfaragáshoz vagy egyéb célra kellettek. A korai köemlék java részén megfigyelhető, hogy másodlagosan valamilyen épületbe voltak beépítve akár mint küszöbök vagy ajtósarok. Jó ideig kellett ott állniuk, mert csak a negyedik század végétől

kezdtek beépíteni ezeket késői sírokba. A harmadik század első és második feléből származó síremlékeknél is megfigyelhető, hogy másodlagosan valahova be voltak építve, és ezek is csak jóval később kerültek a késői sírokban felhasználásra. Érdekes, hogy még a legkésőbbi síremlékek is — mint pl. Aurelia Agrippina vagy Aurelius Valens sírköve — szintén épületbe küszöböknek, vagy valamilyen ajtószerkezetbe lehettek beépítve. Hogy ezek a köemlékek a táborban vagy táboron kívüli épületekben kerültek felhasználásra, nem tudjuk. Mindenképpen folyamatos építkezésre mutatnak még a negyedik század végén is.

Az ábrázolások témakörében kiugróan jelentkeznek a mitológiai domborművek.

Legkorábbi darabjai ezeknek a trójai monda-körből vett jelenetek (1. kép 1, 2, 3. kép, 4. kép, 2) ahol egyaránt megtalálhatók a frízek és táblaképek. Feltételeztük, hogy ezek egy szentély domborművei lehettek, és figyelembe véve Gorsium városának helyzetét a császárkultusz szempontjából, a szentély csakis itt állhatott. A köemléken található ábrázolások minden bizonnyal párhuzamba hozhatók Antoninus Pius jubileumi érmein láthatókkal, és úgy gondoljuk, hogy a domborművek 147-ben, Róma fennállásának 900 éves évfordulójára készültek. Miután a város 260-ban tönkre ment, vele együtt a szentély is, a domborművek egy részét ezután szállíthatták át Intercisába.

A második és harmadik század nagy mitológiai jelenetes táblái közül — úgy tűnik — nem mindegyik volt síremlék tartozéka. Egy-két jelenség arra mutat, hogy a táblák valahol fríz-szerűen voltak elhelyezve, és itt megint csak Gorsium jöhet számításba. A harmadik század elején megjelenő Aeneas-relief (6. kép 1, 2) meglehetősen idegenül áll a Hercules-sorozatban. Feltehetőleg éppen úgy, mint Antoninus Piusnál, a jelenetnek Róma alapításával kapcsolatos értelmet kell tulajdonítanunk. Csak feltételezzük, hogy a dombormű készítése esetleg összefügghet Septimius Severussal, aki az augustusi aerát ünnepelte. Ezek a domborművek is, minden valószínűség szerint a 260-as pusztulás után kerülhettek át Intercisába.

Zárt csoportot képeznek azok az önálló képmezőben megjelenő állat- és állatküzdelem-ábrázolások, melyeknél, mint a trójai ősmundából vett jeleneteknél egyaránt megtalálhatók a nagyobb táblaképek és több tagból alkotott frízek (9, 10, 11. kép). A frízek megmaradt részleteinek a magassága azonos vagy néhány cm különbséggel nagyobb a már említett trójai monda-kör frízeinél. Nem lehetetlen, hogy ezek is ott voltak felállítva, ahol a trójai ősmundából vett jelenetek. A jelenetek egyik jellemző állata a jávorszarvas. Feltételezhető, hogy ezekben az önálló képsorokban ábrázolt állatküzdelmeket, állatokat kapcsolatba lehet hozni a Philippus jubileumi érmein szereplő állatábrázolásokkal, ahol a jávorszarvas szintén megtalálható. Így lehetséges, hogy ezek a domborművek Philippus alatt az ezeréves Róma fenn-

¹¹⁹ Vö. ehhez: Fitz J., *Les Syriens à Intercisa*. CollLat 122 (Ruxelles 1972).

¹²⁰ Soproni S., *Alba Regia* 18 (1980) 39–49.

¹²¹ Fitz, *Gorsium — Herculia* 99.

¹²² Barkóczi L. — Salamon A., *Alba Regia* 21 (1984)

állításának ünnepségei alkalmából készülhettek. Ezeknek az ábrázolásoknak egy része szintén a 260-os pusztulás után került át Intercisába.

A mitologikus domborművek nagyobb része jó állapotban maradt meg, nincs rajtuk nyoma a másodlagos beépítésnek. A harmadik század utolsó harmadában megerősödő Hercules kultusz számára¹²³ felhasználhatóak voltak a már kész Hercules-reliefek, de alkalmasak voltak a római

ősmondából vett jelenetek és egyéb ábrázolások is. Ezeket a már kész reliefeket díszítő elemként újra felhasználták, és éppen úgy felhasználhatták az aedícula falak nagyobb részét is (van rá példa, hogy a korai kőfaragványokat később újra felhasználtak). Nyilván ezek a reliefek Intercisa táborában kerültek beépítésre a harmadik század utolsó évtizedeiben, és csak II. Constantius uralkodása alatt, a tábor újjáépítése alkalmával kerülhettek ki onnan. Ezután kerültek csak kőből összeállított késő római síroknál beépítésre.

¹²³ Vö. Nagy T., BpTört I. 437.

Barkóczi László

CHRONOLOGIE UND ANWENDUNG VON RELIEFS MIT MYTHOLOGISCHEN DARSTELLUNGEN UND TIERSZENEN AUS INTERCISA

Auszug

In Intercisa befinden sich in der Frühphase des 2. Jhs mehrere, außerordentlich große Grabtafeln und Grabtafelfragmente.¹¹³ Solche großen Grabtafeln sind auch im näheren oder weiteren Bereich von Intercisa, so in Gorsium, Velence, Szabadbattyán und Tabajd zu finden. Schon früher haben wir darauf hingewiesen, daß die an verschiedenen Stellen von Intercisa und des Komitats Fejér zum Vorschein gekommenen Funde miteinander durch gewisse Stilmerkmale und Darstellungsweise verbunden werden.

Die mehrere Personen in sitzender Form darstellenden Reliefs mit fast gleicher Werkstattpraxis können wir nicht nur in Intercisa, sondern nicht weit davon auch in Gorsium und Iszkaszentgyörgy antreffen. Diese gehörten zu größeren Grabbauten, wie die verzierten Eckbasen.

Außer den schon normalgroßen Stelen des 3. Jhs sind auch kürzere oder längere, rechteckförmige Inschriftentafeln zu finden, die der Vorderplatte eines Sarkophags ähneln. Diese waren in Grabbauten eingesetzte Tafeln. Im Gebrauch der Grabbauten scheint übrigens bis zur Mitte des 3. Jhs eine Kontinuität zu sein. Diese Kontinuität kann auch bei dem Bau der Adikulawänden beobachtet werden. Neben all diesen sind für die erste Hälfte des 3. Jhs auch die Sarkophage, die Medallions und die Grabstatuen charakteristisch. Die erste Hälfte des 3. Jhs zeigt in Intercisa und Gorsium einen neuen Stil, eine neue Steinmetzpraxis, die qualitativ in der Spät-Severuszeit ihren Höhepunkt erreicht.

Die aus dem trojanischen Sagenkreis entnommenen Szenen sind nicht nur in Intercisa, sondern auch in Gorsium anzutreffen. Diese gehörten zusammen, wie wir es schon früher angedeutet haben. Die Herstellung von großen Tafeln mit mythologischen Szenen hat schon in der Früh-Antoninuszeit begonnen und dieselbe Werkstattpraxis und Tafelform kann auch zu Beginn des 3. Jhs vorgefunden werden. In der Spät-Severuszeit ist eine andere Variante erschienen, die ihrer Funktion nach sich den obigen angeschlossen hat, jedoch mit einem anderen Stil und mit anderer Darstellungsweise. Es scheint aber, daß diese keine speziellen Erscheinungen von Intercisa sind, denn solche Tafeln kennen wir auch noch aus Iszkaszentgyörgy und Fehérvárcsurgó. Es gibt noch eine Tafelart, die aber mehr aus Gorsium bekannt ist.

Aus Intercisa und Gorsium stammen auch jene selbständigen Tafeln, auf welchen Löwen, Panther, Pferde und Hirsche dargestellt sind. Von diesen, Tierkämpfe darstellenden Tafeln sind die meisten in Intercisa ans Tageslicht gekommen.

Charakteristisch für das Steindenkmalmaterial von Intercisa sind die eingeholten Commodus-Inschriften und Meilensteine. Es kann festgestellt werden, daß aus einem

Teil der Meilensteine auch kleine Grabtafeln gefertigt worden sind.

Nach der allgemeinen Charakterisierung versuchen wir das Material mit der Geschichte des Lagers, mit den verschiedenen Bauperioden in Parallele zu bringen und dies könnte vielleicht von vielem Gesichtspunkt aus die Zusammensetzung und die Mannigfaltigkeit der Steindenkmäler in Intercisa erklären.

Wir müssen davon ausgehen, daß es sich in 40 km Umkreis von Intercisa keine Steingruben befinden. Außer dem Fehlen des Steines müssen wir auch in Betracht ziehen, daß den neuesten Forschungen nach in Intercisa im 2. Jh. ein Palisadenlager war, das nur unter Marcus Aurelius in Stein umgebaut worden ist.¹¹⁴ Die neueren Forschungen berichten auch darüber, daß die Porta principalis dextra erst unter Caracalla ihre Steintürme bekommen hat, bis zu diesem Zeitpunkt dürfte nur ein Palisadenwehrbau gestanden haben.¹¹⁵ (Dies halten wir nicht für wahrscheinlich, da das Tor der wichtigste Wehrbau des Lagers war. Wenn ein Lagerbau in verschiedenen Phasen vor sich geht, auch dann wäre es eher vorzustellen, daß man zuerst die Tore in Stein umbaut und es bleiben weiterhin als Mauer die Palisaden sowie irgendwelche Steinkonstruktion aufrecht. In diesem Falle kann von einer Mangelhaftigkeit der Beobachtung die Rede sein.) Jedenfalls dürfte dieses Palisadenlager nichts anderes gewesen sein, wie z. B. das Lager von Adony (Vetus salina), dessen einzelne Details und Perioden geklärt werden konnten.¹¹⁶ Neben dem Lager von Intercisa haben wir trotz der umfangreichen Ausgrabungen keine Siedlung der autochthonen Bevölkerung vorgefunden und wenn auch eine solche vorhanden gewesen wäre, so konnte sie nichts anderes als eine neben dem Lager von Adony erschlossene armselige Siedlung sein. Es kann beobachtet werden, daß das Steindenkmalmaterial eines Auxiliarlagers sehr armselig ist, wenn es in der Nähe kein Legionslager oder keine Stadt war. Das Steindenkmalmaterial von Intercisa übertrifft jedoch quantitativ und qualitativ, ja sogar in der Mannigfaltigkeit das Steindenkmalmaterial sämtlicher Auxiliarlager.

Auf Grund des oben Gesagten könnte man schon von vornherein mit einem Fragezeichen versehen, ob wir überhaupt, solange ein Palisadenlager gestanden hat, von einer hochqualifizierten und ausgebreiteten Steinmetzpraxis sprechen können. Wurden so große Grabtafeln, zu großen Grabbauten gehörende Reliefs oder große Tafeln mit mythologischen Darstellungen überhaupt benötigt? Bei den Ausgrabungen stieß man übrigens nicht auf die Spuren solcher Grabbauten. Seltsam ist es, daß während uns aus Intercisa keine einheimische Siedlung bekannt ist, trotzdem wurden hier die meisten Totenwagen darstellenden Reliefs angetroffen, was auf anspruchsvolle Auftraggeber hinweisen läßt. Nehmen

wir hingegen in Betracht, wieviele Wagenbestattungen in einzelnen Gebieten des Komitats Fejér bekannt sind, so scheint es viel wahrscheinlicher zu sein, daß wir die ursprüngliche Stelle der Reliefs im Bereich dieser Bestattungen suchen müssen. Die Grabdenkmäler mit Wagenszenen sind übrigens auch in anderen Teilen des Komitats Fejér zum Vorschein gekommen. Dasselbe läßt sich auch über die Reliefs sagen, die mehrere Personen, ganze Figuren darstellen, was gleichfalls nicht als eine Erscheinung aus Intercisa anzusprechen ist. Noch eigenartiger ist das Vorkommen der aus dem trojanischen Sagenkreis entnommenen Szenen in Intercisa. Die entsprechenden Funde von Intercisa und die Darstellung von Gorsium hängen miteinander zusammen und waren irgendwo aufgestellt. Diese waren keine Grabdenkmäler, sondern dürften vielmehr Verzierungen irgendeines Heiligtums gewesen sein. Der Platz des Heiligtums ist nicht im Palisadenlager von Intercisa aus dem 2. Jh. oder außerhalb davon zu suchen, sondern eher unter den Steinbauten von Gorsium. Hierauf verweist übrigens auch die eine dort gefundene Darstellung. Dies muß auch die Lage mit den großen mythologischen Tafeln sein. Ein Teil von diesen gehörte wahrscheinlich nicht zu den Grabdenkmälern und sie können in das Bereich eines Palisadenlagers auch schwerlich hineinpassen.

Natürlich kann man in Intercisa im 2. Jh. die Steinmetzerei nicht ausschließen, worauf übrigens schon früher hingewiesen wurde, jedoch gehören so hochqualifizierte Stücke weder in der Ausführung, noch der Zahl nach in das Milieu eines Palisadenlagers.

Auch die Steinlieferungen aus Aquincum oder die Tätigkeit von Aquincumer Steinmetzen in Intercisa lassen sich nicht beweisen.

Schon früher haben wir die Aufmerksamkeit darauf gelenkt, daß wir bei der Beurteilung der Steindenkmäler von Intercisa die Stadt Gorsium nicht außer acht lassen können.¹¹⁷ Die Bedeutung dieser 30 km weit von Intercisa gelegenen Stadt haben die seit langen Jahren in Gang befindlichen Erschließungen, die verschiedenen Gebäude und das zum Vorschein gekommene Fundmaterial in entsprechender Weise illustriert. Aus den Bearbeitungen von Jenő Fitz erhellt eindeutig die Wichtigkeit der Stadt in Pannonia Interior. Wie wir bereits darauf hingewiesen haben, wurde die hochqualifizierte Steinbearbeitung schon zur Zeit Traians, gleichzeitig mit der Gründung der Stadt in Gang gesetzt und hier mußte sich jene Zentralwerkstätte befunden haben, die im 2. Jh. auch für die einheimische Bevölkerung die aus Gorsium, Intercisa und von anderswo gekannten Steinarbeiten guter Ausführung hergestellt hat. Es liegt auf der Hand, daß dies auf die nahe Stadt Intercisa nicht ohne Auswirkungen bleiben konnte. Wir müssen aber auch noch andere Faktoren in Betracht ziehen.

Unter Marcus Aurelius war der Limes schweren Verlusten ausgesetzt. Das Palisadenlager von Intercisa wurde zerstört, jedoch auch in Gorsium sind Anzeichen des Verfalls wahrzunehmen.¹¹⁸ Das Lager von Intercisa ließ Marcus in Stein umbauen, was natürlicherweise viel Steinmaterial beanspruchte. Das Steinmaterial wurde aller Wahrscheinlichkeit nach von dem von Gorsium 10 km weiten Berg Szárhegy hierhergeliefert und es mag sein, daß Grabdenkmäler auch aus dem Gräberfeld von Gorsium stammten. Jedoch, da es sich von einer raschen Arbeit handelte, konnte es auch dazu kommen, daß auch aus den eingestürzten Gebäuden von Gorsium Baumaterial hierhertransportiert wurde. Da man aber auch an den Neubau von Gorsium festgehalten hat, scheint es viel wahrscheinlicher zu sein, daß die Grabdenkmäler oder sogar sonstige Reliefs aus den infolge des Krieges zerstörten kleineren oder größeren einheimischen Siedlungen, eventuell Villen stammten, so wie man im 4. Jh. aus den burgi die Commodus-Inschriften, sodann die Meilensteine eingeholt hat.

Eine bedeutende Änderung war im Leben von Intercisa, daß die cohors miliaria Hemesenorum im Jahre 176 die Garnison des Lagers geworden ist. Von diesem Zeitpunkt an, nahm die Zahl der Steindenkmäler beträchtlich zu, die Soldaten der Kohorte kommen auf den In-

schriften häufig vor.¹¹⁹ Die Früh- und Spät-Severuszeit ist durch für die orientalischen Verbindungen charakteristische Stücke guter Qualität vertreten.

Es ist aber fraglich, ob das Erscheinen der syrischen Kohorte den Charakter der Steinbearbeitung ohne die Stadt Gorsium, die als Hinterland diente, sich derart verändern hätte können. Die cohors Surorum Sagittarium von Szentendre (Ulcisia Castra) ist gleichzeitig mit der cohors Hemesenorum hierhergekommen¹²⁰ und dort können dennoch nicht die Erscheinungen beobachtet werden, die in Intercisa vorhanden sind. Der Charakter der Steinbearbeitung und das zum Vorschein gekommene Denkmalmaterial zeigt ein völlig anderes Bild. So dürfte auch die Steinbearbeitung in Intercisa in der ersten Hälfte des 3. Jhs stark von der Steinmetzarbeit von Gorsium abhängig gewesen sein und wie es im Falle von Szentendre zu sehen ist, dürfte die Kohorte keine entwickelte Steinmetzpraxis mit sich gebracht haben.

Das Lager von Intercisa dürfte im Jahre 260 wiederum schwere Verluste erlitten haben, Gorsium ging völlig zugrunde.¹²¹ Die Zerstörung war so groß, daß der Wiederaufbau auf ganz anderen Grundlagen erfolgt ist. Die Stadt Gorsium war den Ausgrabungen nach ziemlich lange in vernachlässigtem Zustand, während die Ausbesserung des Lagers von Intercisa gerade wegen der Verteidigung des Limes dringend nötig war. Intercisa wurde tatsächlich in Ordnung gebracht. Dies beweist, daß die strategisch wichtigen, fächerförmigen Türme in Intercisa viel später eingebaut wurden, als es zum Aufbau der Stadtmauern und der Türme von Gorsium gekommen ist.¹²²

Zur Beschaffung des zum Neubau von Intercisa benötigten Steinmaterials bot sich ausgezeichnet die zerstörte und zum Großteil verlassene Stadt sowie das Gräberfeld von Gorsium. Schon deshalb können wir unter anderen daran denken, daß bei den Ausgrabungen von den späten Gebäuden in verhältnismäßig geringer Zahl frühes, behauenes Steinmaterial zum Vorschein gekommen ist, obwohl in einer solchen Stadt und in dem dazu gehörenden Gräberfeld viele solche Steindenkmäler vorhanden gewesen sein dürften.

Die letzten großen Steintransporte in Intercisa zeigen die Commodus-Inschriften und die Meilensteine an. Aller Wahrscheinlichkeit nach hat man sie zu ein und derselben Zeit hierhergeliefert, vielleicht mit anderen Steindenkmälern zusammen. Auf den Meilensteinen von Intercisa stammt die letzte Inschrift aus der Tetrarchiezeit, unter den Meilensteinen von Százhalombatta findet sich gleichfalls eine tetrarchiezeitliche Inschrift. Zur Lieferung dürfte es also nur nach diesem Zeitpunkt gekommen sein. Wie wir aus dem bisher Gesagten gesehen haben, wurden aus einem Teil der Meilensteine auch Grabsteine gemeißelt.

In Intercisa wurden zumindest dreimal größere Steinlieferungen benötigt, von denen gar nicht zu reden, die man in friedlichen Zeiten zur Grabsteinmeißelung oder sonstigen Zwecken verwendete. Im größten Teil der frühen Steindenkmäler kann beobachtet werden, daß sie sekundär in irgendein Gebäude eingebaut waren, entweder als Schwellensteine oder als Türecken. Sie mußten eine geraume Zeit dort gestanden haben, denn erst vom Ende des 4. Jhs begann man sie in spätere Gräber einzubauen. Auch bei den aus der ersten und zweiten Hälfte des 3. Jhs stammenden Grabdenkmälern kann beobachtet werden, daß sie irgendwo sekundär eingebaut waren und auch diese gelangten erst viel später in den Gräbern zur Verwendung. Es ist interessant, daß selbst auch noch die jüngsten Grabdenkmäler — wie z. B. der Grabstein der Aurelia Agrippina oder des Aurelius Valens — gleichfalls in ein Gebäude als Schwellenstein oder in irgendeine Türkonstruktion eingebaut gewesen sein dürften. Ob diese Steindenkmäler bei Gebäuden im Lager selbst oder außerhalb des Lagers verwendet worden sind, wissen wir nicht. Allerdings weisen sie selbst auch noch am Ende des 4. Jhs auf eine kontinuierliche Bautätigkeit hin.

Im Themenkreis der Darstellungen treten die mythologischen Reliefs hervor.

Ihre ältesten Stücke sind aus dem trojanischen Sagenkreis entnommene Szenen (Abb. 1 I., Abb. 2., Abb. 3., Abb.

42), wo die Friese und die Tafelbilder gleichfalls vorzufinden sind. Wir haben angenommen, daß sie wahrscheinlich nur Reliefs eines Heiligtums waren und die Lage der Stadt Gorsium vom Gesichtspunkt des Kaiserkultes in Betracht genommen, dürfte das Heiligtum nur hier gestanden haben. Die Darstellungen auf den Steindenkmälern können aller Wahrscheinlichkeit nach mit denen, die an den Jubiläumsmünzen von Antoninus Pius sichtbar sind, in Parallele gestellt werden und wir sind der Meinung, daß die Reliefs im Jahre 147, zum 900jährigen Jubiläum des Bestehens der Stadt Rom hergestellt worden sind. Da Gorsium und mit der Stadt auch das Heiligtum im Jahre 260 zerstört wurden, dürfte ein Teil der Reliefs erst nachher nach Intercisa überliefert worden sein.

Nicht eine jede große Tafel mit mythologischen Szenen des 2. und 3. Jhs gehörte — dem Anschein nach — zu einem Grabdenkmal. Ein-zwei Erscheinungen weisen darauf hin, daß die Tafeln irgendwo friesartig untergebracht waren und hier kann wiederum nur Gorsium in Betracht kommen (Abb. 11). Das zu Beginn des 3. Jhs erscheinende Aeneas-Relief (Abb. 6 1, 2) steht ziemlich fremd in der Hercules-Serie. Vermutlich ebenso wie bei Antoninus Pius müssen wir der Szene einen mit der Gründung von Rom in Zusammenhang stehenden Sinn zuschreiben. Wir nehmen bloß an, daß die Herstellung des Reliefs eventuell mit Septimius Severus zusammenhängen kann, der die augusteische Ära gefeiert hat. Auch diese Reliefs dürften wahrscheinlich nach der Zerstörung von Gorsium im Jahre 260 nach Intercisa hinübergelangen sein.

Eine geschlossene Gruppe bilden jene Tier- und Tierkampfdarstellungen in selbständigen Bildfeldern, bei welchen, ebenso wie bei den aus der trojanischen Ursage übernommenen Szenen gleicherweise die größeren Tafel-

bilder und die aus mehreren Gliedern gebildeten Friese angetroffen werden können (Abb. 9, 10, 11). Die Höhe der erhalten gebliebenen Einzelheiten der Friese ist gleich oder um einige cm größer als die des bereits erwähnten trojanischen Sagenkreises. Es ist nicht ausgeschlossen, daß auch diese dort aufgestellt waren, wo die aus der trojanischen Ursage entnommenen Szenen. Ein charakteristisches Tier der Szenen ist der Elch. Es kann angenommen werden, daß wir die in diesen selbständigen Bilderreihen dargestellten Tierkämpfe und Tiere mit den Tierdarstellungen der Jubiläumsmünzen von Philippus in Verbindung bringen können, wo nämlich der Elch gleichfalls vorkommt. So ist es möglich, daß diese Reliefs unter Philippus anlässlich des Jubiläums zu Ehren des tausendjährigen Bestehens von Rom erzeugt worden sind. Ein Teil dieser Darstellungen ist gleichfalls nach der Zerstörung des Jahres 260 nach Intercisa gelangt.

Der größere Teil der mythologischen Reliefs ist in gutem Zustand erhalten geblieben, ohne Spuren eines sekundären Einbaues. Für den im letzten Drittel des 3. Jhs zunehmenden Hercules-Kult¹²³ sind die bereits fertigen Hercules-Reliefs und auch die aus der römischen Ursage entnommenen Szenen und sonstige Darstellungen gerade recht gekommen. Diese bereits fertigen Reliefs hat man als Zierelemente, wie auch den größeren Teil der Adikulawänden von neuen benutzt (es gibt Beispiele dafür, daß man frühe Steinarbeiten später von neuen verwendet hat). Offenkundig kamen diese Reliefs im Lager in den letzten Jahrzehnten des 3. Jhs zum Einbau und erst unter Constantius II. dürften sie von dort anlässlich des Neubaues des Lagers zum Vorschein gekommen sein. Sie gelangten erst dann bei den nur aus Steinen zusammengestellten spätrömischen Gräbern zum Einbau.

L. Barkóczy

NÉGY SAROKTORNYSOS SZABÁLYOS VÁRAK A KÖZÉPKORBAN

Bevezetés

Az európai középkori várak rendkívül nagy számának irodalmi feldolgozottsága csak mennyiségi szempontból kielégítő, a kutatás első sorban formai leíró és történeti, ritkábban építéstörténeti oldaláról vizsgálta az emléanyagot. Összehasonlító feldolgozása, európai szemléletű vizsgálata ritkább — ennek tárgyi (az emlékek pusztultsága, írásos források ritkasága) és szemléleti okai (az egyházi építészet kérdéseit előtérbe állító művészettörténeti kutatás elsőbbsége¹) voltak. Bár számos országos és regionális² összefoglalás készült, az összehasonlító várépítéstörténet útjában még nagyon sok akadály áll. Ez első sorban fontos emlékek részletes építéstörténetének tisztázatlanságából ered. E kérdésben mindenütt, ahol az írásos forrásanyag nem kielégítő, a középkori régészetnek döntő szerepe lehet.

Dolgozatunkban a közép-európai és első sorban a magyarországi középkori (13–15. sz.) négysaroktornysos várak kérdését vizsgáljuk. Ez az alapelveiben egyszerű, de megvalósításában sokféle lehetőséget nyújtó csoport antik gyökerei miatt nehezen illeszkedett a java- és késő középkori európai várépítészet más szemléletű fejlődésébe. Ezért is látható elterjedésében olyan nagy különbség. Legfejlettebb formáiban gyakran megőrizte az antik *keleti castellum* szabályos, szimmetria-tengelyekre szerkesztett sémáját. Felélesztésében az örökséget őrző bizánci és keleti emlékek fontos szerepet játszottak, s nem véletlen, hogy egyik virágzása Hohenstauf II. Frigyes császár déli-italiai és szicíliai építkezéseiben az antikvitás feltámasztásának más szellemi és képzőművészeti bizonyítékaival kapcsolódott.³ De egyébként is a román kori művészetben a 12. sz. m. felétől a 13. sz. elejéig számos helyen fellépő klasszicista tendenciák indítékát szemléleti változások jelentik, ezeknek pedig a keresztes hadjáratok és keleti

zarándoklások adtak lökést.⁴ A várépítészet változásaiban az új védelmi igények mellett újfajta esztétikai igények is jelentkeztek.⁵

Bizánc és a keresztesek

A szabályos alaprajzú, castellum típusú védelmi létesítmények gyökerei Európában a római birodalom kiterjedésével együtt ágaznak szét. Közvetlen hatásuk azonban nagyon szórványos és elszigetelt a középkor számára.⁶ Az igazi közvetítő a bizánci birodalom, valamint az evvel érintkező (területeit meghódító) közel-keleti arab, omajád várépítészet, amelyen keresztül a szimmetrikus castellum-forma szabályosan elosztott védőtornyokkal tovább fejlődik és kis alapterülettel várak és kis erődtítmények kedvelt típusává lesz. Bizánc az antik megoldások igazi örököse, ezeket vár- és városfal-építészetében messzi vidékeken terjeszti századokon keresztül. Érdekes módon a sokféle formájú antik torony közül első sorban a négyszög-alaprajzú, teljes tömegével a várfal elé álló megoldást használták (amiben valószínűleg a görög hagyomány is közrejátszott). Ritkábbak, de legzetesen bizánci formájúak az ötszögű tornyok előre néző éllel, valamint a hat- és nyolcszögű faltornyok, melyek fontosabb városfalaknál nagy méreteikkel tűnnek ki.⁷ Négyszög (vagy négyzet) alaprajzú, sarkain négyzetes tornyokkal erősített várakat Görögország és Bulgária területén a 8–11. században is építettek.⁸

A Közel-Keleten az első, valamint az 5–8. sz.-ból egyaránt ismert számos kisebb arab vár

¹ *Finó 1967*, J. Hubert előszava. — A szorosan vett művészettörténet számára a világi építészet mindig háttérbe szorult.

² Sajnos, a regionális korpuszok nagyon egyenetlen színvonalúak, a fotók nem pótolhatják a rajzos felméréseket.

³ *Hahn, H.* — *Renger-Patzsch, A.*, *Hohenstaufenburgen in Süditalien*. (München 1961) 35–36, 42; Tf. 57.

⁴ *Baum, J.*, *Die Malerei und Plastik des Mittelalters in Deutschland, Frankreich und Britannien*. Bd. 2 (Potsdam 1930) 286–289. — Ezért sem fogadjuk el azt a véleményt, mely a keresztes hadjáratok hatásának régebbi túlértékelése ellenében ma már minden eredményt tagad (pl. J. le Goff az európai középkor kultúrájáról írva).

⁵ *Pevsner, N.*, *Europäische Architektur*. (München 1963) 124–125.

⁶ Angliában pl. Leicester és Porchester négyszög alaprajzú római kerítőfalait a középkorban is használták.

⁷ *Lawrence, A. W.*, *Byzantine Fortification*... The Annual of the British School at Athens. 78 (1983) 187, 209.

⁸ *Lawrence* i. m. 217–218: Monemvasia (Morea). — Lehet, hogy a Duna menti Vidin vára is a bizánci kisugárzás eredménye: a trapézalakú várnak 6 kiálló négyzetes tornya van. 13. sz.-i. eredete valószínű, építéstörténete felderítetlen. *Ebhardt, B.*, *Der Wehrbau Europas im Mittelalter*. Bd. 2 Teil 2 (Stollhamm 1958) 627.

és megerősített állomáshely, amely a szabályos alaprajz *kiértelt formáját* mutatja: négyzet alakú, négy sarkán kerek tornyokkal és a falszakaszok közepén ugyanilyen vagy más formájú (ötszögű) köztes faltornyokkal⁹ (1. kép). De építettek egyszerűbb alaprajzúakat is, csupán négyzetes saroktornyokkal. Mindezek a síkföldi létesítményekre jellemzőek.

A közel-keleti bizánci várak közül a Cipruson nemrégiben feltárt *Paphos* városi vára tárgykörünk szempontjából a legjellemzőbb. A belső vár négyzetének sarkain szögletes tornyok emelkedtek, az egyik oldalon középtűt a bejárat védelmére pedig egy patkó alakú. A szűk *falszorost* képező külső várfal is szabályos, egyik oldalát leszámítva. A sarkokon kerek, a falak közepén pedig ötszögű, illetve egy téglalap alaprajzú torony állt. A vár pontos datálása bizonytalan, a leletek alapján elképzelhető, hogy még a 7. sz. m. felében épült (miután Bizánc 658-ban visszafoglalta az araboktól a területet), de valószínűbb, hogy az újabb bizánci visszafoglalás után 1100 körül készült, midőn a sziget megerősítése ismét előtérbe került. A továbbiak szempontjából fontos tudnunk, hogy a 3. kereszties hadjárat során a sziget várai 1191-ben a tengeri úton jövő angol keresztiesek kezébe kerültek.¹⁰ A vár jellegzeteségei közé tartozik, hogy a bejáratok *rejtve*, oldalról nyílnak, a kápolna a K-i toronyban lehetett, ahol a főbejárat is volt (2. kép).

A kereszties lovagok¹¹ a meghódított terület védelmére új várakat építettek. Tevékenységüknek kétirányú jellemzőjére mutatott rá a kutatás: egyrészt hazai várépítési hagyományait folytatják tovább, ennek eredménye a donjonok gyakori alkalmazása, bár jobban védett formában, mint korábban otthon. Várakban, városi citadellákban egyaránt találkozunk e nagy tornyokkal, melyeknél a fa építőanyag hiányában az európaiaknál jóval nagyobb mértékben alkalmazták a kőboltozatokat, lapos tetejük pedig a védelem jó elhelyezését tette lehetővé. A különböző formájú, összetett alaprajzú hegyi várak nagy kiterjedésükkel, számos hatalmas faltornyukkal nem sorolhatóak egységes rendszerbe. Azt sem mondhatjuk, hogy a keresztiesek várai az egyes lovagrendek szerint volnának osztályozhatóak. Az mindenütt látható, hogy bizánci és örmény várvédelmi elemeket vesznek át (nagy faltornyok, kazamaták, lőrésformák, bejárat megtört vonalú elhelyezése; a szaracén építészetből a várfalak alsó részének ferde

kifalazása: talus, aláaknázás, illetve földrengés ellen).¹²

Az építészeti újítások között a legfontosabbak a régi várvédelmi elvek továbbfejlesztése mellett — mely az ostromló nagyobb erejével számolva a védelem visszavonulását tervezi a legfelső toronyba — az evvel ellenkező új elv: az aktív védelem. Ez a szemlélet nem hagyja lehetővé a meghátrálást; a vár egésze védendő, végső esetben minden torony külön védelmi egység. Az *oldalazó* lövést lehetővé tevő tornyok akadályozzák a falak megközelítését, a falszorosok pedig a közvetlen támadást.¹³

Az oldalazó tornyok legésszerűbb elhelyezése a szabályos alaprajzú vár esetében oldható meg, egyenlő távolságú falszakaszokkal — általában sík terepen. Mint láttuk, ennek példái a bizánci várépítészetben és arab párjaiban adva voltak. Az előzőleg bemutatott ciprusi vár már kifejlett formában alkalmazta az új elveket.

A keresztiesek szentföldi építkezéseinél a hagyományos formák és az új sokszor keverednek. Tevékenységük első szakaszában, a hódítás idején épül *Giblet* (Jebail, Tripolis grófság, Libanon) vára. A föníciai — római Byblos város védőfalainak kiegészítése és a várost is ellenőrző új vár építése során a négyzet alaprajzú bizánci megoldást két emeletes lakótoronnyal egyesítették (3. kép).¹⁴ Hasonló várak több helyütt is készültek, így 1131–1144 között a Jaffa–Jeruzsálem út védelmére négy kvadrátikus vár közepén toronnyal; Toulousi Rajmond gróf 1103-ban pedig Tripolis ostroma közben a város előtt építtetett egy négyszögű várat.¹⁵

A Jordán folyó közelében dombon épült *Belvoir* várának pontos képét is az új ásatások derítették ki. A korábbi várat tulajdonosa 1168-ban adta át az ispotályos (johannita) lovagrendnek. Az új egyetlen periódusban épült a lovagrend itteni 12 éves uralma alatt. Ennek már nem volt központi tornya. A belső négyzet alakú vár négy saroktoronnyal és egy kaputoronnyal rendelkezett, körötte a terephez alkalmazkodva valamivel szabálytalanabb a külső vár négyszöge. Ez a saroktornyokkal és a felező távolságokban köztes tornyokkal épült. K-en szögletes *barbakán* védi a bejáratot. Valamennyi saroktorony négyzet alaprajzú. A külső várfal védelmi erejét fokozza, hogy belső oldalán boltozott folyosó védi az itt elhelyez-

⁹ Herzfeld, E., Damascus. Ars Islamica 10 (1943) 26–27. Az oldalhosszak 27, ill. 15 m. *Tuulse* 1958, 15.

¹⁰ Megaw, A. H. S., Archaeological Reports for 1966–67. (Athen 1967) 25–27; Arch. Reports 1975–76 (1976) 69. — 7–10. sz. közötti leletek nincsenek, 12. sz.-i bizánci kerámia már van.

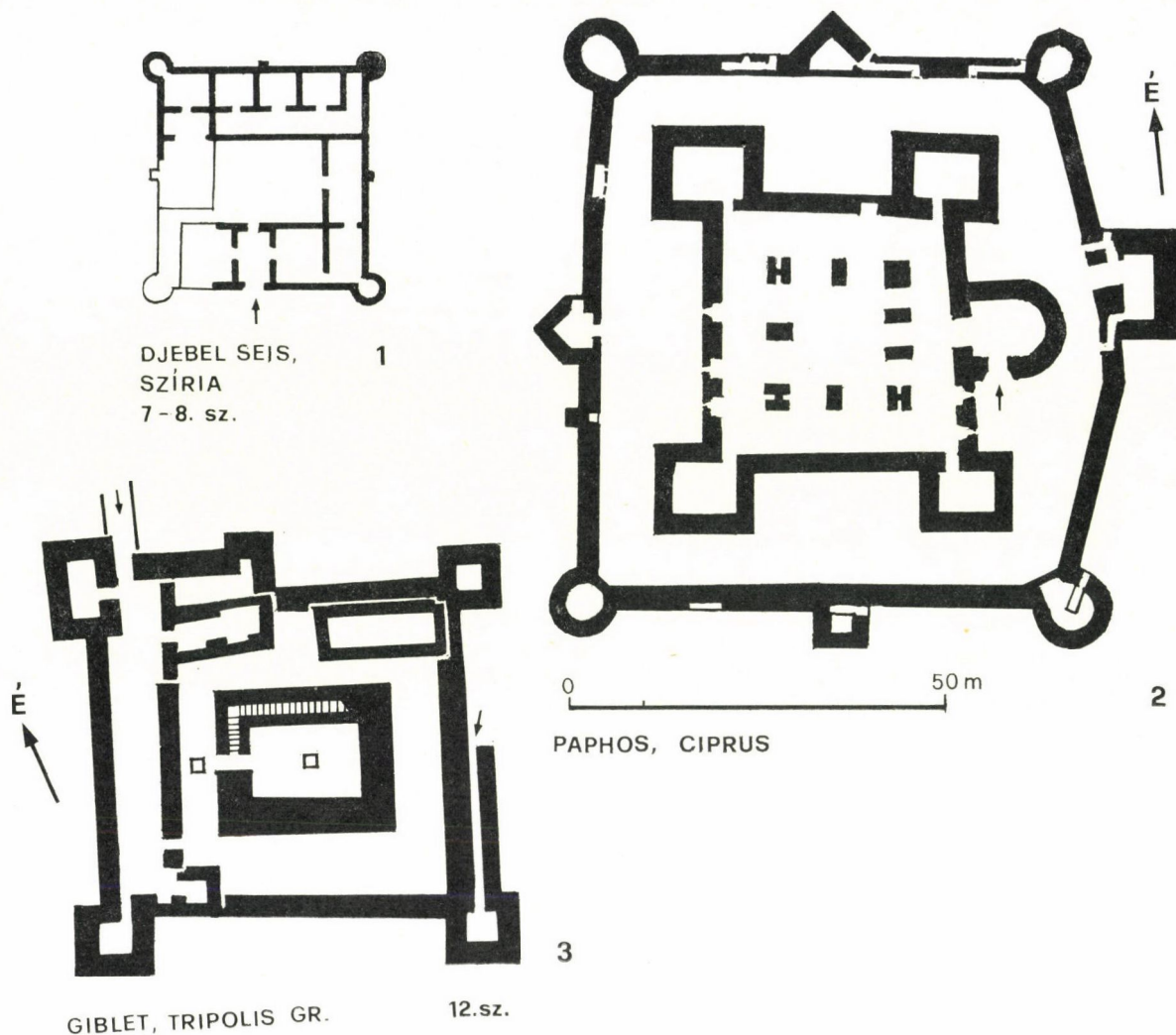
¹¹ Fedden, R. — Thomson, J., Kreuzfahrerburgen im Heiligen Land. (Wiesbaden 1959) — Smail, R. C., The Crusaders in Syria and the Holy Land. (London 1973) 89–122.

¹² Az új kutatás szerint „rendi iskolák” nem állapíthatók meg. Az új építkezések formáját nagyon is befolyásolták a talált előzmények és a terep. Különbség abban látszik, hogy az ispotályosok építkezéseinél a kőfaragás finomabb, a templáriusoknál gyakoribb a rusztikus kváder alkalmazása (ezt a talált régi kváderok újra felhasználása segítette); előbbieket a félkörű és patkóalakú tornyokat, utóbbiak a szögleteseket részesítették a nagy váraknál előnyben. Smail, i. m. 114; Fedden, R., i. m. 43.

¹³ Simpson, W. D., Exploring Castles. (London 1957) 42–62.

¹⁴ Fedden, R., i. m. 16, 37. Tf. 4–6. A torony alsó részén szegélyezett szélű hellenisztikus rusztikus kváderköveket használtak.

¹⁵ I. m. 20.

1—3. kép. Közelkeleti saroktoronyos várak (1: Tuulse, 2: Megaw alapján)
Abb. 1—3. Burgen mit eckigen Türmen aus dem Nahen Osten (1: nach Tuulse, 2: nach Megaw)

kedőket (4. kép).¹⁶ Jellemző megoldás, hogy a főbejáraton kívül több külső torony is rendelkezik rejtett kis kijáratokkal. A külső várudvarban volt a fürdőház és a nagy ciszterna, a belső kaputorony emeletén pedig a faragványok alapján a kápolna lehetett. — Az egész elrendezés számos olyan fejlett megoldással rendelkezik, amelyet ilyen korán még alig alkalmaztak és a Nyugat váraiban csak lépésről lépésre fognak bevezetni. Nem csodálhatjuk, hogy a vár Szaladin szultán seregét 18 hónapos ostromra kényszerítette,¹⁷ és végül az éhség győzte le védőit.

Itália

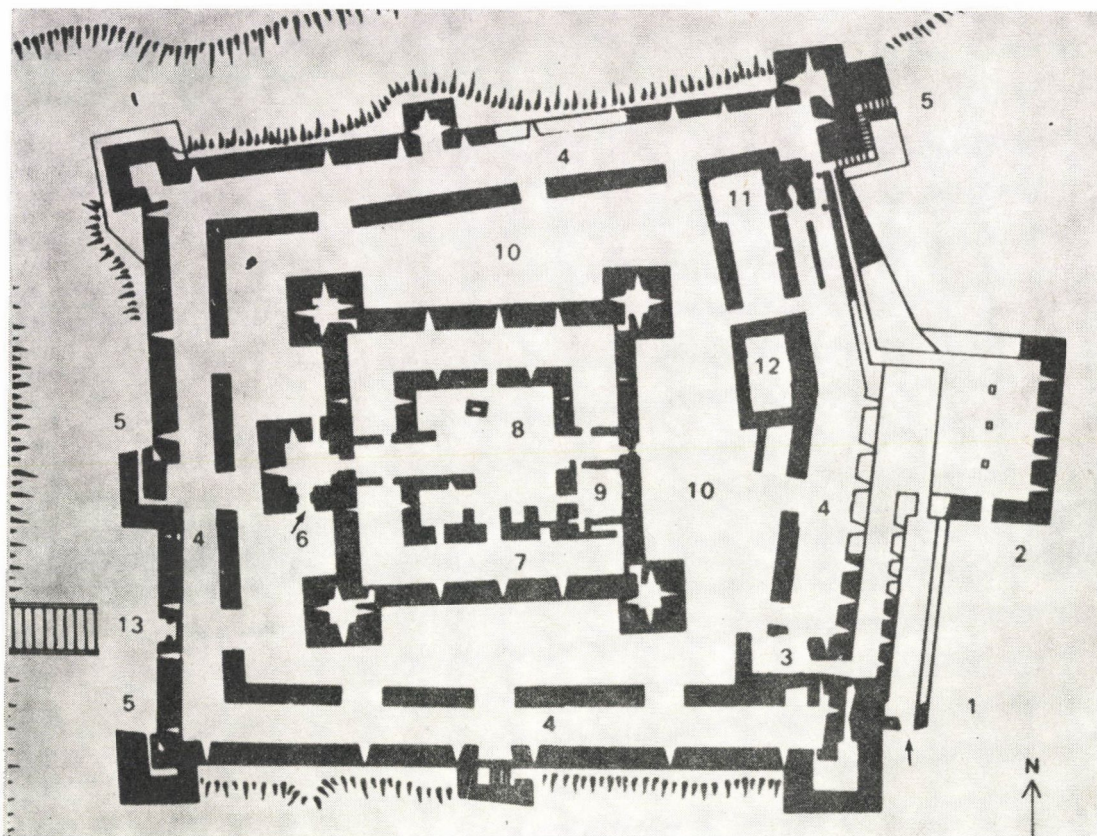
A szabályos alaprajzú, saroktoronyos vár európai fejlődési útjának legfontosabb korai területe

¹⁶ Smail, R. C., i. m. 100—102. Fig. 12. Pl. 9. M. Benvenisti alapján.

¹⁷ Fedden, R., i. m. 53. — Ekkor még úgy vélték, itt is egy központi donjon állt.

a Hohenstauf II. Frigyes császár dél-itáliai és szicíliai birodalma. Megjelenése és kifejlődése — melynek során a várkastély reprezentációs és lakásigénye is szerephez jut — a császár személyéhez, antik és keleti tradíciókat övező elképzeléseihez szorosan kapcsolódik. E nagyszabású építészeti számos emlékből itt csak a fejlődés néhány példájára hivatkozunk.¹⁸ Bari, az apuliai kikötőváros vára 1228 előtt épült, alakja még trapéz alaprajzú; 1233-ban Trani vára már szabályos négyzet (5—6. kép). A nagy négyzetes alaprajzú tornyok egész tömegükkel a falsíkok előtt állnak — kivéve a tengerre néző, avval egykor érintkező homlokzatot. Belül mind a négy oldalt épület szárnyak töltik ki, az egyik emeleten palotateremmel. A helyiségek és termek funkciójuknak megfelelően különböző méretűek, de zárt soruk már egységes hatású belső udvart hoz létre. A későbbi példák 1239 után Szicíliában épültek.

¹⁸ Hahn, H., i. m. fejlődéstörténete alapján.

4. kép. Belvoir lovagrendi vára, 1168–80, Palesztína (Benvenisti után)
Abb. 4. Die Ritterordensburg von Belvoir, 1168–80, Palästina (nach Benvenisti)

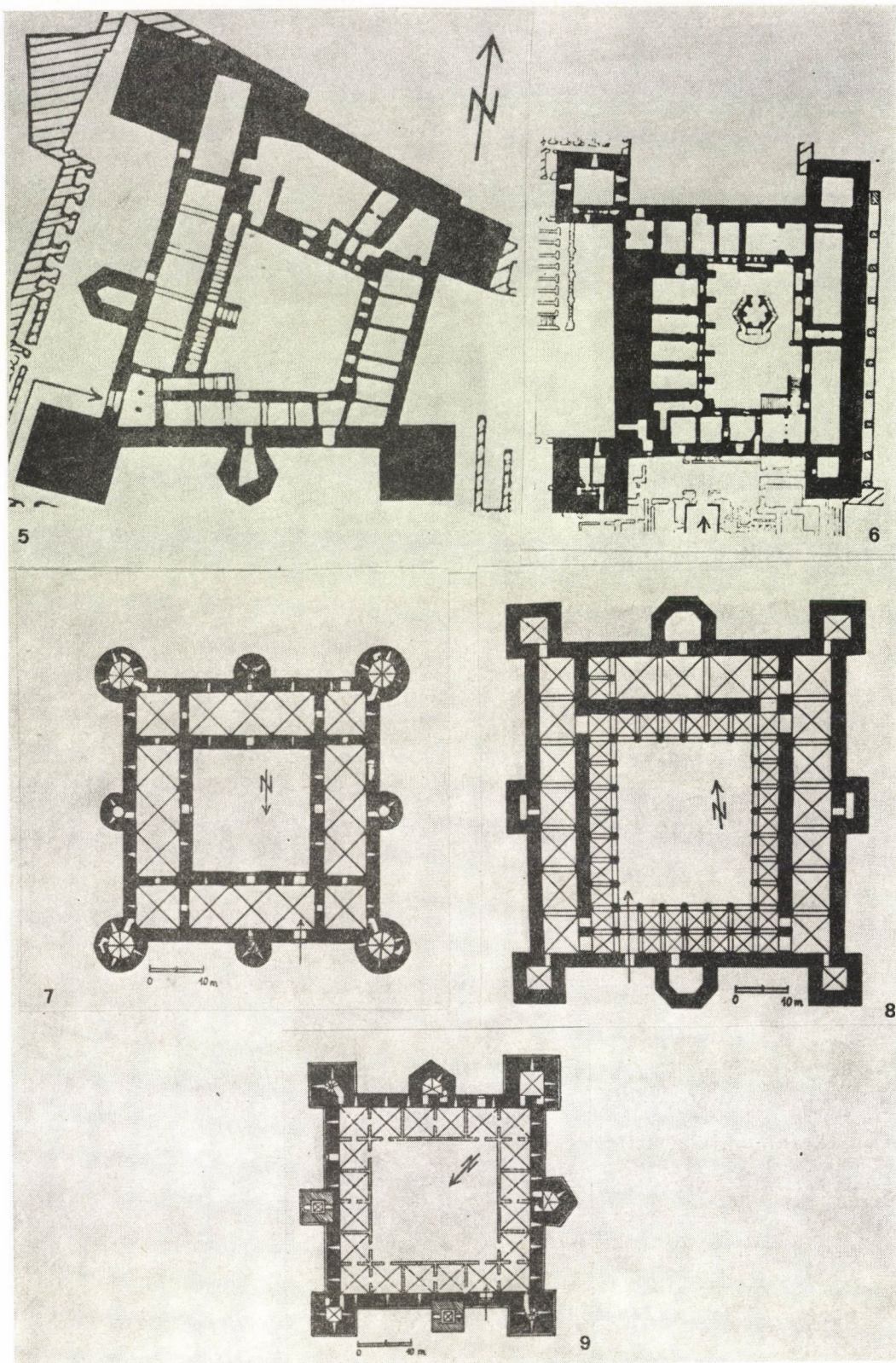
Ezek már kristályosan szabályos formák, mind a négy oldalon szimmetrikus beosztással, mely nem törődik a funkció szerinti megosztással. Az antik és keleti mintaképek hatása ezeknél jelentkezik igazán (a kutatás szerint a császár személyes tapasztalatai 1228. évi kereszties hadjárata során döntőek voltak), lásd például akár a szabályosan váltakozó külső tornyok rendszerét — sok esetben bizánci formáit —, akár a geometrikus rendben sorakozó belső helyiségeket nézzük. Kisebb különbségek abból adódnak, hogy egyes várak csak a hadsereg számára készültek, mások személyes tartózkodásra. *Augusta* esetében a művészi hatást az udvari kerengőfolyosó emeli, amely a bejárat oldalán oszlopos csarnokká bővült. A várbelsők magasrendű kivitelezése, kőfaragása avval is összefügg, hogy valószínűleg a cisztercita rend mesterei is közreműködtek létrejöttükben. Kifelé a várfalak nagymértékben zártak, a földszinti magasságot csak *Catania* esetében törik át szűk reszlőrések (7. kép). Gyakori, hogy a külső falfelületeket, néhol csak a tornyokat púposkváderekből rakva erősítik a látványos hatást. — Észak-Itália felé a császár fia által építtetett *Prato* vára közvetítette a Frigyes-féle kastélyvárak típusát, egyszerűbb formában (9. kép).

A dél-itáliai típusok, főleg az újabb csoport egységes jellemzője a védelem szempontjából a vál-

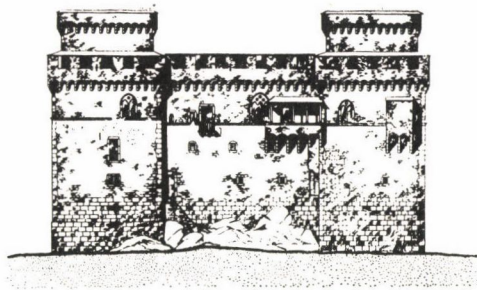
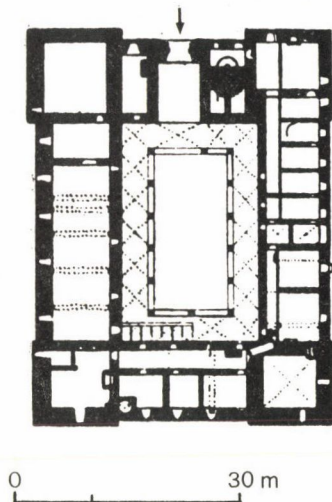
tozatos formájú saroktornyok erős kiugratása és a két sarok közötti középső kisebb torony alkalmazása; a bejárat kapujának hangsúlytalan, nem feltűnő elhelyezése. Ezek az elvek a bizánci és közel-keleti várépítészet élő hagyományai.

*

Az itáliai további fejlődés számára a Hohenstauf várak csak kevés közvetlen befolyást jelentettek. Sem a tornyok ilyen átgondolt rendszere, sem a belső szabályozottság nem talált követőkre. Csupán a leegyszerűsített saroktornyos négyszögű vár — az alaptípus — él tovább, ez is inkább az élő antik hagyomány erejét mutatva. Nagy részük inkább kerek saroktornyokkal fut be több évszázados fejlődést. A 14. sz. derekától kezdve Észak-Itáliában, Toszkanában, Lombardiában gyakran találkozunk a szabályos kastélyvárak szögletes saroktornyos megoldásával; legszebb emlékeik a fejedelmi városi várak közt vannak. Ritka esetektől eltekintve (*Celano*, Abruzzók, ez történetileg a Nápolyi királysághoz tartozott és a 13. sz.-i Hohenstauf építészet kisugárzásába: 10. kép), eltérő jellegűek. A tornyok a falsíkból alig állanak ki, később melléjük épült kis tornyokkal megduplázódnak. A déli várak egyetlen bejárata helyett két-három bejáratuk is van, s ezek általában a tornyokon keresztül vezetnek.

5—9. kép. Hohenstauf várak Itáliában és Szicíliában. 5: Bari, 1228. 6: Trani, 1233. 7: Catania, 1239 után. 8: Augusta 1239 után. 9: Prato, 13. sz. k. (Hahn után)
 Abb. 5—9. Hohenstaufenburgen in Italien und Sizilien. 5: Bari, 1228. 6: Trani, 1233. 7: Catania, nach 1239. 8: Augusta, nach 1239. 9: Prato, Mitte 13. Jh. (nach Hahn)

10. kép. Celano vára, Itália, 13. sz. (Ebhardt után)
Abb. 10. Die Burg von Celano, Italien, 13. Jh. (nach Ebhardt)

A megváltozott védelmi igényeknek megfelelően a falak teljes hosszában vagy legalább a tornyokon kőgyámos kiülő erkélyek segítik a védelmet. Árkádos folyosók vagy egy az udvarra nyíló árkádcsarnok emeli a belső képet (az oszlopos folyosó kezdetben csak fából épült és inkább a 15. sz.-tól fogva cseréltek kőre: Mantova 1465). A fejlődés újabb fokát jelzi a lakó- és fogadószobák nagy száma, ezek nemcsak az emeletet, de a földszintet is kitöltik, sőt még a tornyok első emelete is reprezentációs célt szolgál¹⁹ (Ferrara, Mantova 11–12. kép).

Pandino (Lombardia) hatalmas várkastélya a típus egyik legkiemelkedőbb megvalósítása, 1379-től épült. Szögletes saroktornyai kissé előreállnak, de inkább dekoratív hatás miatt. A négyzetes udvart már pilléres árkádsor kerengője övezi. (Kaputornyai későbbiek.) A várfunkció már háttérbe szorul (13. kép).²⁰

Franciaország

A feudális világ gazdasági és társadalmi fejlődése Franciaországban a 12. sz. végétől, főleg a 13. sz. elején jelentős változásokat eredményezett a már korábban is jelentős hadiépítészeti területén is. Az erősebb társadalmi tagozódás miatt jelentős várakat csak a király és a legnagyobb feudális urak tudtak építeni, a kisebbek továbbra is régi típusú váraikban, erődített házukban (manoir) laktak.

¹⁹ Kiss 1961, 209–216. — Áttekintésünkhöz első sorban Ebhardt, B., Die Burgen Italiens. (Berlin 1909) kötetét használtuk, valamint Perogalli, C. – Bascapé, G., Burgen in der Lombardei. (Frankfurt a. M. 1962) — A pontos fejlődésment megismerését nehezíti, hogy az északi várak legnagyobb része máig használva átépítéseik miatt már nem az eredeti formát mutatják. Itt közölt alaprajzaink is ilyenek.

²⁰ Perogalli, C., i. m. 57.

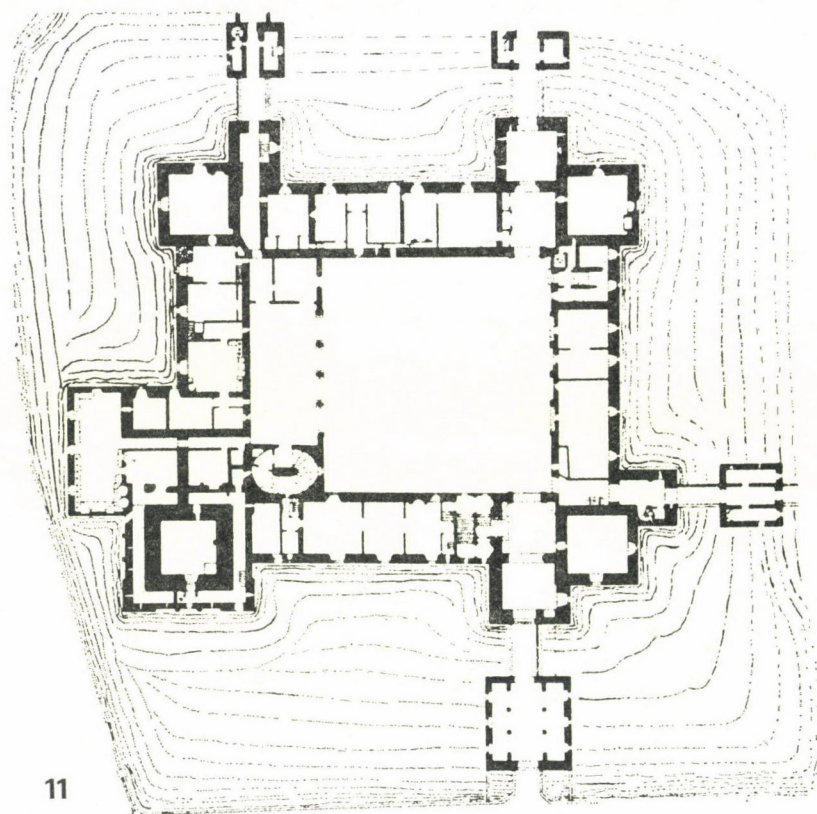
Az új vártípusok között nagyon nagy számban találunk szabályos alaprajzúakat; egy újabb feldolgozás csupán Párizs körzetéből 13 ilyen megoldást mutat be, zömmel négyzetes formában.²¹ (A Louvre eredeti 1200 körüli épült rendszere is idetartozik.²²) Kimutatható, hogy a királyi példák voltak erős hatással a francia főúri építkezésekre is, főleg síkvidéki fekvés esetében. A francia kutatás elnevezése szerint e várak a „Fülöp-Ágost formula” szerint épültek: négyzetes alaprajz, kerek külsőtornyok a sarkokon (egyes esetekben a donjon használata is megmarad); az udvari épületszárny már lakóépület is (korábban e célra inkább a tornyot használták). Nem véletlen, hogy ugyane időszak a szabályos alaprajzú újonnan alapított városok létesítésének ideje, melyek szintén stratégiai okokból jönnek létre. — A nagyobb lakókomfort igénye, a korábban tágasabb, jól megvilágított épületszárnyak fejlődése vezet itt is tovább a 14–15. sz.-i várkastélyokig, melyeknél a védelmi szempont háttérbe kerülésével egyre több nagy ablak kerül a tornyok és várfalak kifelé tekintő oldalára is — bár csak a legfelső emeleten.²³

Az egyszerű bejárati kapu mellett a 13. sz.-tól már gyakori a két kerek torony közé helyezett védett kapu, ez sok esetben egybeépülve nagyobb

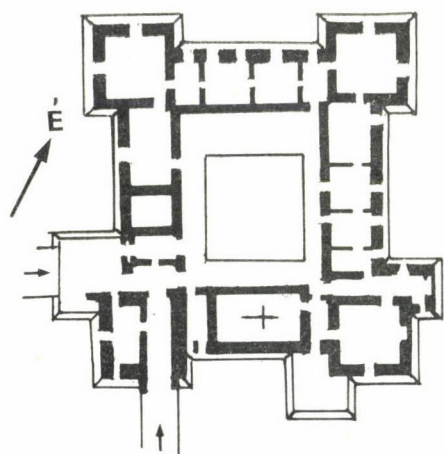
²¹ Châtelain, A., La nouvelle architecture militaire du XIIIe siècle en Ile de France. In: Liber Castellorum. (Zutphen 1981) 66–75. A szerző kimutatja, hogy az új vártípusokat átvevő főurak nagy része a királyi környezetébe és csatáinak fő résztvevőik közé tartozott. A megállapítható építkezések 1206–1226 közé tartoznak.

²² Viollet-le-Duc, E., Dictionnaire raisonné de l'architecture française . . . (Paris 1868) T. III. 135–136.

²³ A legjobb összefoglalás: Finó 1967, 185–225. Az alaprajzi példák kiválasztásához felhasználtuk a várkatalógust: L'Atlas des châteaux forts en France. (Strasbourg 1977) — ez megkönnyítette a tárgykörünk szempontjából jellegzetes várak összevetését.

11

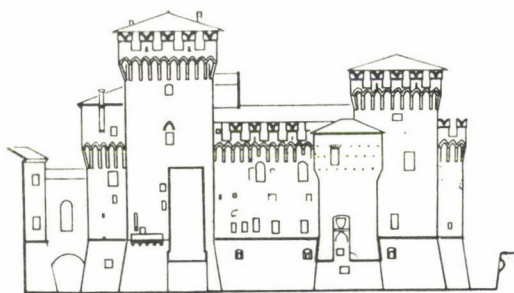

MANTOVA, IT.

1395–1406

12

0 50 m

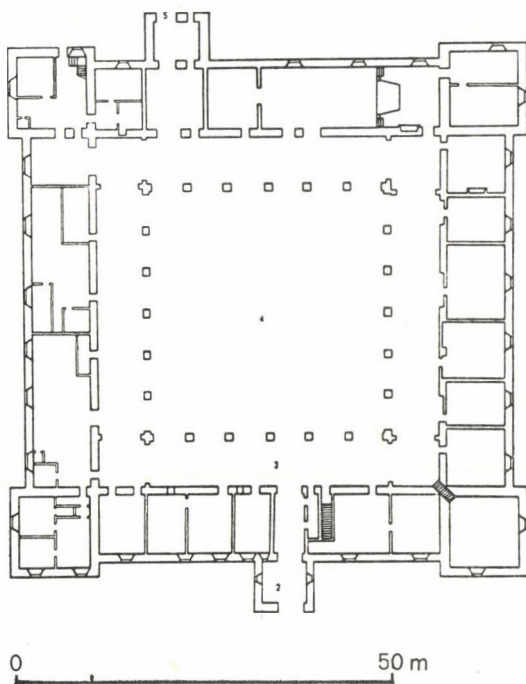
Ansicht von Süden

11–12. kép. É-italiai kastélyvárok. 11: Ferrara, 1383 (Ebhardt után). 12: Mantova, 1395–1406 (Ebhardt után)
Abb. 11–12. Norditalische Kastele. 11: Ferrara, 1383 (nach Ebhardt). 12: Mantova, 1395–1406 (nach Ebhardt)

kapuerődöt képez. (Ez a megoldás az antik városkapuknál az I. sz.-tól kedvelt, átveszi a bizánci építészet is, keleti közvetítéssel pedig Spanyolország már a 11. sz.-ban.) A szabályos alaprajz a 14–15. sz.-ban is dominál, bár nem mindig a szigorú rendszer szerint: a tornyok száma változó (1–9), az épületszárnyak elhelyezése sem

mindig szimmetrikus. A kerítőfalak ekkor már gyakran elérik a tornyok magasságát.

Bemutatandó példáink közül a legkorábbi vár *Druyes-les-Belles-Fontaines* (Yonne), dombon áll, építtetője Pierre de Courtenay, Fülöp Ágost király unokatestvére, Nevers grófja, aki a 3. keresztes hadjáratban (1189) elkísérte a királyt. A vár

13. kép. Pandino várkastélya, Lombardia, 1379—
(Perogalli után)
Abb. 13. Das Burgkastell von Pandino, Lombardien,
1379— (nach Perogalli)

építése házassága (1184) után kezdődhetett,²⁴ de véleményünk szerint már inkább keleti útját követően: erre mutat a teljesen szabályos alaprajz és a két oldalsó várfalat felező, eltérő alaprajzú torony (14. kép, a kaputorony későbbi). A keleti torony egyben a várkápolna záródása. Feltűnő megoldás a D-i oldalt egykor teljesen kitöltő palotaszárny, 1. emeletén 25 m hosszú nagyteremmel, melynek nemcsak befelé voltak nyílásai: az ikerablakok sora — 6 a nagyteremhez, 1—1 a szélső szobákhoz — a várfalban nyílik. (Ezzel a megoldással, mely a reprezentatív hatást előtérbe helyezi, inkább egyes német román kori fejedelmi fárad esetében találkozunk, pl. Trifels, Münzenberg.)

Második példánk is ehhez hasonló, kerek saroktoronyokkal és egy lakószárnyal. *Yèvre-le-Châtel* várát (Loiret) valószínűleg a 13. sz. első éveiben építtette a király stratégiai, katonai rendeltetéssel. A kutatás több olyan építési jellegzetességét emelte ki, amelyek bizánci, illetve keleti hatásról árulkodnak: ilyen pl. a tornyok alsó részének rézsús kiképzése és az összekötő várfal aljában kifalazott vakív (az aláásás hatásának kivédésére). Valamennyi saroktorony önálló védelmi egység is, falban elhelyezett lépcsőkkel, szintenként boltozott helyiségekkel, réslőrészekkel. Csak egy toronyban található kandalló. A Ny-i oldalt épületszárny töltötte ki, az emeleti termet

jól megvilágítják az itt is kifelé tekintő nagy ablakok, belül kő ülőpadokkal. A vár két bejárata 6 m magasban nyílik, csapórács védte²⁵ (15. kép).

A két vár minden rokon vonás ellenére feltűnő különbségeket mutat: *Yèvre* bár kisebb, jóval erőteljesebb, ellenállóbb, vaskos tornyai belül boltozottak.

Dourdan esetében a szabályos alaprajz kiértelt formája a bizánci sűrített faltorony-rendszert is alkalmazza: három oldalán a várfal közepén félkör alaprajzú tornyok emelkednek és így az oldalozó védelem rövid szakaszokat ellenőriz lőrésivel. A királyi parancsra 1220 körül épített vár példája annak, hogy kiemelt jelentőségű helyen már milyen korán jelentkeznek a legfejlettebb elemek. Az egyetlen bejáratot a kettős kaputorony védi. Az egyik sarkon a kerek donjon árokkal körülvéve elszigetelten állt — ez a megoldás több francia vár esetében sokáig használt. A donjon valódi lakótorony, boltozott szobákkal, földszintjén két, felvonóhidas bejárattal. A kiegészítő épületek és a kápolna övezték az udvart. A várat kívül 6 m mély árok szegélyezi²⁶ (16. kép).

A kerek saroktoronyos szabályos várak későbbi francia példái közül csak az egyik egyszerűbb megoldására hivatkozunk. *Villandrault* (Gironde) várát a bordeauxi püspök (később pápa) építteti 1305—1314 között. A bejáratnál itt is toronypár, hármas kapuval. Minden torony lábazata rézsús, első emeletüket már nagy ablak töri át. Az udvart három oldalról övezték a lakóépületek és a kápolna, a negyediken pedig árkád. A várat széles árok övezi²⁷ (17. kép).

A kerek alaprajzú tornyokkal szemben a szögletesek országszerte jóval ritkábbak és főleg a szabályos alaprajzú várak esetében alig találkozzunk velük, még kaputoronyként is kivételesek. Használatuk nyilván más irányú hatásokból származott. — Egy korábbi templárius alapítású vár átépítését a johannita lovagok a 13. sz. végén kezdik *Gréoux* (Alpes-de-Haute-Provence) esetében. A téglalap alaprajzú vár támadásnak jobban kitett oldalát egy szögletes donjon (talán a korábbi vár) és egy külső kerek torony védi, a másik két szögletes saroktorony már a várfalak síkjában áll. Belül az épületek négy oldalról simultak a várfalhoz, teljes hosszúságban. A bejáratnak nincs igazi védelme²⁸ (18. kép).

A dombon álló *Lagarde* vára (Ariège) főúri építkezés a 14. sz. elejéről. Szabályos formájú, téglalap alakú; négy szögletes saroktornya csak kissé áll a falsík elé és oldalozó védelemre már nem alkalmas. A tornyok tetején kőgyámos védőerkélyek voltak, kaputornya téglalap alaprajzú. Az újkori átépítés miatt az eredeti lakóépületek

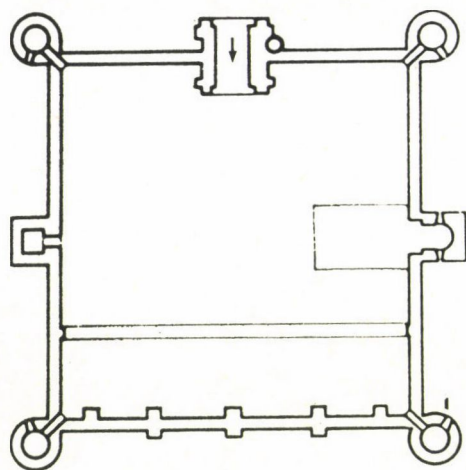
²⁵ *Finó* 1967, 435—437.

²⁶ I. m. 343—345.

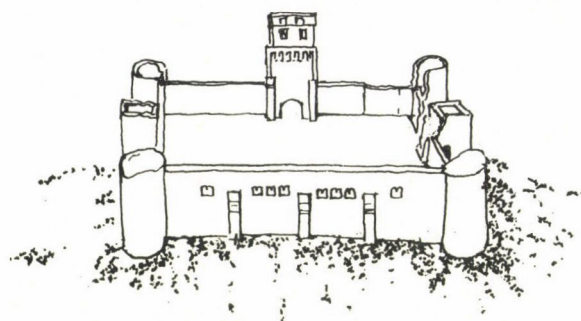
²⁷ *L'Atlas*... i. m. 336; *Viollet-le-Duc*, i. m. T. III. 140. *Finó* 1967, 425—427.

²⁸ *L'Atlas*... i. m. 60. — Az ország D-i részében áll!

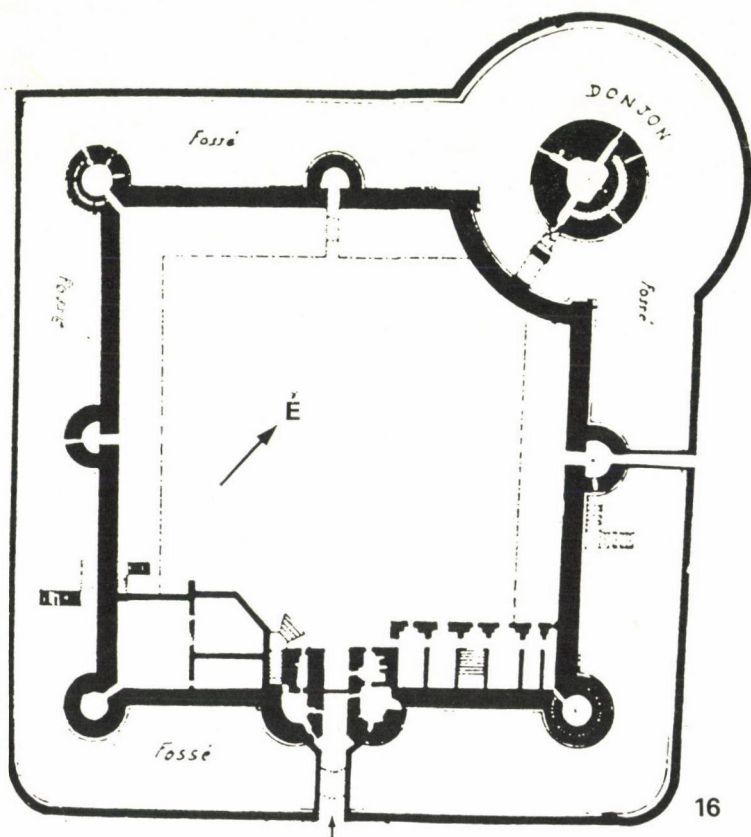
²⁴ *David-Roy*, *M. Archeologia* N° 30 (1968) 51—55. *L'Atlas*... i. m. 813, 817.

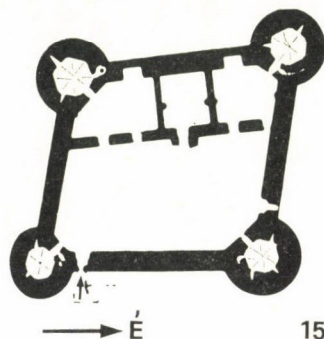
14

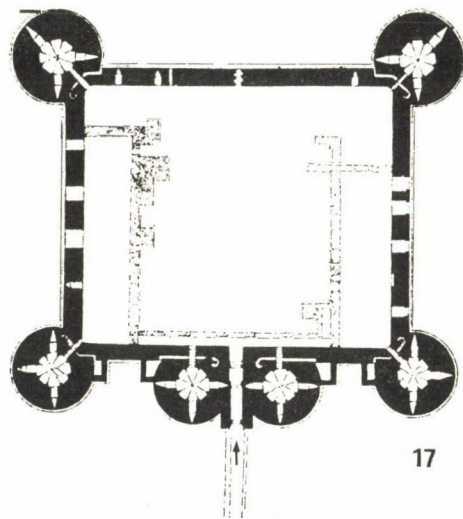
0 50 m

16

15

17

14—17. kép. Francia várak. 14: Druyes-les-Belles-Fontaine 1184— (David-Roy után). 15: Yèvre-le-Châtel, 13. sz. e. (Gébelin után). 16: Dourdan, 1220 körül (Châtelain után). 17: Villandraut, 1305—14 (Viollet-le-Duc után).
Abb. 14—17. Französische Burgen. 14: Druyes-les Belles-Fontaines, 1184— (nach David-Roy). 15: Yèvre-le-Châtel, Anfang 13. Jh. (nach Gebelin). 16: Dourdan, um 1220 (nach Châtelain). 17: Villandraut, 1305—14 (nach Viollet-le-Duc)

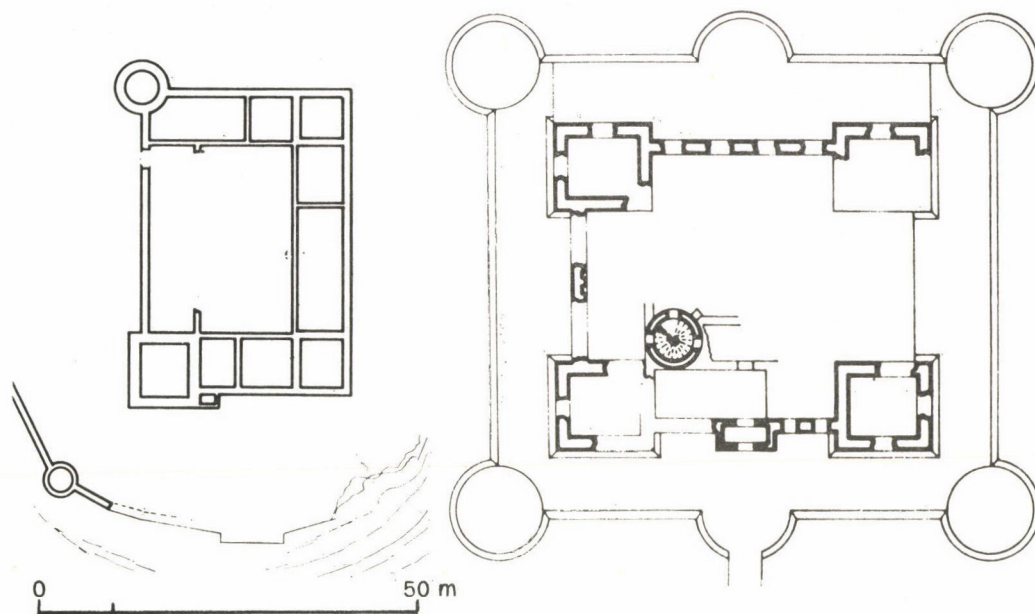
beosztása ismeretlen. Szabályos alaprajzú fal-szoros övezte²⁹ (19. kép).

*

Az emléktanyag jól mutatja, hogy a 13. sz. eleji francia királyi várak típusváltozatai több

²⁹ L'Atlas . . . i. m. 106—107.

száz éven keresztül meghatározóak az ország (s mint látni fogjuk, a külföld) számára. Megoldásukban az antik-bizánci-arab védelmi építé-szet elemeiből és rendszeréből egyeseket átvéve új típusokat hoztak létre, melyek ugyanakkor már a vár- és a lakókastély funkcióját egyesítették. A francia kutatás egyébként hangsúlyozza, hogy a helyi antik hagyomány (pl. még álló római város-

18–19. kép. Francia várak szögletes saroktoronnyal. 18: Gréoux, 13. sz. v. 19: Lagarde, 14. sz. e. (L'Atlas alapján)
Abb. 18–19. Französische Burgen mit Eckturm. 18: Gréoux, Ende 13. Jh. 19: Lagarde, Anfang 14. Jh. (nach L'Atlas)

falak) és az antik építészeti irodalom ismerete is befolyásolta az új építészet kialakulását.³⁰

A szabályos alaprajzú várak másik típuscsaládja, mely szögletes tornyokat alkalmaz – és ugyancsak bizánci-arab megoldás – alig érvényesül, akkor is már redukált formában (ami lényegétől fosztja meg), s ez inkább késői itáliai hatás eredménye lehet.

Anglia

A 3. keresztes háborúban szerzett ismeretek az angliai várépítészetben is meggyorsították a fejlődést. Tekintettel kellett már lenni az ostrom új formáira (hadigépek, falak aláásása) és a védelem aktivizálására. A fejlődés egyik iránya a hagyományos elemeket (lakótorony, belsővár) fejleszti tovább többszörös védővonal létrehozásával (külsővár), vagy az utóbbi erősítésével (oldalozó fal-tornyok). A másik út az új rendszer, a szabályos alaprajzú négyszögű vár először 1266-ban, illetve 1270 körül mutatható ki *Barnwell* (Közép-Anglia), illetve *Inverlochy* (Skócia) váránál (20–21. kép). Mindkettő a francia vártípus egyszerű, kisebb alapformáját követi fél évszázados késéssel véleményünk szerint, négy kerek saroktornyával.³¹

Az első összetettebb, már teljesen kifejlett rendszert alkalmazó szabályos vár *Caerphilly* (Wales) 1, 267–77 között épült. Itt már két egy-

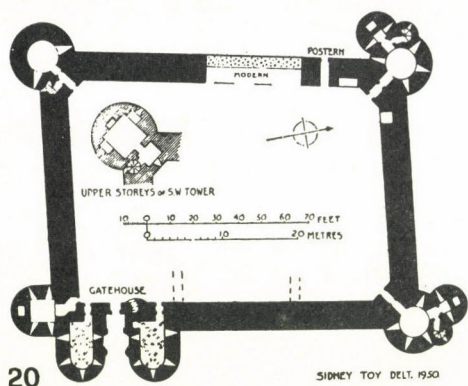
formán erős, védett kapubejárat van, ami külső segélyt, kitorést vagy menekülést egyformán jobban lehetővé tesz. (Ez a fajta biztosíték, mint láttuk, a keresztes várnál gyakori, de ott rejtve van.) A vár körül falszoros húzódik (a másfajta angol terminológia szerint „middle war, outer bailey”) és ennek is két kettőstornyos kapuja. A vízivárnak ezenkívül a bejáratok előtt még két külön külsővára is van. A lakóépület csak az udvar egyik védettebb oldalán emelkedik. Építtető a király egyik leghatalmasabb bárója, e várral védte grófságát Wales felé. E várral már az igazi új *angol várforma* jelentkezik, mely a többszörös, erősen védett kapurendszerrel tér el a franciától (22. kép).

A várépítészet angliai fénykorát I. Edwárd építkezései jelentik. Az általa megrendelt várak közül – melyek walesi hódításának biztosítékai voltak – az első szabályos alaprajzú Flint 1277-től. Az angol feldolgozások elismerik, hogy francia hatásra épült, de csak a legújabb kutatás³² bizonyította, hogy itt az 50 évvel korábbi Dourdan egyszerűsített másolata készült, ugyanúgy sarokra állított önálló lakótoronnyal. A további walesi várak is a francia rendszert követik, helyenként továbbfejlesztve. Ilyen *Harlech* (1285–91). Négy kerek saroktornya erőteljesebb, mint a francia

³² Schellart, A., In: *Liber Castellorum*. (Zutphen 1981) 76–80. Taylor, A. J., *Procudings of the Academy*. 63 (1977) 265–292. — Egyrészt az angol királyi ház és Savoyai Péter (+1268) közötti családi kapcsolat magyarázza a francia hatást, másrészt, mint Simpson, W. D., i. m. 70, kifejti, az angol király építőmestere is Savoyából érkezett, ő vezette Beaumaris várának (1296, É-Anglia) építkezését; ez is szabályos formájú. — A harmadik összevető a király franciaországi (Gascogne) uralma a század m. felében.

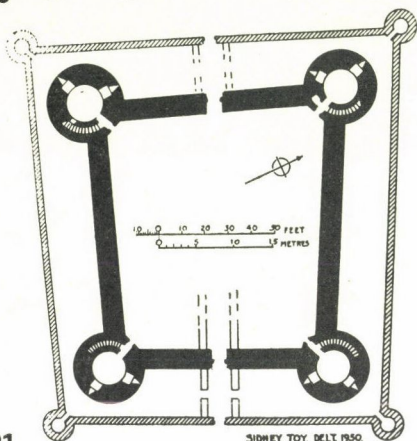
³⁰ Gébelin, F., *Les châteaux de France*. (Paris 1962) 41–44. Vitruvius és Vegetius védelmi-építészeti elveinek ismeretét feltételezi; utal arra, hogy Senlis késő római városfalának nagy része fennállt még. *Finó* 1967, 23–25.

³¹ Toy 1966. Az évszámokat és alaprajzokat is innen vettük. — Az egybevetések a francia példákkal saját felfogásunkat jelentik.

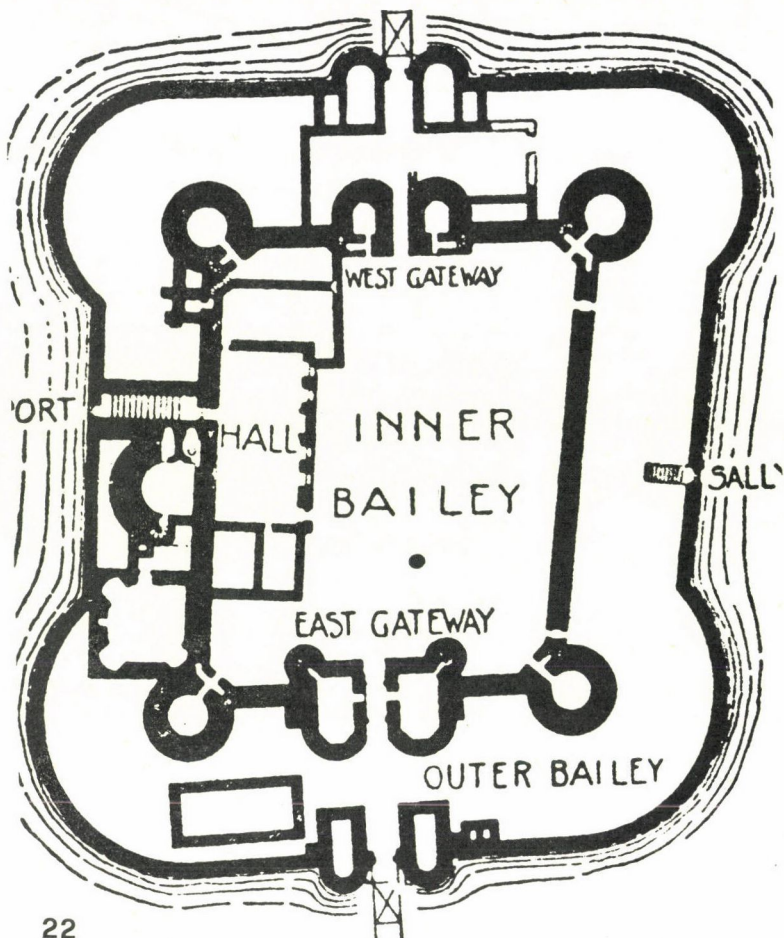
20

SIDNEY TOY DELT. 1950

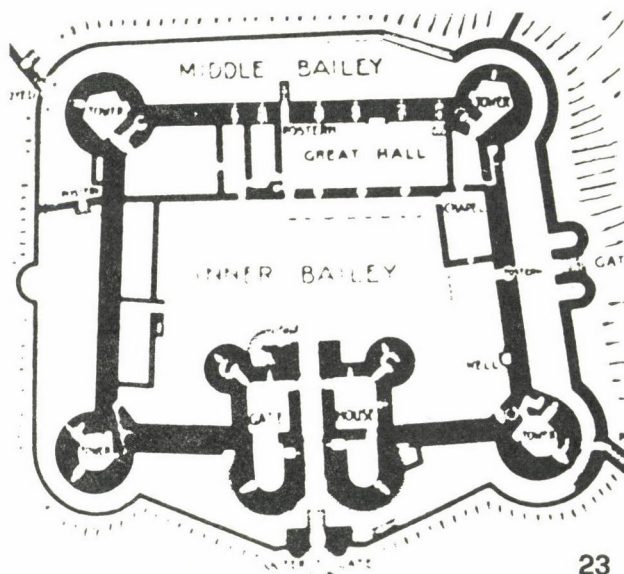

21

SIDNEY TOY DELT. 1950

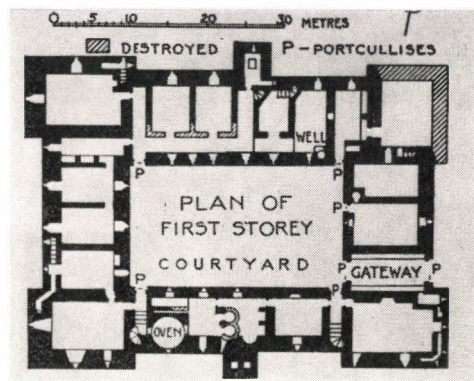
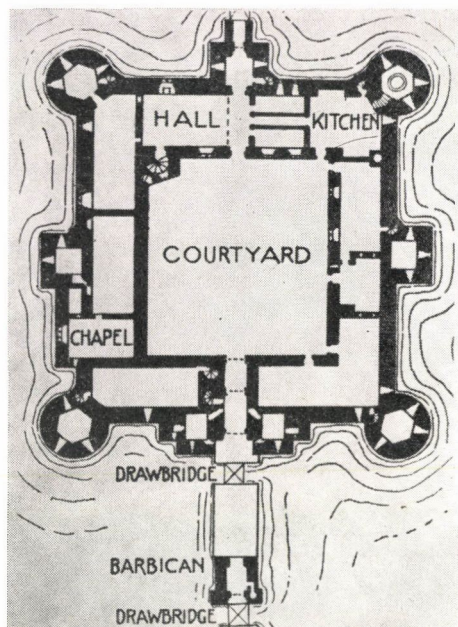
22

23

0 30m

20–23. kép. Angliai várak. 20: Barnwell, 1266. 21: Inverlochy, Skócia, 1270 körül. 22: Caerphilly, 1267–77.
23: Harlech, 1285–91 (valamennyi Toy után)
Abb. 20–23. Englische Burgen. 20: Barnwell, 1266. 21: Inverlochy, Schottland, um 1270. 22: Caerphilly, 1267–77.
23: Harlech, 1285–91 (alle nach Toy)

24–25. kép. Angliai várak szögletes tornyokkal. 24: Bodiam, 1386–90. 25: Bolton, 14. sz. v. (Toy alapján)
Abb. 24–25. Englische Burgen mit eckigen Türmen.
24: Bodiam, 1386–90. 25: Bolton, Ende 14. Jh. (nach Toy)

megoldások és falszorossal is rendelkezik; a külső árok, mivel dombra épült, nem jelentős. A belső épületek három oldalon simultak a falak mellé, többek közt két földszinti nagy teremmel. Tipikus megoldás a kettős kaputorony egybeépítése erősített kapuházzá, mely egyben a régi donjon szerepét is pótolta. (Ez az újítás³³ más angol váraknál is rendszeres, hasonló vagy később más formájú kapuerődökkel.) A kapuház 1. és 2. emeletén egy-egy kis kápolna is volt, egyébként itt a várkapitány lakását és az őrség szobáit helyezték el; a bejáratot 3 csapórács is védte³⁴ (23. kép).

A 14. sz.-i fejlődés itt is a nagyobb lakókényelem felé vezet: a nagy ablakok már áttörik a külső várfalakat, a lakóépületek teljesen körülfogják az udvart. A szabályos alaprajzú várak a század második felében már gyakran *négyszétes tornyokkal* épültek vagy ilyenek váltakoznak kerek tornyokkal. (E jellegükkel utóbbiak a Hohenstauf várépítéssel szicíliai megoldásait újítják fel.³⁵) Az egyenes várfalszakaszok hosszúságát toronnyal megfelelő utóbbi megoldást alkalmazták *Bodiam* várában (DK-Anglia), mely 1386–90 között épült. A vízivárat nem kerítik külső védművek. Konzolon kiugró védőerkélyeket csak a kaputoronyon alkalmaztak³⁶ (24. kép).

A szögletes saroktoronyú, szabályos alaprajzú vár kiérlelt formája *Bolton* (É-Anglia) esetében ennek ritka angol példája. A 14. sz. végén épült, téglalap alakú alaprajzon, u. ilyen nagy saroktoronyokkal, melyek csak kissé állanak a falsíkok elé. Bejárata sem a szokásos angol megoldású, hanem az egyik saroktorony mellett nyílik a K-i

oldalon; kívül-belül csapórács is zárja. Ugyanígy a belső udvarból nyíló ajtók is így zárhatóak és a földszinten a szobáknak csak szűk ablakaik voltak: a bejutó ellenség egy zárt udvarban találta magát. Nagyobb termek, kápolna csak az 1. és 2. emeleten vannak. Nem rendelkezett külső védművekkel³⁷ (25. kép).

A 15. sz. folyamán kerek, nyolcszögű és négyszögű tornyokat egyaránt építettek, de ezek általában kisebb alaprajzúak, a lakókastély jelleg uralkodó. A várak szerepét ismét átveszik a nagy tornyok („tower house”).

*

A francia és az angol várépítészet közvetlen hatása már a 13. sz. második felében kimutatható Svájcban, illetve Németalföldön. Jellemző az a történeti párhuzam, hogy ez esetekben is az erős központi hatalom kiépítésére törekedtek, a helyi feudális urak ellenében. Savoyai II. Péter (†1268) az egyszerűbb francia mintát követve épített négyszétes alaprajzú, sarkain kerek vagy félkörű tornyokkal erősített kis várakat 1260 körül Svájcban (Yverdon, Romont). A helyi példákat a rivális főurak is gyorsan követték (Champvent). Sajnos, e mindmáig lakott és átépített kastélyok eredeti kiképzéséről keveset tudunk, úgy tűnik, udvaruk eredetileg nem volt körülépítve. *Marschlins* esetében is csak az É-i szárny lehetett régi³⁸ (26. kép). A francia hatást az is elárulja, hogy az egyik saroktorony mindig erősebb (ha nem is oly mértékben, mint Franciaországban). Savoyai Péter

³³ Mint írtuk, az antik kettős kaputorony felélesztése a francia építészetben már korábban általános.

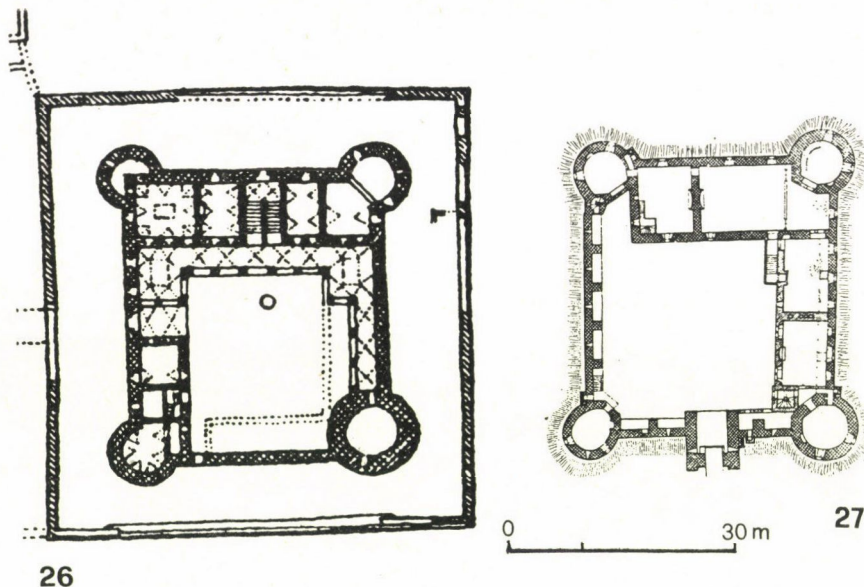
³⁴ Toy 1966, 172–173. Kiess 1961, 148–153.

³⁵ Truise 1958, 79.

³⁶ Toy 1966, 213–214.

³⁷ Uo. 211–212.

³⁸ Poeschel, E., Das Burgenbuch von Graubünden. (Zürich 1930) 166.

26

26. kép. Marschlins, Svájc, 13. sz. vége (Tuulse után)
Abb. 26. Marschlins, Schweiz, Ende 13. Jh. (nach Tuulse)
27. kép. Muiden, Hollandia, 1282 után (Tuulse után)
Abb. 27. Muiden, Holland, nach 1282 (nach Tuulse)

egyébként az angol királlyal is családi kapcsolatban állt.³⁹

É-Hollandiában V. Floris gróf építtetett kerek saroktornyos kis várakat 1282 után, angol hatásra. Kettőnek alaprajzát és periódusait ásatás tisztázta. *Medemblik* esetében a falakat felező tornyok a fejlettebb rendszert mutatják, *Muiden* (27. kép) az egyszerűbb, egyetlen lakóépülettel.⁴⁰

*

Áttekintésünkben szándékosan nem foglalkozunk az Ibéria területén végbement fejlődéssel,⁴¹ bár mind a spanyol királyságok, mind Portugália földjén a különböző castellum típusok, s köztük a szögletes saroktornyú szabályos várak talán a leggyakoribbak (É-Itáliát kivéve) egész Európában. Az itteni építészetben ugyanis az arab–mór várépítészetből a 11–12. sz.-ban átvett hagyományok érvényesültek, s ennek tudható be, hogy még hegyvárak esetében is gyakori a szabályos rendszerek alkalmazása; a szögletes, falból kiálló oldalozó tornyok építése pedig kezdettől fogva megvolt. A négyszög alaprajzú 12–14. sz.-i várak esetében azonban nem törekedtek mindig szim-

metriára: a saroktornyok elhelyezése, formája szabálytalan és az egyik gyakran nagy méretű lakótorony (ez azonban nem olyan jól kiépített, mint pl. Franciaországban). A teljesen szabályos alaprajz négy lakószárnyal csak a 15. sz. első felében mutatható ki. Az ibériai várépítészet elszigeteltsége miatt — néhány dél-francia várat kivéve — alig hatott az európaira.

A német lovagrend

A szabályos alaprajzú várak európai fejlődés-történetében a német lovagrend konventvárai sajátosan önálló csoportot képeznek. A szabályos forma Clasen⁴² szerint itt csak a második szakaszban (1260–1290) fejlődik ki, és kiérlelt formájában a század végén és 1300 után jelentkezik. Ekkor már megtalálható a 3 derékszög alakban kapcsolódó épületszárny, sőt a legfejlettebbeknél már négy. A rendi építőművészet magas fokú alkalmazása a belsőterek igényes kiképzésében látható, ebben korábbi kolostori hagyományok is közrejátszanak. A vár funkció elsősorban az egész épület külső megmagasított kubusában jelentkezik, valamint az öregtorony (Bergfrit) használatában. Ez a régi elrendezésben még szabadon áll (mint más európai váraknál), de a fejlett formáknál már a négyzetbe beolvasztva az egyik sarkon (pl. *Mewe*, 1281–1310 között, 28. kép). A legjellemzőbb különbség, mely élesen elválasztja szerintünk az európai négysaroktornyos váraktól, ebben található: a többi saroktorony (ha egyáltalán megvan) csupán *dekoratív*, mellékes jellegű. Négy

³⁹ Bár az irodalomban az angol kapcsolatot hangsúlyozzák, kétségtelen, hogy a közeli francia építészet hatott: *Schellart, A.*, uo. — *Kiess 1961*, 273. — Az ellenkező álláspont: *Ganz, P.*, *Geschichte der Kunst in der Schweiz*. (Basel 1960) 173. *Tuulse 1958*, 100, tévesen a Hohenstauf építészet hatásának tulajdonítja.

⁴⁰ *Renaud, I. G.*, *Berichten van de Rijksdienst voor het O. B.* 8 (1957/58) 159–171. A gróf leánya Edvard fiának volt jegyese: *Schellart, A.*, uo.

⁴¹ Az összehasonlításhoz l.: *Ebhardt, B.* *Der Wehrbau Europas im Mittelalter*. Bd. 2 Teil 1 (Stollhamm 1958); *Layna Serrano, F.*, *Castillos de Guadaluja*. (Madrid 1962)

⁴² *Clasen, K. H.*, *Die mittelalterliche Kunst im Gebiete des Deutschordensstaates Preussen*. I. (Königsberg; 1927)

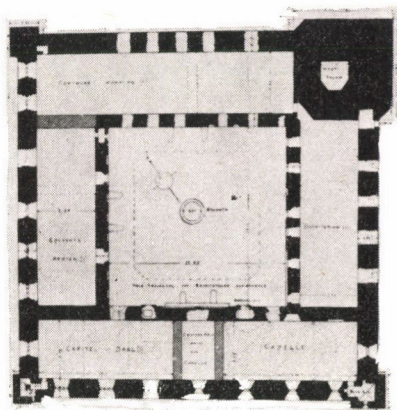
saroktorony csak egyszer jelentkezik (Schwetz, kerek tornyok) és csak a 14. sz.-ban. Az irodalomban gyakori analógiás szerepüket ezért nem fogadjuk el.

Közép-Európa

Az Alpoktól É-ra, Nyugattól Keletig a várépítészet fejlődése sok tekintetben saját utakon járt. Bár az új megoldásoknak azonos kényszerítő okai voltak és számos vártípus elterjedése nemzetközinek mondható (motte, lakótorony, palota-vár stb.), itt a leggyakrabban használt formák a terephez alkalmazkodó kerítőfal és az ehhez épített épületek és védművek laza összességének változataiból állanak. A 12–13. sz.-ban védelmi okokból egyre inkább a minél magasabb fekvést választva a szabályozott formák építésének lehetősége is korlátozott. Ráadásul a Délen és Nyugaton újra szerephez jutó oldalazó tornyok építése is jóval ritkább (kivéve a városfalakat⁴³), főleg Közép-Európában.⁴⁴ Azt nem mondhatjuk, hogy a kereszt-háborúk tapasztalatai itt nyomtalanul múltak volna el: az antik-keleti kettőstornyos kapu bevezetése a 13. sz.-i városfalakon, majd 13–14. sz.-i várakban az alsó Rajna-vidéken erre vezethető vissza.⁴⁵ A várakban kedvelt rusztikás falazás, púposkváder alkalmazás is keleti indíttatású.⁴⁶

A várépítészet elveinek másfajta felfogása lehetővé tette, hogy ugyanaz a vár eredeti magját megtartva a több száz éves fejlődés során tovább bővítve alakulhat át az újabb igények szerint — ez az additív módszer teljes ellentétben áll az ideális elképzelésből fakadó szimmetrikus kompozíció változtathatatlanságával. Az igazi „gótikus várak” ilyen környezetben a szabályos négysaroktoronyos vár kivételességével tűnik ki. A holland és svájci szórványok szoros összeköttetésekkel, valószínűleg építómester átvétellel magyarázhatóak. Elszigetelt a feltűnése a pfalzi Neu-Leiningen városi váraként 1240 körül (kissé trapéz alak, kerek saroktoronyok, egy lakószárny).⁴⁷

A négysaroktoronyos castellum típus közép-európai feltűnésének korai példái az újabb kutatás szerint az utolsó osztrák Babenberg hercegek országából sugároztak szét.⁴⁸ E hercegek a kereszt-hadjáratok résztvevői. V. Lipót (1174–94) a

28. kép. Mewe, német lovagrendi vár, 1281–1310 (Clasen után)

Abb. 28. Mewe, Burg des Deutschen Ritterordens, 1281–1310 (nach Clasen)

3.-ban (1189–) a szárazföldi úton Bizáncon keresztül, VI. Lipót a 4.-ben (1217–) a tengeri úton Ciprus érintésével jutott az akkor már összezsugorodott Jeruzsálemi Királyságba. V. Lipót herceg 1194-ben határozta el újonnan megnagyobbított tartománya K-i határa biztosítására *Wiener Neustadt* városának megalapítását. A város egyben az új fontos velencei kereskedelmi út ellenőrzője. A szabályos négyszög alaprajzú város, fallal övezve már a herceg halála után, fia VI. Lipót (1195–1230) alatt épült ki, négy világtáj felé nyíló négy főútjával, a központban fejedelmi palotával. Csak fia, II. Frigyes (szül. 1211) alatt kezdhették meg a második lakóhely és egyben vár építését a város DK-i sarkában, egy ez időben itt még szokatlan új alaprajzi formában.⁴⁹ A városi vár a későbbi átépítések miatt elvesztette formáját, a 13. sz.-i rendszere csak fő vonásaiban rekonstruált: négy szögletes saroktorony egy hatalmas négyszetben a városfalra támaszkodva⁵⁰ (29. kép).

A négysaroktoronyos városi vár alkalmazása további alsó-ausztriai példákkal követhető. Közülük elsősorban a *bécsi Burg*gal kell foglalkoznunk, miután ennek középkori alaprajza valamivel jobban rekonstruálható.

⁴³ Holl, I., Feuerwaffen und Stadtmauern. Acta ArchHung 33 (1981) 201–243.

⁴⁴ Így Tirolban csak a 15. sz. végétől lesz általános a faltornyok használata; Hessenben nagyon ritkák a várakban, itt is a tűzfegyverek miatt terjednek el. Weingartner, J., Tiroler Burgen. (Wien 1962) 33. Happel, E., Die Burgen im oberen Hessen. (Marburg 1905) 146.

⁴⁵ Tuulse 1958, 90. — Ezzel szemben a helyi antik örökség hatását látja: Bornheim g. Schilling, W., Rheinische Höhenburgen. (Neuss 1964) I. 116: Trier, Porta Nigra. Uí. a középkori várkapuk felsorolása.

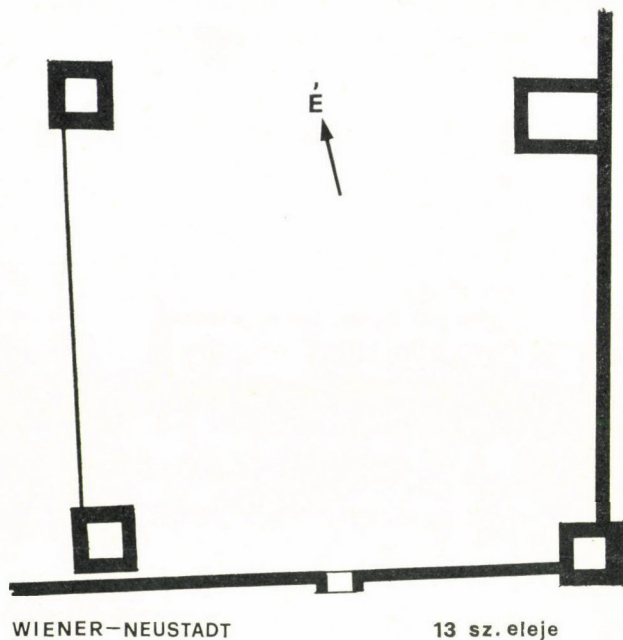
⁴⁶ Bornheim g. Schilling, W., i. m. 231–232, számos Rajna-vidéki példával a 12–14. sz.-ból. Fedden, R., i. m. 43.

⁴⁷ Clasen, H. K., Reallexikon z. D. K. Bd. 2. 167.

⁴⁸ 1000 Jahre Babenberger in Österreich. (Wien 1976), Gerhartl, G., 321–326; Seebach, G., 468–469.

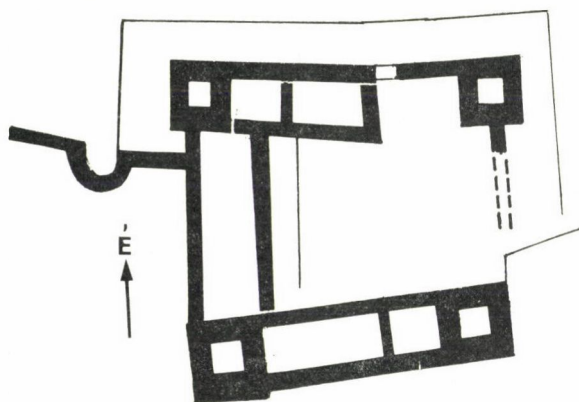
⁴⁹ VI. Lipót 1212-ben délfancia hadjáratban vett részt, majd Spanyolországban küzdött; ő és fia is Bizánból nősültek. Mindez hozzájárulhatott nyitottabb szemléletükhöz. 1000 Jahre . . . 124. — A magyar–francia–bizánci kapcsolatokról 1220 körül (II. Endre felesége Robert Courtenay nővére): Gerevich L., Villard de Honne-court Magyarországon. MűE 20 (1971) 82–84. — A Magyarországra 1247-ben az ország Ny-i határa védelmére behívott 50 johannita lovag hatását védelmi építésztünk fejlődésére, sajnos, mindmáig nem tudjuk bizonyítani.

⁵⁰ Építése kezdésének ideje bizonytalan. Az 1945-ös rombolás utáni épületvizsgálat során A. Klaar tisztázta 3 torony 13. sz.-i maradványait. A 15–16. sz.-i kiépítés megnagyobbította. Zykan, J., Die Burg in Wiener-Neustadt . . . Österreichische Z. f. K. u. Denkmalpflege 5 (1951) 120–123.

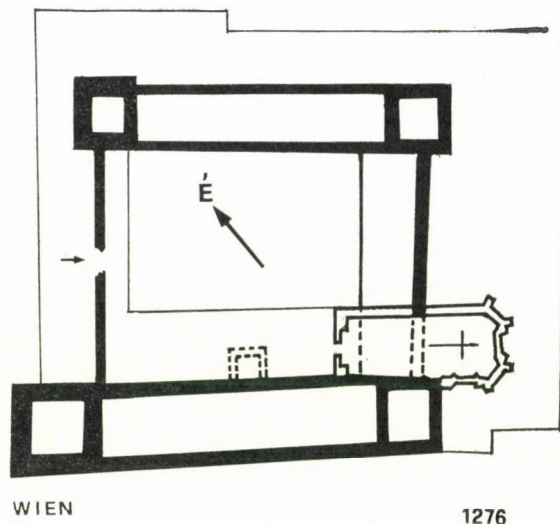
29

0 50 m

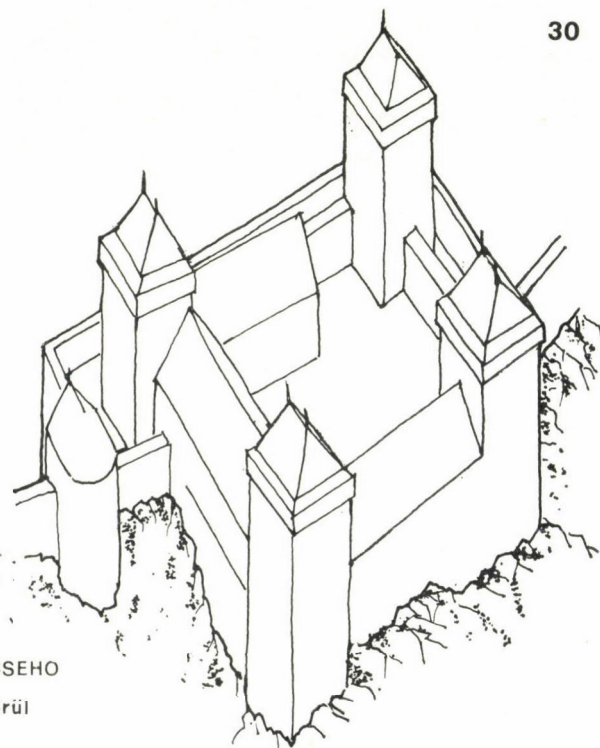
31

KADAN, CSEHO
1250 körül

1276

30

29—31. kép. Közép-európai saroktoronyos várak. (29: Klaar után, 30: szerző rekonstrukciója, 31: Durdík után)
Abb. 29—31. Mitteleuropäische Burgen mit Eckturm. (29: nach Klaar, 30: Rekonstruktion vom Verfasser, 31: nach Durdík)

A máig használt, átépített és bővített épületekből álló együttes középkori alaprajza csak nagy vonásokban deríthető fel a 16. sz.-i vázlatos ábrázolások segítségével. M. Dreger⁵¹ részletes elemzése szerint megállapítható, hogy négyzetes elrendezésű volt, négy saroktoronnyal és három épületszárnyal, a negyedik oldal közepén volt a bejárat kis kaputoronnyal és a várfal tetején folyosóval. Az 1458. évi felosztási szerződésben már szerepel a kápolna is a DK-i szárnyban és már kiépült a negyedik szárny az ÉNy-i oldalon, de csak alárendelt szereppel. A felosztás felsorolásából tudható, hogy DK-i szárnyban kamrák,

fűthető szobák és a kápolna található, az ÉK-i és DK-i szárny egy emeletes, a DNy-i viszont két emeletes; az utóbbiban a „Tanzhaus”, tehát ez volt a palota.

Meldemann 1530. évi fametszetét, Bonifaz Wolmuet 1547 előtt készített városalaprajzát és az 1724-es átépítési tervet vetettem össze a 19. sz.-i császári palota alaprajzával, hogy a középkori vár méretei, alaprajzi rendszere fő vonásaiban kirajzolható legyen. Feltételezhetjük ugyanis, hogy az 1724. évi J. L. Hildebrand-féle terv nagymértékben számolt — a kor szokásai szerint —

⁵¹ Dreger, M., Baugeschichte der K. K. Hofburg. Österreichische Kunsttopographie. Bd. 14 (Wien 1914).

még használható fő falakkal és alaprajzának szabálytalanságai is ebből erednek, a középkori állapot tehát ebből még kihámozható. A 19. sz.-i alaprajzba átvetítve előttünk áll a késő középkori rendszer, az ÉNy-i szárnyat, mint legkésőbbit már lehagyva (30. kép).⁵²

Ha a bécsi vár 13. sz.-i elrendezésére akarunk visszakövetkeztetni, úgy meg kell állapítani, hogy biztos támpontjaink nincsenek: hisz a 4 torony egyidejűsége vitatott (a Ny-i nagy tornyot új toronynak, „newen turne” is nevezték a 14. sz.-ban; a 13. sz.-i kápolna helye ismeretlen, de nyitott kérdés a három épületszárny egymást követő sorrendje vagy egyidejűsége is. Kutatási szempontunkat tekintve azonban döntő, hogy: 1. a városfal vonalára épült, 2. négyszögű elrendezésben, sarkain négyzetes tornyokkal, 3. a tornyok egy kivételével csak kismértékben állanak a falsík elé. Az elrendezés lehetőséget nyújt mind a 4 oldal későbbi beépítésére, de a nagy kápolna (és előcsarnokai) nem illeszkedtek az elvi rendszerhez (ez egyébként is már a negyedik kápolnaalapítás 1447-ből). A külső DNY-i épületszárny, tehát a palota udvari falsíkjából a Wolmuet alaprajzon négyzetes alak ugrik ki, oldalt lépcsővel: ez tehát egy kis bejárati torony.⁵³

A bécsi vár építésének megkezdéséről az irodalomban eltérő véleményeket találunk. Az újabb cikkek a 13. sz. m. negyedére teszik, vagy még VI. Lipót uralkodásához kötik,⁵⁴ az általános városfejlődési adatokból visszakövetkeztetve. Dreger azonban, aki a kérdéssel a legalaposabban foglalkozott, a források alapján az új város-erődítési munkákat már II. Ottokár személyéhez köti (1250-től uralkodott örökösként Ausztrián) és a vár építését is az időnként itt székelő uralkodó művének tartja 1276-tól.⁵⁵ A király, akinek 1260-ban Stájerország is kezére jut, egyre inkább déli tartományait és Bécsét érezhette hatalma kulcsának, s nemcsak a várost kellett erődítenie, de a várost biztosító várra is szüksége volt az ingadozó polgárok ellen. A vár azonban csak 2 évig volt kezén, kiépítését már I. Albert, majd IV. Rudolf folytatta (kápolna alapítások).

A bécsi vár analógiáit keresve az osztrák kutatás régtől fogva hivatkozik számos alsó-ausztriai határvárra. Ezekben valóban közös az, hogy városi várak, négyszög alakban épültek (Klaar: „Vierkantburgen” — Horn, Gmünd, Laa a. d. T., Bruck a. d. L. stb.).⁵⁶ Egy részüknél azonban sohasem volt 4 torony, mások alaprajza szabály-

talán. Általában sem építéstörténetük, sem középkori alaprajzuk nem ismert. Talán Ebenfurth (NÖ) vára jöhet számításba: 1643. évi leírása 4 tornyot, négyszögletes udvart, három oldalról régimódi szobákat említ; a 13. sz. végén engedélyezték újrafelépítését.⁵⁷ Az ugyancsak analógiaként használt Pottendorf⁵⁸ (NÖ) vízivárának csak 3 tornya ismert, púposkváderekből rakott, kettő között magas gyilokjárós homlokfallal — ez inkább másfajta rendszer lehetett.

Már az eddigiekből is kitűnhet, hogy számunkra a bécsűjhelyi példa több tekintetben is fontos kiindulópont. Hisz a 12. sz. végén és a 13. sz.-ban Alsó-Ausztria, Stájerország és Karintia területén számos új várost, mezővárost alapítanak.⁵⁹ Ezeknél közös a település szabályozott alaprajza (egyeseknél csak kisebb mértékben) négyszög-téglalap alakban, áttekinthető utcarendszerrel.⁶⁰ A városfalak sarkába városi vár épül, egyes esetekben más sarkok erősítésére kolostor. E városi várak között az egyszerű négyszög forma gyakori: ez illeszkedik a legjobban a városfal derékszögű rendszeréhez, de az igazi négy saroktornyos megoldás ritka lehetett. A fejedelmi, grófi, püspöki alapítások sorában néhány esetben az itteni uralmát megerősíteni kívánó cseh király is feltűnik: 1263-ban II. Ottokár alapítása Bruck. a. d. Mur (Stájero.), itt a város sarka a hegyen álló várhoz csatlakozik; Leoben 1265-től, itt csak a városfalak saroktornyai jelentősek, ezeket adományozza tovább; Marchegg⁶¹ 1268-ban létesül, ÉK-i sarkában várral.⁶²

Ismerünk azonban II. Ottokár csehországi városi várai között is olyat, amely ismét a négy saroktornyos castellum megvalósítása. *Kadan* városát a király 1261 előtt alapította, a városi vár 13. sz.-i alaprajzát ásatás derítette föl. E szerint a városfal vonalából előreugróan, négyzet alakban (kb. 48 × 50 m) épült, négy saroktoronnyal és egy D-i palotaszárnyal (a többi épületszárny már ez után készült).⁶³ Jellegzetesnek tekinthető hogy a

⁵⁶ Klaar, A. Österreichische Z. f. K. u. D. (1962) 96, szerint mindezek a 13. sz.-ban épültek. Valójában korábbi és későbbi vár is van köztük.

⁵⁷ Dreger, M. i. m. 78. Klaar és Seebach a század elejére teszik.

⁵⁸ Dreger, M. i. m. 75–78.

⁵⁹ Gutkas, K., in: Die Gotik in Niederösterreich. (Wien 1963) és Klaar, A., ugyane kötetben. — Baravalle, R., Burgen und Schlösser der Steiermark. (Graz 1961) 39, 384. Lechner, K., Handbuch der hist. Städten Österreichs. Bd. 1 (Stuttgart 1970).

⁶⁰ Klaar megkülönbözteti a korábbi „Burgstadt” és a későbbi „Kolonialstadt” formát. — Vár és város kapcsolatairól: Kubinyi, A., Acta ArchHung 33 (1981) 161–178.; J. Holl, ArchÉrt 1986.

⁶¹ Schwarz, M., Die Baukunst in Österreich zur Regierungszeit Ottokars... Jb. f. Landeskunde von Niederösterreich N. F. 44/45 (1979) 453–467.

⁶² A vár eredeti alaprajza ismeretlen.

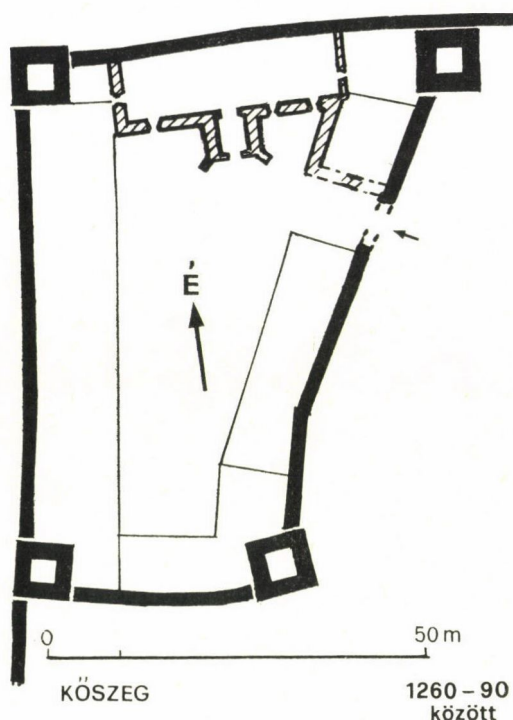
⁶³ Durdik, T. — Lehecková, E., AR 29 (1977) 281–292. Durdik, T., Archaeologia Historica 3 (1978) 46. A király más csehországi városi várai közül csak Chrudim alaprajzát sikerült megismerni: ez már csökevényes formában alkalmazza a castellum típus elemeit: Durdik, T., Archaeologia Historica 6 (1981) 107–115.

⁵² Az ábrázolások megtalálhatók a Kunsttopographie 14. kötetében. — Úgy véljük, rekonstrukciónk pontosabb, mint Klaar, A., Die mittelalterliche Hofburg. Österreichische Z. f. K. u. D. (1962) 94–97. A kápolna sem tartozhat az eredeti rendszerbe.

⁵³ Dreger, M., i. m. Abb. 81–82.

⁵⁴ Klaar, A., i. m., Seebach, G. i. m. 469.

⁵⁵ Dreger, M. i. m. 6–7. „1276: Item secunda urbs Wienne apud portam Pybronis constructur.” Continuatio Vindobonensis. — Az adatot az is megerősíti véleményem szerint, hogy valamennyi kápolnaalapítás Ottokár után történik, az első 1278–96 között.

32. kép. Kőszeg vára 1260–90 között (a szerző rekonstrukciója)

Abb. 32. Die Burg von Kőszeg zwischen 1260–90 (Rekonstruktion vom Verfasser)

szögletes saroktoronyok majdnem teljesen a falsíkok vonalában állanak, vagy csak 1–1 sarkukkal állanak előbbre (31. kép).

A négysaroktornyos castellum közép-európai elterjedésének negyedik példája Kőszeg vára. Építéstörténetének fő szakaszait és eredeti formáját az 1960–62 között végzett ásatás segítségével ismerhettük meg.⁶⁴ E szerint még a 13. sz. m. felében (valószínűleg az 1260–70 körüli háborús évtizedek során) építtette városi váraként Kőszegi Henrik bán. Az első szakaszban csak a 4 saroktorony és az összekötő falak épültek ki, a városfallal egy időben, mintegy 53×72 m-es trapéz alakú területet leválasztva a város ÉNy-i sarkából. (Ekkor a külső várfal még ugyanúgy pártázatos kiképzésű, mint a városfal; valószínűleg fából készült ideiglenes épületekkel elégedtek meg a vár befelé néző oldala mellett az első években.) A várnégyszög létesítését azonban rövidesen követte az É-i palota felépítése 30 m-es hosszban, udvari homlokzatán az ötödik toronnyal. E palota tulajdonosa már Iván gróf lehetett, aki örökségként a várat 1279-ben kapta kézhez és lakóhelyéül is

kiszemelhetette. A jó védhetőség érdekében a lakóépület földszintjén az udvar felé csak rés alakú világítónyílások voltak, bejárata csak a tornyon keresztül vagy kerülő úton az ÉK-i belső udvaron keresztül nyílt; a földszintnek gazdasági és konyha rendeltetése lehetett. A reprezentatív palota és a fűthető lakókamrák az emeleten helyezkedtek el. A további három épületszárny csak ezt követően, fokozatosan épült ki, a várat övező falszorosok is későbbiek (32. kép).

A kőszegi vár a négysaroktornyos castellum első magyarországi példája, létesítése azonos indítékokra vezethető vissza, mint Bécsújhely és Kadan esetében (illetve más ausztriai alapított városoknál): a feudális territoriális hatalom biztosítása újonnan alapított várossal,⁶⁵ mely fallal kerítve és várral erősítve gazdasági és katonai vonatkozásban egyaránt támaszpontja a legerősebb oligarcha családnak.

Típusában a várat szoros kapcsolat fűzi mind a bécsi, mind a cseh példához: 1. tornyai egy kivételével nem állanak a falsík előtt, 2. udvara nem volt körülépítve, 3. palotaszárnyának homlokzati kaputornya van (Bécs), 4. eredetileg nem volt nagyobb kápolnája, 5. a városfalhoz kapcsolódik. Elhelyezése a szabályos városalaprajz tervezésével⁶⁶ egyidejű – ebben közelebbről kapcsolódik a szabályos bécsújhelyi előképhez. — A kőszegi vár és közép-európai társai jellegzetes politikai és kulturális összetevők eredményei. Az egyik kiindulópont a nagy városalapítási hullám, mely eljut a tervezett, szabályozott formákhoz; a másik a városi vár létesítésének hatalmi követelménye és hozzáigazítása a tervezett sémához; a harmadik a bizánci-keleti várformák egyik típusának megismerése és (leegyszerűsített formájának) alkalmazása. A század elején megépülő bécsújhelyi példa – ez lehetett talán a legszabályosabb (esetleg további alsó-ausztriai kisugárzásaival) kelthette fel II. Ottokár király figyelmét és ösztönözte hasonló építkezésekre. A nyugati országrészt birtokló Kőszegi család Ottokárral hol szövetséges (1271), hol ellenséges viszonyban, de tevékenységet jól ismerve új építkezése során az ekkor terjedő castellum típust másolja, mint legkorszerűbb városi várformát. Nem tekinthetjük véletlennek azt sem, hogy ez a közép-európai csoport egészen más megoldású, mint a nyugati szabályos alaprajzú saroktornyos várak, melyek az azonos gyökerek ellenére más fejlődési utat követve sokkal korszerűbbek; a közép-európai csoport a legegyszerűbb bizánci sémát követi, úgy mint a korai apuliai (1233).

⁶⁴ Az általunk kidolgozott és régészetileg bizonyítható építéstörténet a legkésőbbi (16. sz.–) periódusoktól eltekintve teljesen más, mint a műemléki kutatás által közreadott. Utóbbi csak az újonnan feltárt É-i szárny létezését (nem pedig kronológiáját) vette át az ásatás eredményeiből: Gergelyffy A., – Sedlmayr J., A kőszegi Jürisich-vár. (Bp. 1964) – Az ásatás feldolgozása folyamatban. A 13. sz.-ot érme, kerámia keltezi.

⁶⁵ Planitz, H., Die deutsche Stadt im Mittelalter. (Weimar 1975⁴) 168–178. Lavedan, P. – Hugueney, J., L'urbanisme au Moyen Age. (Genève 1974).

⁶⁶ Csak a további ásatás derítheti fel, hogy az „alapítást” megelőzte-e egy korábbi településmag. A város kis mérete azt bizonyítja, hogy csak kisszámú lakossal számoltak.

A 14–15. századi szabályos alaprajzú váraink már kezdetől érdekelték a kutatást. Egyes várak építéstörténetének felderíthetlensége, eredeti formájuk bizonytalansága miatt (Pozsony, Gyula, Várpalota) az egész csoport fejlődéstörténete homályos volt, illetve nem ide tartozó típusokkal keveredett.⁶⁷ Az újabb régészeti kutatás eredményeként már nyilvánvaló, hogy több nem ebbe a csoportba tartozik (Pozsony palotából, majd lakótoronyból fejlődött, Gyula, Kisvárdra másfajta alaprajzú) de a maradék sem ereszthető a csehországi „kéttornyos palota-típus” 1357-től nyomom követhető példáinak „azonos alkotási elvéből”.⁶⁸ A leszármazás szempontjából már régen említett olasz,⁶⁹ mediterrán⁷⁰ mintaképek hatásával számolhatunk, bár mint példáinkból is látható, jelentős különbségek is vannak.

A négysaroktornyos vár kifejezett formájának első hazai jelentkezése egyben a legnagyobb szabású is: Nagy Lajos a korábbi várat leromboltatva építteti ki *Diósgyőrt*, téglalap alaprajzban; az erőteljes vastagságú külső falakkal zárt tömbbé formált várban mind a négy oldalon épületszárnyakkal. A négy torony teljesen a falsíkokba simul, csak felső emeleteik jelentkeztek torony formában, kőgyámos erkélyfolyosókkal (33. kép).

A király másik új építkezése *Zólyom* (Zvolen, Szlov.) várkastélya; ez is téglalap alaprajzú. Diósgyőrnél valamivel nagyobb, itt is teljesen zárt tömbként jelentkezik, amit fokoz, hogy már csak két toronnyal épült. Alaprajzi beosztása ennek ellenére sem zavart, sőt még kielégőbb, mint Diósgyőrnél. A bejárat ülőfülkés folyosója például, mely Diósgyőrről régi védelmi szempontok szerint az egyik torony mellett nyílik, itt a középtengelybe került, ami úgy a homlokzat, mint az udvar szimmetriájának hatását emeli. Közös mindkét esetben az egyik épületszárny

⁶⁷ Gerő L., Magyarországi várépítéset. (Bp. 1955) 216–234, „szabályos belső tornyos vár” csoportja. *Menclová, D.*, Közép-európai XIV. és XV. századi szabályos alaprajzú várpaloták. MűÉ 7 (1958) 81–103.

⁶⁸ *Menclová, D.*, i. m. 96. Így a cseh példák után sorakoztatott Gesztés ezeknél korábbi, a 14. sz. e. felébe tartozik: *G. Sándor M.*, FA 16 (1964) 163–179; ugyanakkor faragott részletei a királyi várak cseh–magyar kőfaragó stílusába sorolhatóak.

⁶⁹ *Szendrei J.*, A diósgyőri vár története. (Bp. 1927) francia- és olaszországi előképeket említ; *Dercsényi D.*, Nagy Lajos kora (Bp. é. n.) 98, a király olaszországi útjaira hívja fel a figyelmet. Legújabbban „délfancia–északolasz határterületről... avignoni közvetítéssel” magyarázza eredetét *Balogh J.*, MűÉ 30 (1981) 144. — Az általunk bemutatott itáliai Celano két védőerkély-sorával közelebb áll, árkádsora azonban jóval fejlettebb.

⁷⁰ *Gerevich L.*, In: *Balogh J.* — *Dercsényi D.*, A magyarországi művészet a honfoglalástól a XIX. századig. (Bp. 1964³) 158. *Czeplédy I.*, In: Művészet I. Lajos király korában. Szerk. Marosi E. — Tóth M. — Varga L. (Bp. 1982) 234–240. *Ua.*, A diósgyőri vár. (Bp. 1971), itt a régi irodalom. — *Ebhardt, B.* i. m. Bd. 2. Teil 2, 521, apuliai hatásra gondolt.

árkádos nyitása az udvar felé, valamint a kápolna szentélyének a tömbből kiugró sokszögű záródása.⁷¹ — A várkápolnának ilyen hangsúlyos kezelése aránylag ritka a szabályos alaprajzú rendszereknél, de régebben egyes francia, illetve angol váraknál már megtalálható (ott azonban külső kiképzésük egy toronyba olvad) — végső soron pedig keresztos várnál is alkalmazták (pl. 2, 4. kép). Zólyom esetében a kifelé néző ablakok sora és az emelet lezárása is a homlokzatok egységes zárt hatását, horizontális tagolását jelentette, amivel inkább az itáliai lakókastélyos jelleget utánozta (34. kép).

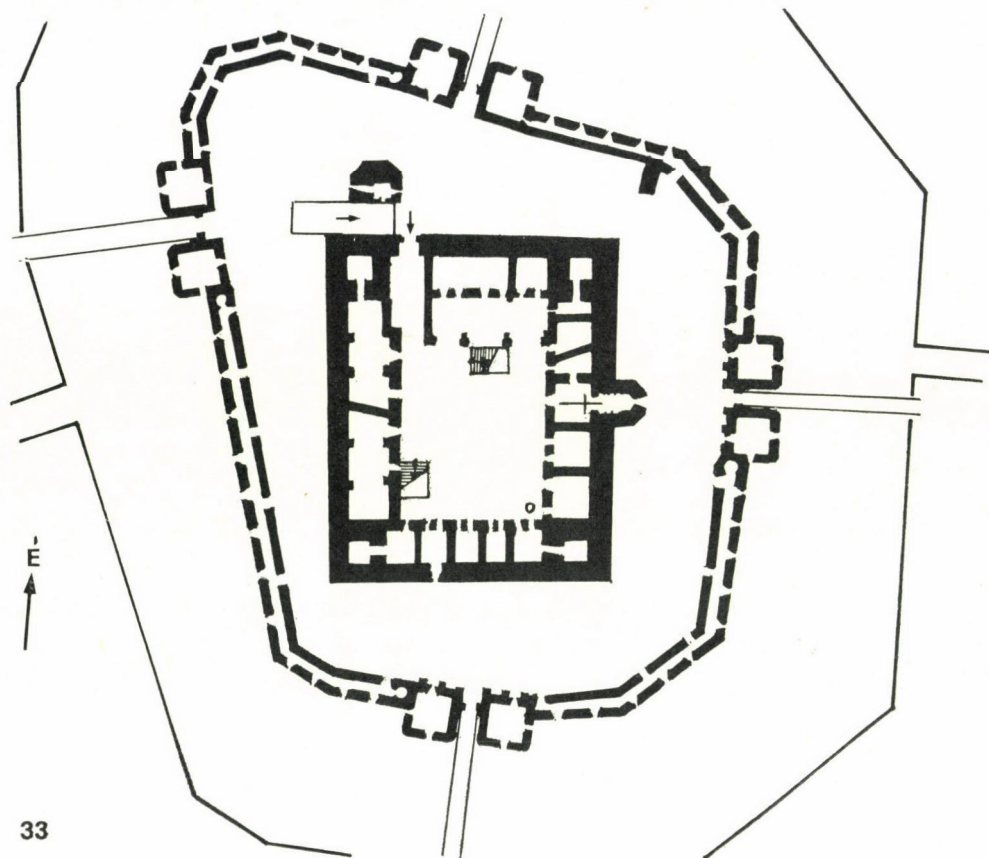
Amíg Zólyom külső védművei inkább csak később épülnek ki, a diósgyőri esetében a várfunkció hangsúlyozását nagyarányú külső védművei és széles vízesárka is mutatja. A szimmetrikus szerkesztési elvnek megfelelően (bár a terepviszonyokkal számolva, kissé eltorzítva) mind a négy oldal felé nyílt egy-egy kapu a külső várfalból, kettős, a falsíkból kiugró tornyokkal védve. Ez a megoldás mind a hazai, mind a közép-európai összehasonlításban is kivételes, és azokat a fejlett védelmi elveket követi, amelyeket csak a legjelentősebb nyugati királyi váraknál alkalmaztak.

A négysaroktornyos vár következő hazai példája *Kismarton* (Eisenstadt, Burgenland). A település városi fejlődése a 14. sz.-ra esik, a városfalat a Kanizsaiak 1371-ben emeltetik, és ez években készülhetett el a város ÉNy-i sarkában várak is (35. kép).⁷² A 17. sz.-i átépítések teljesen eltüntették ennek falait, csak a pontos felmérés rajzolja ki a ma is jelentkező maradványokat. E szerint az eddigi példák közül az egyik legszabályosabb megoldású volt, négyzet alakban, tornyait a falsíkokból kissé kiugratva. Létesítésében nem annyira a diósgyőri, korban hozzá közelálló vár hatásának érvényesülését látjuk, mint inkább a környék korábbi példáit, a városba költöző udvartartás gyakorlatiasabb szempontjait, de ugyanakkor másfajta stratégiai indítékát (városfalhoz kapcsolt vár). A Hufnagel-féle városképmetszet bizonyossága szerint a város felé álló DK-i torony volt a legerősebb, ami a bécsi és köszegi példák hatását mutatja (kapuoldal védelme).

A saroktornyos castellum-típus divatja tovább követhető. A 15. sz. elején (az építkezés pontosabb idejét nem ismerjük) Zsigmond király egy régebbi palota helyén építteti fel *Tata* várát, a tóparton. A várkastély négyzet alakban épült, de az anjoukori példáktól eltérően csak 3 épületszárnyal. Egyezik viszont a királyi várakkal a kápolna elhelyezésében: ez a K-i szárny közepére került, kiálló szentéllyel. Az emeleti lovagterem a tóra néző szárnyat foglalta el, ez oldalon a tornyok csak kissé törik meg a falsíkot. Az ÉNy-i oldalon

⁷¹ *Menclová, D.*, i. m. 95, sorolja fel az egyező jegyeket.

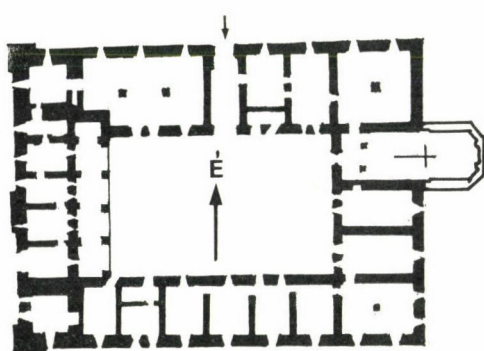
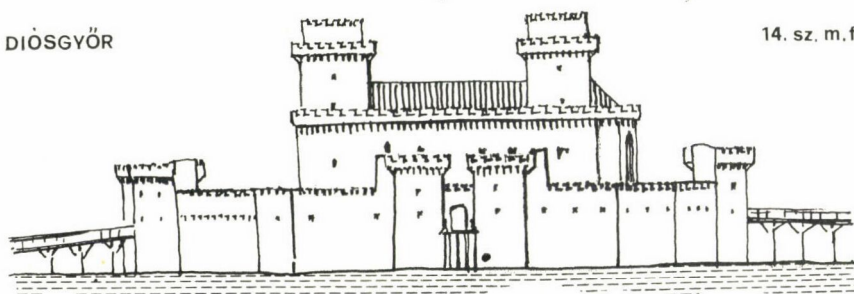
⁷² *Dümmerling Ö.*, A kismartoni középkori vár. SSz 14 (1960) 80–87. Az alaprajz Rados J. és A. Klaar alapján. 1392-ben Kanizsai István már itt tartotta esküvőjét Zsigmond király jelenlétében. — *Lechner, K.*, i. m. 722.

33

DIÓSGYŐR

14. sz. m. f.

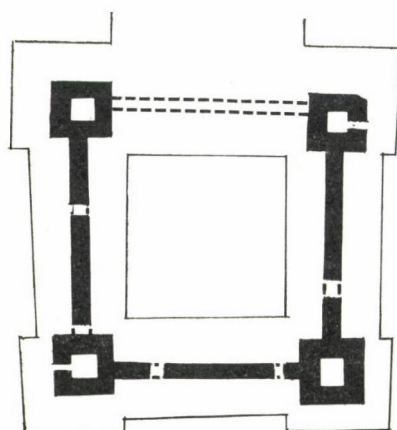

ZÓLYOM

14. sz. vége

34

0 50 m

KISMARTON
1371-73

35

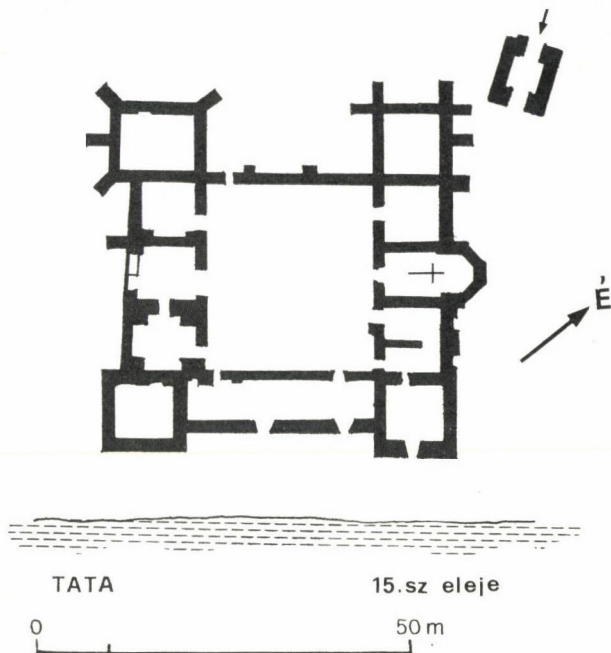
33—35. kép. 14. századi várak. 33: Diósgyőr (Ferenczy után). 34: Zólyom (Zvolen, Lux után). 35: Eisenstadt 1371—73 (Rados—Klaar után)
Abb. 33—35. Burgen aus dem 14. Jh. 33: Diósgyőr (nach Ferenczy). 34: Zólyom (Zvolen), nach Lux). 35: Eisenstadt 1371—73 (nach Rados—Klaar)

viszont a két torony teljes tömegével előreugrik: ez a megoldás, mint láttuk, eltér a hazai gyakorlattól és a klasszikus elvek érvényesülését jelenti. A külső védműből csak egy, a sarkon álló kaputornyot lehetett az ásatás folyamán ehhez a periódushoz kötni⁷³ (36. kép). — A kétemeletes épületszárnyak reneszánsz átépítése, az udvari pillérsor már Mátyás király személyéhez kötődik: evvel az eredeti itáliai példákhoz egészen közel került.

A szabályos alakú vár további példája ismét egy palotaegyüttes gyökeres átépítése során jött létre. *Várpalota* várát Ujlaki Miklós 1439–45 között építteti fel. Ez megint visszatérés a diósgyőri—zólyomi zárt tömbhöz: a négy torony a fal-síkon belül, egybeolvadva állt. A lakószárnyak kismértékű szabálytalansága a megelőző épületek elhelyezkedéséből adódott; a belső udvar egységes hatású térformálását viszont már az emeleten körülfutó loggia adta, így továbblépve, mint előképei.⁷⁴

Moldvai várak

Bemutatásunkat a moldvai várak csoportjával zárjuk. Formájukat, építéstörténetüket a régészeti kutatás derítette fel.⁷⁵ Három emlék tartozik a castellum típushoz: *Scheia* (Suceava) trapezoid formájú, a sarkokon teljesen előreálló négyzetes tornyokkal, *Scaun-Suceava* már szabályos elrendezésű és nemcsak sarkain, de a várfalak közepén is tornyokkal ellátott, *Neamtului* vára viszont a tornyokat a falak belsejébe vonja vissza (38–40. kép). Típusaikkal kapcsolatban a kutatás többféle származtatást vetett fel régebben, így oroszországi és német lovagrendi közvetítést is, ennél azonban jóval megalapozottabb a bizánci eredet hangsúlyozása. A moldvai állami fejlődésnek megfelelően a 14. sz. végén épültek, I. Péter fejedelem idejében (1375–92). Mint alaprajzaikból is leolvasható, a közép-európai csoporttal nem állnak közvetlen kapcsolatban: az első kettő a klasszikus oldalozó tornyokat alkalmazza. Talán a harmadiknál vethető fel az anjou hatás, a kifelé zárt tömb alkalmazása, de a nagy támpillérek megtörik a felületeket. *Scheia* vára egészen a klasszikus példákhoz igazodott: nem voltak belső épületei, a katonák a tornyokat lakták. A váraknak eredetileg nem voltak külső védműveik, *Scaun* — a feje-

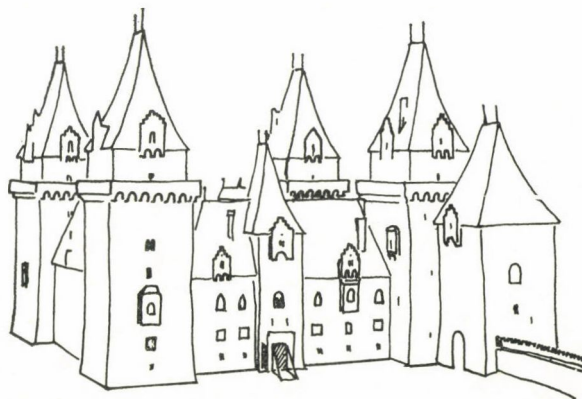

36. kép. Tata, 15. sz. eleje (B. Szatmári után)
Abb. 36. Tata, Anfang 15. Jh. (nach B. Szatmári)

delmi székhely — csak 1476 körül kap tornyos kerítőfalat (38–40. kép).

*

A négysaroktornyos szabályos alaprajzú várak a középkori Magyarországon két csoportra bonthatóak. Eredetük a déli castellum típus hatására vezethető vissza; többféle közvetítő úton. A *korai csoport* a bizánci, szögletes saroktornyos megoldás közép-európai, osztrák—cseh adaptációja; formája már a helyi fejlődés konzervatívabb vonásaitól befolyásolva alakult, és ezért tornyait többé-kevésbé a várfalsíkba visszavonja. Az általános várépítészeti-fejlődésnek megfelelően kezdetben csak egy palotaszárnya van (az őrség a tornyok-

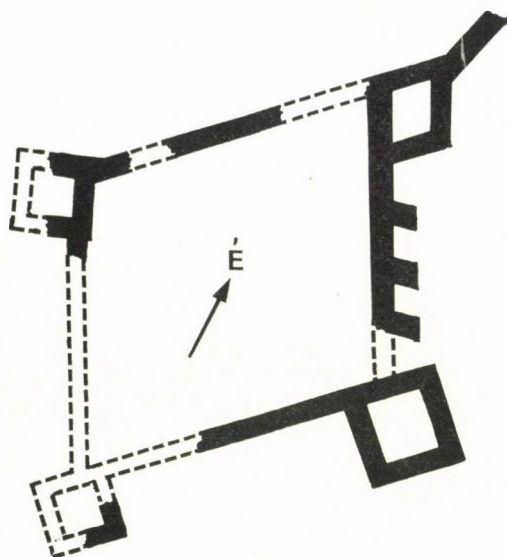

37. kép. A bécsi vár a 15. sz. végén (rekonstruált modell után)
Abb. 37. Die Wiener Burg, Ende 15. Jh. (nach einem rekonstruierten Modell)

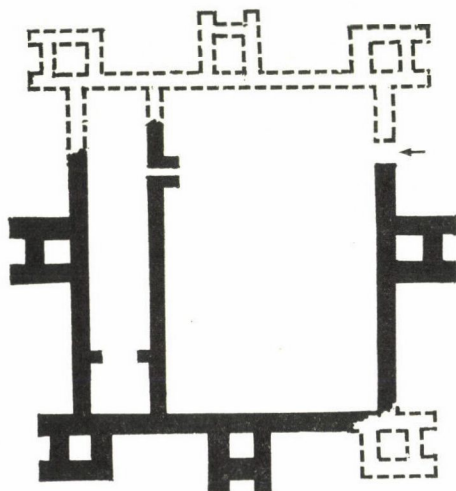
⁷³ B. Szatmári S., ArchÉrt 101 (1974) 45–54. Ua.; In: Várépítészetiünk. Szerk. Gerő L. (Bp. 1975) 276–281 Zsigmond uralkodása elejére teszi az építkezést, de ennek bizonyítása a leletek, kőanyag segítségével még hátra van. Véleményünk szerint Zs. helyzete inkább később tette lehetővé a teljes átépítést.

⁷⁴ Gergelyffy A., VMMK 6 (1967) 259–276; VMMK 13 (1978) 103–111.; Ua. In: Várépítészetiünk... 282–287.

⁷⁵ Összefoglalóan: Diaconu, G.—Constantinescu, N., Cetatea Scheia. (București 1960) 108–117, a régi vélemények cáfolatával. Matei, K. D., Contribuții arheologice la istoria orașului Suceava. (București 1963) 176.

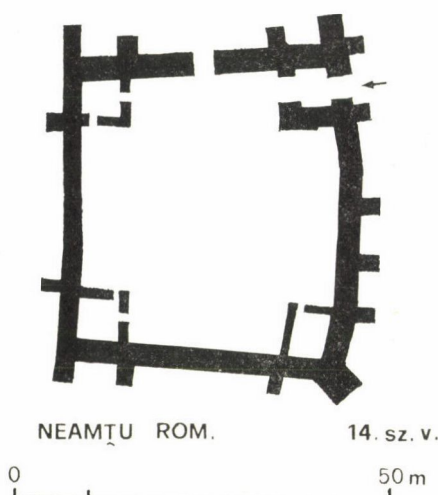

SCHEIA ROM.

SUCEAVA ROM.

14. sz. v.

NEAMTU ROM.

14. sz. v.

0 50 m

38—40. kép. Moldvai várak a 14. sz. végén (Constantinescu után)

Abb. 38—40. Burgen aus der Moldau, Ende 14. Jh. (nach Constantinescu)

ban). Nálunk is az európai városfejlődés egy jellegzetes megnyilvánulásaként a szabályos alaprajzú város vára: Kőszeg. Jelentős késéssel jelentkezik Kismarton esetében, de itt is városi várként (a szabályozottan tovább növelt település sarkába tervezve).

A késői csoport a királyi várépítészet példáival indul Magyarországon. E korban már Európaszerte divatos a szabályos kastélytípus, ennek négy épületszárnyas megoldását használják nálunk is, de külső megjelenése más, tagolatlan homlokzatokkal, horizontális elrendezésű nagy ablak-sorral: Diósgyőr. A további fejlődés során a palotajelleg erősödésével, a tornyok redukálásával épülnek: Zólyom, majd Zsigmond várpalotája saroktornyok nélkül (Végles, Viglaš, Szlov.). Zsigmond másik vára, Tata, több irányból is kaphatta indítékait. Tornyainak megoldása közelebb áll egyes itáliai várakéhoz, a kápolna elhelyezése az anjou példákhoz, de még mindig csak 3 épületszárnyal rendelkezik. Ugyanígy többfajta ösztönzés eredménye Ujlaki építkezése Várpalotán; a zárt külső az anjou példák nyomán; csak 3 épületszárny (ez is sok lehetett), fokozott reprezentációs igény emeleti loggia sorral, a településbe áthelyezett vár — a kor kényelmi igénye.

Négysaroktornyos váraink változatossága a különböző korszakokban jelentkező hatások eredménye. Egyesek megjelenését — ugyanúgy, mint Európa más országaiban — a nagy oligarcha családoknak a királyt utánzó⁷⁶ építkezése magyarázza (Kőszegiek, Ujlaki M.). A részletmegoldások inkább a hazai építőműhelyek gyakorlatából⁷⁷ táplálkoztak, mint a külföldi példákból.

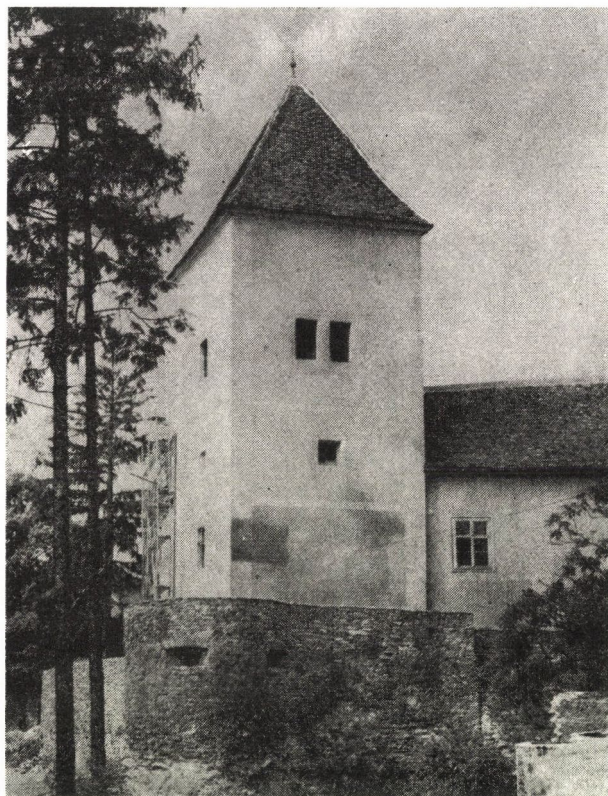
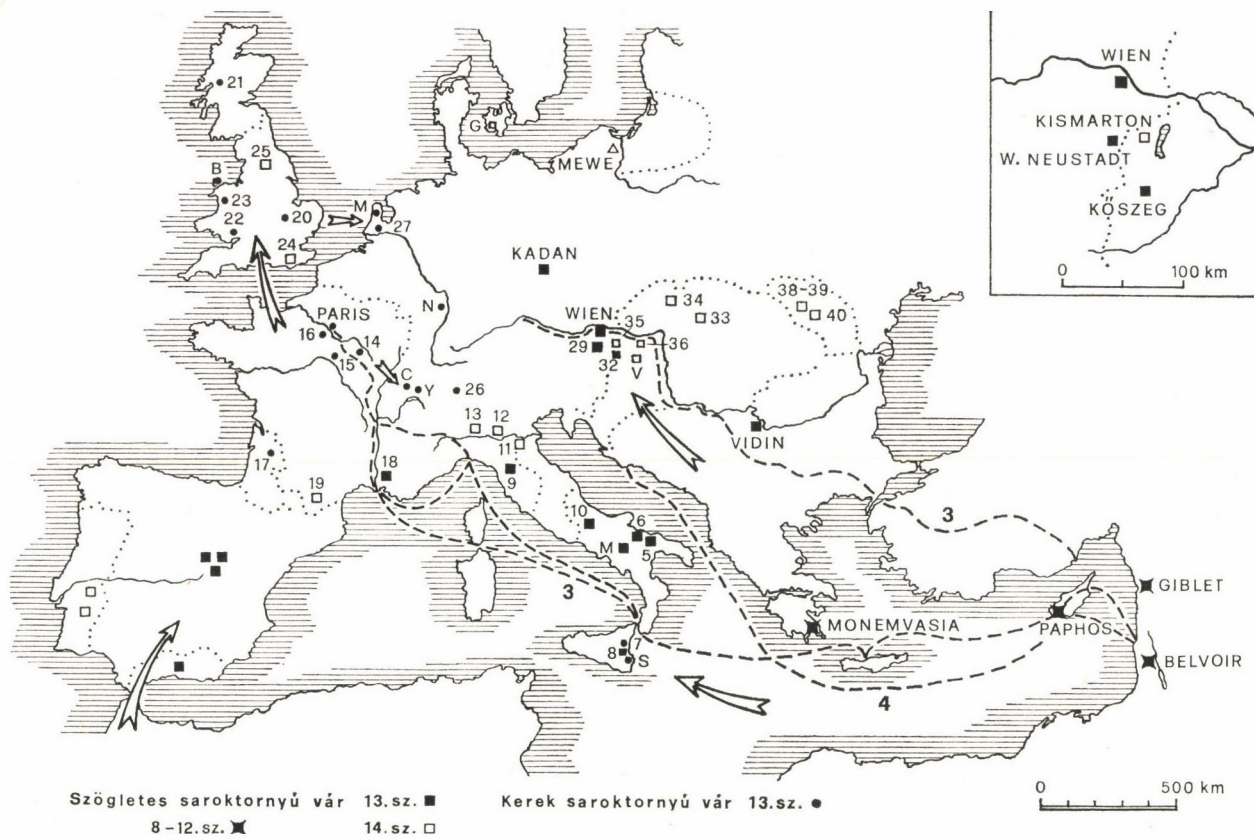
Holl Imre

Irodalom

- Finó 1967: Finó, J. F., Forteresses de la France médiévale. (Paris 1967)
 Kiess 1961: Kiess, W., Die Burgen in ihrer Funktion als Wohnbauten. (München 1961)
 Toy 1966: Toy, S., The Castles of Great Britain. (London 1966)
 Tuulse 1958: Tuulse, A., Castles of the Western World. (London 1958)

⁷⁶ Lásd a francia, svájci, holland példákat. — Ugyi Menclová, D. i. m. 101—102, de a Kismartoniak nem Zsigmondot, hanem környéküket utánozták. Fügedi E. is felveti a kérdést, In: Várépítészetünk... 82. — A királyi udvartartás befolyásáról más téren: Holl I., Dunántúli kályhacsempék. VMMK (sajtó alatt).

⁷⁷ Lásd pl. az Anjou-kori ablakmegoldásokat: Gerevich, L., Mitteleuropäische Bauhütten und die Spätgotik. Acta Hist ArtHung 5 (1958) 246—255; Buda, Zólyom, Végleges, Visegrád.

42-43. kép. Kőszeg. A vár DK-i és ÉK-i tornyai
 Abb. 42-43. Kőszeg, Burg. SO und NO-Turm

Der Aufsatz befaßt sich mit der europäischen Entwicklungsgeschichte der mittelalterlichen Kastellburgen mit vier Ecktürmen von regelmäßiger Anlage. Diese verschiedene Lösungen zeigende Gruppe fügt sich mit ihrer regelmäßigen, symmetrisch konstruierten Bauweise nur schwer in die andere Anschauung zeigende Entwicklung des europäischen Burgbaues. Ihre antiken Wurzeln kamen mit der Verbreitung der byzantinischen Architektur zu Kräften, zahlreiche Varianten von ihnen erschienen besonders in der arabischen Baukunst des 5–8. Jhs, sodann im Nahen Orient. Ihre verschiedenen Formen zeigenden, jedoch sehr entwickelten Lösungen sind uns unter den byzantinischen bzw. Kreuzritterburgen des 12. Jhs bekannt.^{8–17} Hier erschien auch eine neue Anschauung in der Defensive: die aktive Verteidigung (Flankierungstürme, Zwinger), die nicht mit dem allmählichen Rückzug der Verteidiger rechnet. Ihre Wirkung bedeutet im westlichen Burgbau stellenweise eine entscheidende Änderung.

Im weiteren wird die Entwicklung der italischen und sizilianischen Burgen von Friedrich II. überblickt, unter Betonung der antike und orientalische Traditionen miteinander verschmelzenden Lebensauffassung des Kaisers¹⁸ (Abb. 5–9). Hiernach werden die norditalischen Kastellburgen mit regelmäßiger Anlage, insbesondere ihre entwickelten Lösungen aus dem 14. Jh. erörtert (Abb. 11–13). Im französischen Burgbau erscheint im ausgehenden 12. Jh. die Burg mit vier Ecktürmen, sodann wird diese Form in der Reihe der um 1200–1220 entstehenden königlichen Burgen allgemein beliebt, offenkundig auf die vermittelnde Rolle des 3. Kreuzzuges. Ihre einfacheren und komplizierteren Lösungen hat vor allem die Umgebung des Königs nachgeahmt. Charakteristisch für diese Burgen sind die Türme mit rundem Grundriß, die Anwendung der byzantinischen Doppeltortürme, zuweilen die orientalische Mauersohle mit Abkrugung^{21–30} (Abb. 14–17). — Die Ecktürme mit viereckigem Grundriß kommen selten vor, erscheinen vielmehr im Süden, etwas später (Abb. 18–19). — Der französische Burgbau hat die entwickelten orientalischen Elemente angewendet und so neue Typen zustande gebracht; diese haben die Funktion der Burg und des Kastells vereinigt.

Auch der Entwicklung des englischen Burgbaues gaben die Erfahrungen der Kreuzzüge sowie die Kenntnis der französischen Entwicklung einen Schwung. Außer der weiteren Ausprägung der traditionellen Elemente (Wohnturm, Innerburg) erscheint vom Jahre 1266, sodann im Laufe der Blütezeit des Edwardschen Burgbaues von 1277 an auch hier das neue, regelmäßige System. Neben dem unmittelbaren französischen Einfluß verleiht auch hier die lokale Entwicklung den Burgen eine eigenartige Form; im allgemeinen durch den kräftigeren Ausbau der Türme, vor allem der Tortürme, zuweilen mit häufigerer Anwendung der äußeren Wehrbauten. Zwischen den Mauern finden wir 1–3 Wohnflügel (Abb. 20–23). — Die Entwicklung im 14. Jh. zeigt auch hier in die Richtung des größeren Komforts, in der zweiten Hälfte des Jahrhunderts baut man auch schon Ecktürme mit viereckigem Grundriß (Abb. 24–25).^{31–37}

In der Schweiz erscheinen um 1260, in den Niederlanden nach 1282 die Kastellburgen mit vier runden Ecktürmen als Ergebnis der französischen bzw. englischen Verbindungen (Abb. 25–27).^{38–40}

Die iberische Entwicklung blieb außerhalb der europäischen Gestaltung des Burgbaues; als Ergebnis des frühmaurischen Einflusses sind hier die viereckigen Systeme von Anfang an bekannt, obwohl man nicht immer auf die Ausbildung des symmetrischen Grundrisses bestrebt war. — Die Burgen des Deutschen Ritterordens in Preußen bilden eine andere, selbständige Gruppe; sie entwickeln verhältnismäßig spät die regelmäßige Lösung, jedoch sind ihre Ecktürme nur von dekorativen Charakter.

*

Die Entwicklung der mitteleuropäischen Burgen ging in vieler Hinsicht ihre eigenen Wege, die konservativen Lösungen (Wohnturm, Palasburg, Randhausburg) sind allgemein vorzufinden; außerdem bevorzugte man die an Höhen erbauten, sich dem Gelände mehr anpassenden Burgbauten. Die Flankierungstürme kommen hier nur sehr selten vor (mit Ausnahme der Stadtmauern).^{43–44} Der Einfluß der antiken, orientalischen Lösungen erscheint auf Grund der Erfahrungen der Kreuzzüge eher in einzelnen Elementen (Tor mit Doppeltürmen, rustikale Mauerung mit Buckelquadern).^{45–56}

Das Erscheinen des Kastells mit vier Ecktürmen beginnt in Mitteleuropa in dem Lande der letzten österreichischen Babenberger. Leopold V. und VI. nahmen am 3., bzw. 4. Kreuzzug teil; letzterer und sein Sohn heirateten aus Byzanz. Mit der Errichtung von Wiener Neustadt erscheint nach 1194 die ummauerte Stadt von regelmäßiger Viereckform; ihre Stadtmauer und die in ihrer Ecke erbaute Burg mit vier Ecktürmen entstand zu Beginn des 13. Jhs (Abb. 29).^{48–50}

Den mittelalterlichen Grundriß der Wiener Burg haben wir mit Hilfe des Stadtplans aus dem 16. Jh. und des Umbauplans des Jahres 1724 rekonstruiert, auf den präziseren Grundplan des 19. Jhs projiziert (Abb. 30). Ihre Baugeschichte hat Dreger von anderen Verfassern abweichend bestimmt,⁵¹ demnach wurde mit ihrem Bau im Jahre 1276 begonnen, um die Herrschaft von Ottokar II. zu sichern.⁵⁵ Den vollständigen Ausbau setzte man später fort; dem NW-Gebüdeflügel fiel nur eine nebensächliche Funktion zu, die große Kapelle wurde erst 1447 erbaut.

Ottokar II. hat auch in den österreichischen Ländern Städte gegründet (Bruck a. d. Mur 1263, Leoben 1265), von diesen ist Marchegg mit der 1268 in die Ecke der Stadt gesetzten Burg ein wichtiges Beispiel.^{61–62} Von seinen Städtegründungen in Böhmen ist Kadan (Kaaden) mit seiner vor 1261 entstandenen Stadtburg ein Beweis für die Anwendung des Systems mit regelmäßiger Anlage: mit vier Ecktürmen und einem südlichen Palasflügel (die übrigen wurden später erbaut).⁶³ Charakteristisch ist hier auch, daß ihre viereckigen Ecktürme fast völlig in der Mauerflucht stehen oder nur mit je einer Ecke hervorragen (Abb. 31).

Unserer viertes mitteleuropäisches Beispiel ist die Burg von Kőszeg. Die Hauptphasen ihrer Baugeschichte und ihre ursprüngliche Form hat unsere Ausgrabung zwischen 1960–62 geklärt.⁶⁴ Demnach wurde die Burg in der zweiten Hälfte des 13. Jhs erbaut, wahrscheinlich um 1260–70, als Stadtburg des Banus Henrik Kőszegi. In der ersten Phase sind nur 4 Ecktürme und die Verbindungsmauern entstanden, mit der sich anschließenden Stadtmauer zusammen, ein 53 × 72 m großes Gelände abgetrennt. (Zu dieser Zeit ist die Burgmauer ebenso mit Zinnen-Krönung versehen, wie die Stadtmauer; wahrscheinlich mit provisorischen Holzgebäuden, für die Verteidiger waren die Türme am wichtigsten.) Bald darauf folgte der nördliche Palas, in 30 m Länge, an der Hoffassade mit einem fünften Turm, durch welches ein Eingang führte. Der Besitzer dürfte der Graf Iván gewesen sein, der die Burg 1279 in Besitz nehmen konnte und sie für sich als Wohnsitz wählte. Der repräsentativere Palasteil und die heizbare Wohnkammer befanden sich auf dem Stockwerk. Die anderen drei Gebäudeflügel wurden allmählich nachher erbaut (Abb. 32).

Die Burg von Kőszeg ist das erste beweisbare Beispiel eines Kastells mit vier Ecktürmen in Ungarn; sie wurde aus demselben Bedenken erbaut, wie bei den anderen gegründeten österreichischen und böhmischen Städten: zur Sicherung der feudalen territorialen Macht mit Städtegründung und Burg, als Stützpunkt sowohl von wirtschaftlicher als auch militärischer Hinsicht. Dem Typ nach ist die Burg von Kőszeg mit dem Wiener und dem böhmischen Beispiel eng verbunden: ihre Türme springen mit Ausnahme eines einzigen nicht vor die

Mauerflucht, ihr Hof war nicht umgebaut, der Palas hat einen Fassadenturm (Wien) und hatte ursprünglich keine größere Kapelle. — Sie ist mit den anderen Burgen zusammen das Ergebnis der typischen politischen, kulturellen Komponenten: die große Welle der Städtegründungen mit geplantem Grundriß; das Erfordernis zur Errichtung einer Stadtburg; die Anwendung des einen Typs der byzantinisch-orientalischen Burgformen in einfacher Ausführung. Das Beispiel von Wiener Neustadt dürfte das Interesse von Ottokar II. erweckt haben. Die Familie Kőszegi stand mit Ottokar in enger Verbindung (1270 hielten sich die Kőszegi auch in Ottokars Hof auf) und zum neuen Bau übernahm er auch die damals um sich greifende Stadtburgform. Die mitteleuropäische Gruppe zeigte eine ganz andere Lösung als die verschiedenen westlichen Gruppen (die viel moderner waren), sie folgt dem einfachsten byzantinischen Schema (wie die frühapulische, 1233).

Die Burgen mit vier Ecktürmen von regelmäßiger Anlage des 14.—15. Jhs werden im mittelalterlichen Ungarn durch die Bautätigkeit des Königs Ludwig d. Gr. in der zweiten Hälfte des 14. Jhs durch die Errichtung von *Diósgyőr* und *Zólyom* (Zvolen) begonnen. Für beide ist charakteristisch, daß sie schon Vierflügelbauten sind, ihr Eingang hat eine Toreinfahrt mit Sitznischen, an der einen Seite des Hofes finden wir eine Arkadenreihe, nach außen zu ist die Fassade geschlossen, die Mauerflucht wird nicht durch Türme durchbrochen (bei *Zólyom* gibt es nur 2 Türme) und die Anbringung der Kapelle ist betont (Abb. 33—34). Die äußeren Wehrbauten von *Diósgyőr* mit den Doppeltürmen ähneln den entwickeltesten frühen Beispielen des symmetrischen Systems.^{68—71}

Die Burg von *Kismarton* (Eisenstadt, Burgenland) wurde um 1371—73 erbaut,⁷² in der Stadt der Familie Kanizsai. Durch den Umbau im 17. Jh. sind die Mauern völlig verschwunden, nur ihr Gerippe zeichnet sich ab (Abb. 35). Ihre Türme standen aus der Mauerflucht etwas hervor, bei ihrem Bau machten sich die in der Zeit näher gestandenen Beispiele nicht geltend, sondern frühere Beispiele der Gegend. Die Burg steht in der NW-Ecke der

Stadt, ihr SO-Turm war am stärksten erbaut (der Stadt zu) — was für den Einfluß der Wiener und der Kőszeger Beispiele spricht.

Die Burg von *Tata* hat König Sigismund an der Stelle eines älteren Palastes zu Beginn des 15. Jhs erbauen lassen. Sie war viereckig, jedoch hatte nur drei Gebäudeflügel. Die Anbringung der Kapelle stimmt hingegen mit den Anjou-Beispielen überein. An ihrer NW-Seite ragen die beiden Türme mit ihrem Block hervor. Aus den äußeren Wehrbauten ist während der Ausgrabung nur der Torturm zum Vorschein gekommen⁷³ (Abb. 36).

Die Burg von *Várpalota* hat zwischen 1439—45 Miklós Újlaki erbauen lassen. Diese kehrt wiederum mit ihrem äußeren, geschlossenen Block zu den Anjou-Beispielen zurück. (Ihre Unregelmäßigkeit verursachen die früheren Palasmauern.) Den einheitlichen Raumeffekt des inneren Hofes gab die Loggia des Stockwerkes, hiermit schritt sie weiter als ihre Vorgänger.⁷⁴

*

Die Burgen der Moldau sind in der zweiten Hälfte des 14. Jhs entstanden (Abb. 38—40); zwei von ihnen ist mit klassischen Flankierungstürmen versehen. Ihre Ausbildung geschah auf byzantinischem Einfluß,⁷⁵ vielleicht im Falle von Neamtului kann die Anjou-Wirkung durch die Anwendung des geschlossenen Blockes aufgeworfen werden.

Die vorgeführten Burgen des mittelalterlichen Ungarns lassen sich in zwei Gruppen teilen: die frühe ist eine mitteleuropäische Variante der byzantinischen Lösung, auf Grund österreichischer und böhmischer Beispiele, mit konservativen Zügen, anfangs nur mit einem Palasflügel. Die späte Gruppe beginnt mit dem königlichen Burgbau, auf italischem Einfluß, unter Betonung des repräsentativen Wohnpalastes; in den Teillösungen mit der Praxis von einheimischen Bauwerkstätten.⁷⁷ Bei beiden Gruppen kann die den König nachahmende Bauweise der großen Familien der Oligarchie beobachtet werden.

I. Holl

FELIRATOS BOROSKÉSZLET A SZENTENDREI RÓMAI VILLÁBÓL

1. kép. Szentendre, Szabadtéri Néprajzi Múzeum. A római villa egyik bejáratának és átriumának részlete. (X-szel jelölve az edénykészlet előkerülési helye)

Abb. 1. Szentendre. Ethnographisches Freilichtmuseum. Detail des einen Zuganges und des Atrium der römischen Villa. (X bezeichnet die Fundstelle des Gefäßservices)

Az 1973–75. évek folyamán Szentendre környékén, a Szabadtéri Néprajzi Múzeum területén (Ulcisia Castrától ÉNy-ra mintegy 6 km-re) a Néprajzi Múzeum kérésére hitelesítő ásatást végeztünk, amelynek célja a Soproni Sándor által korábban felfedezett¹ és terepbejárásaink alkalmával 1970-ben is lokalizált római kori villaépület kiterjedésének meghatározása volt. A leletmentés során mintegy négyezer nm területen Magyarország jelenleg legnagyobb méretű (67 × 78 m, 52 helyiség) római villáját tártuk fel.² Az épületről, annak különböző periódusairól, a leletmentés során előkerült – egyébként csekély számú – leletekről a teljes anyag restaurálásától függően remélhetőleg hamarosan beszámolhatunk, itt és most csupán az 1974. évi ásatás egyik kiemelkedő leletegyüttesét kívánjuk közreadni.

A szóban forgó edénycsoport a villa harmadik nagy építési periódusához köthető 25 × 15 m kiterjedésű központi fekvésű atrium ÉNy-i sarkánál (1. kép) került elő, 90 cm mélységben, erősen töredékes állapotban, az atrium 15–20 cm vastagon elterített kavicsos járósíntjében. A restaurálás során a – meglehetősen nagyszámú – töredékekből négy különböző edényt sikerült összeállítanunk; egy nagyméretű tároló- vagy keverőedényt és három ivópoharat (7. kép). A negyedik és az ötödik (?) pohárnak csak apró töredékei kerültek elő, így azok re-

konstrukcióját, sajnálatos módon, nem tudtuk elvégezni. Mindezek alapján olyan edénykészletet ástott el itt, meglehetősen sietséggel, az ügyetlen felszolgáló, amelyik eredetileg egy nagy keverő edényből és négy, esetleg öt ivópohárból állott.

Az edények leírását a következőkben adjuk:

1. Nagyméretű, igen vékonyfalú tároló vagy keverő edény,³ Drag. 54 formát utánoz. Mag: 25 cm; szá: 12 cm; tá: 7,6 cm. Anyaga rendkívül finoman iszapolt vörös agyag, mely a tökéletes, magas hőfokú égetés során világos szürkére égett. Egész felületén finom, zöldesfeketé csillogó fémmáz bevonat. Vállán fehér barbotindisz alatt két sor fogaskarc, alatta a latin nyelvű felirat; betűmag: 2,4–2,6 cm. A felirat alatt két barbotin pontsor veszi közre a stilizált bogycsokból és indákból álló, minden bizonnyal szőlőfürtös ágat utánozó, periodikusan ismétlődő mintát, mely részben eltakarja az edény hasi részén húzódó, két sorban felvitt fogaskarc díszét. Az edény alsó harmadában a kissé oválisan elnyújtott barbotin pontsor felett ismét két sor fogaskarc látható (2. kép 1–4). A edény űrtartalma megközelítőleg négy liter.

A latin nyelvű feliratból (melynek szabályos felfestéséhez a mester két finoman bekarcolt, de mindmáig jól látható körvonalat használt segítségül) a következő betűk maradtak fenn, részint egészben, részint töredékesen, de félreérthetetlenül, minden más lehetőséget kizárva: N O N A M A T M E C V [...] V S. A betűk egymástól való távolsága a felirat első nyolc betűjénél 0,7–0,8 cm; az M és E között már 1 cm; a felirat végén pedig, az V és S között, minthogy a mesternek nyilván több helye maradt a kívánt szöveg elhelyezésére, már 1,5 cm. A feliratot – szerintünk – záró S és a kezdő N betű közötti távolság azonban 2,5 cm, s ez minden kétséget kizáróan bizonyítja, hogy szövegünk NON-nal kezdődik. S éppen ebben áll feliratunk egyedülvalósága az általunk ismert, hasonló, publikált darabok között. E speciális edénycsoport, az ún. Spruchbecher-ek eddig ismert feliratait⁴ általában ugyanis az élet, a bor élvezetével és a szerelemmel kapcsolatos felszólításokat vagy pozitív megállapításokat közölnek a pohár használójával; egyetlen olyan szöveggel sem találkoztunk eddig, amelyik NON AMAT-tal kezdődne.⁵ A felirat CV [...] V S részéből egy betű teljes egészében hiányzik, a következőnél csak a hasta alsó fele látható (ez bármilyen betű lehet), míg a harmadiknak csak a felső indítása maradt meg (ez lehet B, D, P vagy akár R) (3. kép). Ily módon a három – minden bizonnyal immár végérvényesen hiányzó – betű pótlása, illetve kiegészí-

³ Oelmann, F., Die Keramik des Kastells Niederbieber. (Frankfurt 1914, repr. Bonn 1968) Materialien zur römisch-germanischen Keramik 1. 33b típusú, technikai szempontból pedig a d csoport. Loeschke, S., Römische Denkmäler vom Weinbau. TrZ 7 (1932), Taf. IX/5 típus. Gose, E., Gefäßtypen der römischen Keramik im Rheinland. (Bonn 1950), Taf. 13/200; Taf. 14/203–4.

⁴ Jahn, O., Aufschriften römischer Trinkgefäße. BJ 13 (1848) 105 skk. CIL XIII 10017, 10018, Loeschke, S., Römische Gefäße in Bronze, Glas und Ton im Provinzialmuseum Trier. TrZ 3 (1928) 79–80. Uő. TrZ 7 (1932) 38–56.

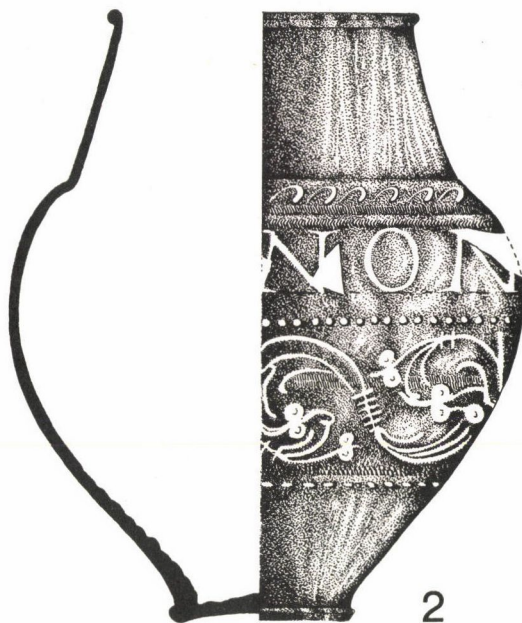
⁵ A CIL XIII 10017, 638 szám alatt levő N O N felirat maradvány csupán edényre karcolt graffito.

¹ A szentendrei Ferenczy Múzeum Adattára, 65. A lelőhelyet 1955-ben Cs. Sós Ágnes is megtekintette és feltárára javasolta: uo. 66. L. még Thomas, E., Römische Villen in Pannonien (Budapest 1964) 265.

² Magyarország Régészeti Topográfiája. A szentendrei és budai járás. 28/12 sz. lelőhely, összefoglalóan. L. még ArchÉrt 101 (1974) 317; 102 (1975) 301; 103 (1976) 296.

1

2

3

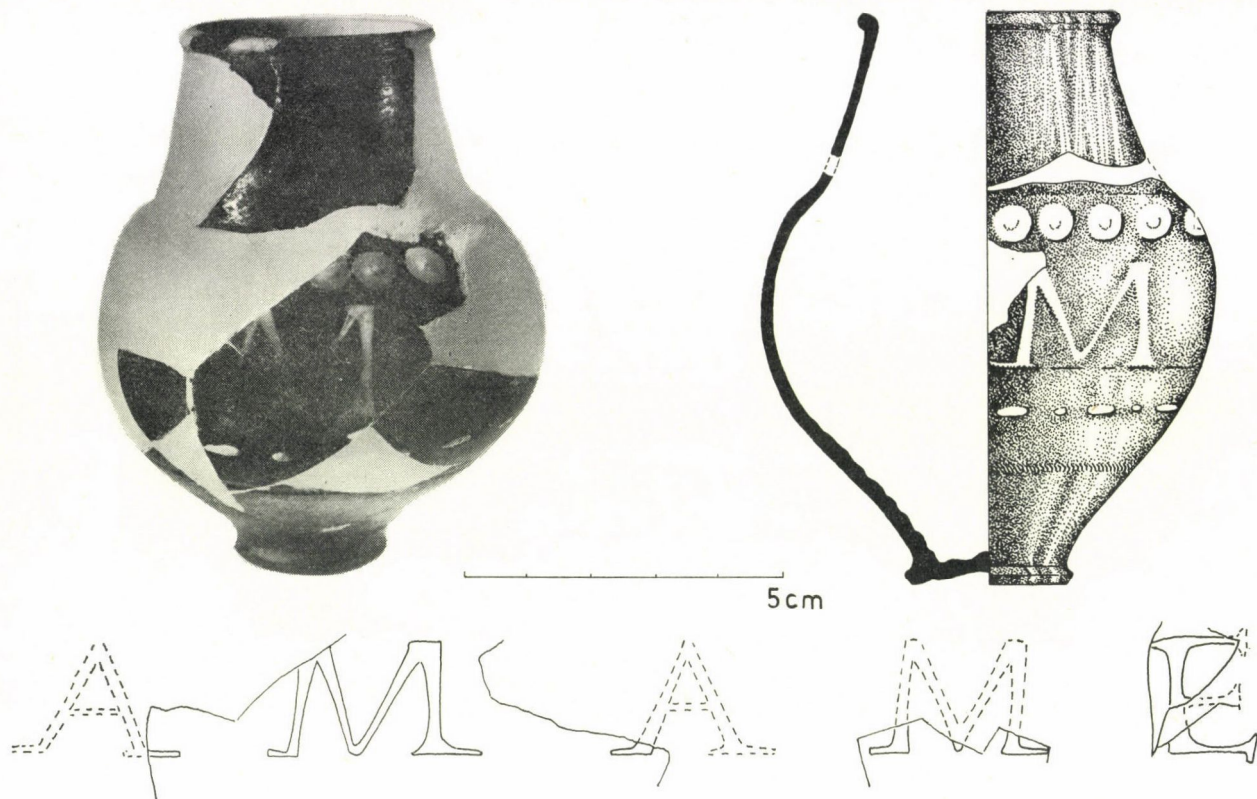

4

2. kép. Az edénykészlet tároló-keverő edénye
Abb. 2. Das Mischgefäß des Gefäßservices

3. kép. A keverőedény feliratának kiterített rajza
Abb. 3. Abgerollte Zeichnung der Inschrift des Mischgefäßes

4. kép. A keverő edényhez tartozó 1. sz. pohár és feliratának kiterített rajza
Abb. 4. Der zum Mischgefäß gehörende Becher Nr. 1 und die abgerollte Zeichnung seiner Inschrift

tése szövegünkben csak hipotetikus lehet. Egyik feltetelezés szerint a CV [...] V S szó talán személynév⁶ melyet e készlet megrendelője viselt és ragaszkodott annak megörökítéséhez, sőt talán az egész szöveget ő adhatta meg egyéni ízlésének megfelelően az edényt készítő mesternek. Ha ez a feltevés helyes, úgy a név kiegészítése csaknem reménytelen, hiszen igen sokféle variáció jöhet számításba, mivel a villa rustica egyetlen tulajdonosát sem ismerjük név szerint. Erre csak akkor volna remény, ha e kiterjedt villagazdaság lakóinak temetője a Staravodát K vagy Ny felől kísérő magaslatok valamelyik pontján előkerülne, természetesen bolygatatlan feliratos szarkofágokkal vagy sztélékkel, amennyiben — és ez is lehetséges — halottaikat nem a viszonylag közeli Uleisia Castra temetőjében hantolták el. A másik hipotézis szerint a CV [...] V S szó eredetileg CV [P I D] V S lehetett.⁷ A szót ezúttal erotikus értelemben használhatták — ami általános az ilyen típusú feliratokon — és, mivel edényünk meglehetősen öblös (mint említettem csaknem négy liternyi űrtartalmú), az ilyen nagy mennyiségű bor élvezetének gátló hatása az eredményes szerelmi aktivitásra pedig közismert, így elképzelhető, hogy eredetileg valóban a főnévként használt CV P I D V S melléknév állhatott feliratunk végén, ezzel mintegy józan epikureus színezetet kölcsönözve annak. Mindazonáltal e böles intést bizonyára nem mindig követték és nagyobb tivornyákon az öblös tároló—keverő edényeket is körbeadhatták.⁸ Az említett lehetőségeken kívül edényünk feliratának kiegészítésére meggyőző analógiák hiányában egyéb változatokat felhozni nem tudunk.

⁶ Prof. Dr. R. Noll szíves segítségét ezúton is köszönöm. A szóba jöhető nevekhez: DissPann. Ser III. 1. 95, Cupinus, Cupitus.

⁷ Prof. Dr. H. Klumbach javaslata, fáradozásáért köszönettel tartozom.

⁸ CIL XIII 10016, 4. Loeschke, i. m. (1932), 157 jegyzet.

2. Ivópohár (olla). Anyagában és színében, valamint formájában is pontos megfelelője az előbbi keverő edénynek. Mag: 9 cm; szá: 8,2 cm; tá: 5,2 cm. Vállán körben fehér, ecsettel felvitt barbotin pettyek, alatta finoman bekarcolt két segédvonal között a felirat, betűmag: 1,8 cm. Az edény alsó harmadában levegősen elhelyezett ovális barbotindísz egy sorban, kis pontocskákkal megszakítva, alatta egy sor fogaskarc dísz (4. kép). A pohár űrtartalma kevéssel több mint 2 dl.

A felirat első, feltehetőleg A betűjéből csak a jobb oldali szár talpacskája maradt meg, sajnos, az edény kiegészítése során ez is elkenődött. A következő M betű csaknem teljes épségben fennmaradt, míg a második A betűnél a bal oldali szár talpacskája és a betűszár 1 mm-es indítása volt látható csupán — ez utóbbit a kiegészítés szintén elfedte. A felirat záró két betű töredékesen maradt ránk ugyan, de minden kétséget kizáróan M és E betűk voltak. Bár az M betű felső kétharmada hiányzik, mindhárom talpa viszont jól kivehető, és ez lehetővé teszi a betű egyértelmű azonosítását. Az E betűből pedig csak a középső, vízszintes szár hiányzik. Így a felirat olvasata csaknem bizonyosan [A]M[A]M E, amely hangulatilag szorosan a nagy keverő—tároló edény feliratához kapcsolható, ugyanakkor viszont — eltérően attól — korántsem áll analógia nélkül a publikált, hasonló darabok között.⁹

3. Ivópohár. Anyagában és színében megegyezik az előbbi darabbal, formáját tekintve hasa és válla valamivel gömbölyűbb, mint az előző olláé. A profilált talprész — ami az ilyen típusú poharak egyik jellegzetessége — sajnos, hiányzik. Mag: (rekonstruált) 8 cm; szá: 8 cm; tá: (rekonstruált) 5,6 cm. Kissé kiugró vállán körben apró fehér barbotinpettyek, alattuk közvetlenül két sor finom fogaskarc, melyre a feliratot kezdő A betű felső

⁹ CIL XIII 10018, 26a—b. Loeschke, i. m. 50, 150 jegyzet.

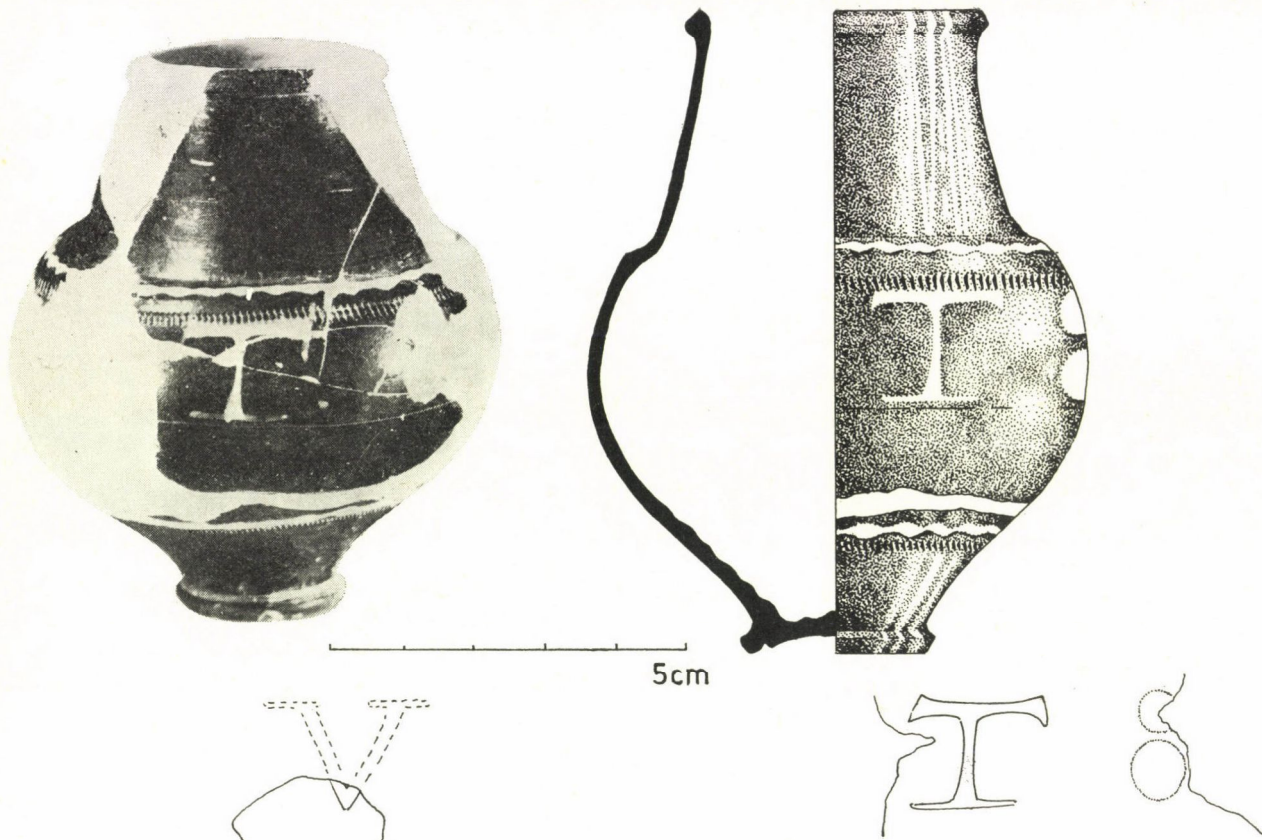
5. kép. A 2. sz. pohár és felirata
Abb. 5. Der Becher Nr. 2 und seine Inschrift

része kissé ráfut. Bekarcolt segédvonal ezúttal nem látható. Betűmag: 1,3–1,4 cm. A betűk között négy-négy 0,5 cm átmérőjű pettyekből álló elválasztó motívum. Az edény alsó harmadában, a hiányzó talp felett egy sor fogaskarc dísz, melyet a vállon futó barbotinsorral megegyező nagyságú és magasságú pettyek részben eltakar-
nak. Úrtartalma kb. 2 dl (5. kép). A felirat első két betűje, az A és az M teljes épségben ránk maradt, a következő – feltehetőleg A – betűből csak a bal oldali szár talpacskája volt látható az edény kiegészítése előtt. A pohár másik oldalán a feliratos rész csaknem teljesen hiányzik, az egészen apró betű töredékek nem voltak beépíthetők az edény testébe. Mindazonáltal feltételezhető, hogy a felirat eredetileg megegyezett az előbb ismertetett olla szövegével: A M[A M E], bár az utolsó két betűt – figyelembe véve a megelőzőeket elválasztó motívumok nagyságát és a meglevő betűk egymástól való távolságát (2,2 és 2,5 cm) – a mesternek helyszűke miatt valamivel közelebb kellett festenie egymáshoz. Természetesen fennáll az a lehetőség is, hogy az A M[A] után nem két, hanem csak egy betű állt, pl. A M[A T] vagy A M[A S],¹⁰ ebben az esetben viszont a bizonyára rutinos mester már az A és M között nagyobb távolságot hagyott volna, vagy a festés kezdetétől fogva jobban széthúzza a felfestendő

betűket. Mindazonáltal az előző két edény szövege arra biztat, hogy a legvalószínűbb és legelfogadhatóbb variáció hiányos feliratunkra az A M[A M E] kiegészítés.

4. *Ivópohár*. Színe, anyaga és formája megegyezik az előzővel, díszítését tekintve azonban kevésbé jó minőségű. Erősen töredékes állapotban maradt meg, alsó harmadában 0,2–0,3 cm hiátus; a törésvonalak nem érnek össze. Mag: (feltételezett) 9 cm; sz: 8,4 cm; tá: 4,4 cm, úrtartalma szintén kb. 2 dl. Kissé kiugró vállán ecsettel felvitt, keskeny, fehér hullám vonalú barbotindísz, alatta egy sor mély fogaskarc. A kissé hevenyészve bekarcolt két segédvonal között az egyetlen teljes épségben meglevő betű, a T festése kissé felcsúszott, vízszintes szára félig eltakarja a fogaskarc dísz. A T és a következő – hiányzó – betű közötti elválasztó dísznek csak a fele maradt meg. A két, eltérő nagyságú fehér karbotin petty alapján nehéz eldönteni, hogy eredetileg 3, 4 vagy esetleg 5 pettyből állt-e a motívum. A felirat további részéből egy V (vagy U) betű alsó hegyének töredéke került elő, a kiegészítés során ez is elkenődött (6. kép). Jóllehet a pohár vállának körmérete, valamint a T betű és az elválasztó motívum közötti távolság alapján a szövegből hiányzó betűk száma méréseink alapján legfeljebb kettő lehetett, mégis meglehetősen nehéz feladat az eredeti felíratra következtetni, minthogy a szöveg kezdő betűje sem állapítható meg teljes bizonyossággal. Azt azonban joggal feltételezhetjük, hogy az eredeti felirat csupán egy szóból

¹⁰ CIL XIII 10018, 20a–b.

6. kép. A 3. sz. pohár és feliratának megmaradt betűi
Abb. 6. Der Becher Nr. 3 und die erhalten gebliebenen Buchstaben seiner Inschrift

állt, de hogy ez a szó V[I]T[A]¹¹ vagy esetleg a [I] V [A] T (iuvat) torzított forma,¹² ezt már valószínűleg később sem lehet eldönteni.

A negyedik és — mint említettem, talán az egykor meglevő — ötödik pohárból csak egészen apró töredékek maradtak ránk, így azok rekonstrukciója, sajnos, pillanatnyilag nem lehetséges, és alig reméljük, hogy a villaépület állagmegóvása és felfalazása során (1980 óta Interstudex nemzetközi építőtábor segítségével, az UNESCO támogatásával) újabb, hiánypótló töredékek előkerülésével lehetségessé válik.

A villa rustica első formájában az i. sz. 230 utáni években épült; a mintegy 60 keltezhető érem jelenleg legkorábbi darabja Severus Alexander 230 körül vert ezüstje. A törzsepület atriuma, amelynek ÉNy-i sarkában a szoban forgó Spruchbecher készlet napvilágra került, Probus korában már funkcionált és Diocletianus előtt vagy alatt (éremleletek alapján) kaphatta ólomeső vízvezetékét és szökőkútját, valamint azt a finom kavicsos járószintet, amelybe a töredékeket elásták. Így a készlet pusztulása a 290 körüli évekre tehető, készítésének és Pannóniába kerülésének ideje azonban sokkal nehezebben nyomozható ki. A Mosel-vidéki Trier, ahol ezek a speciális — technikában a sigillatát felülmúló — darabok minden bizonnyal készültek,¹³ az egész császárkor folyamán rendkívül fejlett kerámia iparral rendelkezett. A barnás vagy zöldesfekete, ragyogó fémmáz, fehér barbotin díszítésű

kerámia-specialitás (Schwarzfirnisware mit Weißbarbotine) gyártásának (s feltehetőleg exportjának) prosperitása Loeschke szerint az i. sz. 250—275 évek között érte el zenitjét.¹⁴ Jelenleg semmiféle adattal nem rendelkezünk arra vonatkozólag, hogy a villa atriumában elásott edénykészletet a III. sz. közepénél korábban szállították vagy hozták volna Pannóniába. Inkább arra gondolunk, hogy a Loeschke által megjelölt virágzási időszak végén, a 275—280 körüli években juthatott a szentendrei villa tulajdonosának birtokába, s minthogy az előkerült töredékek ragyogó fényén és díszítésein jelentősebb kopásnyomokat nem észleltünk, feltételezzük, hogy alig néhány évi (nem rendszeres) használat után a minden bizonnyal nagy becsben tartott készlet már el is pusztult, vagy esetleg építési áldozatként szándékosan ásták el.

A finom vörös agyagot használó, feliratos edényeket tömegesen gyártó műhely eddig csak Trierben fogható meg; a termékek kölni, mainzi, strassburgi és raetiai előfordulása a fentihez képest szórványos és import árunak tekinthető.¹⁵ A kölni műhely, amelyik szép számmal gyártott ugyan zöldesfekete firniszbevonatú edényeket is, kizárólag fehér agyagot használt,¹⁶ így ez is amellet szől, hogy a szentendrei együttest a trieri műhelyek valamelyikéhez kössük. Hogy e virágzó kerámia ipari centrum mondásos edényei közül, mely típusok jutottak el leggyakrabban Pannonia provinciába és mikor, valamint, hogy ezt milyen kereskedelmi—gazdasági tényezők be-

¹¹ CIL XIII 10018, 191, valamint Loeschke, i. m. 50, 154. jegyzet további analógiákkal.

¹² CIL XIII 10018, 106a—e és Loeschke, i. m. 41, 100. jegyzet.

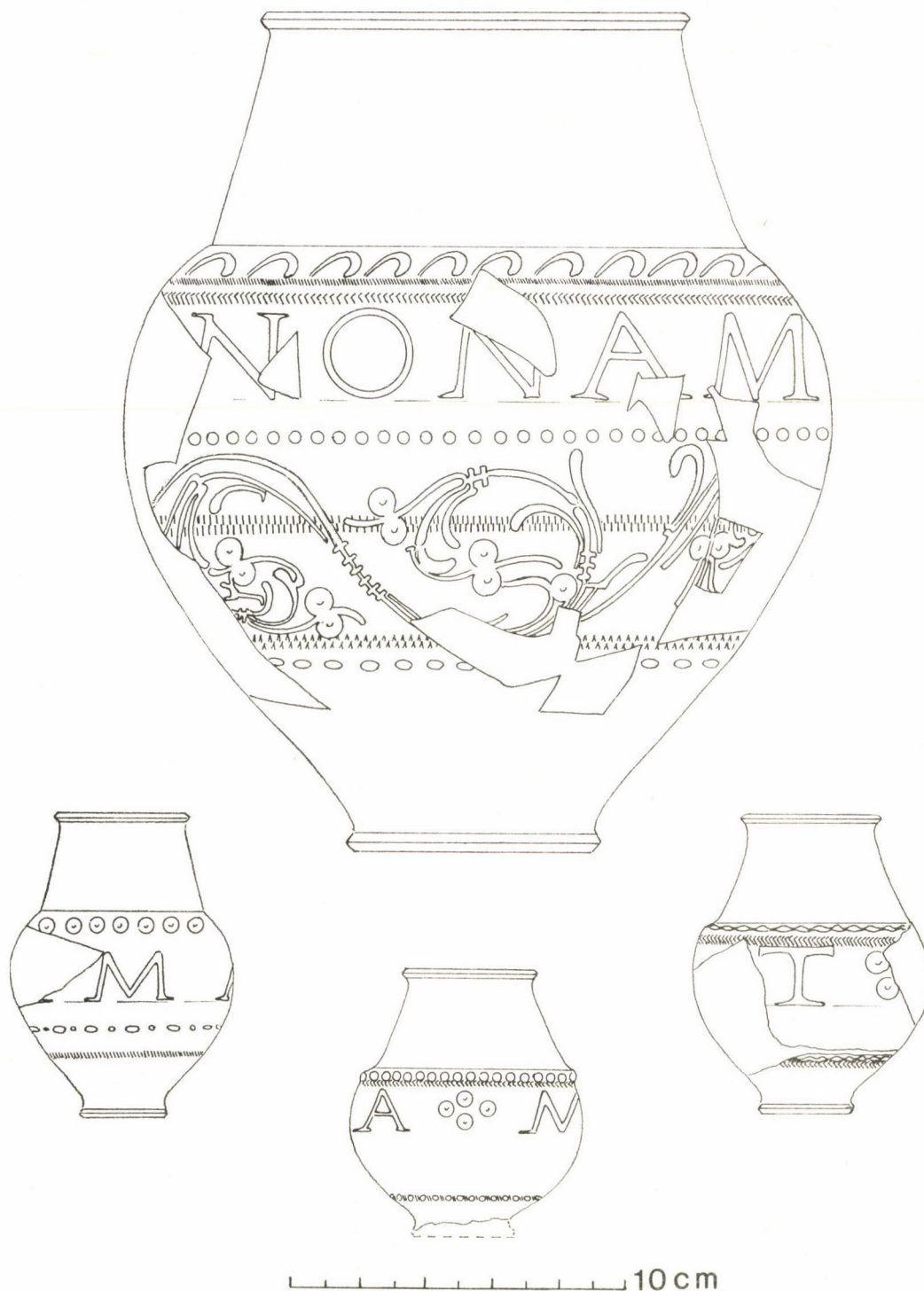
¹³ Oelmann, i. m. 37.

¹⁴ Loeschke, i. m. (1932), 38.

¹⁵ Oelmann i. m. 37.

¹⁶ Loeschke, i. m. (1932), 53.

¹⁷ A magyarországi anyag gyűjtése T. Szőnyi Eszterrel közösen folyamatban van.

7. kép. A szentendrei edénykészlet arányai
Abb. 7. Die Proportionen des Gefäßservices von Szentendre

folyásolták, erre csak az egész tartomány jelenleg is meglevő — sajnos, többnyire szórvány — darabjainak alapos vizsgálata után adhatunk megközelítő választ.¹⁷ A szentendrei villa átriumában talált edénykészlet azonban megkülönböztetett figyelmet kért és kaphatott, mint

pillanatnyilag az egyetlen, évtizedekre pontosan keltezhető rétegből származó, egymással is bizonyíthatóan összefüggésben levő együttes, amelynek legszebb darabja ráadásul birodalmi viszonylatban is unikálisnak számító feliratot visel.

Topál Judit

Auszug

Aus den verhältnismäßig wenigen, jedoch bis heute unrestaurierten Funden der im Gebiet des Ethnographischen Freilichtmuseums von Szentendre (etwa 30 km nördlich von Aquincum) erschlossenen, außerordentlich umfangreichen römischen Villa rustica (67×78 m, 52 Räumlichkeiten) ist eine besondere Aufmerksamkeit dem Gefäßservice zu schenken, dessen Stücke bei der NW-Ecke des an die dritte Bauperiode des Hauptgebäudes knüpfbaren, 25×15 m großen Atrium ans Tageslicht gekommen sind (Abb. 1).

Aus den Fragmenten des Gefäßservices gelang es uns ein großes Mischgefäß und drei Trinkbecher zusammenzustellen, (Abb. 7), aus dem vierten oder vielleicht fünften Becher haben wir nur ganz kleine Stücke gefunden.

Aus der Inschrift des großen Mischgefäßes (Abb. 2, 1–4) fehlen höchstens drei Buchstaben: N O N A - M A T M E C V [. . .] V S (Abb. 3). Die Inschrift beginnt unserer Meinung nach mit N O N, da die Entfernung des auslautenden S und des beginnenden N im Vergleich zu den übrigen Buchstabenabständen höchst die größte ist (2,5 cm). Unter den publizierten und von uns bekannten Stücken findet sich kein einziges, dessen Text mit N O N A M A T beginnen würde,⁵ so steht unsere Inschrift zur Zeit ohne Analogie. Das Schlußwort des Textes C V [. . .] V S kann eventuell der Name des Besitzers des Services sein⁶ oder vielleicht das Eigenschaftswort C V [P I D] V S, das man hier in erotischem Sinne gebraucht haben dürfte, mit Hinsicht auf die Weitbäuchigkeit des Weingefäßes mit Inschrift. (Rauminhalt fast 4 Liter.)

Aus der Inschrift des Trinkbechers Nr. 1 (Abb. 4) sind der erste und der dritte Buchstabe nur in recht fragmentarischem, der zweite und der vierte—fünfte in eindeutig identifizierbarem Zustand auf uns geblieben. Die Lesung der Inschrift ist fast gewiss [A] M [A] M E, das sich stimmungsmäßig eng an die Inschrift des großen Mischgefäßes knüpft, jedoch gleichzeitig — davon abweichend — bei weitem nicht ohne Analogien steht.⁹

Die ersten zwei Buchstaben des Bechers Nr. 2 (Abb. 5), das A und M sind gänzlich erhalten geblieben, aus dem nächsten — vermutlich — A Buchstaben war nur ein kleines Fragment zu sehen. Dennoch nehmen wir an, daß der Text mit der Inschrift des vorherigen Bechers übereinstimmt: A M [A M E], obwohl auch die Möglichkeit bestehen kann, daß an der der Gefäßwand A M [A T] oder A M [A S]¹⁰ gestanden hat.

An der Oberfläche des Bechers Nr. 3 (Abb. 6) ist nur ein einziger Buchstabe — das T — völlig unbeschädigt zu sehen, von einem anderen Buchstaben — V (oder U) — blieb nur die untere Spitze erhalten. Auf Grund des Umfanges des Bechers dürfte die Inschrift höchstens aus 4 Buchstaben bestanden haben, da aber der Anfangsbuchstabe nicht festzustellen ist, kann unsere Lesung V [I] T [A]¹¹ oder sogar [I] V [A] T sein.¹²

Die Villa rustica von Szentendre wurde in ihrer ersten Form in den Jahren nach 230 u. Z. erbaut, das zur Zeit älteste Stück der etwa 60 datierbaren Münzen ist ein unter Severus Alexander um 230 geprägtes Silber. Das Atrium des Hauptgebäudes, bei dessen nördlicher Ecke das erwähnte Spruchbecherservice zum Vorschein gekommen ist, funktionierte schon zur Zeit des Probus und dürfte vor oder unter Diocletianus (auf Grund der Münzfunde) ihre Wasserleitung aus Bleirohr und jenes feine kieselige Gehniveau erhalten haben, in welches man die Fragmente des Services eingegraben hat. Demnach kann die Zeit, als der Satz von diesen Trinkgefäßen zugrunde gegangen war, auf die Jahre um 290 datiert werden.

Die Prosperität der diese spezielle Keramik von Trier in der Moselgegend (Schwarzfirnisware mit Weißbarbotine) herstellenden Werkstätten hat laut Loeschke ihre Blütezeit zwischen 250–275 u. Z. erreicht.¹⁴ Die Zeit des Erscheinens des Gefäßsatzes in Pannonien datieren wir auf das Ende dieser Blütezeit, also auf die Jahre zwischen 275–280 und da auf dem Glanz und auf den Verzierungen der Fragmente keine Abnutzungsspuren zu sehen sind, müssen wir annehmen, daß das Service nach einer Benutzung von kaum einigen Jahren auch zugrunde gegangen ist. Das Material unserer Gefäßfragmente ist ausnahmslos ein außerordentlich feingeschlammter, roter Ton (Oelmann, d-Gruppe, Anm. 3), die Kölner, ähnliche Firniswaren produzierenden Werkstätten haben hingegen einen weißen Ton verwendet,¹⁶ was ebenfalls dafür spricht, daß wir das Weinservice von Szentendre zu irgendeiner Trierer Werkstätte knüpfen können. Seine Publikation wird auch durch die Tatsache begründet, daß es gegenwärtig das einzige, aus einer bis auf das Jahrzehnt genau datierbaren Schicht stammende, miteinander beweisbar zusammengehörende Service ist, dessen schönstes Stück noch dazu eine auch in der Relation des Römerreiches als Unikum rechnende Inschrift führt.

J. Topál

HAKASZ (JENYISZEJI KIRGIZ) LELETEK RAKAMAZRÓL

Kőrösi Csoma Sándor emlékének

Hazai régészetünkben először Pósta Béla keresett közvetlen kapcsolatokat a Minuszinszki-medence és Magyarország régiségei között.¹ Harminc évvel később Fettich Nándor a Tjuhtjati-i „kincs” verettípusaiban és motívumaiban vélte felfedezni néhány avarkori és honfoglaláskori lelet párhuzamát. Sőt, a MNM gyűjteményében lelt is egy olyan csatot, melynek legközvetlenebb párhuzamát a minuszinszki bronzok között találta meg. Fettichben ugyan e csattal kapcsolatban felébredt a gyanú, csakugyan Magyarországon találták-e, hiszen ilyen tárgyak és fényképek Zichy Jenő expedíciójának eredményeképpen Budapestre is kerültek. Mégis, minden bizonytalanság (pl. a lelőhely ismeretlensége) ellenére is kevésbé kételkedett a csatnak a honfoglaló magyar régiségekkel való kapcsolatában, és az anarcsi csattal össze is vetette.²

Ma már tudjuk, hogy ezek a kapcsolatok korántsem ilyen egyszerűek, hiszen a magyar honfoglalás emlékei nem, az avaroké pedig csak áttételesen kapcsolódnak a Jenyiszej felső folyásának vidékén élő török népek 9–10. századi kultúrájához. Ennek ellenére a Kárpát-medence területén mindig számolhatunk meglepetés számba menő közép-ázsiai vagy dél-szibériai kapcsolatokat bizonyító leletekkel. Tudjuk ugyanis, hogy a nagy steppei népmozgalmak mindig éreztették hatásukat a steppe legnyugatibb szegélyén, a Duna és Tisza alföldjén.

A kuriózum számba menő leletek közé tartoznak a Rakamazról származó lószerszám szerelések is.³ 1905-ben kerültek elő teljesen bizonytalan körülmények között. A lelőhely állítólag a Rakamaz és Timár közötti magaslat, az ottani „őstelep”. A lelőhelyről Jósza A. először 1892-ben tudósít,⁴ majd az újabb leletekről 1905-ben a Nyírvidék c. lapban.⁵

¹ Pósta B., Régészeti tanulmányok az Oroszféldön. Zichy Jenő gróf harmadik ázsiai utazása. III. Bp. Leipzig 1905. 240. ábra 5: szórványleletek Zserlyk községből.

² Fettich N., A honfoglaló magyarság fémművészete. ArchHung 21 (Bp. 1937) 58, 59, 64–65, XXVII. t. 9, XXII–XXIV. t.; Németh Gy., A honfoglaló magyarság kialakulása. Bp. 1930. 252–53. Németh Gyula véleményét Fettich szóbeli közlése is befolyásolta, akiben a minuszinszki csattal kapcsolatban már korábban kialakult a közvetlen minuszinszki kapcsolat feltételezése. Fettich N., Die altungarische Kunst. Berlin 1942. 36–40.; László Gy., Őstörténetünk legkorábbi szakaszai. (Bp. 1961) 10.; A honfoglalók emlékein levő friss minuszinszki beütésről ír Bálint Cs., A honfoglaláskor. Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba. Szerk. Hajdú P. – Kristó Gy. – Róna-Tas A. I/1 Bp. 1976. 154.

³ A rakamazi lelet a Nyíregyházi Jósza András Múzeumban van beletárolva. 64. 1265. 1–2: karikás zablá és töredékei, 8 db.; 64. 1266. 1. övdész, 1 db.; 64. 1267. 1. csat töredékei, 1 db. Kormeghatározása: Árpád-kor. A leletek közlésre való átengedését Németh Péternek köszönöm.

⁴ Jósza A., Őskori telep Rakamaz és Timár között. ArchÉrt 12 (1892) 205–207.

⁵ Jósza A., Múzeumunk gyarapodása. Nyírvidék 1905. júl. 30. 3.; Jósza András régészeti és múzeumi vonatkozású hírlapi cikkei (1901–1907). Nyíregyháza 1968. 145–146. Szerk. Csallány D.

1905 júliusában több különleges lelet volt a nyíregyházi múzeum gyarapodása: „Két honfoglaláskori zablá, melyeknek egyike nagy ritkaság. Ugyanezen korból 8 db szíjdíszítés unikum számba megy, valamint egy vas heveder csatnak töredéke.” Jósza Andrást a leletek keltezésében az is befolyásolhatta, hogy állítólag ugyanott állatfejes bronz karperecet is talált Bajnok Jusztin honvéd százados, aki a leleteket Jósának átadta. Arról, sajnos, nincs adatunk, hogy a találó hol és milyen körülmények között bukkant a tárgyakra. A ma is meglevő 10 db tárgy a következő:

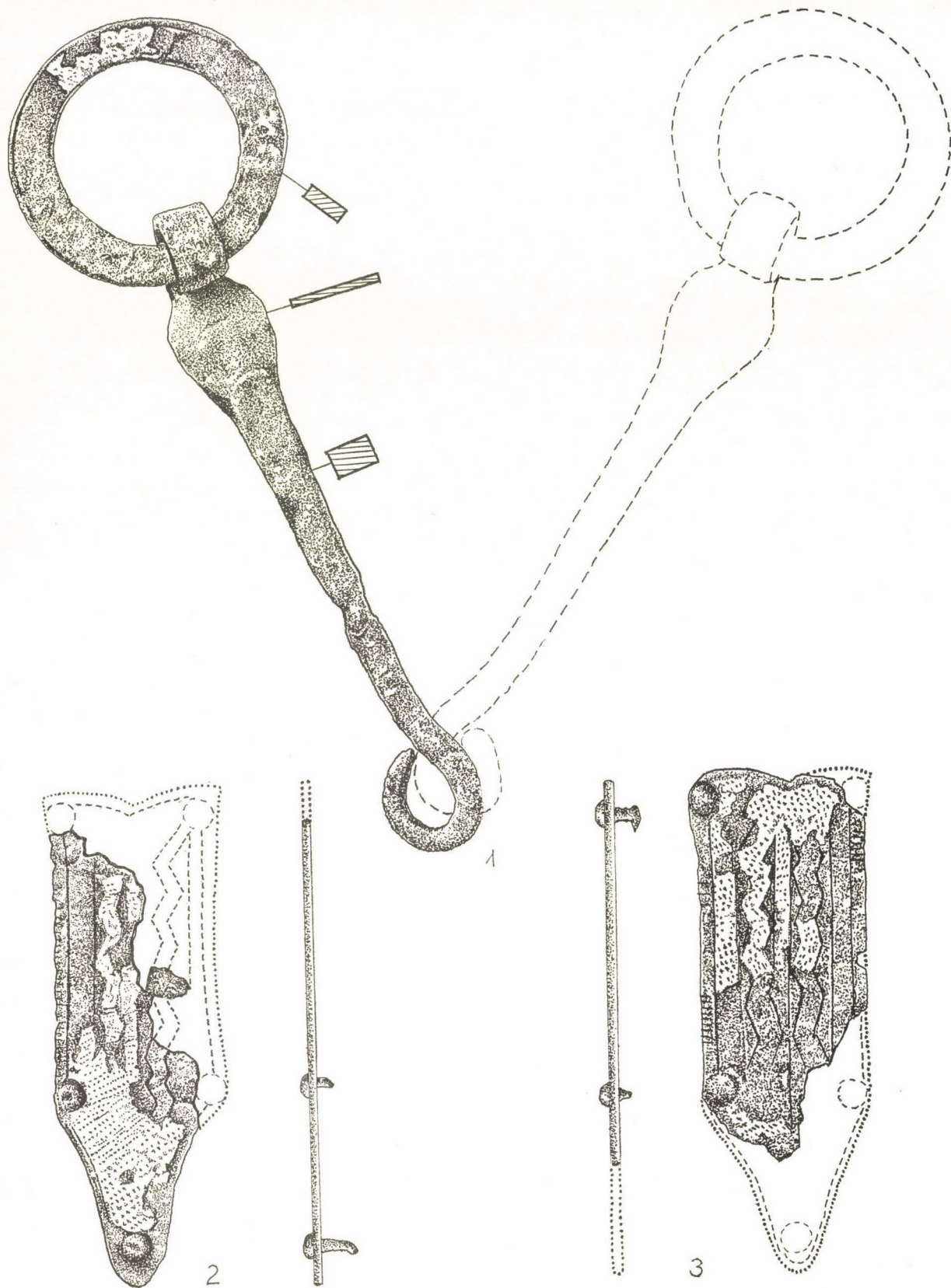
1. Csikózablá. Kovácsolt vas, szájvasa négyszögletes rúdvasból, belső fele fokozatosan elvékonyodó kampóban záródik. Külső fele kiszélesedő, de a zablakarikaához kapcsolódó lapos kampója előtt levél alakú ütközője van. A zablakarika lapos, téglalap metszetű. Egyik oldalán ezüst lemez, ill. fólia borítás maradványai láthatók, amely szalagszerűen vette körbe a díszített oldal középső sávját. Az egyik szájvas és karika hiányzik. A karika átmérője 4,6 cm, szájvas h.: 11,5 cm (1. kép 1, 2. kép).

2. Pofakorongos zablá. A pofakorongok, melyek az oldalpálca szerepét töltik be, és annak különleges fajtájaként értékelhetők, kovácsolt vaslapból készültek. Középen 3,2 cm-es átmérőjű kerek áttörés van, felül keskeny és hosszabb, alul mintegy felényi rövidségű, de kétszer szélesebb téglalap alakú áttörés látható. Az előbbi a pofaszíj számára, az utóbbi pedig a csuklós szájvas számára készült. A korong külső oldalát aranyozott ezüsthólia borította, melyet az áttörések két oldalára rendezve négy rombusz- és egy háromszögsor kivágás díszít. Az egyik korong állapota jó, díszítése viszonylag ép, a másik állapota rossz, töredezett, díszítése csak foltokban maradt meg. Átmérő 9,8–10 cm. A szájvas hiányzik (3–5. kép).

3. Kantárveret, kovácsolt vas, megközelítőleg ötszögletű. Két hosszanti homorodó oldal egy rövidebb lepkeszárnyra emlékeztető és két csúcsban záródó oldalt fog közre. A szögletekben egy-egy félgömb fejű vas szegecs ül, melyek alátétlemezzel fogták a veretet a szíjzathoz. Felületét aranyozott ezüsthóliával borították be, melyből négy háromszögsort kivágtak, s így három hosszanti ezüstsáv között két sor „farkasfog” csik maradt. Az ezüstrátét a csúcsban végződő oldalon lekopott, de a kis ékalakú poncbeütések alján a vas alaphoz megmaradt az aranyozás nyoma. A hosszanti oldalak vas szegélye rovátkolt. Jó megtartású. Hosszúság 9 cm, szélesség 3,1 cm (6. kép 1, 7. kép 2).

4. Kantárveret, kovácsolt vas. Az előbbihez hasonló, ötszögletű, de kisebb. Töredékes, a két csúcsban záródó oldalnak csak indítása maradt meg, a lepkeszárnyakra emlékeztető végen az egyik oldal hiányzik. A felületét borító aranyozott ezüsthólia is hiányos, díszítésének rendszere az előbbi veretével azonos. A kopott felületeken jól látszanak a poncoló által beütött rögzítő pontsorok és az ezüstszalagok szélét kirajzoló poncolt vonalszakaszok. A félgömbös fejű szegecsekből csak kettő maradt meg, egynek a helye látszik. A vas szegély rovátkolása nagyon kopott. Ép hosszanti oldal h.: 5,2 cm, szélessége kb. 3 cm, a veret jelenlegi h.: 6,4 cm (1. kép 3, 7. kép 3).

5. Kantárveret, kovácsolt vas. Az előbbihez hasonló, ötszögletű. Erősen rongált, lepkeszárnyra emlékeztető rövidebb és egyik hosszanti oldala hiányzik, csúcsban összefutó oldalai épek. Az ép hosszanti oldalon már nem

1. kép. Rakamaz. 1. Csikózábla — 2—3. kantárveret. 1:1
 Рис 1. Ракамаз. 1. простые удила, — 2—3. накладка узды. М: 1:1
 Fig. 1. Rakamaz. 1. horse bit — 2—3. harness mount. 1:1

látszik, hogy eredetileg rovátkolt volt-e. A meglevő hosszanti oldal sérült végén az aklaszeg fejének helye látszik, ennek alapján mérete az előbbi veretével lehet azonos. A felületét díszítő aranyozott ezüsthólia erősen kopott és hiányos, rendszere azonos az előző két veretével. Jelenlegi h.: 7,5 cm, sz.: kb. 3 cm (1. kép 2, 7. kép 1).

6. Kantárveret, kovácsolt vas. Az előbbiekhöz hasonló, ötszögletű, de egy kicsit valamennyinél nagyobb volt. Töredékes, viszonylag épen csak csúcsban összefutó oldalai maradtak meg, és a hosszanti oldalak indítása. A hosszanti oldalak mentén a lemez meg van hajlítva, és az eddigiektől eltérően a csonka lemezrész közepén találunk egy szegecsel, amely azt jelzi, hogy sérülten használták fel a kantár díszítésére. Felületét kopott aranyozású ezüsthólia borította, melynek díszítése eltér az előbbiektől: az ezüsthóliából két szélén egy-egy háromszögsort, középen pedig két rombuszsorot vágtak ki. E minta a pofakorongos zabla mintájához áll közelebb. A felületén levő szálkás ponenyomok itt valódi szálkák, kissé csépp-, vagy háromszögalakúak, amilyenek keleti párhuzamainkon is gyakoribbak. A hosszanti oldalak szélén helyenként látszik a rovátkolás maradványa. Jelenlegi h.: 6,9 cm, sz.: 3,1 cm (6. kép 4, 7. kép 4).

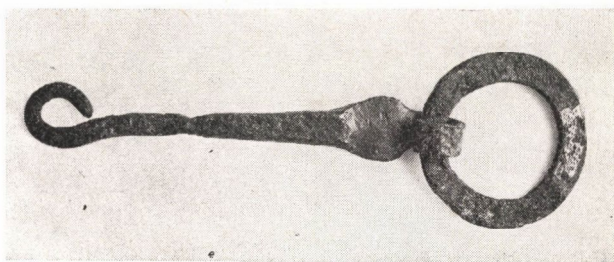
7. Kantárveret, kovácsolt vas. Nagyjából téglalap alakú, két hosszanti homorodó oldal egy lepkeszárnnyra és egy kapocsa emlékeztető oldalt fog közre. A lepkeszárnnyakra emlékeztető oldal szélén egy-egy, és a vele szemben levő sérült oldal közepén egy szegeccsel volt a szíjazatra erősítve. A hosszanti oldalak szélé rovátkolt. Felülete aranyozott ezüsthóliával díszített, melynek mintája az első három szíjvégével egyezik: négy háromszögsort vágtak ki az ezüsthóliából. Ezáltal három hosszanti sáv egy-egy farkasfogmintára emlékeztető sávot fog közre. Egyik sarka hiányos, a felületét díszítő ezüsthólia is több helyen lekopott. H.: 8,3 cm, sz.: 3,2 cm (6. kép 5, 7. kép 5).

8. Hevederesat. Kovácsolt vas, téglalap alakú, tuskét tartó oldala és a csat tuskéje hiányzik. Az az oldala, amelyre a túske felfekszik, széles, külső szegélye hármass ívelésű. A két hosszanti oldalt és a széles, ívelt oldalt aranyozott ezüsthólia díszítette, amelyben a széles oldalon rombusz sor kivágás volt. H.: 6,2 cm, sz.: 5,2 cm (6. kép 2, 7. kép 7).

9. Nyeregveret. Kovácsolt vas. Négy szírom levelű virágra hasonlít, nagy, kerek, domború középső mezővel. A szíromlevelek csúcaiban egy-egy félgömbös fejtű vas aklaszeg ül. Felületét aranyozott ezüsthólia borítja, amely a belső kerek mezőben csavart sugárkévekkel és a felerősítést szolgáló poncsorokkal van díszítve. Átmérő: $3,3 \times 3,3$ cm (6. kép 3, 7. kép 6).

Mindenekelőtt valószínű, hogy a ma tíz darabból álló együttes csonka. Azt ugyan nem tudjuk, hogy a csikó-zabla a beszolgáltatása idején is hiányos volt-e, de a másik zablárról már nem nagyon képzelhető el, különben Jóna nehezen találta volna el a korongok rendeltetését. Igaz viszont, hogy a tárgyak újraleltározásánál a csikó-zablát és a pofakorongokat egy zabla tartozékainak vélték, és ez korábban is megtörténhetett. Ha viszont nem ismernénk hasonló korong alakú „zablapálcákat” a bennük levő szájjal, szerepük talán bizonytalan is maradna. Korábban 8 db. „szíjdíszítés” tartozott az együtteshez. Ha a csatot nem számítjuk bele a 8 veretbe, akkor ma csak hat van meg belőlük, tehát legalább egy, de inkább két veret hiányzik. Így a rakamazi lelet csonkának tekinthető abban az értelemben, hogy az egykor beletárolt tárgyak sincsenek meg, és abban az értelemben is, hogy hiányosak a zablák. Eppen ez a körülmény, hogy a leletben két zabla van, óvatosságra kell hogy intsen, mert ugyanakkor a veretek száma és jellege nem utal feltétlenül két különböző készletre vagy sírletre. Hogy ezt a kérdést mérlegelni tudjuk, meg kell keresni tárgyaink párhuzamait, melyek segítségével az egyes veretek szerepe, ill. a pofakorongos zabla szerkezete meghatározható.

Valamennyi tárgynak pontos, szinte azonosságig menő hasonlóságot mutató párhuzama van a Hakasz autonóm területen és a Minuszinszki medencében, a Jenyiszej középső folyása mentén. Vegyük sorra a rakamazi lelet tárgyait. A csikózablának két jellegzetessége

2. kép. Rakamaz. Csikózabla. 1: 2
Рис. 2. Ракамаз. Простые удила. М: 1:2
Fig. 2. Rakamaz. Bridle bit. 1: 2

van: a lapos zablakarika és az ütközős szájvas. A különös szájvas Csaszovennaja gorán 13–14. századi csikózablán,⁶ Malinovkán 10–12. századi emlékek között oldalpálcás zablán,⁷ és nagyméretű lapos zablakarikával együtt a moszkvai Állami Történeti Múzeum gyűjteményének ismeretlen lelőhelyű 13–14. századi darabján,⁸ és a Minuszinszki Múzeum három zablján is előfordul.⁹ A lapos zablakarika egyszerű szájjal Kanskó–Perevozinszkoból is ismert, szintén 13–14. századi környezetből.¹⁰

A különleges megoldású pofakorongos zabla párhuzamait szintén a Minuszinszki medencéből ismerjük. Tulajdonképpen ugyanebbe a típusba tartozik a moszkvai Állami Történeti Múzeum már említett darabja, de formailag talán még meggyőzőbb a múzeumnak a Zgerszkij–Sztrumillo gyűjteményből való, szintén minuszinszki zabljával való rokonsága,¹¹ amelyen a korong formája teljesen azonos a rakamazival, s az alsó áttörésbe ütközős szájvas kapcsolódik. Itt válik érthetővé, miért neveztük a csikózabla kiszélesedő szájvasrészét ütközőnek. Ugyanis, míg a keskenyebb zablakarika pántjára rá lehet hajlítani a szájvas elkalapált végét, a pofakorongos zablak esetében, ha az alsó áttörés nincs a korong széléhez közel, más megoldást kell választani. Ilyenkor a szájvas levél vagy rombusz alakú végét beledugták a korong alsó áttörésébe, de az áttörés szélessége kisebb az ütköző szélességénél, ezért nem engedi meg a szájvas elcsúszását. A szájvasnak az ütköző után lapos végébe lyukat ütöttek, és ebbe a lyukba erősítették be a kantárszár karikáját. A pofakorong tehát tökéletes oldalpálcaként funkcionált.

A rakamazi pofakorongokon az alsó áttörés közel van a korong széléhez, így a szájvas úgy is kapcsolódhatott volna hozzájuk, mint a csikózablán. Az áttörés kopásnyomai, a hátulról előre való kétoldalon is látható kúdorodás azonban amellett bizonyít, hogy az ütköző és a pofakorongok egymásrafelezése okozta az elválasztást.

Csikózablánkon, ahol szintén ütközős szájvasat alkalmaztak, az ütközőnek nincs funkciója. A minuszinszki zablak esetében erre I. L. Kizlaszov hívta fel a figyelmet.¹²

A hosszúkás veretek a kantár díszei lehettek. A rakamaziakhoz formailag legközelebb álló párhuzamok ívelt

⁶ Кызласов, И. Л., Аскизская культура (средневековые хакасы X–XIV. вв.). Степи Евразии в эпоху средневековья. Археология СССР. Ред. Плетнева. С. А. Москва 1981. 249. 74. rajz felső sor 55. (továbbiakban Кызласов, И. Л., Степи Евразии).

⁷ Кызласов, И. Л., Степи Евразии 248. 74. kép, alsó sor 20.

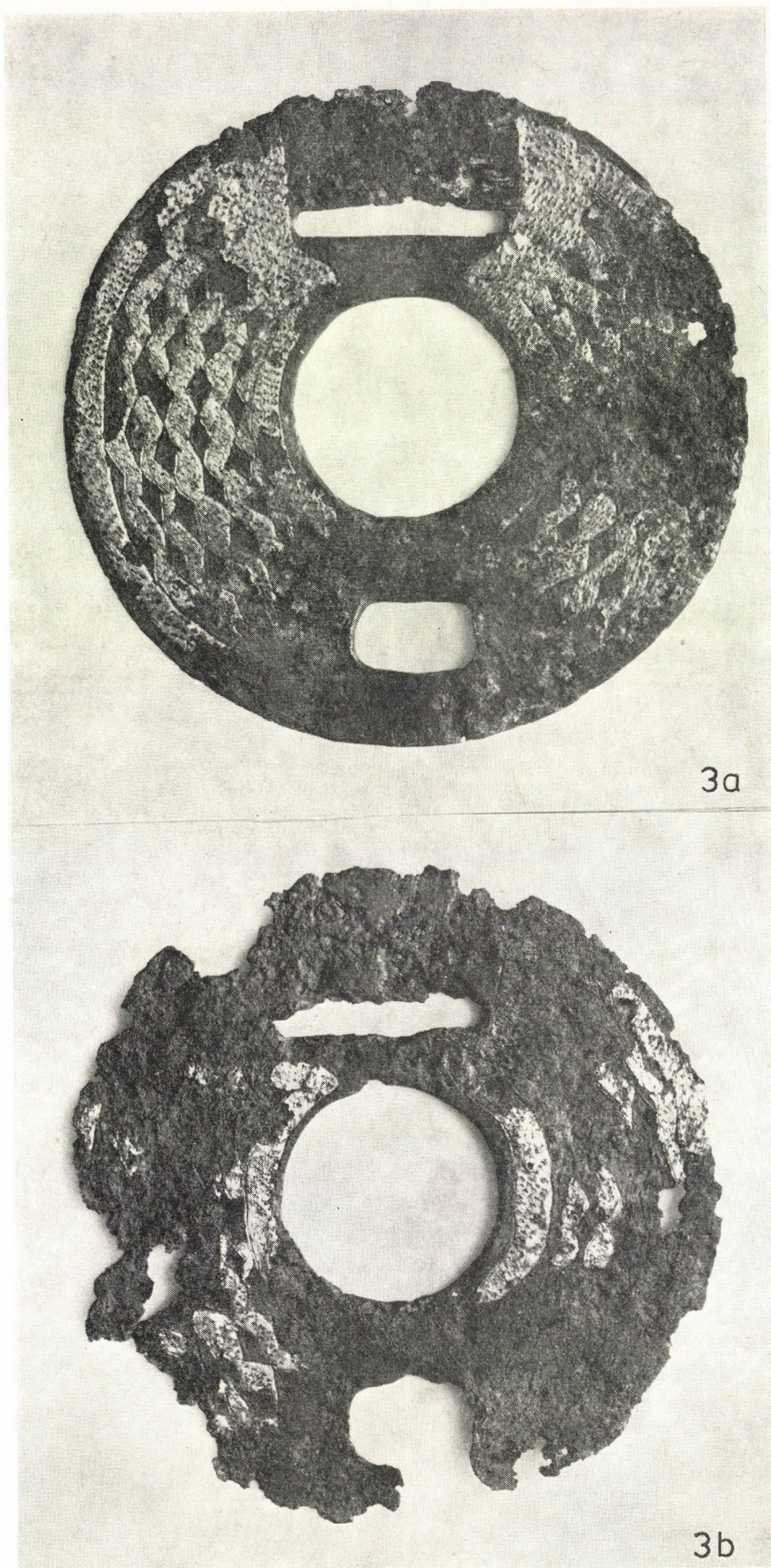
⁸ Кызласов, И. Л., Степи Евразии 248. 74. kép, felső sor 3.

⁹ Савинов, Д. Г., Сов. Этно. 1977/1 39. 7. kép 7–9., 41.

¹⁰ Кызласов, И. Л., Степи Евразии 278. 74. kép, felső sor 10.

¹¹ Кызласов, И. Л., СА 1978/1 133. 8. kép 7.

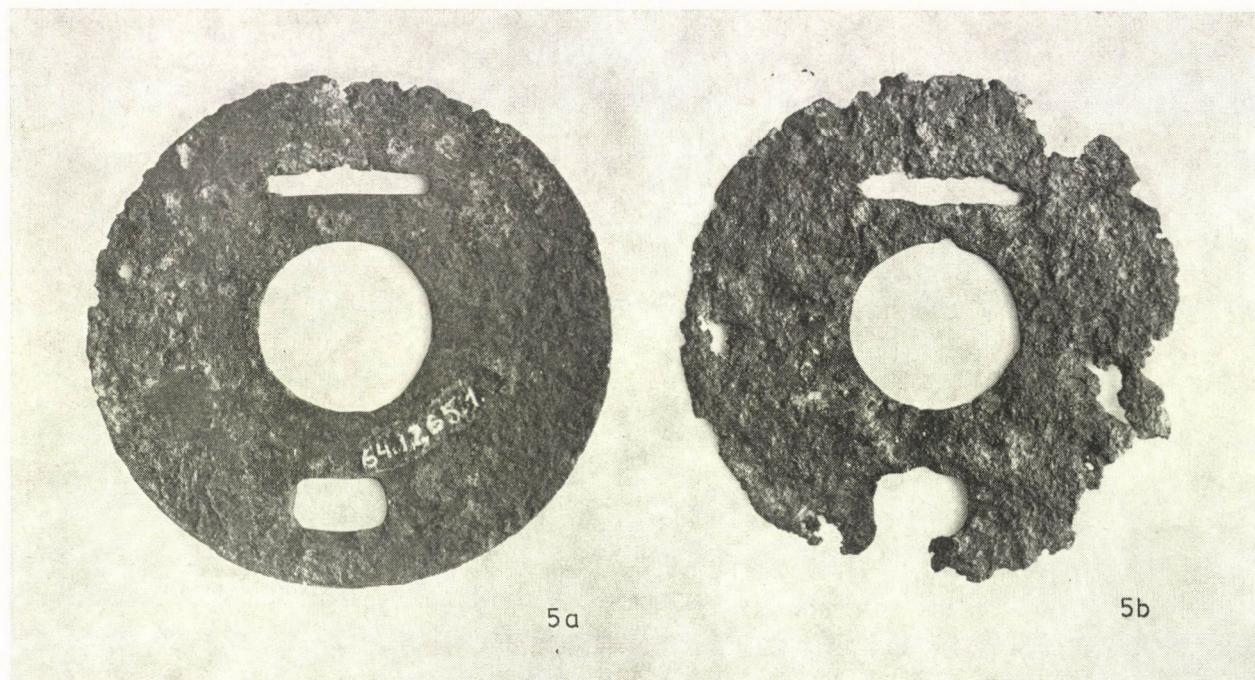
¹² Кызласов, И. Л., СА 1978/1 130.

3. kép. Rakamaz Pofakorongos zablá. 1:1
 Рис. 3. Ракамаз. Дискovidные псалии. М: 1:1
 Fig. 3. Rakamaz. Bit with disc-shaped cheek pieces. 1:1

4. kép. Rakamaz. Pofakorongos zabla. 1:1
 Рис. 4. Ракамаз. Дискovidные псалии. М: 1:1
 Fig. 4. Rakamaz. Bit with disc-shaped cheek pieces. 1:1

5. kép. Rakamaz. A pofakorongos zabla hátoldala. 1:2
 Рис. 5. Ракамаз. Обратная сторона дисковидных псалий. М: 1:2
 Fig. 5. Rakamaz. The reverse of the bit with disc shaped cheek pieces. 1:2

oldalúak és a moszkvai Állami Történeti Múzeumban a Zgerszkij—Sztrumillo gyűjteményből¹³ és közelebről nem jelölt lelőhelyről vagy gyűjteményből¹⁴ valók. Valamennyit a 13—14. századra kelteznek. Hasonló veretek kerültek elő csuklós változatban Kamenka V. lelőhely 3. kurgánjában¹⁵ és további egyszerű változatok Kazancevóban,¹⁶ Bisztrajában,¹⁷ Borkiban¹⁸ stb. Mivel a szovjet közleményekben többnyire csak a típusokat közlik, így a különböző veretfajták száma bizonytalan. Ezért nem tudjuk pontosan, hogy egy-egy kántáron hol és milyen veret szokott lenni. A Zgerszkij—Sztrumillo-gyűjtemény első együttesében pl. megtaláljuk a lekerekített csúcsban és a lepkeszárnyhoz hasonlóan záródó vereteket is, és ott az utóbbi típus a nagyobb méretű.¹⁹ A rakamazi leletben az egyik ötszögletű veret a legnagyobb, de a négy hasonló darabból csak kettő egyforma, tehát három különböző nagyságú. A Zgerszkij—Sztrumillo gyűjtemény első és második együttesének darabjaira inkább az a jellemző, hogy mindegyik készletben azonos a tárgyak díszítő rendszere. Tehát az első készletben indás díszítés látható,²⁰ a második együttesben a veretekre a hosszanti kígyózó vonal és a felületek ékalakú vagy páleikaszállkaszerű pontokkal való díszítése a jellemző.²¹ Úgy tűnik, hogy a díszítés

egységessége más együttesekre is jellemző, pl. a bisztrajaira²² és a Borki-i készletre is.²³

A rakamazi leletben mindezek ismeretében sem lehet megbízhatóan szétválasztani a két zablához tartozó vereteket. Az kétségtelen, hogy az öt hosszúságú veretből négynek azonos a díszítési rendszere: három hosszanti ezüst sáv között két farkasfogmintára emlékeztető applikációt találunk (7. kép 1—3, 5). De ezek legalább háromféle nagyságúak. Valamennyitől eltér a 7. kép 5. sz. veret, amely nem ötszögletű, egyedülálló a 7. kép 2. sz. veret is nagysága miatt. A másik kettő hosszúsága megközelítően azonos, de az egyik keskenyebb (7. kép 1). Ugyanakkor a 7. kép 4. sz. tárgy díszítési rendszere eltér az előbbiektől: a két szélén levő ezüstlemez sáv között három farkasfog mintás ezüst sáv húzódik, és ezáltal a pofakorongos zabla díszítéséhez áll közelebb. Talán a hiányzó, elvesztett két veret jobban eligazítana minket a készletekre való bontásban. Így csupán feltételezhetjük, hogy az öt hosszúságú veretből négy az egyszerű csikózáblához tartozik, egy pedig (7. kép 4.) a pofakorongokhoz. A csikózáblához tartozó négy veretből feltehetően a két kisebb ötszögletű az orradzón foglalt helyet, míg a két másik a pofaszíjon úgy, hogy a zablához közelebb a csúcsos végű veret helyezkedett el.

A négyszirmú veretet a nyereg díszének határozták meg. Legjobb párhuzama Kamenka V 3. kurgánjából származik,²⁴ de Abakanból és Oglahitból is említenek négyszirmú nyeregdíszet. A kamenkai nyeregveretek között van egy másik típusú is, amelyet a csaszovennaja gorai nyereg előkapáján kétoldalt is láthatunk, azaz két darab is van belőle.²⁵ A kamenkai nyeregveretek között is kettő van e típusból. Ezek szerint a négyszirmú veret nem az előkapák díszé. Hátlapján X alakban két hosszú alátétpánt szolgált a felerősítésre, ami arra mutat, hogy bőrre volt felszerelve. Helyét a mai tuvai nyereg díszítése

¹³ Кызласов, И. Л., СА 1978/1 133. 8. kép 2—3, 134. 9. kép 1—2.

¹⁴ Кызласов, И. Л., Степи Евразии 249. 74. kép felső sor 35.

¹⁵ Кызласов, И. Л., СА 1878/1 129—30, 3. kép 1.

¹⁶ Tallgren, A. M., Collection Tovostine des antiquités préhistoriques de Minoussinsk conservées chez le Dr Karl Hedman a Vasa. Helsingfors 1917. XI. t. 24.

¹⁷ Кызласов, И. Л., СА 1980/2 85. 6. kép 4.

¹⁸ Кызласов, И. Л., СА 1980/2 85. 5. kép 4.

¹⁹ Кызласов, И. Л., СА 1978/1 133. 8. kép 2—3.

²⁰ Уо., 8. kép.

²¹ Уо., 134. 9. kép 1—2.

²² Кызласов, И. Л., Степи Евразии 249, 74. kép felső sor 34.; Кызласов, И. Л., СА 1980/2 85, 6. kép 4.

²³ Кызласов, И. Л., СА 1980/2 85. 5. kép.

²⁴ Кызласов, И. Л., СА 1978/1 129—30. 4. kép 10.

²⁵ Савинов, Д. Г., Сов. Этно. 1977/1 34.

alapján a nyereg bőr ülésének két oldalán egyesével vagy párosával képzelhetjük el.²⁶

A rakamazi csat a Minuszinszki-medence legjellegzetesebb 10–14. századi csattípusa. Legjobb párhuzamai a Zgerszkij–Sztrumillo-gyűjteményből.²⁷ Bisztrajából,²⁸ Kizek tigej 2. kurgánjából,²⁹ Ujuk tarlikból³⁰ (a két utóbbit a 10–12. századra keltezik) valóik.

A formai párhuzamok tehát mindenképpen arról győznek meg bennünket, hogy a két zabla alapján, de a hosszúkás veretek egykori és mai száma, milyensége alapján is két készlethez tartozik a tíz tárgy, melyeknek egyike sem teljes.

A formai párhuzamok alapján a rakamazi leleteket teljes bizonyossággal a Jenyiszejbe ömlő Abakan folyó egyik északi mellékfolyójáról, az Aszkizról elnevezett askkizi kultúrába sorolhatjuk. Az askkizi kultúra a jenyiszeji kirgiziek, ill. azok leszármazottainak, a hakaszoknak a kultúrája. Legismertebb emlékeit az Aszkiz folyó völgyében tárták fel. E kultúra előzményeit jól ismerjük: közéjük tartozik a híres és sokszor idézett Tjuhtjati-i kincs is, melyben már fellelhetjük a későbbi korszak hakasz csuklós vereteit.³¹ Az askkizi kultúra tárgyi emlékeinek meghatározása és fázisainak felismerése L. R. Kizlaszov nevéhez fűződik. Ő azonban a korai szakasz emlékeit ismertette.³² A későbbi fázis temetőit vagy temetkezéseit, melynek leleteit a 13–15. századra keltezik, csak az utóbbi években kezdték közölni.³³ A jenyiszeji kirgiziek 8–9. és a hakaszok 10–14. századi kultúrájának jó, modern összefoglalását találjuk meg a Pletnyova által szerkesztett gyűjteményes kötetben.³⁴

A rakamazi leletek párhuzamainak megkeresése során eddig főként a tárgyak formai sajátosságaira figyeltünk. Ugyanakkor az askkizi kultúra második szakaszának sírleletein nagyon jellegzetes díszítést is találunk: a vas-tárgyak felületét ezüstfóliával borították be. E díszítési módot I. L. Kizlaszov nem egészen egyértelműen jellemzi. Az ezüstlemez applikáció mellett a háttér „cseppalakú szálakkal” való díszítéséről beszél.³⁵

A rakamazi tárgyak megtisztítása során, melyet Bruder Katalin végzett, ezzel kapcsolatban a következő megfigyeléseket tehetjük. Csupán két veret díszítésének leírását adjuk, amelyek legjobban megmaradt a díszítés, és a technikai részletek is jól megfigyelhetők. A négyszörmű nyeregvereten az ezüstfóliát rátették (ráerősítették?) a vas felületre és egy poncolóval kb. 1 mm-es vonalszakaszokat beítve kialakították a minta szélének körvonalát. Ezután a középponttól a csavart sugárkötegeket ütötték be ugyanezzel a poncolóval, mellyel szinte folyamatos vonalat kaptak. Ennek ellenére az egyes kis szakaszok jól elkülöníthetők, főleg nagyító alatt, és jól láthatók mind az ezüstfólián, mind azokon a részekon, ahol az ezüstfólia lekopott. Ezután az ezüstfóliába (és kizárólag az ezüstfóliába!) ék vagy háromszög esűsű poncolóval pontsorokat (az orosz közlemények ezt mondják „cseppalakú szálaknak”) ütögettek be, melyekkel az ezüst fóliát a vasverethez „szegezték”. Amikor az ezüstfólia mintája kialakult és a rögzítés is megtörtént, a szükségstelen részeket eltávolították. Az akasztásokat az aranyozott ezüstfóliával díszített veretekre helyezték el, a szegfejek alatt, ugyanis mindenütt ott látható a nemesfém rátét.

Ugyanezzel a módszerrel díszítették a többi veretet is. A legépebb kantárvereten is azt figyelhetjük meg, hogy miután az ezüstfóliát ráhelyezték a vaslapra, a minta körvonalát alakították ki a kis vonalszakaszokat ütő poncolóval, majd egy ék vagy háromszög alakú nyomot hagytó poncolóval sűrű sorokat alkotva rögzítették az ezüstlapot. Ezután a felesleges, nem rögzített ezüstfóliát egy szike szerű éles szerszámmal eltávolították. Azokon a részekon tehát, ahol nincs ezüstlátet, és csak a vas háttér érvényesül, ott a poncoló beütései is hiányoznak. Ott azonban, ahol az ezüstlemez lekopott, a vaslemezben jól látszanak a poncoló beütésekor keletkezett mélyedésekben az arany színében csillogó kis ékek.

Az ezüstfólia rétegek szegélyének körvonala néha annyira folyamatos, mintha a mintákat előrajzolták volna, helyesebben szólva mintha egy előre kivéssett árokba ütögettek volna bele a nemesfémeket. Az ilyen megoldás ellen szól, hogy az ilyen szakaszokból nagyon kevés van a veretekon, másrészt az elővett mintát a rátételmez teljesen eltakarta volna, és óhatatlanul előfordult volna a kétfős vonalvezetés az alapon. Ennek viszont nyoma sincs. Utólagos eldolgozásról lehet szó.

A tárgyak tisztítása során derült az is ki, hogy az ezüstfólia helyenként többretegű. Ez utalhat a fólia-készítés menetére, esetleg a rátét készítésének technikájára, amennyiben a rátétet kisebb felületek szakaszos összedolgozásával alakították ki.

A vasveretek díszítése tehát a vas és nemesfém felületek egymásmellettségéből és a nemesfémfelületek pontos beponcolásából áll.

Az askkizi kultúra népessége, a hakaszok elhamvasztották halottaikat, és a hamvakra köves kurgánokat hordtak. A Zgerszkij–Sztrumillo-gyűjtemény ezüsttel díszített veretein erős égés látható, mint azt már Kizseljov is megállapította.³⁶ Az égés következtében az ezüst rátét, ill. inkusztáció részben kiolvadt. A rakamazi leleten azonban nincs égésnek nyoma, bár a vaslapok kiváló minősége alapján erre a lehetőségre is gondolhatunk. Az Altaj-vidéki vaskelátolozás kiemelkedően jó minőségű emlékei (korai avar kengyelek) és az altaji kovácsok népi hagyományban megőrzött híre azonban azt bizonyítja, hogy a korrózióknak jól ellenálló vasakat tudtak készíteni.³⁷

E ponton tehetjük fel az izgalmas kérdést, hogyan kerültek a Tisza partjára, Rakamazra olyan lószerszámveretek, amelyek Magyarországtól több mint 5000 km-re, az Abakani-Minuszsinski medencében készültek. Kétségtelen, hogy Magyarországra kerülésük valamilyen formában a tatárjárással kapcsolatos. Ugyanezt a kérdést tette fel I. L. Kizlaszov a Don melléki Petrovszki faluban előkerült sírlelettel kapcsolatban. A petrovszkiji lelet egyes tárgyai szintén keleti eredetűek, rajtuk is az askkizi kultúra díszítésmódja volt megfigyelhető. Más része azonban olyan tárgyakat tartalmazott, melyek a kelet-európai sztyeppen a 13. században voltak szokásosak.³⁸ I. L. Kizlaszov a sírlelet keleti eredetű tárgyait az askkizi kultúra legnyugatabbra került emlékeiként közölte. Úgy gondolta, hogy mivel a petrovszkiji lelet csontvázas halomsírból származik, így nem lehet hakasz temetkezés, hanem csakis valamely Kelet-Európában élő néphez

²⁶ Вайнштейн, С. И., История народного искусства Тувы. Москва 1974. 90–91, 56, 57. kép.

²⁷ Кизласов, И. Л., СА 1978/1 133. 8. kép 5.; 134. 9. kép 5.

²⁸ Кизласов, И. Л., СА 1980/2 80. 6. kép 6.

²⁹ Кизласов, Л. Р., Курганы средневековых хакасов (аскизская культура). Первобытная археология Сибири. Ред. Мандельштам. А. М. Ленинград 1975. 197. 5. kép 5.

³⁰ Кизласов, И. Л., Степи Евразии 249. 74. kép, alsó sor 37.

³¹ Киселев, С. В., Древняя история южной Сибири. Москва 1951. LXIII. t.

³² Кизласов, Л. Р., Курганы средневековых хакасов... 193–211.

³³ Кизласов, И. Л., СА 1978/1 122–140, 141.

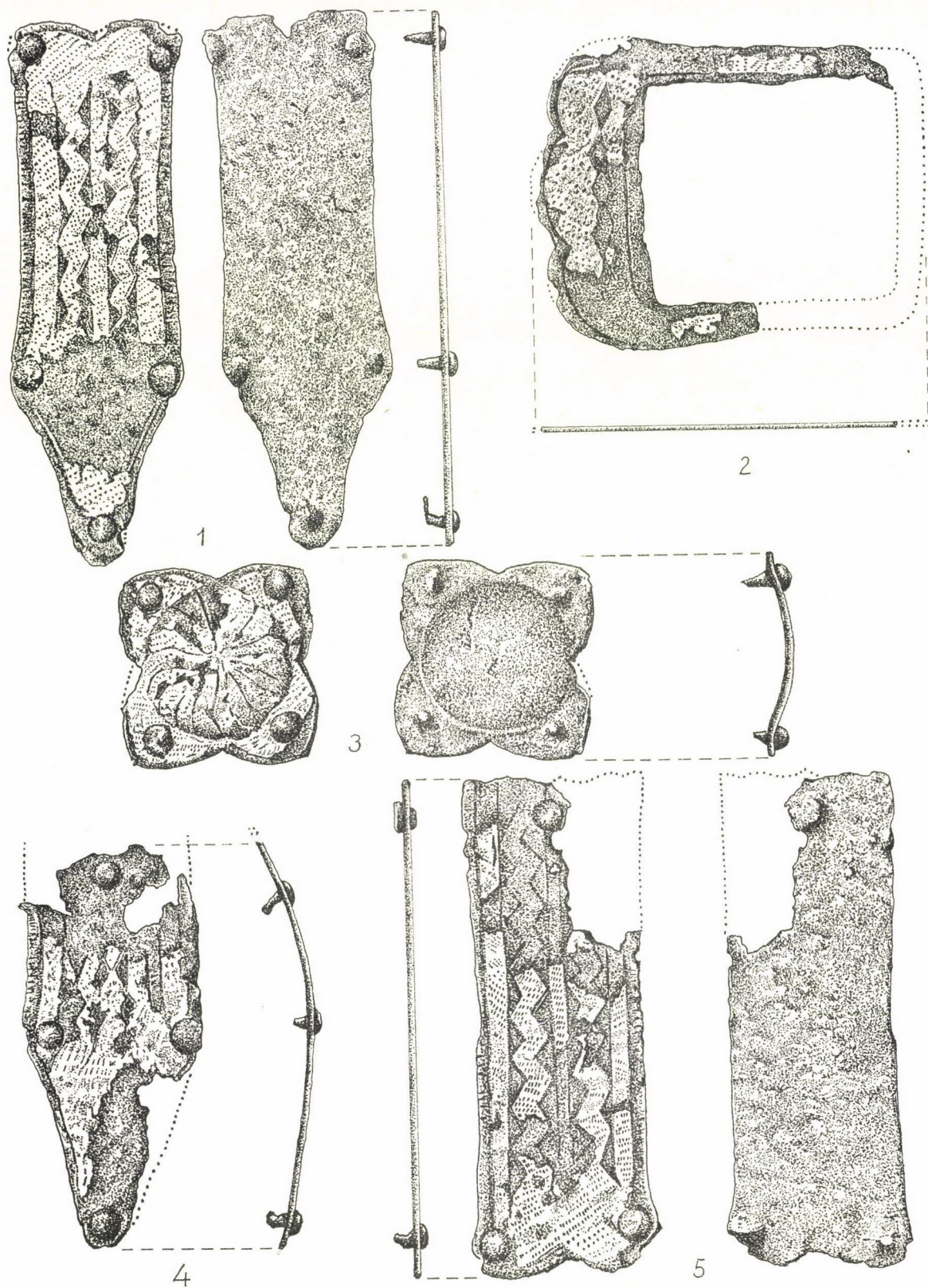
³⁴ Кизласов, Л. Р., Древнехакасская культура чаатас VI–IX вв., Кизласов, Л. Р., Тюхтятская культура древних хакасов (IX–X вв.), Кизласов, И. Л., Степи Евразии... Степи Евразии в эпоху средневековья. Ред. Плетнева. С. А. (Москва 1981) 46–51, 54–58, 200–207.

³⁵ Кизласов, И. Л., СА 1978/1 131–133., Кизласов, И. Л., К истории художественной обработки металла в южной Сибири. Насечка по железу. Средневековая городская культура Казахстана и Средней Азии. Алма-Ата 1983. 129.

³⁶ Киселев, С. В., Древняя история южной Сибири 604., Кизласов, Л. Р., Курганы средневековых хакасов 205.

³⁷ Radloff, W., Aus Sibirien. Leipzig 1893. I. 294.; László Gy., A honfoglaló magyar nép élete. Bp. 1944. 35.

³⁸ Кизласов, И. Л., СА 1980/2 80.

6. kép. Rakamaz. 1. kantárveret. — 2. csat. — 3. nyeregveret. — 4—5. kantárveret. 1:1
 Рис. 6. Ракамаз. 1. накладка узда, — 2. пряжка, — 3. накладка седла, — 4—5. накладки узда. М: 1:1
 Fig. 6. Rakamaz. 1. harness mount, — 2. buckle, — 3. saddle mount, — 4—5. harness mount. 1:1

7. kép. Rakamaz. 1–5. kantárveret. — 6. nyeregveret. — 7. csat. 1:1
 Рис. 7. Ракамаз. 1–5. накладки узды, — 6. накладка седла, — 7. пряжка. М: 1:1
 Fig. 7. Rakamaz. 1–5. harness mount, — 6. saddle mount, — 7. buckle. 1:1

köthető. A sírban levő fülbevaló alapján kipesak etnikumnak határozta meg a temetkezést. A hakasz tárgyak kipesak sírba kerülésére nagyon is megfontolandó magyarázatot talált. A mongolok titkos történetében olvashatjuk, hogy 1207-ben Dzsingisz kán kedvelt embere, a meghódított kipesakok vezetője, Tutuha volt. A Jüan-si elsorolja Tutuha származását és sikereit. Elmondja, hogy a keleti kipesakok egyik ágából származott és már 1277-ben is vezetett hadjáratot az északi népek ellen. E hadjáratában 1000 válogatott kipesak harcos is részt vett. I. L. Kizlaszov az 1292–93-as évek eseményeivel magyarázza a hakasz tárgyak kipesak kézre kerülését, s egy e harcokban szereplő kipesak sírjának véli a petrovszkiji halomsírt.³⁹

A rakamazi lelet azonban a kifogástalannak látszó gondolatmenetet bizonytalanossá teszi. A rakamazi leletet ugyanis semmiképpen sem hozhatjuk kapcsolatba e késői eseményekkel. Részben azért, mert nem tudunk a kúnok ilyen késői Magyarországra való betelepüléséről, másrészt mert a tatárok utolsó betörése Magyarországra 1285. február 2-á körül történt, és márciusban a Telebuga és Nogaj kánok által vezetett csapatok már ki is vonultak az országból.⁴¹

A tárgyak kétségtelenül hakasz készítmények, tehát a Kárpát-medencébe való kerülésük története a Jenyiszej középső folyása mentén veszi kezdetét. A Dzsoci vezette 1218-as büntető hadjárat után a hakaszoknak nyilván katonai segédszolgálatot kellett kiállítaniuk. Így a mongol seregbe való beosztásuk után maguk a hakaszok is sokfelé elkerülhettek. Másrészt lovaik és díszes lószerszámaik is kedvelt hadizsákmánnyá váltak.⁴² Így akár egy mongol lovas zsákmányaként, akár a segédnépek közé besorozott hakasz harcosok révén e tárgyak hamarosan Európáig is eljuthattak. Már a következő évben, 1219-ben új hadjáratra indultak a török és más meghódított népek fiaival feltöltött mongol seregek. 1220/21-ben elpusztították Horezmet. 1222-ben, a Kaukázus népei ellen indultak, majd a Kaspi tenger mentén észak felé vonultak, a Volga és a Don közé. Ott előbb megverték a jászokat, majd az 1054-ben a déloroszországi pusztákra beköltözött kúnokat. 1223-ban az Azovi tenger mellett, a Kalka folyónál megsemmisítették a kúnok Kötöny által vezetett és az orosz fejedelmek csapataival egyesült seregét. Ezután több mint egy évtizedig viszonylagos béke volt a kún pusztaságon. Julianus barát 1236-os útján a mongolok Volgai Bulgáriától öt napi járóföldre táboroztak. Még 1236 év végén megindult a nagy támadás, melynek következtében 1239-ben a kúnok a magyar király oltalmát kérve, Kötöny fejedelmükkel beköltöztek Magyarországra.⁴³ Nem valószínű, hogy Kötöny kunjai között lett volna Batu hadaiból menekült kipesak

vagy más mongol szövetséges, esetleg hadifogoly, de hakasz tárgyak már lehettek Kötöny kunjainak tulajdonában. Ennek nem mond ellent sem a rakamazi lelet összetétele, sem a bizonytalan leletkörülmények. A leletben ugyanis két zabla van. Ha sírleletből származnának a tárgyak, akkor két sírnak kellett volna lennie. Az együttes összetétele azonban nemcsak a két sírból való, hanem egyáltalán a sírból való származást is kétségessé teszi. Túlságosan hiányosak ugyanis a felszerelések és ugyanakkor teljesen egységes a kulturális összetartozásuk: kizárólag hakasz tárgyak vannak köztük. Feltűnő pl. a kengyelek hiánya, hiányoznak a tárgyak közül a magyarországi kunokra jellemző egyéb sírleletek is. Ha a rakamazi lelet mégis 1239-ben a kúnokkal került Magyarországra, akkor zsákmány részeként elrejtett kincsleletnek kell tartanunk. Ugyanerre az eredményre jutunk más időpont esetében is.

A Magyarországra kerülés legvalószínűbb időpontja 1241. A tárgyak ekkor még lószerszámokat díszíthettek. A tatárok azonban nagy veszteségeket is szenvedtek. Most is felvetődik a kérdés: származhatnak-e a tárgyak a mongol sereg elesettjeitől? Erre a kérdésre igennel válaszolhatunk, de ismét azt kell mondanunk, hogy aligha lehet szó sírletről. Nem lehet szó hakasz temetkezésekről, mert a tárgyakon nincs égésnek nyoma. Nem számolhatunk mongol temetkezéssel sem, mert a mongolok halottaikat Magyarországról is hazavitték,⁴⁴ legalábbis a halott fejét.⁴⁵ Másrészt a padmalysos mongol temetkezést kincskereső ásatással aligha lehet megtalálni.⁴⁶ A mongolok az elesettek ékességeit, az elhullott állatok felszerelését nyilván magukhoz vették, ha módjuk volt rá. Ellenkező esetben azonban mások is, akár magyarok is hozzájuthattak. Ilyen „megmentett” tárgyakból állhat a rakamazi lelet, melyet gazdája a sűrűn váltakozó események között elrejtett. Az elrejtés hasonló módjára legfeljebb még 1285-ben kerülhetett sor, bár akkor oly kevés ideig garázdálkodtak az országban a tatár csapatok, hogy az akkori eseményekkel kevésbé indokolható a földbe kerülés.

A rakamazi leletnek nemcsak a magyar régészet számára van mondanivalója. A szovjet régészek is több fontos kérdéshez kapnak általa újabb információkat. A lényegtelenebbek közé tartozik az, hogy ez a lelet a legnyugatabbra került hakasz emlék. Fontosabb a rakamazi lelet az askizai kultúra időrendjének tekintetében. A Minuszinszki-medence és Tuva lelőhelyein főleg a mongol kor tárgyaival, másutt a kipesak leletekkel való együttes előfordulás alapján keltezik az askizai kultúra késői fázisát a 13–14. századra. E nagy időszakon belül legfeljebb stíluskritikai alapon adtak relatív időmeghatározást: a kezdeti „szálkás” felületdíszítést az egyre sűrűbb, pontszerű díszítés váltotta fel.⁴⁷ A rakamazi lelet földbe kerülését elég megbízhatóan az 1241-es évre (kisebb valószínűséggel 1285-re) tehetjük. Ez azt jelenti, hogy már a 13. század elején teljes virágjában van az askizai kultúra, és a belső időrendjének alapjául szolgáló ismereteket felül kell vizsgálni. A rakamazi veretek segítségével megbízhatóbb, relatív időrendet lehet majd kialakítani. Ezt azonban az összes lelet egységes szempontú közlése vagy ismerete nélkül nem lehet megtenni. Harmadsorban a hakasz tárgyak felületdíszítésének technikájához szolgáltat értékes adatokat a rakamazi lelet. Bizonyos, hogy tárgyaikon a háttér mindig díszítetlen, ez a vaslemez.

³⁹ A mongolok titkos története. Ford. Ligeti L., Bp. 1962. 239. szakasz. 109, 177.

⁴⁰ Кызласов, И. Л., СА 1980/2 87–90., Кызласов, И. Л., Стени Евразии 202.

⁴¹ Pauler Gy., A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. Bp. 1899. II. 385–88.; Magyarország történelmi kronológiája I. Bp. 1981. Főszerk. Benda K., 178.

⁴² Schütz Ö., Sz 93 (1959) 214.; Кызласов, И. Л., СА 1980/2 90.

⁴³ Rassovsky, D., Polovci. Sem. Kond. 8 (1936) 178–179.; Fedorov-Davidov, G. A., Az Aranyhorda földjén. Bp. 1983. 56–64.; Grusset, R., L empire des steppes. Paris 1952. 306–308, 239–33.; A mongolok titkos története. Ford. Ligeti L. Bp. 1962. 184, 186.; Györffy Gy., A tatárjárás emlékezete. Bp. 1981. 9–10.

⁴⁴ Plano Carpini jelentése 14 fejezet. Györffy Gy., Napkelet felfedezése. Bp. 1965. 65, 232, 149. jegyzet.

⁴⁵ A mongolok titkos története 77, 86, 165.

⁴⁶ A mongolok temetkezési szokásaira: Fedorov-Davidov, G. A., Az Aranyhorda földjén. Bp. 1983. 72–75.; Федоров-Давидов, Г. А., Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. Москва 1966. 156–57.; Зяблин, Л. Л., О «татарских» курганах. СА 22 (1955) 83–96.; Tomka P., Acta ArchHung 21 (1969) 149–54.; Fodor I., FA 23 (1972) 235.

⁴⁷ Кызласов, И. Л., К истории художественной обработки металла 129.

A „szálkás” vagy pontszerű díszítés elsődleges funkciója az ezüst rátétlemezeknek a vashoz való rögzítése, és csak másodsorban szolgál díszítésre. Ezért aponenyomok változásának talán nincs is korhatározó jelentősége.

Reméljük, hogy a 80 évig raktárban rejtőzködő lelet közlésével nemcsak régi adósságot törlesztünk, hanem egy eurázsiai méretű népmozgás hazai emlékét is megtaláltuk.⁴⁸

Mesterházy Károly

⁴⁸ Kéziratunk lezárása után újabb kantárveretet találtunk. Lelőhelye Bethlenszentmiklós. *Gh. Anghel-Blajan, M., Apulum 15 (1977) 303–304. 11. ábra 10.*

ДРЕВНЕХАКАССКИЕ ВЕЩИ ИЗ С. РАКАМАЗ

Резюме

В 1905-ом году на холме, возвышающемся над поймой р. Тиса, к северу от с. Ракамаз, при неизвестных условиях было найдено 11 предметов. О находке впервые сообщил директор ниредьхазского музея, А. Йожа в местной газете Нирвидек.

Первоначально было найдено два удила, восемь железных накладок и обломок пряжки. Тогдашнее состояние удила неизвестно, в настоящее время обе нецелые: первые простые двухсоставные, и другие со псалиями без грызла. Из восьми накладок сохранилось шесть, из них одна четырехлепестковой формы украшала седло, а длинные накладки принадлежали к узде. Точные аналогии всем этим предметам известны нам из Минусинской котловины, Тувы и из области р. Абакан. Грызла простых удила имеют листовидное утолщение, что выполняет лишь функцию украшения. К дисковидным псалиям принадлежало такое же двухсоставное грызло. В более крупное, нижнее отверстие вставились грызла до утолщения, а в отверстие на утолщении вставилось кольцо удила. В верхнее, узкое отверстие псалий вдевался намордний ремень.

Аналогии нашим простым удилам известны из Часовой горы в собрании Минусинского музея и также в собрании ГИМа (место находки неизвестно).

Редкие дисковидные псалии также известны из Минусинской котловины. Наиболее близкая аналогия нам известна в собрании Згерски—Струмилло в ГИМе. Аналогии длинных пятиугольных накладок известны из этого же собрания и также из кургана № 3 могильника Каменка V, далее из Быстрой, Борки и Казанцева.

Четырехлепестковая накладка по аналогии подобного предмета из Каменки V могла служить украшением седла, как на современных тувинских седлах, на задних лопастях.

Пряжка данной формы весьма типична для Минусинской котловины (собрание Згерски—Струмилло, Быстрая, Кизек тигей, уюк тарлык).

Кроме указанных сходств по форме и технике украшения приближает наши вещи к указанной территории. На железную основу была наложена серебряная фольга, на которую потом нанесли геометрический орнамент. Серебряная фольга вероятно была прикована к железу, а орнамент был нанесен пунктиром: сначала были сделаны прямые линии, состоящие из мелких линий в длину

1 мм, а потом небольшими клиновидными узорами фольга была прочно прикована к железу. Поверхность железа не украшена. После нанесения орнамента края фольги были отрезаны, фон и узоры вместе составили геометрический орнамент.

Хотя стиль украшения однообразен, на разных предметах можно наблюдать некоторые расхождения в деталях. В одну группу входят дисковидные псалии и изогнутая накладка узды. В другую группу входят 4 длинных накладки (рис. 7/1—3,5), вероятно вместе с простыми удилами. Во всяком случае, данные предметы первоначально принадлежали к двум уздечным наборам, которые сохранились весьма неполно.

Аналогии известны в материале X—XIV вв. в Минусинской котловине, но наиболее близкие датируются XIII—XIV вв. Данные аналогии относятся к поздней фазе аскизской культуры, которая может быть определена как материальная культура енисейских киргизов, т. е. древних хакасов. Ими оставлены каменные круганы, преимущественно с трупосожжениями. Появление этих памятников в Венгрии связано с татарским нашествием на Венгрию в 1241—1242 гг.

К сожалению, условия находки данных вещей близ с. Ракамаз неизвестны, однако на них не наблюдаются следы действия огня, и поэтому мы вряд ли можем здесь предполагать хакаские погребения. Нет также среди предметов типичных половецких вещей, что исключает возможность половецкого погребения. А татаро-монголы — как сообщает Плано Карпини — увезли собой своих погибших в Монголию. Нам кажется, данные украшения конской сбруи были сняты с коня погибшего воина монгольской армии и потом зарыты.

Об историческом фоне данной находки мы должны еще отметить, что сын Чингисхана, Джочи в 1207-ом году покорил «лесных» народов, среди них и енисейских киргизов. С 1218 г. из них организовали вспомогательные военные отряды. С этого времени в монгольской армии были и древние хакасы. С другой стороны и монголы могли приобрести такие богато украшенные хакаские сбруи в качестве военной добычи. Таким образом, ракамаские вещи могли принести в Венгрию и сами хакасы и также монголы.

К. Мэстерхаз

HAKAS FINDS FROM RAKAMAZ

Extract

A find group of eleven items came to light on a hill emerging from the flood area of the Tisza river, north of Rakamaz, in 1905. The circumstances of the finding are unknown. It was András Józsa who reported the new finds in a newspaper of Nyíregyháza called Nyírvidék in July, 1905.

Originally there were two bits, eight iron mounts and the fragment of a buckle. The earlier condition of the bits is unknown; presently both are fragmentary. One is a simple horse bit with rings, the other is a special bit with cheekpieces but without mouthpieces. Of the eight

mounts there are only six, the four petalled piece is part of the saddle, the long mounts belonged to the harness. Perfect formal analogies of each piece of the find are known from the Minusinsk Basin, from Tuva and the area of the river Abakan. A characteristic of the mouthpiece of the horse bit with rings is a leaf shaped widening that shows only a decorative function here. The cheek discs that took the function of the side pieces had a mouthpiece joined to it that looks like the one on the simple horse bit. The mouthpiece was fixed to the lower and wider opening up to the leaf shaped bumper, and the bit ring was

attached to the hole punched in the end of the bumper. Thus, the bumper prevented the mouthpiece from moving to one side and the bit rings prevented it from moving to the other side. Straps were slipped through the upper narrow slot of the cheek rings.

Parallels of the horse bit with rings can be found in Chassovenaya Gora and among the finds of the museum of Minusinsk, and a piece of unknown provenance of the National Historical Museum of Moscow is also a good analogy.

Parallels of the bit with disc shaped cheek-pieces are known from the Minusinsk Basin. The best analogy is a bit from the Zgerski-Strumillo collection of the National Historical Museum in Moscow.

Mounting similar to the oblong and fivesided ones can be found in the Zgerski-Strumillo Collection, from the No. 3 kurgan of site Kamenka V, of Bistraya, Borki, and Kazancevo.

The four petalled mounting must have been a saddle ornament according to the items of site Kamenka V, especially on both sides of the leather covering of the seat of the Tuva saddles.

The buckle is a most typical piece of the Minusinsk Basin, it is known from the Zgerski-Strumillo Collection, from Bistraya, from Kizek Tigey, from Uyuk Tarlik.

Beyond the similarities in shape we can see a perfect match in ornamentation also. Geometrically ornamented gild silver foil was attached to an iron background. The silver foil was most likely hammered into the iron mountings, then using a punch they stamped 1 mm wide sections next to each other thus outlining the geometric patterns. Then using an other punch they, so to speak, nailed the foil onto the iron background by stamping fish-grate or wedge shaped patterns. Where no silver appliqué can be seen and where only the iron background shows through there are no traces of punching at all. After perfecting the attachment the unnecessary parts of the foil were removed. The broken through silver foil and the iron background together provide the geometric pattern with the contribution of the punched decoration of the silver foil as well.

The type of ornamentation is perfectly unified but some differences in the system of the pattern can be

detected. According to this the bit with the cheek discs and the bent strap mounting are similar. The other four oblong mountings (Fig. 7; No. 1-3, 5) and the simple bit must be of the same harness set. In any case there are two sets here, both of them in a rather scanty shape.

The parallels were found among the finds of the tenth to the sixteenth century in the Minusinsk Basin. The closest relation can be seen with monuments of the thirteenth to the fourteenth century. The treated objects belong to the late phase of the Askiz culture. The carriers of this culture are the Kirghizians from Yenisei and their descendents the Hakas. Their monuments are mostly known from the cremation burials of the stone built kurgans. Their appearance in Hungary is related to the Tatar invasion of Hungary.

The finding circumstances of the find of Rakamaz are unfortunately unknown but no trace of burning can be detected. If these had come from grave finds there should have been two graves. By no means can it be a Hakas grave since it cannot be a cremation burial either. It cannot be a Cumanian grave either because even in its incompleteness it holds Haaks objects without any stirrup or arms, typical to the Cumanians. It cannot be considered a Mongolian burial either since the Mongolians had taken their dead home as Plano Carpini described it as well.

It most likely must be the ornaments of the horse of a Mongolian, Hakas, or Cumanian warrior who was killed in 1241 during the Tatar invasion whose horse was also wounded and someone "kindly" dismantled the horse and hid the treasure.

But how did the objects come to Hungary? It can be explained Djochi's occupation of the forest people in 1207. Djochi was the son of Djingis Khan. The Kirghizians were also part of the forest people. Military auxiliaries were formed from 1218 on among the forest people. From this time on there were Hakas warriors among the Mongolians. On the other hand beautiful harness sets and horses were favourite loots for Mongolians. Thus, these Hakas objects could have come to Hungary in many different ways, either directly or by Cumanian mediation.

K. Mesterházy

BESZÁMOLÓ A SÁROSPATAKI VÁROSFAL KUTATÁSRÓL

A sárospataki vár műemléki helyreállítási munkái 1949–50 óta folynak, váltakozó intenzitással.

Ez a tevékenység elsősorban a belső várra és a Múzeum kezelésében városfalak kutatására, állagvédelmére, restaurálására terjedt ki. Az Országos Műemléki Felügyelőség több mint 30 éve folyó műemléki tervezői-kivitelezői munkásságának sikerült – a többszörös tervezői változások ellenére – megőrizni azt a koncepciót, amely történelmi hitelességgel igyekezett a vár fénykorának és korai történetének bemutatásához a műemlék-védelem eszközeivel hozzájárulni. Törekvésüket megértette, sőt támogatta a helyi városi vezetés, amikor a városrendezési programban messzemenően figyelembe vette a város méretű műemlékvédelem kívánalmait, területrendezéseivel igyekezett olyan távlatokat nyitni, amely a hasonló történelmi városokban már megvalósult, Sopron, Pécs, Eger példáját követve megkezdte a városfalak kiszabadítását a jelentéktelen épületek közül.

A városfalak helyreállításának első üteme 1958-ban a templom K-i szentélyfala mögötti belső lőréses várfal helyreállításával kezdődött,¹ 1960-ban a Lórántffy-szárny alja és a D-i várfal feltárása és helyreállítása, a Ny-i árok részleges kiásása valósult meg.

Az olaszbástya körüli terep rendezése során a K-i oldal előtt párhuzamos, 1,2 m széles kőfal romjait találták meg. A külső védőfal feltárása Kovalovszky Júlia által végzett ásatásokhoz tartozik. Dr. Gerő László helyreállítása a terepszint fölé emelte a külső várfalat kb. 50 m hosszúságban.

1964–65-ben a kazamatás várfal két végén a bástyák konzerválását, a kazamata feljáratí lépcső kiépítését H. Vladár Ágnes és Koppány Tibor tervei alapján végezték; régész Molnár Vera volt. 1968-ban Kádár K. utca 3–5 sz. kazamatából a földkihordást Détshy Mihály irányította.

A kőomlások miatt életveszélyessé vált Keleti várfalszakasz és a Vízi-kapu helyreállítása 1971–73-ban kezdődött. E munka során már kibontásra kerültek gótikus faragványok, melyek a pataki kolostorok elbontásából származtak, és másodlagosan építőanyagként használták föl a városfal építéskor.²

Ugyancsak a városrendezés – a Kádár Kata utcai útszakasz kiépítése indította el az ÉNy-i, Kádár Kata utca 3–5. sz. kazamata helyreállítását, leszakadt boltozatának DK-i szakaszát újjáépítették, szigetelték.³ 1978–79-ben a D-i sánc alatti kazamata helyreállítása fejeződött be. 1978-ban a K-i városfal még lakásokkal beépített várarkában kezdtük meg a kutatást, a várárok átvágásával, bevezető kőpakolások út részletének feltárásával, a városfal alapozásának vizsgálatával.⁴

A munka ütemét fokozta, hogy a várfalhoz „ragasztott” házak szanálásával a Vízi-kapu előterében a kapu védelmét szolgáló bástya falainak kutatására, a védelmi

rendszer képező árok és ellenfalainak feltárására 1980–81-ben lehetőségünk nyílt. A munkák módszeres továbbvitelét jelentette az ÉK-i, majd az ÉNy-i bástyáknál végzett kutatás 1981–82-ben, 1983-ban a Ny-i várárok elpusztult bástyájának feltárását végeztük el.

E sorok írójának lehetősége nyílt a feltárások végzésére, s bár a munka még nincs befejezve, az 1980–83-as évek ásatásainak eredményeiről szeretnénk beszámolni.

A külső vár K-i szakaszának kutatását a városrendezés sürgette, mert a Bodrog-parti terület kertészeti rendezésére, sétány–park–szabadtéri színpad kialakításának tervezésére megbízást adott a Budapesti Középület Tervező Vállalatnak. A tanulmányterv elkészülte után került sor a kutatás megkezdésére, természetesen a feltárás eredményei alapján a terv módosítására volt szükség. A kutatás a feltárásokra és forráskutatásra terjedt ki – nagyban elősegítette munkánkat, hogy a levéltári kutatások eredményeit Détshy Mihály már publikálta.⁵ A Perényi-kori építkezésekre a városfal kiépítésére a Kassa városhoz írt levelén⁶ kívül az 1554, 1567, 1570. évi urbáriumokat, az 1612–13. évi inventáriumokat, és a vár legkorábbi ábrázolásait ismertük: 1560 körüli kémjelentéshez tartozó rajzot, valamint Natalis Angelini olasz hadmérnök 1573-ban készült váralaprajzát (1–2. kép).⁷ A vár erődítésének teljes kiépítésére, a város fénykorára I. Rákóczi György levelezéseiből, az uradalom urbáriumából, Szalárdy krónikájából nyerhetünk adatokat.⁸

Építetőire vonatkozó történelmi forrásokat Détshy Mihály dolgozta fel, melyeket hasznosíthattunk az erődítések keletkezésénél.⁹ A bástyák elnevezését tartalmazó 1642-es leltárt Thallóczy Lajos közölte (Történelmi Tár 1876.), ugyancsak a vár hadiéletére, felszerelésére vonatkozik I. Rákóczi Ferenc várnagyai számára kiadott utasítása.¹⁰

Ezt az időt rögzítette az 1685-ös veduta, mely a város és vár látképét K-ről a Bodrog folyóval mutatja.¹¹ A külső vár pusztulás előtti állapotának, a K-i várfal és ÉK-i bástya, valamint a Vízi-kapu előtti védelmi rendszer hiteles ábrázolása. A külső vár pusztulására vonatkozó korabeli forrásfeltárásait, közlését Détshy Mihály végezte el.¹²

A XVIII. sz.-ból 2 várostérkép nyújt tájékoztatást (3. kép), az egyik 1767 v. 1776 k. a Múzeum őrzi, ez még feltűnteti a Vízi-kapu előtt bástya és bevezető kettős kapút, a váralja betelepítését, a másik 1785 Franz Römisch katonai földmérő által rajzolt kéziratos térkép, melyet a Református Gyűjtemények Levéltára őrzi,

⁵ Détshy M., Sárospatak (Bp. 1979).

⁶ Diváld K., A sárospataki vár (Bp. 1903) 40.

⁷ Balassa I., Borsodi Szemle 1–2 (1960) 91.; Balassa I., Vezető a sárospataki várban (Sp. 1960) 6.; Détshy M., i. m. 13.

⁸ Szilágyi S., A két Rákóczi György fejedelem családi levelezése (Bp. 1875); Makkai L., I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai (1631–48) (Bp. 1954); Szalárdy, J., Siralmas magyar krónikája (Bp. 1980) 222–223.

⁹ Détshy M., Ép-Értud 3 (1971) 350–371.

¹⁰ Thaly K., Történelmi Tár (1882).

¹¹ Détshy M., i. m. 19.

¹² Détshy M., HOMÉ 7 (1968). 101–107.

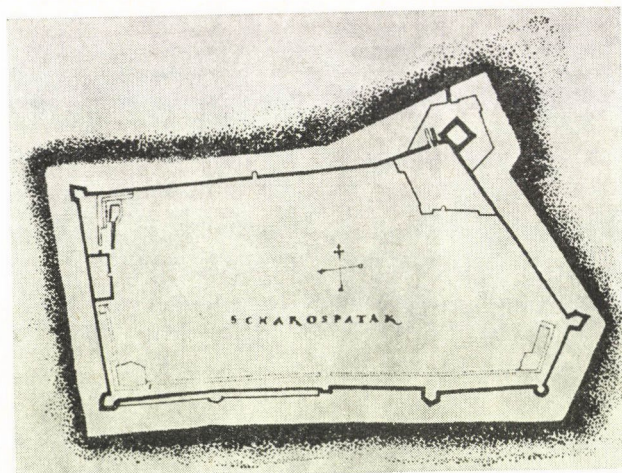
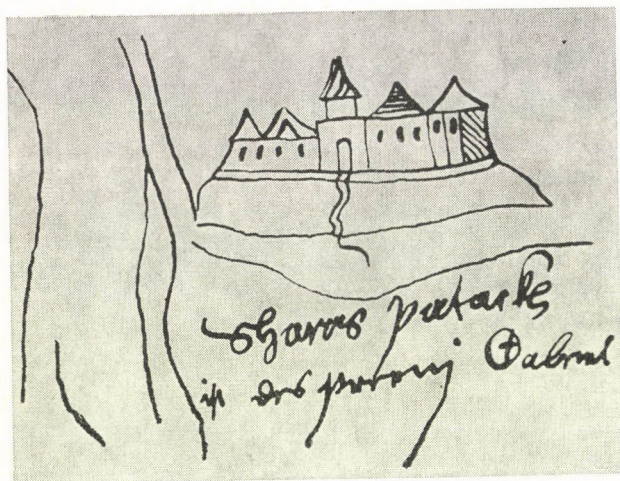
¹ Détshy M., Műemlékvédelem 2 (1959) 97.

Détshy M., MMűvéd 3 (1961–62) 67–88.

² RM Adattára 72–12.; A faragványok a Múzeum gyűjteményében, ltsz: 71. 27. 1–10; Détshy M., MMűvéd 7 (1971–72) 277.

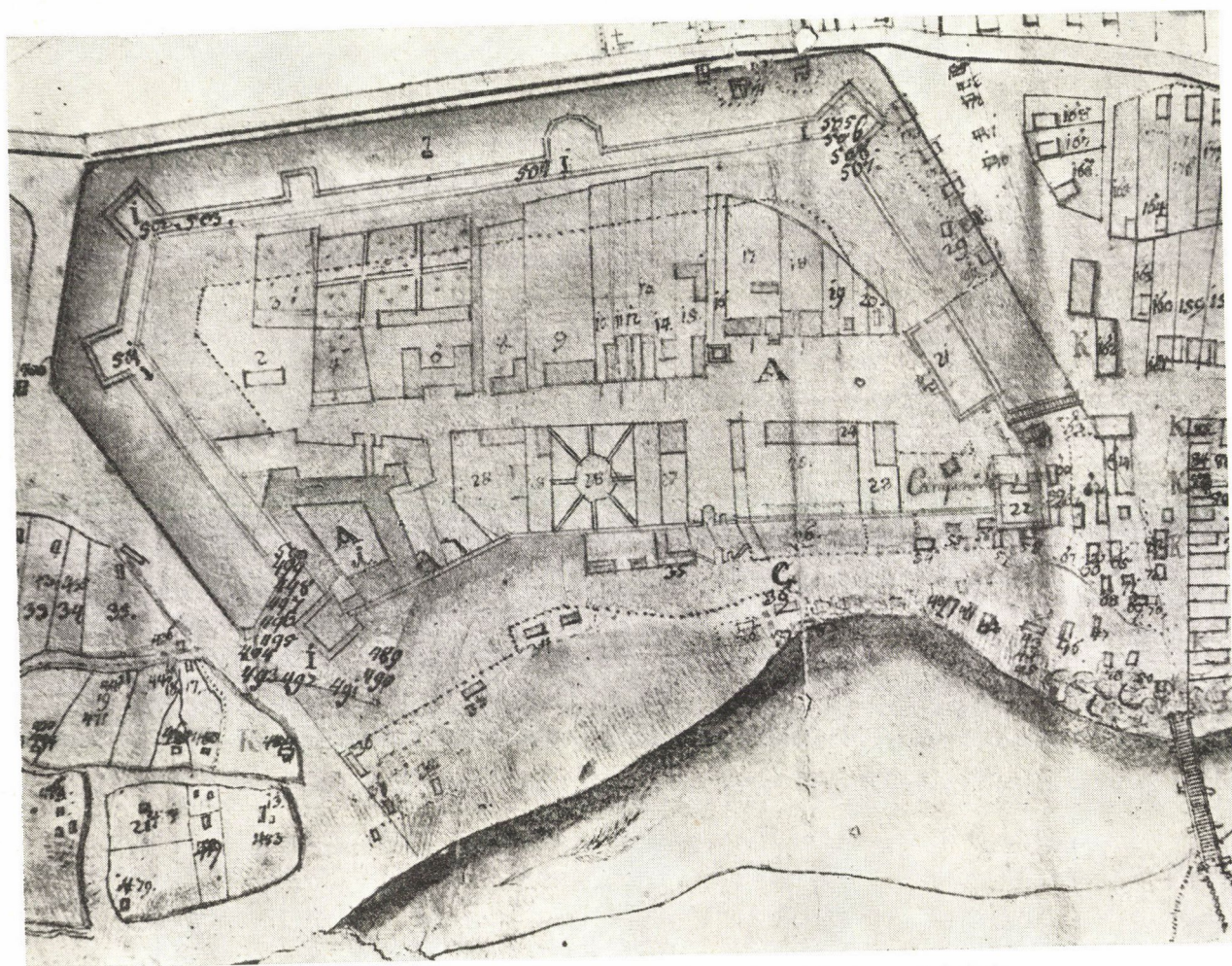
³ RM Adattára 80–40.

⁴ RM Adattára 80–2.

1. kép. 1560 körüli kémjelentéshez tartozó rajz Patak ábrázolásával
Abb. 1. Zum Spionagebericht gehörende Zeichnung von Patak um 1560

2. kép. 1573. évi váralaprajz (a karlsruhei levéltárban)
Abb. 2. Grundriß der Burg aus 1573 (im Archiv von Karlsruhe)

3. kép. Planum Regio Cameralis Oppidi Sáros Nagy Patak ... (részlet)
Abb. 3. Planum Regio Cameralis Oppidi Sáros Nagy Patak ... (Detail)

mely a várak Ny-i részének, az 1983-ban feltárt XVII. sz.-i bástya falainak azonosításában volt segítségünkre.¹³

A vár védelmi rendszerének teljes pusztulásáról a vár 1818-as állapotát ismertető leírás tájékoztat.¹⁴ A K-i várfal beépítését korabeli metszetek tanúsítják: Franz Jaschke 1820,¹⁵ valamint a pataki vár a Bodrog felől 1833-ban készített színes akvarellje, Lackner pataki törvényhallgató által készített metszet és a Vasárnapi Újság 1860. évfolyamának képe.¹⁶

Az eddigi kutatás eredményei részben pontosítják, részben bővítik ismereteinket, a várépítés történetéhez fontos adatokat szolgáltatnak, a védelmi rendszer hiteles bemutatását segítik.

A külső vár kutatását a K-i, Bodroggal párhuzamosan húzódó falszakaszon kezdtük, melynek közepén a *Vízi-kapu* (4. kép) nyílt (1541 évszámú feliratos köve lepusztult).

A XVIII. sz.-tól beépült Retel utca házainak elrendezésével megőrizte a XVII. sz.-ban fennálló védelmi rendszert. Az egykori várakban levő kis utca két oldalán épültek a házak, a K-i várfalhoz „ragasztva” az utca Ny-i sora, míg K-i sora a várak ellenfalát követte. Még a házak szanálása előtt feltárhattunk egy 1706-os Libertas-sal keltezett, bazalt kőpakolós út egy szakaszát, mely 5,3 m széles volt.¹⁷ A házak, melléképületek lebontása után folytattuk a feltárást, mely a kapu védelmére épített elővédbástya kutatása mellett az árok és ellenfalának és a várofal kutatására (5–6. kép) terjedt ki.

A falkutatás lőrés kibontását, vízfolyó meghatározását, és a jezsuiták által használt lejárát kibontását eredményezte. A falazatban egy XVI. sz.-i lőrés átalakításával, egyik részének kibontásával, másik részének el-falazásával, 7 lépcsőfok bevágásával alakították ki a lejárátot, melyen át kijutottak a jezsuiták a kertjükből a külső árokba. A helyreállítás az eredeti állapotnak megfelelően lőrést rekonstruált a K-i oldalon.¹⁸ A falalapozás vizsgálata lényeges eltérést mutat a Vízi-kapunál, a D-re és É-ra eső területen. A gyalogkapunál figyelhető meg az alapozás nagyfokú változása. A kapupersely-szinthez viszonyítva a gyalogkapunál — 230 cm a várfal alja, É-i irányban eszik — 176, — 130, — 100 cm, és az É-bástyafalnál már a jelenlegi járószinttel egybeesett az alapozás. Ez a nagyfokú eltérés összefügghet a terep egyenletlenségével, a rétegváltással, a falazás javításával. Az eltérés a kőanyagban is szembetűnik: a megyeri bányából származó lyukacsos szerkezetű kő helyett sokkal több a rossz állagú nyilazói kő. Feltételezésünk szerint lehetséges, hogy a falazat javításával függ össze.¹⁹ A legfontosabb új eredményt a Vízi-kapu előterének feltárása jelentette, mely a kapu védelmére épített bástya alaprajzi elrendezését tisztáztuk, építési periódusait meghatároztuk, a védelmi rendszert képező árok — ellenfal és külső fal nyomvonalát szondázással megállapítottuk és térképre vetítettük. A bástya alapfalai a XVIII. sz. óta föld alá kerültek, felszíni nyomai a beépítések következtében eltűntek. Még 1978-ig állt a Vízi-kaputól É-ra a kántorlakás, melynek elbontása után derült ki, hogy a lakóépület É-i fala ráépült a bástya É-i zárófala. Kiterjedését sejtettük, a Vízi-kapu falazatában eredeti íves falkorona lezárást, mintegy 31 m hosszan figyelhattunk meg, a fala-

zatban is bekötés nyoma utalt a D-i falára. A feltárás igazolta megfigyeléseinket, ugyanis a bástya belső mérete a K-i várofalnál mért kiterjedése 31 m. D-i fala 26,7 m, É-i 25,5 m, K-i 31,7 m. Az első bástya kissé szabálytalan négyszögalakú volt, ÉK-i részén 5,4 m széles, 6 m hosszú 3 pillérpárral kialakított felvezető kapuval (esetleg kaputoronnyal). A 3 négyszögű Ny-i pillérre ráépült az újkori lakás homlokzati, K-i fala. A K-i oldal pillérei külső síkjához többretegű meszelés nyomait mutató fal épült, mely a többszöri megújítással hosszú használatára utal, és bizonyítja a kaputól K-re az árok feltöltésének tekintélyes mértékét.

A falkorona — 146 cm-en került elő — tehát az egykori felmenő falból 164 cm magasságú fal került a feltöltési rétegek alá. A négyszögű bástya K-i zárófala a felvezető kapuhoz csatlakozik. A bástya átépítésére enged következtetni, hogy az É-i és D-i fal rövidebb szakaszának megtartásával ötszögű bástyát építenek, melynek korát az bizonyítja, hogy az ÉK-i ferde fala ráépül a pillérekre és ugyanakkor nekifut a bástya belsőben feltárt helyiség K-i zárófalának. Ez az ötszögű bástya I. Rákóczi György erődítési munkálataihoz kapcsolható. Valószínű, hogy ezt a bástyát láthatjuk az 1685. évi látképen.

A városkaputól mintegy 24 m-re nyílható a külső kapuja, melyről fogalmat csak az ábrázolásokból alkothatunk, föld feletti része elpusztult, csak az előkerült faragványok, nagyméretű faragott keret- és párkánytöredékek tartozhattak feltételezésünk szerint a bástyához. A Múzeumban őrzött XVIII. századi, 1767 (?)-ből származó Planum kéziratok térképen kettős előkapu szerepel — a Vízikapu és az É-i oldalán kibontott gyalogkapunak megfelelően. A bástya belső feltárása során a bástya D-i részében egy XVII. sz.-i csatornarendszert ismerhettünk meg, amely a külső vár területéről összegyűjtött vizet a várfalon áttört nyíláson át vezette a Bodrogra.

A Perényi-kori vízkivezetőt a Vízi-kaputól D-re vágták a várfalba, szabadon folyhatott le a víz, de a bástya megépítésekor szükség volt a víz zárt rendszerben történő elvezetésére: ennek érdekében I. Rákóczi György a XVII. sz.-ban megépített a vízülepítőt, és kőből rakat 1 m széles boltozott csatornát és aknát. A csatornára rábontottunk, és a DK-i bástyafalig, 18 m hosszan kibontottuk. Betöltéséből üvegtrödékek, vastárgy, kerámia-trödékek és III. Zsigmond 1622-es lengyel ezüstpénze került elő (átm. 1,9 ltsz. 83. 30. 1.).

A középkori szint köves, malteros rétegben jelentkezett, a lőrés aljától 120 cm-re.

A csatornára épített akna: Ny-i és K-i falán is nyílással áttört, mely a víz útját biztosította. Alapozása bazaltkő, falazata mészkövel vegyes. A kibontott csatorna 40–60 cm széles falazatú, falkorona — 220 cm-en jelentkezett, a fal 1 m magasan áll, erős lejtést mutat K-i irányban, ahol — 340 cm mélyen az árok fenékszintjét az eredeti sziklás réteg mutatja. A beomlásból kitermelt nagy mennyiségű kő arra mutat, hogy eredetileg boltozott volt a csatorna, boltozatára rábontottunk. (Az aknától K-re — 330 cm négyen erősen lejt a Bodrog irányába, épen maradt.) A bástyán kívül az újkori csatorna nyomvonalára megegyezik az általunk feltárt csatorna irányával, mely ismét a legkedvezőbb természetes vízfolyás helyét igazolja.

Feltártuk a Vízi-kapu előtti farkasverem alapfalait és ettől K-re, É–D-i irányú falat, valamint 2 pár cölöplyukat. Feltehetően a felvonóhid előtti védelmet biztosíthatta.

A gyalogkapunál feltárt támpillér a kapu konzolkövének kikopásával azt bizonyítja, hogy külön felvonóhid tartozott a gyalogkapuhoz.

A bástyabelső É-i részén egy téglalapalakú helyiség alap- és keskeny osztófalait tártuk fel, mely a habarcsanyag alapján az I. építési periódusoz tartozott. Az őrség háza lehetett. A külső falak kutatása során bebizonyosodott, hogy kettős fal és közöttük árok biztosította a K-i várofalat, valamint a külső kapukat. A falak az ÉK-i sarokbástyánál mindössze 5 m-re vannak egymástól, a Vízi-kapi előtti területen már 10,2 m-re nő a távolság, az eltávolodás D-i irányban a külső fal megtörésével

¹³ Felirata: Planum Regio Cameralis Oppidi Sáros Nagy Patak... Az úrbérrendezés után készülhetett, feltűnteti a jobbágytelkeket. Készítésének idejénél valószínűbb az 1776., mivel ekkor kerül kamarai kezelésbe Patak; *Divald K.*, i. m. 43.; *Dercsényi D.* — *Gerő L.*, A sárospataki Rákóczi vár (Bp. 1963).

¹⁴ *G. H. I.*, Tudományos Gyűjtemény 6 (Pest, 1819) 104–106.

¹⁵ *Dercsényi D.* — *Gerő L.*, i. m. 73.

¹⁶ *Balassa I.*, Borsodi Szemle 1–2 (1960) 93–96.

¹⁷ RM Adattára 80–2; ltsz-a 83. 27. 1.

¹⁸ Tervező: M. Anda Judit.

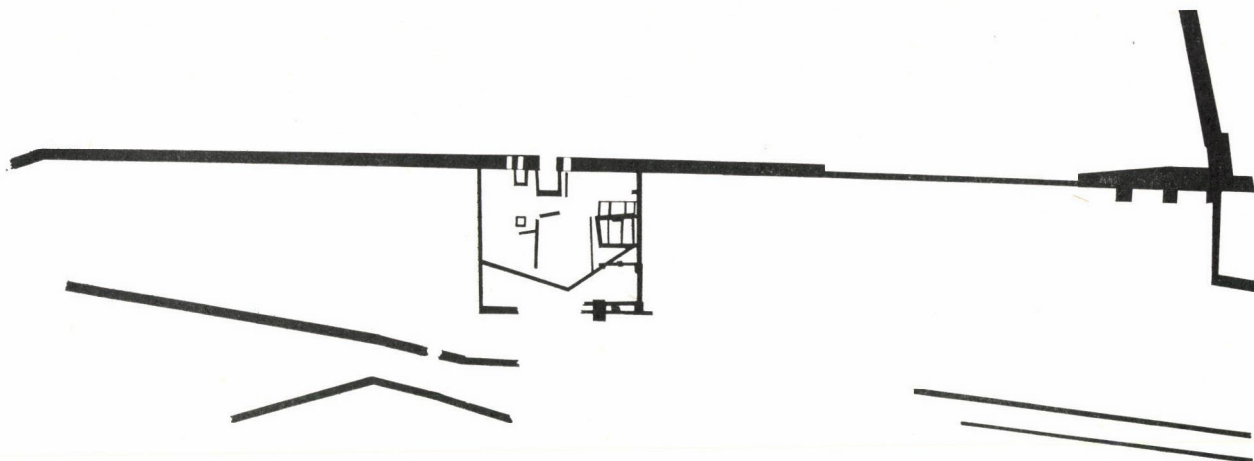
¹⁹ A gyenge falszakaszok megerősítésére vonatkozó adatok 1567, 1568, 1575-ből ismertek; *Détshy M.*, Borsodi Szemle (1963) 55–56.

4. kép. Keleti városfal a szanálások után
Abb. 4. Östliche Stadtmauer nach den Sanierungen

5. kép. Vízi-kapu előtti bástya feltárása
Abb. 5. Erschließung der Bastei vor dem Wassertor

6. kép. Keleti városfal, ásatási helyszínrajz
 Abb. 6. Östliche Stadtmauer, Grabungsplan

7. kép. Északkeleti sarokbástya, a városfal támpillérei, földsánca
 Abb. 7. Nordöstliche Eckbastei, Strebepfeiler und Erdschanze der Stadtmauer

fokozódik. A külső fal az olaszbástya előtti várarkot zárja le, míg a felső a bástya ÉNy-i részében, a külső árok előtti természetes dombban indul.

A K-i várfalszakasz természetes védelmét a Bodrog folyó jelentette, a Bodrogra nézett a várfal közepetáján elhelyezkedő félköríves záródású várkapu, felvonóhidas gyalog- és lovaskapuvál. Védelmére tehát már a Perényi-korban megépülhetett az előbástya, melyet I. Rákóczi György korszerűsített.

Feltevésünk szerint a XVI. sz.-ban a Perényi-korban épült, 1612–13-as inventáriumokban szereplő közép-bástyával azonos.²⁰ A bástyán őrház állott, rendbe hozataláról, javításáról az 1619-es számadáskönyv tájékoztat. 1632-ben Rákóczi várnagya, Reöthy Orbán jelenti, hogy a középső bástya fedelét csináltatja. Az 1642-es inventáriumból tudjuk, hogy 8 tarack, 1 ágyú, 3 szakállas puská, glóbusok vannak a bástyában.

A várfalat kb. 37 m széles árok vette körül, külső falát 1,5 m széles kőfallal rakták ki. A terep lejtését az 1 m körüli szélességű, támfalakkal erősített külső fallal zárták le. A K-i várfalon belül sánc húzódott, az ÉK-i részén 3 nagy méretű külső pillér támasztotta, ellensúlyozta a földtömeg nyomását.

ÉK-i bástya

A Bodrog-híd felől, ÉK-ról a XVI. sz.-i bástya elé a XVII. sz.-ban füles-bástya rendszert épített I. Rákóczi György, míg DK-ról az olasz bástya biztosította a városfal védelmét. Az ÉK-i bástyánál végzett alapozás vizsgálat az építési periódusok elkülönítését tette lehetővé: a várfalhoz épített támpillérek és a XVI. sz.-i bástya elé épült a XVII. sz.-i fülesbástya, melynek homlokfalai (7. kép) a házak lebontásával szabaddá váltak. Sarokarmírozása az ÉK-i sarkánál a feltöltés nagy mértékét mutatja. A bástya neve Cigány-bástya, XVII. sz.-tól Tömlőc-bástya. Az I. Rákóczi Ferenc utasításából ismert, hogy nappal is vigyázók őrködtek a bástyán, és előtte vizes „béllett” árok húzódott, 3 ágyút és szakállas puskát vettek leltárba 1642-ben. A többszintes bástya felső szintjén nyílhattak a lőréses és sátoztató fedte a bástyát. A sarokbástyánál derékszögben törő várfal a templom É-i falát magába zárja. A templom szentélyénél csatlakozó várfalban nyíló kaput 1633-ban Sánta kőműves tervezte és kivitelezte.

ÉNy-i bástya

Az É-i várarak betöltődött, de az ÉNy-i sarokbástya É-i homlokozata, a nagyméretű kváderekkel keretezett lőrésai és a Kádár Kata utca 3–5 sz. alatt boltozatos kazamatastermei (8–9 kép) megmaradtak.

A bástyát borozóként kívánja az idegenforgalom számára hasznosítani a Városi Tanács, így műemléki helyreállítást megelőző kutatás a tervezéshez szükséges adatokat szolgáltatja, a szintek meghatározásán túl a bástya korára, építésére, pusztulására igyekezett adatokat gyűjteni.

Feltárást végeztünk a bástya É-i oldalán, ahol a bástyafal teljes hosszában (25,4 m), mintegy 4,74 m magasságban megmaradt. A bástyafal a ráépült házak É-i zárófalát képezi, 3 nagyméretű lőrésének elfalazásával alakították ki a Kádár Kata utca 5. sz. ház kamrájának ablakát, a 3. sz. alatti falifülkét.

Az É-i oldalon húzódó várárokból csupán 6 m széles területet sajátított ki a Városi Tanács, így az árok kiterjedését a Szabadság-téri házak udvarai sejtetik. Az árok mélysége, betöltődésük mértéke, az eredeti szint meghatározható volt. Kibontásra került a középső lőrés alatt

egy berakott ágyúlőrés, melyet a felső lőréshez hasonló kváder keretehetett, amely azonban elpusztult. A lőrés alatt viszont megvolt a bástyafalazatot borító kváder kőburkolat, melyet az alapozási lábazatig kibontottunk. A feltöltés 5 m vastag. A bástya felső járószintjének meghatározására is lehetőségünk nyílt, mivel a 354 és 355 hrsz-u telkeken lebontották a házakat. A bástya feltöltése a boltozatig 200–250 cm, eredeti szintjét — 140–150 cm — mélységben téglatornyelkes réteg jelezte, mely az felső ágyúlőréshez tartozott. A felső szintet valószínűleg téglával burkolták, egymáshoz illeszkedő profilal kialakított téglák kerültek elő az ásatáson.

A 3 boltszakaszos, pillérekkel tartott bástyabelsőben az alsó szinten átvágtuk a kazamatát teljes szélességében, meghatároztuk a belső szint jelentős feltöltését (— 220 cm-en jelentkezett a törtkőből épült pillér alapozási lábazata.) Az eredeti szintet mutatta az utólag elfalazott faragott kőkeretes bejáratlall ellátott DK-i oldalág kibontása, mely az utca szintje alatt húzódik. Az íves lejáratot 5 egyszerű, profil nélküli faragott kő keretezi (10. kép), jelentős a bekarcolása, melyet a bal szárkő belső oldalán fedeztünk fel: P. V. B. 1705.

Az évszám az elfalazás kibontásával lett látható, bizonyítva, hogy a bástya az 1702. évi robbantásakor nem pusztulhatott el teljesen. Az oldalágból 4 m-es szakaszon kitermeltük a földet, de omlás veszélyeztetette a munkát, így egyértelműen nem tudtuk meghatározni, hogy a bástyához kazamata csatlakozott, vagy pedig a K-i zárófal elpusztulhatott. Az alsó szint boltozatában faragott kőkeretes szellőzők nyíltak, és a középső ágban, K-i részénél, az egykori íves faragott, kőkerettel kialakított lejárati elfalazása látható. A bástya említése 1627-es évszámos vörösmárvány feliratos kőhöz kapcsolható, elnevezése Új Bástya, ez szerepel az 1634–35 és 1642 inventáriumokban. Ez utóbbi felszerelését is közli: 3 ágyú, tarack.

A bástya feltáráásából előkerült leletanyag zömét XVII. sz-i kerámiatöredékek alkotják, főleg növényi ornamentikával díszítettek. Kiemelkedő 2 alakos töredék (15–16. kép), H P monogramos, felhúzott rostélyú, sisakos harcos feje és páncélos karja részletével, sárgásbarnamázás, a másik töredék zöldmázás, szárnyas angyalfejjel díszített.

A bástya jelenleg a környék vizeit összegyűjti — csapadékvíz, szennyvíz elfolyása nem megoldott, mivel a körülvevő árok szintje a feltöltése miatt magasabban van, mint a bástya belső szintje. A várároknak a Bodrog felé természetes esése volt, részben ma is megvan. Nem szerencsés, hogy két úttal (egyik a Kádár Kata u., mely az ÉNy-i bástyán át vezet, a másik a kastélyhoz a parkon át bevezető Ny-i bejárati út) betöltötték a várarkot és főleg az ÉNy-i sarokbástyánál lefolyástalan területet létesítettek.²¹ A Ny-i várároknak a víz gravitációs úton elfolyik és a Rákóczi út 71. sz. ház udvarán kialakított víznyelő a gödör víztelenítését megoldja.

NY-i várarak

A Ny-i árokban végzett feltáráás során bebizonyosodott, hogy eredetileg sem történt zárt rendszerben, csatornában a víz elvezetése, hanem a D-i irányban lejtő várároknak szabad elfolyása volt a csapadéknak. A Ny-i várfal az országútra néz.

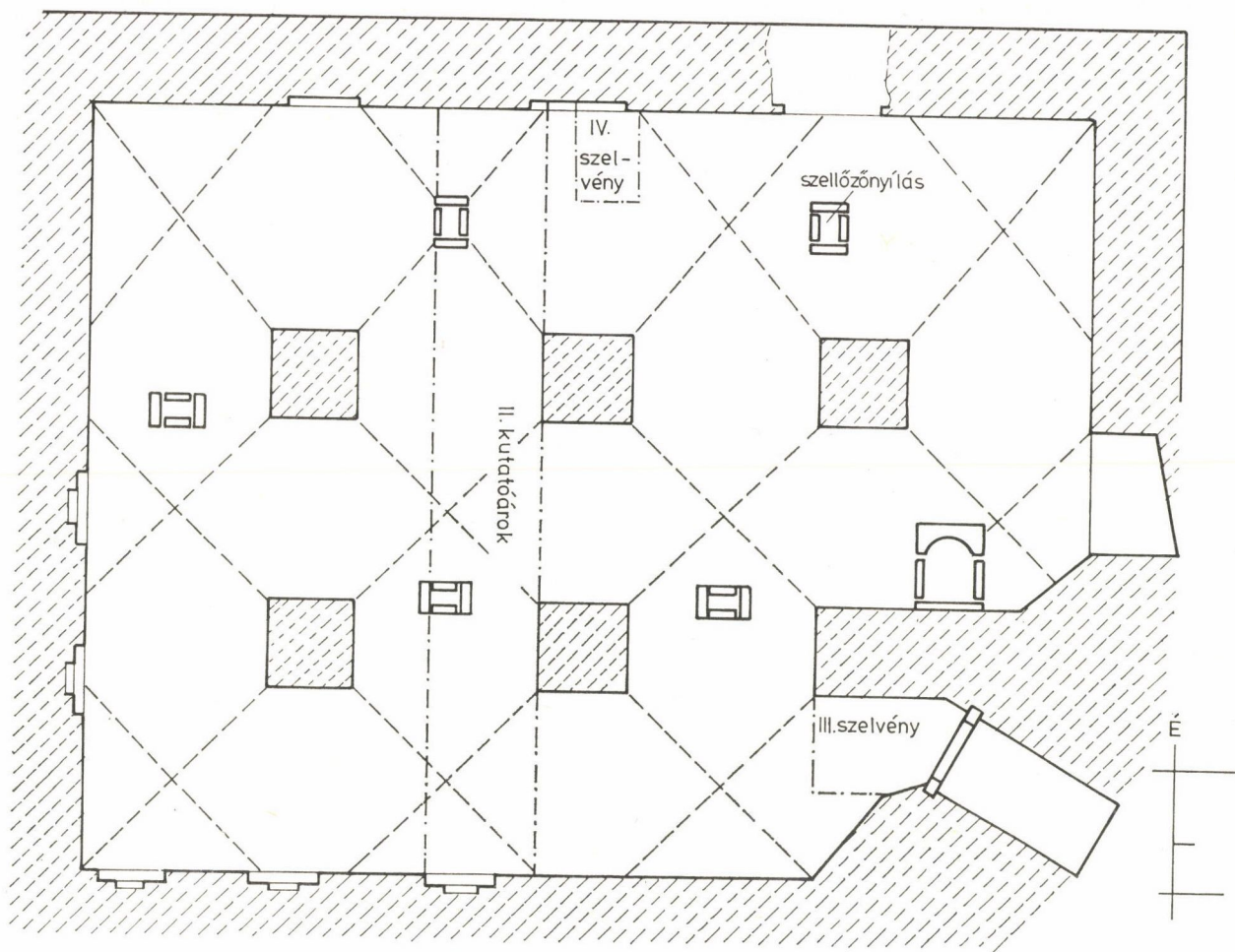
A várarak kialakításakor a földet a várfal mögé halmozták fel. A sáncok, a magas ágyúállásokkal a védelem fokozását szolgálták. Az árok az országútig (a mai Rákóczi utcáig) húzódott, a XVIII. sz. végétől felépült lakóépületek kertjei a várfalig húzódtak. A várarak — a Kuczik gödör nevű területen apró házakkal épült be (11. kép). Falában jól látszik egy lerontott bástyának a helye.²²

A betemetés következtében a föld alá kerültek az elpusztult bástyák falai — a várossalaprjakok tanúsága

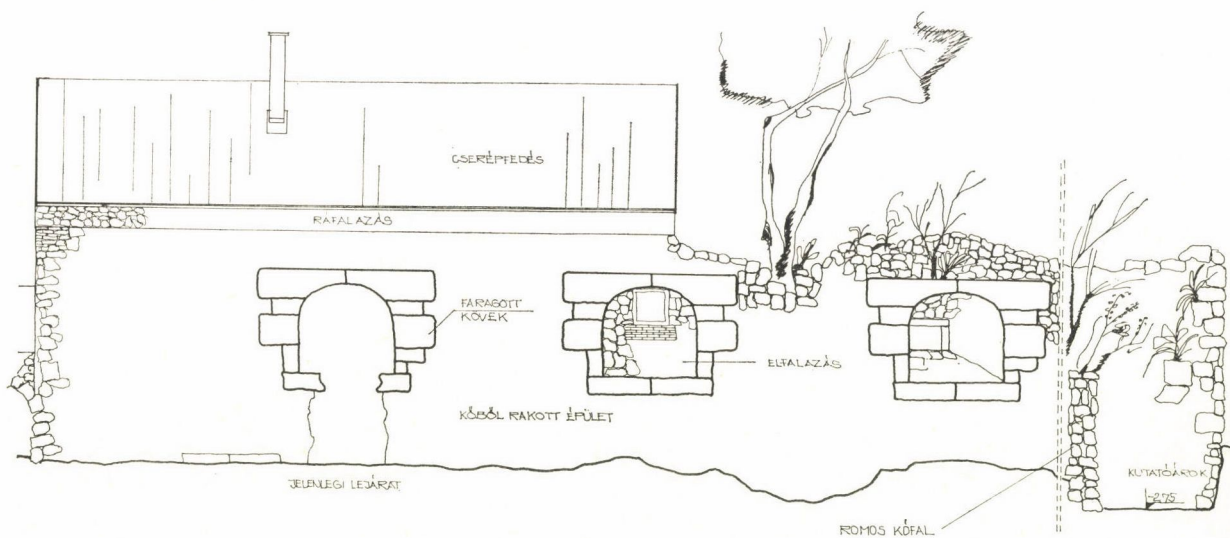
²⁰ Füzér kapubástyának építése Perényi korában történt *Feld I.* — *Juan Cabello*, A füzéri vár (Miskolc, 1980) Az erősítés mestere Patakon Alessandro Vedani volt, munkásságának ismertetése: *Détsy M.*, *Acta Technica* 67 (1970) 105–24.

²¹ A kazamata víztelenítési tanulmánytervét Horváth Zoltán (FTV) készítette el, RM Adattár 81–41.

²² *Balassa I.*, i. m. 17.

8. kép. Az északnyugati sarokbástya alaprajzi felmérése
Abb. 8. Grundrißvermessung der nordwestlichen Eckbastei

9. kép. Az északnyugati sarokbástya É-i homlokzata
Abb. 9. Nördliche Fassade der nordwestlichen Eckbastei

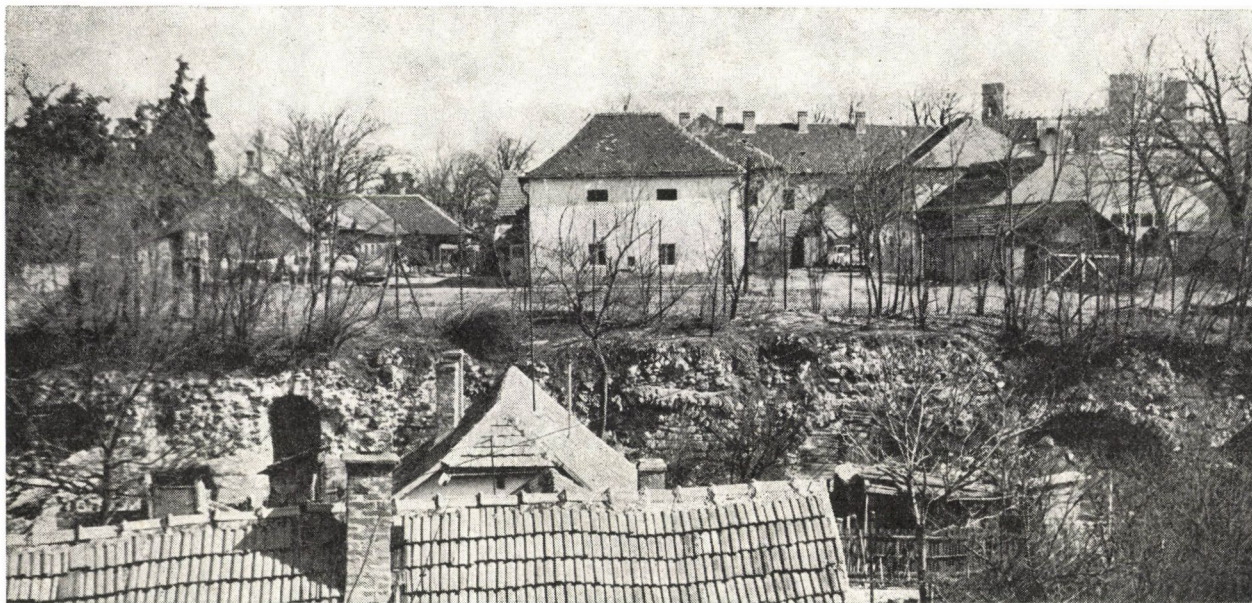

10. kép. Faragott kőkeret kibontása (az ÉNy-i sarokbástyánál)
Abb. 10. Freilegung der behauenen Steinumrahmung
(bei der NW-Eckbastei)

szerint 2 bástya biztosította, + a 2 sarokbástya az országot felőli védelmet. Az egyik alapfalait a Kuczik-gödörben, a másikat a jelenlegi várkert területén a feltöltés alatt kereshetjük. A jelenleg látható várfal előtt 4,7 m-re húzódott az 1,5 m széles falöv, mely az 1573-as városalaprajzon is szerepel, az ÉNy-i sarokbástyától D-i irányban húzódik kb. a Ny-i falszakasz közepéig. Kisméretű, négyszögű bástyához köt be, melynek leomlott falai, lőrésai, boltozatai részben megmaradtak. A Perényi-kori négyszögű bástya (13. kép) méretei: szélessége 4,8–5 m, hossza 11,4 m. Falai mészkőből, meszes habarcsban épültek, építőanyaga a városfallal megegyezik. A bástya két, K–Ny-i tengelyű, dongaboltozatos ágból áll, belső szélességük 1,4 m. Az ágak (folyosók) két szintje elkülönül, kibontott gerendafészek alapján fáfödém választotta el a két szintet, feltártuk az alsó szint É-i és D-i irányítású 3–3 lőrését, kőpadló burkolatát. Belső magassága 2–2,4 m. A felső szint leomlott falszakaszában az É-i oldalon 2, a D-in 1 lőrés maradt meg. A folyosókat elválasztó falban 1,2 m széles nyílást hagytak, melyet utólag szárazon elfalaztak, és amely a bástyában az átjárást biztosította.

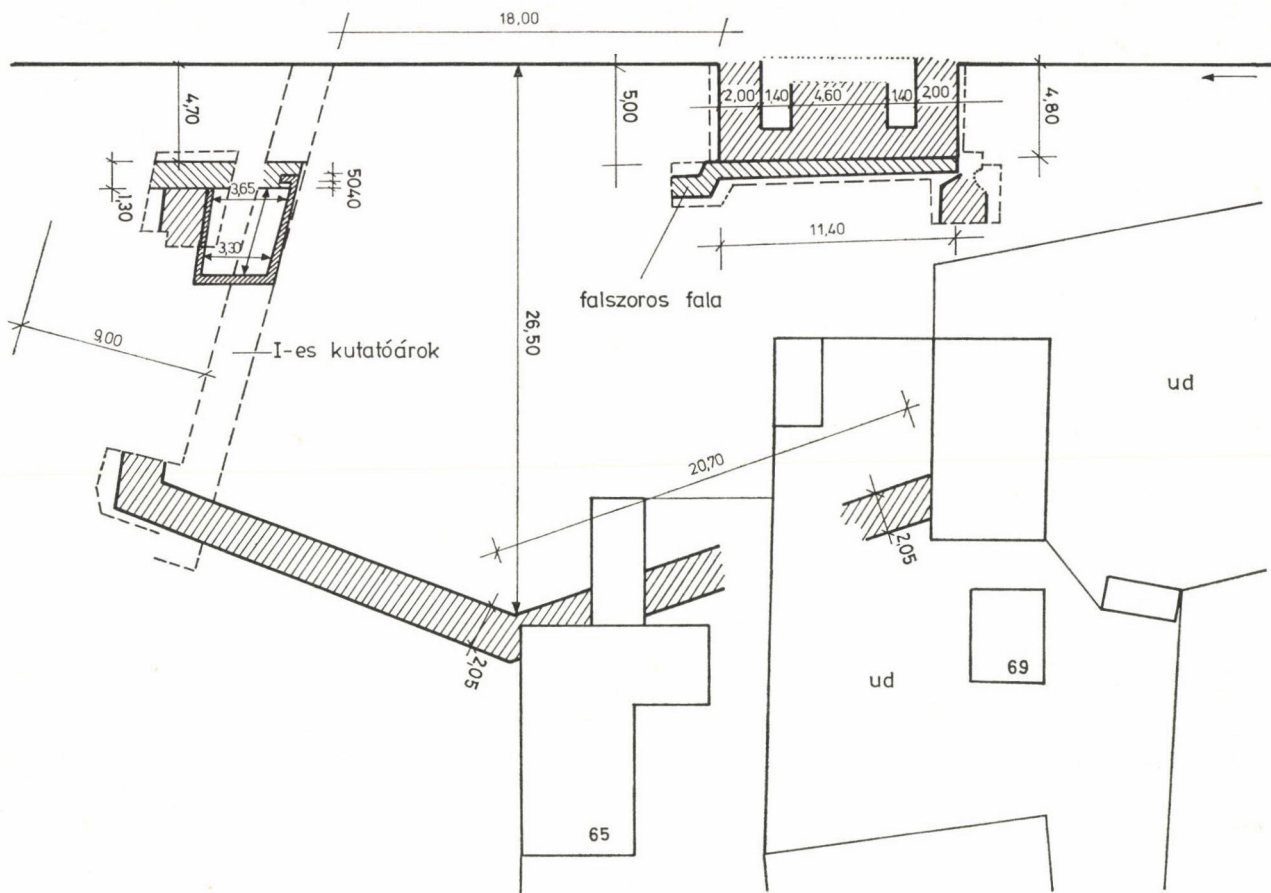
A bástya azonosításában az 1573. évi Natalis Angelini által készített városalaprajz segített, viszont a későbbi várostérképeken már nem szerepel, feltehetően elpusztult.

A XVIII. sz.-i városalaprajzokon szerepel viszont területünkön egy ötszögű bástya, melynek maradványai ma is láthatók a Rákóczi út 63. sz. ház kertjében, 2 m magasságot megközelítve, tovább húzódva ráépül a 65. sz. ház, megtörik és lepusztulva a melléképületeknél és a 67. sz. ház udvarának járószintjén figyelhető meg. A bástya D-i zárófala épülhetett a 69. sz. ház É-i zárófala. A bástya a Perényi-kori bástya köré épült, DK-i sarkában magába foglalja a kisméretű bástyát. Az ásatás tisztázta alaprajzi kiterjedését (12. kép): a falszoros falához épült bástya É-i fala 13,8 m (sz. 2,05–2,20) a 85°-os szögben csatlakozó Ny-i fala 18 m, megtörve folytatódik kb. 20,7 m hosszan, házaktól beépülve. D-i fala kb. 20,8 m. Legszembetűnőbb, hogy a falai szürke andezitből épültek,

11. kép. A nyugati várárokbá épült lakóházak, háttérben a kétszintes lőportorony, előtte a kazamatás várfal-szakasz

Ebb. 11. In den westlichen Burggraben gebaute Wohnhäuser, im Hintergrund der zweigeschossige Pulverturm, davor der Burgmuerertrakt mit Kasematte

12. kép. A nyugati várárok ásatási helyszínrajza
Abb. 12. Grabungsplan des westlichen Burggrabens

erősen meszes habarcsban. A fal alapozásának vizsgálata során megállapítottuk, hogy bolygatatlan riolittufa rétegbe ásták és 3 méteres alapfalat raktak. A felmenő fal a feltöltés alatt 4 m. D-i falának kibontása során megállapítottuk, hogy az andezit falat ráépítették a mészkőfalra, tehát későbbi. A bástyák datálásában segítettek a másodlagosan beépített, és az első periódushoz tartozó bástya omladékából származó gótikus és reneszánsz faragványok, melyek alapján a négyszögű bástya (14. kép) építése a Perényiek-korához köthető.

A Rákóczi-féle kiépítéshez kapcsolható az ötszögű bástya, a leltárakban szereplő Oroszlán-bástyával azonosítható, melynek építése 1631-ben megkezdődött és 1647-ben folytatódott.²³ A feltárt bástya feladata lehetett a trinitárius kolostor udvarán ma is látható kétszintes lőportorony védelmének biztosítása az országot felől. Felszerelése igen tekintélyes volt. „3 harmincfontos, 1 húsz és 1 tizenötfontos ágyú kívül öt, tízfontos ágyú állt rajta”.²⁴ Az 1642-es inventáriumban szereplő bástyák közül itt volt a legtöbb ágyú. A helyére utalhat az inventárium leírása „Oroszlán-bástya alatt való pórház”.

²³ Beöthy Orbán várnagy 1631. okt. 17-i levele alapján, valamint Chernel György levele alapján: „ha a jószágokat az oroszlán bástya kövének, meszének hordására fordítjuk, mind a híd félbemarad, és a bástya sem készül el.” Dercsényi D.—Gerő L., i. m. 17. Rákóczi Zsigmond 1647. febr. 24. ír anyjának: „az oroszlánybástya és a közkőfalnak rosszul léte miatt”; közli Szilágyi S., i. m. 371.

²⁴ Dercsényi D.—Gerő L., i. m. 56.

Ez alapján többszintes bástyát képzelhetünk el.²⁵ A bástya védelmi szerepére I. Rákóczi Ferenc 1666-ban kiadott hadi utasítása enged következtetni, mely a 14. pontjában rögzíti: „nappal is az Oroszlán-bástyán vigyázó legyen”.²⁶

A bástya topográfiai meghatározásához segítséget nyújtott az 1729. június 25-én kelt leírás, amely az „Oroszlán-bástya ellenében fekvő ország uttya” megjelölésével valószínűsíti a feltárt falak azonosak az Oroszlán-bástyával.²⁷

A bástya helyének azonosítása alapján meghatározható Rákóczi 1647-es utasításában szereplő Mezei Mátyás (másutt Máté)-bástya, amely az Oroszlán-bástyától 42 ölnyire feküdt.²⁸ A területünktől D-re, jelenleg a várkert parkja alatt még feltárára vár az ábrázolásokból ismert négyszögű bástya.

*

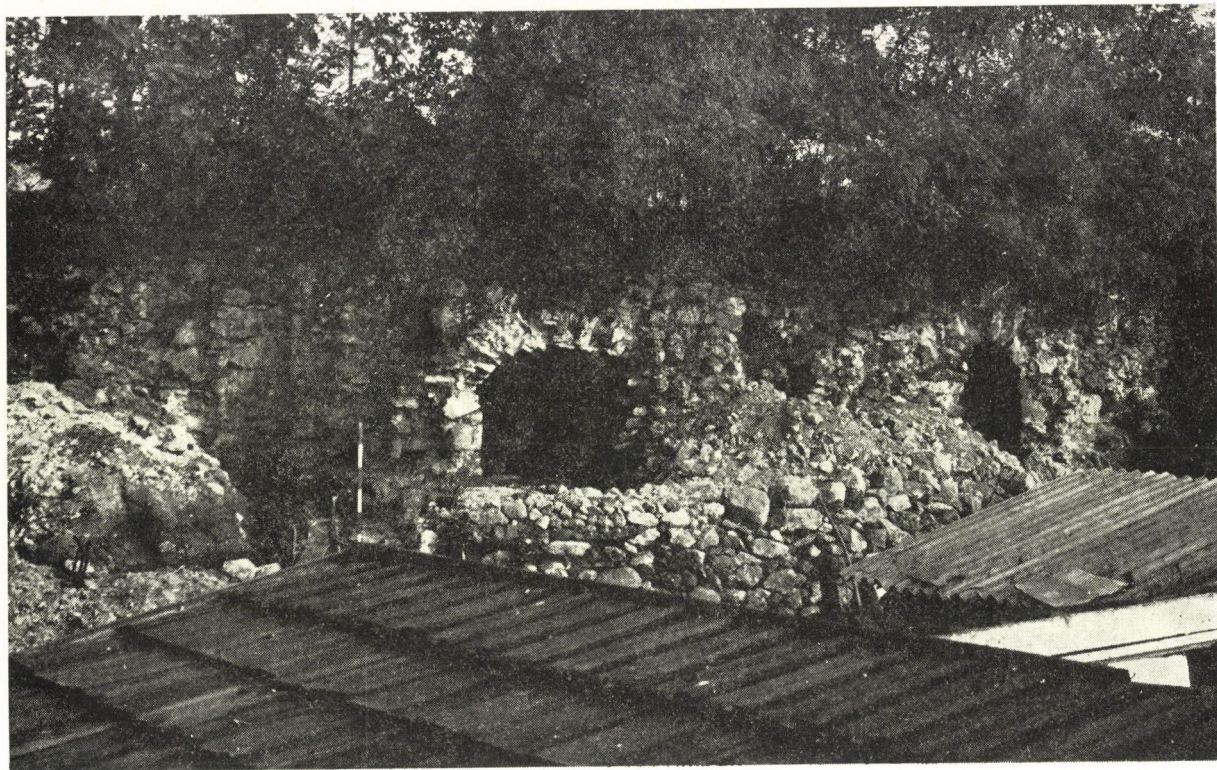
A külső vár I. Rákóczi György korában teljes kiépítésével nyerte el a legkorszerűbb védelmi rendszert, mely bizonyítja Patak jelentőségét; nemcsak hadibázis,

²⁵ Thallóczy L., Történelmi Tár 1879. A bástya ák általában 3 szintesek voltak, de a Veres-bástya 4!

²⁶ Thaly K., Történelmi Tár 1882. 376.

²⁷ Román A., Források és rege 2. ák Sárospatak település- és építészettörténetéhez a XVI–XVIII. századi mezővárosi protokollumokban (Sp. 1965) 23. Korábban Detschy M. a DNy-i sarokbástyával azonosította.

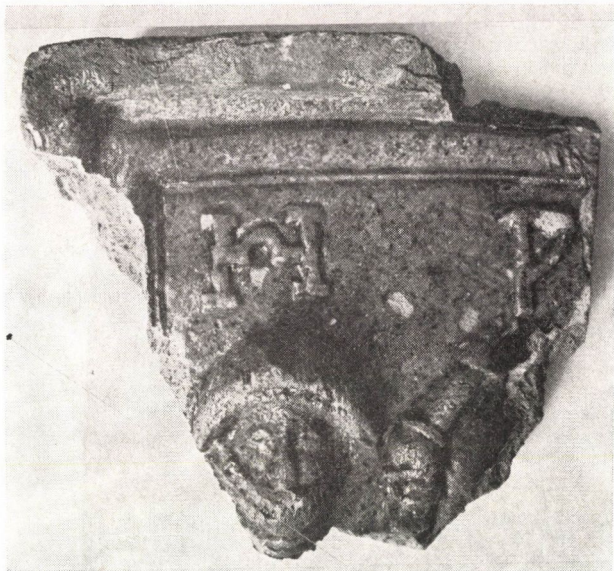
²⁸ Dercsényi D.—Gerő L., i. m. 44 és 50.

13. kép. A Perényi-bástya feltárása
Abb. 13. Erschließung der Perényi-Bastei

14. kép. A Perényi-kori bástya omladékából előkerült faragványok
Abb. 14. Aus dem Schutt der Bastei der Perényi-Zeit zum Vorschein gekommene Hausteine

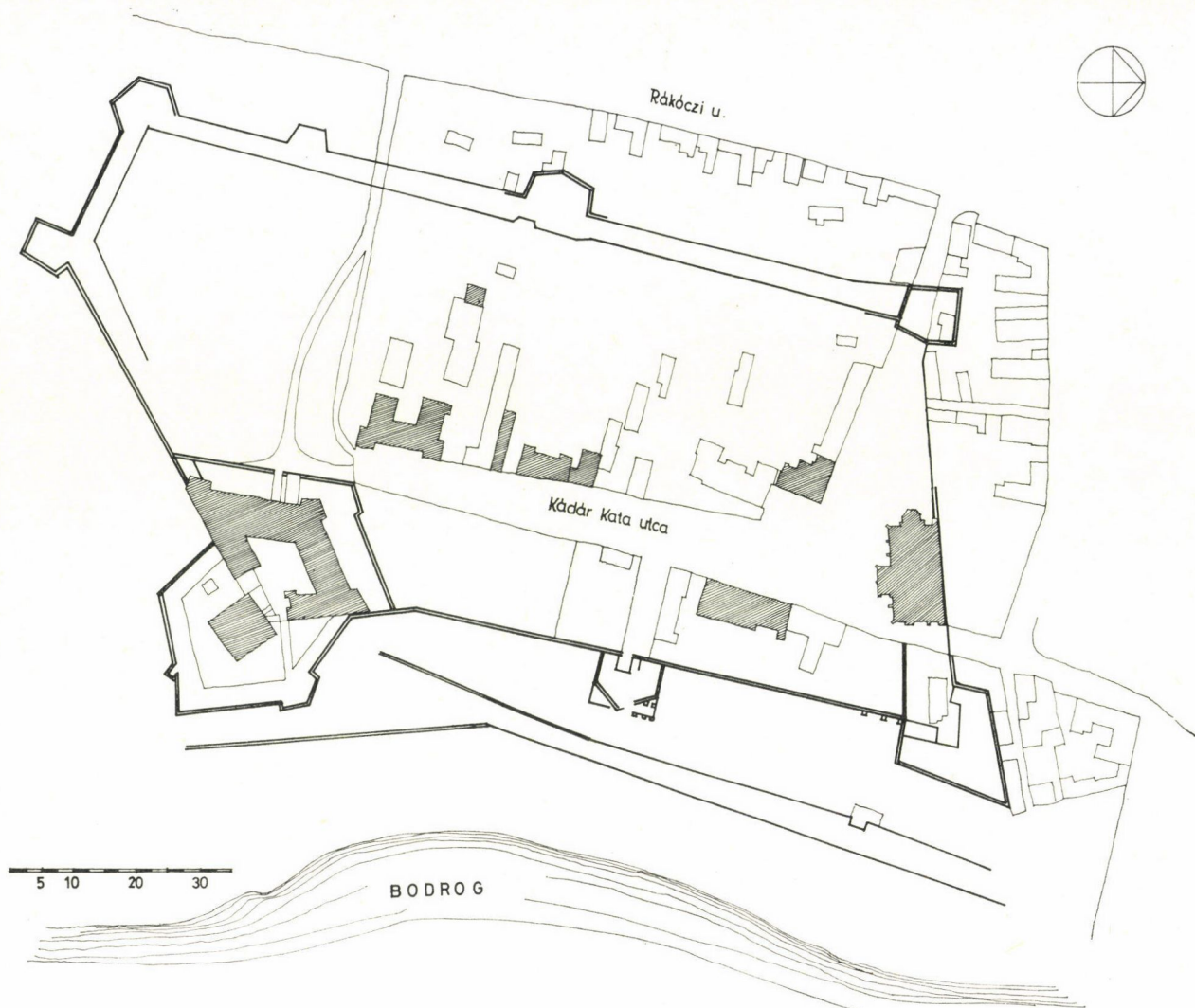
15–16–17. kép. A feltárás során előkerült alakos kályhacsempék és burkolótéglák
Abb. 15–16–17. Anlässlich der Erschließung zum Vorschein gekommene Ofenkacheln mit Figuren, und Deckziegeln

hanem a Felső-Magyarország felé vezető hídfő is a XVII. sz.-ban. Olasz fundálók, erdélyi és felvidéki kőművesek, kőfaragók és ácsok, helyi mesterek és jobbágyok robotmunkájának megmaradt emlékei az elpusztult maradványok.

A pusztulás a vár hadászati jelentőségének csökkenésével, a Wesselényi-féle összeesküvés leleplezése, a Thököly szabadságharc leverése, majd a Tokaji-felkelés bukása után 1702-ben érte el tetőfokát: a megmaradt, de már

romladozó bástyákat és falakat császári rendeletre romba döntik, a bástyákat tetőzetüktől megfosztották.²⁹ A lakosság kőbányának használta, és leromlásuk folyta-

²⁹ Détsky M., HOMÉ 7 (1968) 102. A robbantás 1702. május 26. – június 1. között Nigrelli generális és Wallner hadiépítész irányítása alatt történt, 300 jobbágy végzett robotmunkát.

18. kép. Sárospatak; ásatási összesítő alaprajz
Abb. 18. Sárospatak, Gesamtgrundplan der Ausgrabung

tódott, míg a XVIII. sz. végén a várakok betelepülésével és feltöltésével végleg eltűntek. A XVII. sz.-ban stratégiai fontos szerep jutott Pataknak. A kor megismeréséhez jelentősen hozzátartozik, hogy a történeti adatok mellett a ránk maradt építészeti emlékek feltárásával, műemléki helyreállításával teljesebbé tegyük az ismereteinket. Az elmúlt három év új adatokat szolgáltatott a Perényi korban megkezdett és végleges formában I. Rákóczi György idejében kialakított védelmi rendszerhez: a vár kapujának védelmét biztosító bástya

maradványainak az ÉNy-i ún. Új-bástya, valamint az Oroszlán-bástya és várakok feltárásával (18. kép). A munka jelenleg még nincs befejezve, tovább kutatások irányát is meghatározza a műemléki helyreállítás. Hézagosak az ismereteink a XVI. sz.-i ÉK-i bástyáról és a Ny-i várfal kazamata rendszeréről. A Ny-i várakokban elpusztult bástya maradványainak feltárása a helyreállítást megelőző kutatási programban szerepel. Sárospatak történetének hiteles műemléki bemutatásához szerény eszközeinkkel igyekszünk hozzájárulni.

J. Dankó Katalin

BERICHT ÜBER DIE ERFORSCHUNG DER STADTMAUER VON SÁROSPATAK

Auszug

Die Erforschung der Stadtmauer und ihre Herstellung ist in Sárospatak seit 1958 im Gange. Die erste Etappe der Arbeiten begann mit der Restaurierung der

³⁰ Köszönem fejezem ki Czeglédy Ilonának, M. Anda Juditnak, Váradi Lászlónak és Erdőssi Lászlónak a munkámhoz nyújtott segítségükért.

nördlichen Stadtmauer, des inneren, mit Schießscharten versehenen Mauertraktes hinter dem Chor der Kirche. Demnach folgte die Freilegung der Stadtmauerteile in dem im Besitz des Museums befindlichen Gebiet, sodann hat Julia Kovalovszky 1960 bei der südlichen Burgmauer, von 1961 bis 1963 bei der südwestlichen Burgmauer mit Kasematte und bei der äußeren Burgmauer vor der Italienischen Bastei Forschungen durchgeführt. 1964—65

führte Vera Molnár bei der mit Kasematte gebauten Burgmauer, bei der Roten Bastei Ausgrabungen durch; die Konservierung der Basteien, der Ausbau des Stiegenaufganges von der Kasematte wurden den Plänen von Ágnes H. Vladár und Tibor Koppány nach errichtet. Von 1968 wurden die Arbeiten bei der NW-Kasematte, sodann wegen dem lebensgefährlich gewordenen Einsturz bei dem östlichen Stadtmauertor, bei dem Wassertor von neuem von Mihály Détszy geführt. Durch die Stadtregelung — Ausbau der Kádár-Kata-Straße — wurde die Herstellung der NW-Bastei in Gang gesetzt, da 1974 beim Straßenbau ihr Gewölbe eingestürzt ist. Unter dem Straßenniveau wurde in diesem Trakt das Gewölbe neu aufgebaut und abgedichtet.

Die Erforschung der östlichen Stadtmauer, der Mauern der zum Schutz des Wassertores dienenden Bastei, ferner die Erschließung des Grabens des Wehrsystems und der Widerlagsmauer wurde uns nach der Sanierung der sog. Siedlung unter der Burg ermöglicht.

Die Forschung erstreckte sich auf die Erschließungen und auf die Quellenforschung und wurde dadurch gefördert, daß Mihály Détszy seine archivarischen Forschungsergebnisse publizierte. Die Abbildungen der Burg, die alten Stadtpläne haben für uns sehr viele verwertbare Daten geliefert. Auf den Zustand unter der Familie Perényi weisen der an die Stadt Kassa geschriebene Brief von Perényi über den Beginn seiner Bauarbeiten (1534), Urbarien (1554, 1567, 1570), Inventarien (1612, 1613) und die ältesten Abbildungen der Burg hin: eine zur Auskundschaftung gehörende Zeichnung um 1560 und der älteste Grundplan der Burg, den der italienische Ingenieuroffizier Angelini im Jahre 1573 gefertigt hat. Zum völligen Ausbau der Befestigung der Burg und bezüglich der Blütezeit der Stadt können wir aus dem Briefwechsel von György I. Rákóczi und aus seinem Rechnungsausweis (1619), aus Urbarien (1632, 1701), Inventarien (1634, 1635, 1639, 1642, 1701), aus dem Chronik von Szalárdy und aus den Anordnungen des Fürsten (1647, 1666) sowie aus der Ansicht der Stadt wichtige Daten erhalten. Die Benennung und Bestückung der Basteien, das Kriegsleben der Burg wurden auf diese Weise bekannt für uns.

Über den Verfall der äußeren Burg informieren uns das Tagebuch des jesuitischen Ordenshauses, die Kon-skriptionen aus den Jahren 1703 und 1712 sowie das Urbarium aus 1750. Das Aufhören der taktischen und in der Verteidigung gespielten Bedeutung der Burg zeigen uns gut die seit dem 18. Jh. auf uns gebliebenen Karten und aus der ersten Hälfte des 19. Jhs bekannten Stiche, die die zwischen den Gebäuden am Bodrog-Ufer verborgenen, äußere Burgmauer vermuten lassen. Die Erschließungen haben auf neue, bisher unbekannte Einzelheiten das Licht geworfen und ermöglicht die Daten der durch die historischen Quellen angegebenen Ortsbestimmungen genauer feststellen zu können.

Im O-Teil der äußeren Burg haben wir bedeutende Reste erschlossen, die unsere Kenntnisse über das Verteidigungssystem noch vollständiger machen. Es wurden die Mauern der zur Verteidigung des auf dem parallel zur Bodrog ziehenden östlichen Burgmauertrakt vorhandenen Tores gebauten Bastei freigelegt, die wir mit der mittleren Bastei der Inventarien der Jahre 1612–13 identifizieren und auf die Bauzeit unter den Perényis datieren. Der Umbau der Bastei läßt sich an die Bautätigkeit unter György I. Rákóczi knüpfen.

Außerhalb der Bastei hat eine Doppelmauer und ein Graben das im 17. Jh. ausgebaut Verteidigungssystem angezeigt. Die Außenmauer ist dem Bodrog-Ufer zu mit Unterstützungsmauern (3 St.) befestigt und schließt den Burggraben vor der Italienischen Bastei ab. Der mit der Burgmauer parallel laufende, etwa 37 m breite Gra-

ben wurde mit einer 1,5 m breiten Steinmauer ausgelegt. So hat also die Verteidigung der Stadt außer den Basteien auch noch ein Graben und ein doppelter Mauergürtel von der O-Seite her gesichert. Innerhalb der östlichen Burgmauer zog eine Schanze, dessen Druck bei der NO-Bastei 3 große Strebepfeiler ausgeglichen hat. Die SO-Bastei hieß Zigeuner-Bastei, später Kerker-Bastei und sicherte die Verteidigung von der Bodrog-Brücke her. Aus dem Anweis des Jahres 1666 ist es bekannt, daß die Bastei auch bei Tag von Wächtern bewacht wurde und vor ihr ein mit Wasser gefüllter Graben war. Die nördliche Stirnwand der NW-Bastei ist in ganzer Länge (25,4 m) etwa in 4,8 m Höhe erhalten geblieben. Die Bastei hat 3 Gewölbe, am unteren mit Pfeilern gegliederten Geschoß blickten je 3 Schießscharten auf den N- und W-Burggraben und wahrscheinlich haben auch im oberen Geschoß Schießscharten in ähnlicher Anordnung für Kanonen die Verteidigung gesichert, so wie dies die Schießscharten der nördlichen Seite zeigen. Im Gewölbe des unteren Geschosses waren Lüftungsfenster mit behauener Steinumrahmung und im mittleren Arm ist bei dem östlichen Ende die Vermauerung eines einst mit bogenförmiger Steinumrahmung ausgebildeten Abstieges zu sehen. Die Aufschüttung der Bastei ist bedeutend, etwa 2 m tief, wie dies der zum Vorschein gekommene Schwellenstein der Steinumrahmung des freigelegten Seitenarmes gut zeigt. Die Aufschüttung des nördlichen Außengrabens erreicht sogar die 5 m. Die Bastei kann an die aus 1627 bekannte Bautätigkeit unter György I. Rákóczi geknüpft werden, ihr Name ist — Neue Bastei. Diese Benennung kommt auch in den Inventarien aus den Jahren 1634, 1635 und 1642 vor. Auf Grund der Einritzung des Jahres 1705 P. V. B., die wir auf der behauenen Steinumrahmung der Bastei beobachten können, nehmen wir an, daß die Bastei bei der Sprengung im Jahre 1702 nicht völlig zerstört wurde.

Die W-Burgmauer, mit dem davor ziehenden tiefen Burggraben läuft mit der heutigen Rákóczi-Straße parallel. Infolge der Zerstörung, der allmählichen Verwitterung, der Aufschüttung des Grabens und der Besiedlung sind die Basteireste zwischen den Eckbasteien unter den Erdboden geraten. Die Schanze hinter der Burgmauer, die die Verteidigung noch mehr gesichert hat, kann auch heute noch gesehen werden. Da von der westlichen Seite der Siedlung her kein natürlicher Schutz vorhanden war, bildeten vom 16. Jh. an ein mit Doppelmauern umschlossener Zwinger, vor der Stadtmauer ein breiter, tiefer Graben, Basteien, Kasematten, hinter der Mauer eine starke Schanze und hohe Geschützstellungen das Verteidigungssystem der Burg. Vor der zur Zeit sichtbaren Burgmauer in 4,7 m Entfernung zog die 1,5 m lange Mauer. Die Reste des Zwingers und der Bastei aus der Perényi-Zeit bilden die erste, während die erschlossene, große, fünfeckige Bastei die zweite Periode. Sie kann mit der in den Inventarien des György Rákóczi vorkommenden Löwen-Bastei identifiziert werden. Ihr Bau wurde 1631 begonnen und 1647 fortgesetzt. Auf seine Bedeutung verweist, daß wir selbst noch in der Verordnung des Jahres 1666 folgendes lesen können: „auch bei Tag soll auf der Löwen-Bastei ein Wächter sein“. Infolge der Nähe des Pulverturmes mußte ihre Verteidigung besonders gesichert werden.

Die Burg begann mit der Abnahme ihrer strategischen Bedeutung zu verfallen. Nach der Aufdeckung der Wesselényi-Verschwörung, sodann nach dem Niederschlagen des Freiheitskampfes von Thököly und dem Zusammenbruch des Aufstandes von Tokaj wurden die im Verfall begriffenen Basteien im Jahre 1702 auf kaiserlichen Befehl in die Luft gesprengt. Die Ruinen sind vom Ende des 18. Jhs an mit der Aufschüttung der Burggräben und mit ihrem Einbau endgültig verschwunden.

K. J. Dankó

CASTIGLIONE LÁSZLÓ

1927—1984

1984. április 2-án, hosszú betegség után elhunyt Castiglione László klasszika-archeológus, a történettudományok doktora, az MTA Régészeti Intézete tudományos tanácsadója, a Deutsches Archäologisches Institut levelező tagja, a Klasszika-Archeológusok Nemzetközi Egyesületének, a Nemzetközi Egyiptológiai Társulatnak, a Nemzetközi Papirológiai Társaságnak és számos egyéb hazai és külföldi tudományos társaságnak tagja. Halála egyaránt érzékeny veszteség a magyar ókori régészet és a nemzetközi ókortudomány számára. Itthon egyike volt azoknak a keveseknek, akik az egyetemes ókori művészet beható ismeretét feltételnek tekintették a provinciális régészet sikere szempontjából, s akik egy gazdag saját tevékenység révén építettek hidat a nemzetközi ókortudomány s a hazai kutatás között. A nemzetközi ókortudományban pedig teljesítménye az utóbbi évtizedek legjelentékenyebb eredményei között van — s egyes kérdéseket illetően éppenséggel az ő teljesítménye a legelőremutatóbb —, ami a késő hellenisztikus és római kori egyiptomi művészet kutatását illeti.

Ily rövid idővel halála után három évtizednyi kutatói tevékenységét aligha tudjuk még kellőképpen értékelni, mint ahogyan most és ebben a rövid megemlékezésben tudományszervezői munkájának mérlege sem vonható meg. Irodalmi munkásságának jelentőségéből az idő bizonyosan nem fog elvenni, sőt: 1967-ben kinyomtatott vázlatos összefoglalását a római kori Egyiptom művészetéről az azóta felszínre került új leletek s az újabb részletvizsgálatok állandóan csak újra igazolni látszanak. A stílustörténeti, tipológiai és kronológiai keret, melynek megalkotására ebben (és jó néhány más)

munkájában törekedett, kétségkívül még sokáig fogja szolgálni a téma kutatóit. Hogy mi maradhat meg tudományszervezői munkájának eredményeiből, most még nem engedi meglátnunk az időtávlat kicsinyisége. A hazai régészet egészére kihatni igyekvő reformáló szándéka (melyet először mint az MTA II. Osztályának munkatársa 1963-ban; majd mint a Régészeti Intézet igazgatóhelyettese 1964—1980 között, ill. mint a Régészeti Bizottság tagja és — 1969-től haláláig — az Acta Archaeologica főszerkesztője igyekezett megvalósítani) nyilván ugyanazon körülmény által volt sikeres s hagyott hátra maradandó változtatásokat, mint amelynek tragikus kudarcait is köszönhetette. E körülmény a klasszika-archeológus kívülállósága volt a hazai szakmai közéletben, mi több, egy klasszika-archeológusé, aki szenvedélyt csak az igényes munkához való ragaszkodásában érzett és tudott kimutatni.

Curriculum vitaeje röviden is elmondható lenne, hiszen külső pályája összefoglalható abban, hogy két egymásutáni munkahelyhez kötődött, mely két munkahely — a Szépművészeti Múzeum Antik Osztálya 1950 és 1960 között, majd a Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Kutatócsoportja (1968-tól Intézete) egészen haláláig — szakmai munkásságát is látszólag két többé-kevésbé eltérő érdeklődési szakaszra tagolja. Ha azonban közelebbről szemügyre vesszük munkáit, azt találjuk, hogy pályája nem tagolódik valójában szakaszokra, hanem egy következetesen egységes érdeklődés céltudatos és gazdaságos kibontakozását mutatja. Mindazonáltal ez az egységes érdeklődés négy szakadatlanul bővülő sugarú kérdéskör interferenciáiban nyilvánul meg és hozza eredményeit. E négy kérdéskör: a római művészet elméleti alapkérdései; az egyiptomi későhellenisztikus és római kori művészet (különösen annak tipológiai, stiliztikai és kronológiai problémái); a Sarapis-kultusz és Sarapis-ikonográfia; végül pedig a római kori Egyiptom népi vallásosságának kérdései, nyilvánvaló módon szorosan összefüggenek egymással. Azonban mind a négy más és más módszertani követelményeket támaszt: a római kori Egyiptom művészetének kutatásakor a módszereket jószerivel a semmiből kellett megteremteni, s nem lehet véletlen, hogy e területen Castiglione mindvégig igényelte azt a realitástalajt és vezérfonalat, melyet egy roppant sokrétű, de ideológiailag és stiliztikailag konkrét műfaj, a koroplasztika nyújtani tud. Pályájának hullámvázása, ami egymást követő munkáinak témáját, műfaját és terjedelmét illeti, csak akkor érthető, ha az őt mindvégig lekötő négy kérdés-komplexum azonos célkitűzését és eltérő módszereit egyidejűleg szem előtt tartjuk — munkái egymásból nőttek ki, korántsem azonban „részről az egész felé haladva”, hanem a mondott interferenciák értelmében és „in wachsenden Ringen, / die sich über die Dinge ziehn”, mint ahogy Rilke az életidőnek a szellemi munka körkörös tágulásához annyira hasonló múlását megfogalmazza.

Úgy tűnik, hogy Castiglione munkásságának minden későbbi témája és minden jelentős módszertani vonása csírájában már jelen van a kezdő kutató imponálóan józan első publikációiban (a következőkben nem térhetek ki Castiglione László valamennyi tanulmányára és könyvére: teljes bibliográfiája az Acta Archaeologica 1984. évi kötetében jelenik meg). E tanulmányok egy kivételesen magas mércét állító műhely — a Szépművé-

szeti Múzeum Antik Osztálya — s egy olyan fiatal kutató találkozásának köszönhetőek, aki kiváló érzékel választja meg első témáját, az egyiptomi koroplasztikát. De felvillan e korai tanulmányokban (A Terracotta Box from Roman Egypt. *Acta AntHung* 1 (1951/52) 471—493; Graeco-Aegyptiaca. *ibid.* 2 (1953/54) 72—75 stb.) egy további erény is, mely talán Castiglione legkiválóbb kutatói erénye egyúttal: a biztos ítélet, ami bizonyos kérdésfelvetések és bizonyos tárgyak aktualitását és fontosságát, és más problémák és más tárgyak inszignifikáns voltát illeti. E biztos ítélet csak látszólag magától értetődő, valójában a kevesek privilégiuma: s csak e privilégium birtokosa teheti meg eredményesen az utat az egyedi és az általános között, majd visszafelé is. Egy 1958-ban kiadott rövid cikkben (La statue du culte hellénistique du Sarapieion d'Alexandria. *BullBA* 12 (1958) 17—39) megállapította, hogy — szemben a közhiedelemmel — az alexandriai Sarapieion kultuszszobra nem Bryaxis műve, hanem későbbi, i. e. 3. sz. 2. felében működő alexandriai mestereké; továbbá, elválasztva a hellenisztikus Sarapis-ikonográfiát a római-tól, kimutatta, hogy a római Sarapis-típus előképe egy Hadriánus-kori kultuszszobor volt. A kultuszszobor elméleti meghatározása s az ikonográfia kronológiájának tisztázása szükségessé tette Castiglione számára a kultuszvallástörténeti feltárását is. Az ikonográfiai kutatás a hellenisztikus és római egyiptomi művészet kettős stílusának elmélyült feltárását involválta a továbbiakban, míg a vallástörténeti alapok kutatása ráterelte figyelmét az egyiptomi népi vallásosság sajátos formáira — hogy aztán az így szétágazó kutatásokat összefogja később s beleillessze abba a tágabb elméleti keretbe, melyet a római művészet társadalmi meghatározóinak vizsgálatához igyekszik megalkotni. A Sarapis-kutatás maga egy 1961-ben befejezett — sajnos, mindmáig kéziratban levő — monográfiához vezetett (A hellenisztikus Sarapis-kultusz és ábrázolás kialakulása, MTA Könyvtár, Kézirattár); innen viszont az út visszakanyarodott azokhoz a részletekhez, melyek jelentőségüket csak a monográfia alapján nyerhették el (Un taureau Apis. *BullBA* 18 [1961] 21—29; Zur Frage der Sarapis-Kline. *Acta AntHung* 9 [1961] 287—303; Fragment einer thronenden Sarapis-Statue in dem Sarapieion von Gortyn. *Acta ArchHung* 23 [1971] 229—230), majd pedig, engedve a vonásnak, melyet másik három kutatási témájának módszerei és eredményei Sarapis-kutatására gyakorolhattak, ismét elmélyedt mind „tisztán” vallástörténeti (Zur Frage der Sarapis-Füsse. *JAS* 97 [1971] 30—43; Das wichtigste Denkmal der Sarapis-Füsse im British Museum wiedergefunden. *Studia Aegyptiaca* 1 [1974] 75—81), mind pedig „tisztán” ikonográfiai kérdésekben (Sarapis-Gesichter. Ein Versuch, die Ikonographie des Gottes zu vermehren. in: *Alessandria e il mondo ellenistico-romano. Studi in Onore di Achille Adriani*. Roma 1983 139—145).

A Sarapis-kultusszal kapcsolatos „tisztán” vallástörténeti, ill. „tisztán” ikonográfiai kutatások sokban eltérő módszereit egy ragyogó tanulmányorozat írásakor egyesítette, melyet a hatvanas évek folyamán egy sajátos egyiptomi proskynema-formának, a lábnymrajzoknak szentelt. Az Egyiptomból s aztán az ókori világ más területeiről is összegyűjtött lábnymrajzok (Tables votives à empreintes de pieds dans les temples d'Égypte. *Acta OrHung* 20 [1967] 239—252; Inverted Footprints. *Acta EthnHung* 17 [1968] 121—137; Inverted Footprints Again. *Acta AntHung* [1968] 187—189; Vestigia. *Acta ArchHung* 22 [1970] 95—132) adoráció-megőrzítő funkcióját meggyőzően bizonyítva, Castiglione fontos emlékmagyot bocsát a későkori, Ptolemaiosz-kori és római Egyiptom népi vallásossága kutatóinak rendelkezésére. A lábnymrajzok vallástörténeti értelmezését azóta messzemenően igazolta a demotikus és görög proskynema-feliratok átfogó feldolgozása (vö. G. Geraci monográfiájával, *Aegyptus* 1971). Egyetemes vallástörténeti tekintetben figyelemre méltóak ezen munkáknak az isteni lábnymokra vonatkozó fejtegetései is. A vestigia-tanulmányok azonban akkor nyerik el teljes jelentőségüket, ha melléjük tesszük Castiglione többi

munkáját a hatvanas években. A római Egyiptom művészetét — mint a bevezető sorokban már céloztam rá — egy 1967-ben megjelent tanulmányban (*Kunst und Gesellschaft im römischen Ägypten. Acta AntHung* 15 [1967] 107—152) elsőként elemzi az akkor rendelkezésre álló teljes emlékmagy alapján s oly módon, hogy egyértelmű tipológiai, stilisztikai, kronológiai keretbe képes rendezni ezt az eladdig oly rendezetlen és kétértelmű emlékmagyot. A cikk, szerény terjedelme ellenére, világos rekonstrukciót nyújt a későkori faraonikus hagyomány; a hellenisztikus import s az egyiptomi hellenizmus; a római import s az egyiptomi római stílus művészeti emlékek sokat tárgyalt, de mindaddig nagyon kevésé értett összefüggéseiről: mind az idők folyamán, mind pedig ami az egyes műfajok egymásra hatását illeti. Mindezt a társadalomtörténetre vonatkozó — s korántsem könnyen kezelhető — forrásanyag fölényes alkalmazásával.

A szintézis után e kérdéskörben is ismét olyan részletekhez kanyarodik vissza, melyek csak a szintézis ismeretében válnak relevánssá: egy terenuthisi sztélé kapcsán feltárja a római egyiptomi oránszeszt vallási hátterét, bizonyítva az egyenes összefüggést a koroplasztikában és a szepulchrális művészetben ábrázolt oránsok és a gyermekek rite de passage-a között (Stele eines Kupferschmiedes. *MDAIK* 24 [1969] 78—86). Röviddel ezután — Szilágyi János György egy ikonográfiai meghatározásából kiindulva — kimutatja az alexandriai Isis Pharia kanoposi eredetét (Isis Pharia, remarque sur la statue du Budapest. *BullBA* 34/5 [1970] 178—189). — Az egyiptomi jelenségek vizsgálata azonban egyre kétségtelenebb módon azzal a célkitűzéssel látszik kapcsolatban állni, mely az egyetemes római művészet alapvonásainak és fejlődésének meghatározására irányul. Itt csak pusztá felsorolást adhatok a célkitűzés megvalósítására tett kísérletekből, melyeket (függetlenül attól, hogy közöttük ismeretterjesztő munkák is vannak; igaz, hogy Castiglione-nál az ismeretterjesztés formái, és nem tartalmi szempont volt) ugyanaz a ritmikus bővülő és szűkülő, majd az általánosra, majd az egyedire összpontosuló figyelem, ugyanaz az interferencia-logika fűz sorozattá, mint amit tevékenysége más területein megfigyelhetünk: A római császárok művészete. Budapest 1966; Művészet Augustus korában (in: Maróti E. — Horváth I. K. — Castiglione L.: A régi Róma aranykora. Budapest 1967); Az ókor nagyjai. Budapest 1971 (ez a könyv egy szokatlanul tág keretű ikonográfiai corpus, mely egyúttal felvázolja Castiglione nézeteit az antik portréről); Római művészet. Budapest 1971; A római művészet kialakulásának társadalmi és ideológiai mozgatói, 1975 (kézirat, MTA Könyvtár, Kézirattár). A részletkérdések között, melyeket az elméleti munka felvet, olyan monumentális problémák is akadnak, mint a római művészetre vonatkozó egykorú irodalmi megnyilvánulások kérdése, melyre egy kommentált szöveggyűjteménnyel válaszol (A római művészet világa. Budapest 1974), vagy mint az i. e. 2. század problematikája (I. MTA II. ÖK 22 [1973] 269—289) és Pompeji korai plasztikai emlékei (Zur Plastik von Pompeji in der frühkolonialen Zeit. in: *Neue Forschungen in Pompeji*. Recklinghausen 1975 211—217; vö. még Pompeji. Budapest 1973 és Pompeji Herculaneum. Budapest 1979).

Tudományszervezői elképzeléseiben központi szerepet játszott a magyar régészet eredményeinek megismertetése, a hazai kutatási módszerek kritikus vizsgálatának szorgalmazása a nemzetközi régészeti munka eredményeinek tükrében; s az az elgondolás, hogy a magyar régészetnek helye kell, hogy legyen a nemzetközi munkamegosztásban, túl azon is, hogy felelős a hazai feladatok megoldásáért. Ami a program utolsóként felsorolt elemét illeti, sajnos csak egyetlen alkalommal sikerült legyőznie a mindmáig általánosnak mondható közönyt, amikor — hála a MTA II. Osztálya megértésének és a Régészeti Intézet, az ELTE, a Szépművészeti Múzeum és a Budapesti Műszaki Egyetem munkatársai lelkes együttműködésének — Magyarország a legutolsó pillanatban még bekapcsolódhatott az UNESCO Nubiai

Mentőakciójába. Ez az akció, mint tudjuk, a világ szinte valamennyi országát megmozgatta — Castiglione pályájának a nubiai expedíció, ha nem is tetőpontja, de kétségkívül egy kivételesen boldog pillanata volt, bármennyire távol is állt tőle eredetileg az Abdallah Nirqiben feltárt későantik és középkori település. A valós problémák iránti tévedhetetlen érzéke a tudományban azonban itt is kiderült, nemcsak a település szignifikáns vonásainak felismerésében (l. *Archaeologia* [Paris] 18 [1967] 14–19 és *Magyar Tudomány* 1965 467–488), hanem annak a tanulmánynak a tükrében is, melyet egy egyiptomi terrakottaplasztika ürügyén Nubia 3–4. századi történetéről írt (Diocletianus und die Blemmyes. *ZÁS* 96 [1970] 90–103).

Míg az expedíció eredményein aligha lehet mit vitatni, ma még nehéz megítélni tudományszervezői munkájának egy másik, hosszadalmasabb és fáradtságosabb részét. Folyóírat-szerkesztői tevékenységére utalok: 1969-től haláláig az *Acta Archaeologica* főszerkesztője volt, mely folyóiratot — anélkül, hogy módjában állott volna akár a folyóirat szerkezetét döntő mértékben megváltoztatnia, akár pedig a hazai régészet krónikus vonakodását a nyílt szakmai vitától legyőznie — mindvégig magas nemzetközi színvonalon tudott tartani és képes

volt kritikai folyóíráttá tenni igényes és up-to-date recenzió rovata révén.

Utolsó nagyobb munkáját a hellenisztikus művészetéről írta (Budapest 1980). Úgy tudtuk, hogy betegsége szüneteiben számos terv foglalkoztatta: valamennyi szerves folytatása lett volna korábbi munkásságának. De e szünetek egyre rövidebbek voltak, a betegségek egyre nyomasztóbbak; s bár Castiglione László világnézete a maga kérelmetlen bizakodásával nem engedte meg azt a menedéket sem, melyet a kétségbeesettség vállalása jelenthet, utolsó éveiben mégis szomorúan kellett látnunk, ahogyan elveszíti élő kapcsolatát azzal, ami egyedül fontos volt mindig is számára: a munkával. Nem nevelt utódokat — messze vezetne a kérdés, miért kell annyi mindennek folytatás nélkül maradnia abból, amit megkezdett. Hátrahagyott munkái azonban nem egyszerűen csak tudományos feladatmegoldások, hanem világosan érthető és kitűnően hasznosítható módszertani példák is: melyeknek viszonylagos elszigeteltsége régészetünkben nem irrelevanciájuk jele — éppen ellenkezőleg. Így Castiglione-nak nemcsak a római egyiptomi művészet kutatói örökösei, hanem mindenki, aki munkájában szembekerül birodalom és provincia kultúrájának kérdéseivel.

Török László

RÉGÉSZETI ADATBÁZIS KIALAKÍTÁSÁNAK LEHETŐSÉGEI ÉS ALAPVETŐ FELTÉTELEI MAGYARORSZÁGON*

1. Bevezető áttekintés

Tanulmányunk a számítógéppel támogatott régészeti kutatások, a számítógépes régészeti nyilvántartás és információs rendszer megvalósításának lehetőségeivel és alapvető feltételeivel foglalkozik. Abból indul ki, hogy a szerteágazó régészeti kutatások területén a számítógépes támogatás ma már megvalósítható, sőt nélkülözhetetlen. A tanulmányban a következő tényezőkre térünk ki:

Először a számítógépes *programtámogatással* foglalkozunk. Indoklásul elmondhatjuk, hogy a mai számítógépes rendszerekben sokkal nagyobb hangsúlyt fektetnek a programozási (szoftver) képességekre, mint magának a számítógépnek (hardver) a sajátosságaira. Három megoldást vetünk össze.

— A régészeti ismeretek modellezésén, a régészeti adatok sajátos szerkezeti összefüggésein alapuló, úgynevezett „faktografikus” adatbáziskezelő rendszerek alkalmazását.

— A régészeti ismeretek kapcsolatait eleve nem rögzítő, a természetes nyelvben megfogalmazott összefüggéseket értékelő úgynevezett „információ visszakereső” vagy szövegelemző programrendszerek alkalmazását.

— Röviden kitérünk a kétféle megoldás ötvözésére is.

E különböző megoldási lehetőségek előnyeit és hátrányait a 3. pontban összegezzük.

Másodszor a régészeti információs rendszer kimondott technikai feltételeit, az alkalmazandó *számítógépes eszközöket* elemezzük. Rámutatunk arra, hogy az elméleti lehetőségek és a rendelkezésre álló anyagi erőforrások ellentétben állnak. Ebben az összefüggésben több megoldási módra világítunk rá.

— Először felvázoljuk a régészeti információs hálózat lehetőségeit és kialakításának korlátait.

— Ezután ismertetjük az önálló régészeti számítógéppont gondolatát és a megvalósítás nehézségeit.

— Végül a jelen fejlődési időszakban alkalmazható kompromisszumos megoldás feltételeit mutatjuk be.

* Jelen tanulmány az MTA Régészeti Bizottságának keretében működő Régészeti Rendszerfejlesztő Munkabizottság felkérésére készült.

Az eszközök iránti követelményeket a 4. pontban összegezzük.

Harmadszor a régészeti információs rendszer létrehozásának *személyi és szervezeti feltételeit* elemezzük. Ezek a feltételek nem függetlenek a programtámogatástól és az eszközöktől, tehát az előző két pontban kifejtett lehetőségektől. Tanulmányunk 5. pontjában rámutatunk a technikai körülményektől független követelményekre és röviden vázoljuk az általunk jelenleg lehetségesnek tartott megoldás személyi-szervezeti feltételeit.

Az ismertető során hangsúlyozzuk, hogy a korszerű régészeti információs rendszer kialakításának elsődleges feltétele nem a számítógép és annak programrendszere, hanem a régészeti kutatók közötti, az alapvető fogalmakat és összefüggéseket illető széles körű egyetértés. Mielőtt a régészeti információs rendszer megvalósításának módjait elemeznénk, igen röviden e rendszer általános jellemzőit tárjuk fel.

2. A régészeti információs rendszer sajátos vonásai

A régészeti információs rendszernek kettős *szolgáltatást* kell biztosítania:

— Egyrészt rögzítenie kell a régészeti kutatás tényeit.

Régészeti lelőhelyekre, adott kategóriába tartozó régészeti leletekre, kutatókra és kutatásokra vonatkozóan kell katalógusszerű információkat produkálnia.

— Másrészt támogatnia kell a régészeti elemzéseket. Minden kutató számára lehetővé kell tennie, hogy saját szakterületén belül az alapvető nyilvántartások megfelelően szelektív feldolgozásával újszerű összefüggéseket tárhasson fel. Mégpedig az eddigi kézi feldolgozásoknál jóval hatékonyabb módon.

E kettős cél megvalósításához tisztában kell lennünk a régészeti információk és azok használatának alapvető vonásaival. Ezt a sajátosan humán információs rendszert a következő vonások jellemzik:

— Az ismeretek *térben és időben osztoztak*. Az információs rendszernek össze kell kapcsolnia az adott időszakra vagy adott térré jellemző összefüggéseket, hogy ezen elsődleges szempont szerint megfelelő kimutatásokat biztosítson. Ugyanakkor össze kell fűznie az időben és térben elkülönülő ismereteket, ha azok valamilyen jellemző jegy szerint (például: régészeti tárgy fajtája,

anyaga, alakja stb.) kapcsolódnak, hogy lehetővé tegye az összefoglaló kutatásokat.

— A régészeti információkra jellemző, hogy a hétköznapi, vállalati alkalmazásokkal szemben igen *nagy volumenű* ismeretekkel dolgoznak. Több millió jelenségről egyenként akár több ezer karakternyi információ tárolására és visszakeresésére van szükség.

— Vissza kell térnünk a területi megosztottságra. A régészeti kutatás tárgyai — még ilyen kis országban is, mint Magyarország — több száz kisebb és néhány tucat nagyobb intézetben, kutatási helyen, régészeti lelőhelyen találunk otthont. Ráadásul a specializációs törekvések ellenére is korszak, lelőhely, szakágazat és más fontos aspektusok szerint is egy-egy mai régészeti információs központban rendkívül *inhomogén az ismeretanyag*.

— Bár minden kutató, saját tudományos tanulmányainak szempontjából, érthetően türelmetlen és minél előbb eredményeket szeretne látni, mégis leszögezhetjük, hogy a régészeti információs rendszer *nem időkritikus*. Ha egy vállalatban a termelést át kell programozni, akkor adott esetben egy nap, pár óra, akár percek is fontosak lehetnek. Nem tagadva, hogy a minél korábbi ismeret alapvetően segítheti a régészeti kutatást is, általában nem tartjuk jellemzőnek, hogy egy régészeti feladás sikere percek, órák, esetleg napok függvénye. Vagyis a kialakítandó, számítógéppel támogatni kívánt régészeti információs rendszer jövőendő paramétereit az előző jellemzők függvényében célszerű értékelni.

3. A régészeti információs rendszer programtámogatása

Az utóbbi évek számítástechnikai fejlődésében jelentős előrehaladást jelentett az a tény, hogy kifejlesztésre kerültek olyan programrendszerek, amelyek adatbázisok kezelésére is alkalmasak. Mi a különbség az adatbázis és a korábbi nyilvántartás fogalma között?

Korábbi hagyományos és számítógépes nyilvántartásainkban — így például a múzeumi leltárakban, naplókban is — egy helyen rögzítettek valamennyi ismeretet valamely adott jelenség vonatkozásában. Tegyük fel, hogy egy régészeti lelőhelyen több tízezer tárgyat találtak! E tárgyak sajátos és egyéni jellemzői mellett az e tárgyakat közösen jellemző lelőhely, kutató stb. adatait is több tízezerszer kellett rögzíteni — minden egyes tárgynál egyszer. Ez a megoldás nem csupán hatalmas adminisztrációs többletmunkát igényelt. Nemesak az okozhatott gondot, hogy az *x*-ik tárgynál hiba esúszhatott a kapcsolódó jellemzők leírásába. Ezeknél is nagyobb probléma, hogy az ily módon készült nyilvántartás vagy nem adott módot az adott lelőhelynek, a tárgy anyagának, formájának, kutatójának, dokumentációjának visszakeresésére, vagy külön — megismételt és így kétszeres lelőhely, anyag, dokumentáció stb. — nyilvántartásra lett volna szükség.

Korszerű számítógépes információs rendszernél minden a tárgyhoz kapcsolódó jelenség, például a lelőhely jellemzőit csak egyszer, a lelőhely nyilvántartásban rögzítik. Minden tárgynál feltüntetik a lelőhely azonosítását. A számítógép a kétféle ismeretet összekapcsolja. Valahányszor az adott tárgyra hivatkozunk, a lelőhely adatai kikereshetők. Valahányszor adott lelőhelyre hivatkozunk, az ott talált tárgyak igen könnyen azonosíthatók. Ugyanez a kétoldalú lehetőség vonatkozik a tárgyak korára, alakjára, anyagára, kutatójára, dokumentációjára stb. is. A nehéz adminisztrációs munka számítógépes adatbázis alkalmazásával csökkenthető és ugyanakkor a tévedés lehetősége is kisebb lesz.

A régészeti lelőhelyek, tárgyak, tárgyfajták, kutatók, irodalom, fényképek és egyéb dokumentációk és még számtalan egyéb aspektus alapján történő egyszerű dokumentáció, de ugyanakkor szelektív visszakeresés megvalósítására a mai számítástechnika alapvetően kétféle programtámogatást nyújt.

Faktografikus adatbázisoknál a régészeti szakemberek előre meghatározzák a régészeti jelenségek — lelőhelyek, tárgyak, anyagok, kutatók, dokumentáció

stb. — elméleti összefüggéseit. A számítógépes adatkezelő rendszer ezen összefüggéseket, de csakis ezeket, automatikusan kezeli és szolgáltatja a kapcsolódó információkat. Az eredmények egyértelműek és világosak. Tehert jelent, hogy egyrészt az általános összefüggésrendszert meg kell határozni, másrészt konkrét leletfeltárás esetében az aktuális összefüggéseket az általánosnak megfelelő módon kell rögzíteni. Például egy régészeti tárgy adminisztrációjánál egyértelműen kell hivatkozni a lelőhelyre. Viszont nem kell ismét leírni a lelőhely adatait.

Szövegelemző, vagy más néven információvissza-kereső adatbázisoknál a jelenségek összefüggéseit nem kell előre meghatározni (modellezni) és konkrét fel-tárásnál nincs szükség a lelőhely és a tárgy (vagy egyéb tényezők) konkrét összefüggéseinek hivatkozására. A magunk természetes, hétköznapi módján leírjuk az általunk felfedezett ismereteket. A szövegelemző adatbázisrendszer az azonos fogalmakat összekapcsolja. Csakhogy e megoldásnak több hátránya is van. Egyrészt mindig teljes információt kell adnunk. Például több tízezer tárgy esetén mindegyiknél le kell írunk a lelőhely jellemzőit. Másrészt a kezelőrendszer a fogalmak minőségét nem képes vizsgálni. Ha például a „vas” megjelölést alkalmazzuk, a rendszer nem képes eldönteni, hogy vas (anyagú) tárgyról vagy a vas (korszakról) van-e szó. A kettőt össze fogja kapcsolni. Vagyis az információ megjelenítésekor a szakembernek kell döntenie arról, hogy valós vagy értelmezhetetlen összefüggést produkált-e a számítógép.

Elég világos — amire a bevezetőben is utaltunk —, hogy mindkét esetben bizonyos fegyelmre van szükség, elsősorban azért, mert a számítógép képességei korlátozottak. Faktografikus adatbázisoknál csak elfogadott és létező kapcsolatokra hivatkozhatunk. Vagyis a korokat, anyagokat, lelőhelyeket, kutatókat stb. pontosan kell megjelölnünk. Szövegelemző adatbázisoknál ez a kényszer ugyan nem áll fenn, viszont amennyiben nem a bevett korokra, anyagokra, lelőhelyekre, kutatókra stb. hivatkozunk teljesen azonos módon, akkor a számítógép nem fogja biztosítani az összefüggéseket. Ezért mondtuk a bevezetőben, hogy mindenképpen szakmai konvenciókra, mint a sikeres régészeti információs rendszer elsődleges feltételeire, van szükség.

Véleményünk az, hogy egy igazán jól működő régészeti információs rendszer megvalósításához mind faktografikus, mind szövegelemző képességre szükség lenne. Előbbi kényelmetlen; pontos kereszthivatkozásokat, adatmegnevezéseket (lelőhelykód, kutató azonosítója, kormegjelölés stb. igényel), de csak ily módon biztosíthatók az alapvető régészeti nyilvántartások, a lelőhely, kor, kutató stb. szerint összeállított katalógusok. Kutatásnál viszont nem lenne érdektelen a szövegösszefüggések elemzése. Itt a kutatóra lenne bízva, hogy megállapítsa: valós-e egy adott összefüggés, amely közös szövegen alapul vagy sem. Viszont itt a kutató-partnerek nagyfokú fegyelme lényeges. Pontosabban a közös nyelv. Ha az egyik kutató a másiktól eltérő kor, anyag, alak stb. megjelölést alkalmaz, akkor a végeredmény vagy hamis vagy hiányos lesz.

Sajnálatos módon ma még nem léteznek olyan számítógépes szolgáltató rendszerek, amelyek a kétféle képességet egyesítik. Harmadik megoldás lehetne, hogy *saját számítógépes rendszert* készítünk. Ez a megoldás azonban igen költséges — akár faktografikus, akár szövegelemző adatbáziskezelők készítése több év és több tízmillió forint, hát még a kettő együttes összeállítása... Így választanunk kell a kétféle megoldás között.

Többféle megfontolás alapján ma az első, a faktografikus megoldást javasolhatjuk.

— Egyrészt ezek a számítógépes rendszerek ma fejlettebbek.

— Másrészt számítógéptől függetlenebbek.

— Harmadrészt biztosítják a mindennapos nyilvántartásokkal kapcsolatos alapvető követelményeket, többek között a többféle szempont szerinti (kutató, lelőhely, tárgy, forma, időszak stb.) katalóguskészítést.

— Negyedrészt a hétköznapi ügyvitel alapvető feladatait — rendezések, számlálások, számítások, össze-

hasonlítások stb. — is lehetővé tesszik, szemben a szövegelemző adatbázis-rendszerekkel.

A faktografikus adatbázis alkalmazása a humán beállítottságú kutatók számára a következő következményekkel jár:

— Nem különösebb gond, hogy előre meg kell tervezni az adatbázis szerkezetét (modelljét) — ez a számítógépes szakemberek feladata, természetesen a régészeti szakemberek információi alapján.

— Rögzíteni kell a lehetséges tényezők körét. Így előre meg kell határozni a lekövetkező azonosítóit, a tárgyak meghatározási módját, az elfogadott korszakokat stb. Vagyis egyértelmű keresztivatközi rendszert kell kialakítani. Ez még mindig nem valós gond, mert akár kézi, akár szövegelemző számítógépes rendszerrel erre a lépésre is szükség van.

— Konkrét információknak a számítógépbe történő bevitelénél a keresztreferenciákat pontosan kell meghatározni. Szövegelemző adatbázisoknál és kézi információk rendszerénél ez nem kényszer. Viszont ha a meghatározás nem pontos, a nyilvántartás, a kutatáskor kapott ismeret sem lesz pontos. Vagyis ez a korlát sem valódi. Csupán a jelenlegi rendszerrel szemben jelentős többletigényt — amennyiben a kutatók többletszolgáltatást is óhajtanak.

4. A régészeti információs rendszer technikai feltételei

Amennyiben a régészeti kutatás a számítógéppel támogatott információs rendszer kialakítása mellett dönt, úgy meg kell határozni a számítógépes rendszer technikai környezetét. Ebben az elhatározásban a kívánt szolgáltatások színvonala és a rendelkezésre álló anyagi lehetőségek együttes mérlegelése játszik szerepet.

A távoli jövőben a régészeti kutatások tárgyai azok lekövetkező tárolási helyein számítógépen kerülnek rögzítésre. Az ország bármely pontjából ezek az ismeretek számítógépes adatátviteli hálózatokon keresztül azonnal — vagyis képernyős terminálok segítségével, közvetlen bekapcsolással (ún. on-line feldolgozással) — lekérdezhetők. Mégpedig szelektíven: minden kutató az őt érdeklő kérdésekre kaphat választ.

Ennek az *osztott számítógépes hálózatnak* mind a kialakítása, mind a működtetése igen költséges lenne. Hasonló hálózat ma még a legkorszerűbb számítástechnikával rendelkező országokban sem működik. Nemesak azért nem, mert a költségek mindenütt rendkívül magasak lennének. Nemesak azért nem, mert ilyen azonnali feldolgozási képességre a régészeti információs rendszernek alacsony időérzékenysége miatt gyakorlatilag nincs is szüksége. Hanem elsősorban azért nem, mert az ilyen hálózatok elméleti lehetőségei csak a kutatás tárgyai még a legfejlettebb országokban is. (Vagyis e téren elmaradunk elméleti és igen relatív.)

Nálunk fejlettebb országokban már van lehetőség arra, hogy a különböző térbeli pontokon felmerült információkat a jelentkezés (pl. lelőhely, múzeum, régészeti intézet) helyén rögzítsék, tárolják és kezeljék. Bár arra nincs lehetőség, hogy a különböző pontokban rögzített információkat együtt feldolgozzák, de elvileg elképzelhető, hogy a különböző információk csomópontok mindegyikéből egyenként összegyűjtik az információkat a lekérdező csomópontba, ott kiválogatják majd feldolgozzák őket a szükségleteknek megfelelően. Vagyis osztott hálózat helyett egy *osztott lekérdezést*, majd adott csomóponton *központi feldolgozást* alkalmaznak. Csak-hogy az ilyen rendszer feltétele, hogy minden pontban legyen egy eléggé jelentős képességű számítógép és létezen egy megfelelő kommunikációs hálózat.

Általában ma már közismert, hogy az adatátvitel költségei nagyobbak, mint a helybeni feldolgozása. Válatlali feldolgozásoknál jellemző, hogy az alapinformációk egy helyen tárolódnak, és csak ritkán van szükség távoli lekérdezésükre. Például egy vállalat rendelési állománya az értékesítési részlegen tárolódik, és nagy ritkán kérdezik le a rendelésiállományt máshonnan. Ezzel szemben a régészeti adatbázisnál kor, tárgyfajta, kutató stb. aspektus szerinti lekérdezésnél igen nagy volumenű távolsági

kommunikációra lenne szükség. Ez egyrészt igen költséges, másrészt — a kommunikáció időbeli toleranciája miatt — valójában nem is szükséges. Így az osztott lekérdezés alternatívája sem valós ma Magyarországon. Drága lenne a sok helybeli számítógép fenntartása és még költségesebb a közöttük levő adatátvitel.

Egyelőre, technikai szempontból, a *központi régészeti adatbázisnak* egy nagy számítógéppontban való megvalósítása látszik elérhetőnek. Szemben a hálózattal, csak egyetlen számítógéppont üzemeltetéséről — beruházásáról, személyi ellátásáról, adminisztrációjáról és a régészeti információs központokkal való kommunikációjáról — kellene gondoskodni. A központi adatbázisok kezelésére ma jobb programtermékek állnak rendelkezésre, mint az osztottaké. Nem kedvező, hogy a központtól távol eső csomópontokról — múzeumokból, lelőhelyekről, kutató intézetekből — az információt hagyományos úton kell a régészeti adatbázisba eljuttatni, és hasonlóan kell gondoskodni a katalógusok, kimutatások szétosztásáról. Ma mégis ez látszik — anyagiilag — az egyetlen járható útnak. Ez lehetne az út, ha megfelelő fedezet állna rendelkezésre. Csakhogy... Csakhogy választani kellene egy megfelelő számítógépet.

Manapság elterjedt az álhír, mely szerint a számítógépek egyre olcsóbbak. 200–2000 márkáért már jól működő, úgynevezett mikroszámítógépeket, személyi számítógépeket lehet kapni. Ez igaz is. Csakhogy ezek a mikroszámítógépek személyi célokra alkalmasak, gyakorlatilag játékok. Komoly feladatot nem lehet velük megoldani. Tároló és adatkezelő képességük néhány ezer nyilvántartási tételre terjed ki oly módon, hogy egy-egy tételről pár tucat karakternyi információt őriznek. A régészeti nyilvántartásban több millió, egyenként több ezer karakternyi információval rögzíthető jelenség kezelésére lenne szükség. Ad hoc, igen-igen korlátozott, a régészeti információs rendszerbe nem integrált és igen szűk feldolgozási lehetőségű program mikrogépeken is megvalósítható — de ettől nem lesz régészeti információs rendszer.

Az 1970-es évek elején megjelent és azóta jelentősen megnövekedett képességű — és ennek megfelelően megrágult — miniszámítógépes rendszerek kapacitása sem alkalmas a feladatra. Leszögezhetjük tehát, hogy a régészeti rendszerhez nagyszámítógépre van szükség. A korszerű nagyszámítógépek drágák. Megtenné egy „bizományi”, még mindig igen jól működő és olcsó berendezés is. Csakhogy maga a nagyszámítógép a kisebbik költség. Annak beruházásai — gépterem, légkondicionálás, üzemeltető és adminisztrációs személyzet, segédanyagok stb. — egy ilyen beruházás költségigényét még ma is 100 millió forintot meghaladó összegre növelik. Lesz-e, lehet-e, ezek után, a régészeti információkat feldolgozó számítógépes információs rendszer? Lehet, még akkor is, ha egyelőre nem lesz országosan osztott és a szükséges megfelelő kapacitású számítógép beszerzésére egyelőre nincsenek erőforrások. A távolabbi fejlődéshez egy kétféle megoldást célszerű választani.

Az első lépcsőben meg kell teremteni a régészeti információs rendszer alapjait. Vagyis létre kell hozni a régészeti adatbázist egy nagyszámítógépen. Mivel ezen adatbázis napi kihasználása eleinte várhatóan alacsony, viszont a nagygép költségei magasak, legcélszerűbb, ha ezt az adatbázist egy *bérelt számítógépen* teremti meg. A bérelt mindig jelent némi kiszolgáltatottságot. De megfontolandó az is, hogy a több tucat magyar régészeti központ nem nézne-e hasonló helyzettel szembe, ha közülük egyikben kerülne megvalósításra a régészeti adatbázis...

Ugyanebben a lépcsőben egy viszonylag kisebb kapacitású, kis kiszolgáló személyzetet, nem jelentős környezeti beruházást és folyamatos adminisztrációt igénylő *saját számítógép* kerülne üzembe helyezésre. Ennek a feladata lenne:

— A régészeti adatbázisba történő információbetöltések előkészítése. Például az új leletek ismereteinek az elsődleges rögzítése.

— Ez a feladat párosulhatna az elsődleges feldolgozásokkal. Például az új leletek elsődleges kiértékelésével.

— Végül ezen a gépen végezhetnének elemzéseket a régészek a következő módon. A bérelt nagyszámítógép faktografikus adatkezelő rendszere a kutató által meghatározott szempontok szerint a több milliós alap-tételekből kigyűjti a megfelelőket, amelyek a saját kisebb gépen a kutató igényeinek megfelelő programmal feldolgozásra kerülnek.

Később, ha a lehetőségek engedik, maga a teljes adatbázis is saját számítógépre kerülne. Addig az alapvető kimutatások, és katalógusok bér munkában készül-nének.

5. Személyi, szervezeti és adminisztratív feltételek

A számítógépes régészeti információs rendszer kialakításához, függetlenül az előző két pontban tárgyalt programozási és berendezési feltételektől, háromféle szervezési feltétel szükséges. Számítógéppel támogatott szakmai rendszerről lévén szó, az egyik feltételkor a számítógépes rendszerre, a másik a régészeti információkra, a harmadik a kettő kapcsolatára vonatkozik.

Sem faktografikus, sem szövegelemző rendszerek esetében nem képzelhető el, hogy a számítógép megfelelő ismereteket szolgáltat, ha az alapvető fogalmakban és azok összefüggéseiben nincs egyetértés a régész szakemberek között. Bármennyire is utáljuk a különböző bizottságokat, szükség van ilyenek munkájára a régészeti alapfogalmak, kapcsolatok, besorolások meghatározásának egyértelműsítésére. Szövegelemző adatbázisok esetén elegendő lenne a tényleges fogalmak szabványosítása. Faktografikus adatbázisok esetén emellett az összefüggések meghatározása, az adatbázis szerkezetének a megtervezése is régészeti-szakmai feladat. Itt kell meghatározni, hogy milyen jellegű az összefüggés a tárgyak, tárgyfajták, lelőhelyek, kutatók, intézmények, dokumentációk és egyéb, a régészettel kapcsolatos jelenségek között. A számítógépes szakemberek adják meg a kívánatos adatbázis-szerkezetet, de ezt csak megbízható szakmai régészeti információk alapján tehetik. Vagyis létre kell hozni egy *régészeti információs bizottságot*. Megjegyezzük, hogy az információk tartalmának és szerkezetének egységesítése minden számítógépes megfontolás nélkül is alapvető feladat, ha egyértelmű információk szolgáltatására mutatkozik igény.

Még mindig az előző témakörhöz kapcsolódik az ügyvitellel összefüggő mondanivalónk egy része. Az adminisztrációt manapság szokás rosszul szóként értelmezni. Feleslegesnek, terhesnek érezzük a kötött formátumú és tartalmú ismeretreggizést. Nem kétséges, hogy adott esetben önző szempontok vezetnek bennünket: mi már úgyis ismerjük a tényeket, minek azokat pontosan rögzíteni. Csak akkor bosszankodunk, ha másvalakinek ugyanazzal a „jogával” állunk szemben: hogy „ő” miért nem írta le pontosan, miért hagyta ki azt az információt, miért nem jelölte meg pontosan a forrást stb. El kell könyvelni, hogy jól menedzselte számítógépes információs rendszernél kötöttségeink növekedni, de ugyanakkor a mások lazaságából adódó bosszankodásaink csökkenni fognak. E kötöttségek meghatározásához is szükség van az említett bizottság működésére...

Már speciálisan számítógépes információrendszerhez tapad az új rendszer megvalósításának szervezeti feltétele. Egy ilyen rendszer kialakítása pénz, hosszú idő, több ember munkájának összehangolását igényli: magyarul fejlesztési feladat, idegen szóval projekt. Ennek a végrehajtásához kétszintű szervezet szükséges. Az egyik a *rendszerfejlesztési bizottság*, amely nem azonos a régészeti információs bizottsággal. Ez határozza meg a fejlesztés időbeli, személyi és anyagi feltételeit. Tagjai között van az a számítógépes szakember, aki a megvalósításért felelős. A másik csoport a projekt-csoport, amely a feladatot végrehajtja — vezetője az előbbi szakember. Egyáltalán nem kívánjuk a manapság divatos „bizottságosdi” játékot túlhajtani! De meggondolandó, hogy egy ember döntse-e a feltételek és módok tekintetében.

Maga a *projekt-csoport* azokból a szervezőkből és programozókból áll, akik a rendszert ténylegesen kifej-

lesztik a rendszerfejlesztési bizottság adta útmutatások, keretek és lehetőségek között. Ebben a csoportban vannak az annyira lenézett „ügyviteli” szakemberek is. Bármennyire ellenszenves is egy jó szakembernek az ügyvitel, neki is tudnia kell, hogy az információk helyes áramlása az adatbázis felé alapvető feltétel ahhoz, hogy az adatbázisból ne szemét, hanem jó információ kerüljön visszafelé. Ehhez pedig megfelelő pontosság, szabotosság, időbeliség és a már korábban említett fogalmaknak való megfelelés szükséges. Jól szerkesztett adathordozókra, a mai múzeumi leltárkönyveknek megfelelő nyilván-tartásokra, a mai múzeumi kartonoknak megfelelő, de azoknál pontosabb és több információt hordozó egyedi tételekre, pontosabb azonosítási és kapcsolati rendszerre van szükség. Be kell tartani a szabványos fogalmak használatára vonatkozó szabályokat. Vagyis: a néhány ügyviteli szakember munkáját alapvetőnek és bennünket segítőnek, nem pedig haszontalannak és akadékoskodónak kell tartani.

Szükség van a fentiekén kívül számítógépes *programozó szakemberekre* is. Célzerű néhányat közülük főállásban tartani, hogy megismerjék a feladat természetét és azonosuljanak azzal. Ők fogják létrehozni az adatbeviteli és ellenőrzési, a központi adatbázisra vonatkozó lekérdezési, a bevitelnél végzett előzetes elemzési és a lekérdezés után végrehajtott célelemzési feladatok programozását.

Semmilyen rendszerben nem kívánatos, hogy a számítógépes, sokszor nem valós és még többször korlátozott, korlátozottan, érthetetlennek tartott — de a számítógépesek által áthidalhatatlannak minősített — kényszereket alapvető meghatározókként kezeljék. A régész — és bármilyen más — szakember igényei és a számítástechnikusok által emlegetett állítólagos korlátok áthidalására célszerű egy jól fizetett — és ennek megfelelő tudású — szakembert tartani, akit *adatadminisztrátornak* nevezünk. Ő a lehetőségekhez képest a régészetet jól ismerő szakember, aki viszont tisztában van a számítógépes lehetőségekkel és szempontokkal is. Ezek közül azonban, minden alkalommal, a régészeti igényeket és nem a számítógépes korlátokat tartja szem előtt.

Az eddig elmondottak a számítógépes rendszer fejlesztésére vonatkoznak. Visszatérve az ügyvitelre, már működő régészeti információs rendszer esetén szükség van a következő munkatársakra:

— A rendszer üzemeltetőire.

— Olyan adatelőkészítőkre, akik az új régészeti információk útját egyengetik a számítógép felé anélkül, hogy többletmegeterhelést okoznának maguknak a régészeti szakembereknek.

— Olyan ügyvivőkre, akik az új vagy felfrissített régészeti nyilvántartások szétosztásáról, a számítógépes feldolgozások eredményeinek ismertetéséről kellőképpen gondoskodnak. Kialakítás, irányítás és szemléletformálás kérdése, hogy ezek a nélkülözhetetlen szakemberek rossz adminisztrációs felesleggé, vagy az ügy nélkülözhetetlen mozgatóerőivé válnak-e.

6. Összefoglalás

Nyilvánvaló, hogy a XX. század végén a régészeti információs rendszer korszerűsítésének egyetlen módja van: a számítógéppel történő támogatás. Ennek sokféle módja közül a technikai és anyagi lehetőségek összefüggésével kell választani.

A mai magyarországi helyzet alapján úgy ítéljük meg, hogy egy kettős megoldás látszik célravezetőnek. E megoldás egyik tényezője egy bérletben működő, faktografikus, vagyis a régészeti tényezők eleve adott szerkezeti összefüggéseire alapuló adatbáziskezelés, mégpedig központi adatbázisban. A decentralizált, osztott adatbázis technikai és szervezeti feltételei éppenúgy nem adóttak, mint azok pénzügyi fedezetei. A megoldás másik tényezője egy kisebb régészeti számítóközpont, amely az elsődleges régészeti információk rögzítését, azok előzetes elemzését és az ismereteknek a központi bázisba való eljuttatását végzi. Emellett a központi adatbázisból történő szelektív lekérdezéseket elvégzi és a

régész-kutatók igényeinek megfelelő módon elemzi — miközben a teljes katalógusok a bérelt központi adatbázist tartalmazó gépen keletkeznek.

E józanul korlátozott megoldási mód mellett is szükség van a régészeti ismeretek kezelésének háromszintű megszervezésére:

— Egyrészt ki kell alakítani magának a fejlesztésnek a központi elvét és egyidejűleg szakmailag meg kell teremteni a fogalmi és kapcsolati egyetértést a lehető legmagasabb szinten.

— Másrészt a fejlesztés konkrét végrehajtását kell megszervezni a szükséges programozói és szervezői szakemberekkel, amelyek közül kulcsszerepet játszik az első-

sorban régész és csak másodszorban „számítógép” beállítottságú adatadminisztrátor.

— Harmadrészt figyelmet kell szentelni az eddig lenézett „ügyvitelnek”, gondoskodva megfelelően értelmes, egyaránt régész és számítógépes-adminisztrációs szemléletű, a hagyományoktól elszakadni képes ügyintézői gárdáról.

Nálunk fejlettebb és gazdagabb lehetőségekkel rendelkező országok tapasztalatai tanúsítják, hogy ezek a feltételek egy sikeres, minden egyéni régész szakembert és ugyanakkor ezen szakemberek egyetértő közösségét kiszolgáló információs rendszer alapjai.

Halassy Béla

BASIC CONDITIONS AND POSSIBILITIES FOR THE DEVELOPMENT OF THE HUNGARIAN ARCHAEOLOGICAL DATA BASE

Extract

This paper deals with the possibilities and basic conditions of the development of an archeological information system of Hungary. Discusses the available data management facilities. Evaluates the hardware requirements of such a task. Introduces the organisational and personnel conditions. Before the analysis of the above factors, it gives a short overview about the characteristics of archaeological information systems.

Such systems have to provide catalogues of information according to some primary aspects, such as location and time. Additionally, they have to produce selective information according to object types, material, researcher, etc. Geographical distribution of basic archaeological data is connected to their inhomogeneity. All locations might have information referring to different types of objects, periods, researchers, materials, etc. Information are quite voluminous as regards both the number of phenomena to be described and the number of characters used for description of those phenomena. However, processing is not time-critical.

For such large information bases there are two ways of data management available. Management of structured data, i.e. of factographic data base, requires, that data structure be prespecified and data be entered according to this structure. Management of textual information by information retrieval systems does not impose such a discipline on the user. But information production occurs according to the connections of content of data, which might be ambiguous or fuzzy. For everyday usage, structured data management would be suggested. For

researchers, text-analysis might provide useful information. Unfortunately, systems having both capabilities are not available. For its conventional data manipulation capabilities, higher level of compatibility, more exact connection formulation, one of the factographic generalized data base management system is suggested.

The concept of distributed data bases is not enough developed, to build an everyday system for them. Distributed entry and retrieval might be a valid alternative, but communication cost and presently required response time do not justify even such a technical solution. For a small country, like Hungary, a centralized data base is suggested. This data base is to be realized in two steps. First, the centralized data base is kept on a hired mainframe, providing voluminous catalogues and keeping information up-to-date. A small-computer would execute data entry and validation, preprocessing and similar tasks. It would provide analysis information, gained from the hired mainframe by a selective retrieval and processed by the small-computer on-site. In the next phase, the branch of archeology would have its own large mainframe.

The last point of the paper deals with the organisational and personnel factors of an archaeological information system. It emphasizes the need for a committee, standardizing archeological concepts and their relations. It calls the attention to the necessity of the data administration function. The paper discusses some aspects of project organisation and staffing. It is concluded with a summary of the main statements.

B. Halassy

BESZÁMOLÓ A MAGYAR RÉGÉSZETI ÉS MŰVÉSZETTÖRTÉNETI TÁRSULAT 1982—83. ÉVI MŰKÖDÉSÉRŐL

A Társulat legutóbbi, összevont közgyűlését 1982. január 17-én tartotta, melyen az 1980—81. évi munkáról szóló főtitkári beszámolón, a pénztárosi és a számvizsgáló bizottsági jelentésen kívül Feuerné Tóth Rózsa „Humanista hatások Mátyás építkezéseire és építészeti pártolására” c. előadása hangzott el. A közgyűlésen Entz Géza elnök adta át az okleveleket és köszöntötte a Társulat új tiszteletbeli tagjait: Balogh Jolánt, Dercsényi Dezsőt és Gerevich Lászlót. Ugyancsak sor került a Társulat kitüntetettjeinek átadására is: Fitz Jenő és Korek József Rómer Flóris-érmet, Gerszi Teréz és Végvári Lajos Ipolyi Arnold-érmet, Bándi Gábor és Gabler Dénes Kuzsinszky Bálint-érmet, míg Bernáth Mária és Kovács Péter Pasteiner Gyula-érmet kaptak.

Az elmúlt két év társulati munkája a szokásos keretek között zajlott: tudományos ülésszakok, havi felolvasó ülések és az évenként rendezett vándorgyűlés

keretében hangzottak el a régészeti és művészettörténeti témájú előadások. 1982-ben kilenc rendezvényen 25 régészeti, 8 művészettörténeti és egy muzeológiai, összesen tehát 34 előadást hallhattunk. Három tudományos ülésszakot rendeztünk; a hagyományos évi ásatási beszámolók mellett „A pannoniai pénzforgalom kérdései” és „Ásatások Zalalövön” címen.

1983-ban valamivel gazdagabb volt a Társulat programja, 11 rendezvényen 26 régészeti, 29 művészettörténeti, egy muzeológiai, összesen 56 előadás hangzott el. Tudományos ülésszakok keretében az ásatási beszámolókon kívül sor került a CIHA XXV. bécsi kongresszusa magyar résztvevőinek előadásaira és részletes tájékoztatást kaptunk a Kis-Balaton térségében folyó leletmentő régészeti feltárásokról. Megemlékezés hangzott el Tompa Ferenc ősrégész professzor születésének 90. évfordulója alkalmával, valamint az MTA, és Társu-

latunk köszöntötte elnökünket 70. születésnapján. Mindkét évben egy-egy alkalommal külföldi kutatót is üdvözölhettünk a Társulat előadói között. Csoportos tárlatvezetés keretében megtekintettük a „Mátyás és a magyarországi reneszánsz” c. kiállítást a Magyar Nemzeti Galériában, ahol Török Gyöngyi mutatta be a nagyszabású kiállítást.

A Társulat ülései néhány kivételtől eltekintve mindig szépszámmú hallgatóság előtt zajlottak, s különösen az ún. tematikus ülésszakok vonzottak nagyszámú érdeklődőt. A vitaszellem váltakozó volt, több esetben valóban tartalmas eszmecsere alakult ki egy-egy probléma vagy új kutatási eredmény körül.

1982-ben vándorgyűlésünket szeptember 15–17. között a Vas megyei múzeumi szervezet és Tanács meghívására Szombathelyen tartottuk. Az igen gazdag tudományos program mellett a résztvevők megismerkedhettek a megye múzeumainak tárlataival, közöttük a Savaria Múzeum új régészeti, és fél napos kirándulás kapcsán a sárvári Nádasdy kastélyban rendezett iparművészeti kiállítással. Egész napos kirándulás keretében Gutatöttös, Csempezkopács, Kőszeg, Velem és Cák műemlékeit, ásatásait és néprajzi emlékeit tanulmányozhatta a szépszámmú résztvevő.

Az elmúlt évben a Somogy megyei múzeumi szervezet és Tanács látta vendégül Kaposvárott augusztus 30. és szeptember 1. között vándorgyűlésünket, melyet első ízben tartottuk Somogy megyében. A két szkeióban elhangzott előadások a megye legújabb régészeti és művészettörténeti kutatásainak eredményeit ismertették, majd két kirándulás keretében Somogyvár, Boglárlelle, Somogytúr, Balatonszárszó, Szántód és Zala műemlékeit, kiállításait, továbbá a szennai skanzenet tekintették meg a vándorgyűlés résztvevői. A Társulat vezető-

sége ezúton is köszönetet mond mindkét megye vezetőinek, megyei múzeumigazgatóinak, és a múzeumok dolgozóinak a szívélyes vendéglátásért és a vándorgyűlés sikeres lebonyolításáért.

A Társulat vezetősége és választmánya több ülést tartott, melyeken elsősorban a munkaterveket és a Társulat szervezeti életével kapcsolatos problémákat tárgyalta meg. Felügyeleti szervünk, a Magyar Tudományos Akadémia illetékes osztályával a kapcsolatunk gyümölcsöző, problémáinkban, esetleges nehézségeinkben megértő támogatásukra mindig számíthatunk.

Kezdeményezésünkre 1972-ben kezdődött meg a magyarországi kelta emlékek korpuszszerű összegyűjtése és feldolgozása. Ennek során elkészült a nagyszabású munka első kötete, s az egész ország területén megindult az anyaggyűjtés. Mivel a tudományirányító szervek döntése értelmében az összes régészeti korpuszmunkálatokat a Magyar Nemzeti Múzeum vette át, így a kelta korpusz további feldolgozása a már kialakult koncepció keretében 1982 óta a múzeum irányításával folytatódik.

Az elmúlt két év sem kímélte Társulatunk tagjait, több tagtársunktól kellett végső búcsút vennünk. Emléket kegyelettel őrzünk.

Befejezésül röviden a további munkákról, terveinkről kívánok említést tenni. Az idei évben is rendszeresen tartjuk felolvasó üléseinket, tudományos ülésszakainkat. Vándorgyűlésünket az ősz folyamán Jóna András születésének 150. évfordulója tiszteletére Szabolcs-Szatmár megye meghívására Nyíregyházán rendezzük. Mostani közgyűlésünk egyúttal tisztújító közgyűlés, az új vezetőségnek ezúttal kívánok sikeres munkát, s a több mint 100 éves Társulatunk hagyományainak gondos ápolását.

Soproni Sándor

ARCHÄOLOGISCHE FORSCHUNGEN IM JAHRE 1983

(Infolge des beschränkten Umfanges der Zeitschrift werden hier nur die wichtigsten Grabungsergebnisse des Jahres 1983 publiziert. Das vollständige Material gibt Régészeti Füzetek Ser. 1. Nr. 37 an)

URZEIT

(Auf der Karte: Nr. 1–21)

1. *Balatonmagyaród–Kiskányavár* (Kom. Zala) (XIX). »A«. Südlich von der im Jahre 1982 erschlossenen, 700 m² großen Fläche haben wir die Freilegung der Fundstelle fortgesetzt. Im Jahre 1983 wurde eine Fläche von 1150 m² durchforstet. Im Laufe der Ausgrabung fanden wir vier kupferzeitliche Gruben, eine in die Boleraz-Gruppe reihbare Grube, drei spätromische Grube, vier spätlatenezeitliche, in die Erde eingetiefte Wohnhäuser, 23 Objekte aus dem 7–9. Jh. und zehn spätbronzezeitliche Urnengräber vor. — »B«. Im N-Teil der Kiskányavár-Flur, nahe der einstigen Innenbucht des Balaton zogen wir zwei Sondierungsgräben nebeneinander. Im 30×6 m großen Gebiet fanden wir eine in die Badener Kultur gehörende Herdstelle von Scherbenfundament mit ihrer Heizgrube, ferner wurden außer einigen atypische urzeitliche Keramik enthaltenden, kleinen Gruben ein keltisches Wohnhaus und zwei Gruben aus dem 9. Jh. erschlossen.

Mitarbeiter: M. Béla Szőke, László Vándor.

László Horváth

2/1. *Budapest, I. Gellérthegey, Nordseite* (III). Im Themenkreis der stadtgeschichtlichen Erforschung von Budapest haben wir schon im dritten Grabungssaison Erschließungen auf dem Gellért-Berg, im Gebiet der keltisch-eraviskischen Siedlung durchgeführt. Als Ergebnis unserer früheren Erschließungen wurde bereits festgestellt, daß sich an der N-Seite des Berges ein Erdwall

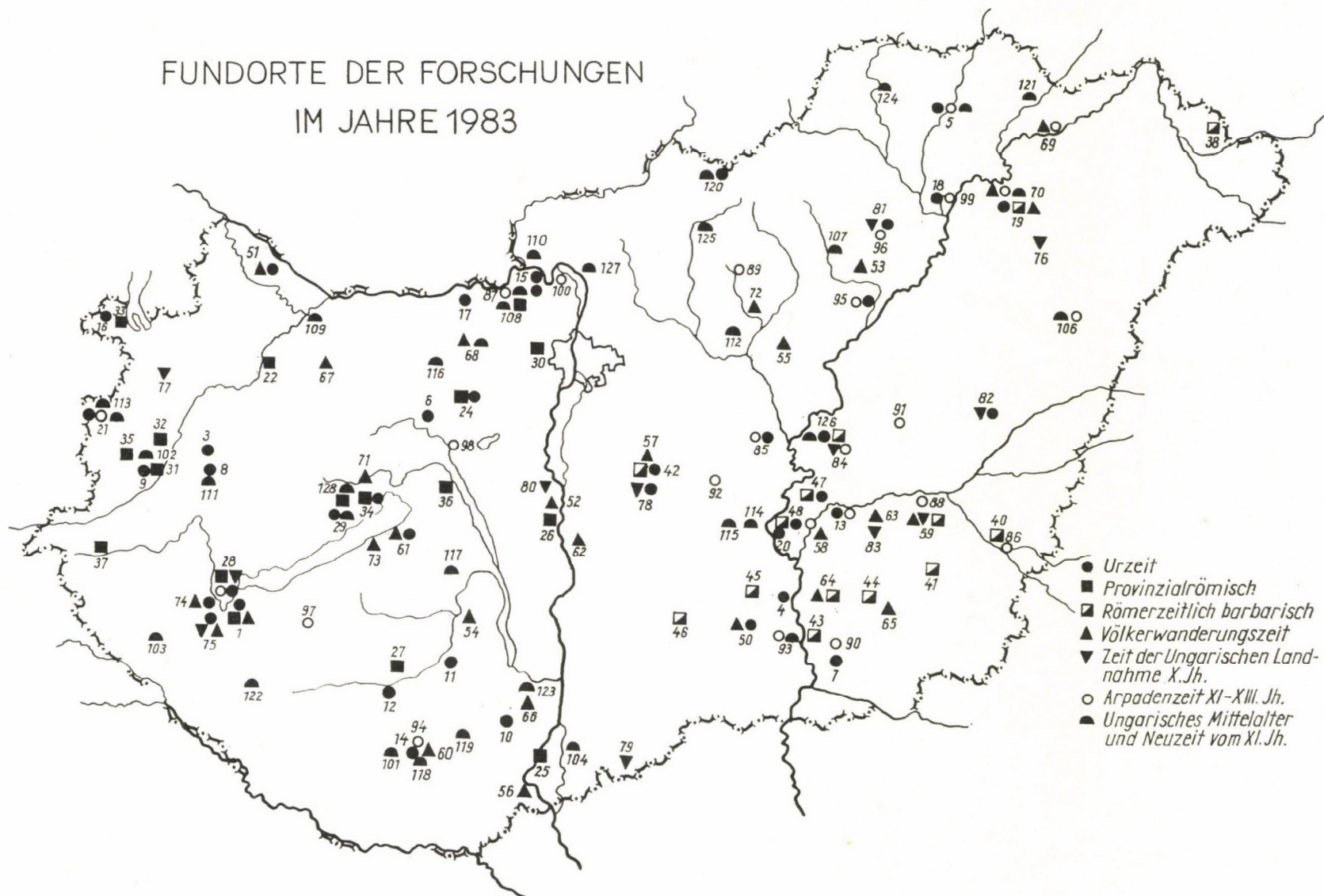
von drei Perioden gezogen hat, dessen unterster Teil aus der Spätbronzezeit, die Reste der darüber sichtbaren zwei Befestigungen aus der Periode LT D stammen. In diesem Jahr haben wir innerhalb des Erdwalles Erschließungen vorgenommen, wodurch in die Erde bzw. in den Felsen eingehöhlte Wohnhausreste zum Vorschein gekommen sind. Das eine, besser untersuchte Haus hatte einen viereckigen Grundriß, mit abgerundeten Ecken, Pfostenlöchern, Herdresten. Das Fundmaterial besteht aus LT D-Keramik und Tierknochen. Die Ausgrabung des Jahres 1983 hat unsere frühere Annahme bewiesen, wonach der von Erdwall umfaßte Gebiet auch an dieser N-Seite dicht bebaut war.

Frigyes Kőszegi—Gyula Nováki—Mária Pető

2/2. *Budapest, IV. Káposztásmegyer, Prz. 76 567*. Auch 1983 führten wir Ausgrabungen im Gebiet von Káposztásmegyer—Farkaserdő durch. Es wurde insgesamt 1575 m² Fläche freigelegt. Wir haben weitere 15 Gruben der in die spätkupferzeitliche Badener Kultur gehörenden Siedlung erschlossen. Von diesen erwiesen sich drei Gruben als rituelle Tierbestattungen. Es kamen die Reste von zwei Rindskeletten und von einem Schweineskelett zum Vorschein. Die übrigen 12 Gruben sind die bereits bekannten Abfallgruben der Badener Kultur, die zum Teil und im allgemeinen durch Baumwurzeln gestört waren. So haben wir durch die Ausgrabungen im Jahre 1983 insgesamt 3000 m² erschlossen, es sind 50 Gruben der Badener Kultur ans Tageslicht gekommen. Die Bedeutung der Siedlung beweist die große Zahl der rituellen Tierbestattungen.

Anna Endrődi

FUNDORTE DER FORSCHUNGEN IM JAHRE 1983

3. *Celldömök—Izsákfa—Guta dűlő* (Kom. Vas) (XXXV). Den im Jahre 1979 durch das Tiefpflügen zum Vorschein gekommenen Bronzefund hat Gábor Ilon 1981 für das Savaria-Museum erworben. Im Laufe der Kontrollausgrabung gelang es den weiteren Zweidrittelteil des vom Sághegy etwa 4 km weit verborgenen Schatzes zu finden. Der Besitzer hat dieses Bronzematerial in einem Gefäß begraben, neben dem Gefäß waren in einer etwas tieferen Grube bröckelartige Kuchen. Fast die Hälfte des in das Horizont von Kurd reihbaren »Depots« bestand aus Sicheln und Sichelfragmenten, ferner aus Fragmenten von Lappenbeilen, Lanzen, Schwertern, Dolchen, Sägeblättern, Meißeln, Tüllenäxten, Haken, Armringen, Reifen, tordierten Drähten — neuen, noch ungebrauchten Fehlgüssen, bei der Herstellung zerbrochenen oder abgenutzten und gebrochenen, von neuem in Stand gesetzten Gegenständen und zur Hälfte zusammengeschmolzenen, gebrochenen Bronzen in gemischter Form.

An der Ausgrabung nahm Gábor Ilon teil.

Mária Fekete

Csákvár—Széchenyi úti kertek (Kom. Fejér), s. Nr. 24.

4. *Csanytelek—Újhalastó* (Kom. Csongrád) (XXIX). Wir haben die Erschließung des 1979 zum Vorschein gekommenen skythenzeitlichen Gräberfeldes fortgesetzt. 1983 wurde eine Fläche von etwa 700 m² durchforstet. Es sind die Gräber 195—214 zur Erschließung gekommen. Zu erwähnen ist das birituelle Grab 209 (Brandschüttungs- und Hockerbestattung innerhalb eines Grabes). Im Gebiet des Gräberfeldes wurde den früheren Jahren ähnlich auch die Erschließung der Siedlungsercheinungen der Szakálhát-Kultur fortgesetzt (Hausfundamente, Gruben, Gräben).

An der Ausgrabung nahmen folgende teil: Gabriella Vörös, Gábor Rózsa (MFM), Katalin Bodnár, Csilla Ács, Géza Szabó, Ildikó Egry, Béla Kriveczky (JATE) sowie Károly Györbör.

Márta Galántha

Csolyospálos—Felsőpálos (Kom. Kisk. Bács-Kiskun), s. Nr. 50.

Darnószeli—Parázsszeg dűlő (Kom. Győr-Sopron), s. Nr. 51.

Doboz—Homokdörögdi tábla (Kom. Békés), s. Nr. 40.

5. *Encs—Kelecsény* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) (XVII). Im Laufe der Geländebegehung im Jahre 1981 haben wir die Lokalisierung der zugrunde gegangenen mittelalterlichen Siedlung Kelecsény durchgeführt und bei dieser Arbeit in der Gemarkung von Encs und Fügöd mittelalterliche und neolithische Funde eingesammelt. Im Sommer 1983 kam es zu einer Kontrollausgrabung. Es wurde der größte Teil eines neolithischen, öfters erneuerten Hauses erschlossen. Der Stiegenzugang des in die Erde eingetieften Hauses blickte nach S, im W-Ende des Hauses haben wir eine ovale, große Abfallgrube erschlossen. Über dem Niveau des Hauses stießen wir auf die Spuren von vier bronzezeitlichen Brandbestattungen. In Flecken haben wir auch die Verschmierungen der erneuerten Niveaus gefunden. Aus dem Haus kam ein reiches Fundmaterial hervor. Ein Teil von diesem war die typische Fein- und Hauskeramik der Bükk-Kultur mit in großer Menge erhalten gebliebenen Steingeräten, ein anderer Teil der Funde gehört hingegen in das Denkmalmaterial der Szakálhát-Kultur. Hierauf verweisen die Fragmente von Gesichtsgefäßen, Idolen. Es sind auch Tonperlen, Knochengeräte zum Vorschein gekommen. Außer den archäologischen Funden wurde noch ein reiches Tierknochenmaterial zutage gefördert. Die Aufschüttung des Hauses enthielt in geringer Menge arpadenzeitliche Keramik.

Mária L. Wolf—Katalin Simán

Esztergom—Szentgyörgymező (Kom. Komárom), s. Nr. 81/1.

Esztergom—Burg I. (Kom. Komárom), s. Nr. 87/2.

6. *Fehérvárcsurgó* (Kom. Fejér) (XXX). Es wurde das I. Hügelgrab des früheisenzeitlichen Gräberfeldes im Eresztvényi-Wald erschlossen (es handelt sich von W her vom III. Hügelgrab). Zur Arbeit kam es nach der Störung des Hügels von unbefugten Personen. Der Freilegung verleiht eine außerordentliche Bedeutung, daß wir den Grabbau in überraschender Intaktheit angetroffen haben. So war es möglich, den Aufbau des Grabbautes von doppelter Konstruktion und den Ritus zu beobachten. Auch die Erschließung der übrigen Hügelgräber des HC-zeitlichen Gräberfeldes wurde in Plan genommen.

Tibor Kovács—Éva F. Petres—Béla Jungbert

7. *Hódmezővásárhely—Gorza* (Kom. Csongrád) (XIII). Die bis 1982 erschlossene Fläche haben wir auf 300 m² erweitert. Im Block XI—XII wurde die Freilegung des Hauses Nr. 1 im 5. neolithischen Niveau beendet. Im Raum Nr. 2 sind die Reste eines großen Ofens, 25 Gefäße, ein kleiner, verschmierter Altar und ein mit Fingereindrücken verziertes Türrahmenstück »in situ« zum Vorschein gekommen. Im XII. Block ist das vom Wallgraben durchgeschnittene Grab 25 zum Vorschein gekommen. Die Bestattung gehört in die Phase V/b, ist beigabenlos, enthält ein an der rechten Seite liegendes Hockerskelett. Die Zahl der spätneolithischen Bestattungen stieg hiermit auf 19 an. Mit dem XXVIII. Block durchschnitten wir vom mehrfach erneuerten Wallgrabensystem den in das XII. und den in das XXVIII. Block fallenden, 11 m breiten Abschnitt, dessen tiefster Punkt von der gegenwärtigen Fläche gerechnet 5 m tief liegt. Von den zwei Haupteuerneuerungen stammt die ältere voraussetzlich aus der Zeit der Phase V/a, die spätere aus einer dieser folgenden, vorläufig genau nicht bestimmbar Zeit. Den Versuchsbohrungen nach umfaßt der Wallgraben den höchsten Punkt des Tells in Ellipsenform.

Mitarbeiterin: Andrea Vaday (MTA-RI).

An der Ausgrabung nahmen der Student Géza Szabó (JATE) und Károly Györbör teil.

Ferenc Horváth

8. *Jánosháza—Országúti dűlő* (Kom. Vas) (XXXV). Im Laufe der Meliorisationsarbeiten ließ die LPG Völker freundschaft zu Jánosháza den aus der archäologischen Fachliteratur bekannten Hügel abtragen. Die durch den Bulldozer angerichteten Zerstörungen hat Ernő Horváth gemeldet und die Reste des Grabes 1 eingeholt (Urnenfragmente, Krug und Töpfchen, Ring aus Bronze, Armring und Nadelfragment). Das Grab 2 war in der Mitte des rotgebrannten Scheiterhaufens: die schlecht gebrannten menschlichen Überreste mit Waffen- und Schmuckbeigaben (Schwert, Blechtutuli, Spiralperlen, Bernsteinperlen) und Beigefäßen (Schüsseln, Krüge, Urne) wurden in einen Leinensack gelegt. Im Gebiet des mit leicht elliptischem Steinring umnommenen Bestattungsplatzes von etwa 35×37 m Durchmesser ist das Vorkommen von weiteren Gräbern zu erwarten. Das Fundmaterial gehört in die Gruppe von Jánosháza—Farkasgyepű und ist BC/BD-zeitlich.

An der Fundrettung nahm Gábor Ilon teil.

Mária Fekete

Keszthely—Fenekpuszta (Kom. Zala), s. Nr. 28.

9. *Kisunyom—Nádasi tábla* (Kom. Vas) (XXXV). Im Gebiet der neolithischen Siedlung haben wir bisher insgesamt etwa eine Fläche von 650 m² erschlossen.

Eine Grundfrage der Ausgrabungskampagne war, ob die Siedlung eine schütterere oder dichte Bebauung zeigt? In den freigelegten Flächen erscheinen die Siedlungsspuren verhältnismäßig dicht, so wurden z. B. an der O- und W-Seite des 1981 ausgegrabenen Langhauses mit Pfostenkonstruktion (der erschlossene Teil war 15 m lang) auch kleine Gruben und große Grubenkomplexe mit reichem Fundmaterial, vor allem mit den Fragmenten von Vorratsgefäßen erschlossen. Auch die in den früheren, kleinen Sonden beobachteten Siedlungerscheinungen haben sich in allen Flächen fortgesetzt. Das zum Vorschein gekommene Fundmaterial zeigt auch weiterhin mehrere Perioden der Kultur der Linearbandkeramik und auf das Ende des Lebens der Siedlung weisen eindeutig die Funde der frühen Szécsény-Kultur hin. Das Interessante an dem keramischen Fundmaterial sind die verhältnismäßig vielen Verzierungen in Menschengestalt, in diesem Jahr sind auch Fragmente eines neueren Gefäßes mit Menschengestalt vorgekommen.

Mária Károlyi

10. *Mórág—Tűzkődomb* (Kom. Tolna) (XXXI). Hier setzten wir die Ausgrabung fort. Im Laufe dieser Ausgrabungen stieg die Zahl der freigelegten Gräber von den bisherigen 32 auf 50 an. Die 50 Gräber gehören zu ein und derselben Grabgruppe. Die im N- und NO-Teil der Grabgruppe erschlossenen 18 Gräber waren größtenteils Kindergräber, vom Säuglingsalter bis zu den 14–17-jährigen Altersgruppen. Die Gräber waren in verschiedenen Tiefen, eine Superposition war unter ihnen nicht zu verzeichnen. Charakteristisch — vor allem für die Kindergräber — war der Reichtum an Beigaben: in den Gräbern fanden wir außer den Beigefäßen und Tieridolen in großer Zahl Spondylus- und Dentaliumschmuck, Kupferperlenreihen, Kupferringe, Muschelarmringe und Gerätbeigaben vor. Sie enthielten auch viele rotgefärbte Gefäße, auch die Musterung ist an vielen Gefäßen intakt geblieben und wir haben von neuem weißgefärbte Gefäße gefunden. Das Fundmaterial gehört innerhalb der Frühphase der Lengyel-Kultur in die Endperiode. Die Tierknochenfunde hat Sándor Bökönyi, das anthropologische Material Zsuzsanna Zoffmann und Imre Lengyel, die Steingeräte Katalin Biró und Erzsébet Bácskai bearbeitet.

An der Ausgrabung haben die Archäologie-Studentin Ildikó Egry (JÁTE) und László Markó (MFM) teilgenommen.

István Zalai-Gaál

11. *Mucsi—Lengyelő síncse* (Kom. Tolna) (XXXI). Wir haben auf dem waldigen Gelände 1983 eine Fläche von insgesamt 111 m² erschlossen. In der Schneise A-P(y), auf dem Grabungsgelände B öffneten wir den Block B/III, aus dem spätneolithische und bronzezeitliche Scherben zum Vorschein gekommen sind. Im SO-Rand des Walles wurden aus dem Block E/I gleichfalls bronzezeitliche Scherben zutage gefördert, ebenso wie am O-Rand des Erdwalles aus dem Block F/I. Neben dem Block D/I des Jahres 1982 führten wir einen weiteren Durchschnitt des Erdwalles durch und fanden gleichfalls bronzezeitliches Fundmaterial vor. Die Erschließung des 1982 begonnenen neolithischen Objekts Nr. 2 haben wir im Block B/II beendet. Die Grundfläche des Baues von leicht ovalem Grundriß beträgt 420 × 370 cm und enthält die Lehmwürfe eines eingestürzten Ofens. Der Ofen dürfte — den Lehmewurfstücken nach —, wie bereits erwähnt, von Ruten geflochten, rundem Fundament und gewölbt gewesen sein. Aus der am NW-Rand ziehenden, muldenförmigen Vertiefung des Baues sind in großer Menge Scherben — darunter auch viele bemalte Stücke —, Lehmewürfe und Schlacke zum Vorschein gekommen. Die am Rand des Baues gefundenen Pfosten Spuren, Pfostenlöcher von 20–30 cm Durchmesser wiesen auch auf die Konstruktion des Baues hin. Wir stehen vermutlich im Falle des neolithischen »Objekts« Nr. 2 einem zum Brand von Gefäßen

dienenden Ofensystem gegenüber. Die Zusammenstellung der Niveauekarte des Lengyeller Erdwalles und die Vermessungen führen wir mit Hilfe der MTA-RI durch.

István Zalai-Gaál

12. *Nagyberki—Szalacska* (Kom. Somogy) (XIV). Im Frühjahr 1983 hat die MÉLYÉPTERV die geodetische Vermessung des südlichen Teils der Erdbefestigung durchgeführt. Die Ausgrabungen dieses Jahres wurden in diesem Bereich etwa an einer Fläche von 140 m² vorgenommen. Das wichtigste Ergebnis der Ausgrabung war die Erschließung der Teile in die Erde eingegrabenen kelten- und früheisenzeitlichen Wohnhäuser und eines kleineren früheisenzeitlichen Ofens. Außer diesen sind in größerer Zahl hallstattzeitliche (11) und keltzeitliche (7) Kornspeichergruben zum Vorschein gekommen. Im Vergleich zum vorangehenden Jahr war die Menge des spätbronzezeitlichen Fundmaterials im Jahre 1983 viel geringer und es wurde eine einzige mittelalterliche (13–14. Jh.) Grube freigelegt. Bedeutendere Funde: keltzeitliches Messer mit Ring, große Bronzeperle von Regöly-Typ und ein Korallenästchen, gleichfalls aus einem keltischen Objekt.

Mitarbeiter: László Horváth.

An der Ausgrabung nahmen der Archäologe László Költő und der Zeichner András Balogh teil.

Szylvia Honti

Nemesvámos—Balácapusztá Gebäude I. (Kom. Veszprém), s. Nr. 29.

13. *Öcsöd—Kováshalom* (Kom. Szolnok) (XXXIV). 1983 haben wir die Erschließung einer bedeutenden Fläche in der mittleren Theißgegend in Plan genommen und in Rahmen dieser wurde versucht die komplexe Untersuchung einer neolithischen Fundstelle zu verwirklichen. Eine solche, mit vielen Gesichtspunkten vorgenommene Forschung konnte nur im Rahmen einer größeren Zusammenarbeit durchgeführt werden. Es wurde demnach ein Team aus den Mitarbeitern der MTA-RI, des MNM, des MFM und der ELTE aufgestellt. Unsere Arbeit haben wir mit der Geländebegehung der größeren Umgebung einer Teilsiedlung am Ufer des toten Armes des Körösflusses begonnen und die statistische Analyse der eingeholten Funde durchgeführt. Dieser Arbeit folgte die Kartierung der unterirdischen Schichten des Fundortes und der Siedlungsobjekte durch eine große Serie von Bohrungen zur Probenentnahme. Mit Hilfe dieser Vorarbeiten gelang es die wahrscheinlichen Schichtverhältnisse der Übergangszeit der Szakálhát-Theißkultur bzw. der Fundstelle der frühen Theißkultur zu zeichnen. Unter Berücksichtigung dieser Ergebnisse markierten wir auf dem Gelände für die Erschließungen eine Fläche von 600 m². Im Laufe der Ausgrabungen gelang es die Reste von drei großen, mit Lehm beworfenen Häusern, die eine O-W-Achse zeigten, unmittelbar unter dem Humus zu klären. In den Häusern haben wir Öfen und in sehr großen Menge Fundmaterial angetroffen. Im keramischen Material dominieren die charakteristischen Elemente der Theiß-, der Szakálhát-Theißkultur. Als Importwaren kommen auch Fragmente von Vinča- und Petreşti-Typ vor, die mit neueren chronologischen Daten zur Entwicklung des Neolithikums in der mittleren Theißgegend beitragen. Um die drei Häuser und in diese eingegraben, haben wir auch mehr als 50 arpadenzeitliche Gräber erschlossen, mit zahlreichen Münzen von Datierungswert. Außer den mittelalterlichen Gräbern gelang es uns zehn neolithische Skelettbestattungen in Hocklage zu dokumentieren, in einem Falle wurde auch ein Beigefäß gefunden. In mehreren Fällen haben wir an den Knochen Spuren einer roten Bemalung beobachtet.

Mitarbeiter: Eszter Bánffy, Boldizsár Csornay, Gábor Kalla, Hargita Oravecz, Gábor Rózsa, Csilla Siklódi, Péter Somogyi, Magdaléna Szeleánu, András Varga, Zsuzsa Virágh.

Pál Raczkó

14. *Pécs—Jakabhegy* (Kom. Baranya) (XXIV). Die seit 1976 mit kleineren oder größeren Unterbrechungen durchgeführten Ausgrabungen haben mit der Erschließung des Jahres 1983 insgesamt 34 frühhallstattzeitliche Hügelgräber ergeben. Früher hat Gyula Török aus dem Gräberfeld die Erschließung von 9 Tumuli durchgeführt (Arch. Ért. 77 [1950] 4—9.) und so sind aus dem auf den Beginn der Periode Ha/C datierbaren, aus Hügelgräbern bestehenden Gräberfeld 43 Gräber bekannt; aus der der Erdbefestigung näher gelegenen Hügelgruppe ist es zur Erschließung von 42 Tumuli gekommen, aus der ferner Gruppe wurde ein Tumulus freigelegt. Der Bestattungsritus der der Erdbefestigung näher gelegenen Hügelgruppe zeigt im großen und ganzen das gleiche Bild: die an der Stelle des Scheiterhaufens, wo der Tote gebrannt wurde, gegrabene, tiefe Grabgrube hatte eine Steinumfassung von 8—16 m Durchmesser, in einigen Fällen konnte auch beobachtet werden, daß der Hügel in zwei Schichten aufgetragen wurde. Die mit den Scheiterhaufenresten vermischten, gebrannten menschlichen Knochenreste wurden entweder bei der Bestattung in das eine Ende der Grabgrube gefegt oder am Rande des Scheiterhaufens in kleine Häufchen zusammengetragen. In einzelnen Fällen wurde über die Grabgrube auch eine kleine Steinkammer gebaut; die Gräber mit Steinkammern lagen innerhalb des Gräberfeldes in Gruppen, in der Nachbarschaft voneinander. Ein Großteil der Beigaben (Eisenmesser, Wetzsteine, Pferdezeugbestandteile, Bronzearmringe und Bronzeringe) sind in gebranntem Zustand in den Resten des Scheiterhaufens zum Vorschein gekommen. In der Grabgrube und am Rand der Grube sind im allgemeinen keramische Beigaben zu finden: schwarzpolierte, kannelierte Urnen, Schüsseln mit turbanförmig facettiertem Rand, halbkugelförmige, kleine Schalen und Henkeltöpfchen. In der aufgetragenen Erde der Hügel und auf dem einstigen Gehniveau unter den Hügeln haben wir auch die Funde der Siedlung der Urnenfelderkultur gefunden. Im Laufe der Ausgrabungsarbeiten des Jahres 1983 gingen wir auch im Inneren der Erdbefestigung an die Erforschung der Siedlung heran. In der W-Hälfte der Erdbefestigung wurde ein Teil der dortigen Terrassenreihe mit N-S gerichteten Suchgräben durchschnitten. Die 35—50 m breiten Terrassen waren in drei Reihen durch eine aus großen Quadersteinen bestehende, 2,2—2,5 m breite Steinmauer voneinander getrennt. An der einen Terrasse gelang es früheisenzeitliche, verschmierte Herde zu erschließen.

Borbála Maráz

15/1. *Pilismarót—Basaharc tető* (Kom. Komárom) (V). Zur Zeit der Ausgrabungen von Diós und Pálrét haben wir anlässlich unserer Geländebegehung schöne, typische Geräte auf dem Basaharc tető, vom Ackerfeld eingeholt. 1982 begannen wir die Fundstellen zu sondieren und unsere Arbeit fortsetzend, öffneten wir an der oberflächlichen Konzentrationsstelle der Funde mehrere Suchgräben. Es hat sich geklärt, daß die Funde an der Grenze der rezenten Humusschicht und des ausgeglaugten, durchwaschenen Lösses ohne Siedlungsspuren, nicht »in situ« eingesammelt werden können. Das retuschierte Steinmaterial scheint typologisch älter zu sein, als die Geräte von Pálrét.

Viola T. Dobosi

15/2. *Pilismarót—Pálrét* (Kom. Komárom) (V). In der Verlängerung des Blockes vom Jahre 1982 in alle vier Richtungen, fanden wir die Ränder des Siedlungsfleckes. Von den archäologischen Funden heben sich weitere Dentalium-Perlen, ein Bernsteinstück und einige typische Geräte hervor. Bei der Entnahme der Bodenprobe war 1982 in 2 m Tiefe ein fossiles Knochenfragment im Bohrkern. Im Gebiet der Siedlungsfläche haben wir den Block bis 220 cm vertieft, um die untere Kulturschicht zu finden. Aus demselben Zweck öffneten wir am W-Rand des Hügels, etwa 2 m unter der Kultur-

schicht einen Block. Auf eine untere Kulturschicht hinweisende Erscheinungen, Funde wurden nicht zutage gefördert. Die Freilegung der oberpaläolithischen Fundstelle wurde abgeschlossen.

Viola T. Dobosi

Sály—Lator (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén), s. Nr. 96.

16. *Sopron—Krautacker* (Kom. Győr-Sopron) (XLI). 1983 haben wir die Forschung im Gebiet der Siedlung und des Gräberfeldes fortgesetzt. Im Laufe der Ausgrabungen im Sommer und Herbst haben wir an einer Fläche von 2700 m² 55 Objekte und 15 Gräber freigelegt. Von den Siedlungserscheinungen der Urnenfelderkultur soll die runde, muldenförmige Grube 315 erwähnt werden, an deren Grund Fragmente von größeren Gefäßen und verkohlte Balkenreste lagen. Aus der Hallstattzeit fanden wir kleine Häuser von Pfostenkonstruktion (291., 292.) und größere Wohngruben (321. und 334.) vor. Das Alter des Objekts 334 bestimmen die am Grunde gelegenen H D-Schüssel mit eingezogenem Rand und sonstige Keramikfragmente, indessen aus der Aufschüttung in großer Menge Mauer- und Herdschutt, 12 Spinnwirtel, Tonpyramide und Fragmente von handgemachten bzw. scheibengedrehten Gefäßen aus der frühen L T-Periode zum Vorschein gekommen sind. Es wurde von neuem auf die Übergangszeit zwischen Hallstatt und La Tène datierbares Fundmaterial angetroffen. Von den keltischen Häusern sollen besonders die Häuser 301., 308. und 342. beachtet werden. Das Haus 301 wurde auf eine große hallstattzeitliche Grube erbaut, nach ihrer Wegplanierung, mit NO-SW Orientierung und Pfostenkonstruktion. Im Haus 308 haben wir zwei Bauperioden beobachtet. Auf Grund eines intakten Schneidmessers und der keramischen Funde war das Haus in der Periode L T/B₂ bewohnt. Das Haus 342 ist rechteckförmig, in seiner Längsachse mit zwei Pfostenlöchern. Seine Orientierung stimmt mit der der mit ihm in derselben Reihe liegenden Häuser von ähnlicher Form überein. Das reiche keramische Material ist für die Periode L T B-C charakteristisch. Unter den Siedlungserscheinungen sind die keltenzeitlichen Öfen zu erwähnen. Wir haben die erste keltische Eisenschmelze in Ungarn freigelegt (Nr. 317). Ihre Wand wurde aus Schlacke und dem Abfallmaterial der älteren Öfen erbaut, bei der Mündung fanden wir Gebläse vor. Aus der Heizgrube sind Keramikfragmente aus der Zeit L T D zum Vorschein gekommen. Der zum Gefäßbrand dienende Ofen 332 ist von den bisher erschlossenen der jüngste (L T C₂); auch seine Form und Konstruktion weicht von den früheren ab.

Den Ofen 336 charakterisierten tiefe Heizgruben, eine aus zwei Steinen ausgebildete Mündung und ein verhältnismäßig kleiner Heizraum, aus seiner Platte ist nur ein geringes Stück erhalten geblieben. Es gelang den SW-Rand der dem Gräberfeld zu fallenden Siedlung zu finden; es hat sich erwiesen, daß zwischen ihnen eine künstliche Trennlinie nicht existiert hat. Es wurde die Erschließung des Gräberfeldes im Anschluß an das 1979 freigelegte Gebiet fortgesetzt. Mit den neu erschlossenen Gräbern zusammen ist die bisherige Gesamtgräberzahl auf 202 angestiegen. Es sind von neuem Urnengräber zum Vorschein gekommen; das Interessanteste war das Grab 167 aus der Urnenfelderkultur, in dem eine mit Steinen gestützte große Urne, zwei Schüsseln, die Fragmente eines Bronzemessers und das Stück einer Bronzenadel gefunden wurden. Von den Brandschüttungsgräbern ist das Grab 168 der Urnenfelderkultur zu erwähnen, dessen Grube zwei Bestattungen aufeinander enthalten hat. Von den Gräbern der Keltenzeit ist das Grab 174 mit einem Kindskelett und das Körpergrab 30 eines Mannes mit Steinmauer, beide mit reichen Beigaben erwähnenswert: Grab 174 enthielt fünf Gefäße, die Glieder einer Eisenkette, Eisenfibel, runde Eisenphalere, bronzenes Griffendstück mit Ring, Spinnwirtel und Bernsteinperle; während im gestörten Grab 30 acht Gefäße, gewölbtes Eisenblech und Reste von Opfertieren waren. Die zwei parallelen Wände der viereckigen Grab-

grube war in einer Reihe mit Steinbekleidung bedeckt. Wir haben unsere Untersuchungen bezüglich der Zusammensetzung und Struktur des Bodens sowie der Mikrofauna und Flora fortgesetzt.

An der Ausgrabung nahmen folgende teil: Katalin Wollák (MNM), Péter Somogyi und Zsuzsa W. Kiss (MTA-RI) als Mitarbeiter; Géza Facsar (ELTE TTK), József Kardos und Olga Morozova (MTA-AKI), dr. László Kardos und dr. Endre Krolopp (MÁFI), ferner Lucia Glattfelder, Judit Rigó, Éva Somlósi, Gyula Tóth als Restauratoren (MTA-RI) sowie Studentin Gabriella Németh.

Erzsébet Jerem

17. *Süttő—Nagysáncstető* (Kom. Komárom) (XXXVI). Wir haben die Erschließung der früheisenzeitlichen befestigten Siedlung fortgesetzt. Es wurden unsere Blöcke an der offenen Wallfläche verlängert und wir führen mit der Erschließung der dem Torzugang zu fallenden Walloberfläche fort. Die Freilegung haben wir überall bis zum abgebrannten früheisenzeitlichen Wallgrund durchgeführt, wobei wir nur auf wenig Fundmaterial und sonstige Erscheinungen gestossen sind. Es wurde die Freilegung des 1982 markierten X. Blockes neben dem Graben des Walldurchschnittes, sowie im inneren Teil der Siedlung die Erschließung des früher bloß ausgesteckten IX. Blockes fortgesetzt. Im X. Block unter der vom Wall herunterreichenden Aufschüttung zeichnete sich der Grundriß eines großen Gebäudes aus. Das Gebäude hat unseren bisherigen Daten nach ein Steinfundament, läuft parallel mit dem Wall und wir haben auch auf die Längsmauern senkrechte innere Trennmauern vorgefunden. Neben der inneren Trennmauer ist ein aus Stein gesetzter, mit Lehm verschmierter, großer Herd zum Vorschein gekommen. Unter dem Schutt des Hauses haben wir auf einem Teil des Blockes auch den Lehm Boden freigelegt. Im IX. Block fanden wir neolithische, bronzezeitliche und früheisenzeitliche Gruben. In diesem Block ist der Begleitgraben eines neolithischen »Langhauses« und Tageslicht gekommen. Von hier stammt auch zum ersten Mal auf der Siedlung das Fragment einer früheisenzeitlichen Tonzyste. Im Zusammenhang mit dem materiellen Fundgut ist zu erwähnen, daß im bronzezeitlichen Material auch Funde der Spät-Gyulavarsánd-Kultur zum Vorschein gekommen sind. Im Gebiet zwischen der Siedlung und den Hügeln stießen wir auf das Gräberfeld des »gemeinen Volkes« der Siedlung. Das Gräberfeld ist ungestört, die bisher freigelegten sieben Gräber dienen schon mit solchen Neuigkeiten, die die vollständige Freilegung des Gräberfeldes (das ansonsten zumindest 2000 Gräber enthält) berechtigt.

Mitarbeiterin der Ausgrabung: Éva Vadász.

An der Ausgrabung nahmen Gy. Rózsa, G. Vörös, E. Kövecses Varga und A. Figler sowie die Studenten Gy. Szűcs, G. Kozma, K. Jankovits, L. Fenesi, Zs. Szimon, B. Makkai teil.

Gábor Vékony

Táp—Borbapuszta (Kom. Győr-Sopron), s. Nr. 67.

Tiszaföldvár—Zigeelei (Kom. Szolnok), s. Nr. 47.

18. *Tiszalúc—Sarkadpuszta* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) (V). An der kupferzeitlichen Siedlung haben wir schon zum zehnten Mal Ausgrabungen durchgeführt. Wir haben eine Fläche von 936 m² erschlossen und so stieg die erschlossene Fläche auf 4480 m² an. Es scheint, daß wir nicht nur von O, sondern auch von S her den Rand der Siedlung erreicht haben. Die Erscheinungen sind unverändert: weitere Abfallgruben, Grundrisse von Häusern mit Pfostenkonstruktion bzw. ihre Details sind zum Vorschein gekommen (die Zahl der bisher wahrgenommenen Bauten beträgt etwa 23). Auch das Fundmaterial ist dem früheren ähnlich: am Ende der Kupferzeit blühte die Nachlassenschaft der Gruppe von Hu-

nyadialom. In den oberen Schichten erschienen stellenweise auch die Funde der spätkupferzeitlichen (?) Gruppe, es sind auch einige frühbronzezeitliche Gruben (aus der Makó-Gruppe) zum Vorschein gekommen sowie haben sich die im Laufe der Ausgrabung der Jahre 1982 gefundenen, jedoch wegen Zeitmangel nicht erschlossenen zwei Hockergräber als neolithisch (Alföld-Linearbandkeramik) erwiesen.

Der Lehrstuhl für Geophysik der MNE hat die geophysikalischen Forschungen unter der Leitung von Ákos Gyulai in dem noch nicht erschlossenen Teil der Siedlung fortgesetzt. Übrigens stimmten die Ergebnisse der Ausgrabungen des Jahres 1983 und der geophysikalischen Forschungen des Jahres 1982 im selben Gebiet ziemlich überein.

An der Ausgrabung nahmen István Vörös, Etelka Kövecses und Zsuzsa Kiss teil.

Pál Patay

19/1. *Tiszavasvári, Gyepáros* (Kom. Szabolcs-Szatmár) (XXI). Durch den für eine fast 1 km lange, 70–80 cm breite Gasleitung angelegten Graben wurden 18 Objekte durchschnitten. Von diesen fanden wir in 12 Keramik von Gáva-Typ vor. Grube 12 enthielt auch ein kleines Bronzestückchen. Von den Objekten waren zwei wahrscheinlich Häuser.

Eszter Istvánovits—Gábor Lőrinczy

19/2. *Tiszavasvári, Városföldje, Jegyző-tag* (Kom. Szabolcs-Szatmár) (XXX). Im Laufe der wegen Sandgewinnung nötig gewordenen Fundrettung haben wir von dem auf die birituelle LT/C-Periode datierbaren Gräberfeld neun Gräber, ein sarmatisches Grab mit Rundgraben, vier Häuser und einige Gruben einer hunnenzeitlichen Siedlung erschlossen. Von den keltischen Funden — Fibeln, Gefäße, Schmuck usw. — ist ein aus Bronze- und Eisengliedern bestehender Gürtel zu erwähnen. Im gestörten sarmatischen Grab fanden wir eine vergoldete Bronzefibel und die Teile einer römischen Gürtelgarnitur vor. An der Siedlung des 5. Jhs ist außer Keramik auch eine bronzene Zikadenfibel zum Vorschein gekommen. Auf dem Gelände wurden zerstreut auch urzeitliche (spätbronze- oder früheisenzeitliche) Scherben gefunden.

Mitarbeiter war der Archäologe Gábor Lőrinczy.

An der Ausgrabung nahmen die Studenten Csilla Ács, Katalin Bodnár, Béla Kriveczy, Ildikó Egry, Géza Szabó, Imre Szatmári und László Révész teil.

Eszter Istvánovits

20. *Tiszaug—Kéménytető* (Kom. Szolnok) (XXXIV). Wegen der völligen Erschließung des sich im Jahre 1982 auf dem 2. Niveau erscheinenden Hauses der Nagyrév-Kultur haben wir unsere Blöcke erweitert, — so beträgt die ausgesteckte Fläche 11,5 × 10 m (Fläche »A«). Anlässlich der Ausgrabung wurde auch in O-Richtung ein 10 × 5 m großer Block geöffnet (Fläche »B«) — 1983 haben wir also an einer Fläche von 157 m² gearbeitet.

Das Nagyrév-Haus der »A«-Fläche wurde abgerissen — auf dem darunter gelegenen Niveau (3. Niveau) haben wir statt des Hausfundaments eine massive, einheitliche Lehmaufschüttung gefunden, deren gratartige Hervorragung mit einer Pfostenreihe befestigt war. Der palisadenartige Bau wurde vermutlich gegen Hochwasser errichtet und dürfte ein 40 cm dicker, künstlicher Damm gewesen sein. In der »A« und »B« Fläche erschien nach dem Abtragen der Lehmaufschüttung in dem mit 10–15 cm dicken Asche und Holzkohle gemischten organischen Material, unter einer Tierknochen außerordentlich reichen Schicht das 4. Niveau. In diesem Niveau erschienen vier Hausgrundrisse von NO-SW Längsachse. Das 1. Haus fiel gänzlich, von den 2–3. Häusern die südliche Hälfte und vom 4. Haus bloß ein kleiner Abschnitt in

den Block. Die Häuser hatten eine den bisher freigelegten Nagyrév-Häusern ähnliche Struktur, auch ihre Einteilung ist die gleiche. Die verhältnismäßig große, zusammenhängende Fläche hat ermöglicht, daß wir im Siedlungssystem zueinandergehörende Hausgruppen beobachten konnten. Auf dem Urhumus ist an den beiden Grabungsflächen bloß ein einziges Haus von ähnlicher Orientierung und Struktur unter dem 1. Haus des 4. Niveaus zum Vorschein gekommen. Auf dem Urhumus haben wir keine anderen archäologischen Erscheinungen wahrgenommen. Das Fundmaterial gehört einheitlich zur Nagyrév-Kultur.

An der Ausgrabung nahmen die Archäologen Pál Raczky, János Čseh, András Figler, Ildikó Poroszlai, Virág Soós, die Photographisten Krisztina Pálffy, Károly Kozma, die Restauratoren Márta Kovács, József Tóth, der Zoologe László Bartosiewicz und die Archäologiestudenten Tamás Bács, Lajos Pallós, György Tar, Magdolna Vicszteil.

Marietta R. Csányi—Ilona Stanczik

Tiszaug—Kisrépart (Kom. Szolnok), s. Nr. 48.

21. *Velem—Szentvid* (Kom. Vas) (XXXV). An der Terrasse entlang der Hauptbefestigung haben wir das untere Fußbodenniveau des Ha/A-zeitlichen Hauses erschlossen (—250 cm). Unter der gestampften, hie und da verschmierten, öfters erneuerten Fläche befindet sich — den Pfostenlöchern nach — noch eine etwa 80—100 cm dicke Aufschüttung bis zur Terrassenbasis. Im benachbarten Block haben wir die Wälle abgetragen. Darunter wurde es klar, daß vor dem Bau des in —180—200 cm Tiefe erbauten spätbronzezeitlichen Hauses die beschädigten Terrassenstiegen hergestellt werden mußten: sie wurden mit kleinen Steinen aufgeschüttet und mit Lehm bedeckt. Am Hang der Terrasse sind auch Spuren von Balkenstruktur zu beobachten.

In der benachbarten Fläche führen wir mit der Freilegung des Gehniveaus aus dem 13. Jh. fort — zu seinem einen Teil schloß sich auch eine spätere Straße aus dem 15—16. Jh. an. Unter der etwa 20 cm dicken aschigen Aufschüttung sind an der sich der inneren Seite der spätkeltischen Oppidummauer anschließenden Straßenfläche eine spätrömische Fibel (Mitte, zweite Hälfte des 1. Jhs), aus den sich in das Gehniveau eintiefenden Flecken charakteristische spätrömische (5. Jh.) bzw. in geringer Menge aus dem 9. Jh. stammende Scherben zum Vorschein gekommen. An dem sich der Oberfläche anschließenden Abhang sind Spuren einer Befestigung von Kassettenkonstruktion aus vorläufig noch unbestimmbarer Zeit zu sehen (es sind nur spätbronzezeitliche Scherben gefunden worden), die die auf Felsen errichtete Bastei schneiden.

Wir haben die sich dem erschlossenen SO-Turm der Befestigung von Szentvid anschließenden, verwitterten W-Befestigungsmauer abgerissen. Das in den Felsen eingehauene Pfostenlochpaar ergibt die den Abschluß der zerstörten Kirche des 9. Jhs. Es wurde das die Palisadenreihe des gebrannten Walles aus dem 10. Jh. anzeigende, in den Felsen eingetiefte Grabenpaar weiter erschlossen. An der unter der Befestigung bzw. der Kirche nach SO erweiternden Fläche haben wir mehrere Blöcke geöffnet, um den Friedhof des 9. Jhs zu finden. Im stark verwitterten Gebiet legten wir ein entzweigeschnittenes (von der Mitte nach unten fehlendes) Grab von W-O Orientierung frei, an der rechten Schulter des Skelettes mit einem fragmentarischen Eisenring. In der gemischten Schuttschicht der Umgebung waren menschliche Knochen und Gefäße aus dem 9. Jh. Die von der Umgebung abgetragene Schuttschicht hat die Fläche der folgenden Terrasse etwa in 100—120 cm Dicke bedeckt, auf Grund einiger spätmittelalterlichen Scherbenfragmente kann diese »Geländeregelung« auf das 16. Jh. gesetzt werden. Im oberen Waldstreifen der südöstlichen, abfallenden Terrassen sind aus unserem auf einen alten Suchgraben geöffneten Block (die Gräber mit Skeletten in gestreckter Lage der

Ausgrabung von Rezső Széchenyi suchend) aus seiner dicken, gemischten, oberen Aufschüttungsschicht in geringer Menge Scherbenmaterial aus dem 9. Jh. und vor allem aus der Kelten- und Spätbronzezeit zum Vorschein gekommen.

An der Erschließung nahmen der Archäologiestudent Géza Szabó (JATE), Károly Gyórbíró sowie Studenten (des Lehrerseminars) von Szombathely teil.

Mitarbeiter: Gábor Vékony, Gábor Kiss.

Mária Fekete

RÖMERZEIT

(Auf der Karte: Nr. 22—37)

22. *Árpás-Dombföld, Malomdomb* (Kom. Győr-Sopron) (XI). An unser früheres Grabungsgelände angeschlossen haben wir die Freilegung des Steingebäudes Nr. 2 fortgesetzt, das in der ersten Hälfte des 2. Jhs errichtet und im Laufe seines Bestehens auch umgebaut wurde. Bisher sind uns die nörliche Einfriedungsmauer und sieben Räumlichkeiten bekannt, von seiner Ausdehnung und seinen Maßen haben wir noch keine Vorstellung. Seine Mauern waren aus Stein, die größtenteils ausgebeutet wurden. Die auf das 2. Jh. datierbare Lehm-schicht neben dem Steingebäude weist auf die Bewohntheit des Gebietes hin. Die älteste Periode im Gebiet ist das Zeitalter der Töpferwerkstätte (Mitte des 1. — Anfang des 2. Jhs). Zum jetzt erschlossenen Teil des Werkstättenviertels gehören mit Abfällen der Töpferwerkstätte gefüllte Lehmgruben, ein Bau von Pfostenkonstruktion und 9×6 m Grundfläche sowie ein 3,5 m tiefer Brunnen bzw. seine Aufschüttung.

Von unserem Grabungsgebiet nach W in 100 m Entfernung haben wir an einer neueren Stelle die Straße durchschnitten. Orientierung: NO-SW, Breite: 6 m. Wir konnten ihre zwei Perioden beobachten — der späteren Periode schließen sich an beiden Seiten Steingebäude an, also kann in diesem Teil in der spätrömischen Periode bereits mit einem städtischen Einbau gerechnet werden, d. h. die Straße hat als Gasse funktioniert. Die frühromische Straße ist unter der späteren in derselben Richtung, in 80 cm Tiefe von der jetzigen Oberfläche erschienen, die Bepflasterung bildeten in kalkigem Bindematerial eingebettete Kiese, die in 70 cm Breite mit der Richtung der Straße übereinstimmende, untiefe Furchen zeigten. An beiden Seiten war die Straße von Gräben begleitet.

Mitarbeiter: Péter Tomka.

Eszter T. Szőnyi

Balatonmagyaród—Kiskányavár (Kom. Zala), s. Nr. 1.

23/1. *Budapest, II. Pusztaszeri út—Józsefhegyi út, Ecke (Szemlőhegy)* (III). Das Gebiet des Berges Szemlőhegy ist in der archäologischen Literatur schon seit langem bekannt, von hier sind nämlich reiche Bestattungen, Statuenreste zum Vorschein gekommen. Im Herbst 1983 wurden beim Bau eines Wohnviertels, im Laufe der Fundamentierungsarbeiten der Steinsarg eines Kindes und in seiner Nähe ein aus Steinplatten zusammengestelltes Grab gefunden. Beide Gräber wurden voraussetzlich noch in der Römerzeit ausgeraubt, jedoch kann aus dem unter dem Skelett des Kindes erhalten gebliebenen Fundmaterial (Münze, Öllampe, Glasfragment, Töpfchen) die Datierung auf das Ende des 3. Jhs gesetzt werden.

Mária Pető

23/2. *Budapest, III. Óbuda* (Zusammenfassung). Die meisten Ausgrabungen des BTM im Jahre 1983 wurden in Óbuda den vorangehenden Jahren ähnlich im Gebiet und Bereich des Aquincumer Legionslagers durchgeführt

und schlossen sich dem Umbau der Árpád-Brücke an. In diesem Jahre bot sich nämlich zum letzten Mal die Möglichkeit, um zu Kosten der Investitionen der Árpád-Brücke, vor dem Beginn der Bauarbeiten und der Errichtung der Parkanlagen in diesem Gebiet Erschließungen vornehmen zu können.

Zur größten Arbeit ist es im Gebiet der *thermae maiores* gekommen, im Laufe des Aufbruches der einstigen Szentendrei Straße, vor der denkmalpflegerischen Herstellung und des Baues der darüber geplanten Überführung (2). Im Laufe mehrerer Fundrettungen gelang es die sich an der S- und W-Seite des Bades ziehenden Tabernenreihen und die von O her angrenzende Straße zu beobachten und dokumentieren (3, 4, 5). Von den übrigen inneren Gebieten des Lagers brachte die Erforschung der *Kasernen* topographische und stratigraphische Ergebnisse. Als Ergebnis der in der S-Hälfte des ersten Scamnum durchgeführten Notausgrabungen konnte die genauere Lage der hiesigen Kasernen, ihre Größe und Grundrißeinteilung rekonstruiert werden. Einen Teil von ihnen benutzte man auch in der spätrömischen Zeit, an einzelnen Punkten wurden aber an ihren Stellen neue Gebäude errichtet (6). In der nördlichen Hälfte des hintersten Scamnum haben sich die Grundrißverhältnisse, die Maße und die Periodisation der dortigen Kasernen zum größten Teil geklärt. Ebendort sind auch Spuren der zur früheren Lagerbauperiode gehörenden, an anderen Punkten bereits beobachteten, NS gerichteten Fossa und Pfosten zum Vorschein gekommen.

An der W-Seite der *Via principalis*, in der Nähe des S-Tores haben wir in den Kasernen der I. Kohorte vor der denkmalpflegerischen Restauration eine Erschließung durchgeführt. An derselben Seite, in der Nähe der *Principia* sind Details eines Offiziershauses mit Atrium zum Vorschein gekommen (7, 8).

In der nördlichen Hälfte der *Praetentura*, in der Miklós-Straße wurde mit der Freilegung eines weiteren Teiles des *Horreums* auch die Korrektur der früheren Vermessungen ermöglicht (9).

In der *Retentura*, im Streifen zwischen der alten und der neuen Vörösvári-Straße haben wir von den frühen Perioden an ganz bis in die Spätrömerzeit reichende Gebäude- und Straßenabschnitte beobachtet (10).

Im Gebiet der *spätrömischen Festung* wurden in die älteste Periode der Festung reihbare Mauerabschnitte am Fő-Platz (11) und die Teile von zwei inneren Gebäuden in der Tavaszi-Straße (13) sowie ein Abschnitt der O-Mauer der Festung in der Árpád fejedelem Straße erschlossen (12).

Im Gebiet der *Canabae* kam es nur zu kleineren Notausgrabungen, die zum größten Teil auf das Gebiet der — späteren — spätrömischen Festung fallen (11–14).

Im Gebiet der *Zivilstadt* wurden eine sich der denkmalpflegerischen Restauration anschließende Freilegung sowie kleinere Notausgrabungen in der Nähe des nördlichen und südlichen Stadtttores vorgenommen (15–17).

Im Gebiet der *Gräberfelder*, im Gräberfeld der Aquincumer *Canabae* kam es im Laufe des Umbaus des Margit-Krankenhauses, unter Bécsi-Straße Nr. 134 zu einer größeren Fundrettung.

Margit Németh

Stelle der Erschließungen und die Ausgrabungsleiter:

1. Káposztásmegyer Prz. 76 567
Anna Endrődi
2. XI. Pannonthalmi-Str. 25/b.
Margit Nagy—Rózsa Schreiber
3. XVII. Rákosszaba, Kiskároshíd Str.
Margit Nagy
4. Gellért-Berg, nördliche Seite
Mária Pető—Frigyes Kőszegi—Gyula Nováki
5. Ecke Vörösvári Str.—Szőlő Str.
László Kocsis
6. Flórián-Platz
Melinda Kaba

7. Beim Pfeiler der Árpád-Brücke
László Kocsis
8. Flórián-Einkaufszentrum, NO-Ecke
László Kocsis
9. Tavaszi-Str. von Nr. 13—21 westlich
Krisztina Szirmai—Orsolya Madarassy
10. Markt von Óbuda
Katalin H. Kérdő—László Kocsis—Orsolya Madarassy
11. Legionslager des 2—3. Jhs, vom S-Tor nach N
László Kocsis
12. Flórián-Einkaufszentrum, von der SW-Ecke nach S
László Kocsis
13. Miklós-Platz
Krisztina Szirmai
14. Vörösvári-Str., S-Seite, Nr. 5—7
László Kocsis
15. Fő-Platz
Margit Németh
16. Árpád fejedelem Str.—Névtelen-Str. Ecke
Katalin H. Kérdő
17. Tavaszi-Str.—Korvin O.-Platz, Fundierungsgraben der N-Stützmauer der Árpád-Brücke
Margit Németh—Ágnes Kovács Borosi
18. Korvin Ottó-Str. von Nr. 65 westlich
Margit Németh—Ágnes Kovács Borosi
19. Huszti-Str.—Keled-Str., Ecke
Klára Póczy
20. Szentendrei Str. 139. Ruinenfeld der Aquincumer Zivilstadt
Klára Póczy
21. Pók-Str., Wohnviertel
Ágnes Kovács Borosi—Paula Zsidi
22. Filatori-Haltestelle der HÉV
Paula Zsidi
23. Bécsi-Str. 134
Judit Topál
24. Pusztaszeri Str.—Józsefhegyi Str., Ecke (Szemlőhegy)
Mária Pető
25. Solymárvölgy
Margit Németh
26. XI. Gazdagréti-Wohnviertel
Paula Zsidi
27. Albertfalva, Hunyadi J.-Str. 18
Krisztina Szirmai
28. XVII. Rákosszaba, Zrínyi Str.—Lemberg Str.
Margit Nagy—Mária Pető
29. III. Csúcshegyi dűlő Prz. 21 506
Margit Nagy—Rózsa Schreiber
30. Békásmegyer, Pusztadombi Str. 12
Margit Nagy
31. XVII. Árok-tó-Str. 130
Margit Nagy
32. Rákosszaba, Péceli Str., Prz. 138 598
Margit Nagy
33. I. Szt. György-Platz, W-Seite
László Zolnay
34. III. Kálvin-Str.—Korvin O.-Str.
Julianna Altmann
35. III. Fő-Platz
Julianna Altmann
36. III. Fő-Platz 6.
Herta Bertalan
37. III. Árpád-Brücke, N-Seite
Herta Bertalan
38. III. Árpád-Brücke, S-Seite
Herta Bertalan
39. XI. Balatoni Str. 148/4
Katalin H. Gyürky
40. XI. Gazdagrét—Nevegy Str., Wohnviertel
Ágnes Gopcsa

23/3. Budapest, III. Bécsi Straße 134 (III). Bei der Vergrößerung des Margit-Krankenhauses hat ein Geländehobel im Laufe der Grundierungsarbeiten ein römisches Grab aus Steinplatten zertrümmert. Im Laufe der Notausgrabung gelang es in 35 Gräbern 38 Bestat-

tungen freizulegen und zu dokumentieren. Sämtliche Gräber können auf das 2–3. Jh. u. Z. datiert werden. Die Verteilung je nach Ritus: Steinsarkophag, 2 St. Auf dem einen eine Inschrift in Versform, in welcher die viereinhalbjährige Cassia von ihren Eltern verabschiedet wird. Der Stil des Verses erinnert stark auf den des Künstlers, von dem das Epitaph der Aelia Sabina stammt – wahrscheinlich stehen wir der Arbeit ein und derselben Hand gegenüber. Steinplattengrab, 4 St. Erdgrab mit Ziegeln, ein St. Erdgrab mit Sarg, 6 St. einfaches Erdgrab, 8. St. Brandgrab mit Urne, ein St. Brandschüttungsgrab, 3 St. Brandschüttungsgrab mit Steinpackung, ein St. In den meist ungestörten Gräbern sind in verhältnismäßig großer Menge Glas- und Keramikbeigaben, Gold- und Silberschmuck, Perlen, eine Gemme mit Jagdszene sowie Bronze- und Eisengegenstände zum Vorschein gekommen. Als Beigabe muß noch erwähnt werden, daß in Grab 6 ein großes, fast völlig intaktes Gänseei gefunden wurde.

In dieser Parzelle des vom Grundstück unter Bécsi Straße Nr. 80 ganz bis zur Nr. 269 reichenden, umfangreichen römischen Gräberfeldes ließen sich wahrscheinlich auf Grund der Kleidung, der Fibeltracht usw. die Mitglieder des Beamtenpersonals der Aquincumer Canabae und ihre unmittelbaren Zugehörigen bestatten.

Judit Topál

23/4. *Budapest, III. Flórián-Platz* (III). 1983 haben wir weitere Säle der *thermae maiores* freigelegt. Ein beträchtlicher Teil der Erschließung fiel auf das Gebiet der einstigen Szentendrei Straße, wo das Frigidarium, Kanäle, Becken, Tepidarien und eine in besonders gutem Erhaltungszustand gefundene Exedra, das Brunnenhaus des Nymphaeum zum Vorschein gekommen sind. Im ganzen Gebiet wurde die denkmalpflegerische Restauration in Gang gesetzt.

Melinda Kaba

23/5. *Budapest, XI. Gazdagréti Wohnviertel* (1892) Prz. 1–1903/1. (III). Im Laufe der groben Geländeregelung des in Gazdagréti im Bau befindlichen Wohnviertels sind Skelettgräber zum Vorschein gekommen. Die auf Grund der Anmeldung der Bevölkerung begonnenen Erschließungen haben 116 Gräber an die Oberfläche gebracht, größtenteils aus der spätrömischen Zeit. Das Gräberfeld konnte fast gänzlich erschlossen werden. Die Bestattungen beginnen auf einem Hügelrücken am Ende des 4. Jhs und halten 100–150 Jahre hindurch kontinuierlich in N-Richtung, dem Fuß des Hügels zu an. Die Reihen sind W-O bzw. N-S orientiert und zu 50% ausgeraubt. Ihr größter Teil besteht aus Erdgräbern, jedoch gibt es unter ihnen auch Ziegelgräber, Grabkisten und sogar Gräber mit Erdbänken. Die charakteristischsten Funde: spätrömerzeitlicher Bronzeschmuck, Zwiebelkopffibeln, weitbüchige Glasflaschen, halbkugelförmige Glasbecher, grün- und braunglasierte Krüge, Münzen. Am Hügelrücken können wir noch im Zuge der Bauarbeiten mit einigen Gräbern rechnen. Im nördlichen Teil des Gräberfeldes haben wir auch urzeitliche und mittelalterliche Denkmäler gefunden.

Mitarbeiterin: Ágnes Kovács Borosi.

Paula Zsidi

24. *Csákvár—Gärten der Széchenyi-Straße* (Kom. Fejér) (XXX). Im dritten Jahr der Erschließung des Gräberfeldes von Floriana aus dem 4–5. Jh. haben wir den N-, O-, S-Rand des Gräberfeldes erreicht. Im S-Teil waren die Gräber – den früheren Beobachtungen entsprechend (vgl. Rég. Fü. 1982. 39) – dicht, in vier Schichten, mit verschiedener Orientierung, während im N- und O-Teil voneinander zwei-drei, in vielen Fällen fünf-sechs Meter (N-Teil) weit, in zwei Niveaus, meistens mit O-W, N-S Orientierung vorgekommen. Es handelt sich um beigabenarme Erd- und Sarggräber, hie und

da in den oberen Niveaus (Niveau I und II) zum Teil um Ziegelgräber. In den Beigaben dominieren hauptsächlich Schmuckgegenstände (Bronze, Eisen, Perle), Glas kommt selten, Keramik etwas dichter vor. Zu den bedeutenderen Funden des Jahres 1983 gehört ein feingeglätteter Krug mit Buchstaben des lateinischen Alphabets und eine Bronzegarnitur. Im O-Teil ist auch das Skelett einer mit Pferd begrabenen Frau und eines Kindes zum Vorschein gekommen. Die Zahl der freigelegten Gräber beträgt: 1621. In der N-Hälfte des von dem Grabungsgelände 15 m südlich gezogenen Suchgrabens stießen wir auf eine in O-W Richtung laufende Mauer aus dem 4. Jh. mit Gelniveau. Zu ihrer Klärung wird es später kommen. Im Gebiet des spätrömischen Gräberfeldes wurden aus der Siedlung der Badener Kultur 21 Gruben, ein Haus und der untere Teil eines Ofens zutage gefördert.

An der Ausgrabung nahmen die Archäologin Melinda Torbágyi, der Student Atilla Zarnóczy und der Geodät Zsolt Gálcz teil.

Gabriella Nádorfi

25. *Dunafalva (Contra Florentiam)* (Kom. Baranya) (I). Den niedrigsten Wasserstand des Jahrhunderts ausnützend betrachteten wir die Ruinen, die in ihrem ganzen Umfang am O-Ufer der Donau sichtbar geworden sind. Es ist fast für sicher anzusehen, daß die zur Zeit noch sichtbaren Eckbasteien und Mauerstümpfe die O-Mauer der Festung gebildet haben. Im davon westlich gelegenen Gebiet – das infolge des kleinen Wasserstandes jetzt zum ersten Mal untersucht werden konnte – kommen viele Steine, Ziegel, Dachziegel, Gefäßfragmente und besonders viel rundlich abgewetzter Schutt zum Vorschein. Auf Grund alldieser war das einstige Gebiet rechteckförmig und seine längere Seite zog sich parallel zum Ufer des Flußbettes.

Es wurde das ganze Gebiet der Ruinen (Schutt) gründlich durchforscht, jedoch haben wir nirgends Grundmauern gefunden. Es ist als sicher anzunehmen, daß die Donau alles weggespült hat. Allein der nach außen, auf die Seite gestürzte Anfang der O-Mauer befindet sich noch neben der SO-Bastei. Die NO-Bastei ist besonders ruinenartig, im wesentlichen wird ihre Stelle nur durch größere Steinblöcke angedeutet. Die Form der SO-Bastei ist gut ausnehmbar, obwohl sie in den letzteren zehn Jahren in das Bett weiter hineingerutscht ist. Neben der NO-Ecke ist die O-Mauer geborsten und hat sich fast in Dreieckform von dem Block gelöst.

Mihály Kőhegyi

26/1. *Dunaújváros-Castellum* (Kom. Fejér) (XLIII). Die Erschließung im Jahre 1983 erstreckte sich in der Nähe des SO-Eckturmes des Castellum von Interceia und an der O-Front des Lagers auf das Gebiet zwischen der Via sagularis und der Lagersmauer. Aus der frühesten Periode stammt der Graben des Palisadenlagers, an dessen Außenseite die Mauer des Steinlagers fundiert war. Der SO-Eckturm selbst ist schon 1972 zur Erschließung gekommen (den Forschungen von Zsolt Visy nach). Auch an der O-Front ist zwischen der Lagersmauer und der Via sagularis die an der S-Seite schon früher beobachtete spätrömische Reihe von Räumen zum Vorschein gekommen, die zwischen der Mitte des 4. Jhs errichtet wurde. In diesen wurde auch eine Reparaturwerkstätte für Bronzegefäße zutage gefördert. Hier wurden Blechkannen mit Ausgußrohr repariert. Die Via sagularis scheint der Via praetoria zu sich immer mehr an die Uferlinie zu halten. Vor der Reihe von Räumen findet sich an der Via sagularis eine mit Ziegeln bedeckte Bepflasterung. Die tiefer gelegenen Niveaus der Gebäude muß die Ausgrabung im nächsten Jahr klären.

An der Ausgrabung nahmen folgende teil: die Dokumentatoren Magdolna Kitzák, Frau L. Palló, Adél Németh, Frau G. Aschenbrenner sowie die Archäologen Barnabás Lőrincz und Zsolt Visy.

Klára Szabó

26/2. *Dunaújváros—Sasbérc* (Kom. Fejér) (XLIII). Der Fundort liegt südlich von dem Castellum von Inter-cisa auf dem Lößplateau, unmittelbar am Rand des hohen Ufers, auf einer dreieckförmig hervorspringenden Erdzunge. Diese wird im Laufe der Regelungsarbeiten des Uferabschnittes von Dunaújváros—Óváros abge-schnitten. Die abgesteckte Fläche von 600 m² fällt auf den O-Teil der Zivilsiedlung, die das Castellum von Inter-cisa in einem Halbbogen umgibt. Östlicher davon ist nur mehr das sog. Östliche Gräberfeld zu finden, das unmittelbar bis zu dem Sturzufer reicht.

Das Fundmaterial der archäologischen Erscheinun-gen (mit Ausnahme von zwei Steingeräten) stammt aus der Römerzeit. Es sind folgende Objekte vorgekommen: ein Hausabschnitt, drei Herdstellen, 23 Gruben, 19 Gräber. Das Fundmaterial bildeten: Gußtiigel, Bronze-löffel, Reifen, Schlüssel, Ohrgehänge, zur Herstellung von Zwiebelkopffibeln dienende Gußformen, Eisen-werkzeuge, Schlacke, Medusenkopf aus Glas, Armring, Muschelglasfragment, Jeton, die Bronzestatuette des Gottes Mars, Bronzekandelaber, bronzene Plättchen von Schuppenpanzern, Zwiebelkopffibeln, in großer Menge Terra sigillata, auch viele Chiaras, in außerordentlich großer Menge römische Hauskeramik, etwa 110 000 Frag-mente. Die Gräber lagen zerstreut, bilden weder eine topographische, noch chronologische Einheit. Das Grab 16 trat mit seinen reichen Beigaben (darunter 5 Gold-münzen) hervor. Datierung: 3. Jh. Unmittelbar daneben stand eine innen gemörtelte, bis zum Anfangsstück des Gewölbes unversehrt gebliebene, jedoch später aus-geraubte, spätrömische Grabkammer von rechteckförmig-em Grundriß.

An der Ausgrabung nahmen der Archäologe Bar-nabás Lőrincz und die Dokumentatoren Magdolna Kitezák, Irén Naszvadi, Frau L. Palló teil.

Klára Szabó

Esztergom—Széchenyi Platz 24. (Kom. Komárom) (X), s. Nr. 108/3.

27. *Kapospula—Alsóhetény* (Kom. Somogy) (XIV). Im Laufe der Ausgrabung erforschten wir die Wehr-bauten und die inneren Gebäude. Es wurde die Bestim-mung des Grundrisses des östlichen und nördlichen Festungstores beendet: zwei große Bauperioden konnten festgestellt werden, die erste mit dem hufeisenförmigen Seitenturm und die zweite mit dem Rundturm sowie die sich zum letzten anschließende Herstellung. Zum Entwurf des endgültigen Grundrisses haben wir an mehreren Punkten die Festungsmauer durchschnitten.

Es wurde die Erschließung des Gebäudes Nr. V fortgesetzt, aus deren Mauern — den vergangenen Jahren ähnlich — in großer Menge behauene Steine zum Vor-schein gekommen sind. Der Grundriß des südlich davon gelegenen Gebäudes Nr. VI wurde bestimmt. Im SW-Raum eines dünnwandigen, ohne Fußbodenbelag erbau-ten, zur ersten Periode gehörenden Gebäudes ist ein aus 160 Stücken bestehender Münzfund aus der Zeit des Constantinus II. zum Vorschein gekommen.

Wir haben die Erforschung der bereits in den frü-heren Jahren gefundenen Gebäude Nr. II und III fort-gesetzt.

In der aus der II. Periode stammenden Mauer des O-Tores war der Marmortorso einer Kaiserstatue von anderthalbfacher Lebensgröße (Oberkörper mit Schul-tern, Hüftenmanteltyp) eingemauert. Im Gebäude Nr. V wurden größtenteils aus Marmor, in geringerem Teil aus Kalkstein guter Qualität gemeißelte Fragmente ver-schiedenen Typs erschlossen: es wurden Grabtafeln, Grabstelen, den Grabgarten verzierende, mythologische Statuen und Reliefs, Grabstatuen in Lebensgröße, Grab-stelen verzierende doppelte Löwenstatuen und Inschrif-ten in großer Menge sowie Sarkophagenbruchstücke gefunden. Aus dem Schutt der nördlichen — heute schon ausgebeuteten — Festungsmauer sind gleichfalls viele kleine Marmorfragmente zum Vorschein gekommen: dies

weist darauf hin, daß auch in der Festungsmauer viele behauene Steine eingebaut waren, die sich durch starke Fäden an die südpannonische Steinmetzarbeit binden. Auf Grund ihrer Chronologie, ihrer Typen und großen Zahl wurde es schon jetzt klar, daß wir die Grabsteine eines großen römischen Gräberfeldes gefunden haben, die noch zur Römerzeit sekundär verwendet wurden. Auf Grund der Zahl und der Qualität scheint es, daß diese Siedlung, zu der das Gräberfeld gehört hat, eine Stadt gewesen sein dürfte: dies unterstützt auch ein-deutig das zum Vorschein gekommene Kaiserstatuen-fragment.

Anläßlich der Ausgrabung haben die Mitarbeiter der ELGI im Bereich der Festung und östlich davon durch Bodenwiderstandsmessungen die in der Erde vorhandenen Gebäudereste erforscht.

An der Ausgrabung nahm der Student Mihály Nagy teil.

Endre Tóth

28. *Keszthely—Fenekpuszta* (Kom. Zala) (XLI). Wir haben 1983 im Gebiet von Keszthely—Fenekpuszta die 1976 begonnenen Erschließungen fortgesetzt. An der Arbeitsstelle Nr. 6, bei der Innenseite der römischen Festung, in der Nähe des S-Tores haben wir Ausgrabun-gen durchgeführt, um eine spätrömische Villa zu er-schließen. Die Größe der hier freigelegten Fläche betrug 670 m². Die spätrömische Villa wurde umgebaut, mit einer Apside erweitert. Der Zugang wurde wahrscheinlich noch vor dem Ausgang des Altertums abgerissen und auf diesen Teil kam ein Gebäude aus Holzkonstruktion. Auch den Heizraum der römischen Villa, links vom Eingang haben wir erschlossen. Das Gebiet des Gebäudes wurde mit mehreren Gruben gestört, wobei man den Terrazzoboden durchbrochen hat. In einen Teil der Gruben gelangte das aus der Festungsmauer stammende Steinmaterial. Nach der Römerzeit im 9. Jh. und in der Árpádenzeit war noch immer Leben zwischen den Ruinen, im 10. Jh. wurde neben der Villa ein Ofen gebaut. Westlich von der Villa haben wir auch den Suchgraben von Aladár Radnóti gefunden.

An der Arbeitsstelle Nr. 10 versuchten wir das sog. »A« Gebäude zu lokalisieren sowie legten wir die Gruben der »Balatoner Gruppe« frei.

An der Ausgrabung nahmen als Konsultant Károly Sági sowie die sowjetischen und ungarischen Archäolo-gen: V. Tyitov, M. Guszakov, E. Szimonova und Orsolya Pleidell (ELTE), der Archäobotaniker Miklós Frech' (Helikon-Schloßmuseum), der Archäozoologe István Takács (Landwirtschaftliches Museum) teil.

István Erdélyi

29. *Nemesvámos—Balaca puszta* (Kom. Veszprém) Fo. MRT 2. 34/14 (XXXVIII). 1983 haben wir bei den Gebäuden I und II bzw. im Gebiet zwischen diesen gearbeitet und die Erschließung des Gebäudes X begon-nen.

Gebäude I.

Im Kern des Gebäudes und im Raum 34 haben wir die Periodenforschung beendet und an der N-Front des Gebäudes zwei Profilvereihen geöffnet. Im Raum 11 wurde die noch dort gelassene frühe Wandgemälden- und Stuckfragmente enthaltende Aufschüttungsschicht er-schlossen. Im Raum 19 fanden wir die Fortsetzung der N-S-»Trennmauer« und die nach O abbiegende Ecke.

Die N-Wand des Raumes 12 wurde wahrscheinlich dann, als der Raum nicht mehr beheizt wurde, mit runden, aus Ziegeln gemauerten Öffnungen durchbrochen und die äußere Wandfläche mit Stuckgesimsen, zwischen den runden Öffnungen mit Halbsäulen verziert. Die den W-Teil der äußeren Mauer des Gebäudes bedeckende Stukkatur haben wir auf den Hof gestürzt vorgefunden. In dem vor der S-Front des Gebäudes und ihrer SO-Ecke gezogenen, das zum Gebäude gehörende Gehniveau

durchschneidenden, 1 m breiten Graben erschienen eine mit frühromischen Funden und Holzkohle aufgefüllte Grube und bei der Ecke des Raumes 6 die Ziegelsäulen eines bisher unbekannten Raumes mit Hypokaustum. Im Graben haben wir auch eine neolithische und spät-bronzezeitliche Gefäßfragmente enthaltende Grube durchschnitten. Außerhalb der N-Abschlußmauer des Gebäudes haben wir eine neolithische und drei spätbronzezeitliche Gruben sowie im Raum 2 bei der Erforschung der Mauer eine mittelneolithische Grube erschlossen.

Mitarbeiterin: Judit Regenye.

Sylvia K. Palágyi

Gebäude II.

Im Gebäude II ist 1983 zu einer neueren Modifizierung des Grundrisses in dem für den Korridor 11 gehaltenen Teil die Reihe gekommen, wo durch das Vorkommen von zwei in N-S-Richtung laufenden Trennmauern die Zahl der Räume des Gebäudes auf 16 gestiegen ist. An der N-, W- und S-Wand des mit zwei neuen Mauern begrenzten Raumes 11 sind bemalte Wandflächen ans Tageslicht gekommen.

Aus dem Raum 11 öffnet sich der Raum 9 mit außen fünfeckiger Apside, deren S-Mauer nicht von der Trennmauer des Raumes 11, sondern von einer anderen, dazu parallel laufenden Mauer gebildet wurde. Nördlich von der N-Abschlußmauer des Grundrisses von Rhé, in ihrer ganzen Länge haben wir eine O-W laufende Mauer gefunden, deren O-Ende sich in der Linie der O-Abschlußmauer nach S einbiegt, wodurch sich die NO-Ecke des Gebäudes hier und nicht an der im Grundriß angeführten Stelle befindet. Durch die Ausgrabung sind zahlreiche Wandgemäldefragmente, Gefäßbruchstücke, Münzen aus dem 4. Jh., Pferdegeschirrbeschlüge und ein bronzener Kistenbeschlag von guter Qualität zum Vorschein gekommen.

Mitarbeiter waren die Archäologen Ágota Perémi und Pál Rainer.

Márta H. Kelemen

Gebäude X.

1983 gingen wir an die Erschließung des vom Hauptgebäude in S-SO-Richtung gelegenen, 15×12 m großen Gebäudes. Es gelang noch im selben Jahr den größeren Teil des Gebäudes zu erschließen, sein Grundriß weicht zum Teil von dem durch Gyula Rhé im Jahre 1926 angegebenen Grundriß ab.

Aus Stein gebaute Trennmauer wurde nicht gefunden, jedoch bestand das Gebäude dennoch nicht bloß aus einem großen Raum, der zweischichtige Terrazzoboden war nämlich von Mörtelstücken mit Rutenabdrücken und gebrannten Lehmewurfresten, verkohlten Balkenresten bedeckt, die auf die Struktur einer eingestürzten inneren Trennmauer hingewiesen haben.

Aus dem in der Längsachse des Gebäudes gezogenen Heizkanal gehen drei Arme in N-O-Richtung aus.

Außerhalb der O-Mauer war das Kies-Mörtelniveau von mittelalterlichen Gruben durchbrochen.

Judit Regenye

30. *Páty—Malom dűlő* (Kom. Pest), Fo. MRT XIII/1. Páty 13/9 (XXXII). Wir haben die Erschließung der 1982 begonnenen römischen Siedlung auf dem Hügel-abbau neben dem W-Ufer des Füzès-Baches fortgesetzt. Das Leben der Siedlung begann zum ausgehenden 1. — Beginn des 2. Jhs. An diese Periode konnten drei in die Erde eingetiefte Objekte und ein 4,6×3,6 m großes Steingebäude geknüpft werden, von dem wir nur die Grundmauern vorgefunden haben. Für ihr Fundmaterial sind die frühen (aus Süd- und Mittelgallien stammenden) Terra sigillata, eine rotbemalte Reibschüssel, graue Keramik keltischen Typs und viele handgeformte Fragmente charakteristisch. Das Ende der Periode zeigt an einer Stelle die Brandschicht des Markomannenkrieges an, eine andere wird hingegen von einem späteren, zum Ausgang der Antoninuszeit begonnenen Steingebäude

mit ausgebeuteten Mauern angezeigt. Dieses Gebäude gehörte zur 2. Periode der Siedlung an und dürfte bis zur Mitte des 3. Jhs gestanden haben.

Katalin Ottományi

31. *Rum* (Kom. Vas) (XXXV). 1983 haben wir die Bestimmung des Grundrisses eines Gebäudes durchgeführt. Das Gebäude liegt an der W-Seite der Raab, nördlich von der Gemeinde Rum am Rande des Überschwemmungsgebietes des Flusses. Wir haben bloß den untersten Teil des Fundaments des Gebäudes gefunden, da die Oberfläche stark verwittert war. Auf den Boden der Grundgräben wurde kiesiger Sand gestreut und dies hat eindeutig die Maße und den Grundriß des 12×15 m großen, aus mehreren Räumen bestehenden, rechteckförmigen Gebäudes angegeben. Das Gebäude zeigt den Typ mit mittlerem Korridor. Es wurden bläulichgraue Hauskeramikfragmente und Eisennägeln gefunden. Münzen sind nicht zum Vorschein gekommen. Neben der Fundstelle führte über die Raab die aus Savaria nach SO laufende römische Straße. Die Erschließung des Gebäudes erfolgte im Rahmen des römischen Straßenforschungsprogrammes.

Endre Tóth

32. *Sárvár—Végh malom* (Kom. Vas) (XXXV). Im Programm der frühromischen Straßenforschungen begannen wir mit der Erschließung einer Station der römischen Straße, die an der Übergangsstelle der Raab zwischen Savaria und Arrabona an einer Stelle liegt, wo die Gyöngyös in die Raab mündet. Mit einem langen Suchgraben haben wir die 20–30 cm dicke, kiesige Gründung durchschnitten, an deren Boden ein Schotterstreifen beobachtet werden konnte. In der mit Flußsand gemischten Gründung sind zahlreiche Fragmente von römischen Gefäßen, unter anderen von Amphoren zum Vorschein gekommen. Der Straßenunterbau kann infolge der früheren Ackerbestellung auch in 12–13 m Breite wahrgenommen werden. Unter der Straße haben wir die Reste eines großen, mit dem Fluß parallelen Holzgebäudes 80–100 cm tief von der Oberfläche freigelegt; den Grundgraben der Sohlenbalken des Baues begleiteten zwei Pfostenreihen, deren Länge 31 m ist, obwohl das N-Ende nicht beobachtet werden konnte; den O-Teil hat die Gyöngyös weggespült. Das Holzgebäude können wir auf Grund des Fundmaterials (Vespasianus-Münze, süd- und mittelgallische Terra sigillata) auf das Zeitalter zwischen den Flaviern und den Antoninern datieren; zu dieser Zeit wurde also die Straße anderswo geführt. Der durchschnittene Straßenabschnitt dürfte demnach erst im letzten Drittel des 2. Jhs gebaut worden sein. Es ist möglich, daß die Straße in den spätrömischen Zeiten wieder umgelegt wurde, da die Schotterung des freigelegten Abschnittes an mehreren Stellen von Gruben durchschnitten war.

An der Erschließung nahmen die Archäologen O. Madarassy und R. Zsákovits teil.

Dénes Gabler

33/1. *Sopron—Lenin krt. 19* (Kom. Győr-Sopron) (XXVII). In dem unter denkmalpflegerischer Restauration stehenden Haus haben wir den aus Scarbantia nach Carnuntum führenden Abschnitt der Bernsteinstraße gesucht. Im Keller der Straße zu fanden wir eine solche Schottergründung, die — ihre Richtung und Breite betrachtet — bedingterweise für die Fortsetzung der NS Hauptstraße der Stadt angesehen werden kann.

Mitarbeiterin war die Studentin Gabriella Gabrieli.

János Gömöri

33/2. *Sopron—Fő tér, Storno-Haus* (Kom. Győr-Sopron) (XXVII). Unter Berücksichtigung der hiesigen Arbeiten der OMF haben wir vor der Ausbildung des

neuen Gehniveaus des der Straße zu liegenden Kellers zwei parallel laufende Mauern eines großen römischen Gebäudes erschlossen. Seine dritte, nördliche Mauer wurde noch 1982 bei der Erforschung des hinteren Kellers vermessen, die südliche, vierte Grenzmauer fiel unter den Fö-Platz. Östlich von den ausgegrabenen Mauern haben wir einen neueren Abschnitt der NS-Hauptstraße mit mehreren Umbaupuren entdeckt.

János Gömöri

33/3. *Sopron—Szt. György u. 14* (Kom. Győr-Sopron) (XXVII). Im Keller der Straße zu haben wir einen weiteren Abschnitt der unter der Szt. György-Gasse Nr. 12/b bereits 1982 erschlossenen Römerstraße und die Mauer des daneben stehenden Gebäudes ausgegraben. Die von O her eintreffende Straße wurde in der Früh- und Spätkaiserzeit mehrmals erneuert. Die Verlängerung der Straße schneidet schräg die NS-Hauptstraße.

János Gömöri

33/4. *Sopron—Városház u.* (Kom. Győr-Sopron) (XXVII). Um die runde Eckbastei der spätrömischen Stadtmauer setzten wir die 1982 begonnene Ausgrabung fort. Die Reste der unteren Balkenreihen der »roten Schanze« wurden vermessen. Unter der arpadenzeitlichen Schicht haben wir die Teile des im 4. Jh. abgerissenen Gebäudes aus dem 2–3. Jh. freigelegt. Im Raum mit Hypokaustum sind auf den Terrazzoboden gestürzt die Fragmente einer mehrfarbigen, geometrische Muster zeigenden Freske zum Vorschein gekommen. Es wurden ein Teil der im 1–2. Jh. in Betrieb gewesenen Bronzewerkstätte und in den Fußbodenbelag eine eingetiefte Schmelzgrube ausgegraben.

An der Ausgrabung nahmen die Archäologin Judit Gádor und die Studentin Gabriella Gabrieli teil.

János Gömöri

34. *Szentkirályszabadja—Romkút* (Kom. Veszprém) (XXVIII). An der Fundstelle MRT 2. 44/5. hat vermutlich das Militär kleinere Erdaushebungsarbeiten durchgeführt, im Laufe deren die ansonsten hervorstechenden römischen Gebäudemauern und Schichten gestört wurden. Auch in die eine Seite des römischen Damms wurde hineingeschnitten. Im NW-, W-Teil der Fundstelle wurden beim Graben ziehen und durch die größeren Geländeregungen eine urzeitliche Siedlung durchschnitten bzw. wegplanziert.

Sylvia K. Palágyi

35. *Szombathely—Alkotmány u. 1–5* (Járdányi Paulovics István-Ruinengarten) (Kom. Vas) (XXXV). Zwischen der NW-Ecke der großen Aula und dem im 4. Jh. auf die S-N laufende, mit Basaltsteinen ausgelegte Römerstraße aufgebauten Gebäudetrakt mit Apside war eine aus früherer Periode stammende Mauer, die sich der römischen Straße anpassend gleichfalls in S-N-Richtung lief. Aus der gelben Lehmsschicht ist eine intakte Amphore zum Vorschein gekommen. Der mittelalterliche Graben, der außerhalb der N-Mauer der großen Aula bereits früher wahrgenommen wurde, kann hier weiter verfolgt werden. Es haben sich die Teile der W-Abschlußmauer an der NW-Ecke des auf die O-W-Straße angebauten Gebäudetraktes mit gehobenem Fußbodenbelag aus dem 4. Jh. geklärt. Nordöstlich von der großen Aula trat ein großer Raum mit Terrazzoboden hervor, dessen südlicher Trakt sich unter die NW-Ecke des Kollegiumgebäudes zieht. Von diesem Saal der O-W-Straße zu zieht sich noch die Flucht von weiteren kleineren Räumen. Auf dem Grund unter Alkotmány Str. 5 wurde der nach O laufende Trakt der O-W-Mauer mit Pfostenuntergrund noch weiter erschlossen. Zwischen der O-W-Straße und der mittelalterlichen Mauer mit

Pfostenuntergrund sind in mehreren Perioden römische Mauer Systeme erhalten geblieben. Die Mauern wurden in den einzelnen Perioden je nach verschiedenen Systemen aufgerichtet. Es kamen Lehmwandabschnitte zur Erschließung, die mit Mörtel bestrichen waren. In der untersten Schicht zeigten sich die Reste eines mit in die Erde eingetieften Pfosten befestigten Baues, dessen Mauern mit Flechtwerk gezogen wurden. Von den aus dem einen eingetieften Grubenteil zum Vorschein gekommenen verschiedenen Gefäßen und kleineren Gegenständen (Beinschnitzereien, bronzene Blechfragmente usw.) ist eine größere Tonkanne hervorzuheben, die bis zum Rande mit Kalkstaub überfüllt war. Zwischen den vielen kleineren Funden lag auch eine Minerva-Statuette aus Ton. Im Laufe der denkmalpflegerischen Herstellung des Merkur-Heiligtums ist die abschließende Rosettenverzierung des Abflußschachtes im Innenhof, ein dem früheren ähnlicher Türangelstein, eine große Kalksteinbasis und eine Steinplatte mit Gittermuster zum Vorschein gekommen.

Terézia P. Buocz—Tihámér Szentlélek

36. *Tác* (Kom. Fejér) (XXX). Im 26. Jahr der systematischen Erschließungen fiel der Schwerpunkt der Forschung auch weiterhin auf die Freilegung der 1980 gefundenen Stadtmauern. Auch an der N-Seite des O-Stadttors sind die Reste des Torturmes zum Vorschein gekommen. Unter dem Turm und der anschließenden zwei Meter breiten, ausgebeuteten Stadtmauer traten die Grundmauern eines abgerissenen Gebäudes aus dem 3. Jh. hervor. Der Bau des Gebäudes kann demnach auf die Zeit nach der Zerstörung im Jahre 260 gesetzt werden, in Ermangelung der Schichten des 4. Jhs voraussetzlich auf die Tetrarchiezeit. An der S-Seite des Stadttors, parallel zur Stadtmauer entfaltete sich ein größeres Gebäude aus dem 4. Jh. (Gebäude LI) mit Terrazzoboden und Bemörtelung von guter Qualität. Es wurde die Klärung des SW-Eckturmes und der anschließenden westlichen Stadtmauer fortgesetzt. Der Eckurm, ebenso wie der SO-Turm ist hufeisenförmig. Die Spur der W-Stadtmauer mit drei weiteren Türmen konnte aus der Verfärbung der Vegetation im Herbst entschieden festgestellt werden. Die Stadtmauer zog sich an dieser Seite unmittelbar mit der W-Seite des Palatium parallel. Es wurde die Erschließung der S-Fossa des I. Militärlagers fortgesetzt, die wir 1980 in dem W-O gerichteten, großen Suchgraben wahrgenommen haben. Beim Durchschneiden der Fossa sind die Grundmauern des Gebäudes aus dem 2. Jh. zum Vorschein gekommen, die weitere Beweise für den frühen Gebrauch des Lagers sind. Mit einem Durchschnit gelang es auch die Stelle der O-Fossa des frühen Militärlagers zu bestimmen. Diese zog sich in der Nähe der SO-Ecke innerhalb der Stadtmauer, nördlich von der O-Stadtmauer durchquerte sie aber das Terrain unter der Mauer. Die Orientierung des Lagers wich von der der Stadtmauer wesentlich ab, mit der ersten sind die Gebäude aus dem 2–3. Jh., mit der letzteren die des 9. Jhs in Synchonie. Wir forschten weiter nach dem S-Abschluß des II. Militärlagers, vorläufig mit nicht abgeschlossenen Ergebnissen. Kleinere Erschließungen wurden auch auf dem Gelände des außerhalb der Stadtmauer gelegenen 2. Südlichen Gräberfeldes sowie auf dem Gräberfeld innerhalb der Stadtmauer durchgeführt. Im ersten kam es in der zweiten Hälfte des 5. Jhs, im letzteren im 6–7. Jh. zu Bestattungen. Neben der durch das O-Stadttor herausnehmbaren Hauptstraße wurde die Erforschung der frühen Gräberfelder begonnen. In den 80 m von der Stadtmauer geöffneten Blöcken sind noch die Gebäude der Siedlung aus dem 2–3. Jh. ans Tageslicht gekommen. In einem dieser Gebäude (Gebäude LII) wurde eine Apis-Stierstatue von guter Qualität gefunden. Ein anderer bedeutender Fund stammt aus dem Kanal der W-O laufenden Hauptstraße: von hier wurde ein Silvanus darstellendes Terrakottarelief eingeholt.

An der Ausgrabung nahmen folgende teil: Zsuzsanna Bánki, Zoltán Farkas, Zsolt Koppán, Gabriella Soltész und Wilfried Preuss (Berlin).

Jenő Fitz

37. *Zalalövő* (Kom. Zala) (XL). 1983 haben wir an zwei Arbeitsstätten die Erschließungen fortgesetzt: an der 1982 begonnenen T- und an der seit 1974 kontinuierlich erforschten F-Arbeitsstätte, im Gebiet des Innenhofes im nördlichen Teil der »villa publica«.

An der F-Arbeitsstätte haben wir unter der etwa 1,5 m dicken, neuzeitlichen Aufschüttung das im 4. Jh. mit Raseneisenerz und Schotter gepflasterte Gelniveau gefunden, unter dem sich mit zweimaliger Erneuerung ausgebildete, ziegelbedeckte Gelniveaus befinden. Aus diesem ziegelbedeckten Gelniveau wurde jener Kanal vertieft, der sich unter dem Innenhof der SO-Grenzmauer des Gebäudes schlängelt und wahrscheinlich in den Straßenkanal mündet. Bei der Ausbildung des Kanals wurden sekundär auch die Mauern früherer Gebäude gebraucht.

In der Aufschüttung des Hofes sind verhältnismäßig viele gemeißelte Steine, Pfeiler- und Säulensockel, Säulentrommelfragmente zum Vorschein gekommen. Im Kanal und in seiner Umgebung waren in großer Menge Keramik, Bronze- und Glasfunde in einer einheitlichen Zerstörungsschicht, deren Zeit auf die 70er Jahre des 2. Jhs gesetzt werden kann.

Auch an der T-Arbeitsstätte haben wir die Forschung fortgesetzt, von den 1982 erschlossenen Blöcken westlich. Es wurden weitere Räume des bereits bekannten SW-Gebäudes gefunden und die N-Ecke des ganzen Hauses bestimmt.

Die bisherigen Ergebnisse der Erforschung dieses Gebietes zeigen, daß dieser Teil der Siedlung sich nur unter Domitianus bevölkert hat und in der zweiten Hälfte des 4. Jhs nicht mehr bewohnt war. Seine Blütezeit hielt bis zu den Markomannenkriegen an.

Die Mitarbeiter der Ausgrabung waren die Studenten des Archäologischen Lehrstuhles der ELTE sowie András Mócsy, Vera Lányi, Dénes Gábler, Mihály Nagy, Tamás Bezeckly und Géza Nádor.

Ferenc Redő

RÖMERZEITLICHES BARBARICUM

(Auf der Karte: Nr. 38–48)

Abony–Hegyesalom (Kom. Pest), s. Nr. 85.

38. *Beregsurány, Barátságkert und Vásárostóhát* (Kom. Szabolcs-Szatmár) (XXXI). Es wurde eine Kontrollausgrabung im Töpferviertel und in der Siedlung jenseits des Mic-Baches durchgeführt. Es sind Gruben, Öfen und ein Gebäude auf der römischen barbarischen Siedlung zum Vorschein gekommen.

Mitarbeiter: Eszter Istvánovits und Gábor Lőrinczy (JAM), Valéria Kulcsár (KJM), Erzsébet Pintér (MTA-RI).

Andrea H. Vaday

39/1. *Budapest, XVII. Rákosszaba, Péceli Str.* (Prz. 138 598) (III). Die seit 1971 kontinuierlich durchgeführte Erschließung des Graberfeldes aus dem 3–4. Jh. wurde im Juli-September fortgesetzt. Dem bisher durchgeforschten Gelände angeschlossen haben wir in O-Richtung mit zwei neuen Blöcken 26 Gräber erschlossen. Im neuen Graberfeldabschnitt wurden zwischen den S-N gerichteten Gräbern auch W-O orientierte gefunden. Eine der S-N orientierten, beigabenlosen Hockerbestattungen, die im Graberfeld zerstreut auch schon früher vorgekommen sind, konnten wir auch über dem sarmatischen Grab beobachten. Neben den zu den Grä-

bern gehörenden Rundgräben haben wir einige frühbronzezeitliche Gruben (der Makó-Kultur) erschlossen. An der Ausgrabung nahm Judit Tóth teil.

Margit Nagy

39/2. *Budapest, XVII. Zwischen Zrínyi Str.–Lemberg-Str. (Rákosszaba)* (III). Auf dem erwähnten Gelände haben wir dem Bau einer Wohnsiedlung vorausgehend Bodenplanierung vorgenommen und hier sind archäologische Funde zum Vorschein gekommen. Zuerst hat Katalin Melis eine Geländebegehung durchgeführt, sodann wurde die Notausgrabung von Margit Nagy fortgesetzt, die acht Gruben von rundem Durchschnitt mit Keramikbeigaben wahrgenommen und in das BTM eingeliefert hat. Im Laufe der zwei Wochen lang anhaltenden Notausgrabung haben wir noch weitere acht Gruben gefunden, zwischen ihnen auch birnenförmige Wohngruben mit Herd, Mühlstein, Tierknochen und sehr reichem keramischem Material. Auf dem sanft absteigenden Hügelhang neben dem einstigen Tál-Bach war – dem Beweis des Fundmaterials nach – eine kleinere sarmatische Siedlung, deren Datierung das Ende des 2. – Anfang des 3. Jhs ist.

Mária Pető

40. *Doboz–Homokdörögdi tábla* (Kom. Békés) (II). 1983 haben wir die im vorangehenden Jahr begonnene Notausgrabung fortgesetzt. Im Laufe dieser Arbeiten gelang es drei kupferzeitliche (Badener Kultur) und acht sarmatenzeitliche Gruben zu bergen. Im Badener Material wurden außer einer einhenkligen Schüssel und einigen weitbäuchigen Bechern in großer Menge verzierte Fragmente gefunden. Im sarmatenzeitlichen Material ist die typische Keramik des Zeitalters zum Vorschein gekommen.

Pál Medgyesi

Kunadacs–Allgemeiner Friedhof (Kom. Bács-Kiskun), s. Nr. 78.

41. *Gerendás–Csanádapácai Str., Gasverteiler* (Kom. Békés) (II). In der Gemarkung von Gerendás wurde anlässlich des Baues der von Gerendás nach Csanádapáca führenden Straße die Gasolin- und Erdgasleitung unter der Straße freigelegt. Hierbei wurden Scherben gefunden. Im Laufe der folgenden zwei Tage gelang es zwei sarmatenzeitliche Gruben zum Teil zu retten und den einen Teil eines Grabens zu erschließen. Im Fundmaterial haben wir bedeutende sarmatenzeitliche Keramik gefunden.

Pál Medgyesi

42/1. *Kunpeszér–Felsőpezséri Str.–Sandgrube* (Kom. Bács-Kiskun) (XV). Parallel mit der Erschließung des awarischen Graberfeldes haben wir weitere 32 Gräber des sarmatenzeitlichen Graberfeldes erschlossen (Grab 50–81). Die zum Teil mit parallelen Grabenpaaren, zuweilen mit kreisförmigen und viereckigen Gräben umgebenen Hügelgräber sowie die Bestattungen zwischen ihnen waren ohne Ausnahme ausgeraubt. Aus den Gräbern sind Fragmente des Griffes und der Klinge eines Eisenschwertes, ferner Münzen von Septimius Severus und Vespasianus, Fibeln, Karneol-, Glas- und Pastaperlen, Spinnwirtel aus inkrustiertem Glas sowie ein kleiner Becher aus Terra sigillata, scheibengedrehte Feinkeramik und handgemachte, grobe Gefäße zum Vorschein gekommen. In den Gräbern konnten wir des öfteren die Spur eines Holzsarges beobachten, in einem Fall ließen S-förmige Sargklammer auf einen Sarkophag aus Baumstamm, in einem anderen Grab auf eine Holzbemantelung schließen. Am S-Rand des Grabungsgeländes haben wir 52 Gruben der einstigen sarmatischen Siedlung freigelegt (10–61) und in einem Teil dieser sarmatenzeitlichen Scherbenmaterial und Tierknochen

gefunden. Wegen des verwitterten Zustandes des Gebietes konnten sonstige Siedlungserscheinungen nicht beobachtet werden. Im Gebiet des Gräberfeldes haben wir ohne begleitende Keramik und sonstige Funde einen urzeitlichen Nukleus und Kieselsteinabfälle gefunden.

Atila Horváth—Elvira H. Tóth

42/2. *Kunpeszér—Zsidóhalom* (Kom. Bács-Kiskun) (XV). Im Juni 1983 hat die LPG »Fehérakác« von Dabas aus dem Hügel mit Baggern Sand gewonnen. Als Ergebnis erschienen die Spuren eines sarmatischen Gräberfeldes. Im Laufe der Fundrettung haben wir neun ausgeraubte, zur mittelsarmatischen Zeit gehörende, S-N orientierte Gräber freigelegt. Aus den Gräbern sind Perlen, Eisenmesser, Armringfragmente, Bronzeschnalle und Silberfibel zum Vorschein gekommen.

Valéria Kulcsár

43. *Mártély—Török rampa* (Kom. Csongrád) (XIII). Wir haben südwestlich vom Dorf Mártély neben der etwa 2 km von hier gelegenen »Török rampa« eine Fundrettung durchgeführt. Die Stelle einer niedergebrannten und nachher wahrscheinlich unbewohnten, frühen (?) sarmatischen Siedlung (Gruben, Haus?) wurde noch in der Sarmatenzeit als Gräberfeld benutzt. Keines der SW-NO orientierten Skelettgräber (Grab 1–4 und Dreiergrab) enthielt Beigaben. Auf Grund eines als Streufund angetroffenen, unversehrten, sarmatischen Gefäßes und der unter dem Grab 1 erschlossenen, auch Vorratsgefäßfragmente enthaltenden Grube datieren wir das Gräberfeld bedingungsweise auf das 4. Jh.

Katalin B. Nagy

44. *Nagymágocs—Pap-Gehöft* (Kom. Csongrád) (XXIX). Auf dem hohen Ufer des Mágocs-Baches wird seit etwa 30 Jahren durch Sandgewinnung eine hunnenzeitliche, spätsarmatische Siedlung zerstört. Wir haben Kenntnis davon, daß an dieser Stelle früher auch ein Töpferofen und reiches, keramisches Material zum Vorschein gekommen sind. Im vergangenen Jahr beabsichtigte die örtliche LPG in der unmittelbaren Nähe der alten Grube einen neueren Materialgraben zu öffnen und deshalb haben wir eine vorausgehende Freilegung durchgeführt. Anlässlich dieser Ausgrabung wurden fünf, bis zur Hälfte in die Erde eingetieft Wohnhäuser, Reste von mehreren Gebäuden wirtschaftlichen Charakters und 25 Gruben erschlossen. Aus den Objekten sind auch viele Tierknochen und in großer Menge unter anderen mit Einglättung verzierte Gefäßfragmente zum Vorschein gekommen.

Mitarbeiter waren: der Archäologiepraktikant Béla Kriveczky, Gábor Rózsa (MFM) sowie die Archäologiestudenten der JATE.

Gabriella Vörös

Örménykút (Kom. Békés), s. Nr. 59.

45. *Pálmonostora, Umgebung des Péteri-Sees* (Kom. Bács-Kiskun) (XV). Im Gebiet der zur Umgebung der Stadt Kiskunfélegyháza gehörenden Gemeinde haben wir auf eine Siedlung hinweisende sarmatenzeitliche Keramikfragmente in einem sehr kleinen Bereich an der Stelle eines neuen, in allernächster Zukunft zu errichtenden Fischteiches gefunden.

Valéria Kulcsár

46. *Tázlár, einstiges Kriván-Gehöft* (Kom. Bács-Kiskun) (XV). Nordöstlich, etwa 4 km von der Gemeinde, in der unmittelbaren Nähe des Gehöftes hat das Staat-

liche Gut von Kiskörös an der Stelle eines abgetragenen Hügels einen Pappelwald angepflanzt, was mit Erdarbeiten verbunden war. Im Laufe dieser Arbeit kamen in großer Menge sarmatenzeitliche Keramik und Tierknochen ans Tageslicht. Als Ergebnis der Fundrettung wurden Teile von fünf Häusern mit Lehm Boden einer mittel- bzw. spätsarmatischen Siedlung und 23 Gruben von verschiedener Funktion erschlossen. Fundmaterial: in beträchtlicher Zahl sarmatische und römische Keramik (unter anderen viele Terra sigillata-Fragmente), Tierknochen und einige Gebrauchsgegenstände (Bronzenadel, Wetzstein, Eisenmesser). In der unmittelbaren Nachbarschaft der Siedlung befindet sich — auf Grund der bei der Geländebegehung gefundenen Gegenstände von Grabbeigabencharakter — vermutlich auch ein sarmatenzeitliches Gräberfeld.

Mitarbeiterin: Eszter Istvánovits (JAM).

Valéria Kulcsár

47. *Tiszaaföldvár—Ziegelei* (Kom. Szolnok) (XXXIV). In diesem Jahr haben wir eine Ofenreihe und das Haus einer Siedlung des 10. Jhs, sarmatische Gruben und ein Grab, ein keltisches Brandgrab, eine Siedlung der Szakálhát- und Alföld-Linearbandkeramik bzw. ein Grab der Alföld-Linearbandkeramik freigelegt.

An der Ausgrabung nahmen Eszter Istvánovits (JAM), Valéria Kulcsár (KJM), sowie die Restauratorinnen Katalin Horusitzky und Erzsébet Pintér teil.

Andrea H. Vaday

Tiszavasvári, Vásárosföldje, Jegyző-tag (Kom. Szabolcs-Szatmár), s. Nr. 19/2.

48. *Tiszaug—Kisrépart* (Kom. Szolnok) (XXXIV). 1983 haben wir die den Arbeiten der Staustufe III der Theiß vorangehende Notausgrabung fortgesetzt. Das Ziel der Erschließung war die Beobachtung des zusammenhängenden Teiles einer aus den Oberflächenfunden geurteilt, großangelegten, sarmatischen Siedlung. Unsere Fläche betrug 250 m², aus der die Spuren des schon von den früheren Ausgrabungen (Csilla Siklódi, 1981–1982) bekannten, kupferzeitlichen Walles, ein bronzezeitliches Urnengrab, drei sarmatische Häuser (und die Ecke eines vierten), 13 sarmatische Gruben und der Teil eines arpadenzeitlichen Hauses zum Vorschein gekommen sind. Bei den in die Erde eingetieften, in einer Reihe angebrachten, sarmatischen Häusern mit einer Seitenlänge von 3–3,5×3,5 m haben wir die Spuren der Pfosten der Dachkonstruktion in der Mitte der Objekte gefunden. Einen Herd konnten wir nur in einem einzigen Falle beobachten. Der größte Teil der sarmatischen Gruben war von sog. Bienenkorbform. Das Fundmaterial enthält ziegelrote und graue, gut geschlammte, scheibengedrehte Keramik, handgemachte Keramik sowie einen zweireihigen Knochenkamm, das Fragment eines Glasgefäßes, Spinnwirtel, Eisenfragmente (z. B. Messer) und Knochengeräte. Die Siedlung kann auf das spätsarmatische Zeitalter datiert werden.

An der Ausgrabung nahmen folgende teil: Tamás Bács, József Laszlovsky, Lajos Pallós, Ildikó Poroszlai, Botond Siklódi, Magdolna Vicze.

János Cseh

Törökszentmiklós—Rózsa-Platz (Kom. Szolnok), s. Nr. 126.

VÖLKERWANDERUNGSZEIT

(Auf der Karte: Nr. 49–74.)

Balatonmagyaród — Kiskányavár (Kom. Zala), s. Nr. 1.

49/1. *Budapest, III. Békásmegyér, Pusztadombi Str. 12. (III.)*. Auf die Anzeige des Besitzers des Grundstückes unter Prz. 65 608/800 haben wir zwei awarenzeitliche,

W—O orientierte Skelettgräber und zwei kupferzeitliche Abfallgruben erschlossen. Das eine awarische Grab war eine Reiterbestattung, in dem gepreßte, rosettenförmige Pferdegeschirrbeschläge, Trense, Pfeilspitze und Eisenmesser gefunden wurden. Im anderen Grab war ein beigabenloses, gestörtes Skelett. Zur Fortsetzung der Erschließung besteht vorläufig keine Möglichkeit.

Margit Nagy

49)2. Budapest, XI. Pannonhalmi Str. 25/B (III.). Auf dem Grundstück unter Prz. 2566/19, an der O-Seite der Pannonhalmi Str. sind 1982 bei Fundierungsarbeiten frühbronze- und awarenzeitliche Funde zum Vorschein gekommen. Einen Teil von diesen gelang es dem BTM im Jahre 1983 zu erwerben. Aus dem Material der Awarengräber wurden eine gegossene Bronzefibel mit Doppelkreismotiv und Augenperlen eingeliefert. Auf dem Gelände haben wir eine Kontrollgrabung durchgeführt und die Stelle von zwei, im Jahre 1982 zum Vorschein gekommenen Gräbern identifiziert. Östlich von den Gräbern wurde ein kleiner mittelalterlicher Herd und ein ungestörtes awarisches Grab erschlossen.

An der Ausgrabung nahm Paula Zsidi teil.

Margit Nagy—Rózsa Schreiber

49/3. Budapest, XVII. Ároktő Str. 130. (III.). Im östlichen Teil des Grundstückes unter Prz. 132. 433/2., an der Ecke der Ároktő Str. und Piski Str. wurde beim Ausheben einer Senkgrube in 190 cm Tiefe ein W—O orientiertes, awarisches Männergrab gefunden. Im wahrscheinlich gestörten Grab sind nach der Erdarbeit nur die Füße in situ geblieben. Von den Funden wurden die Knochenversteifungen eines Bogens, gepreßte, silberne Gürtelbeschlagfragmente, mit Wellenlinien verziertes Gefäß, Eisenmesser, Pfeilspitzen und ein goldener Ohring sichergestellt. Den bisherigen Daten nach handelt es sich um ein Einzelgrab; die Bewohner der Umgebung haben früher keine Knochen gefunden.

Margit Nagy

50. Csölyospálos — Felsőpálos (einstiges Budai-Geheiß) (Kom. Bács-Kiskun) (XV.). Auf Grund der ersten Geländebegehung stieg der Gedanke auf, daß sich im Gebiet ein weitausgedehntes awarenzeitliches Gräberfeld befindet. Die Annahme hat die begonnene Notausgrabung, wobei 95 Gräber erschlossen wurden, auch bestätigt. 80% des Gräberfeldes war ausgeplündert. Der Plünderung waren hauptsächlich die Männergräber ausgesetzt. Auffallend war die große Zahl der Männergräber mit Waffen (Bogen, Pfeil) und mit Beschlägen verzierten Gürteln. Den einstigen Reichtum des Gräberfeldes zeigen — trotz der Grabberaubungen — die reichen Funde in den Gräbern an. Auf Grund dieser können wir die Gräber in der östlichen Hälfte des Gräberfeldabschnittes in die sog. mittelawarische, die übrigen in die sog. spätawarische Periode einreihen. Die beiden Teile des Gräberfeldabschnittes lassen sich voneinander gut abgrenzen. Im Laufe der Erschließung gelang es den nördlichen Rand des Gräberfeldes zu finden. Zwischen den zum Vorschein gekommenen Funden war zweifelsohne das bedeutendste Stück ein Trinkhorn aus Glas im Frauengrab 52, das eine genaue Parallele des Stückes von Kisköre darstellt. Der aus dem umgebenden Flachland heute kaum mehr hervorragende Hügelrücken wurde schon in der Bronzezeit als Gräberfeld benutzt. Wir haben acht bronzezeitliche Gräber freigelegt, deren größte Teil zwar ausgeraubt war, jedoch nur in zwei Fällen wurden awarenzeitliche Gräber auf bronzezeitlichen angelegt.

Die Mitarbeiter der Ausgrabung waren die Archäologin Valéria Kulcsár (KJM), Ausstellungsführerin Adrienne Veres-Csipkó (TJM) und Gymnasialschüler aus Kiskunhalas.

Erika Wicker

51. Darnózseli — Parázsszeg dűlő (Kom. Győr-Sopron) (XI.). Im Gebiet zwischen den zwei früheren (1972, 1980) Sondierungsgrabungen haben wir eine größere, zusammenhängende Fläche in der Siedlung des 9. Jhs. erschlossen sowie einige Sonden geöffnet (insgesamt 900 m²). Zwei von den gefundenen 21 Gruben enthielten früheisenzeitliches Fundmaterial, die übrigen können auf das 9. Jh. datiert werden. In fast sämtlichen Gruben sind ausgebrannte Lehmewurfstücke mit Astabdrücken zum Vorschein gekommen, die zu am Boden gestandenen oder in den Boden nur kaum eingetieften Bauten gehört haben dürften; ein anderes Siedlungsobjekt ist selbst an der großen Fläche nicht vorgekommen. Den überwiegenden Teil des Fundmaterials bilden (zum Teil mit Wellenlinien und Linienbündeln reich verzierte) Gefäßfragmente. Aus der Grube 83/2 ist unmittelbar unter der bepflügten Oberfläche das Randfragment eines Tonkessels ans Tageslicht gekommen. Wir haben außer einigen Spinnwirteln und Tierknochen auch in zwei Gruben Knochengkammfragmente gefunden. Außerhalb unseres Grabungsgeländes (aber noch im Inneren der Siedlung) hat der Pflug ein Skelett zum Vorschein gebracht, von dem einige Teile in situ geblieben sind. Das Skelett war beigabenlos, in der Umgebung wurden keine weiteren Gräber gefunden.

András Figler—Péter Tomka

52. Dunaujváros Stadtteil Béke — Alsófoki-Bach (Kom. Fejér) (XXX.). 1983 wurde die dem Bau des Stadtteiles vorausgehende Rettungsgrabung fortgesetzt. Auf dem Gelände des awarenzeitlichen Gräberfeldes haben wir die Gräber 168—387 erschlossen. Von einem kleineren, noch durchzuforschenden Abschnitt abgesehen, wird hiermit wahrscheinlich das ganze Gräberfeld freigelegt. Unter den Gräbern waren zahlreiche Reiterbestattungen mit vom Ende des 6. bis zum 9. Jh. datierbarem Pferdegeschirr. Hervorragende Funde: gegossene Gürtelbeschläge aus Bronze, aus Goldblech ausgeschnittener Grabobolus, fünf goldene Ohringe aus dem ausgehenden 7. Jh. An der awarenzeitlichen Siedlung neben dem Gräberfeld sind mehrere Gräben und eine dreimal erneuerte, zur Hälfte in die Erde eingetiefte Ofengruppe zum Vorschein gekommen.

Gyula Fülöp

53. Egerlővő — Homokpart (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) (XVII.). Der Ratssekretär zeigte an, daß in der nach langer Zeit wiederum in Abbau genommenen Sandgrube in der Gemarkung der Gemeinde Skelette gefunden wurden. Wir haben die Arbeit sofort abgestellt und die Rettungsgrabung begonnen; es wurden insgesamt 19 Gräber erschlossen, aus welchen »germanische« Gefäße, Spinnwirtel, zweireihige Knochenkämme, bronzene und eiserne Gürtelschnallen zum Vorschein gekommen sind. Beachtenswert ist der stark deformierte Schädel eines Skelettes. Wir haben festgestellt, daß durch den Sandabbau schon der größte Teil des Gräberfeldes zerstört worden ist.

Emese Lovász

54. Gyöng — awarisches Gräberfeld in der Váscsár Str. (Kom. Tolna) (XXXI.). Im Sommer 1983 wurde die Erschließung des Gräberfeldes beendet. Wir haben den Abschluß des Gräberfeldes in allen Richtungen erfolgreich geklärt. Die Gesamtgräberzahl stieg auf 700 an. Mit der Tatsache des Abschlusses konnten wir feststellen, daß das Gräberfeld an der S-Seite zwar durch die Bauarbeiten und die Straße beschädigt wurde, stört dies das gewonnene Gesamtbild nicht. Gleichzeitig gelang es nicht genauere Angaben für die kontinuierlichen Verbindungen der Bevölkerung der Spätawarenzeit und des 11. Jhs zu finden. Eine beruhigende Antwort oder weitere Fragezeichen können durch die Analyse des Gräberfeldes gebracht werden.

Gyula Rosner

55. *Jászapáti* — *Nagyállás Str.* (Kom. Szolnok) (XXXIV.). Es wurde die 1982 begonnene Notgrabung in der Sandgrube der örtlichen LPG »Velemi Endre« fortgesetzt. Im Jahre 1983 haben wir die awarischen Gräber 29—132 erschlossen. Zwischen den Funden wurden weitere Gürtelgarnituren (mit gepreßten und gegossenen Gürtelbeschlägen), Waffen (Bögen, Schwerter, Köcher), Gebrauchsgegenstände (Spinnwirtel, Nadelbüchsen, Schleifsteine, Feuerschläger, Feuersteine usw.), Keramik, Schmuck (Ohringe, Perlen) gefunden. Besonders wichtig ist das Grab 110, in dem ein solcher, mit Knochenplatten verzierter Köcher erschlossen wurde, der nicht nur am Halsteil, sondern auch am unteren Rand von einer geschnitzten Knochenleiste verziert war.

László Madaras

Keszthely — *Fenekpuszta* (Kom. Zala), s. Nr. 28.

56. *Kölked* — *Feketekapu* (Kom. Baranya) (XXIV.). In einem 50 × 40 m großen Block, also an einer Fläche von 2000 m² haben wir die Erschließung der awarenzeitlichen Siedlung fortgesetzt. Es wurden die Häuser Nr. 128—134, die Öfen XCVIII—CII der awarenzeitlichen Siedlung und die Gräber 359—373 der zur Siedlung gehörenden Gräberfelder (!) freigelegt. Auch die zum Teil awarenzeitlichen, zum Teil eisenzeitlichen Gruben CLXIV—CCIII wurden erschlossen bzw. chronologisch bestimmt. Es kamen die großen eisenzeitlichen Häuser L und M zum Vorschein.

Mitarbeiterin: Zsuzsanna K. Zoffmann.

Attila Kiss

57/1. *Kunpeszér* — *Felsőpeszéri Str.* (Kom. Bács-Kiskun) (XV.). Die 1982 begonnene Erschließung des am S-Rand des Hügels, im großen und ganzen zwischen dem sarmatischen Gräberfeld und der Siedlung sich in O—W Richtung ziehenden awarischen Gräberfeldes fortsetzend, haben wir in W-Richtung 15 N—NW orientierte Gräber (10—25) freigelegt. Von diesen kamen aus neun Gräbern Beigaben zum Vorschein, während sechs Gräber keine Beigaben enthielten, die Skelette waren in diesen — zum Teil durch den Pflug gestörten — Gräbern in leichter Hockerlage. Aus den Männergräbern sind eiserne Gürtelbeschläge, Dolche bzw. Eisenmesser, Schnallen, Eisenringe, Tongefäße und Tierknochen, aus den Frauengräbern perlenverzierte Ohrgehänge mit kreisförmigen und ovalen Ringen und die üblichen Nadelbüchsen, Spinnwirtel, Tongefäße, Melonenkern- und sonstige Glasperlen usw. zum Vorschein gekommen. Die Zeit dieser Gräber läßt sich auf die zweite Hälfte des 7. und auf die Wende des 7—8. Jhs setzen. In der an der O-Seite des Landweges erschlossenen Sonde haben wir die Gräber eines Mannes und einer Frau erschlossen (26—27). Ihre Orientierung, die große Tiefe sowie ihr Fundmaterial stimmt mit denen der in der Mitte des Gräberfeldes gefundenen, frühawarenzeitlichen Gräber überein. Aus dem Grab des in Tierhaut gewickelten und in Sarg begrabenen Mannes sind auf einem Gürtel mit Silberbeschlägen ein leicht gebogener Säbel mit etwas schrägem Griff und ohne Parierstange sowie auf einem mit silbervergoldeten Beschlägen verzierten Gürtel ein Köcher und ein Bogen mit schmalen Enden zum Vorschein gekommen. Aus dem Frauengrab wurden ein mit Kugel verzierter, silberner Ohrring, Bernsteinperlen, Spinnwirtel, silberne Pinzette sowie vom Gürtel in das Becken hängend ein sich mit starken Lederstücken einander anschließendes, silbernes Beschlagpaar in antithetischer »P«-Form und zwei Eisenmesser gefunden. Diese letzteren Funde beweisen, daß unser Gräberfeld aller Wahrscheinlichkeit nach mit dem Fundort der von Hampel mitgeteilten Funde von »Peszér-Adács« identisch ist.

Elvira H. Tóth

57/2. *Kunpeszér* — *Felsőpeszéri Str.* — *Schottergrube* (Kom. Bács. Kiskun) (XV.). Beim Abbau der Humus-

und der Lehmschicht über der Kiesschicht sind wellenlinienverzierte Gefäßfragmente und Tierknochen ans Tageslicht gekommen. Im Laufe der Bergung haben wir an einer Fläche von 15 × 20 m über die am Rande der einstigen awarischen Siedlung aufgeschütteten Lehmgrube zu zwei Siedlungshorizonten gehörende Herd- und Hausreste, Pfostenlöcher freigelegt. Auf Grund des zum Vorschein gekommenen Scherbenmaterials war die Siedlung sowohl in der früh als auch in der spätawarischen Periode bewohnt.

Attila Horváth—Elvira H. Tóth

58. *Kunszentmárton*, *Ady Endre-Str.* 2/A. (Kom. Szolnok) (XXXIV.). Auf dem Grundstück von József Némédi sind bei dem Ausheben eines Kellers Grabfunde zum Vorschein gekommen. Bei der Feststellung der Stelle des bereits früher gefundenen, handgemachten Gefäßes und der menschlichen Knochen (Schädel) haben wir ein NW-SO orientiertes Grab erschlossen. Über dem menschlichen Skelett lagen an den Seiten der Grabgrube die Knochen eines Rindes. Beigaben: silberner Ohrring mit Kugelhänger, Silberring und mit konzentrischen Kreisen verziertes Spinnwirtel. Das Grab läßt sich auf Grund der Funde aus das 7. Jh. datieren.

An der Notausgrabung nahmen Krisztina Pálfay, Pál Raczky und Péter Somogyi teil.

János Cseh

59. *Örménykút* (Kom. Békés) (II.). Mit dem im vorigen Jahr sondierten Fundort 57 zusammen übertrifft die bisherige Größe unserer Erschließungen in Örménykút 4000 m².

Fundort 11

a) In der Umgebung des Wasserturmes haben wir die Erschließung des spätawarischen Gräberfeldes fortgesetzt. Es wurden weitere 11 Gräber freigelegt und wir fanden hiermit den SO-Rand des Gräberfeldes.

Éva Garam—László Kovács

b) In der Dózsa György-Straße in unseren am Suchgraben des Jahres 1982 geöffneten Sonden fanden wir weitere Siedlungerscheinungen. Außer den üblichen Gräbern müssen eigens noch zwei Töpferöfen und das in ihnen gefundene reiche Keramikmaterial erwähnt werden. Die Öfen sind zweiteilig und hatten beinahe 40 cm dick durchbrannte Roste. Die Keramik ist mit dem bisher auf das 9—10. Jh. Material gleich.

Dénes Jankovich—Pál Medgyesi

Ebendort wurde in einer anderen Sonde auch ein sarmatisches Einzelgrab erschlossen, das ein Eisenschwert, graues Schüsselchen und eine römische Kleinbronze enthielt. Wahrscheinlich aus derselben Zeit stammt das beigabenlose Grab, das bei dem Ausheben einer Senkgrube auf dem Grundstück unter Dózsa Gy. Str. Nr. 24 gefunden wurde.

Éva Garam—László Kovács

Fundort 54

Den Arbeitsstellen des Jahres 1982 angeschlossen, haben wir unsere neuen Sonden geöffnet. In den 24 Sonden der Arbeitsstelle »A« haben wir in der Umgebung der im vorigen Jahr freigelegten neun Häuser weitere 11 Häuser erschlossen. Aus den mehrfachen Schnitten, den Unterschiedlichkeiten ihrer Herde, Größe, Form und Tiefe erhoffen wir gute relative chronologische Anhaltspunkte zu bekommen.

An der Arbeitsstelle »B« öffneten wir 34 Sonden, in welchen vier Näuser und sonstige Siedlungerscheinungen (Gräben, Gruben) gefunden wurden. Eigens soll noch ein Depotfund erwähnt werden, das aus zwei Sicheln, einer Fohlentrense und einem Holzstichel bestand hat.

In der Keramik der Arbeitsstellen »A« und »B« zeigt sich eine kleinere, in der Siedlungskonstruktion eine wesentliche Abweichung. Ihre Zeit setzen wir — mit den bisherigen übereinstimmend — auf das 9–10. Jh.

An der Ausgrabung nahmen die Archäologen Judit Kvassay (MTA—RI), Bruno Genito und Marcello Rotili (Neapel), der Archäozoologe László Bartosiewicz, ferner die Archäologiestudenten Katalin Bodnár, Adrien Pásztor, Beatrix Darázs, László Gere, Katalin Jankovits, Sára Kató, László Révész, Imre Szatmári, Attila Szemán, Miklós Takács, Judit Tamási, Tivadar Vida und Márta Vizi (ELTE, JATE) teil.

Csanád Bálint—Dénes Jankovich

60. *Pécs, Sarokin tábork Str.* (Kom. Baranya) (XXIV.). Die Erforschung des awarischen Gräberfeldes haben wir mit einem sich dem im Jahre 1982 erschlossenen Gebiet anschließenden Sondensystem fortgesetzt. Es wurden 292 Gräber freigelegt und den W—NW—N Rand des Gräberfeldes haben wir erschlossen. Die Zeit des freigelegten Gräberfeldabschnittes ist das 7–9. Jh.

Mitarbeiterin war die Graphikerin Frau Gy. Jakabos.

Erzsébet Nagy

61. *Siófok — Kiliti Fundort M 7/65.* (Kom. Somogy) (XIV.). In der Kreuzung der Straßen M7 und 65 stieß man bei den Erdarbeiten anlässlich des Baues der Unterführung einer Verkehrsstraße auf ein Skelett. Im Laufe der Bergung stellte sich heraus, daß die Bulldozer ein an einer großangelegten, prähistorischen Siedlung liegendes, awarisches Gräberfeld gestört haben. Mit den jetzigen Arbeiten wurden etwa acht-zehn Gräber zerstört, trotz dessen, daß wir am Tage der Anmeldung an Ort und Stelle erschienen sind. Unter außergewöhnlichen Wetter- und Geländeverhältnissen gelang es 14 Gräber aus dem 7–8. Jh. zu bergen. In zwei Gräbern haben wir je eine ganze Gürtelgarnitur gefunden. In sieben Gräbern waren authentisch feststellbare Gefäßbeigaben, außer diesen gelang es uns noch vier zerstreute Gefäße einzuholen. Die von den Bulldozern gestörten und im Laufe der Notgrabung erschlossenen Gräber lagen an der SW-Seite des Gräberfeldes. Im Laufe des früheren Baues der Straße 65 dürften zur Zeit unzählige Gräber vernichtet worden sein. Im prähistorischen Teil des Fundortes kam es nur zu minderwertigen Beobachtungen. Der größte Teil der Objekte wurde noch bei dem Ausheben der awarischen Gräber vernichtet. Auf Grund des vor allem aus der Aufschüttung der Gräber zum Vorschein gekommenen Fundmaterials dürften an der Siedlung spätkeltische und keltenezeitliche Objekte gestanden haben.

Mitarbeiter waren die Archäologinnen Szilvia Honti, Edith Bárdos, die Archäologieassistentin Mária Bajók-Sótonyi, die Restauratorinnen Frau J. Csiszár und Gyöngyi Fazekas.

László Költő

62. *Solt-Szőlőhegy* (Kom. Bács-Kiskun) (XV.). Auf dem NO-Abhang des von der Gemeinde in N—NW Richtung, etwa 3 km weit gelegenen Lőbühgelzuges ließ die Zielwirtschaft von Állampusztá im Interesse des Weinanbaues terrassenförmig eine Geländeregelung durchführen, im Laufe deren ein awarenzeitliches Gräberfeld zum Vorschein gekommen ist. Der W-Rand des Gräberfeldes wurde aufgeschüttet, an der gehobelten unteren Terrasse, am O-Rand des Hügels haben wir etwa 119 westlich orientierte Gräber wahrgenommen, von welchen etwa 100 — soweit dies der eingetretene, harte Winter zugelassen hat — geborgen wurden. Der größte Teil der Gräber enthielt nur bescheidene Beigaben — Eisenmesser, Schnalle, Reifen, Tongefäße, Tierknochen usw. Die Männergräber mit verzierten Gürteln wurden völlig gestört, ausgeplündert, es sind in ihnen nur Blechbeschläge und die üblichen Beigaben zurückgeblieben. Von den

Frauengräbern blieb ein Teil der Gräber mit Bronzeschmuck (gepreßte und aus Zellen bestehende Agraffe, Ohrringe, Armringe, Fingerringe, Perlen und Nadelhalttern) intakt. Das Fundmaterial des Gräberfeldes kann auf das ausgehende 7. Jh. bzw. auf den Anfang des 8. Jhs datiert werden.

An der Notausgrabung nahmen Pirooska Biczó, Valéria Kulesár und György Székely teil.

Attila Horváth

Sopron, Városház u. (Kom. Győr-Sopron), s. Nr. 33/4.

63. *Szarvas, Fundstelle Nr. 68* (Kom. Békés) (II.). Im Jahre 1983 haben die SZÁT und MÁV mit gemeinsamer Investierung zum Bau einer agrochemischen Anlage und eines Industriegleises große Erdarbeiten durchgeführt. Im Laufe dieser erschienen bei der Entfernung der etwa 70 cm dicken oberen Erdschicht Grabflecken bzw. Gräber. Während der Notgrabung wurden 324 awarische Gräber erschlossen und auf diese Weise ein beträchtliches Gebiet für die Bauarbeiten übergeben. Das awarische Gräberfeld zeigt in den Bestattungssitten ein recht mannigfaltiges Bild. Es wurden 37 Nischengräber, mehrere Doppel- und Reitergräber sowie in einem Fall eine Bestattung mit Rind erschlossen. In jedem Nischengrab fanden wir Gefäße und in hohem Prozentsatz symbolische Reiterbestattungen. Das Fundmaterial setzt sich aus für das Zeitalter charakteristischen Gegenständen zusammen. Es wurden mehr als 2000 Gegenstände in den Gräbern freigelegt. Allgemeine Orientierungsweise: NW—SO.

Iren Juhász

64. *Szegvár — Oromdűlő* (Kom. Csongrád) (XXXIII.). Vor der Fortsetzung der Grubenarbeit haben wir eine Fläche von etwa 3000 m² beobachtet und erschlossen. Wir haben zu einer sarmatischen Siedlung gehörende Objekte und weitere Gräber des in den vergangenen Jahren freigelegten frühawarischen Gräberfeldes geborgen. Hiermit stieg die Zahl der awarischen Gräber auf 40 an. Es sind Bestattungen mit bisher beobachtetem Ritus und Fundmaterial zum Vorschein gekommen.

Gábor Lőrinczy

65. *Székkutas — Kápolnadűlő* (Kom. Csongrád) (XIII.). Im Jahre 1983 haben wir die Erschließung des 1965 begonnenen awarischen Gräberfeldes fortgesetzt. Am S-Ende des großangelegten Gräberfeldes (800—1000 Gräber) wurden die Gräber 468—478 erschlossen. Diese und die im vorangehenden Jahr beobachteten Gräber 462—467, insgesamt 17 Gräber, befinden sich mit Ausnahme von zwei, in einer einzelnen Grabreihe und sind zumeist Nischengräber (zwei gestörte; vier Kinder-, neun Nischen-, zwei Erwachsenen- ungestörte Gräber = 17 Gräber). Weitere Aufgabe: die Erschließung der zwischen dem N-Teil des Gräberfeldes mit 6—8 Reihen und dem aus einer Grabreihe bestehenden S-Teil liegenden etwa 300—400 Gräber.

Katalin B. Nagy

66. *Szekszárd — Bogyiszlói Str., awarisches Dorf* (Kom. Tolna) (XXXI.). Im Sommer 1983 haben wir die Erschließung fortgesetzt. Östlich von der zweiten Töpferwerkstätte haben wir weitere Sonden geöffnet. Es gelang uns die Konstruktion eines größeren, aus Balken zusammengezimmerten Hauses zu klären, das kaum 25 cm in die Erde eingetieft war. Im selben Gebiet haben wir eine in Kreisform angebrachte Pfostenreihe beobachtet, an deren Außenfläche auch Lehmewurfreste zum Vorschein gekommen sind. Der Durchmesser des Kreises ist etwa 4 m, zeigt eindeutig eine Jurtenform an, jedoch beweist schon das Vorhandensein eines ständigen Baues.

Gyula Rosner

67. *Táp — Borbapuszta* (Kom. Győr-Sopron) (XI.). Die Erschließung der zweiten Gräbergruppe des mittel- und spätwarenzeitlichen Gräberfeldes wurde fortgesetzt. Auf einer Fläche von 465 m² haben wir mehrere prähistorische Gruben (mit atypischen Gefäßfragmenten), einen Graben und 33 awarenzeitliche Gräber erschlossen und so die Grabzahl 328 erreicht. Ein Drittel der Gräber war gestört. In diesem Gräberfeldabschnitt konnten überraschend viele muldenförmige Einbaumsärge gefunden werden. Für die Tracht der Männer waren auch weiterhin die silbernen, bronzenen, ja sogar bleiernen Zopfspangen und gepreßte Gürtelbeschläge charakteristisch, häufig waren Waffenbeigaben vorhanden. Die Frauengräber werden durch Ohrgehänge mit Kreisförmigem Ring und kleinen Pastaperlen, Spinnwirtel (fünf St.) sowie solche in Scheibenform (vier St.) charakterisiert. In Grab 317 sind ein Ohrringpaar mit Goldanhänger, gepreßtes Agrafenpaar, rhombischer Anhänger, drei Fingerringe, Armringpaar, ein silbervergoldetes, in Pastaperlenreihe geschnürtes Kreuz zum Vorschein gekommen.

Mitarbeiter waren András Figler und Eszter T. Szőnyi.

Péter Tomka

68. *Tatabánya — Alsógalla* (an der Autobahn) (Kom. Komárom) (XXXVI.). 1983 wurden am SW-Flügel des Gräberfeldes weitere 33 Gräber freigelegt. Der Gräberfeldabschnitt kann auf das Ende des 8. — den Beginn des 9. Jhs datiert werden. Hierauf verweisen die zwei mangelhaften, mit Kreislappenranken verzierten und durchbrochene Pflanzenornamentik zeigenden Gürtelgarnituren, Perlen- und Ohrringtypen. Im ziemlich armselige Beigaben enthaltenden Gräberfeld sind auch drei »symbolische« Gräber ohne Skelette zum Vorschein gekommen. Über einem Teil des Grabes 395 wurde ein frühmittelalterliches, bis zur Hälfte in die Erde eingetieftes Haus mit Steinherd gefunden. Dies dürfte auf Grund des früher beobachteten Grabensystems der Teil einer Siedlung gewesen sein.

Sarolta B. Szatmári

69. *Tiszakarád — Inasa* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) (XVII.). Die Erforschung des Gräberfeldes wurde mit der Erschließung der S-Seite im Jahre 1983 beendet. Es sind hier noch zehn Gräber zum Vorschein gekommen, hiermit beträgt die Zahl der Gräber insgesamt 54. Bedeutendere Funde: acht Gefäße, Lanzen, ein eiserner Schildbuckel und Schildgriff, Eisenmesser, Fibeln. Kaiserzeitliche Keramik in größerer Menge ist noch aus drei Gruben zum Vorschein gekommen, verstreut wurden auch arpadenzeitliche Gefäßfragmente gefunden. Eine Sondierungsgrabung führten wir auf einem Hügelzug in der Nähe des Gräberfeldes durch, wo Siedlungsspuren beobachtet werden konnten.

Emese Lovász

70. *Tiszalök, Kövestelek* (Kom. Szabolcs-Szatmár) (XXI.). Es wurde die Ausgrabung der Jahre 1981/82 fortgesetzt. Es kam zur Erschließung von 55 Gräbern. Die awarenischen Gräber waren stark ausgeplündert. Sie enthielten zahlreiche Tierknochen. Ein hervorragender Fund war die gegossene Bronzegürtelgarnitur des Grabes 364. Die allgemeinen Funde der arpadenzeitlichen Gräber bilden auch hier die S-Haarringe. Die Gräberfelder waren von mittelalterlichen Gruben und Gräben an mehreren Stellen gestört.

An der Ausgrabung nahm Béla Kriveczky (JATE) teil.

Mitarbeiterin: Eszter Istvánovits (JAM).

Gábor Lőrinczy

Tiszavasvári, Vásárosföldje, Jegyzőtag (Kom. Szabolcs-Szatmár), s. Nr. 19/2.

71. *Veszprém — Kádárta Str., Wohnsiedlung* (Kom. Veszprém) (XXXVIII.). Im Gebiet des zwischen der Ká-

dárta-Str. und dem nördlichen Kreisring nach Győr führenden Abschnittes sind im Laufe der Fundierungsarbeiten der geplanten Wohnhäuser und dem Anlegen von Wasserleitung und Kanalisation Skelette zum Vorschein gekommen. Anlässlich der Notgrabung wurden 27, NW-SO orientierte Gräber erschlossen. Drei Gräber waren schon ursprünglich gestört. Eine Gürtelgarnitur von mittelawareischem Typ ist aus einem Grab, spätere gegossene, bronzene Gürtelbeschläge sind aus zwei Gräbern zum Vorschein gekommen. In den Frauengräbern wurden Armringe, Spinnwirtel, Silberringe und Ohringe mit Perlenanhänger, aus Melonenkernperlen geschnürte Halsketten, schön gedrechselte Nadelbüchse aus Knochen gefunden. Tontopf ist bloß aus einem einzigen Grab zum Vorschein gekommen. Jedes Grab enthielt Tierknochen. Zwei Rasseln, Eierschalen und S-Haarringe stammen aus Kindergräbern. Dieses Gräberfeld kann auf die zweite Hälfte des 7. Jhs datiert werden.

Mitarbeiterin: Ágota Perémi.

Margit Cs. Daz

72. *Visznek* (Kom. Heves) (IX.). Beim Bau eines Wasserspeichers haben die Bulldozer der Wasserwerke in der Gemarkung der Gemeinde Visznek Gräber gestört. Im Laufe der Notgrabung haben wir etwa 46 spätwarenzeitliche Gräber freigelegt. Aus den Bestattungen sind NW-SO orientierte Skelette in gestreckter Lage aus Tageslicht gekommen. Das Gräberfeld erstreckte sich mit seinen Reihengräbern in NO-SW Richtung. Der größte Teil des NO-Gebietes wurde mit Geländehobel wegplaniert. Unsere Rettungsgrabung beschränkte sich hauptsächlich auf das SW-Gebiet. Hier befanden sich mehrere Kinder- und Frauenbestattungen. Aus einigen Erwachsenenengräbern sind Knochenversteifungen von Bögen, Eisenmesser und Eisenschnallen in schlechtem Erhaltungszustand hervorgekommen. Das Fundmaterial des Gräberfeldes ist im allgemeinen armselig. Dies fällt besonders deshalb auf, da das in den 60er Jahren im Bereich des sog. Keeskedomb, im NO-Teil des Dorfes am Tarnafluß aus dieser Zeit stammende Gräberfeld ein viel reicheres Fundmaterial enthalten hat.

László Fodor

73/1. *Zalaszentlőrinc — Borjútálasziget* (Kom. Zala) (XVI.). Wir haben die Forschung auf der spätvölkerwanderungszeitlichen Siedlung und auf dem dazu gehörenden Gräberfeld fortgesetzt. Es wurde insgesamt eine Fläche von 800 m² erschlossen. Im Gräberfeld haben wir mit der Erschließung von 123 Gräbern das Grab 760 erreicht. Nur wenige Gräber enthielten Fundmaterial. Die überwiegende Mehrheit der Funde bestand aus Schmuckgegenständen, von welchen ein gepreßtes mährisches Knopfpaar und mehrere Ohringe mit weintraubenförmigem Anhänger zu erwähnen sind. In einem Grab haben wir gelbe Keramik mit polierter Oberfläche gefunden. Mit Ausnahme eines kurzen Abschnittes wurde der Graben und der Zugang der den aus dem 9. Jh. stammenden Teil des Gräberfeldes umsäumenden Palisadenmauer erschlossen. Im NW-Teil des von der Palisadenmauer umgrenzten Viereckes fehlen an einer etwa 6 × 10 m großen Fläche die Gräber. Hier dürfte der mit der Technik der Balkenhäuser erbaute Meierhof gestanden haben. Im Laufe der Erforschung der Siedlung fanden wir 28 Objekte, es gelang die Stelle des mit einem Herd versehenen Balkenhauses zu lokalisieren. Das bedeutendste Objekt ist ein gezimmerter Brunnen, dessen in gutem Zustand erhalten gebliebenes Holzmaterial zur Konservierung herausgehoben wurde. Aus den Siedlungsobjekten sind in großer Zahl und in mannigfaltiger Form Keramik, Knochengefäße und Tierknochen zum Vorschein gekommen.

An der Ausgrabung nahm die Archäologin Zsuzsa Virág teil.

Róbert Müller

73/2. *Zalasabar—Dezsősziget* (Kom. Zala) (XVI.). Im Laufe der I. Phase der Rekonstruktion des Kleinen Balaton haben wir 1984 an einer unter Wasser zu setzenden Insel Forschungen durchgeführt. Durch Erschließung einer Fläche von 670 m² stießen wir auf 82 Bestattungen aus dem 9. Jh. und auf 21 Siedlungsobjekte. Die überwiegende Mehrheit der Gräber des verhältnismäßig kleinen Gräberfeldes wurde freigelegt. Die Gräber sind nicht einheitlich orientiert, sie haben sich des öfteren durchschnitten. Wir fanden drei Skelette in Hocker- und drei in Bauchlage. Trotz des heidnischen Ritus sind die Gräber an Fundmaterial sehr arm. Eine zu erwähnende Beigabe war eine »Salzbüchse« aus mit Einritzung verziertem Geweih. Die Mehrheit der Siedlungsobjekte stammt gleichfalls aus der späten Völkerwanderungszeit, jedoch sind aus einigen Gruben auch frühbronzezeitliche, in die Kisapostag-Kultur reihbare Keramikfragmente zum Vorschein gekommen.

An der Ausgrabung nahm die Archäologin Zsuzsa Virág teil.

Róbert Müller

74. *Zamárdi, Réti földék* (Kom. Somogy) (XIV.). 1983 haben wir die Erschließung des awarischen Gräberfeldes fortgesetzt und an einer Fläche von 1225 m² 107 Gräber freigelegt (vom Grab 343 bis 450). Am O-Teil des bisher erschlossenen Gräberfeldabschnittes wurde in S-Richtung eine 20 × 5 m, im mittleren Teil eine gleichfalls 20 × 5 m sowie in westlicher Richtung eine 105 × 5 m große Sonde geöffnet. Mit dem letzten verfolgten wir das Ziel, zumindest in einer Richtung den Rand des Gräberfeldes zu erreichen. Die Gräber erschienen aber im W-Ende der W—O Sonden nach einem etwa 3 m leeren Abstand stets dichter, wobei ihre Ecken sich gegenseitig fast durchschneiden. In O-Richtung vom erschlossenen Gebiet, etwa in 100 m Entfernung wurde an der nach Endréd führenden Straße beim Anlegen der Wasserleitung ein beraubtes Grab mit gepreßten Bronzeblechen beschädigt. Dies bedeutet, daß zur Zeit der W—O Durchmesser des Gräberfeldes mehr als 300 m beträgt, in keiner Richtung konnten wir den Rand des Gräberfeldes erreichen. Im älteren Teil des Gräberfeldes, in der W—O Sonde sind Gürtelgarnituren mit gepreßtem Blech, im Pferdegrab (Grab 348) ein Steigbügel mit langer Öse, silberne Beschläge des Zaumzeugs, Köcherrosetten usw. — im allgemeinen für das 6—7. Jh. charakteristische Funde zum Vorschein gekommen. Im einen ausgeraubten Frauengrab war ein aus dem 7. Jh. stammender hellgrüner, kelchförmiger Glasbecher (Fuß abgebrochen), dessen Oberfläche mit einem eingeschliffenem Wellenlinienbündel verziert ist. Seine Analogien können in den italischen langobardischen Gräbern vorgefunden werden. Ein Eisenstück des Grabes 361 (ausgeraubtes Männergrab mit gepreßten Silberblechbeschlägen ist von zeitbestimmendem Wert, auf welchem der negative Abdruck eines byzantinischen Goldsolidus zu beobachten ist. Erwähnenswert ist das ausgeraubte Frauengrab 427, in dem zwischen den Fußknöcheln ein auf Textilie bzw. Leder befestigtes, aus dünnem Silberblech ausgeschnittenes, gleicharmiges Kreuz mit gepunzter Verzierung an den Rändern lag. Im frühen, westlichen Teil des Gräberfeldes nehmen die Zahl der Grabräube und die Ausmaße der Zerstörungen stets zu. Vermutlich kann dies mit dem Reichtum dieses Gräberfeldabschnittes in Zusammenhang gebracht werden (von den 107 Gräbern war nur ein einziges Grab intakt). Von den 107 Gräbern enthielten 17 Gräber je ein Gefäß, in zwei Gräbern waren sogar zwei solche vorhanden. Von der feinen, grauen, scheibengedrehten, leicht bikonischen Form bis zu den aus grobem Material, handgemachten, schlecht ausgebrannten Töpfen kommen fast alle Typen vor. Im einen Kindergrab war auch ein kleines Gefäß mit eingekerbtem Rand, wahrscheinlich als Spielzeug.

Konsultant der Ausgrabung: István Bóna.

Mitarbeiter waren noch die Archäologieassistentin Mária Bajók-Sótonyi sowie der Archäologe Péter Gróf.

Edith Bárdos

75. *Garabonc—Ófalu I.* (Kom. Zala) (XIX.). Es kamen weitere 23 Gräber des Gräberfeldes aus dem 9. Jh. zur Erschließung, so stieg die Zahl der bisher freigelegten Gräber auf 79 an. Das Gräberfeld haben wir von drei Seiten her abgegrenzt. Aus den Gräbern sind Ohrreifen, Eisenmesser, Feuerstähle und Gefäße zum Vorschein gekommen, in einem Grab war auch ein Spornpaar dalmatisch-pannonischen Typs. Das außerordentlich locker belegte Gräberfeld hat wahrscheinlich eine Großfamilie benutzt, deren männliche Mitglieder zu dem bewaffneten Geleit des Zentrums von Zalavár gehört haben.

Im Laufe der Erschließung des Gräberfeldes haben wir 54 in die Erde eingetiefte Objekte freigelegt. Ein Großteil dieser war neuzeitlich (18. Jh.), jedoch befanden sich unter ihnen auch spätkbronzezeitliche, latènezeitliche und solche aus dem 9. Jh. stammende Objekte. Zu erwähnen sind von ihnen zwei in die Erde eingetiefte keltische Wohnhäuser, von welchen aus dem einen Haus ein Bronzering, konisches Bronzeblech und eine Bronzefibel mit Bügel zum Vorschein gekommen sind.

Mitarbeiter waren die Archäologen Szilvia Honti und László Horváth, die Restauratorin Ágnes Zanadics und die technischen Mitarbeiter Tibor Frankovics, Erika Spolár.

László Vándor

76. *Hajdúdorog—Temetőhegy* (Kom. Hajdú-Bihar) (VIII.). Im Rahmen der seit 1977 in Gang gesetzten Freilegung wurden weitere 57 Gräber aus dem Gräberfeld des gemeinen Volkes des 10—11. Jhs. erschlossen (223—279). Die Ausdehnung des Gräberfeldes ist uns in drei Richtungen (W, O, N) bekannt. Im Vergleich zu den früheren Jahren waren hier sehr viele Kindergräber. Die Beigaben waren armselig: es sind glatte und S-Haarreifen, einfache Drahtringe zum Vorschein gekommen. Auch acht Münzen wurden gefunden, von diesen konnten sieben bestimmt werden: die Prägungen von András I., Salamon, László I., Béla dux und Béla II. Die letzte von den zum Vorschein gekommenen Münzen ist im Gräberfeld die jüngste und dies beweist, daß hier auch noch in der ersten Hälfte des 12. Jhs. Bestattungen vorgenommen worden sind.

István Fodor

77. *Iván—Dudás dűlő* (Kom. Győr-Sopron) (XXVII.). Unmittelbar am N-Ufer des Kócsód-Baches haben wir einen Schlackenhügel ausgegraben. Daneben ist der untere, beckenförmige Teil von sechs hochgebauten (von Nemeskér-Typ) Eisenschmelzöfen erhalten geblieben. Unter dem Schlackenhaufen fanden wir die Eintiefung eines Meilers. Aus den in kleinen Fragmenten zum Vorschein gekommenen, mit Wellenlinien verzierten Keramikfragmenten geurteilt, war die Werkstatt zwischen dem 8—10. Jh. in einer kürzeren Periode in Betrieb. Am S-Ufer des Baches ist aber ein größeres Schlackenfeld zu finden und so wurde hier die Metallurgie eine längere Zeit lang betrieben. Eine intakte Nebenmauer wurde mit Gebläse zusammen ausgehoben.

János Gömöri

Keszthely—Fenekpuszta (Kom. Zala), s. Nr. 28.

78. *Kúnadacs—allgemeiner Friedhof* (Kom. Bácskiskun) (XV.). Im Laufe der Notausgrabung der frühbronzezeitlichen Siedlung haben wir in der NW-Nachbarschaft der Gräberreihe des geöffneten Gräberfeldes unmittelbar unter der gegenwärtigen Oberfläche ein großes Männergrab, an seiner linken Seite ein durch die Geländeregelung und Erosion zum Teil gestörtes Kindergrab (Mädchen) freigelegt. Das mit palmettenverziertem Silberbeschlag versehenem Gürtel, Bogen und Köcher,

ferner geschundener Pferdehaut, Pferdezeug (Sporn, Trense) bestattete, landnahmezeitliche Männergrab haben wir »in situ« ausgehoben und in das Museum eingeliefert. Die Beigabe des Kindergrabes waren ein im Hals getragener, in Zelle gefaßter, blauer Stein, mit färbiger Glaseinlage verzierte Perle bzw. eine durchbohrte Muschel. In der Arbeit der Erschließung nahm Attila Horváth teil.

Elvira H. Tóth

79. *Madaras—Kenderföldek* (Kom. Bács-Kiskun) (I.). In dem durch die Sandgewinnung gefährdeten Gebiet wurde 1982 die Fundrettung eingeleitet. Es wurden die Gräber 10–20 freigelegt, in welchen wir sehr spärliche Beigaben (Perle, Armring, Pfeilspitze, Eisenkette) gefunden haben. Sämtliche Gräber waren gestört. Wir haben das N-Ende des Gräberfeldes erreicht.

Mihály Kőhegyi

Örménykút (Kom. Békés), s. Nr. 59.

80. *Rácalmás—Göböljárás* (Kom. Fejér) (XLIII.). Nach einer zweijährigen Pause haben wir die Erschließung des Gemeinvolk-Gräberfeldes aus dem 10. Jh. fortgesetzt. Mit den neulich erschlossenen 70 Gräbern stieg die Zahl der Bestattungen auf 366 an.

Von den Erfahrungen der früheren Jahre abweichende Erscheinungen haben wir im Laufe der Ausgrabung nicht angetroffen. In den meist gestörten, fast in jedem Falle Sarggräbern haben wir bloß die folgenden Trachtgegenstände vorgefunden: bronzene Halsringe, Haarreifen, Armringe, Ringe. — Mitunter gab es einige Messer. Das Gräberfeld ist von wesentlich größerer Ausdehnung, als es zuerst gedacht wurde.

Jolán B. Horváth—István Bóna

81. *Sály—Lator* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) (XVII.). Auf dem Lator-Berg haben wir die Forschung des Gentilzentrums der Őrsur-Sippe aus dem 10. Jh. fortgesetzt. Im NO-Teil des großen, gebrannten Erdwalles haben wir in dem am Wall geöffneten II. Block noch zwei Balkenniveaus freigelegt. Nach dem Aufbruch der lockeren, rotgebrannten Schicht, in der die Konstruktion bildenden Balken in weißer Aschenform beobachtet werden konnte, war eine stark gestampfte Schicht. In dieser Schicht waren nur mehr wenige verkohlte und morsche Balken. Der Charakter der Konstruktion war mit der der bisher freigelegten Niveaus gleich: die Balken haben sich kreuzend Verschlänge gebildet. Auch Spuren einiger senkrechter Balken und Pfostenlöcher wurden gefunden. Zwischen den Balken waren Steine. Nach Abbruch des 14. Niveaus haben wir das Niveau des 10. Jhs gefunden, also wir erreichten den unteren Teil der gebauten Wallkonstruktion. Unter dem untersten Balkenniveau haben wir einen in die Erde eingetieften früheisenzeitlichen Grubenkomplex freigelegt. In der die Balkenkonstruktion ausfüllenden Erde haben wir Keramikfragmente aus dem 10. Jh. gefunden. Die Gruben enthielten viele früheisenzeitliche Scherben, Fragmente von Feuerhunden und viele Tierknochen. Einen Teil der sich unter dem Wall dahinziehenden, früheisenzeitlichen Objekte konnten wir noch nicht freilegen. Nach der Dokumentation haben wir die außerhalb des Walles gezogenen und an der Innenseite freigelegten Suchgräben und Blockabschnitte zurückgeschüttet. Als Ergebnis der bisherigen Erschließung konnten wir feststellen, daß der gebrannte Wall im 10. Jh. errichtet wurde und keine urzeitliche Vorläufer hat.

Judit Gábor

82. *Sárrétudvari—Hizóföld* (Bocskai-LPG) (Kom. Hajdú-Bihar) (VIII.). Auf dem kleinen, im Jahre 1980 gehobelten Hügel gelang es im Laufe der Notausgrabung

bisher 137 Gräber zu erschließen. Von diesen stammten 12 Gräber aus der mittleren und Spätbronzezeit, von diesen sind zwei Sarg- und zehn Brandgräber. Die 125 Gräber des landnahmezeitlichen Gräberfeldes ist W–O orientiert. Die Deviation davon – 4–15° – bewegt sich zwischen sehr engen Werten. Das Fundmaterial des Gräberfeldes ist sehr reich an Waffen, Perlen, aus Edelmetall gefertigten Schmuckgegenständen. Bei 70% der Männergräber konnte die Sitte der symbolischen Reiterbestattungen beobachtet werden. Außer dem Pferdezeug sind Köcherbeschläge, zum Aufhängen der Köcher dienende Ringe, geschnitzte Knochenbleche, Bogenknochen, Ringe der Riemenverteiler, Pfeilspitzen, Messer, Feuerstahle mit Feuerstein, Goldring, in einem Fall sogar ein Säbel zum Vorschein gekommen. In den Frauengräbern wurden bronzene Armringe, silbervergoldete Blechscheiben, Goldringe und gepreßte Goldzierden des Gewandes sowie die silbervergoldeten Beschläge eines Frauensattels, darunter mit Pferdezeug gefunden. Von den Funden der Kindergräber ist eine durchbrochene, figuralverzierte Bronzescheibe und ein mit Stein verzierter Silberanhänger zu erwähnen. Aus dem Gräberfeld sind zwei Münzen zum Vorschein gekommen, ein byzantinischer Beschlag aus dem 10. Jh. und ein Beschlag aus Oberitalien. Es gelang uns nur den SW-Rand des Gräberfeldes abzugrenzen.

Ibolya M. Nepper

83. *Szarvas*, Fundstelle Nr. 114 (Kom. Békés) (II.). Beim Fuß des Kovács-Hügels stieß man beim Ausheben eines Grabes auf ein Grab. An Ort und Stelle konnte das Skelett eines O–W orientierten männlichen Skeletts erschlossen werden. Als Beigaben sind ein zerbrochener Bronzering, Eisenmesser und Fragmente von sonstigen Eisengegenständen zum Vorschein gekommen. Es kann festgestellt werden, daß das Grab zu dem landnahmezeitlichen Gräberfeld angehört haben dürfte, von welchem wir anlässlich der topographischen Geländebegehung indirekte Informationen eingeholt haben.

Iren Juhász

85. *Törökszentmiklós—Szenttamás* (Kom. Szolnok) (XXXVIII.). Vor dem Beginn der Sandgewinnung, beim Abtragen der Humusschicht sind die Gräber eines landnahmezeitlichen und früharpadenzeitlichen Gräberfeldes zum Vorschein gekommen, die die Notausgrabung nötig gemacht haben. Im W- und NO-Teil des Gräberfeldes sind mehrere Gräber vernichtet worden. Es gelang 46 Gräber freizulegen und dies bedeutet wahrscheinlich das ganze Gräberfeld. Im älteren Teil des Gräberfeldes ist auch ein ausgeraubtes, mit Graben umgebenes Grab zum Vorschein gekommen. Der arpadenzeitliche Teil ist von den Münzen der Könige Salamon und László datiert.

Mitarbeiter waren die Archäologinnen Gyöngyi Kovács, Marietta R. Csányi, die Studenten József Laszlovsky und János Cseh.

Csilla Siklódi

ÁRPÁDENZEIT

(Auf der Karte: Nr. 85–100)

85. *Abony—Hegyesalom* (Kom. Pest) (VI.). 2,5 km von der Gemeinde nach NW wurden an der NO-Seite der Szelei Str., in dem annähernd bis zur Hälfte, bis zum Grund abgetragenen Hügel drei Schnitte der Fundierung (in einen etwa 1 m breiten Graben gestampfter, gelber Lehm) der arpadenzeitlichen Kirche sichtbar. Aus dem Schnitt der Eingrabung zwischen zwei Fundierungen haben wir das Fragment einer bronzernen Glockenöse herausgehoben. Nach O–NO vom Hügel konnten urzeitliche (Neolithikum und Spätbronzezeit) sowie arpadenzeitliche Gefäßfragmente eingeholt werden.

Mitarbeiter: Gyula Kocsis.

István Dinnyés

Debrecen—Nagycsere—Szentjánoshegy (Kom. Hajdú-Bihar), s. Nr. 106.

86. Dobo—Hajdúirtás (Kom. Békés) II.). Anlässlich der Ausgrabung der früharpadenzeitlichen Siedlung, die wir seit 1962 kontinuierlich durchführen, haben wir 1983 eine weitere Fläche von 375 m² erschlossen. Im Block wurden die Fortsetzung des einen schon früher bekannten Grabens bzw. Gruben freigelegt. Aus der einen Grube sind die Reste eines zerstörten Ofens und viele arpadenzeitliche Keramikfragmente zum Vorschein gekommen.

An der Ausgrabung nahm die Studentin Ágnes Ritoók teil.

Júlia Kovalovszki

Encs—Kelecsény (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén), Nr. 5.

87/1. Esztergom—Szentgyörgymező (Kom. Komárom) (X.). Wir haben die Erschließung der früharpadenzeitlichen Siedlung fortgesetzt. In dem in diesem Jahr durchforschten Gebiet haben wir im Vergleich zu den früheren Jahren wenige Siedlungerscheinungen angetroffen: drei arpadenzeitliche Gruben, sechs keltische Gruben, den Teil eines Grabens und drei urzeitliche Gruben.

Sarolta Lázár

87/2. Esztergom—Burg I. (Kom. Komárom) (X.). Im Laufe der Erforschung des Vorraumes des einstigen romanenzeitlichen Lapidariums (Gebiet der ersten Etappe des geplanten Baues) haben wir die weitere Erschließung und die Zeitbestimmung der 1982 gefundenen arpadenzeitlichen und spätmittelalterlichen Mauern durchgeführt. Am NO-Rand des Gebietes haben wir auch das bei dem Bau der Basilika ausgebildete Geländeniveau durchschnitten, jedoch sind hierbei schon keine mittelalterlichen Schichten zum Vorschein gekommen. Hier haben wir eine in das bronzezeitliche Gelniveau eingetiefte große, mittelbronzezeitliche Grube (Kultur der transdanubischen inkrustierten Gefäße) erschlossen, aus welcher reiches Keramikmaterial und sehr viele Lehmbeurwürfe hervorgekommen sind. Auch zur Baugeschichte des aus dem 14. Jh. stammenden Gebäuderestes des Lapidariums haben wir Forschungen durchgeführt. Im Laufe dieser wurde festgestellt, daß das mit Gurtbögen in vier Teile geteilte und über sie mit Plattdecke versehene Gebäude ursprünglich ein Stockwerk hatte und vom Chor der Burgkapelle durch einen schmalen Gang getrennt war. In diesem Teil ist der einstige, äußere, kleine Teil der Fassade des Stockwerkes mit dem originalen Mörtel erhalten geblieben.

Auch an der W-Seite der Kaserne (Palast von János Vitéz bzw. arpadenzeitlicher großer Palastflügel) haben wir Forschungen durchgeführt: auch die von der W-Tür des arpadenzeitlichen Großsaales links befindliche zweite und die rechts stehende erste Zwerchmauer sind arpadenzeitliche Bauten (wahrscheinlich aus dem 13. Jh.). An der ersten befindet sich am Erdgeschoß ein Schlitzfenster (Schießscharte?), auf der letzteren, aus dem Stockwerk ist ein halbkreisbögiges Fenster mit Steinumfassung völlig intakt erhalten geblieben. Von der frühen westlichen Mauer sind nur mehr Stümpfe am Erdgeschoß vorhanden, da diese bei der Belagerung am Ende des 16. Jhs eingestürzt ist und an ihrer Stelle dann im 16–17. Jh. eine dicke Festungsmauer ohne Öffnungen erbaut wurde.

István Horváth

88. Gyomaendrőd, Hegedüs-Gehöft (Kom. Békés) (II.). Auf dem obigen Fundort, der mit der topographischen Fundstelle 108 von Endrőd identisch ist, wurde im Laufe der Erdarbeiten eine arpadenzeitliche Grube gestört. Aus der annähernd 2 × 2 m großen, bienenkorbformigen Grube sind nur wenige Keramikfragmente, jedoch in

enormer Menge Tierknochen zum Vorschein gekommen. Mitarbeiter: Péter Árkus.

Edit Nikolin

89. Gyöngyös—Mátrafüred—Muzslatető (Kom. Heves) (IX.). Der Fundort ist ein frühmittelalterlicher Burgwall auf einem, sich am N-Rand von Mátrafüred erhebenden Berg in der Höhe von 485 m ü.d.M. An der N-, O- und SO-Seite umgibt den Muzsla-Gipfel in Halbkreisform ein Wall, an dessen Außenseite sich ein Graben befindet. Es war nicht nötig die steile W-Seite zu befestigen. Die Länge des Innengebietes beträgt 62 m, seine Breite 36 m, seine Ausdehnung 0,15 ha. Durch das Durchschneiden des nördlichen Wallabschnittes wurde die Konstruktion der Befestigung geklärt. Der Wall bestand aus einer Reihe von aus Eiche gezimmerten 1 × 2,5 m großen Kassetten. Die Verschläge wurden mit Stein ausgefüllt. Die Holzkonstruktion ist in verkohltem Zustand zum Vorschein gekommen, die Erde in der Umgebung ist orangegelb gebrannt. Der Burggraben mit flachem Grund wurde in den Felsen gehauen, die herausgewonnene Erde hat man auf die Außenseite geworfen. Ein halbfertiger Mühlstein ist zum Vorschein gekommen. Die Burg setzen wir auf Grund ihres Charakters und der Struktur ihres Walles auf die Jahrzehnten um die Wende des 10–11. Jhs.

J. József Szabó—József Dénes

90. Hódmezővásárhely—Nagysziget, Misán-Gehöft (Kom. Csongrád) (XIII.). 1983 haben wir südlich von Hódmezővásárhely, bei dem Misán-Gehöft im Nagysziget eine Ausgrabung durchgeführt. Bis 1982 sind insgesamt 29 Gräber zur Erschließung gekommen, 1983 haben wir die Gräber 30–43 beobachtet. Die Gräber sind größtenteils NW–SO orientiert, sieben von ihnen waren beigabenlos. Von den jetzt erschlossenen Gräbern des Gräberfeldes aus dem 11. Jh. lohnt sich das Grab 37 erwähnt zu werden. Es handelt sich um eine Bestattung mit zusammengefalteter Tierhaut. Ihre Beigaben: offene Haarreifen aus Silber, Knochenreste eines Bogens, Eisenmesser, Feuerstahl, Pfeilspitzen, Eisenschnallen, Eisenbügel, lyraförmige Bronzeschnalle.

Katalin B. Nagy

Keszthely—Fenekpuszta (Kom. Zala), s. Nr. 28.

91. Kisújszállás-Konta dűlő (Kom. Szolnok) (V.). Am N-Ufer des ausgetrockneten Flußbettes, namens Bodzás-ér sind im Laufe der Sandgewinnung Reste einer arpadenzeitlichen Kirche und ein Friedhof zum Vorschein gekommen. Der Fundort ist mit der Fundstelle 16 von Kisújszállás identisch, die anlässlich der archäologischen Geländebegehung in den Jahren 1963–64 festgelegt wurde. Im Laufe der Beschauung an Ort und Stelle im Jahre 1982 haben wir aus der Uferwand der Sandgrube ein Grab freigelegt. Seine Beigaben: zwei S-Haarreifen aus Silber sowie der Silberdenar von László I. Im Jahre 1983 haben wir eine Notausgrabung durchgeführt. Es wurde die Stelle der ausgebeuteten Grundmauern der Kirche gefunden: die Ziegel wurden im Laufe der Zeit zu Bauarbeiten auseinandergetragen. Die Breite der Kirche beträgt 5,81–6,0 m; das O-Ende ist noch nicht erschlossen. Das Gebäude ist mit der ältesten Schicht des Friedhofes (Ende des 11. Jhs) gleichaltrig. Wir haben die mehrschichtigen Gräber 2–64 des um die Kirche angelegten Friedhofes freigelegt und so den am meist gefährdeten Teil gerettet. Der Friedhof aus dem 11–13. Jh. ist an Beigaben arm: S-Haarreifen, Drahttringe, perlenverziertes Ohrgehänge, Gewandschnalle sind zum Vorschein gekommen. Häufig ist das mit Ziegeln ausgelegte Grab.

Die Ausgrabung wurde in gesellschaftlichem Arbeits-einsatz von den Mitgliedern der LPG Nagykan und Tisza II., von Schülern der Mittel- und Grundschulen sowie mit der Hilfe der Studenten der Lehranstalt für Facharbeiterausildung durchgeführt.

Mitarbeiter waren die Anthropologin Ildikó Pap, Károly Trunk (MNM) und der Student Gábor Hatházi.

András Pálóczi Horváth

Lászlófalva—Templom dűlő (Kom. Bács-Kiskun), s. Nr. 114.

92/1. *Nagykőrös—Barátságos* (Kom. Pest) (XX.). Die Notausgrabung des Jahres 1982 fortsetzend (Rég. Füz. Ser. 1. No. 36, 155/1.) haben wir eine Fläche von etwa 630 m² durchforscht und aus dem Friedhof des 10–11. Jhs weitere 23 Gräber freigelegt. Den Großteil der Funde machen die für die Friedhöfe des gemeinen Volkes charakteristischen Bronzeschmuckgegenstände (Torques, Perlen, S-Haarreifen, Ringe) aus. Die einzige Waffe, die Pfeilspitze des Grabes 22 war vermutlich in einer Tasche. Die durchbohrte Münze des Grabes 20 (CHN. I. 1.) lag auf den Halswirbeln. Den wahrscheinlichen S-Rand des Friedhofes deutet der südlich von den Gräbern erschlossene Friedhofgrabenteil an.

László Simon

92/2. *Nagykőrös—Homolytája* (Kom. Pest) (XX.). SW von der Stadt etwa 6,5 km weit, auf dem südlich vom Szórhalm gelegenen Hügel haben wir bei einer Geländebegehung gestörte Gräber wahrgenommen, zu deren Authentisierung eine Notausgrabung durchgeführt wurde. Es sind 14 Bestattungen und ein in die Erde eingetieftes Haus von rechteckförmigem Grundriß, ohne Beigaben ans Tageslicht gekommen. Auf Grund der Funde aus den Gräbern 4 und 10 (silbervergoldete S-Haarreifen, Ring mit Silberkopf, Tierknochen, Bronzeknopf und Gürtelbeschläge (?), Ring) können wir den Friedhofsteil auf das 11. Jh. datieren. Zwischen den Gräbern haben wir ein Hundeskelett, südlich von den Bestattungen ein 250–270 cm breites, 105 cm tiefes Objekt erschlossen, das vermutlich Opferszwecken gedient hat.

László Simon

93. *Ópusztaszer* (Kom. Csongrád) (XXIX.). Im Laufe der seit 1980 kontinuierlich vor sich gehenden Planausgrabung haben wir in diesem Jahre unter den Wirtschaftsgebäuden des Klosters weitere Details einer früharpadenzeitlichen Siedlung erschlossen. Von den in die Erde eingetieften Wohnhäusern wurden in dem einen Reste eines aus Ziegeln gebauten Ofens gefunden. Die Zahl der bisher erschlossenen Häuser des Siedlungsteiles stieg mit den im laufenden Jahr freigelegten auf neun. Es sind gleicherweise weitere Teile des im 14. Jh. vorhandenen Marktflückens zum Vorschein gekommen.

Katalin Vályi

Öcsöd—Kováshalom (Kom. Szolnok), s. Nr. 13.

94. *Pécs, Jókai u. 5.* (Kom. Baranya) (XXIV.). In höhlenererschließenden Schachten haben wir Schichten einer arpadenzeitlichen Siedlung freigelegt, unter anderen auch die Abfallgrube einer Knochenmanufaktur.

Gábor Kárpáti—Zsuzsa Katona Győr

95. *Poroszló—Földvár* (Kom. Heves) (IX.). Im Innengebiet der Gemeinde wurde es infolge der Öffnung einer neuen Straße bzw. einer Parkstelle notwendig, im betreffenden Gebiet mit einigen Suchgräben und Blöcken eine provisorische Notausgrabung durchzuführen. Wir haben an fünf verschiedenen Punkten den früharpadenzeitlichen Wall durchschnitten. Es wurde die untere, halbmeter dicke Schicht der mit Verschlagen gebauten Holzkonstruktion der Schutzmauer gefunden. Das früh-

arpadenzeitliche Material war von wenigen Keramikfragmenten vertreten. Es ist ein Hausteil der Pécel-Kultur ans Tageslicht gekommen. Eine große Vorratsgrube hat in großer Menge Roggen (etwa 30 kg) und das Fragment eines Mahlsteines enthalten. Es wurden zwei neolithische Bestattungen (Szakálhát-Kultur) erschlossen, beide enthielten ein an der linken Seite liegendes Hockerskelett, mit Muschelarmband und Knochenperlen.

János Győző Szabó

96. *Sály—Lator* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) (XVII.). Es wurde an der Stelle des vorigen Jahres die Erschließung (Prz. 6132/15) fortgesetzt. Wir haben eine große Korngrube (?), mehrere arpadenzeitliche, etwas in die Erde eingetieft, im Freien gestandene Öfen und einen aus Steinen gesetzten, gleichfalls, äußeren Ofen gefunden. Außerdem kamen aufeinander gegrabene Abfallgruben ans Tageslicht, auf weitere Häuser stießen wir nicht. Die Funde sind arpadenzeitlich.

Károly Mesterházy

97. *Somogyvár—Kupavárhegy* (Kom. Somogy) (XIV.). Nach der fast gänzlichen Erschließung des Benediktinerklosters haben wir die Freilegung des Friedhofes um die Friedhofskapelle fortgesetzt. Bisher sind 460 Gräber zum Vorschein gekommen. Die arpadenzeitliche Burgmauer, die das ganze Gebiet der einstigen Gespansburg umgeben hat, ist an der NW-Seite in fast 150 m Länge ans Tageslicht gekommen.

An der Ausgrabung nahm die Restauratorin Gabriella Kun teil.

Kornél Bakay

Sopron—Városház u. (Kom. Győr-Sopron), s. Nr. 33/4.

98. *Székesfehérvár—Zalka u. 12.* (Kom. Fejér) (XXX.). Bei der Erneuerung des Hauses fand man unter dem Fußbodenbelag aus der Fundierung des Hauses das Fragment eines Kapitells, an dessen Ecke mit einer beflügelten Figur mit Affengesicht, dazwischen mit geometrischem Pflanzenornament. Der Fund stammt aus dem 11. Jh., vermutlich aus der von István I. gebauten Basilika.

Gyula Fülöp

Tiszakarád—Inasa (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén), Nr. 69.

Tiszalök—Kövestelek (Kom. Szabolcs-Szatmár), s. Nr. 70.

99. *Tiszalök—Sarkadpuszta* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) (XVII.). Die Ausgrabung des gefundenen Friedhofes des ungarischen gemeinen Volkes, die wir seit 1976 jährlich durchgeführt haben, wurde auch 1983 fortgesetzt. Es wurden die Gräber 238–248 erschlossen. Nur fünf Bestattungen hatten Beigaben: Zopfreifen mit S-Endung, silberner Ehering, bleierner Anhänger sowie eine Münze des Béla dux (1048–1060). Die Gräber waren im W-Rand des Friedhofes in einer solchen Gruppierung, daß wir nur einige unerschlossene Bestattungen vermuten. Die übrigen Ränder des Friedhofes haben wir schon früher erreicht.

An der Ausgrabung nahmen die Studentinnen Zsuzsa Kiss und Etelka Kövecses teil.

László Kovács

Tiszazug—Kisrétpart (Kom. Szolnok), s. Nr. 20/2.

Törökszentmiklós—Szenttamás (Kom. Szolnok), s. Nr. 84.

Velem—Szentvid (Kom. Vas), s. Nr. 21.

Veszprém—Burg, Tolbuhin u. 18. (Kom. Veszprém), Nr. 128.

100. *Visegrád—Burggarten* (Kom. Pest) (XXXIX.). Von dem bisher freigelegten Gebiet der früharpadenzeitlichen Siedlung etwa 10–12 m nach SO, haben wir in der Nähe des Randes der ersten Terrasse die Grundmauern einer kleinen Kirche mit halbkreisbogigem Chorabschluß freigelegt. Einen Teil der Steinmauern haben 1955 István Méri und Sándor Soproni gefunden. Aus dem Kirchhof haben wir jetzt keine Gräber erschlossen, jedoch wurde es sicher, daß die an der Siedlung bisher zum Vorschein gekommenen arpadenzeitlichen Gräber zum Friedhof gehört haben. Das kleine Gebäude war die Pfarrkirche des Dorfes.

An der Ausgrabung nahmen die Studenten Katalin Bodnár, Ágnes Ritoók und Miklós Takács teil.

Júlia Kovalovszki

UNGARISCHES MITTELALTER UND NEUZEIT

(Auf der Karte: Nr. 101–128)

101. *Bakonya—Kereki dűlő* (Kom. Baranya) (XXIV.) Südlich von Bakonya wurde die an dem kleinen, aus dem Mecsek herunterfließenden Bach gelegene Weide aufgebrochen und die hier wirtschaftende LPG hat auch das Abtragen des sich am Rand der Weide erhebenden kleinen Hügels in Plan genommen. Bei der Untersuchung hat es sich herausgestellt, daß es sich wahrscheinlich um einen künstlich erhobenen, einst mit Graben umgebenen Hügel handelt. Im Laufe der 1983 durchgeführten Fundrettung haben wir geklärt, daß die kleine, halbinselförmige, natürliche Erhebung den Grund des Hügels gebildet hat. An der ursprünglichen Oberfläche wurde im 10–11. Jh. eine kleinere Behausung errichtet, aus der ein Herd, ein Teil des Gehniveaus und Scherben erhalten geblieben sind. Da sich schon in der Mitte dieses frühen Objekts ein aus gelbem Lehm aufgetragener, kleinerer Hügel erhoben hat, kann angenommen werden, daß diese Behausung von einem kleineren Graben umgeben war. Zur eigentlichen Befestigung ist es aber viel später, im 13–14. Jh. gekommen, als das Gebiet der Behausung von etwa 20 m Durchmesser von einem tiefen (2–3 m), höfnchenförmigen Graben umgeben wurde. Der heute sichtbare, etwa 1,6 m hohe, runde Hügel ist zu dieser Zeit vor allem aus dem bei dem Ausheben des Grabens gewonnenen gelben Lehm entstanden. Im oberen Niveau des Hügels ist ein zur Phase nach der Vertiefung des Grabens gehörender, eingestempelte Keramik enthaltender, verschmierter Herd und Gehniveau zum Vorschein gekommen. Im Laufe der Notausgrabung haben wir den Graben durchschnitten und den Zentralteil des Hügels erschlossen.

István Ecsedy

102. *Balogunyom—Rom.-kath. Kirche* (Kom. Vas) (XXXV.). Die zur Ehre der Allerheiligen geweihte Pfarrkirche der einstigen Gemeinde Nagyunyom steht in der Mitte des Dorfes, im Kirchengarten. Durch eine kleinere Forschung haben wir im Jahre 1983 die Baugeschichte geklärt.

1. Zur Mitte des 13. Jhs wurde im romanischen Stil eine Kirche gebaut, dessen gestrecktes, viereckiges Schiff wahrscheinlich eine Plattdecke hatte. Ihm schloß sich ein gestreckt-halbkreisförmiges Chor an, das schmaler als das Schiff war. Die W-Mauer der romanischen Kirche haben wir im Kircheninneren gefunden und es wurden die inneren Niveaus geklärt.

2. Zur Mitte des 14. Jhs wurde an die N-Seite des Chors die Sakristei angebaut. In der N-Mauer des Chors führt ein Tor mit gotischer Steinumfassung in die Sakris-

tei, in der N-Mauer finden wir ein gotisches Pastophorium. Gleichzeitig wurde das Chor von innen ausgemalt. An der N-Wand des Triumphbogens ist eine Bischofsfigur und neben ihr das Einweihungskreuz zu sehen.

3. Auf dem romanischen Schiff und Chor können aus der zweiten Hälfte des 17. Jhs stammende äußere Bemalungsspuren beobachtet werden.

4. Die Visitatio aus dem Jahr 1698 beschreibt die Kirche als eine Ruine, 1733 wurde sie aber schon wieder in gutem Zustand vorgefunden.

Zur Mitte des 19. Jhs wurde die Kirche nach W zu erweitert.

Ilona Valter

103. *Bánokszentgyörgy—Szentmihálytető* (Kom. Zala) (XL.). Auf Grund der Hinweise des Ortsbewohners Gyula Számpli hat 1982 Gyula Nováki in der weit ausbreiteten Waldung die an der Oberfläche sichtbaren Reste eines spätmittelalterlichen kleinen Dorfes, die kleine Erdburg daneben und die Spuren des sich um diese ziehenden Ackerfeldes (Terrassen, Raine) skizzenhaft vermessen.

1983 haben wir von den neun Häusern des Dorfes ein Haus völlig, zwei Häuser zur Hälfte erschlossen. Bei zwei konnte man auf Balkenhäuser schließen; unter dem Sohlenbalken zeigte sich nur an einigen Punkten eine Ziegel- oder Steinfundierung. Bei dem dritten Haus waren viele größeren und dicken Lehmewurfstücke sowie an ihrer Innenseite Astabdrücke zu sehen. Diese Lehmewurfstücke haben auf ein Haus mit geflochtenen Wänden hingewiesen. In der untersten Bodenverschmierung des Ofens des Hauses war eine kleine Kiesschicht, in die viermal erneuerte Bodenverschmierung hat man Gefäßscherben eingesetzt. Aus dem Bereich der Häuser sind in geringer Menge spätmittelalterliche Scherbenfragmente zum Vorschein gekommen.

Von der — auch im Fundament völlig zerstörten — Kirche des Dorfes konnten wir feststellen, daß die Kirche einschiffig war und einen halbbogigen Chorabschluß hatte. Die Erdburg ist zweiteilig, von einem Graben umgeben. Der eine Teil ist von 16,5 × 12 m, der andere von 9 × 6 m Durchmesser, beide stellen einen aus der Erde des Grabens künstlich errichteten Hügel dar. Die frühere Störung hat das Innere des größeren Teiles völlig, die Hälfte des kleineren Teiles, ferner den Großteil des Burggrabens vernichtet. Mit drei Suchgräben ist es gelungen, die ursprünglichen Maße des Hügels zu rekonstruieren, jedoch konnten vom inneren Gebäude und von der Befestigung keine Überreste gefunden werden. Die einzigen, zum Vorschein gekommenen Gefäßscherben stimmen mit den bei den Häusern gefundenen überein.

Imre Holl—Gyula Nováki—Nándor Parádi

104. *Bátmonostor—Pusztajalu* (Kom. Bács-Kiskun) (XV.). 1983 haben wir die Kontrollausgrabung der von Henszlmann erschlossenen Klosterkirche begonnen. Es wurde das Hauptschiff der Kirche und ihr südliches Nebenschiff mit den Chören zusammen freigelegt, deren Ausbildung mit der Mitteilung von Henszlmann übereinstimmt. Von der doppelten Pfeilerreihe des Kircheninneren — die Henszlmann für arpadenzeitlich gehalten hatte — haben wir festgestellt, daß sie nicht aus der Arpadenzeit stammt, sondern in der späteren Bauperiode der Kirche entstanden ist.

Im Kircheninneren haben wir zahlreiche Bestattungen freigelegt und die Zahl der bisher erschlossenen Gräber des Friedhofes beträgt 2443. Die im Kircheninneren erschlossenen Gräber stammen den Beigaben nach aus dem 14–16. Jh.

An den Ausgrabungen nahmen die Archäologinnen Mária Béres und Valéria Kulcsár teil.

Piroska Biczó

105/1. *Budapest I., westliche Seite des Szent-György-Platzes*. (III.). Im Laufe der früheren Ausgrabungen ist

die Hausfassadenreihe der W-Seite einer N-S laufenden, mittelalterlichen Straße ans Tageslicht gekommen. (Die Gebäude wurden im 13. Jh. erbaut, im 15. Jh. jedoch im Laufe der Geländeregelung des Vorraumes des Königs-palastes abgerissen.) Die W-Teile der gegenwärtigen Hausreste mit O-Fassade, die infolge des in den Palast herunterführenden Weges mit einzelligem Keller untergebaut wurden, konnten nicht freigelegt werden. Dies war nur durch die Versetzung des Weges möglich. Mit einer kurz anhaltenden Arbeit haben wir die Grundmauer von sechs mittelalterlichen Häusern und ihre Kellerreste mit einem langen, N-S laufenden Suchgraben erschlossen.

Es konnte festgestellt werden, daß an der Stelle dieser vernichteten, abgerissenen, mittelalterlichen Häuser aufgerichtet haben, unter den provisorischen Gebäude-resten stießen wir massenhaft auf türkenzeitliches Fundmaterial.

László Zolnay

105/2. Budapest III. Óbuda (Zusammenfassung) (III.). Unsere Arbeit war auch in diesem Jahr durch das Arbeitsprogramm der großen Investierung der Árpád-Brücke und des Flórián-Platzes bestimmt.

Auf dem heutigen Fő-Platz haben wir die Erforschung des frühmittelalterlichen Stadtzentrums fortgesetzt. Hier wurden Teile von zwei arpadenzeitlichen Gebäuden aus Quadersteinen, ihre Umbauten bzw. ihr spätmittelalterlicher Zusammenbau erschlossen. Parallel mit der Herstellung des Gebäudes unter Fő-Platz Nr. 6 gelang es uns weitere Teile der Marienkirche — der Stiftskirche von Óbuda aus dem 14. Jh. — zu klären. Einzelne Häuserspuren der Stiftsstadt erschienen an der N-Seite der Árpád-Brücke. Gleichfalls Gebäudespuren und eine mittelalterliche Straßenschicht konnten neben der Festungsmauer des 4. Jhs zwischen der Árpád feje-delem-Straße und der Névtelen-Gasse bestimmt werden.

Im Laufe der Erschließungen haben wir die NW-Ecke der äußeren Mauer der Burg der Königin authen-tisiert.

Julianna Altmann

105/3. Budapest XI. Balatoni-Str. 148/4. (III.). (Das Kloster der »Abtei von Kana«). Das gefährdete Ruinenfeld hat die kontinuierliche Aufsicht durch das Museum notwendig gemacht. Mit unserer Forschung im Jahre 1983 wünschten wir zwischen den O- und W-Flü-geln des Klosters eine Verbindung herzustellen. Es ge-lang aber uns die fehlende O-Mauer des W-Gebäudes nicht zu finden, da seine Steine zum Bau der benachbar-ten Villen verwendet wurden. Einen weiteren Abschnitt der O-Fassade des O-Gebäudeflügels und daneben ein Grab haben wir ans Tageslicht gebracht. Beide Ober-hände des Skeletts haben gefehlt und an den Schien-beinen des Armes oberhalb des Handgelenks war eine schräge Hiebspur zu sehen. Bei der SW-Ecke des Klo-stergebäudes, unmittelbar unter der Oberfläche sind 13 Profilsteine des romanenzeitlichen Sitznischenpaares zum Vorschein gekommen.

Katalin H. Gyürky

106. Debrecen—Nagycsere—Szentjánoshegy (Kom. Hajdú-Bihar) (VIII.). Die bei der teilweise erfolgten Ausforstung des angepflanzten Robinienwaldes in großer Menge zum Vorschein gekommenen Ziegelbruchstücke haben zur Erschließung des Fundaments der Kirche jenes Dorfes geführt, das zu Beginn des 13. Jhs Ujlak, später nach dem Titel seiner Kirche Szentjános genannt wurde, sich am Ende des 14. Jhs entvölkerte und in den Besitz der Stadt Debrecen gelangte. Auf dem auch gegenwärtig noch mehr als 6 m hohen Hügelrücken gelang es das 1m breite und 1,5 m tiefe, aus schwarzer Moorerde einge-stampfte Fundierung einer von O-W Orientierung kaum abweichenden, kleinen, vierpaßförmigen Kirche (Licht-weite: 8,1 × 1,6 m) zu erschließen. Auf dem N-Stre-beifelder der Apside waren einige Ziegel der untersten Reihe

in originaler Lage. Neben der W-Hälfte des nördlichen Bogens fanden wir an einer Fläche von 1,8 × 1 m einen eingestürzten, mit Mörtel gebundenen, zusammenhän-genden Mauerkörper vor. Auf dem am südöstlichen Teil des Hügels sowie südlich von dem unter ihm nach Vá-mospércs führenden unteren Landweg gelegenen anderen Hügel haben wir viele arpadenzeitliche Scherben einge-sammelt.

György Módy

107. Eger, Burg (Kom. Heves) (IX.). Die Erschließung wurde auf dem Gelände vor den Resten (Türmen) der romanenzeitlichen Domkirche fortgesetzt. Im Pro-visorenpalast und in dem von diesem südlich gelegenen Gebiet wurde die Erschließung des »langen Suchgra-bens« beendet. Im W-Ende des »großen Gebäudes« haben wir die Freilegung des Wassersammelbeckens die Aus-gestaltung der als endgültig ansehbaren Lösung fortge-setzt.

Im Raum Nr. 3 des Provisorenpalastes — im Kel-lergeschoß — haben wir die Erschließung in Richtung der SO-Ecke vorschreitend fortgesetzt. Aus der dicken Schuttschicht sind in großer Zahl Funde zum Vorschein gekommen.

Im SW-Teil der Burg setzten wir die Freilegung der »ispita« (Hospital) aus dem 18. Jh. fort.

An der N-Mauer der Burg wurde — von außen — das sich der Sándor-Bastei unmittelbar anschließende Gebiet erschlossen und zum Teil geregelt. Die N-Mauer der Bastei wurde in zwei Schichten mit einer Mantel-mauer befestigt.

Im Zusammenhang mit den Herstellungsarbeiten über das Setét-Tor wurde eine kontinuierliche archäolo-gische Beobachtung durchgeführt.

Mitarbeiter waren der Techniker János Kárpáti so-wie Imre Ferenc und András Kovács jun.

Károly Kozák

Encs—Kelecsény (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén), (XVII.). s. Nr. 5.

108/1. Esztergom—Alsósziget (Kom. Komárom). (X.). In zwei Gebieten haben wir seit 1979 Ausgrabungen durchgeführt, westlich von der Kirche und südlich von dem, mit zwei Apsiden erbauten Gebäude. An der letz-teren Stelle haben wir das sich dem einstigen Gebäude anschließende, öfters erneuerte, kiesige Gehniveau frei-gelegt, das von Süden her von einer völlig ausgebeuteten O—W orientierten Mauer begrenzt war. In der Nähe der SO-Ecke des Gebäudes haben wir eine Abfallgrube mit sehr vielen Funden aus dem 14—15. Jh. freigelegt. Die Spuren der ausgebeuteten, O—W Richtung laufenden Mauer haben wir 15 m weiter nach W in einem Suchgra-ben auch gefunden, hier ist zu sehen, daß man eine frühe-re Grundmauer erneuert hat. Auch die parallele Grund-mauer ist im Suchgraben zum Vorschein gekommen, wo-nach sich in N—S Richtung ein 6 m breiter Raum nach O—W länglich dahingezogen hat.

Westlich und südlich von der Kirche haben wir das sehr stark gestörte Gebiet des Klostergebäudes freige-legt. Der 10 m breite, östlich und 6 m breite, nördliche Gebäudeflügel hat einen offenen Hof umgeben.

In der Aufschüttung der erwähnten Abfallgrube sind außer vielen Gefäßscherben und Knochen auch gotische Buch- und Gürtelbeschläge, Bruchstücke von Glasbe-chern, Bleifassungsstücke von Fenstern und im Gebiet des Klosters die Münzen des Hl. Ladislaus, Béla III., sowie Wiener Heller zum Vorschein gekommen.

An der Ausgrabung nahm die Studentin Éva Gál teil.

Szuzsa Lovag

108/2. Esztergom—Rákóczi-Platz (Kom. Komárom) (X.). Im Laufe der Kanalisierung wurde in 3,5—4,8 m Tiefe die N-Stadtmauer der königlichen Stadt durch-

brochen, die hier eine 130–140 cm dicke, in starkem Mörtel gelegte Bruchsteinmauer war. Diese sind die ersten bekannten und genau vermessenen Mauerreste der nördlichen Stadtmauer.

István Horváth

108/3. *Esztergom—Széchenyi tér 24.* (Kom. Komárom) (X.). Im Keller des im 18–19. Jh. erbauten Wohnhauses stießen wir im Jahre 1982 auf den in W-Richtung sich unter die Kammern ziehenden, mittelalterlichen, mit Steingewölbe gebauten Kellerzugang. Nach Abriß der Kammern bot sich die Möglichkeit zur Kontrollausgrabung über dem Kellergewölbe, wo wir auf die Reste eines mittelalterlichen Hauses gestoßen sind: wir haben das mit Lehm gestampfte – zum Teil auch mit Ziegeln bedeckte – Gelniveau des Gebäudes über dem Keller gefunden. Über dem, starke Brandspuren aufweisenden Gelniveau lag eine dicke, gebrannte Schuttschicht, aus der Funde des 16. Jhs zum Vorschein gekommen sind. Auf dem Fußbodenbelag fanden wir einen Bronzeleuchter in Renaissancestil und einen mit Vogel bzw. Mond, Kreuz und Stern verzierten, silbervergoldeten (gebrochenen) Siegelring aus dem 15–16. Jh. vor. Unter dem Gelniveau stammen aus der Aufschüttung der Gewölbewiderlager folgende Funde: Gefäßstücke, Fragmente einer von durchbrochenen, grünglasierten, mit Maßwerk verzierten Ofenkachel usw., die den Bau des Hauses etwa auf den Beginn des 15. Jhs setzen. – In dem im mittelalterlichen Keller gezogenen Suchgraben sind *römische* Gefäßfragmente und ein bronzener Stylus bis –60–70 cm zum Vorschein gekommen, wo schon das Grundwasser aufgebrochen ist.

István Horváth

108/4. *Esztergom—Várhegy II.* (Kom. Komárom) (X.). In dem vor der O-Fassade der Basilika eingetieften Kanalgraben sind gemeißelte Steine zum Vorschein gekommen. Im Laufe der Notausgrabung haben wir aus einem 3 × 3 × 2,5 m großen Block mehr als 60, meist große, mittelalterliche, behauene Steine (Tür- und Fensterumrahmung architektonische Glieder usw.) zutage gefördert. Der größte Teil der Steine ist gotisch (hauptsächlich aus Andesit), einige Stücke stammen aus der Romanen- bzw. der Renaissancezeit (roter Marmor), an einigen kommen Freskenspuren vor (14. Jh.). Zwischen den Steinen fanden wir in großer Menge die zusammengerollte Bleifassung von Fenstern (mit kleineren Glasstücken). Die größtenteils aus gemeißelten Steinen bestehende Schuttschicht erstreckt sich am N-, W- und S-Rand des Blockes weiter und hört selbst in 2,5 m Tiefe nicht auf. Die Steine gelangten bei dem Beschuß des Chors der in der Nähe gestandenen St. Adalbert-Domkirche (1943) oder ihre Reste bei dem Abriß im 18. Jh. an die O-Seite des Schloßberges, die im 18–19. Jh. bei dem Bau des neuen hinaufführenden Weges aufgeschüttet wurde.

Die bisher zum Vorschein gekommenen und noch zu erschließenden, zahlreichen, gemeißelten Steine liefern nicht nur zur Baugeschichte, zur Konstruktion der St. Adalbert-Kirche, sondern auch zur Identifizierung der sich in den Lapidarien von Esztergom befindlichen sonstigen Steine wichtige Daten.

István Horváth

Esztergom—Burg II. (Kom. Komárom) (X.). s. Nr. 87/2.

Garabonc—Ófalu II. (Kom. Zala) (XIX.), s. Nr. 75.

109. *Győr—Káptalándomb* (Kom. Győr-Sopron) (XI.) Im Chor und im Schiff wurde die Erschließung beendet. Der in der Mitte des Schiffes zum Teil freigelegte »runde« Bau hat nur die Form eines Dreiviertelkreises und sein W-Teil schließt in einer geraden Linie. Dieser Seite schließt sich – bis zur Basis des späteren chorhaltenden Pfeilers – eine breite, lehmig-steinige Schicht an. Die

mit der in der zweiten Hälfte des Jahres in Gang gesetzten Herstellungsarbeit einhergehenden Beobachtungen wurden durchgeführt.

Mitarbeiter waren die Archäologietechniker László Bernáth, János Kárpáti und der Restaurator, Vermesser István Kozák.

Károly Kozák

110. *Ipolydamásd—Zuvár* (Kom. Pest) (XLVI.). Zuvár ist ein sich 2,4 km nordöstlich vom Dorf erhebender Berg. Die aus der Umgebung stark hervorstechende Bergkuppe ist von S her sehr steil, von den anderen Seiten wird sie von einem mehrfachen Graben- und Wallsystem geschützt. Wir haben den Grundriß der dem Rand der Bergkuppe folgenden Umfriedungsmauer geklärt. Es wurden die Fundamente des ovalen Turmes gefunden und im S-Teil der Kuppe ein Teil eines Balkenhauses freigelegt. Mit einem Suchgraben wurde der innere Wallgraben durchschnitten. Dem Schnitt nach wurde der Graben in den Felsen eingehauen und der Wall aus dem Felsenschutt erhoben. Auf Balkenkonstruktion verweisende Spuren sind nicht zum Vorschein gekommen.

Im Laufe der Ausgrabung kamen Funde aus dem 13. Jh. ans Tageslicht. Außer den Gefäßfragmenten wurden Sicheln, Pfeilspitzen, Haufeisen usw. gefunden.

An der Ausgrabung nahm Gabriella Németh teil.

Zsuzsa Miklós

111. *Jánosháza—Erdődy-Choron-Schloß* (Kom. Vas) (XXXV.). Die 1979 begonnene, der Herstellung vorangehende, archäologische Forschungsarbeit wurde fortgesetzt.

Der Ostflügel des Gebäudes ist der älteste Gebäudeteil. Der unterkellerte, dreiteilige, über Vorhalle und Stockwerk verfügende, aus Stein gebaute, adelige Herrschaftshaus wurde in der zweiten Hälfte des 15. Jhs erbaut. – An der S-Seite der Vorhalle ist der mittelalterliche Eingang zum Vorschein gekommen, zu dem vom Hofe ein Stiegenaufgang geführt hat. An der äußeren Fassade sind an mehreren Stellen die Fensteröffnungen des Hauses ohne Steinumrahmung sowie an der S-Seite der alte Kellerabstieg ans Tageslicht gekommen.

Péter Erdődy ließ zu Beginn des 16. Jhs sein Haus mit Seinmauer umgeben, deren Reste im S- und N-Teil des Hofes vorgefunden wurden. In der zweiten Hälfte des 16. Jhs wurde das im Besitz der Chorón-Familie befindliche, adelige Herrschaftshaus in westlicher Richtung in Renaissancestil mit einem Ziegelgebäude erweitert.

Am ersten Stock, auf dem Hauptniveau waren die vornehmeren Zimmer. Von der nördlichen Fassade des Stockwerkes öffneten sich zwei Aborte.

Zu Beginn des 17. Jhs ließ Tamás II. Nádasdy Bauarbeiten an dem Schloß durchführen.

Von der Mitte des 17. Jhs verfiel das Gebäude der Vernichtung und erst im Besitz von Anna Illyésházy (1732–65) kam es hier zu größeren Umbauarbeiten.

Die völlige Freilegung und Erforschung des an der W-Mauer des Hofes stehenden Nebengebäudes aus dem 17. Jh. haben wir gleichfalls durchgeführt.

Mitarbeiterin: Frau Schöner, Ilona Pusztai.

Éva Kozák

112. *Jászdózsa—Négyszállás* (Kom. Szolnok) (XXXIV.). 1980 wurde die Ausgrabung auf dem Abschnitt des Friedhofes um die Kirche begonnen und von hier aus in südlicher Richtung fortgesetzt. Es wurde eine Fläche von 500 m² freigelegt. Auf dem erforschten Siedlungsteil sind drei in die Erde eingetiefte Wohnhäuser, eine weitere Hütte, zwei bienenkorb-förmige Gruben, drei Feuerstellen im Freien und zwei Gruben von unbestimmbarer Funktion zum Vorschein gekommen. Die in die Erde eingetieften Wohnhäuser hatten eine unre-

gelmäßige viereckige Form. Ihre Maße: 5×5 , $2,5 \times 3,5$ und 4×6 m. Ihre Tiefe: 1,3–1,6 m. In ihrem Schutt sind verstreut und an ihren Seitenmauern 20–40 cm breite, aus Kalkstein ausgelegte Bänke zu finden. Aus der Aufschüttung der Häuser sind Keramikmaterial aus dem 13–14. Jh., außerdem verschiedene, andere Funde, z. B. als Sitzgelegenheit gebrauchter Pferdeschädel, zur Lampe umgeänderte Gefäßfragmente, mehrere Nadelhalter aus Bein, Spinnwirtel usw. zum Vorschein gekommen.

Der Grundgraben des neuerdings erschlossenen runden Baues ist 50–60 cm breit, 60–100 cm tief, sein Außendurchmesser beträgt 450 cm. Innerhalb des Grundgrabens ist das Gelniveau in 70 cm Tiefe mit Kalkstein gepackt. Diesen Bau durchschneidet eine viereckige, in die Erde eingetiefte Hütte mit der Grundfläche von 160×200 cm. Die offenen Feuerstellen befinden sich im erschlossenen Gebiet im allgemeinen in der Nähe der Bauten. Auf Grund der bisher freigelegten Siedlungsercheinungen können wir den Siedlungstyp als regelmäßiges Winterquartier betrachten.

László Selmeczi

113. *Kőszeg–Lombai-Turm* (Kom. Vas) (XLIV.). Der stärkste Wehrbau der Stadt war im Mittelalter der Laubenwein oder der Wasserturm, der 1546 erbaut wurde. An seiner Stelle dürfte auch schon früher, so im Jahre 1532 ein Holzturm gestanden haben. In der Schneller-Gasse haben wir nach der völligen Befreiung des sich an das heutige Kino stützenden Mauerstumpfes das ganze Turminnere erschlossen. Der 177–185 cm dicke Steinturm schließt sich in Hufeisenform der Stadtmauer an. An ihr befand sich kein Fußgängertor, sondern hatte nur Schießscharten für Kanonen. Die Stadtmauer und die Steinbastei entstanden im 16. Jh. Sie wurden 1670 erneuert, 1821 wurde an ihr ein Fußgängertor gebrochen, 1830 dann bis zum damaligen Straßenniveau abgebaut.

Kornél Bakay

114. *Lászlófalva–Templom dűlő* (Kom. Bács-Kiskun) (V.). Die Erschließung des spätmittelalterlichen, kumanischen Dorfes »Szentkirály« haben wir 1983 fortgesetzt. Auf dem südöstlich von der auf die Grundmauern der mittelalterlichen Kirche aufgerichteten ref. Kirche gelegenen Innengrundstück haben wir die Gebäude 10, 12, 13 und 14 freigelegt. Die Wohnhäuser 10 und 12: das Gebäude 10 besteht aus zwei Räumen, ist NW–SO orientiert; die Orientierung des Gebäudes 12 ist SW–NO (nach NO noch nicht völlig erschlossen). Das Gebäude 13 ist eine runde Hütte mit Pfostenkonstruktion. In der Umgebung der Gebäude haben wir die Gruben 59–88 und die Gräben 26–33 erschlossen. Der Graben 30 ist kaiserzeitlich.

Die Ausdehnung des zu erforschenden Innengrundstückes haben wir nach SW mit Suchgräben geklärt. Außer den bebauten Gebieten wurden kleinere und größere Gruben gefunden, deren Zahl sich stets verringert hat und sie haben etwa 30 m von den Gebäuden auch aufgehört. Ein Teil des Wirtschaftshofes war auch hier für das Vieh umfriedet.

Es wurden die Gräber 181–257 des mittelalterlichen Kirchhofes freigelegt. Die Gräber sind größtenteils aus der Arpadenzeit. Funde: S-Haarreifen, Ringe, Perlen.

Mitarbeiter waren die Anthropologin Márta Ferencz und der Archäologe István Takács.

András Pálóczi Horváth

Nagyberki–Szalacska (Kom. Somogy), s. Nr. 12.

Nemesvámos–Balácapusztá (Kom. Veszprém) Gebäude X., s. Nr. 29.

115. *Nyárlőrinc–Hangár-Str.* (Kom. Bács-Kiskun) (XV.). Im inneren Gebiet der Gemeinde haben wir 1983

bei der Erforschung der Pfarrkirche des mittelalterlichen Dorfes Szentlőrinc das 9 m lange und 6,5 m breite Schiff der gotischen Kirche sowie die Gräber 5–41 erschlossen. Auf Grund des zum Vorschein gekommenen Fundmaterials (Pariser Schnallen, Ringe, Münzen von Sigismund und Matthias I.) stammen die meisten Bestattungen aus dem 15–16. Jh. Die im NO-Ende des Kirchenschiffes gefundene, mit der N-Steinmauer parallele Lehmfundierung dürfte wahrscheinlich das Fundament einer früheren (arpadenzeitlichen) Kirche gewesen sein. Im Laufe der Forschung ist das Fundament eines an die zwei Ecken der W-Abschlußmauer angebauten Stützpfilers und auch ein Teil der Umfriedungsmauer der Kirche zum Vorschein gekommen.

György V. Székely

Ópusztaszer (Kom. Csongrád), s. Nr. 93.

116. *Oroszlány–Majkpusztá, Prämonstratenserklöster* (Kom. Komárom) (XXVI.). Es wurde die Freilegung der Kirche und des sich von S her anschließenden Klosters fortgesetzt. Dem 36 m langen Schiff schließen sich von O her drei, mit fünf Seiten des Zehneckes abgeschlossene Chöre an. Das Fundament der Chöre ist halbbogenförmig. Das Schiff wird von je fünf Pfeilern gegliedert, am W-Ende war es einst von einem Turmpaar abgeschlossen. Dem NO- und SO-Ende des Schiffes schließt sich je eine kleine (480×460 cm) Kapelle an. Im W-Trakt der Kirche haben wir 58 Gräber freigelegt, deren entscheidende Mehrheit beigabenlos war. Zu beachten ist das Grab 46, in dem wir eine auf das ausgehende 15. Jh. bzw. auf den Anfang des 16. Jhs datierbare, gepreßte Gürtelschnalle gefunden haben. Im W-Ende des Schiffes – unmittelbar vor dem Hauptaltar – wurden vier, mit Dachziegeln und aus Bruchstein gemauerte Gräber freigelegt. Die Gräber waren von grob behauenen, roten Kalksteinplatten bedeckt. Aus Grab 54 ist aus dem bedeckten Grab (unter den linkseitigen Rippen des Skeletts) ein Denar des András II. zum Vorschein gekommen.

Das einflügelige, mit vier Räumen gegliederte Kloster schließt sich der S-Kapelle an.

Die Ausdehnung des Klostergebäudes nach SW und N ist uns bisher nicht bekannt.

Juan Cabello

117. *Ozora, Schloß* (Kom. Tolna) (XXXI.). 1983 haben wir die systematische Erschließung des Gebietes zwischen der W-Fassade des Schloßes und der Burgmauer begonnen, im Laufe dieser Arbeiten die Forschung des Grabenabschnittes vor der S-Burgmauer fortgesetzt und dort die Pfeiler der zum einstigen äußeren Burgtor führenden Brücke bestimmt. Im Laufe der Maueruntersuchungen haben wir die Erschließung der O-Fassade durchgeführt, im Gebäudeinneren die Forschung des Stockwerkes beendet und die Räume im Erdgeschoß weiter untersucht.

Vor der W-Fassade sind – unter der Schutt- und Zerstörungsschicht – mannigfaltige Objekte aus der Türkenzeit zum Vorschein gekommen, zum Teil an den abgebauten Mauern eines mit dem Schloß nicht gleichaltrigen mittelalterlichen Gebäudes. In dem einen Raum des letzteren haben wir große Ofenkacheln aus der Sigismundzeit und Gefäßmaterial aus dem ausgehenden 15. Jh. enthaltende Eingrabungen vorgefunden. Wir haben festgestellt, daß die sich dem vor dem Tor befindlichen gewölbten »Wassersammler« anschließende Rampe aus Gewölberippen bzw. aus anderen gemeißelten Steinen der nahen Pfarrkirche erbaut wurde.

An der O-Fassade haben wir in der Höhe des 1. Stockes vier, fast gleich große und ähnlich ausgebildete Fenster mit Segmentbogen und Steinkreuz von abgefastem Profil bestimmt, von welchen die eine Umrahmung in völlig intaktem Zustand, zwei weitere mit bedeutenden Einzelheiten erhalten geblieben sind. Im südlichen Teil, in der Höhe des 2. Stockwerkes sind die – mit dem heuti-

gen Hauptgesims abgeschnittenen — Reste eines kleineren Fensters zum Vorschein gekommen.

Wir haben alle abgerissenen Trennungsmauern der mittelalterlichen Räume am Stockwerk, die Reste ihrer einstigen — rippenlosen — Kreuzgewölbe und die Öffnungsnischen der Außenmauern bestimmt. Ebenso wurde auch auf dem ähnlich eingeteilten Erdgeschoß das einstige Gewölbesystem — hier waren auch Tonnengewölbe — und zum Teil auch die erhalten gebliebenen mittelalterlichen Öffnungen geklärt. Es wurde festgestellt, daß der völlig zerstörte südliche Flügel den übrigen ähnlich gewesen sein dürfte, jedoch der Mittelhof selbst — den ringsumlaufenden Pfeilerkorridor abgerechnet — war nicht von völlig regelmäßigem Grundriß.

Mitarbeiter: Tibor Koppány, Judit Lászlai, Marika Vinczellér.

István Feld—Ibolya Gerehlyes

118/1. *Pécs—Jakabhegy* (Kom. Baranya) (XXIV.). Die Erschließung des Paulinerklosters wurde mit der Freilegung des westlichen Vorbaues fortgesetzt.

Zeichnung: Péter Krasznai.

Gábor Kárpáti

118/2. *Pécs—Lánc-Gasse* (Kom. Baranya) (XXIV.). Im Laufe des Anlegens von Wasserleitung und Kanalisation sind die beigabenlosen Gräber eines bisher unbekannten mittelalterlichen Friedhofes zum Vorschein gekommen.

Gábor Kárpáti

118/3. *Pécs—Bischofsburg—Nördlicher Garten* (Kom. Baranya) (XXIV.). Im Laufe der Ausgrabung des Jahres 1983 haben wir im Gebiet nördlich von der Domkirche — im einstigen bischöflichen Obstgarten — die Forschung fortgesetzt. Die Arbeit wurde in zwei Gebieten durchgeführt. Der erste Abschnitt der Ausgrabungen galt der mittelalterlichen Universität, die andere Arbeitsstätte war im östlichen Abschnitt des nördlichen Zwingers zwischen der N-Fassade der Universität und der äußeren Burgmauer.

Es wurde die Erschließung der 1982 bereits gefundenen Kapelle der Goldenen Maria fortgesetzt und hierbei gelang es das Chor mit dem vieleckigen Abschluß, zum Teil seine Seitenkapellen und die Längsausdehnung des Gebäudes zu klären. Auch einen kleineren Teil der einen nördlichen Seitenkapelle haben wir freigelegt. Durch die Ausgrabung sind sowohl im Chor als auch im Schiff Reste von mehreren, zerstörten, gemauerten Gräbern zum Vorschein gekommen.

Von der Kapelle sind bloß die Grundmauern erhalten geblieben, das innere Niveau ist völlig zugrunde gegangen. Im Chor — neben der Altarbasis, nördlich davon — haben wir ein mit Quadern ausgelegtes leeres Grab erschlossen.

Aus der unmittelbaren Umgebung des die Statuenfunde während der Ausgrabung der Jahres 1982 in sich bergenden, gemauerten Grabes sind mehrere, kleinere, gotische, behauene Steinfragmente zum Vorschein gekommen. An der SO-Seite des Chors wurde ein gotisches Relieffragment mit zwei Gestalten gefunden.

Das ganze Bereich der Kapelle war in hohem Maße und mehrfach gestört. Südöstlich vom Chor sowie westlich von der Kapelle haben wir mehrere türkische Abfallgruben mit sehr reichem Keramikmaterial zutage gefördert.

Im östlichen Abschnitt des N-Zwingers sind romanenzeitliche Mauerreste zum Vorschein gekommen, die älter als das Gebäude der Universität waren. In einem Abschnitt haben wir die Fundierung der gegenwärtigen äußeren Burgmauer gefunden, unter welcher die Reste einer früheren Mauer beobachtet werden konnten. Dieser letztere Fund hat weitere Daten zur Chronologie der Burgmauer geliefert.

Mária Sándor—Győző Gerő

119. *Pécsvárad—Abtei* (Kom. Baranya) (XXIV.). Die Erschließung erfolgte am S-Hof, im Bereich der gotischen Klosterreste. 1983 haben wir die Reste mehrerer Räume des südlichen Klosterflügels und einen größeren, mit Ziegeln ausgelegten Ofen mit Resten des einen Teiles des Gewölbes freigelegt. Im W-Ende des vor der N-Seite dieses Flügels vorhandenen Korridors (»Wandgang«) ist ein weiterer Teil der Wasserleitung und das Fundament eines »Wandbrunnens« in der Mitte der Reste des in der Ecke ausgebildeten Raumes zum Vorschein gekommen.

Mitarbeiter waren der Techniker János Kárpáti und der Erziehungslehrer Gyula Kalász.

Károly Kozák

120. *Salgótarján—Salgóvár* (Kom. Nógrád) (XXV.).

a) Im westlichen, tiefer gelegenen Teil der oberen Burg haben wir die dicke Aufschüttung der Felsengrube neben der N-Burgmauer untersucht. Von dieser sind weitere charakteristische, mit Schneckenlinien verzierte Gefäßfragmente aus weißer Materie zum Vorschein gekommen, den Bau der Burg weiterhin auf die zweite Hälfte des 13. Jhs bzw. auf den Beginn des 14. Jhs setzend. Die völlige, vielleicht in mehreren Phasen vor sich gehende Bebauung der oberen Burg kann am frühesten auf die zweite Hälfte des 15. Jhs gesetzt werden.

b) In der unteren Burg, auf dem Gelände vor dem Tor der oberen Burg stießen wir unter einer sehr dicken Schuttschicht auf eine kleinere Zisterne mit Ziegelmauer. Aus dem bisher freigelegten oberen Teil der Zisterne sind ein Teil des Steinkranzes sowie mehrere Fragmente der Torumrahmung der oberen Burg zum Vorschein gekommen. Auf Grund der bisher bekannten Stücke war das Burgtor 80 cm breit, nur 156 cm hoch, von Spitzbogenabschluß.

c) Im N-Teil der unteren Burg haben wir die auch früher bekannte Zisterne gesäubert und uns mit mehreren Suchgräben über die damalige Reihe von Räumen informiert. Wir haben eine außerordentlich dicke Schuttschicht, Gebäudereste mit Lehmbewurf bestimmt, ferner den bedeutenden Teil eines eingestürzten Kachelofens aus dem 16. Jh. erschlossen.

d) Aus der Burg sind auch weiterhin überwiegend Keramik und Metallreste aus dem 16. Jh. zum Vorschein gekommen, besonders wichtig sind die an die Werkstätte von Besztercebánya knüpfbaren, glasierten und unglasierten Ofenkachelfragmente. Von der Außenseite der Mauer der unteren Burg sind einige spätbronzezeitliche Gefäßfragmente ans Tageslicht gekommen.

Mitarbeiter waren der Archäologe Juan Cabello und der Techniker Zoltán Simon.

István Feld—Judit Tárnoki

121. *Sárospatak, W—Burggraben* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) (XXVI.). Die Erforschung der Außenburg haben wir im westlichen Teil, in der sog. Krucik-Grube fortgesetzt. Der einstige Wassergraben zog sich bis zur Landstraße (heute Rákóczi-Gasse) und wurde vom 18. Jh. an mit kleinen Häusern bebaut.

Die Ausgrabung hat das mit Doppelmauer und Bastei befestigte Wehrsystem sowie die Verbindung des Zwingers und der Bastei der Perényi-Zeit geklärt. Die Bastei besteht aus zwei, mit Tonnengewölbe gebauten Armen von O—W-Achse, ihre Innenbreite beträgt: 1,4 m. Die Arme waren zweigeschoßig, die Geschosse waren auf Grund der freigelegten Mauerversatzung voneinander durch eine Holzdecke getrennt.

Die Identifizierung der Bastei erfolgte mit Hilfe des 1573 von dem italienischen Ingenieuroffizier Natalis Angelini gemachten Grundrisses. Auf ihre Zerstörung verweisen die aus 1767 und 1785 stammenden Stadtgrundrisse, wo sie nicht mehr vorkommt, an ihrer Stelle ist eine fünfeckige Bastei. Die Reste dieser Bastei sind auch heute noch im Garten des Hauses unter Rákóczi-Gasse Nr. 67 in beinahe 2 m Höhe, auf dem Gehniveau der Höfe

der Häuser Nr. 65 und 67, zum Teil unter den Nebengebäuden zu sehen. Die viereckige Bastei des Perényi-Zeitalters wird durch die SO-Ecke der der Bautätigkeit von György I. Rákóczi anknüpfbaren Bastei gebildet.

Die erschlossene Bastei kann mit der Löwenbastei des Inventars aus dem Jahre 1642 identifiziert werden, ihr fiel in der Verteidigung des Pulverhauses eine Rolle zu. (Der zweigeschossige Pulverturm ist auf dem Hofe des Klosters der Trinitarier auch heute noch zu sehen.)

Entwurf: Judit M. Anda.

Katalin J. Dankó

122. *Segesd—Pékófold* (Kom. Somogy) (XIV.). Wir haben im Gebiet der civitas der Königin, des späteren mittelalterlichen Markfleckens die Erschließung fortgesetzt. Es wurde festgestellt, daß das 1982 zum Vorschein gekommene gelegte Ziegelniveau zu einem rechteckförmigen Backofen gehört hat. Diese im Lehm gesetzte, über einen lehmbevorzogenen Heizteil und ringsum über eine aus Ziegel bestehendem Gehniveau verfügende Küche (Backhaus) hat sich an ein sehr großes Haus angeschlossen. Südöstlich vom W—O orientierten Haus mit Flechtwand wurde in L-Form eine etwa 4 m lange, 90 cm breite NW-Mauerecke gefunden. Auf Grund unserer bisherigen Forschungen gehörte dieses Gebäude zu einer der Türkenzeit vorangehenden Bauperiode vielleicht des 14.—15. Jhs. Der an der höchsten Stelle des Hügels stehende Bau dürfte das bedeutendste Ziegelgebäude des Gebietes, des Stadtzentrums, ein Herrschaftshaus gewesen sein, das aus westlicher Richtung von einem 4 m breiten und tiefen Graben umgeben war.

Die außer diesem zentralen Gebäude bisher gefundenen, schmuckhaften Ziegelbauten sind vor der Türkenzeit bzw. in deren verschiedenen Zeitphasen zugrunde gegangen. Es sind nur wenige arpadenzeitliche Funde, mehrere aus dem 14.—15. Jh. und aus der Türkenzeit zum Vorschein gekommen.

Mitarbeiter: Szuzsanna M. Hrotkó, Gergely Nagy und József Dénes.

Kálmán Magyar

123. *Szekszárd—Palánk* (Kom. Tolna) (XXXI.). 1983 haben wir die seit 1975 in Gang befindliche Erschließung der türkischen Palisadenburg fortgesetzt. In der Nähe der östlichen Palisadenwand wurde eine Fläche vom 500 m² freigelegt, wo in die Erde eingetiefte Häuser, zahlreiche Gruben und der Brunnen Nr. 2 mit reicher süd-slawischer und türkischer Keramik, Waffenresten usw. zum Vorschein gekommen sind. 1984 müssen noch aus dem Burginneren ein etwa gleichgroßes Gebiet sowie die NO- und SO-Basteien erschlossen werden.

Attila Gádl

124. *Szendrő—Gacsál* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) (XVII.). Wir haben die 1981 begonnene authentisierende Notausgrabung fortgesetzt. An der Siedlung wurden zwei spätmittelalterliche Häuser freigelegt.

Das Haus Nr. I ist etwa 11 × 9 m groß und wurde etwa 1 m tief vom einstigen Gehniveau in die Erde gegraben. Sein Stiegenabgang öffnet von O, den Ofen haben wir in stark zerstörtem Zustand vorgefunden. Bei dem Eingang konnte das Pfostenloch der Tür gut beobachtet werden, ebendort sind als Funde: Schloß, Pfeifeneisen, Türbeschläge, Schlüssel zum Vorschein gekommen. In der Aufschüttung des Hauses haben wir viele rotgebrannte, unglasierte, geometrische, blumen- und obstverzierte Ofenkacheln, Beil, Sichel, Messer und in großer Menge Keramik gefunden. Aus dem einen äußeren Pfostenloch an der O-Seite des Hauses sind eine grünglasierte Ofenkachel, aus der N-Ecke aus verschiedener (100—150 cm) Tiefe 30 St. Münzen und ein Silberring mit rotem Stein ans Tageslicht gekommen. Die Münzen stammen aus der Zeit von Matthias I. und Ferdinand I.

Das Haus Nr. 2, zum Teil in das erste eingegraben, war kleiner, sein regelmäßiger Treppenzugang öffnete

sich von NW, vom Herd sind nur wenige Reste erhalten geblieben.

In beiden Häusern haben wir den Hausmauern entlang viele Steine beobachtet, was darauf schließen läßt, daß sie mit Steinen befestigt waren.

Mária L. Wolf

125. *Tar—Kastell* (Kom. Nógrád) (XXV.). Am NO-Ende des Dorfes Tar, auf dem südlichen Abhang der Mát-ra erhebt sich die mehrfach umgebaute und erweiterte mittelalterliche Kirche. SW von der Kirche etwa 200 m weit der Rest einer 20—25 m langen, 8 m hohen und 1,5 m dicken, stark verwitterten, aus Bruchstein aufgerichteten Mauer. Im Laufe der 1976 durchgeführten Geländebegehung haben wir in der Umgebung der Ruine in großer Menge Keramik sowie einige gotische Steinmetzarbeiten gefunden (Konsole mit Wappenschild, profilierter Einsturz eines Fensters mit Kreuzteilung usw.). Die Steinmetzarbeiten und die Keramik beweisen eindeutig, daß die als barockzeitliches Gebäude bestimmte Ruine mit unserer — vermutlich in unseren Urkunden des 15. Jhs vorkommenden — Burg von Tar identifiziert werden kann. Die zwei Wochen lang anhaltende Erschließung von informativem Charakter beschränkte sich bloß auf die Klärung des Grundrisses des Gebäudes und zur Bestimmung seiner Bauperiode.

Der 34,5 m lange, 8 m breite, rechteckförmige, N—S orientierte »Palast« wurde in zwei Phasen errichtet. Der Palast ist wahrscheinlich in der ersten Hälfte der Sigismundzeit entstanden. Der sich von S anschließende, unterkellerte, eingeschossige, ein oder zwei Räume enthaltende Teil wurde noch in der ersten Hälfte des 15. Jhs ausgebildet. Der Keller war mit Tonnengewölbe bedeckt.

Juan Cabello

Tatabánya—Alsógalla (Kom. Komárom), s. Nr. 68.

Tiszalök—Kövestelek (Kom. Szabolcs-Szatmár), s. Nr. 70.

126. *Törökszentmiklós—Rózsa-Platz* (Kom. Szolnok) (XXXIV.). Im Frühjahr 1983 haben wir die Sondierungsgrabungen im Bereich der türkenzeitlichen Palisadenburg fortgesetzt. Auf dem Hofe des Hauses unter Ságvári-Gasse Nr. 7. zogen wir drei Suchgräben, von welchen größtenteils neuzeitliches Fundmaterial zum Vorschein gekommen ist, im Urhumus waren neolithische Scherben. In dem einen Suchgraben sind in —210 und —135 cm Tiefe die Platten von zwei mit mittelalterlichen Scherben ausgestützten Herden ans Tageslicht gekommen. Aus dem auf dem Hofe des Tagesheimes der Schule am Rózsa-Platz geöffneten Block wurde größtenteils Fundmaterial des 17.—18. Jhs zutage gefördert. Im Garten der katholischen Pfarre haben wir gleichfalls einen Block geöffnet, in dem wir auf eine Grube mit 2 m Durchmesser gestossen sind, die mit stark durchgebrannten, großen Lehmewürfen bedeckt war. Aus der Grube ist Fundmaterial des 16.—18. Jhs hervorgekommen, unter anderen auch ein Bronzeleuchter. Später zogen wir im Pfarrgarten noch einen Graben. Hier befanden sich drei Gruben, aus der einen ist ein besonders reiches Fundmaterial aus dem 16.—18. Jh. zum Vorschein gekommen. Im Urhumus waren neolithische Scherben. Es wurde auch ein sarmatischer Herd gefunden, dessen Platte mit Scherben zweireihig ausgesetzt war.

Gyöngyi Kovács

127. *Vác—mittelalterliche Burg* (Kom. Pest) (XXXVII.). 1983 gelang es den Anschluß des vieleckigen SO-Eckturmes und der S-Burgmauer zu klären. Die Burgmauer besteht aus einer schmalen Steinmauer und an der N-Seite aus einer breiteren Mauer mit Pfostenfundierung. An der S-Seite der Steinmauer haben wir einen mit Balken und Steinen konstruierten Pfeiler von Pfostenfun-

dierung freigelegt. Den viereckigen Turm haben die Türken in den Jahren 1620 erbaut und es scheint, daß bei seinem Bau die schmale Steinmauer, die älter gewesen sein konnte, beschädigt wurde. An der Seite dem Donauufer zu haben wir den Teil einer halbkreisförmigen Bastei aus dem 14–15. Jh. freigelegt, der auf ein 1982 ebendort erschlossenes mittelalterliches Gebäude gebaut war. In der Umgebung der Bastei befinden sich auch beschädigte, spätere (türkenzeitliche) Mauerreste. Westlich von der Bastei ist ein Mauerabschnitt — wahrscheinlich ein Teil der äußeren Burgmauer —, der mit einem vorspringenden Pfeiler immer frei gestanden hat. Die Burgmauer ist mit Quadersteinen bemantelt. Quadersteine weist auch der davor gemauerte, befestigende Mauerblock auf. Weiter südlich von diesen haben wir einen neueren, N–S gerichteten Mauerabschnitt erschlossen, der später verdickt wurde. Die bedeutenderen Funde des Jahres 1983 bilden die in großer Menge zum Vorschein gekommenen Krüghen und tellerförmigen Ofenkachelfragmente (15–16. Jh.), die bei der SO-Ecke an der N-Seite der Mauer mit Pfostenfundierung aus einer Grube zum Vorschein gekommen sind. Im ganzen Gebiet konnten wir große, neuzeitliche Störungen beobachten.

Mitarbeiterin: Klára Kóvári.

Sarolta Tettamanti

Velem—Szentvid (Kom. Vas) (XXXV.), s. Nr. 21.

128. Veszprém—Burg, Tolbuckin-Str. 18 (Kom. Veszprém) (XXXVIII.). Die Ergebnisse der zwischen dem einstigen Domprobstpalast und der bischöflichen

Domkirche durchgeführten Ausgrabungen: 1. Parallel zur südlichen Fassade der bischöflichen Domkirche, 7 m weit davon, mit einem aus dem 13. Jh. stammenden opus spicatum-Mauerkern bzw. an beiden Seiten und von oben läuft die im 16–17. Jh. verdickte, 10 m lange Mauer in der Höhe des heutigen, südlichen Einganges nach S gebrochen 7 m weiter. Hier ist eine 1 × 1 m große Basis (innerer Mauerpfeiler des Tores?). Diese Mauer geht dann von neuem gebrochen in W-Richtung weiter. Vom NO-Bruchpunkt nach W befindet sich ein 1,8 × 2,1 m großer und bis zum Dolomitfelsen fundierter innerer Turm, der die frühere 2 m breite Mauer durchschnitten hat. Ihre Zuschüttung ist durch eine Münze auf das 18. Jh. datiert. Es wird angenommen, daß die Mauerverdickung, der innere Turm bzw. der eventuelle, auf ein Tor hinweisende Mauerpfeiler in den Jahren 1570 erbaut worden sind, da sie in den militärischen Vermessungen der Jahre 1569 und 1570 nicht vorkommen. — 2. Es wurde die S-Mauer der an die S-Seite der Domkirche angebauten, mittelalterlichen Kapelle (St. Martin? St. Ladislaus?) untersucht. Bei dieser konnte in S-Richtung eine Mauerverdickung beobachtet werden. Im Zusammenhang mit den Feststellungen unter Punkt 1, können wir an dieser Stelle mit Recht einen solchen Wehrgang voraussetzen, der zum Wehrbau des nordöstlichen, sog. kleinen Tores der Burg angehört haben dürfte. — 3. Aus dem einen Block der teilweise durchforschten Fläche sind aus der Gisella-Kapelle stammende weitere Freskenfragmente aus dem 13. Jh. ans Tageslicht gekommen.

Alán Kralovánszky

Herausgegeben von Ilona Czeglédy

VERZEICHNIS DER MUSEEN

- I Baja, Türr István-Museum
- II Békéscsaba, Munkácsy Mihály-Museum
- III Budapest, Historisches Museum der Stadt Budapest
- IV Budapest, Sammlung des Ungarischen Staatlichen Geologischen Institutes
- V Budapest, Ungarisches Nationalmuseum
- VI Cegléd, Kossuth-Museum
- VII Csongrád, Museum von Csongrád
- VIII Debrecen, Déri-Museum
- IX Eger, Dobó István-Burgmuseum
- X Esztergom, Balassi Bálint-Museum
- XI Győr, Xantus János-Museum
- XII Gyula, Erkel Ferenc-Museum
- XIII Hódmezővásárhely, Tornyai János-Museum
- XIV Kaposvár, Rippl Rónai-Museum
- XV Kecskemét, Katona József-Museum
- XVI Keszthely, Balaton-Museum
- XVII Miskolc, Herman Ottó-Museum
- XVIII Mosonmagyaróvár, Hanság-Museum
- XIX Nagykanizsa, Thury György-Museum
- XX Nagykőrös, Arany János-Museum
- XXI Nyíregyháza, Jósza András-Museum
- XXII Orosháza, Szántó Kovács-Museum
- XXIII Pécs, Janus Pannonius-Museum
- XXIV Pécs, Janus Pannonius-Museum
- XXV Salgótarján, Nógrádi Sándor-Museum
- XXVI Sárospatak, Rákóczi-Museum
- XXVII Sopron, Liszt Ferenc-Museum
- XXVIII Szécsény, Kubinyi Ferenc-Museum
- XXIX Szeged, Móra Ferenc-Museum
- XXX Székesfehérvár, István király-Museum
- XXXI Szekszárd, Balogh Ádám-Museum
- XXXII Szentendre, Ferenczy Károly-Museum
- XXXIII Szentes, Koszta József-Museum
- XXXIV Szolnok, Damjanich János-Museum

- XXXV Szombathely, Savaria-Museum
- XXXVI Tata, Kuny Domokos-Museum
- XXXVII Vác, Vak Bottyán-Museum
- XXXVIII Veszprém, Bakony-Museum
- XXXIX Visegrád, Mátyás Király-Museum
- XL Zalaegerszeg, Göcsej-Museum
- XLI Provisorisch im Archäologischen Forschungsinstitut der Ungarischen Akademie der Wissenschaften aufbewahrt.
- XLII Bei dem Ungarischen Staatlichen Geologischen Institut aufbewahrt
- XLIII Dunaújváros, Intercisa-Museum
- XLIV Kőszeg, Jurisich-Burgmuseum
- XLV Szarvas, Tessedik Sámuel-Museum
- XLVI Szob, Börzsöny-Museum

Vorkommende Abkürzungen:

BTM	Historisches Museum der Stadt Budapest
ELTE	Eötvös Loránd-Universität (Budapest)
ELGI	Eötvös Loránd-Geophysikalisches Institut
JATE	József Attila-Universität (Szeged)
JPM	Janus Pannonius-Museum (Pécs)
MÁFI	Ungarisches Staatliches Geologisches Institut
METROBER	Investitionsunternehmung für Metrobau
MGTSz	Landwirtschaftliche Produktionsgenossenschaft
MFM	Móra Ferenc Museum (Szeged)
MNM	Ungarisches Nationalmuseum, Budapest
MRT	Archäologische Topographie Ungarns
MTA-RI	Archäologisches Institut der Ungarischen Akademie der Wissenschaften
OMF	Landesamt für Denkmalpflege

Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae. XXXIII. és XXXIV. kötet. *Bóna I., Dienes I., Kubinyi A., Mócsy A., Patek E. és Torma I.* közreműködésével szerkesztette *Castiglione L.* Budapest 1981 és 1982. Akadémiai Kiadó. 453 és 460 lap, számos szöveg közti kép, rajzos illusztráció, térkép és ábra.

A két vaskos, és gyors egymásutánban megjelent kötetet egységbe foglalja az, hogy a Gerevich László nyugdíjba vonulása alkalmából 70 éves korára kiadott Emlékkönyv is, emiatt tehát helyesebb, ha együtt számolunk be róluk. Ez egyúttal jó alkalom arra is, hogy néhány szót ejtsünk az ilyen emlékkönyvek magyar gyakorlatáról. Közismert, hogy ma szinte az egész világon az Emlékkönyv két (még élő jubilánsnak, vagy halála tiszteletére szerkesztett) formája a legnépszerűbb fórum egy-egy tárgykörből — amely általában az ünnepelt közelebbi szakterülete — csokorba fogott, érdekes és izgalmas cikkek viszonylag gyors megjelentetésére. Ezzel szemben nálunk legfeljebb az Acta egy-egy kötetét szenteljük ilyen célra (mint az Banner Jánosnál az Acta IX. és László Gyulánál a XXXII. kötetnél történt). Régészt hazánkban talán Pulszky Ferenc óta nem tisztelték meg külön kiadott kötetekkel (Pulszky Ferencnek ötvenéves írói működése jubileumára 1834–1884. Az Országos Régészeti és Embertani Társulat megbízásából Nyáry Jenő, Torma Károly, Henszlmann Imre, Havas Sándor. Bp. 1884), tehát pontosan egy évszázada. Kiveszett az a mindenütt általános gyakorlat is, hogy a cikkekhez rövid méltatás és az ünnepelt bibliográfiája csatlakozik. Az ok valószínűleg abban keresendő, hogy egy önálló kötethez — a magyar tudományos könyvkiadás törvényre merevedett rossz gyakorlata szerint — 5–8 évvel korábban kellene a kiadóihoz leadni az összeállított kézirat-köteget. Kérdés, hogy maga az ünnepelt minden esetben megérné-e életben a megjelenést. Az Acta viszont legfeljebb két éven belül gondoskodik a tanulmánygyűjtemény megjelentetéséről. Gyakorlati okokból tehát mindaddig, amíg a már teljesen ellehetetlenült átfutási idők maradnak, helyesebb, ha mi is megmaradunk a mostani gyakorlat mellett.

A két kötet terjedelme $441 + 452 = 893$ oldal, amelyből ezúttal 19 maradt feleslegesen üresen ($12 + 7$). Összesen 173 címszót tartalmaznak ($82 + 91$) ebből 23 tanulmány ($12 + 11$), 4 közlemény ($2 + 2$), 4 discussio ($4 + 0$), 3 krónika (nekrológok, $1 + 2$), végül 21 magyar ($15 + 6$) és 118 külföldi ($48 + 70$) mű ismertetése ($82 + 91$). A 34. kötet látszik tehát valamivel változatosabbnak.

Szakmailag 3 őskori ($1 + 2$), 5 római kori ($3 + 2$), 6 népvándorlás kori ($1 + 5$), 8 honfoglalás-, Árpád- és középkori régészeti ($4 + 4$), 8 építészeti- és művészettörténeti ($3 + 5$), végül 2, egyéb kérdéssel foglalkozó munkát olvashatunk, összesen tehát 32-öt ($12 + 20$). A nagyobb változatosság itt is a 34. kötetben tapasztalható. Nyilvánvalóan azért, mert az ünnepelt szakterületéhez jobban illő cikkek elsősorban a 33-ban láttak napvilágot, a maradék került, egyebekkel kiegészítve, a 34-be. Az alábbiakban azonban csak azokkal foglalkozunk, amelyeknek valamelyes régészeti mondanivalójuk is van, a többi megítélését a vonatkozó szakfolyóiratok elemzésére bízunk. Általános megjegyzésként talán csak annyit, hogy a középkori anyag rendkívül heterogén, a kutatók nem

éltek egy nagyszerű lehetőséggel, azzal, hogy itt egy, sőt két monográfiára való terjedelem állott (volna) rendelkezésükre.

Az őskort illetően a Kalicz–Raczy szerzőpáros egy, az utóbbi években felfedezett, helyesebben megfejtett rendkívül érdekes leletípust ismert, olyan, agyagból készült, áldozati szarvakhoz hasonló újkőkori tárgyakat, amelyek általában egy bika alakú szobor hátára voltak helyezve, bár egymagukban is előfordulnak. A típust egészen széles körű összefüggésbe állítják, és minden következtetésükkel egyet lehet érteni. E nagy jelentőségű emlékek jó publikációját kissé elsietettnek érezzük, és ez főleg annak tulajdonítható, hogy a szerzők járatlanok az összehasonlító valláskutatás területén. Más kutatókhoz hasonlóan, ők is hisznek például abban, hogy a cascioarele-i szentélymodellnél öt kis szentélyépület látható egymás mellett, de ők sem tudják megindokolni, hogy hol, kik és mikor építettek 5 szentélyt egy fából készült deszkáépítmény tetejére. Más kérdés, hogy a bika hátára szerelt szarvak valóban tekinthetők-e az égéi áldozati szarvak közvetlen előzményeinek, éppen úgy, mint ahogy kérdéses maradt ez a Catal Hüyükön és Beycesultanon felfedezett áldozati szarvak és szarvas oltárok esetében korábban már másoknál is. Egy másik őskori tanulmány az 1839-ben talált tiszasszölösi kincs kapcsán néhány nehezen megfejtendő kérdéssel foglalkozik. A dolog bonyolultságára jellemző, hogy mire megjelent, addigra sok újonnan előkerült régi adat miatt máris alapos módosításra szorult, kivéve talán azt, ami a sisak legkorábbi délkelet-európai használatára vonatkozik.

Nem egészen érthető, hogy C. Dobaiat komoly cikke miért szorult a Communicationes rovatba, hiszen olyan kérdést tárgyal magas színvonalon, amelyet a magyar kutatás — az egyetlen Gallus Sándort kivéve — csaknem pontosan egy évszázada következetesen elhanyagol. A soproni Várhegy alakos urnáira támaszkodva foglalja össze a keletalpi térség hallstatti kerámiajának az ember-ábrázolásait, 10 lelőhelyről. Gallus Sándor munkájához képest komoly előrelépés, hogy az összehasonlításokba bevonja a kelet-európai térség Basarabi-kerámiajának leleteit is. Ennek ellenére mi továbbra is erősebbnek érezzük azt a hatást, amelyet a geometrikus kerámia gyakorolt — adriai vagy etruszk közvetítéssel — a keletalpi térségre.

A római kori cikkek közül csak Barkóczi László tanulmánya foglalkozik egy zárt leletcsoporttal, a fonálhálós díszített üvegekkel, elsősorban karcsú kelyhekkel. Sajnos, főleg töredékekből ismert darabok szép számmal ismertek Pannonia különböző lelőhelyeiről, és hét típusuk jórészt egy-egy műhelyből, illetve mester kezéből kerülhetett ki. Zömmel Intercisából származnak, elsősorban a 3. századból, főleg a 260-ig terjedő évekből. Jogos a feltevés, hogy ebben a gyakoriságban egy Intercisa-ban működő üvegműhely tevékenységét keresi a szerző. Ennek működése Alexander Severus uralkodásának idejében kezdődött, amikor keleti csapattestek érkeztek Intercisába, ami egyúttal az ott termelt üvegek erős keleti rokonvonásait is megnagyarázza. A második négy tanulmány közül kettő a zalalövői ásatások szorgos folytatását ismerteti, következetesen ragaszkodva azokhoz a publikációs elvekhez, amelyek kizárólag az olvasónak nehezítik meg az eredmények megértését. További kettő az 1978-as és 1979-es Fundmünzenbericht. Öszintén meg-

mondva, nem számítottunk arra, hogy publikálók akár a legkisebb mértékben is figyelembe veszik azokat a fenn tartásokat vagy javaslatokat, amelyeket korábban ezeken az oldalakon fejtettünk ki.

A népvándorlás kori tanulmányok gerincét azok a vitacikkek alkotják, amelyeket Bóna István írt két, a keleti és nyugati gótokról újabban megjelent összefoglalás kapcsán, illetve viszontválaszul K. Horedt-nak. Utóbbit illetően, a Bóna által előadottak alapján kétségbe kell vonni Horedt őszinteségét és jóhiszeműségét, és ez, függetlenül attól, hogy a dolog érdemi részében is Bóna oldalán állónak látjuk az „igazságot”, fölöslegessé teszi a vita alaposabb ismertetését. Sajnos, egy dolog itt is hátrányunkra derül ki: még legjobb szerzőink legjobb helyen (tehát az Actá-ban) megjelent munkái sem „versenyképesek” nyelvhelyesség és -stílus szempontjából (XXXIII, 383. l.). A korszak végét illetően Szőke B. M. itt is folytatja következetes publikációs munkáját a hazai frank leletekről, és most egy önmagában talán jelentéktelen lelet típus (a csont nyelű kések) elterjedését vizsgálja, amely a frank birodalom keleti peremére terjedt ki. A darabok különösen a Duna ausztriai szakaszára és nyugat-szlovákiai területekre esnek. A Dunántúlon (az egy Sopront leszámítva) csak Fenékpusztán és Zalaváron találkozzunk vele. Ebből, de csak ebből a tényből kiindulva a frank befolyás nem érinthette valami nagyon mélyen a dunántúli avarok közösségeit.

A honfoglalás- és Árpád-kori tanulmányok ezúttal nem tárnak elénk olyan dolgokat, amelyek különösebben befolyásolnák eddigi ismereteinket. Szívesen tértünk volna ki annak a cikknek a részleteire, amely az 1964–1969 között Esztergomban a Várhegyen végzett ásások tanulságait foglalja össze, a korábbi előzetes jelentésnél (Acta ArchHung 23, 1971, 181–198) jóval magasabb színvonalon, Nagy Emese, az ásató tollából. Időközben azonban kiderült, hogy az elmúlt hónapokban az alig befejezett ásások színhelyétől néhány méterre olyan építészeti maradványokat „fedeztek” fel, amelyek — reméljük — lényegében változtatják meg az Esztergom fennálló emlékeiről a specialisták tudatában megkövesedett képet. Kár, hogy ennek a sokak számára régóta egészen nyilvánvaló ténynek (tehát annak, hogy a műemlékileg és történetileg értéktelen őrparancsnoki épület korszakos jelentőségű maradványokat rejt magában) a felismerése pontosan a kérdés szakemberei számára tartott ilyen sokáig. A cikk mindenesetre hasznos adatokat tartalmaz ennek az érseki palotának, később a várparancsnok rezidenciájának a későbbi történetére (pp. 63–64).

Kozák K., Parádi N. és Bertalan H. csak olyan jelentéktelen régészeti anyagot tesznek közzé elsősorban építészettörténeti célú ásásaikból, hogy nem csodáljuk, ha azok alapján a feltárt objektumok keltezését és más kérdéseit esetleg meg sem lehet oldani. Még inkább vonatkozik ez Altmann J. és Valter I. cikkeire. H. Gyürky K. viszont egy olyan ásást ismertet, amely a budai Várban a Hess András tér 1. szám alatt folyt, és rendkívül gazdag kerámiát, sőt egy igazi csemegét is eredményezett: egy valódi alkémista, egy budai gyógyszerész felszereléséhez tartozó 14–15. századi, üvegből készített, alkohol és olaj leparlására szolgáló edényt. A darab unikum hazánkban!

Ami a korszakról írott további tanulmányokat illeti, őszintén bevallva, nem értjük Erdélyi I. célkitűzését és érvelését, különösen azt nem, hogy mit akart mondani az I. ábrán közölt kronológiai séma három oszlopával. Ami a cikk német nyelvét illeti, félő, hogy más olvasói sem fognak tudni sokat kihámozni a csapnivaló fordításból (már címe is sokat sejtet: theoretischmethodologische Fragen). Ezt, a honfoglalás korral szembeni értékesítő-kénezt Kovács L. teszi jóvá, aki szokás szerint alaposan és a dolog érdemét jóval meghaladó számú és méretű jegyzettel közöl újra egy csaknem 60 éve jól-rosszul feltárt sírt és mellékleteit. A cikk elsősorban arra koncentrál, hogy kimutassa egy vasból készült balta típus használatát az avaroknál, a szlávoknál és a honfoglalás kori magyarságnál. Kár, hogy a német nyelvbe nem mindennapi hibák csúsztak: „zerfallenes Skelett”, „tierische Zähne”, „Museumshilfswächter” (p. 81), „Zeichnung ... des

Skelettdruckes” (XXXIII, p. 84). Utóbbinak nem tudunk rájönni az értelmére, talán akkor érez ilyen nyomást az ember, amikor a visszajáró halott csontváza látogat haza.

Bálint Cs. az európai dirhem-forgalom kérdéseit tárgyalja, és főleg azt az érdekes kérdést, vajon az ilyen és más nemesfém-érmékből álló kincsleletek igazi felhalmozást tükröznek-e, vagy nem. Végül arra a megállapításra jut, hogy ilyen viszonylag sok nemesfémnek (elsősorban ezüstnek) a gazdasági életből való végleges kivonása azért történhetett meg, mert nem volt lehetőség a kereskedelmi életben való mozgításukra, illetve földbirtok vásárlására. Ez természetesen még nem magyarázza meg azokat a konkrét történeti okokat, amelyek miatt az éremkincsek a földre kerültek, főleg, ha éppen a szerző fejtegetéseiből az derül ki, hogy területi eloszlásuk nem egyenletes. Nováki Gy. és Sándorfi Gy. tanulmánya a korai magyar várak sáncainak belső szerkezetéről egy régóta megoldatlan kérdést tárgyal, és ami a dolog technikai részét illeti, az újabb ásások anyagára támaszkodó munka megnyugtató megoldásokat ad. Érdekesek azok a számítások is, amelyeket a felhasznált föld tömegére, és a munkához szükséges munkaerő nagyságára vonatkozóan végeztek. Az egyik szerint a soproni égett sánc teljes elkészítéséhez 100 embernek 1777 napig (8 órás munkanapot vagy 12-est, esetleg éjjel-nappalt igénybe vevő?) szakadatlanul kellett volna dolgoznia, azaz csaknem öt évig. Nem kizárt, hogy a számítás helyes. Ennek ellenére mi úgy képzeljük el ezt a mindig sürgős munkát, ahogyan Kőszegi Frigyes legújabb könyvében bemutatja (A történelem küszöbén. Budapest 1984, a 130. lapon látható kép). A kis sáncrészleten nyüzsgő, száznál jóval több férfi — és a háttérben álldogáló tucatnyi irányító — sokkal rövidebb idő alatt végezhetett egy Sopronnak megfelelő arányú sáncépítéssel is. Az elkövetkező évek ásásaiban nyilvánvalóan nagy segítséget fognak jelenteni a cikkben a belső faszerkezetekről közölt — remélhetőleg hasonlóan pontos megfigyeléseken alapuló — egyértelmű rajzok. A korai sáncok történeti értékelését illetően megtudjuk, hogy hazai, tehát Kárpát-medencei előzményeik nem voltak, viszont jól illeszkednek az össz-európai sáncépítési gyakorlatba. Bajok vannak azonban az időrenddel, mert a zömmel a 11. század elejére, legfeljebb az ezredfordulóra keltezhető (illetve a szegényes leletanyag alapján keltezett) sáncok szerkezetének korábbi európai párhuzamok felelőnek inkább meg. A megoldást abban látjuk, ha sikerül megszabadulni attól, hogy ezeket a várakat az ispánsági szervezet létrehozásával kell szinte göresös erőlködéssel kizárólagos kapcsolatba hozni. A cikk mutatja jeleit egy ilyen függetlenedésnek.

Torma I. elsősorban angol és német területen már évtizedek óta jó eredményeket hozó módszer hazai bevezetését ismerteti: azt, amikor alapos terepjárásokkal középkori szántóföldek felszíni nyomait lehet kimutatni. Nálunk a dolgok természete szerint nem az ezerszer szántott legelőkön, hanem a középkor óta tenyésző erdőkben. Félő, hogy ma már csak elvétve vannak az országban olyan helyek, ahol ilyen megfigyelésekre mód nyílik, a cikket tehát (Nováki Gy. idézett munkájával együtt) példamutatónak tartjuk a figyelem felkeltésének ürügyén is.

Összefoglalva mindent, az olvasó vegyes érzelmekkel és benyomásokkal forgatja a két kötetet. Egy-két kivételtől eltekintve, kiemelkedőt nem találtunk e két Actában, átlagos két szám született.

Makkay János

Kiss A., Baranya megye X–XI. századi sírleletei. Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori temetőinek leletanyaga I. Budapest 1983. Akadémiai Kiadó. 306 lap, 121 tábla, 156 ábra.

„A honfoglaló magyarság társadalmi-gazdasági szervezetét és az árpád-kori magyar társadalom kialakulását csak akkor érthetjük meg, ha a kutatást biztos alapokra építjük. Ehhez pedig feltétlenül szükséges a hazai IX–XI. századi anyag feldolgozása. ... A IX–XI. századi

hazai régészeti anyag nem használható fel teljes értékű forrásként addig, amíg nem végezzük el az első feladatot, amíg nem készítjük el ennek az anyagnak a kritikai kiadását." E sorok ma sem veszítették érvényüket, pedig kereken 30 éve fogalmazta meg őket Fehér Géza (FolArch 6 (1954) 92.). Az akkori lehetőségek és személyi feltételek eredményeképpen született meg a X–XI. századi leletek katasztere (Fehér G.–Éry K.–Kralovánszky A., A Közép-Duna-medence magyar honfoglalás és kora Árpád-kori sírleletei. Rég. Tan. 2 (Bp. 1962), amely jobb híján ma is állandó kézikönyve a korszak kutatóinak.

Az újabb átfogó igény 1966-ban fogalmazódott meg: „Magyarország középkori emlékeinek corpora és településtörténeti vázlata” címen. A munka megszervezését Dienes István vállalta. A rendkívül nagy időszakaszt és minden emléket felölelő corpus tervéről már néhány év múlva le kellett mondani, és a feladatot a X–XI. századi temetők anyagának közlésére szűkítettük (Dienes I., MTA II. Oszt. Közl. 18 (1969) 251–56.). Mivel az avar leletek kiadása már folyamatban volt, az avar corpus eredményeit felhasználhattuk, tanulságait levonhattuk. Dienes István megfogalmazta a feldolgozás elveit, s a vállalkozásban résztvevők ennek alapján kezdték meg munkájukat. A tervek szerint történeti egységenként, Árpád-kori megyék szerint tagolódott volna az anyag. Indító kötetnek a legszebb honfoglalás kori leleteket szolgáltatató ÉK-magyarországi megyék anyagát szántuk (Szabolcs-Szatmár és Hajdú-Bihar megyéket Dienes István, Németh Péter és Mesterházy Károly közreműködésével). Azonban csak Szabolcs megyében majd 140 lelőhely számbavétele történt meg, amely magába foglalta az összes források felderítését, a pontos lelőhelymeghatározásokat, ezek térképezését, a leletek lerajzoltatását és feldolgozását. Hajdú-Bihar megyében is 60-nál több lelőhely anyagát vettük számba. Már ekkor, terjedelmi okokból, szűkíteni szándékoztunk az első kötet anyagát, a történeti Szabolcs megyére. Különböző okok miatt az indító kötet munkái egyre lassabban haladtak, majd 1972-re el is akadtak. Eközben azonban Kiss Attila elkészült a Baranya megyei anyaggal, és 1976-ban a kész kéziratot le is adta az Akadémiai Kiadónak.

A Baranya megyei kötetben az eredeti elképzelésnek megfelelően nemcsak a szőrvány leletek és régi ásatások anyaga kapott helyet, hanem a szerző saját feltárása, a kötet zömét kitevő majsi temető is. Így a feldolgozással szemben kettős igény merül fel, mennyiben felel meg egy corpus kívánalmainak, és mennyiben elégíti ki az új anyag feldolgozásával szemben támasztott követelményeket. A corpus 45 temetőről ad hírt (ha a dunaszekesi 5 szőrványcsoport és pécs-szentistván-téri 2 csoport egy-egy lelőhelynek számít), melyekből négy ma Jugoszlávia területére esik, négy pedig a középkorban nem Baranya megyéhez tartozott. A leletkataszter 4 lelőhelyéről bizonyítja, hogy nem Baranya megyéek (556, 557, 558, 811.). A lelőhelyek között hiába keressük Pécs-Vasast, csak Pécs-Somogy néven fordul elő, pedig a szakirodalomban az előbbi néven ismerik. Jó lett volna mindkét elnevezést használni. A 41 hazai lelőhely közül négy bizonyosan templom körüli temető (Pécs-Szent István tér, Kistapolca, Bakonya, Pécsvárad-vár).

A lelőhelyek leírása következetes, az alcímek sorrendje azonos, bár Keszűnél „Katalogus”-nak nevezi meg a másol „sírleírás”-nak említett alcímet. A leletkörülmények és lelőhely a fellelhető teljes adattári és irodalmi anyag segítségével majdnem mindig meghatározhatók voltak. Néha a korábbi közlemények adatait is sikerült helyesbíteni (Ellend-Szilfa dűlő). Nagy erőnye a kötetnek a helymeghatározások gazdag térképes dokumentálása, a kataszteri térképek felhasználása. E címszónál vetődik fel az a kérdés, nem volna e helyesebb előre venni a lelőhely leírását, s utána szólni a lelőhelyekről, ahogy az a mohácsi leleteknél is előfordul, s ahogy ez a régészeti topográfiában is követett módszer.

A második alcím a település valószínűsíthető középkori neve. A szerző munkáját nemcsak Győrffy György történeti földrajza könnyítette meg, hanem Reuter Camillo településtörténeti térképlapjai is, melyek a lehető legszerencsétlenebb módon, teljesen feldarabolva kerül-

tek közlésre a kötet elején. Természetesen ennek ellenére sem sikerült minden lelőhelyet azonosítani Árpád-kori településsel (Beremend). Néha az azonosítás nem látszik megnyugtatónak (Gerényes, Nagyváty, Mekényes).

A leletek vagy sírleírás alcím alatt kerülnek közlésre a leletek. Itt azonban meglepetések is érik az olvasót, mert a már közölt temetők esetében semmit sem tudunk meg az anyagról. Legalább a leletkataszterhez hasonlóan le kellett volna írni a tárgytípusokat (Pécs–Somogy, Ellend, Illoeska, Palotabozsok). Feltűnő a hiány a dunaszekesi leleteknél is, ahol a híres korongok szép rajza szerepel, de a szövegben sehol sincs szó róluk. Ugyanitt viszont javítja a szerző a leletkataszter hibáját, ahol a Tolna megyei szárazdi leletek is a dunaszekesiek közé vannak beolvasztva. A pécs-nagyárpádi S végű hajkarika viszont csak a leírásban szerepel, rajza hiányzik.

A tárgyak leírása tömör, a méreteket sehol sem tünteti fel a szerző, mert az 1 : 1-es méretarányú rajzok és fényképes táblák mellett az elhanyagolható. A sírleírások is szűkre fogottak, legtöbbször hiányoznak a sírgödör méretei, a koponya helyzete.

A sír- és tárgyleírást a leletek elhelyezése és a legfontosabb irodalom felsorolása zárja. Az irodalom minden lelőhely esetében tartalmazza az alapközleményt és fontosabb értékelő tanulmányokat.

A rajzos táblák nem mindig felelnek meg a követelményeknek. A legszebbek Ö. Dienes István (Dunaszekesi) és Király József (Mohács-Téglagyár) rajzai. Nem is ez az elsődleges szempont és követelmény velük szemben, hanem az, hogy kiegészítsék a szűkös tárgyleírásokat. Viszont a rajzokon nem látszik az S végű hajkarikák szélese kalapált lemeze, a gyűrűk többsége „bezáródott”, nincs jelölve metszetük, a fonott gyűrűk és karperecek esetében a fémhuzalok száma, néha a huzalmetszetek is lényegesen lennének. Ezek az adatok a szövegezésben is hiányoznak.

A corpus kisebb hibáktól eltekintve jól szolgálja a kitűzött célt: majdnem a teljes Baranya megyei X–XI századi anyagot együtt láthatjuk a kötetben. Segítségével a Dél-Dunántúl legérdekesebb településtörténeti kérdése vetődik fel: miért hiányzik e területről (legalábbis csak nyomokban van jelen) a fegyveres középréteg és a vezető réteg anyaga.

E kötetben találjuk meg az eddigi legnagyobb, és teljesen feltárt köznapi temetőt: a majsit. A szerző itt teljesen új anyagot tesz közzé. Bizonyos fókig eltér a corpus eredeti feldolgozásmódjától. Az alcímek sorrendje is eltér a korábbtól. A leletkörülmények és a lelőhely részletes leírása után következik a szűkre szabott sírleírásokat tartalmazó fejezet. A leírásban hiányzik a sírokra vonatkozó méretadat, a koporsó jelenléte (a 95. táblán van koporsókápos, de sem az 1077, sem az 1078-as sírnál nem említi, a 441. sírban is koporsó képesek voltak), nem jelzi a bolygatást (pl. 752. sír), az eredeti elképzeléstől eltérően nem ad tárgyméreteket, tájolási adatokat. A feldolgozás tartalmazza viszont a tájolási adatok összesítését, a sírgödörök adatainak összefoglalását, a sírba helyezés módját (a koponya helyzetének nem tulajdonít jelentőséget). A leletanyag értékelése teljesen szokatlan szakirodalmunkban. Kiválaszt 12 tárgytípust, ezekből egynek veszi a fegyvereket (lándzsacsúcs, nyílhegy, balta). A maradék 9 tárgytípusnak (juh astragallos, lant alakú csat, készségektartó karika, csontkorongok, gyöngyök, gombos végű karikák, korongos fibulák, keresztek, pax feliratos gyűrűk) összegyűjtötte az általa elérhető párhuzamait, és ezek elterjedéséből von le eredetükre következtetéseket, melyek a temető értékelésének sarokpontjait alkotják. Ugyanakkor nem ír a többi tárgytípusról, legfeljebb elterjedési térképet közöl róluk. Az S végű hajkarikákról alig tudunk meg valamit. Pl. a szövegben nem említi, hogy bordázott vagy sima S végűek-e a karikák, nem derül ki, hogy van-e köztük szögletes metszetű. Mivel a majsi leletekről csak fényképes táblák vannak, az S végű hajkarikák értékeléséhez az eredeti tárgyakat kell elővenni. A karperecek típusátábrájáról is hiányzik egy típus (692. sír).

Véleményünk szerint túl nagy jelentőséget tulajdonít a szerző a juhsarokesontoknak. Ha e játék régészeti

előfordulásait tekintjük, akkor zömmel a pusztai népek között találkozunk velük. De gyakoriak a csernyahovi kultúrában is, és szórványosan a nyugati szláv népeknel is előfordulnak. Avar kori darabokat még nem ismerünk, és így feltűnik, hogy a magyarokkal hirtelen tűnnek fel a Kárpát-medencében. Ebből azonban nem mernénk a temető etnikumára, keleti eredetűre következtetni. Nem szabad ugyanis a játék nevével sem elfeledkezni, amely ősi görög szó, és a germánok kockázó szenvedélyéről sem, akik szintén asztragalossal játszottak. A majsi temetőben a keleti eredetű tárgyak száma nagyon kevés, és nem szólnak meghatározó módon keleti eredetű népesség mellett. Még a halimbai temetőben is több a keleti eredetű tárgy, mint itt, mégsem jutott senkinek sem eszébe ezt a jelenséget túlértékelni. A keleti eredetű tárgyak jelenléte nem bizonyítja és nem erősíti meg a Kazár faluval való azonosítást és lakóinak kazár voltát. Ha a szerző azonosítása megállja a helyét, akkor a falu tulajdonosának nemzetiisége jöhet csak számba a névadással.

Nehezen érthetünk egyet a temető időrendjéről mondotakkal is. Amennyiben elfogadjuk őket, akkor egy különleges folyamatnak lehetünk tanúi: a közösség a megtelepülés után halottait fokozatosan máshová temeti, vagy egykezik. Csak így értékelhető ugyanis az a kép, mely szerint a Szent István pénzeivel körbefogott nagy tömb, melyet a szerző a 960/70-es évektől keltez, a további 60–70 évben már kevesebb halottat hagy maga után, mint amennyit elődei számláltak. Valószínű, hogy éppen a kommersz tárgyak tipológiai vizsgálata segített volna a Szent István előtti tömb időrendjét is megvilágítani.

Szólnunk kell a kötet értékelő, településtörténeti fejezetéről is. Jelen esetben a szerző a történeti hagyomány és a régészeti források közötti ellentétre figyel fel: az Árpádok ősi szállásföldjein csak a X. század második felében tűnnek fel a temetők, vezetőréteg nélkül. Ha ez a megfigyelés időtállóan bizonyul, akkor is csak arról lehet szó, hogy a zárt erdővidék nem kedvezett a jelentős állatállománnyal érkező magyar telepeseeknek. A földművelésre és állattenyésztésre egyaránt alkalmas földeken, az ország szívtől való távolságtól függetlenül, már a X. század elején megjelentek. Másutt viszont csak az intenzív földművelés térhódítása mellett jöhettek létre az irtások és rajtuk az új falvak. Így helytelennek érezzük azt a megállapítást, hogy a magyarság a vidéket a X. század második felében szállta volna csak meg.

Végezetül meg kell említenünk, hogy bár a corpus a sírleletek közlését tűzte ki céljául, a nagyharsányi kincsleletet mégis jó lett volna itt is közölni.

Mint a hosszú bevezetőből kiderült, nehezen születt meg a honfoglalás kori corpus első kötete, s csak hálások lehetünk a szerzőnek, hogy ez úttörő munkára vállalkozott. Hibáit is annak reményében emeltük ki, hogy a következő kötetek számára tanulsággal szolgáljanak.

Mesterházy Károly

Insignia Regni Hungariae. Szerk. Fülep F. – Kovács É. – Lovag Zs. Budapest, 1983. Népművelési Propaganda Iroda Kiadó. 194 lap 52 kép, 5 színes kép.

Európa összes országában különös tisztelet övezte az évszázadok folyamán a koronázási jelvényeket. Különösen vonatkozik ez a magyar koronázási jelvényekre, melyek viharos története a magyar történelem eseményeit tükrözi.

A II. világháború után újabb kalandokra kényszerített, féltve őrzött kincseink, 1978-ban ismét hazataláltak. A hazaérkezés felemelő első órái után hamarosan felvetődött az igény a tárgyak új, korszerű tudományos megvizsgálására. Nagy volt az érdeklődés a korszakkal foglalkozó külföldi kutatók részéről is.

Magyar és külföldi történészek, művészettörténészek, vegyészek, restaurátorok, fizikusok részvételével kezdődött meg 1981. szeptember 22-én az a háromnapos konferencia, melyen a jelvények történeti vonatkozásá-

nak, a korona kutatásának, technikai kérdéseknek, és a legmodernebb fizikai-vegyi vizsgálati lehetőségének az ismertetésével nagy előrelépés történt.

Ennek a valóban értékes ülésszaknak az előadásait gyűjtötték egybe a gondos szerkesztéssel készített kötetbe, melyet „Insignia Regni Hungariae” címmel a Népművelési és Propaganda Kiadó jelentetett meg, Fülep Ferenc, Kovács Éva és elsősorban Lovag Zsuzsa gondos és igen sok munkát igénylő szerkesztésében.

Elsőnek Székely György beszélt a jelvények összerakulásának körülményeiről, a kettős jellegű korona adományozásokról, melyek a pápaság és a császárság nevében egyaránt történhettek. Az új királyságok helyzetét, különösen a lengyel viszonyokat elemzi, ahol a hatalom szentesítésében vetélkedtek a nagyobb dinasztiák. Lengyelország a XI. század elején sok hasonlóságot, de sok különbséget is mutat. A magyar és a német uralkodók közti viszályokat sorolja, melyekben olykor a pápa volt a döntőbíró. A Monomachos korona küldésének külpolitikai okát látja, I. Géza korona kapása a bizánci udvarhoz fűződő megváltozott viszonyokat tükrözi. Vizsgálta a többi kelet-európai országot: a XI. század végén a horvát – dalmát király és a szerb uralkodó fejére egyaránt a pápai legátus helyezte el a koronát. VII. Gergely pápa a kievii fejedelemség trónviszályában is állást foglalt. A cseh királya 1085-ben a német IV. Henrikől kapta rangját, melyet Róma természetesen nem ismert el. A magyar királyság állandóságát az angolokéhoz hasonlítja, a többi kelet-európai országban hercegi interregnumokkal kell számolnunk.

Váczy Péter előadása Thietmar művének ismertetése, aki Merseburg püspökeként, mint kortárs számolt be a magyar királyság, a magyar egyház alakulásáról, és a cseh – lengyel események részleteiről. István a német császár buzdítására végbevitt püspökségek alapításáért, jutalmul kapta volna a koronát. Emlékezetből írja István koronázását, a római csodával össze kapcsolva, de keveri a januári és júniusi dátumokat. Német függőségről ír, holott István nem volt a német császár hűbérese. Váczy tisztázza a püspök túlzásait, aki a pápáról nem ír, az országalapításban a császár közreműködését hangsúlyozza. Reális középvonalat húz a császári és a pápai jogok közé. A pápaság tekintélyének visszaszorítására a már meglevő hagyományt, az ország Szűz Máriának történt felajánlását hozza példaként. Ez a hagyomány évszázadokig él, feltehetően a pápaság tekintélyének növekedését is elhárítva. Könyves Kálmán, amikor elismerte a királyság szentszéki eredetét, a pápának adott jogalapot. Váczy elfogadja a Salamon idejében visszaadott korona elméletét és a 14. századi krónikátörök adatát, hogy Géza a Dukasz-féle koronából csináltatott magának koronát.

Györfly György tanulmányában azt az ellentmondást elemzi, mely abból adódik, hogy a korona nem Szent István korából származik. Revidálni próbálja Deér 1270 körüli datálását. István a pápától a koronát és zászlós lándzsát kapott. Bemutatja a lándzsza 11. század közepére megváltozott szerepét, mely tovább módosult a 70-es évek trónharcában. A bizánci császártól kapott koronát újabban női koronának is tartják, ezt Györfly három érveléssel utasítja el: Géza uralmának kezdetén nem bírta a koronázási jelvényeket, mert Salamonnál voltak. Halála után felesége, ha ő kapta volna, elvitte volna magával Bizáncba, mint sajátját. 24 király trónra lépését ismerjük, de csak István és Géza esetében kíséri az eseményt égi jel. Gézától kezdve az Árpád-házi királyok mind az ő egyenes leszármazottai, így a koronát mint az örökös királyság jogos jelvényét viselhették. Szent István koronájának csak a két rész egyesítése után nevezték. A corona graeca nem köthető Istvánhoz, hiszen akkor még sokan tudtak görögül. A szent jelzőt Györfly II. Endre 1235 körüli oklevelével hozza kapcsolatba. Megszívlelendő az az adata, hogy a korona felső része az egykori ereklévtartó koronájáról származik. Szerinte az 1194-es oklevél már a mai koronát említi. 1228 és 1247 között a sacra corona, majd 1252-től a St. István korona említése megszaporodik. Károly Róbert harmadik koronázását azzal indokolja, hogy a felső rész erekleje jellege hiányzott

a másik koronáknál, ezért volt szükség ismételésre, a szent koronával.

Thomas von Bogyay előadása a szent korona kutatás történetéről csak a kötetben került nyilvánosság elé. Végighalad a kutatók munkáin, Révay Péter 1613-as értekezésétől az utolsó évek legújabb feldolgozásaiig, az 1792-es, 1880-as, 1916, 1928 és 1938 években sorra kerülő koronaszemlék eredményeit foglalja össze. Megismertet a különféle elméletek kialakulásával, továbbfejlődésével. Révay felismerte, 1790-ben Veszprémi István és Horányi Elek azonosították a görög feliratokat. Elkezdődik a pápaság jogának kutatása, tipológiai kérdések kerülnek napirendre. 1792-es közszemle után Koller József monográfiája először veti fel a két rész III. Béla kori összedolgozását. 1875-ben F. Bock a Habsburg birodalom felségjelvényeit gyűjti össze. 1880-ban a Magyar Tudományos Akadémia bizottságának szemléje — Ipolyi Arnold könyvében vált közismertté. Ő rendítette meg a Szent István-i korona elméletet. Karácsonyi János a Szilveszter bulla és a Hartvig-legenda idevágó fejezeteit teszi közzé. 1916-ban újabb szemle, az eredményt közlő Varjú régebbi elméleteket hitelesít. 1928-ban olvasta el Moravcsik Gyula az összes görög feliratot, ugyanakkor Otto v. Falke korai, de Milánóban készült pántokra utalt. Bárányné O. M. 1937-ben, a Monomachos korona közlésekor női koronának feltételezi. A legújabb feldolgozás Kelleher amerikai történész munkája, aki a háború után személyes vizsgálatokat végezhetett: szerinte sem lehetett a felső rész eredetileg korona. Bogyay a koncepciók gondos egyeztetése után a görög koronával kapcsolatban elemzi a „bizantinisták” és a „tradicionalisták” harcát, mint a koronakutatás fontos nagy állomásait. A corona latina problematikáját — a pántok korát, származását, technikai elemzését, a pántok eredeti szerepét — próbálja a különböző elméletek érdekében tisztázni.

Kovács Éva a koronázási jelvények kutatásának új útjait ismertette. Ipolyi munkájával fellendült irodalom háború utáni állomásait értékeli, Kelleher, valamint Deér József munkáját. Új történet dátumaként említi 1977. december 14-ét, amikor ő is részese volt annak a bizottságnak, mely a korona átadását előkészítette. Azóta új vizsgálatokra került sor, amelynek eredményeként a többszöri átalakítás elmélete megdőlt. Az oromdíszek párhuzamait bizánci alapon keresi, a csüngőket női korona részének tartja. Igazolja Ipolyi elméletét a palást gallérjáról, aki amictus részének vélte. Párhuzamokkal bizonyítja, hogy a palást elején a Feltámadt Krisztus és a két Mária jelenetét kell keresnünk. Ismeretlen adatokat sorol az 1867-es, koronázás előtti javításokról a paláston és a koronán, melyek az 1981-es vizsgálatoknál igazolódtak.

A Párizsban élő történész, *Vajay Szabolcs*, fejtegetését a korona szó eredetével kezdte. A kamelaükion 1081-ben a Komnénosz dinasztia uralkodásának szimbóluma. A XI. század végén meghatározott formájú, szerepű jelvény, melyet szentelészor a császár fejére tettek: egy szent korona viselője a basileosz — király — szent fogalmával azonos.

Azt kereste Vajay, hogy a mi koronánk megfelel-e a kamelaükion fogalmának? Szerinte a formája nem az, de kamelaükion jellegű diadémnak tartja. Hasonlít Nagy Károly koronájához. III. Béla 1185-ben készült koronájának véli, 1256 óta „szent” jelzővel említve.

David Buckton a British Museum kutatója, a konferencia előtt járt itt és vizsgálta a korona zománcait. Buckton összegyűjtötte a rekeszzománcos emlékeket egész Európa területéről, páratlan színkálát állított össze a bizánci zománcok lehetséges színeiről. Ebben próbálta elhelyezni koronánk színárnyalatait, amelyek szerinte kormeghatározók. Vizsgálta a rekeszek falát, a zománcok hátlapját is.

1938-as koronamegtekintéskor a bizottság tagja volt *Koch Sándor* professzor is, aki akkor elvégezte a kövek meghatározását. Most ismét előtűnt, hogy egykori azonosításait kontrollálja. Boldogan nyugtázta, hogy a meghatározások hibátlanok, holott kő kiemelésére most sem kerülhetett sor. Szerinte a hibás gyöngyök az eredetiek.

Kádár Zoltán összegyűjtötte a Biblia számos részletét a kövek szerepéről. Klasszikus irodalmi példákkal igazolja a korona köveinek értékét, gyógyító hatásáról kialakult véleményeket, az ókori és középkori auktorok gyöngyökről írt sorait.

Szvetnik Joachim, az Iparművészeti Múzeum restaurátora a legilletékesebbként szólt a korona technikai elemzéséről, sérülésekről és javításairól. Kiválóan ismeri az arany előállítását, a zománcok készítésének sorrendjét, a rekeszek bonyolult elkészítését, a zománcok behelyezését, az oromdíszek aszúrzománcát, golyósdrot készítését. Az 1981-es koronavizsgálat után a korona sérüléseinek jegyzékét is összeállították. Nagy hangsúlyt kaptak a cinezés okozta károsodások, végeredményben a cinezés mielőbbi eltávolítását javasolja.

Bíró Tamás a természettudomány képviselőjeként elmondta, hogy a röntgenfluoreszcenciás vizsgálat módszere most van kialakulóban. Arany részéről lévén szó, fontos a nyomszennyezők vizsgálata. Ábrát hozott az aranyak összetételéről, országoként: a kísérő ásvány szennyezések eltérő hatásáról. Véleménye szerint a röntgen vizsgálat semmi kárt nem okozna, a kövek, gyöngyök betakarhatók.

Flury-Lemberg a svájci Abegg-Stiftung egyik vezetője, műhelyekben a legmodernebb technikai felszerelések segítségével számos darabot restauráltak. A bambergi Dóm esázsárpálástját idézte, melynek hímzéstech. nikája azonos a palástéval. A cél az aranyhímzés szálainak megóvása, az eredeti alapanyag lehetőség szerinti megőrzése. Új alapot kapott a 16–17. századi, valamint az 1867-es javításakor. Javasolta, az egész felületet ki kell simítani, azaz felül a ráncokat fellazítani. Szükséges a tisztítás, majd a konzerválás, a szabad szálak rögzítése, végül légkondicionáló berendezéssel gondos őrzése.

László Gyula a jogarral kapcsolatban foglalta össze kutatásait. 1938-ban a Szent István emlékkönyvben már leírta, hogy X. század közepi fatimida munkának tartja. A filigrán foglalat későbbi, még későbbi a nyél borítása. Kutatja az okot a különböző korok javításaira. Szerinte Istváné lehetett, eltemették vele együtt, s szentté avatásakor került elő a megsérült jogar. A jogar XI. századi jelentőségére okleveles adatokat említt.

Bak János a brit-kolumbiai egyetem történésze szintén elküldte előadását a legfiatalabb jelvényről, az országmáról. Három kérdést vet fel értekezésében: honnan ered a páratlan kettős kereszt és a címer, és miért olyan jelentéktelen az alma. Keresi a korábbi országmárk formáját, s valamint arra következtet, hogy 1301 táján már nem volt meg a régebbi jelvény. Újat készítettek, s erre került a magyar trónra igényt tartó Anjouk magyar pólyákkal összevonott jelvénye. Felveti, hogy az országmárka temetésre készült, ez indokolná gyenge minőségét.

Kolba Judit

I. Holl—**N. Parádi**, Das mittelalterliche Dorf Sarvaly. **J. Matolesi**, Tierknochenfunde von Sarvaly aus dem 15–16. Jahrhundert. *Fontes Archaeologici Hungariae*. Budapest 1982. Akadémiai Kiadó. 262 lap, 185 kép (ebből 57 szöveg közti rajz), 17 melléklet.

Elpusztult késő középkori falvainak kutatása több nagy kezdeményezés és nekilendülés után ma is meglehetősen mostoha területe régészetünknek. Az ilyen célkitűzéssel folytatott ásatások száma csekély, a megjelent publikációk lassan követik egymást. Ez a gyors és látványos eredményekkel kevésbé kecsesítő téma nemigen vonzza a fiatal szakembereket, és — valljuk be őszintén — az ásató intézményeket sem túlságosan lelkesíti. Éppen ezért sokszorosan örülünk annak, hogy napvilágot látott az *első*, önálló kötetben megjelenő monografikus feldolgozás egy késő középkori magyar falu régészeti feltárásáról.

A szerzők, **Holl Imre** és **Parádi Nándor**, 1969-től 1974-ig folytattak ásatásokat a Sümeg melletti Sarvalyon, és eredményeiket példás gyorsasággal tették közzé. Az ásatás közvetlen előzményének tekinthető a magyar régészet egy másik nagy és sikeres vállalkozása,

Veszprém megye régészeti topográfiája — az ott végzett terepbejárások nyomán történt meg a lelőhely kiválasztása (Sümege-Sarvaly, 54/32. sz. lelőhely: *Bakay K. — Kalicz N. — Sági K.*, Veszprém megye régészeti topográfiája. A deveseri és sümegi járás. Bp. 1970. Magyarország Régészeti Topográfiája. 3. 224.). A régészeti topográfia egyúttal biztos támpontot nyújtott a környék középkori településtörténetének felvázolására.

Sarvaly történeti adatokban éppen hogy nem bővelkedik, mindössze egyetlen középkori említése ismert a pápai tizedjegyzékekből (1334). A falu pusztulásának korát is csak közvetett adatokból lehet meghatározni az 1530-as vagy 1540-es évekre. Az írásos források hallgatása miatt egyedül a régészetre hárult a kronológiai kérdések megválaszolása mellett egy sor olyan probléma tisztázása, amelyekhez egyébként az oklevelek, összeírások stb. másutt némi támpontot nyújtanak (pl. a falu nagysága, társadalmi összetétele, gazdálkodása stb.). Úgy véljük, ezt a feladatot a szerzők maradéktalanul megoldották, sokoldalú, nagy ismeretanyagra támaszkodó elemzésekkel nemegyszer új módszereket is felvillantanak, Sarvaly falu történeti rekonstrukcióját széles körű művelődéstörténeti képbe ágyazzák.

A mű első fejezete Sarvaly és környéke településföldrajza, középkori településtörténete (Parádi N.). Ezen az erdős-hegyes vidéken az Árpád-korban kialakult falurendszer kevés változtatással fennmaradt a 16. századig. A településsűrűség megegyezik az Alföldön, valamint a Veszprém megyében másutt megfigyelt viszonyokkal: a falvak 1,5–4 km-re voltak egymástól.

Az ásátás lefolyását és módszereit Holl I. ismerteti. Már a tervezés időszakában az alföldi ásátásoktól eltérő helyzetre, más építőanyagra (kő és fa) lehetett számítani — a lelőhely kiválasztása is részben ezen szempontok miatt történt. Az erdős terep a lelőhely kevésbé bolygott voltát ígérte. A vastag törmelékréteggel borított pincék és templom feltárási módszerét nem lehetett alkalmazni a felszíni házak esetén, amelyek maradványait csak vékony erdei humuszréteg takarta. Ezért a bazaltkőből rakott alapfalak megtalálása, irányuk, kiterjedésük meghatározása után a ház belsejét széles szelvényekkel bontották ki. Az épületeken kívüli terület — a gazdagabb házak udvarától eltekintve — feltáratlan maradt. A terület átfűzésére eredményesen használták a fémkereső műszert.

Egyetlen épület bizonyítja Sarvaly folyamatos fennállását a kora Árpád-kortól — a templom (Parádi N.). Két román periódusát lehetett elkülöníteni: a patkóíves szentélyű I. periódus a 11. század második felére, illetve a 12. századra keltezhető; a szentély átalakítása egyenes záródásúra a 13. század második felében történt. A sekrestye a 14. században épülhetett. A patkóíves szentélyű templomokkal foglalkozó irodalom áttekintése után a szerző arra a véleményre jut, hogy a sarvalyhoz hasonló kívül félköríves, belül patkóíves szentélyű hosszahajós falusi templomok külön csoportot képeznek a magyarországi román kori építészetben. Földrajzilag is közeli párhuzamként említi a zirci (11. század) és a balatonakali-ságpusztai (12. század) templomot. Úgy látszik, hogy ez az alaprajzi típus is a félköríves és a patkóíves szentélyűekkel együtt alakult ki a 11. században. Véleményünk szerint az egyidejűség annál is inkább indokolt, mert ezen alaprajzi típusok közti különbségek formai jellegűek — a hosszahajós templomoknál talán éppen a kerek templomok természetszerűleg patkóívesre szerkesztett szentélye jelentette az előképet.

Két külön fejezet foglalkozik a késő középkori falu épületeinek régészeti kutatásával, az objektumok leírásával (25–49. old.), illetve építészettörténeti értékelésével (115–128. old.). A sarvalyi ásátás jelentősége főként abban rejlik, hogy mind az építőanyag és építési technika, mind a lakóházak beosztása, az alaprajzi típusok fejlődése tekintetében számos új adattal gazdagította népi építészetünk múltjának kutatását. Az eddig ismert alföldi késő középkori háztípusoktól a sarvalyiak erősen különböznek. A talaj felszínére helyezett kő alapozáson boronatechnikával épített fa lakóházak álltak — eddig főként írott forrásokból tudtunk arról, hogy középkori

falvainkban általánosan elterjedt volt a faépítészet. A 3–4–5 helyiséges házak fő helyisége a kemencés lakókonyha. Az egyes helyiségek funkciója még nem vált szét élesen (kamra-lakókamra). A füsttlenített, fűthető lakószoba kialakítására csak kivételesen került sor (17. ház). Sarvalyon megismert jellegzetesség a kőből falazott, a lakóházzal egybeépített pince (fölötte valamikor fából épített kamra állt). A sarvalyi háttípusok a nyugati magyar ház középkori előzményét jelentik, és annak kialakulását új megvilágításba helyezik [Holl I., ArchÉrt 106 (1979) 33–51.; Parádi N., ArchÉrt 106 (1979) 52–66.].

A könyv legterjedelmesebb része a leletanyagot tárgyalja (50–112. old.). Az épületalkatrészek és felszerelési tárgyak, a gazdasági eszközök, a szerszámok, az edények, a viseleti maradványok és a fegyverek bemutatása során lassanként kibontakozik egy középkori kisnemesi falu mindennapi élete. (Az egyes leletcsoportokat elemző jó tanulmányok közül különösen emlékezetes a késekkel, késesmesterséggel és a kések távolsági kereskedelmével foglalkozó fejezet. A török hódoltságához tartozó Duna–Tisza közén és Tiszántúlon a 16. században szintén nagy mennyiségű, Ausztriából importált késsel kell számolni: *Káldy Nagy Gy.*, Harács-szedők és ráják. Budapest 1970, 120–122, 126.) A kerámia anyag feldolgozásából megtudjuk, hogy Sarvalyon — mint a Balatontól É-ra és Ny-ra általában — a vörös színű edények fordultak elő a leggyakrabban, a sárga, sárgás-fehér és szürke edény viszonylag ritka volt. Csak a gazdag háztartások használtak grafitos és mázas edényeket. Újdonság az Árpád-korból ismert díszítések (fogaskerek, fésűs hullámfonalas bekarcolás) felfedezése késő középkori kerámián. A vidék egyik jellegzetességének bizonyult a fületlen kiöntőesőves korsók használata.

A leletanyag és a feltárt épületmaradványok sokoldalú elemzése után a szerzők felvázolják a falu gazdasági és társadalmi képét, a település szerkezetét. A kötetet *Matolcsi János* tanulmánya zárja a feltárt állatesontról (229–253. old., 11 kép).

Sarvaly falu történeti néprajzi rekonstrukciója bizonyára még színesebb lenne, ha a település népességének biológiai rekonstrukciója is lehetőség nyílt volna. A feltárt 34 sír a temető népességének természetesen csak kis töredékét jelenti, leírásukat, antropológiai meghatározásukat mégis hiányoljuk. Tájékoztató a templom irányításával általában megközelítőleg egyezik, mégis megtévesztő lehet a KÉK–NyDNY meghatározás, hiszen a halottak rendesen, fejjel nyugatnak voltak a sírba helyezve. A temető nagyobb mérvű feltárással remélhetőleg újabb adatokhoz jutottunk volna kronológiai vonatkozásokban, s a település Árpád-kori előzményeinek kérdésében is.

Sem a szerzők, sem a Veszprém megyei topográfiai munkák nem bukkantak nyomára az Árpád-kori Sarvaly falunak; az ásátás során mindössze néhány 12–13. századi cseréptöredék került elő. A szerzők feltételezése szerint a templomdomb alatt ÉNy-ra állhatott ez a település, ahonnan a 14. század folyamán költöztek át a lakosok. Tekintettel a falu bizonyítható 12–16. századi kontinuitására, a kultúrájában fellelt archaikus, hagyományörző elemekre, nem lenne érdektelen ezt a problémát a jövőben legalább topográfiai szempontból megoldani.

Az állatesont anyag feldolgozásával kapcsolatban érdemi észrevételre nem érezzük feljogosítva magunkat, meggondolkoztató azonban, hogy az értékelhető csontok mennyisége nem nagy (1104 db, 119 egyed). Az épületeken kívüli felületeken elhelyezkedő szemétdöbrök feltárása bizonyára kedvezően befolyásolta volna a zoológiai anyag reprezentációját, ugyanígy régészeti vonatkozásban is, különösen a leletszegény házak esetében.

A kötet illusztrációs anyaga szép, gondos munka. Jó megoldás a képanyag (szövegek közti rajzok, táblák) egységes, folyamatos számozása, kissé zavaró azonban, hogy az oldalszámozás emiatt megszakad. A leletek múzeumi elhelyezésére, leltári számaira utalást nem talál-tam.

Palóczy Horváth András

O. Wanscher, Sella Curulis. The Folding Stool an Ancient Symbol of Dignity. Copenhagen, 1980. Rosenkilde and Bagger. 350 lap, 177 kép.

Az 1983-ban 80 esztendőes építész, bútortervező és főiskolai tanár, O. Wanscher szép kiállítású könyve az összecusukható székek egyik típusának, a tábori székeknek a történetét mutatja be 4000 esztendőn keresztül: az egyiptomiaktól napjainkig, az észak-európai bronzkori székektől a Távol-keletig. Nemcsak a munka tárgya, hanem a szerzők érdeklődése is régi, hiszen a témával közel ötven esztendőn keresztül foglalkozott. A hazai régészek érdeklődésére e munka azért tarthat számot, mert e széktípus mind a római korban, mind az avar korban (Zamárdi-Réti földek: *Bárdos E.*, ArchÉrt 109(1982) 308; Kölked — Feketekapu A-108, B-119. sír, Kiss A. ásatása), már több alkalommal előfordult Magyarországon. Középkori ábrázolásokról is ismert, így számítani lehet töredékeinek középkori régészeti leletanyagban való felbukkanására is.

A szerző munkájában sorra veszi az egyiptomi, ókori keleti, az észak-európai bronzkori, kréta-mykenei, görög és etruszk 'előzményeket', legrészletesebben a római, kora-közép- és középkori történetét tárgyalja. E tárgyforma a római kortól a középkorig, funkcionális használatán kívül a consuli-, királyi- és püspöki hatalom/méltóságnak is kifejezője volt, s évszázadokig egyben a trónszék fogalmát (is) jelentette (a feltehetően egyszerűbb és ezért sem ábrázolásban, sem fizikai valóságban ránk nem maradt példányok mellett).

A szerzőt talán három földrész negyven nagy műzeumára kiterjedő vizsgálatainak köre befolyásolta példatárának kiválasztásában és összeállításában (elsősorban a római és középkori anyag tekintetében), hiszen egy 1934-es lübecki és berlini, ill. egy salzburgi utazását nem számítva, Európában nem járt a Rajnától keletre, s így a Római Birodalom e vonaltól keletre fekvő kontinentális területei (pl. Raetia: *Nuber, H. U.* — *Radnóti A.*, Jahresbericht d. Bay. Bodendenkmalpl. 10(1969); Pannonia: *Bónis, É.*, FöldArch 33 (1982) 142, Abb. 16 — 17; Thracia: lásd *Bónis, É.*, i. m. Anm. 74, 76; Pontus vidék: *Iskusztvo Vizantii v sobranijah SSSR* I. Moskva 1971, Nr. 42 (Skalon, K. M.) éppen úgy kívülrekedtek a szerző gyűjtési körén, mint a középkorban Németország, Lengyelország, Csehország és Magyarország. Egy klasszikusan angolszász orientációjú kutató szempontja tükröződik e munkában. Éppen az e korszakból való közép- és kelet-közép-európai leletanyag adhat alkalmat arra, hogy e területek régészeti — művészettörténeti kutatása is beleszólhasson a sella curulis világtörténetébe.

A munka illusztrációs anyaga mintaszerű, hiszen a szerző hosszú tudományos pályája alatt számtalan múzeumban gyűjtötte össze anyagát és annak jó minőségű fotódokumentációját, ill. készítette saját kezű rajzait.

Kiss Attila

Paganismo y Cristianismo en el Occidente del Imperio Romano. Universidad de Oviedo (1983). Memorias de Historia Antigua V, 1981. 284 lap, 15 kép, 2 szövegközti rajz és 4 térkép.

A sorozat az Oviedói Egyetem által szervezett kollokviumok anyagát tartalmazza. Az V. kötet a „Pogányság és Kereszténység a Római Birodalom Nyugati részében” (tulajdonképpen a mai Spanyolország és Észak-Afrika egyes részeit értve ez alatt) címet viseli. A cikkek spanyol, portugál és francia nyelven jelentek meg. A kötetben nem találunk bevezetőt, elő- vagy utószót sem, és csupán az egyik cikk szövegéből derül ki (19. o.), hogy a kötet az ókori történelem témakörében megtartott V. kollokvium anyagát adja közre.

A. Prieto cikke a nem hivatalos római vallások ideológiájával foglalkozik; J. D'Encarnação epigráfiai források alapján hasonlítja össze a partvidéki és a szárazföld belsejében elterülő lusitániai városokban a vallási kultuszok alakulását. A szárazföld belsejében fekvő városokban, ahol nagyobb számban vannak jelen a bennszülöttek, a helyi kultuszoknak is nagyobb szerep jut, de ide is utat találnak a keleti kultuszok. M. M. Alves Dias a *Paar Iuliában* kimutatható keleti kultuszokat vizsgálva megállapítja, hogy a bányavidék fővárosának vallási életében a keleti kultuszok térnyerése összefügg a gazdasági fellendülés megindulásával. A. M. Vazquez Hoys cikkében Hispania lokális kultuszait vizsgálja, táblázatban megadja a hispaniai, *magistri saliorum* teljes listáját és *cursus honorum*-át. J. Alvar „Mithras kultusza Hispaniában” című tanulmányában megállapítja, hogy Mithras kultusza kizárólag a fontos városi központokban vert gyökeret, kisebb településeken rendkívül ritkán lehet megtalálni a nyomát. A kultusz beavatottai között csak férfiakat találunk, akik a társadalom széles skáláját képviselik a rabszolgáktól a *duumvire*-kig. M. J. Pena Tutela hispaniai kultuszával kapcsolatos dedikációkat vizsgálva megállapítja, hogy a feliratokon nem szerepelnek társadalmi szempontból jelentős személyek, olyanok sem, akiknél a *cursus honorum* fel lenne tüntetve. A cikkhez a Tutelának állított hispaniai feliratok corpora csatlakozik. J. A. Perez a baeticai *Ostippo* municípium pun eredetű kultuszainak továbbélését vizsgálja. M. Pastor Munoz a lusitániai Silvanus-feliratok elemzése alapján megállapítja, hogy a növényekben gazdag régiókban a vegetáció helyi védőistenei bizonyos esetekben hasonulnak a megfelelő római istenséghez — ez esetben Silvanushoz; — de Silvanus kultusza az epigráfiai emlékek tanúsága szerint nem játszott fontos szerepet a bennszülött lakosság vallási életében.

R. M. Cid Lopeznek a Dioseuri kultuszával foglalkozó cikke az istenségeket mint az *equites* védőit mutatja be. E. Gonzalbes az i. e. 3. század vége és az i. sz. 3. század között kimutatható királykultuszt vizsgálja Mauritania Tingitana területén.

P. A. Lillo Carpo cikke a lepénysütő minták használatával és szakrális jelentőségével foglalkozik. A cikkből bemutatott lepénysütő minták — melyek Spanyolország délkeleti részén, Murcia környékén kerültek elő — ábrázolásainak többsége a birodalom más területein is megtalálható. (Pl.: 191. o. 2. szám párhuzama Sirmiumban, 193. o. 6. szám párhuzamai Aquincumban és Brigetióban). A *Yelo Templado* cikke a szoláris kultuszok maradványaival és az 5. századi kereszténységre gyakorolt befolyásával foglalkozik.

A kötet végén kapott helyet hét új felirat és nyolc felirat nélküli, asztrális szimbólumokkal díszített ház alakú urna közlése.

Nagy Mihály

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója

Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat nyomdába érkezett: 1984. IX. 8. — Terjedelem: 19,50 (A/4) ív
86.13684 Akadémiai Kiadó és Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Hazai György

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

<i>Е. Ерем—Г. Фачар—Л. Кордош—Э. Кролопп—И. Вёрёш</i> : Археологические исследования поселения эпохи железа в г. Шопрон-Краутакер и опыт реконструкции ландшафта I	141
<i>Л. Баркоци</i> : Хронология и применение рельефов с изображением мифологических сюжетов и животных в Интерцизе	170
<i>И. Холл</i> : Правильные четырехугольные крепости с угловыми башнями в средние века	194

СООБЩЕНИЯ

<i>Ю. Топал</i> : Сервиз для вина с надписью из римской виллы в Сентендре	218
<i>К. Мэштерхази</i> : Древнехакасские вещи из с. Ракамаз	225
<i>К. Й. Данко</i> : Отчет об исследовании городских стен в Щарошпатаке	237

ОБОЗРЕНИЕ

<i>Л. Терек</i> : Ласло Кастильоне	250
<i>Б. Халашичи</i> : Возможности и основные условия создания базы археологических информаций	252
<i>Ш. Шопрони</i> : Отчет о деятельности Венгерского археологического и искусствоведческого общества в 1982—1983 гг.	256
Археологические раскопки в Венгрии в 1983-ем году. Ред. И. Цегледи	257

РЕЦЕНЗИИ И КРИТИКА

<i>Я. Макаш</i> : Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, тт. XXXIII, XXXIV	286
<i>К. Мэштерхази</i> : Kiss A., Baranya megye X—XI. századi sírleletei. Magyarország honfoglalás- és kora Árpád-kori temetőinek leletanyaga, I. (А. Киш: Могильники X—XI вв. в комитате Бараня. „Материалы могильников эпохи обретения родины и раннего периода эпохи династии Арпадов в Венгрии,” т. I.)	287
<i>Ю. Кольба</i> : Insignia Regni Hungariae. Ed. F. Fülep, É. Kovács, Zs. Lovag	289
<i>А. Палоци-Хорват</i> : Holl I. — Parádi N., Das mittelalterliche Dorf Sarvaly. Fontes ArchHung. Budapest 1982	290
<i>А. Киш</i> : O. Wenscher, Sella curulis. The Folding Stool an Ancient Symbol of Dignity	292
<i>М. Надь</i> : Paganismo y Cristianismo en el Occidente del Imperio Romano. Universidad de Oviedo (1983). Memorias de Historia Antigua V. 1981	292

TABLE OF CONTENTS

STUDIES

<i>E. Jerem—G. Gacsar—L. Kardos—E. Krolopp—I. Vörös</i> : Archaeological and environment reconstructional investigation of the Iron Age settlement discovered near Sopron-Krautacker. I.	141
<i>L. Barkóczi</i> : The chronology and use of the reliefs of Intercisa with mythological and animal scenes	170
<i>I. Holl</i> : Regular four corner towered fortresses in the Middle Ages	194

REPORTS

<i>J. Topál</i> : A wine set with inscription from the Roman villa of Szentendre	218
<i>K. Mesterházy</i> : Hakas finds from Rakamaz	225
<i>K. J. Dankó</i> : Reporting on the investigation of the city wall of Sárospatak	237

REVIEWS

<i>L. Török</i> : In memoriam László Castiglione	250
<i>B. Halassy</i> : Basic conditions and possibilities for the development of the Hungarian archaeological data base ...	252
<i>S. Soproni</i> : Reporting of the operation of the Hungarian Archaeological and Art Historical Society for the year 1982—83	256
Archäologische Forschungen im Jahre 1983. <i>I. Czeglédy</i> ed.	257

BOOK REVIEWS

<i>J. Makkay</i> : Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae. Vols XXXIII&XXXIV	286
<i>K. Mesterházy</i> : A. Kiss, Baranya megye X—XI. századi sírleletei. Magyarország honfoglalás- és kora Árpád-kori temetőinek leletanyaga. I. (Gravefinds of the tenth and eleventh century in Baranya County. Find material of the Hungarian Conquest period and early Arpadian period cemeteries. I.)	287
<i>J. Kolba</i> : Insignia Regni Hungariae. Ed. F. Fülep, É. Kovács, Zs. Lovag	289
<i>A. Pálóczi Horváth</i> : I. Holl—N. Parádi, Das mittelalterliche Dorf Sarvaly. Fontes ArchHung. Budapest 1982 ...	290
<i>A. Kiss</i> : O. Wenscher, Sella curulis. The Folding Stool, an Ancient Symbol of Dignity	292
<i>M. Nagy</i> : Paganismo y Cristianismo en el Occidente del Imperio Romano. Universidad de Oviedo (1983). Memorias de Historia Antigua V. 1981	292

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) Budapest V., József nádor tér 1., 1900 közvetlenül vagy postautalványon, valamint áttalással a HELIR 215-96 162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010). Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Kiadó STUDIUM Könyvesboltjában (1052 Budapest V., Gerlőczy u. 7. Telefon: 188—633).

Előfizetési díj egy évre: 90 Ft

1 szám ára: 45 Ft

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat H-1389 Budapest, Pf. 149.